Саша Илић

СТРАНЦИ „ГАСТАРБАЈТЕРИ“

Страна стручна радна снага у привреди Југославије 1945–1950

АРХИВ ЈУГОСЛАВИЈЕ

АРХИВ ЈУГОСЛАВИЈЕ

Саша Илић

Странци „гастарбајтери”
Страна стручна радна снага у привреди Југославије 1945–1950. године

Издавач
Архив Југославије

За издавача
др Милан Терзић, директор

Рецезенти
проф. др Драгана Гњатовић, научни саветник,
редовни професор, Универзитет у Крагујевцу,
Факултет за хотелијерство и туризам,
Врњачка Бања

др Ранка Гашић, научни саветник,
Институт за савремену историју,
Београд

др Ивана Добривојевић, виши научни сарадник,
Институт за савремену историју,
Београд

Фотографија на корици
Израда делова хидрогенератора, фабрика „Раде Кончар”,
Загреб, 10. 8. 1949, AJ-112, бр. филма 5411

Објављивање књиге омогућило је Министарство културе и информисања
Републике Србије

ISBN 978-86-80099-80-4

Саша Илић

СТРАНЦИ „ГАСТАРБАЈТЕРИ”

СТРАНА СТРУЧНА РАДНА СНАГА У ПРИВРЕДИ ЈУГОСЛАВИЈЕ 1945–1950. ГОДИНЕ

АРХИВ ЈУГОСЛАВИЈЕ

Београд, 2020

ПРЕДГОВОР

Сеобе прате ратове. Оне могу бити природни рефлекс самоодржања (бег од непознанице или сурове извесности коју доноси непријатељ) или део стратегије (систематична колонизација стеченог подручја). У сваком случају, на сеобе изазване ратом или другим разлозима (верска и политичка нетрпељивост, болести, глад), махом се усуђују невољници. Специфичну врсту привремених сеоба чини померање делова становништва у потрази за радом, што је појава која се може пратити од антике. Њихова динамика, правци, обим и социоантрополошка структура мењали су се у зависности од политичких, економских, социјалних и других фактора. Иако су сеобе у данашње време јасно уочљива појава и, у случају Европе и њеног окружења, више деценија струје од неразвијене периферије (јужних, југоисточних и источних земаља) и ближег суседства (Блиски исток и северна Африка) ка развијеним државама западне, средње и северне Европе, оне су у не тако давној прошлости показивале супротне тенденције.[1]

Као последица Другог светског рата, окончаног након милионских жртава и невиђеног обима разарања, регион средње Европе, који се у првој половини XX века динамично развијао, нашао се под рушевинама, без инфраструктуре, хране и огрева, у безнађу, са милионима избеглица. Немачка и области које су до краја рата у већем броју насељавали Немци (а делом и њихови ратни савезници), постаће неисцрпни извор радне снаге, вапећи

---

1 Међународна емиграција радне снаге подразумева кретање углавном активног становништва из неразвијених у земље са развијеном индустријом, при чему је оно условљено економским чиниоцима попут степена развијености производних снага, дејства понуде и тражње, привредне експанзије, материјалних услова за живот и сл. Vladimir Grečić, *Savremene migracije radne snage u Evropi*, Beograd, 1975, 10.

У овој књизи фокус ће бити на истим економским факторима као чиниоцима миграције радне снаге, али која је, на први поглед, ишла у супротном правцу. Он, међутим, није супротан ако се узме у обзир послератни капацитет развоја. Детаљнија анализа стања привреде по регијама Европе показала би да је индустријализовано средиште континента, у смислу развојних капацитета, имало на крају рата нулти или негативни тренд (услед разарања, сфера утицаја, репарација, дезорганизованости привреде, недостатка инвестиционог капитала и политичких запрека), док се неразвијена периферија обрела у условима ширих развојних потенцијала, подстакнутих идеолошким разлозима.

жељне посла, а мерено према највећем делу окружења, веома образоване и стручно профилисане. Те околности произвешће миграционе појаве које ће више година тећи од средишта Европе ка њеној источној и југоисточној периферији и нарочито Југославији.

Ослањајући се на поједине социолошке типологизације,[2] у таквом кретању радне снаге види се краткорочна спољашња добровољна економска (у мањем обиму социјална) миграција, која је у полазним елементима била организована, али која ће услед унутрашњих и спољашњих околности постати на махове стихијна. С друге стране, као и остале миграције, она је значајна и због свог двосмерног дејства на развој социјално-економских односа и становништва, како у областима порекла радних миграната тако и у земљи одредишта.[3] Тај, на први поглед супротни правац кретања, није био нов. Слично немачким и средњоевропским стручњацима после Другог светског рата, и преци фолксдојчера, колонизовани после Аустријско-турског рата 1716–1718. године у источне области Хабзбуршке монархије, кретали су са запада. Оба таласа карактерисали су изражено сиромаштво и безнађе. Многи мигранти били су бескућници, неки и пустолови,[4] а сиромаштво, каткад повезано с авантуризмом, може се истаћи као парадигма сеоба.

Први послератни период, који су социолози називали фазом раног социјализма, дуго није био у фокусу историчара. Развило се уверење да је он резервисан за политику и друге друштвене науке.[5] Када се ипак упустила у истраживање, домаћа историографија се усредсредила на политичка збивања, функционисање партијске власти и правне прилике. Даљи напори, усмерени на објављивање зборника докумената о спољној политици и федерализму, обогатили су сазнања и подстакли истраживаче на тематски разуђенији рад. У годинама пред дисолуцију Југославије појавиће се квалитетне и изворно утемељене студије о привреди, селу, односу државе и цркве, културној политици, универзитету, а распад федерације и окончање историјске епохе нису само пробудили занимање јавности, жељне при сагледавању прошлости брзих и једноставних одговора (чије је потребе *задовољавала* поплава мемоара и публицистике), већ су убрзали смелије искораке историчара ка новим темама и истицање строжих научних захтева за одговорно истраживање.

---

2 Milena Primorac, *Strani radnici: sociološki aspekti privremene ekonomske emigracije*, Beograd, 1980, 24–26; V. Grečić, *н.д.,* 65–72.

3 V. Grečić, *н.д.,* 10.

4 Petar Kačavenda, *Nemci u Jugoslaviji, 1918–1945*, Beograd, 1991, 9–10.

5 Бранко Петрановић, „Методолошке дилеме савремене историје”, *Гледишта*, 5/1977, 399.

Савремена историографија је, поставши критичнија према идеолошком наслеђу и богатија за низ теоријских знања, почела да се искушава на темама које откривају друге битне садржаје послератног југословенског друштва. Залагање за историју као тоталитет односа у прошлости проширило је круг интересовања, а нове генерације историчара напуштају интересовање за реконструкцију и упуштају се у сложена испитивања структура и процеса дугог трајања. Тиме су постала доступна знања о особеностима друштва, регионалним неуједначеностима, сударима идеологије и традиције, модернизацији, урбанизацији, менталитету, култури, утицајима Запада, елитама, грађанству, војсци, забави, рокенролу, мањинама, маргиналним групама, што је омогућило приближавање историчара идеалу целовитог сагледавања југословенског искустава.

Наведеном кругу тема припада појава страних радника и стручњака у привреди Југославије 1945–1950. године. Она не спада у поље, како га је описао Б. Петрановић, „општеприхваћених монументалних виђења и колективних представа о великим историјским појавама",[6] али она јесте слика људи, простора којим се они крећу и збивања, који су битно утицали на послератну привредну и друштвену стварност. Због важности тих утицаја ова књига настоји да на историографску позорницу изведе и из више углова осветли у тадашњој стварности Југославије присутне многобројне стране стручне раднике, више и високо образоване стручњаке и врхунске експерте из области привреде (делом и ванпривреде, тј. културе, уметности и образовања), чија су занимања првих послератних година била дефицитарна. Најшире гледано, тема осликава међународне односе чији су носиоци били страни стручњаци, и то у тренутку када су уобичајене политичке везе између држава биле веома слабе.[7]

Из домена наведене појаве донекле је у науци било познато присуство цивилних и војних саветника из Савеза Совјетских Социјалистичких Република (СССР), који су 1948. године послужили као casus belli у интрепартијском спору. Међутим, истраживања нису потврдила знатнију бројност совјетских инструктора и стручњака, а нарочито не већи пословни ангажман, чиме питање повода за сукоб 1948. године добија нову светлост. Уместо специјалиста из СССР-а, који би у великом броју помогли обнову и индустријски развој, супротно очекивањима врха владајуће Комунистичке партије Југославије (КПЈ), који је испрва веровао да је питање дана када ће *бригаде* совјетских инжењера похрлити у помоћ, изворна грађа нуди дру-

6 Бранко Петрановић, „Савремена историја и њени парадокси", *Историјски записи*, 1/1987, 18.

7 Широко схватање међународних односа према: Исти, „Методолошке дилеме савремене историје", *Гледишта*, 5/1977, 400.

гачију националну структуру стручњака који ће се Југославији наћи при руци. Уместо савезника, радиће хиљаде дојучерашњих непријатеља, превасходно Немци (и Аустријанци), Италијани, Мађари, Бугари.[8]

Како је наведено у распису Министарства рада ФНРЈ од 1. августа 1947. године, „Нашој земљи за њено даље уздизање, даљи привредни развој неопходни су стручни кадрови. Поред напора да се код нас у што краћем времену створе потребни стручни кадрови, да привреда не би трпела, морало се прибећи и довођењу стране стручне радне снаге.” Пошто је то министарство одређено децембра 1946. за носиоца послова на ангажовању странаца, оно је посредством својих делегата или уз помоћ државних представништава почело „у Немачкој, па Аустрији и Мађарској, Италији, у мањем обиму ЧСР и другим земљама” да *врбује* и упошљава „инжењере, техничаре, лекаре, квалификоване раднике разних струка у којима оскудевамо”.[9] Сем њих, током обнове и Првог петогодишњег плана, у предузећима и установама Југославије радиће и држављани читаве лепезе других европских и ваневропских земаља.

Странци који су по бројности и учинку надмашили остале били су Немци. Узрока томе било је више, а два су пресудна: присуство великог броја немачких ратних заробљеника у Југославији, међу којима ће многи стручњаци, када им буде понуђена могућност да се у замену за вишегодишњи рад ослободе заробљеништва, пристати на такву погодбу, као и неспособност разорене немачке привреде да апсорбује демографски потенцијал, увећан таласом избеглица из источних области Европе. Пошто су потребе Југославије за стручним радом биле огромне (велика жеља за брзим остваривањем новог друштва била је у диспропорцији са ниским образовним, стручним, социјалним, привредним и развојним стањем), обим тражње и

8 У распису Министарства рада Федеративне Народне Републике Југославије (ФНРЈ) с почетка 1948. године, као земље у којима се обавља ангажовање стручњака наведене су Немачка, Аустрија, Мађарска, Италија, Чехословачка (ЧСР) и Бугарска. Архив Југославије (АЈ), Савет за пољопривреду и шумарство Владе ФНРЈ (4)-113-702, Пријем молби страних стручњака за упослење, пов. бр. 28/III, 23. 1. 1948.

Додуше, југословенске власти, па и сам маршал Јосип Броз Тито, наводили су у времену пре Резолуције Информационог бироа (ИБ) издашну помоћ СССР-а у изградњи Југославије, па и то да ту помоћ „радо даје”. Међутим, касније је Тито тврдио како је сва помоћ СССР-а и других земаља народне демократије била „протувриједност за оно што смо им давали”. Јосип Броз Тито, *Изградња нове Југославије*, II, Београд, 1948, 10; Josip Broz Tito, *Izgradnja nove Jugoslavije*, IV, Beograd, 1952 (даље: J. B. Tito, *Izgradnja*, IV), 153.

9 АЈ, Министарство рада ФНРЈ (25)-86-218, распис пов. бр. 2302, 1. 8. 1947.

понуде био је знатан, па не чуди што је број Немаца на раду у периоду 1946–1950/51. био већи од 10.000.

Велику групу странаца на раду чинили су и држављани других земаља, Италије, Аустрије, Мађарске и Бугарске (у мањем броју и других европских и ваневропских држава), а њихов пријем на службу био је последица како планске акције државе (споразуми са ресорним органима или синдикатима других земаља, ангажовање посредством војних и дипломатских мисија или путем циљаних путовања делегата ФНРЈ у иностранство) тако и појединачне и групне иницијативе самих радника и стручњака који су били у потрази за послом.[10]

Странци на раду у Југославији током истраживања посматрани су као једна шаролика друштвена група коју одређује неколико фактора: непоседовање држављанства Југославије, добровољно (мада често као плод нужде) прихватање радних услова и неучешће Југославије у стварању њеног стручног потенцијала (односно њеној едукацији). С обзиром на очајно стање из кога је настојала да изађе, групу обједињује још и слична жеља за зарадом као условом одржања личне и породичне егзистенције, а у битној мери обележава је слабо или никакво знање језика, обичаја и навика средине (сем мањег броја заробљеника који су успели да *схвате* околину), као и потпуно непознавање друштвеног, политичког и економског оквира новог социјалистичког друштва које се градило.

Међутим, нису сви странци на раду предмет ове књиге. Ратни заробљеници нису били у фокусу истраживања јер је њихов рад био производ принуде. Ипак, дат је крађи осврт на живот и рад заробљеника, првенствено ради разумевања миљеа из којег ће се генерисати више хиљада *ослобођеника* (термин који се користи за ослобођене ратне заробљенике), чија је делатност оставила дубок траг. Ни југословенски фолксдојчери, којима је у најширем обиму суспендовано право на држављанство, нису били предмет проучавања (мада су многи радили у привреди). Без обзира на одлуке најпре окупационих, а потом и домаћих власти у вези с њиховим грађанством и без обзира на што то ће готово у потпуности бити екстраховани

10 Министарство рада ФНРЈ је у извештају ЦК КПЈ навело да су у привреду и ванпривреду укључени стручњаци ангажовани у иностранству, стручни радници и специјалисти из редова ослобођених ратних заробљеника са којима су закључени уговори истоветни уговорима са стручњацима из иностранства, грађани Италије и Слободне Територије Трста (СТТ), чија је бројност објашњена беспослицом и домаћим политичким приликама, Грци, који су напустили земљу услед грађанског рата, као и избеглице из ИБ земаља, који су у принадлежностима и снабдевању изједначени са Југословенима. АЈ-25-155-408, Извештај о страној радној снази, пов. бр. 4147/2, 18. 10. 1950.

из држављанства ФНРЈ,[11] они нису били странци јер су до избијања рата не само били југословенски грађани већ су као такви стекли образовање, вештине и специјалности и отпочели пословну или стручну активност. Слично фолксдојчерима, ни грађани СССР-а који су држављанство стекли након рата (претежно услед одлука власти СССР-а и Југославије, а не својевољно) и који су заправо били бивши руски емигранти, нису укључени у истраживање јер су њихово образовање, стручност и искуство били плод или ресурс Краљевине Југославије, без обзира да ли су својевремено узели њено држављанство или не.

Студијом, такође, нису обухваћени ученици у привреди који су размењивани са Пољском и ЧСР или примани из Албаније,[12] нити бројне групе емиграната, како оних који су потражили уточиште од грађанског рата у Грчкој,[13] тако и политичких пребега са Истока након Резолуције ИБ.[14] Неодређени правни статус емиграната, неретко схватање Југославије као тран-

11 О односу према фолксдојчерима види радове Зорана Јањетовића и Владимира Гајгера (Geiger).
Удаљавање из грађанства ратних заробљеника фолксдојчера започето је правном недореченошћу. Влада је јуна 1948. донела одлуку о отпуштању свих ратних заробљеника до краја године, на основу чега је Министарство за унутрашње послове (МУП) донело 16. 10. 1948. решење о тренутном отпуштању фолксдојчера које је заробила Југословенска армија (ЈА). Према распису Владе НР Србије, они су одмах пуштени на слободу и дозвољено им је да наставе рад „у предузећима и установама у којима су до сада радили као ратни заробљеници, под условима предвиђеним за раднике одговарајуће врсте и категорије” и о остављена је могућност и за оне који нису били упослени да „могу ступити у радне односе као и сви остали грађани”. Међутим, акт се завршава констатацијом да одлуком владе <u>није решено питање држављанства фолксдојчера</u> (подв. аут), те да ће се таква лица „за сада третирати као странци” и на њих ће се „примењивати прописи који важе за стране држављане”. АЈ, Министарство електропривреде Владе ФНРЈ (11)-83-272; АЈ, Савезна планска комисија (41)-622-977; Историјски архив Ниш (ИАН), Народни одбор града Ниша (НОГН), 1948. година, акт Председништва владе Србије, пов. бр. 1672, 25. 10. 1948. и др. аката у предмету.

12 О страним ученицима у привреди Југославије у: АЈ-25-84, јединице описа 211–213.

13 О односима Југославије према том сукобу види: Милан Ристовић, *На прагу Хладног рата: Југославија и грађански рат у Грчкој (1945-1949)*, Београд, 2016 (даље: М. Ристовић, *На прагу Хладног рата*).

14 У периоду од раскида са земљама ИБ до почетка нормализације односа са СССР у ФНРЈ је пребегло 9.400 лица. О њима је преузета социјална брига, али није омогућено укључивање у живот земље (држављанство, склапање брака и сл). АЈ, Председништво Народне скупштине ФНРЈ (15)-17-309, допис Државног секретаријата за унутрашње послове, пов. бр. 522, 12. 5. 1956. и Решење о снабдевању избеглица, 18. 4. 1949.

зитне станице ка Западу и често групно држање, нису омогућили њихово масовније укључивање у привредни живот земље-домаћина,[15] па због тога, нису предмет ове књиге.

Крећући се током истраживања, како наводи М. Ристовић, *по изгубљеном времену*,[16] настојао сам да резултат истраживачког напора буде разјашњење више недовољно познатих појава у вези са страним стручњацима у привреди Југославије. У раду се настојало да се путем анализа, компарација и описа створи слика послератне Европе (нарочито средње) и Југославије; сагледа оквирни обим потреба неразвијене земље за стручним кадром и утврде његови пожељни и могући извори; упозна са страним стручњацима, њиховом потребом за радом, средином у коју ће доћи, условима рада, тешкоћама које их тиште; и одговори на питање обима, квалитета и последица учинка који је корпус страних стручњака на раду у Југославији остварио, имајући на уму низак образовно-стручни ниво југословенских радника и нарочито огромне потребе које је у епохи индустријализације и електрификације привреда имала за све тананије издиференцираним специјалностима у производним поступцима и процесима. Са циљем да се што јасније сагледавају теме трагало се за одговорима на већи број питања у вези са бројношћу и стручним нивоом упослених странаца, распоређивањем по републикама и гранама привреде, старосном, породичном, полном, домицилном структуром, трошковима ангажовања итд. Трагало се и за друштвеноисторијском страном појаве: мотивацијом за запослење (различити фактори ратних заробљеника и стручњака споља), ступањем у контакт, доласком у земљу и предузеће, смештајем, сусретом са новом околином, пословном сарадњом и нетрпељивости, утицајем бремена тек минулог рата, несугласицама, споровима, свакодневицом, државним надзором и идејнополитичким утицајима. Коначно, у кратким цртама представљено је неколико стручњака чији је рад оставио најзначајније последице у југословенској привреди.

Током истраживања искристалисало се више претпоставки које су морале бити проверене. Архивска грађа је показала да помоћ СССР-а у људству није била адекватна не само обиму очекивања већ ни обиму обећања и да су послератни опоравак и темеље будућег привредног развоја умногоме поставили стручњаци других земаља. Такође, анализом извора утврђено је

15 Појединачно је запошљавање, међутим, постојало, а пребези са Истока су успевали да се запосле и у државним органима. Пример бугарског студента журналистике Гочева, пребеглог из Прага 1949. и запосленог у Извршном вијећу Сабора НР Хрватске види у: AJ-15-17-309, молба председнику Народне скупштине, 3. 5. 1956.

16 Милан Ристовић, „Мирослав Јовановић: Истраживачки немир, енергија и изгарање", *Годишњак за друштвену историју*, 2–3/2014, 9.

да је понуда власти ратним заробљеницима да откупе слободу у замену за уговор о раду многима олакшала живот и отворила нове перспективе, али и да формална једнакост страних држављана на раду са домаћим радницима није укинула бројне разлике. Коначно, извори сведоче да поједини привредни субјекти, индустријски погони и технолошке линије у посматраној епохи без ангажовања странаца не би били покренути, односно били би покренути (знатно) доцније или би њихови производни домети били осетно слабији од постигнутих.

Страни радници и стручњаци привремено су били саставни део економске и друштвене структуре ФНРЈ, па како бисмо се што више приближили времену које се описује, у утврђивању појма стручњака коришћен је опис из архивских докумената. Према изворима, под „изванредним стручњацима треба да се сматрају они стручњаци, без обзира на висину њихове школске спреме, који су по своме знању и искуству тешко замењиви са другим једним стручњаком и истом или чак вишом школском спремом”.[17] Међутим, како су у фокусу књиге, сем експерата, и стручни радници (занатлије), у њиховом дефинисању преузета је терминологија Народног фронта која је *владала* до 1950. године, према којој су се сви запослени делили на раднике и службенике, од којих су први обављали претежно физичке, а други умне послове.[18]

У одређивању обима термина привреде пошло се такође од схватања појма какав је владао у епохи, према којем се економија делила на привреду и ванпривреду (производне и услужне делатности).[19] У центру истраживања нашле су се све производне делатности, оно што су А. Фишер, К. Кларк и Ж. Фурастије још пре Другог светског рата означили као примар-

17 У разради појма за потребе индустрије, аутор извора наводи да за ту грану привреде долазе у обзир стручњаци са инжењерском или комерцијалном спремом који имају дугогодишње искуство и који су се истицали на: организовању индустријских предузећа, рационалном руковођењу, конструисању машина и нових типова индустријских продуката и на рационалном управљању специјалних погона, односно мајстори са дугогодишњом праксом који су се истицали у управљању специјалним погонима и на побољшању система рада у производњи. Заменом појма „индустрија” другим, одговарајућим за одређену грану привреде, добијамо опис високог стручњака, односно специјалисте за све делатности у послератној Југославији. АЈ-11-4-16, Предлог за седницу начелника, 10. 11. 1945.

18 Радмила Радић, „Друштвено-економски положај радничке класе у Србији у периоду од 1945. до 1950”, *Токови револуције*, XX–XXI/1988, 23.

19 До данас су тумачења, дефиниције и категоризације привреде услед напретка економске науке, због идеолошко-политичких потреба и као последица крупних друштвених, политичких и техничко-технолошких промена остварених током друге половине XX и на почетку XXI века дубоко еволуирале.

ни и секундарни привредни сектор, а од непроизводних оне које се односе на обезбеђење материјалне и нематеријалне инфраструктурне и друге подршке за потребе привреде и ванпривреде (претежно саобраћај, услужно занатство, управа и др. делатности *терцијарног* сектора).[20]

Просторни оквир теме обухвата Југославију у њеном пуном обиму. Пажња истраживача није била усмерена само на развијене (или развијеније) градове или регије, већ је дифузно расута на сва места на којима се обављала привредна делатност, а до којих су доспели страни радници или стручњаци. Стављање у фокус државне територије у целини, а не само индустријализованих регија, имало је циљ да створи што веродостојнију слику посматране појаве и избегне њено *кривљење* студирањем подручја исувише развијеног у односу на југословенски просек.

Тема истраживања временски стоји не само у центру, како је Хобсбаум сликовито назначио, *кратког двадесетог века*, већ и на његовом размеђу – на крају *доба катастрофа* и почетку *златног доба*.[21] Хронолошки почетак студије одређен је завршетком рата у Југославији и првобитним стабилизовањем привредних прилика, с тим што првих годину и по дана представљају уводни период. Иако околности не сугеришу нарочиту могућност рада странаца у том раном периоду, архивска грађа потврђује њихово присуство још пре него су борбе окончане, па је пре 3. маја 1945. године, уз сагласност Председништва Министарског савета Демократске Федеративне Југославије (ДФЈ), упослено прво такво лице.[22] С друге стране, тема се

---

20 Привреда је на привредне секторе разврставана према начину деловања људи на предмете: примарни (гране и делатности у којима се производи добијају с површине земље или се сировине ваде из њене унутрашњости: рударство, пољопривреда, шумарство, лов и риболов и сл), секундарни (прерада материјалних предмета и сировина: прерађивачка индустрија, грађевинарство, производно занатство) и терцијарни (личне или производне услуге: саобраћај, трговина, туризам, услужно занатство, банкарство, управа). Доцније поделе укључиће квартијарни сектор (образовање, интелектуалне активности и истраживање), а најновије и квинарни (највиши доносиоци одлука у власти и индустрији). *Економски лексикон*, Београд, 1975, 1021, 1043; Zoltan Kenessey, „The Primary, Secondary, Tertiary and Quaternary Sectors of the Economy", *The Review of Income and Wealth*, 4/1987, 4, 361; Rudolf Bićanić, *Ekonomska politika FNRJ: Ekonomski sistem, ljudi u ekonomici, narodna imovina*, I knjiga, Zagreb, 1962, 89–92.

21 Erik Hobsbaum, *Doba ekstrema*, *Istorija Kratkog dvadesetog veka 1914–1991*, Beograd, 2002.

22 Влади ДФЈ још 25. 4. 1945. МИП је јавио како поједина надлештва и установе, не тражећи претходно мишљење и податке од тог министарства, упошљавају стране поданике. Дописом упућеним ОЗНА, од 3. 5. 1945, Председништво Министарског савета оценило је да то треба чинити само „у случају крајње нужде" и обавезно уз његову сагласност. ОЗНА је требало да припази да се на тај начин не уведу „неже-

из више општих и посебних разлога закључује 1950. годином. Потврђено је да је тада наступила прва истинска прекретница у историји послератне Југославије, мада су неки ранији аутори сматрали да је граница на 1952. години.[23] Према мишљењу М. Перишића, иако примарно дефинисаном за поље културе и културне политике, „заокрет 1950. године, несумњиво по прокламованим циљевима, а посебно по ономе што је уследило каснијих година, заслужује да буде означен као прекретница у историји послератне Југославије, са далеко широм димензијом од оне коју подразумева ‚идејни прелом' у стваралаштву”. Након периода идеолошке једносмерности (1945–1948) уследила је година у којој носиоци југословенске политике нису имали јасне одговоре на питања која су се отворила и у којој су идејне матрице биле генерисане инерцијом, уз тек покоју најаву другачијег курса, да би се 1950. године дошло до одговора куда и како даље. Тада је КПЈ демонстрирала снагу да себе мења и постала је носилац промена које подстичу на извесни заокрет у начину мишљења, а измењена духовна клима имала је реперкусије и у другим сферама политичког, привредног и друштвеног живота.[24]

После започетог процеса *децентрализације* и *демократизације* (на II и III пленуму ЦК КПЈ, 1949. године), почетком 1950. формиран је већи број радничких савета, нових тела у управљању привредним организацијама и

љени и штетни страни елементи“. Наведено је да је влада дала сагласност за рад једног таквог стручњака – рударског инжењера Јохана Делкена. АЈ, Председништво владе ФНРЈ (50)-119-242, акт МИП ДФЈ, пов. бр. 626, 25. 4. 1945. и пов. бр. 74, 3. 5. 1945.

23 Пример образложења такве периодизације види у: Бранко Петрановић, „О неким проблемима обраде историје ФНРЈ“, *Југословенски историјски часопис*, 1/1962, 69–82.

24 Мирослав Перишић, „Велики заокрет 1950: Југославија у трагању за властитим путем”, *Писати историју Југославије: виђење српског фактора*, Београд, 2007.
С обзиром на важност теорије и идеје међу комунистима, заокрети на том плану значили су и укупне заокрете. Говор Едварда Кардеља у Словеначкој академији наука (XII 1949), у којем се заложио за борбу мишљења, критику, коректив праксе у процењивању теорије, самосталност научног стварања (без изјашњавања да ли КПЈ остаје арбитар у оцењивању *реакционарног* и *догматског*), готово једновремено иступање Мирослава Крлеже на Другом конгресу књижевника у Загребу, у којем је, говорећи о књижевности, критиковао *партијност* и тражио ослобађање од малограђанске естетике и шематизованих конформистичких фраза, напуштање стаљинизма Милована Ђиласа, као вида деформисаног марксизма и повратак лењинизму 1950. године у *Савременим темама* и нешто каснији раскид са социјалистичким реализмом у ликовној уметности (1951), оличен у београдској изложби Петра Лубарде, заправо су по ефектима превазишли поље уметничке и политичке теорије.

јуна исте године озакоњен систем радничког самоуправљања, што је имало велике последице у сфери друштвених односа. Крупне промене уследиле су и у организацији државног апарата (од фебруара 1950), када је Председништво Народне скупштине ФНРЈ донео низ мера из области привреде и изградње.

Година 1950. означава тренутак када је ФНРЈ, избором за несталног члана Савета безбедности Уједињених нација, са чије је говорнице оптужила СССР за изазивање Корејског рата,[25] добила спољнополитичку подршку Запада али и прекретницу у билатералним односима са већим бројем земаља западне хемисфере. На заседању нове скупштине ФНРЈ Тито се отворено заложио за побољшање односа са Италијом, Грчком и Аустријом. Ускоро су почели преговори о трговинским односима са Француском, наставила се сарадња са Холандијом, В. Британијом, Западном Немачком и Швајцарском, у септембру је дошло до прве посете британске Лабуристичке партије, а 20. октобра је отпочела размена нота с владом Сједињених Америчких Држава (САД), која ће резултирати доношењем америчког Закона о хитној помоћи Југославији (29. децембра 1950)[26] и потписивањем споразума о пружању помоћи „народу Југославије" у храни као и помоћи за потребе оружаних снага (6. јануара 1951).

Око питања учесталог обраћања врха ФНРЈ Западу није до краја 1950. године више било дилема. Искристалисао се став да избора нема и да се оружје, као гарант сопственог положаја и независности земље, може набавити само на Западу, најпре у САД. Активности Коче Поповића, Војина Гузине и Владимира Велебита у Вашингтону, с јесени 1950. и почетком 1951. године, заједно са закључком Политбироа са седнице од 4. децембра 1950. да је „ситуација постала озбиљна" и ставом да се предузму „конкретне мере за добављање оружја", потпуно су одредиле правац спољнополитичког деловања државе у наредном периоду.[27]

---

25 Rinna Kullaa, *Non-alignment and its Origins in Cold War Europe: Yugoslavia, Finland and the Soviet Challenge*, London, New York, 2011, 38.

26 Занимљива је перцепција Југославије председника САД Трумана, потпуно супротна од оне која је постојала само две године раније. У невеликом писму председницима комитетâ Сената и Представничког дома за спољне послове и војну службу Конгреса САД, којим тражи хитну помоћ Југославији, Труман шест пута образлаже то питање у контексту одбране или безбедности Северноатланског пакта или северноатланског простора. Harry S. Truman Library & Museum, Independence, USA, Public Papers of the Presidents, Harry S. Truman, 1945–1953 (даље: HST L&M, *Public Papers*), 290. Letter to Committee Chairmen on Aid to Yugoslavia, November 24, 1950, URL: http://www.trumanlibrary.org/publicpapers/index.php [1.12.2015].

27 Коча Поповић наводи да је, с обзиром на изложеност „суровом совјетском прити-

На међународном плану, што је значајно с обзиром на главни извор из кога је регрутована страна радна снага (Немачка), 9. маја 1950. године објављен је *Шуманов план* о образовању заједничког руководства индустрија угља и челика Француске и Западне Немачке, као први конкретни корак европских интеграција (Италија и земље Бенелукса прикључиће се 3. јуна), што је, уз друге факторе који су утицали на регенерацију Западне Европе, убрзало консолидацију стања у западним зонама Немачке и поспешило привредни развој. Даље, већ јула 1950. образована је Европска платна унија (European Payment Union) као важан стимулатор ширења трговине и стварања заједничког тржишта.[28] Коначно, битни генератор западноевропске привреде, па и немачке, представљао је рат у Кореји који ће, почев од 25. јуна 1950. године, и поред првих узнемирујућих ефеката по међународну трговину и цене добара, деловати стимулативно на економске активности и стопе привредног раста.[29]

Постоји и више посебних разлога за наведени хронолошки оквир теме. Године 1950. стасала је прва генерација домаће техничке интелигенције школоване на четворогодишњим студијама, тако да се већ наредне године званично наводило како су факултети и стручне школе дали довољно

ску”, окретање Западу за војну помоћ било неопходно. Са колико дискреције се пришло тим активностима сведочи и то што се он на пут у Вашингтон (почетком 1951) упутио инкогнито, у цивилној одећи, са образложењем да иде у приватну посету пријатељу, амбасадору Владимиру Поповићу. Aleksandar Nenadović, *Razgovori s Kočom*, Zagreb, 1989, 113–122.

28 Један од проблема европске трговине била је зависност од долара, који је свима недостајао. Плаћања су ишла непосредно након трговачке трансакције, што је дизало трошкове трговања, па је све више коришћена трампа (*бартер*). С друге стране, широко су коришћене контроле при размени девиза. Стварањем Европске платне уније елиминисане су контроле, националне валуте стекле су конвертибилност на текућим рачунима намењеним трговини и уведено је одложено плаћање, чиме су створени предуслови за обнову трговине. Barry Eichengreen, Andrea Boltho, „The Economic Impact of European Integration”, *The Cambridge Economic History of Modern Europe, 1870 to the Present*, Vol. 2, Cambridge, 2010, 276–277. О Европској платној унији види: Richard Baldwin, Charles Wyplosz, *The Economics of European Integration*, London, 2004; Jacob J. Kaplan, Günther Schleiminger, *European Payments Union: Financial Diplomacy in the 1950s*, Oxford, 1989.

29 Конфронтација Истока и Запада повећала је трошкове за одбрану и подстакла проширење и повећање производње. Током корејског бума (1950–1952) европске економије расле су око 4% годишње (привреде Аустрије и Италије за око 6%, а Немачке за 8,7%). Око 1950. године реалне наднице у Западној Европи престигле су вредност предратних и наставиле да расту. Michael Moissey Postan, *An Economic History of Western Europe 1945–1964*, London, 1967, 62–14; Јанко Клеменц, *Привредна политика Западне Европе*, Београд, 1961, 106.

младог стручног кадра. Тада се реорганизују послови на посредовању рада и обављају прве ревизије радних места (ради штедње, снижења трошкова производње и правилнијег распоређивања запослених), те су се, по први пут након рата, појавили вишкови радне снаге. До краја године констатује се и сматра непобитном чињеницом да је већина привредних грана, као и државна администрација, „задовољена радном снагом" и бележи се пораст радника и службеника који не могу да нађу посао, а са увођењем радничког самоуправљања активности на проналажењу радне снаге постају задатак предузећа и престају да буду надлежност државних органа.[30] Исте године уводе се крупна ограничења у запошљавању странаца (посебно нижег кадра) и тражи одлучна ревизија потреба. Тада је већини ослобођеника истекао обавезни уговорни рок од две или три године (који многи нису желели да продуже), а ангажовање странаца захтевало је пуно девиза које су, у условима економске кризе и блокаде с Истока, биле дефицитарне. Како је уочено на састанку Привредног савета 14. октобра 1950, на стране стручњаке трошило се око 75.000.000 девизних динара, а пошто је многима уговор истицао, сугерисано је да им се обавеза не продужује, сем у најнужнијим случајевима. Заправо, странцима се могао омогућити останак на раду, али под условима какве су имали Југословени (без слања уштеђевине породицама),[31] а проблем девиза као кључни за прекид даљег обнављања уговора и са странацима следеће године посебно је истакнут.[32]

Страни стручњаци су били на раду у југословенским привредним предузећима и у периоду након 1950. године, али из године у годину све мање, док нису постали статистички маргинална појава.[33] Промењени су методологија ангажовања и одговорни ресор и узео је маха процес *спуштања* решавања оперативних питања с федералног на ниво република,

30 АЈ, Савет за народно здравље и социјалну политику (36)-17-38, пов. бр. 458, 29. 10. 1951, Основни проблеми посредовања рада, 19. 4. 1952. Појаву „вишка радне снаге" у „извесним предузећима" током 1950. године констатовало је и Министарство рада ФНРЈ у билтену Проблеми рада и радних односа. АЈ-25-62-165.

31 *Privredna politika Vlade FNRJ, Zapisnici Privrednog saveta Vlade FNRJ 1944–1953*, Miodrag Zečević, Bogdan Lekić (prir.), Beograd, 1995 (даље: *Zapisnici PS*), *knjiga 3 (2. I 1950 – 19. XII 1950)* (даље: *Zapisnici PS 3*), 647.

32 Југославија је из године у годину улазила у све тежу финансијску ситуацију узроковану, између осталог, све већим одвајањима за одбрану. У те сврхе трошила је више националног дохотка од свих земаља у ближем и даљем окружењу (1949. године – 10,2%, 1950 – 12,3%, 1951 – 14,5%, а 1952. чак 21,5%). Edvard Kardelj, „Socijalistički put razvoja privrede FNRJ", *Razvoj privrede u FNRJ*, Beograd, 1956 (даље: E. Kardelj, „Socijalistički put"), 11.

33 Sava Arsenov, „Ekonomska emigracija i zapošljavanje stranaca u Jugoslaviji", *Migracijske teme*, 1/1987, 90.

чиме је савезна држава изгубила ионако слабу контролу над битним сферама ангажовања страних стручњака.[34] Процес децентрализације у погледу могућности ангажовања страних стручњака и смањења улоге савезне државе у том послу, који је до 1952. године постао очигледан, убрзо је (1955. године) доживео врхунац омогућавањем привредним организацијама, државним органима и установама и установама са самосталним финансирањем да саме директно ангажују у земљи или иностранству потребне стране стручњаке.[35]

Значај истраживања извире из важности коју је појава имала у свом времену, а коју су носиоци власти изложили у имплицитном или експлицитном облику. Директну важност показује то што је масовно ангажовање страног стручног потенцијала било утврђено као један од стубова за извршење најзначајније економске, политичке и друштвене мисије коју је револуционарна власт у мирнодопским условима поставила – извршењу Петогодишњег плана.[36] Индиректно, о значају сведочи што је низ органа и установа савезног, републичког и локалног карактера имао организационе делове (групе, реферати, комисије, одсеци и одељења) којима је у делокругу претежно или искључиво стајало старање о упосленим страним држављанима.[37]

---

34 Већ 1951. године, приликом израде плана радне снаге, тј. у активностима на смањивању њихових квота, примењена је нова методологија у којој је Министарство рада ФНРЈ сасвим заобиђено. Сви послови око одређивања висине броја запослених, планирања потреба кадра, вирманисања радне снаге и сл. пренети су са савезног нивоа под окриље привредних савета република. АЈ-40-6-11, акт СПК стр. пов. 77/ I, 15. 3. 1951. и акти Министарства рада (копија б.б.), 15. 3. 1951. и стр. пов. 16, 16. 3. 1951.

35 *Службени лист ФНРЈ* (даље: *Сл. лист ФНРЈ*), 37/55, Одлука о запошљавању стручњака – страних држављана и обезбеђивању девизних средстава за извршење обавеза из уговора о раду.

36 Констатујући како се План не може „остварити без стручњака”, у наредби МУП -а (IX Одељења, стр. пов. 138, 7. 6. 1947) о евидентирању стручних ратних заробљеника наглашено је како сва настојања државних органа „морају ићи за тим, да се ратни заробљеници стручњаци распореде на свој стручни посао” и антиципира се њихово ослобађање у замену за уговарање радних обавеза. АЈ, Министарство индустрије Владе ФНРЈ (17)-97-97, стр. пов. 47, 11. 6. 1947; АЈ-50-119-241, стр. пов. 1012, 12. 6. 1947.

37 Такве организационе делове имао је МУП, Министарство иностраних послова ФНРЈ (МИП) у дипломатско-конзуларним представништвима, савезна министарства рада, индустрије (1946–1948), тешке индустрије (1948–1950), републичка министарства рада, управе за радну снагу и многи други, а тамо где није било посебно устројене организационе јединице неке од постојећих имале су у делокругу старање о страним стручњацима. Пример у: АЈ, Министарство тешке индустрије

У ранијој домаћој историографији питање страних стручњака није детаљније обрађивано. Тема није представљала табу пошто се о раду странаца још 1950. године јавно изјаснио Тито.[38] Ипак, у радовима историчара запослене странце срећемо тек местимично и у невеликом обиму. Тако Б. Петрановић у једном раду само помиње рад ратних заробљеника и помоћ Унре у стручњацима, а у другом у неколико редака наводи културно-просветни утицај КПЈ на немачке, аустријске и италијанске стручњаке и раднике и њихово синдикално и културно повезивање, Р. Радић наводи рад заробљеника и тешкоће након репатријације 1948. године и помиње немачке и друге стране стручњаке на раду у Србији, Ј. Дашић даје имена неколико Немаца који су радили у индустрији чачанског краја и Б. Мајданац описујући начине превазилажења недостатка радне снаге у Србији, укратко пише о раду логорисаних и ослобођених Немаца и споља ангажованих стручњака.[39] Тек у новије време С. Селинић је у чланку о доласку у Југославију стручњака из ЧСР писао о политици њиховог *врбовања*, бројности, условима живота и значају, а Н. Милићевић у чланку о формама принудног рада у Србији укратко приказала не само присилни рад ратних заробљеника већ и феномен ослобађања стручних ратних заробљеника и сасвим скоро, након завршетка тезе на основу које је настала ова књига појавио се рад А. Родиниса о раду немачких ратних заробљеника у Босни и Херцеговини (БиХ), у коме се местимично обрађује делатност ослобођених заробљеника.[40]

Владе ФНРЈ (16)-24-29/5 и АЈ-16-144-153: акти о оснивању, организацији и укидању организационих јединица.

38 Новинару базелског *Национал цајтунга* (*National-Zeitung*), који је видео, како је навео, задовољне швајцарске техничке стручњаке и инжењере Тито је рекао: „Југославија ће користити и даље стране стручњаке који су јој потребни, али то зависи од њених девизних могућности". J. B. Tito, *Izgradnja,* IV, 404; *Dokumenti 1948*, III, Vladimir Dedijer (prir.), Beograd, 1980 (даље: *Dokumenti 1948*, III), 59

39 Види: Бранко Петрановић, „Прилог изучавању планирања и финансирања привредне обнове у Југославији 1945–1946", *Југословенски историјски часопис*, 2/1963; Исти, „Помоћ УНРЕ Југославији", *Историја XX века*, Зборник радова II/1961; Исти, *Istorija Jugoslavije 1918–1988: Socijalistička Jugoslavija 1945–1988*, *Treća knjiga*, Beograd, 1988 (даље: B. Petranović, *Istorija Jugoslavije*, III); Р. Радић, н.д.; Јарослав Дашић, *Индустрија чачанског краја 1885–1946: Машинство и електрика*, Чачак, 1995; Боро Мајданац, *Индустријализација и пораст радничке класе у Србији 1947–1952. године*, Београд, 1981.

40 Види: Slobodan Selinić, „Stručnjaci iz Čehoslovačke u Jugoslaviji 1945–1948", *Istorija 20. veka*, 2/2009 (даље: S. Selinić, „Stručnjaci iz Čehoslovačke"); Nataša Milićević, „Neke forme prinudnog rada u Srbiji 1944-1950.", *Logori, zatvori i prisilni rad u Hrvatskoj/Jugoslaviji 1941.-1945., 1945.-1951.*, Zbornik radova, Zagreb, 2010, 183–202; Andrej Rodinis, *Velika praznina: Njemački ratni zarobljenici na radu u Bosni i Hercegovini*, Tuzla, 2017 (аутор се при проценама бројности заробљеника ослања на дела

Страна литература о теми ове књиге није уочена, међутим, она је богата када су у питању немачки ратни заробљеници. Најбројнија је на немачком језику, садржи мноштво монографија, зборника радова и сећања, чланака и др., и плод је истраживања како немачких тако и других страних института, тимова историчара и појединаца. Уз раније радове В. Бертхолда, М. Б. Саливена и др, најобимнији је зборник од 15 томова (22 књиге) едиције *Zur Geschichte der deutschen Kriegsgefangenen des Zweiten Weltkrieges* (München, 1962–1974), које су под уредништвом Е. Машкеа приредили К. Беме, Х. Јунг, Х. Фолк, Х. Вагенблас и др., а који се бави судбином заробљеника у Белгији, Холандији и Луксембургу, на Западу, у В. Британији, Француској, САД, Пољској, ЧСР, СССР и Југославији.[41] Укупно узев, најбројнији су радови о заробљеницима у СССР, о којима су писали студије или приредили зборнике К. Беренс, П. Карел, К. Беме, А. С. Бланк, А. Л. Смит, А. Леман, М. Хенебергер, Х. Хенер, Д. Ризенбергер, А. Хилгер, М. Борхарт, Е. Ројс и многи други.

Било је радова који су поступање према немачким заробљеницима сликали сензационалистички и ненаучно, као што су дела канадског новелисте Ц. Бака, у којем се генерал Двајт Ајзенхауер оптужује да је лично одговоран за смрт више од 1.000.000 заробљеника, или књига о планираним злочинима над немачким заробљеницима у француским и америчким логорима.[42] Такви радови изазивали су реакције попут зборника под уредништвом Г. Бишофа и С. Амброза, који је имао циљ да ревидира неутемељене наводе и демистификује проблем.[43]

Током последње две деценије посебно се радовима о заробљеницима поражене немачке армије (претежно Аустријанцима) у СССР истакао историчар из Граца Ш. Карнер,[44] а међу савремене истраживаче који се

ревизионистичких аутора, омиљених међу десничарима, Ц. Бака, Р. Калтенгера и Х. Навратила).

41 За ово истраживање и простор Југославије најзначајнија је обимна двотомна публикација *Die Deutschen Kriegsgefangenen in Jugoslawien 1941–1949*, Kurt W. Böhme, Band I/1, München, 1962 (даље: *Die Deutschen Kriegsgefangenen,* I/1); *Die Deutschen Kriegsgefangenen in Jugoslawien 1949–1953*, Kurt W. Böhme, Band I/2, München, 1964 (даље: *Die Deutschen Kriegsgefangenen,* I/2).

42 James Bacque, *Other Losses: An Investigation into the Mass Deaths of German Prisoners of War at the Hands of the French and Americans After World War II*, Toronto, 1989; James Bacque, *Der geplante Tod: Deutsche Kriegsgefangene in amerikanischen und französischen Lagern 1945–1946*, Frankfurt am Main, 1989.

43 Günter Bischof, Stephen E. Ambrose, *Eisenhower and the German PoWs: Facts against Falsehood*, Baton Rouge, London, 1992.

44 Уз бројне расправе и чланке у часописима и зборницима радова значајна је монографија *Im Archipelag GUPVI: Kriegsgefangenschaft und Internirung in der Sowjetu-*

баве историјом немачких ратних заробљеника спадају још Г. Кершбаумер, Е. Енгелке, Е. Хорнунг, Х. Кнол, Б. Штелцл, И. Безбродова, С. Е. Голман, П. Полијан итд.[45] Коначно, радови о заробљеницима других држава које су биле у савезништву са пораженом Немачком знатно су малобројнији, а у овом раду коришћени су пропорционално њиховом учешћу у укупном броју заробљеника у Југославији.[46]

Остале области потребне за склапање комплетне и комплексне слике о феномену рада страних стручњака у Југославији попуњаване су релевантном домаћом и страном литературом. Општи политички и друштвени контекст послератне Европе описали су Џ. Гедис, В. Лакер, Е. Хобсбаум, В, Мас, издања Конгресне библиотеке у Вашингтону (едиција *A Country Study* – Немачка, Аустрија, ЧСР, Мађарска, Бугарска), а у новије време местимично у перцепцији и вокабулару *прекомотни* Ј. Кершо,[47] историје држава (и њихов однос са Југославијом) дали су Д. Тренхарт, Д. Штариц, П. Драгишић, Р. Кула, П. Гинсборг, Н. Недев, Љ. Огњанов, И. Лазар, а економске аспекте континента, регија и појединачних земаља И. Беренд, Џ. Лампе, Е. Овен-Смит, М. М. Постан, Ф. Крузе, Б. Ајхенгрин и А. Болто, К. Глоснер, Д. Тирнок, Ј. Клеменц, А. Момен, Ђ. Ранки, Н. Ј. Белих, Н. Балапкинс и др.

Сагледавање потребних детаља и неопходна изворна верификација омогућена је консултовањем објављене архивске грађе: серија о спољној политици Немачке (прир. Р. Блазијус), САД (едиција *Foreign Relations of the United States*), Италије (*I documenti diplomatici italiani*) и Југославије (*Dokumenti o spoljnoj politici Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije*), као и

nion 1941–1956, Wien, München, 1995.

45 Сем научних радова и зборника посвећених немачким ратним заробљеницима, о животу у логорима, заробљеништву, заробљеничким аретфактима и сл. приређене су изложбе Удружења повратника, ратних заробљеника и несталих особа у Немачкој (Verbandes der Heimkehrer, Kriegsgefangenen und Vermißtenangehörigen Deutschlands e.V): *Kriegsgefangene reden*, Katalog zur Ausstellung, Berlin, 1951 (путујућа изложба до 1965. године, доцније преименована у: *Wir mahnen: Erlebnis als Aufgabe*); *Kriegsgefangen: Objekte aus der Sammlung des Archivs und Museums der Kriegsgefangenschaft*, Deutschen Historischen Museum, Berlin, Oktober 1990, затим: *Menschen nach dem Krieg*, Katalog zur Ausstellung, Gerhard Jagschitz, Stefan Karner (Hrsg.), Wien, 1995. и друге.

46 О мађарским ратним заробљеницима радове мањег обима писали су Б. Таркзај, И. Карољи, Т. Пап и Т. Старк, а заробљенички живот италијанских војника описали су у новије време Б. Мур и К. Федорович (Bob Moore, Kent Fedorowich, *The British Empire and Its Italian Prisoners of War, 1940–1947*, New York, 2002) и М. Т. Ђусти (Maria Teresa Giusti, *I prigionieri italiani in Russia*, Bologna, 2014).

47 Ian Kershaw, *To Hell and Back. Europe 1914–1949*, London, 2015, 408–522 (поглавље 9. и 10).

зборника докумената из архивских фондова Југославије које су приредили В. Дедијер, Љ. Димић, М. Зечевић и Б. Лекић, Б. Петрановић и др.

У сагледавању општих питања из историје Југославије ослонац је тражен у синтезама и монографијама Б. Петрановића, Ј. Марјановића, Ч. Штрпца, Д. Биланџића, М. Ристовића, Х. Зундхаусена и бројних других аутора. Фактографија је допуњавана подацима из хронологија и сродне литературе,[48] процена ратне штете темељила се на студијама Н. Живковића, а људских губитака на резултатима Б. Кочовића и В. Јерлихмана. Концепт развоја југословенске привреде и њену историју пружили су радови Б. Кидрича, Е. Кардеља, Б. Хорвата, М. Мирковића, Р. Бићанића и Д. Чалића, а о кретањима радништва и уопште миграцијама у Европи и Југославији писали су В. Гречић, Т. Богавац, Б. Букоров, А. Фројнд, С. Сасен, Џ. Линч и Р. Симон, Ф. Тер.

У обиму који је био потребан коришћена је штампа домаће и стране провенијенције, а при анализирању правне подлоге службена гласила. Штампа је коришћена као секундарни историјски извор, међутим, одређена периодика (првенствено *Der Schaffende*) третирана је као примарни извор, у делу који објашњава оквир у којем су се у идејном и практичном смислу странци (Немци) могли отворено изражавати, као и за стварање јасније слике идеолошког и пропагандног утицаја који је на ту *циљну групу* обављан. У том смислу класичне претње које извиру приликом примене штампе као примарног извора – питање дубине анализа и других написа, слобода информисања, објективност информација, селективност и слично – нису могле утицати на ово истраживање.

Ради употпуњавања слике доживљајима самих актера збивања коришћена су дела и мемоарски радови носилаца власти, К. Поповића, М. Ђиласа, С. В. Темпа, али и сећања *обичног човека* (интервју са М. Дубајићем, учеником у занатској радионици). Такође, део података прикупљен је путем интернета, на веб-страницама званичних институција (архива, библиотека, фондова, медија и сл.), а коришћене су и информације из база података.

Архивска грађа је обимом и разноврсношћу задовољила потребе темељног истраживања. Она се налази првенствено у Архиву Југославије (АЈ), у серијама привредне, организационе и партијске провенијенције (највише у фондовима министарстава рада, рударства, индустрије, тешке и лаке индустрије, грађевина, финансија, електропривреде, ресорних органа за машиноградњу, пољопривреду и шумарство, план, Привредног са-

48 Посебно су коришћене у том смислу: *Hronologija radničkog pokreta i SKJ 1919–1979*, Tom II, 1941–1945, Beograd, 1980; *Hronologija radničkog pokreta i SKJ 1919–1979*, Tom III, 1945–1979, Beograd, 1980; *Модерна српска држава 1804–2004. Хронологија*, Београд, 2004.

вета, Генералног секретаријата Владе ФНРЈ и ЦК СКЈ). Ради утврђивања како се феномен страног рада одразио на републике, области, градове или предузећа у неопходној мери консултовани су извори Архива Србије (АС), Историјског архива Ниша (ИАН) и у мањој мери Историјског архива Београда (ИАБ), а ради допуне финансијског аспекта ангажовања страних стручњака, као и допуне слике привредних прилика у европским земљама, истражена је документација Архива Народне банке Србије (АНБ).

Методолошки оквир условљен је предметом и циљевима истраживања. Сем класичног историографског приступа, базираног на прикупљању, класификовању и критичкој анализи архивских извора и литературе, сређивању резултата, сумирању и експозицији (са тумачењима и закључцима), обухваћен је читав низ методолошких поставки сродних научних дисциплина. Намера је била да се, како наводи Ј. Кока, кроз озбиљно истраживање многострукости каузалитета у оквиру дате историјске ситуације и поред нужне примене метода који типизирају и ограничено генералишу, испитају индивидуалне констелације и феномени.[49] Такав приступ омогућио је да се у раду тежи ка синтези друштвено-историјског типа, као системској историји која око социјалног језгра теме уплиће укупни привредни простор, државу и њену политику (Југославију и земље у окружењу које су биле извор стручног рада), као и појаве из сфере социјалних односа, културе и идеја.

У неопходној мери, посебно ради пружања каузалних и других потребних објашњења, у излагању је коришћена дескрипција, уз настојање да се избегну наноси ненаучног, а на основу широко конципиране анализе извора утврђиване су и повезиване у сплет збивања чињенице, тражене су узрочне везе међу појавама, некад непрепознатљивим на први поглед, одбациван је небитан и издвојен главни садржај који омогућује разумевање историјског тока.

Како се предмет истраживања повремено додиривао с економским, демографским, правним, социолошким и психолошким појавама, то су у потребној мери коришћени модели присутни у тим наукама. Сагледавање обима, слојева и последица миграторних кретања у Европи (посебно средњој и југоисточној) дало је јасну слику промена (*пренасељеност* у Немачкој, померање сеоског становништва у градове ФНРЈ итд.) и интеракција демографских структура (интелектуална размена, тј. пренос знања у неразвијену средину). С друге стране, мобилност друштвених група и *померање* људи, било да су у питању сеобе, флуктуације и сл. у истражи-

49 Јирген Кока, *О историјској науци: Огледи*, Београд, 1994, 19.

вачком смислу скопчано је с квантификацијама,[50] па су у раду, са циљем да се утврде бројност, порекло, образовна структура, старост, распоред али и врсте и обим жалби стручњака, коришћени како примарни статистички подаци наведени у изворима и литератури (анализе, прегледи, пописи), тако и она секундарно изведени из докумената којима статистика није била у средишту, али који садрже мерљиве податке (персонална документа). Дефинисање статистичких скупова било је, поред квантификовања, предмет квалитативног (историјског) тумачења.

Ради разумевања обима потреба Југославије за страним радом било је неопходно сагледавање привредно-историјског контекста, упознавање са начелима развоја (индустријализација) и са његовим инструментима и конкретним решењима (наслеђена основа, инвестициони капитал, анализа стања људских ресурса земље и утврђивање мањка стручног кадра, нове технолошке линије, изградња индустријских гиганата и електроенергетског система и сл.). Такође, у потребној мери анализирана је легислатива о радном и животном оквиру страних стручњака и странаца уопште у Југославији, а примењени су и одговарајући социолошки методи, односно анализирана су узрочна објашњења друштвене појаве о којој се говори и функције које она врши и предочена је њена структурална компонента, а ради допуне рефлексије анализиране појаве обављени су разговори са лицима која су имала додира са страним стручњацима.

С обзиром на то да радне миграције имају делимично извориште и у природи личности, то се, на основу општих ставова психологије (и социологије), сходно потреби, закључивало о мотивацији странаца да дођу на рад, водећи рачуна о великом броју мотива који се јављају приликом миграционих процеса, а пут до тога водио је кроз коришћење ставова психологије мотивације и анализу материјалних и духовних фактора који претходе миграцији. Коначно, с обзиром да је један од циљева рада био приказивање начина живота и понашања *обичних* људи (појединаца или групе), у неким случајевима, примењујући методе антрополошких истраживања, скицирани су портрети (најособенијих) личности, њихови поступци и навике.[51]

---

50 *Исто*, 133.

51 У вези с антрополошким приступом, подсећам на запажање словеначког историчара Ј. Прунка, који је, осврћући се на анализу књиге Хјуа Томаса, *Шпанија против Шпаније*, навео како се личности описане у њој на историјској сцени појављују „као у драми”, а елементи драме у овом истраживању више су него присутни приликом организовања транспорта стручњака из иностранства ка Југославији. Janko Prunk, „Za antropološki pristup u našoj istoriografiji”, *Metodologija savremene istorije*, Beograd, 1987, 48–51.

Предмет и примењени истраживачки методи сврставају овај рад како у корпус дела из области друштвене историје, тако и у историју обичних људи. Целовито сагледавање циљаног проблема нужно намеће примену структуралистичке макроисторије и њену квантитативност, као и методологију микроисторије, њен наративни приступ и сагледавање дневног, текућег и промењивог. Међутим, комбинација историје свакодневице (Alltagsgeschichte) или микроисторије и историје стратешких планова једне државе на изградњи индустрије, приморала ме је да у истраживању и експозицији не занемарим различите приступе тоталној историји и њене категорије епизодне и систематске историје[52] (*поглед одоздо*), као ни примену традиционалног анализирања архивских докумената државног и партијског врха у чијем се кругу профилишу и доносе кључне одлуке (*поглед одозго*). Заправо, напор истраживача био је у настојању да се актери овог рада – странци ангажовани у Југославији и државне, односно производне управљачке структуре које имају циљ да искористе вишак стручног радног потенцијала, осликају у датом временском оквиру и његовој динамици у симултаном статусу – као објекти историје и историјске промене и као њени чиниоци.[53] Такође, важно је било утврдити да ли је постигнут Фукујамин *социјални капитал*,[54] односно да ли су степен поверења и сарадње омогућили квалитетније и јевтиније обављање посла.

Контекст друштвене историје и историје обичног човека омогућио је сагледавање промена које су захватиле југословенско послератно друштво, измењен друштвени миље, развој новог начина живота, прву велику мобилност њених становника и све изазове које су промењене околности носиле, али и упознавање са свакодневицом и мукама *малог човека*, странца на раду у Југославији, његовим дугим и ризичним путовањем, смештајем и станованьем, проблемима у снабдевању животним потрепшинама, нарочито храном, слојевитим односима са другима (на послу, пред администрацијом, у околини), животом заједнице (дружење, сукоби, културни живот итд). Истраживање је омогућило да се на махове уђе и у приватну сферу, у непосредну околину страног стручњака, круг његових партнера или прија-

52 Подела према Б. Грегорију (Brad S. Gregory, „Is Small Beautiful? Microhistory and the History of Everyday Life", *History and Theory*, 38/1, 1999, 102). Види: Andrew I. Port, „History from Below, the History of Everyday Life, and Microhistory", *International Encyclopedia of the Social &Behavioral Science*, 2nd ed., Vol. 11, James D. Wright (ed.), Orlando, 2015, 108.

53 A. I. Port, н.д., 109. О *симултаном* посматрању види више у: *The History of Everyday Life: Reconstructing Historical Experiences and Ways of Life*, Alf Lüdtke (ed.), Princeton, 1995, 6–8.

54 Више у: Frensis Fukujama, *Sudar kultura*, Beograd, 1997.

тела, у његове бриге и борбу за породицу, у поступке изазване емоцијама, у дела (и недела) почињена из љубави, у нове животе који су се рађали током привременог рада у Југославији, али и на самоубиства очајника.

Иако раније историографски необрађена, тема ове књиге била је у проучавано време веома присутна, а њени ефекти врло важни. Темељно сагледавање учешћа стране стручне радне снаге у привреди значајно је за боље и обухватније разумевање епохе и намера је била да се тај део прошлости додатно осветли, не само са фактографског, већ и друштвеноисторијског аспекта. Уколико је енигма теме успешно разрешена, могли бисмо боље разумети друштвену историју ране социјалистичке Југославије, аспекте њене модернизације, мобилност радне снаге, трансфер знања, свакодневицу, али и историју југоисточне и средње Европе.

Поред историографских резултата, намера истраживања била је и давање доприноса методологији историјске науке. Укрштањем *техника* већег броја наука и научних дисциплина са методима историјске науке желело се допринети објективнијем и *тоталнијем* сагледавању појаве. Без претензија да ова књига нуди коначан одговор на питање о утицају стране радне снаге у сваком сегменту ране послератне Југославије, тим пре што предмет анализе нису била поља уметности, културе и већине терцијарних делатности, надам се да је њоме тема представљена стручној и иној јавности и појава довољно реконструисана и растумачена, те да ће подстаћи на даља сродна истраживања (учешће странаца у ванпривреди, компаративна анализа у другим државама и сл.).

* * *

Ова студија представља у мањој мери измењену докторску дисертацију *Страни радници и стручњаци у привреди Југославије 1945–1950. године*, одбрањену 12. фебруара 2018. године на Катедри за општу савремену историју Филозофског факултета у Београду пред комисијом у саставу: проф. др Милан Ристовић (председник), проф. др Дубравка Стојановић (ментор) и др Весна Алексић.

Настојање да тема ове књиге буде адекватно обрађена било би отежано, у деловима и ускраћено, без несебичне помоћи низа институција и њихових посленика и без подршке ментора, колега и пријатеља. За корисне сугестије, бираним речима упућиване савете и подстицаје пласиране увек у правом тренутку, нарочиту захвалност дугујем ментору, проф. др Дубравки Стојановић. Захвалан сам и осталим професорима који су битно, сваки у своје време, утицали на избор и дефинисање теме и на њено научно савладавање. Ту посебно истичем професоре који су нас напустили, академика др Андреја Митровића и др Мирослава Јовановића, као и др

Милана Ристовића и академика др Љубодрага Димића, чији су савети увек били корисни, а идеје надахнуте и мотивишуће.

Посебну захвалност дугујем Архиву Југославије, значајној установи културе и извориштy сазнања о историји југословенских држава. Захваљујем изврсној и непоновљивој библиотекарки Сузани Срндовић на немерљивој помоћи у сагледавању и савладавању литературе, колеги Марку Радовановићу на избору фотографија, драгим колегиницама и колегама из *читаонице*, *депоа*, *срећивања* и *информисања* – Марини Ђукуђ, Драгани Драгишић, Ивани Божовић, Дејану Филиповићу, Милану Медаковићу, Драгошу Петровићу, Митру Тодоровићу, Звонку Купрешанину, Ранки Рађеновић и другима на најразноврснијим видовима помоћи и подршке, а нарочито директору, др Милану Терзићу, који је пресудно утицао да рукопис тезе буде преточен у књигу која је пред нама.

Дубоко сам захвалан на подстицајима и вишегодишњем *трпљењу* опширних елаборација о страним стручњацима колегама из Архива Народне банке Србије, др Соњи Јерковић и Владимиру Булајићу, тадашњем руководиоцу у Народној банци Србије, који је подржао истраживање, Драгану Радовићу, дивним пријатељицама окупљеним на *сесијама четвртком*, током којих су се избрусиле многе замисли и подизао елан за даљи рад, Весни, Зорици и Сандри, драгој Даници Јовић која ми је љубав ка историји усадила у детињству. Огромну захвалност дугујем својим (вољом Атропе и Тихе – двема) животним сапутницама, Маји и Биљани, које су, једна на почетку, а друга на крају суочавања са страним стручњацима, биле незамењива подршка и добро носиле терет мог менталног *одсуства*. Коначно, неизрециву благодарност (и извињење) дугујем кћерима, Наталији и Вишњи, које су нашле за сходно да током истраживања, писања тезе и приређивања ове књиге *неопажено* одрасту.

Сви које сам навео, и још већи број оних који нису могли бити поменути, заслужни су за ову књигу, али за грешке и пропусте одговорност сносим сам.

Аутор

УВОД

Прилике у међуратној Југославији

Гледано према највећем делу Европе, Југославија је пре Другог светског рата била веома неразвијена. Томе су допринели дубоки разлози који су ишли у широком спектру од историјских, економских и геополитичких до верских, културолошких и цивилизацијских. Уједињене југословенске земље нису биле у стању да збрајањем разноврсног развојног капитала постигну синергетски ефекат. Напротив, удруживање различитих нивоа развоја, неједнаких технолошких домета и различитих пословних навика, дејством неких неповољних економских чинилаца, међу којима су се истицали хронична несташица капитала, малобројан стручни кадар и недостатак саобраћајних средстава, не само што је демотивисао најразвијеније већ није задовољио ни оне са дна развојне скале, пошто дубоки јаз није смањен. Допринос томе свакако су дале политичке тензије, делом изазване или појачане различитим степеном развоја и дивергентним економским интересима. Тако је Југославија, упркос знатном напору дела привредне, политичке и друштвене елите, остала на дну балканског котла, а неуспех у прилагођавању технолошко-структурним захтевима, који је пратио регион још од раног XX века, и некомпатибилно структурирање индустрије водили су још већем заостајању.

Либерална економска политика, доминантна до 1935. године, која се, диктирана потребама домаћег и страног капитала, базирала на експлоатацији природних и људских ресурса, није стимулисала развој иако је Југославија поседовала услове за напредак. Замашнија индустријализација, поред солидне сировинске основе (разне руде, богате шуме, хидропотенцијал, море, две велике пловне реке) и довољно великог тржишта гладног индустријских производа, остала је недостигнути циљ. Спор развој индустрије, укрштен с неједнаким размештајем, малим степеном концентрације и слабом техничком опремљеношћу проузроковао је ниску продуктивност и високе трошкове производње, што је онемогућавало конкурентност на светској *пијаци*. Неусклађеност капацитета између појединих грана, па и предузећа, водила је увозу полуфабриката, а одсуство виших фаза прераде увозу готове робе. Несолидно обликовану привреду пратила је слаба

инфраструктура па тако није било развијеног електроенергетског система (сем мањих електрана у подручјима експлоатације природних богатстава), нити саобраћајница (доминирале су пруге уског колосека намењене извлачењу сировина).[1] Држава се фокусирала на експлоатацију сировина, јачање лаке индустрије и инфраструктуре, међутим, мањак капитала наметао је потребу за страним инвестицијама и кредитима (продаја рудокопа, задужења за изградњу путева, пруга, лука), па је упркос стабилном расту заснованом на рударству, прехрамбеној и текстилној индустрији, земља остала далеко иза развијене Европе.

У међуратној Југославији је од укупног броја запослених само око 10% било у индустрији, рударству и грађевинарству, а на селу је живело више од 75% становника обрађујући земљу на застарели начин. Реформа је обрисала остатке феудализма, али сељаци су добили поседе премале за ефикасну производњу.[2] Рурално сиромаштво није ублажено, а потхрањивали су га слаби приноси, заосталост и пренасељеност, коју нису апсорбовали развој индустрије и економска емиграција.[3] Тако су у земљи са 15.700.000 становника бројност индустријских радника, којих је пред рат било тек 300.000[4] и стање квалификованог (КВ) кадра, који је чинило мање од 50.000 радника, сведочили о заостајању. Слику употпуњује број неписмених, којих је почетком тридесетих година било готово 4.500.000 (око 45%).[5]

Привредном заостајању допринеле су и спољашње околности, попут Велике депресије, током које је дошло до опадања производње, негативног привредног раста и повећања незапослености. Међутим, спољни фактор

1 Svetozar Vukmanović Tempo, *Revolucija koja teče: Memoari*, Tom 2, Beograd, 1971 (даље: S. V. Tempo, *Revolucija koja teče*), 39.

2 У Југославији је 1931. године било више експлоатационих јединица него у свим државама Јужне Америке заједно, што је показатељ изузетно мале површине честица које су породице обрађивале. Mijo Mirković, *Ekonomska struktura Jugoslavije 1918–1941*, Zagreb, 1952, 37.

3 Аграрна пренасељеност се у међуратном периоду стално повећавала. Зависно од истраживача, то повећање је износило 6,6–16,1%. Упореди: Vasilije Špero, *Razvitak industrije FNRJ*, Beograd, 1955, 16; Stevan Kukoleča, *Analiza privrede Jugoslavije pred Drugi svetski rat*, Beograd, 1956, 10; Mijo Mirković, *Ekonomska historija Jugoslavije*, Zagreb, 1968 (даље: M. Mirković, *Ekonomska historija*), 306–307.

4 У пољопривреди је радило 5.700.000 људи. Мирковић наводи да су подаци о индустријским радницима изведени из посредних извора, те да се ради само о оквирном броју. Mijo Mirković, *Izgradnja socijalističke ekonomije u Jugoslaviji*, Zagreb, 1979 (даље: M. Mirković, *Izgradnja socijalističke ekonomije*), 53.

5 *Jugoslavija 1945–1964: Statistički pregled*, Beograd, 1965 (даље: *Jugoslavija 1945–1964),* табела 3–10, 44; Nikola Čobeljić, *Politika i metodi privrednog razvoja Jugoslavije (1947–1956)*, Beograd, 1959, 76–90.

условио је и убрзање темпа развоја, нарочито од 1935. године и доласка Милана Стојадиновића на власт. Политичке околности у Европи, које су се мењале након успеха нациста у Немачкој (1933), отвориће следећих година врата производњи наоружања. Дефицит у рударским и топионичарским производима одшкринуо је врата Југославији као извознику сировина. То је поспешило металопрерађивачку индустрију и извоз полуфабриката, међутим, и у тим областима инвестициони извор чинио је страни капитал.[6] Други фактор који је стимулисао развој било је постепено напуштање либералног концепта и сврставања државе уз *кејнезијански модел*[7] (јачи интервенционизам). Међу владајућим круговима наметнула се свест да економска снага земље не зависи само од природног богатства већ и од рационалног коришћења ресурса, па је приоритет стављен на топионичко-металургијску и хемијску индустрију, гране које су имале најбоље услове за даљи развој.[8]

Мере за убрзање привредног развоја ипак су вукле бреме ранијег периода, а реструктурирање индустрије захтевало је време и стабилније економско и политичко окружење. Увид у бројност предузећа по индустријским гранама сведочи о доминацији лаке индустрије, а на најзаступљенију, прехрамбену, отпадало је 1939. године 32,27% свих предузећа у земљи.[9] Зато је југословенска привреда, у тренутку када је свет улазио у нови сукоб, упркос залагању, заправо пружала слику неуспеле модернизације, а последице предстојећег рата вратиће је деценијама уназад.

---

6 Домаћи капитал, ионако неспособан да изнесе озбиљан индустријски развој, изгубио је услед Велике економске кризе моћ, а приватне банке доживеле су слом. Раст утицаја државних банака није обезбедио услове за развој, јер су страначки и лични интереси водили преливању капитала у приватне руке. Године 1938. између 50% и 60% акционарског капитала припадало је странцима, што им је омогућило утицај на привредну и државну политику. M. Mirković, *Ekonomska historija*, 334–342.

7 Макроекономска школа базирана на идејама британског економисте Кејнеза која, услед ризика које приватни сектор може да нанесе националној привреди, заговара право државе на интервенцију. Модел је постао доминантан у економским политикама Запада пред крај Велике економске кризе, проширио се током Другог светског рата и био заступљен све до седамдесетих година XX века, када је уступио место неолиберализму (мада је криза с краја прве декаде XXI века вратила популарност појединим *кејнезијанским* идејама).

8 Драган Алексић, *Привреда Србије у Другом светском рату*, Београд, 2002, 51.

9 После прехрамбене индустрије са 1374 предузећа следиле су: дрвна (622 предузећа), електричне централе (607), текстилна (491), прерада метала (283), хемијска (241), индустрија керамике и стакла (234), хартије и штампарије (139), коже и крзна (109), екстрактивног и везивног материјала (96), металуршка (43) и остале индустрије (18), укупно 4257. Д. Алексић, *н.д.*, 52.

Странци на југословенском простору до краја Другог светског рата

Простор југоисточне Европе на којем ће у XX веку настати југословенска држава није представљао изоловано подручје и од давнина је био изложен разноврсним флуктуацијама. Зависно од социјалних околности и политичких збивања, кретања појединаца и група људи ишла су у различитим смеровима – ка том простору, из и унутар њега. Утицаји спољашњег света нису били мали, а присуство мањег или већег броја странаца, међу којима и оних са специјалним знањима и вештинама, није била реткост, нарочито на местима наглашених привредних активности.

Ангажовање страних лица која поседују специјална знања или вештине од стране држава није непозната, нити нова појава. Још од антике су владари посебно носиоци привредних активности, врбовали су и доводили стручњаке са стране. У средњем веку малобројност образованих Европљана условила је њихову мобилност, а дворови су постали стецишта учењака из разних народа и удаљених области. Мењајући унеколико форму и методе, посебно кад европски образовни системи почну да стварају специјалистички кадар, потражња и понуда страног стручног али и неквалификованог рада остаје присутна појава до данас.

Тако је и модерна српска држава, такорећи од настанка, још половином тридесетих година XIX века посегла за страним стручњацима. Забележено је да је кнез Милош, желећи да „укроти” Мораву, односно да је учини пловном и њене воде искористи за наводњавање, позвао „више туђинских стручњака који су питање проучавали на лицу места” и који су га уверавали да је оба циља могуће постићи „без претераних жртава”.[10] Од тада, у разне сврхе, различитим поводима и у разноврсним својствима, страни експерти су континуирано похађали простор доцније обједињен у југословенску државу, остављајући у њему знатни траг.

По свему судећи, прва страна експертска мисија завршила се само на процени, међутим, већ од 1846/1847. године забележен је ангажман са видљивим резултатима. Када је кнез Милош дао Авраму Петронијевићу монопол на производњу стакла, он је за фабрику на Црном врху (Јагодински срез) обезбедио врсне занатлије из Баварске и Чешке. Ти познаваоци модерног „немачко-чешког система производње” ударили су темељ српским стакларству, а Петронијевић се о њима пуно бринуо. Сем плаћања путних трошкова од више хиљада гулдена, изградио им је радничке станове, механу, касапницу и пекару, а ангажовао је и лекара ради здравствене неге.[11]

---

10 Бартоломео Куниберт, *Српски устанак и прва владавина Милоша Обреновића 1804–1850*, Београд, 1901, 484.

11 Петар Илић, *75 година Српске фабрике стакла – Параћин (1907–1982): 136 година*

Без искуства и знања страних стручњака није се могао остварити ни крупни инфраструктурни пројекат изградње београдског водовода. Вишедеценијске активности на изналажењу решења за снабдевање престонице пијаћом водом биле су нераскидиво повезане са учешћем страних инжењера. Од прве иницијативе, 1867, до изградње водовода, 1982. године, председници београдске општине и већи број комисија користили су услуге стручњака и проучавали понуде концесионара из Немачке, Аустроугарске, Белгије, Енглеске.[12]

Даље набрајање привредних и инфраструктурних активности, пројеката и погона на којима су радили страни држављани и у њих усадили своја специјална знања и вештине изашле би из оквира ове књиге али евидентно је да је њихов траг био дубок. Србију, касније и Југославију, њихову индустрију и рударство, трговину и саобраћај, банкарство, осигурање и финансијски сектор уопште, као и друге области у великој мери су градили и странци, од којих су многи, попут Ђорђа Вајферта, породица Бајлони или Рош, примили држављанство и стопили се са новим окружењем.[13]

Пред крај епохе обележене избијањем Првог светског рата такође је постојало интересовање странаца за рад у Србији. У пролеће 1914. године Аграрној комисији обратило се 38 стручњака геодезије за рад у катастру. Молиоци, махом из Аустроугарске – 31 Чех, четворица Срба из Босне и Херцеговине, Далмације и Баната и три Немца, – понуде су снабдели препорукама, преписима сведочанстава, диплома, мајсторских писама, прегледима стручних, научних и докторских радова.[14]

У југословенској држави између два рата радио је привремено или стално велики број страних држављана. Неки су ту били од раније, а други ће тек доћи. У многим предузећима, попут *Фабрике хартије а.д.* у Чачку, у којој је почев од 1906. године радило више Аустријанаца, Немаца и

стакларства у Србији, Београд, 1983, 9–10.

12 Више у: Aleksandar Milošević и др., *Beogradski vodovod 1892–1975*, Beograd, 1975, 37–45; Дубравка Стојановић, *Калдрма и асфалт: Урбанизација и и европеизација Београда 1890–1914*, Београд, 2008, 138–149.

13 О Вајферту више у: Саша Илић, Соња Јерковић, Владимир Булајић, *Ђорђе Вајферт – визионар и прегалац: Лична и пословна илустрована биографија (1850–1937)*, Београд, 2010; Исти, „Weifert in Serbien (1873–1937)", *Serben und Deutsche im 20. Jahrhundert – im Schatten offizieller Politik*, Gabriella Schubert (Hrsg.), Wiesbaden, 2015.

14 Избијање рата онемогућило је решавање молби. Занимљиво је да је њихово архивирање уследило тек 1919. године у Министарству финансија Краљевства СХС, с напоменом да се предмети стављају „у акте до појаве молиоца", међутим, није било могуће утврдити да ли се ико поново јавио и да ли је ангажован. АЈ, Министарство финансија Краљевине Југославије (70)-22-49.

Чеха, предратни тренд рада страних руководилаца производње, инжењера и занатлија наставио се током међуратног периода.[15] Једну од првих организованих група чинили су стручњаци Америчке техничке мисије, који су у Краљевство СХС стигли октобра 1919. године са намером да саветима и конкретним активностима помогну властима у успостављању железничког и другог саобраћаја, реконструкцији старих и отварању нових рудника.[16]

Према анализи МУП-а, у КЈ је 1933. године боравило више од 90.000 страних држављана.[17] Према карактеру рада посебно су евидентирана лица у најамном односу – директори, повереници страног капитала, благајници и др. Квалификовани (КВ) и неквалификовани (НК) намештеници и радници (34.300 и 30.500 чланова породица), а посебно они који су самостално обављали делатност – индустријалци, пољопривредници, занатлије, трговци, закупци (9400 и 16.250 чланова породица).[18] Како су знатан број држављана Италије чинили Словенци и Хрвати и како су Руси били последица револуције, највећи број *правих* странаца (лица која нису бежала због прогона, већ вољно тражила да раде), чинили су грађани из окружења – ЧСР, Аустрије, Мађарске и Немачке. У већем броју дошли су још Пољаци и Румуни, док је Бугара, Француза и Албанаца било знатно мање.[19] Главни извор стране радне снаге чинио је простор омеђен границама Средње Европе. Супротни политички интереси и антагонизми са некима од тих земаља нису пресудно деловали на радне миграције, као што ни политичка блискост са земљама Западне Европе није довела до значајнијег прилива тамошњих предузетника и стручњака. Географска блискост и дугогодишњи интелектуални и технолошки утицаји Будимпеште, Прага и

15 Ј. Дашић, *н.д.*

16 Услед нестабилности владе и несагласја међу политичким странкама мисија је уочила да је немоћна и након годину дана је напустила земљу. Vesna Aleksić, „Mission Impossible of American Experts in Serbia 1919–1920”, *125 Years of Diplomatic Relations between the USA and Serbia*, Ljubinka Trgovčević (ed.), Belgrade, 2008, 103–119.

17 У тај број улази 20.000–25.000 странаца *југословенских* народности (међу којима најмање 80% Хрвата из Истре), као и око 20.400 руских емиграната. АЈ, Министарство трговине и индустрије КЈ (65), 1007-1893 (1933. година); Mira Kolar-Dimitrijević, „Statistički pregled stranih radnika i članova njihovih porodica u Jugoslaviji 1933. godine”, *Časopis za suvremenu povijest*, 3/1972, 123–148.

18 M. Kolar-Dimitrijević, *н.д.*, 123–125. О питањима могућности рада и обављању делатности странаца у КЈ види: AJ-65-3-12; AJ-65-36-229, AJ-65-37-231, AJ-65-1004-1882, AJ-65-1004-1883.

19 Порекло и бројност намештеника, радника и породица види у: M. Kolar-Dimitrijević, *н.д.*, 146.

Беча имали су на Балкану пресудни утицај,[20] а странци су своје место у привреди имали и кад би период раста сменила стагнација или опадање.[21]

Присуство странаца условило је да релативно рано почне утврђивање правног оквира за њихов рад. На темељу Закона о заштити радника Министарство социјалне политике донело је 1924. године правилник о регулисању рада страних држављана (измењен 1925), према којем се нови нису могли упослити, а стари наставити рад, без дозволе инспекције рада. У захтеву за добијање дозволе предузећа су наводила број потребних странаца, старост, националност и држављанство, време боравка и врсту посла, као и потврду берзе рада да нема незапослених исте струке.[22] Ново нормирање уследило је 1935., када је донета уредба о запослењу страних држављана и правилник о њеној примени. Уредбом су утврђене категорије странаца којима није потребна дозвола за рад [23] и категорије којима су неопходне: „квалификовано радно особље које има нарочиту стручну спрему и праксу, уколико то допушта стање домаћег тржишта рада", с тим да је његов рад важан „за унапређење домаће привреде и стручно усавршавање домаћих радника", монтери и сервисери машина из иностранства, лица која обављају „самосталан рад за који није потребно овлашћење односно дозвола […] уколико се укаже потреба", страни држављани *југословенске народности*, странци рођени у Југославији или дошли пре 14. јуна 1922, особе за која министар социјалне политике посебним актима пропише услове за рад и повереници страног капитала.[24]

---

20 Географска близина као пресудни фактор при радним миграцијама општа су појава, битнија од политичке или идеолошке сродности. Saskia Sassen, *The Mobility of Labor and Capital, A Study in International Investment and Labor Flow*, Cambridge, 1988, 26, 34.

21 У време Велике депресије, када је производња била мања него крајем XIX века, власници нишке пиваре су, зарад очувања какве-такве продукције и квалитета, били спремни да ангажују стране стручне раднике. Севделин Андрејевић, *Монографија: 100 година пиваре „Ниш" 1884–1984*, Ниш, 1984, 16.

22 Послодавци су били дужни да са странцима закључе уговоре којима би се обезбедили најмање исти услови као и домаћим радницима. *Службене новине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца* (*Сл. новине КСХС*), 166–XXXV, 1924, 6–9; *Сл. новине КСХС*, 274–LXX, 1925, 1–4.

23 Уметници који не долазе ради запослења, спортисти на утакмицама, дописници страних листова и агенција, послуга и шофери конзуларних представништава или страних држављана који посећују Југославију као туристи, ђаци и студенти који не зарађују за издржавање, трговачки путници.

24 *Службене новине Краљевине Југославије* (*Сл. новине КЈ*), 76–A, 1935 и 230–LVI, 1935.

У периоду Другог светског рата не може се говорити о ангажовању стручног потенцијала странаца за привредне потребе Југославије пошто је држава окупирана и распарчана, а привреде територија под војним управама и сателитским државама служиле су првенствено ратном напору Немачке. Привреда на простору некадашње Југославије, или бар њеном већем делу, требало је да буде, како је стављено у задатак Францу Нојхаузену, специјалном поверенику Хермана Геринга за привредна питања у Србији, до максимума искоришћена у интересу Рајха, али да се „при томе не дозволи да она потпуно пропадне”.[25] Такав задатак осликавао је не само намеру и циљеве управљања привредом окупираног подручја, већ и идеје економске политике читавог *допунског привредног простора*, како је Немачка гледала на Југоисток.[26]

У питању радне снаге рат је произвео инверзан процес од оног који се у овој књизи посматра. Ангажовање људи у тоталном рату довело је до оскудице радне снаге у Немачкој, па су окупирана и савезничка подручја, сем стављања на располагање привредних и сировинских ресурса, морала да послуже као „додатни резервоар радне снаге”. Тако је ка Немачкој, у коју је још пре рата ишло све више Југословена, добровољно или принудно упућено мноштво радника. Не рачунајући заробљенике и интернирце, коришћене као робовска радна снага, неретко до исцрпљености и уништења, тамо је на крају првог квартала 1943. године само са подручја Србије и Независне Државе Хрватске (НДХ) радило више од 113.300 радника.[27] По-

25 *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije: Dokumenti jedinica i ustanova Nemačkog rajha 1942*, tom XII, knj. 2, Antun Miletić (red.), Beograd, 1976, 653–654.

26 О економском уређењу и индустријализацији Југоистока расправљано је у привредним врховима Немачке пре рата. Почетак борби поспешио је редефинисање економских односа у Европи, а такав преображај требало је тестирати на Југоистоку. О плановима за прекомпоновање привреде види: Milan D. Ristović, *Nemački „novi poredak” i Jugoistočna Evropa 1940/41–1944/45: Planovi o budućnosti i praksa*, Beograd, 1991 (даље: M. D. Ristović, *Nemački „novi poredak”*), 177–210. О предратним плановима да се унапреди сарадња Средње Европе са „комплементарном привредом Источне и Југоисточне Европе која нуди пољопривредне производе и сировине” писао је Х. Нојбахер, подвлачећи заинтересованост Немачке за очување Југославије, као важног трговинског партнера. Herman Nojbaher, *Specijalni zadatak Balkan*, Beograd, 2005, 129–130.

27 M. D. Ristović, *Nemački „novi poredak”*, 248–251. У другој половини 1944. на просторима Трећег рајха боравило је скоро 3.000.000 страних радника, а сваки четврти запослени у индустрији, рударству и пољопривреди био је страног порекла, највише руског (преко 2.000.000) и пољског. Anna Maria Grünfelder, „Zaboravljene žrtve nacionalsocijalizma: prinudni i robovski radnici i radnice”, *Dijalog povjesničara/ istoričara,* 7, Zagreb, 2003, 457.

што је недостатак радне снаге због слања људи на фронт стварао сличне тешкоће и Италији, Рим је у своје планове ставио употребу радне снаге са окупираних подручја. Мада су извори о томе оскудни, они јасно сугеришу да су ка италијанским фабрикама, рудницима и пољима добровољно или присилно отишли многи становници Хрватске, Босне, дела Словеније и Црногорског приморја.[28]

Разумљиво је да током рата није постојала југословенска привреда, а да су присутни странци у највећем броју били у саставу окупационог војног и административног апарата. С временом присуство странаца међу окупатору супротстављеним борцима, највише Народноослободилачкој војсци Југославије (НОВЈ), односно партизанима, неће бити занемарљиво. Неколико хиљада их се борило у саставу Осмог корпуса НОВЈ, нарочито од јесени 1943. године. Према подацима из новембра 1944. највише је било Италијана (4500).[29] Њихова бројност последица је капитулације Италије од 8. септембра 1943. године, након које је део бораца који су избегли немачко заробљавање ступио у НОВЈ из идеолошких (антифашисти, комунисти и сл.) или егзистенцијалних разлога (даљина завичаја и опасност да их Немци заробе или укључе у састав борбених јединица). Пре тога, Италијана, али и Пољака, Руса, Немаца, Аустријанаца и др., било је мало, а њихово ступање у партизане било је појединачно или у мањим групама.[30] Крах фашистичке власти отворио је врата укључивању читавих формација, што је врх НОВЈ, с Јосипом Брозом Титом на челу, оберучке прихватио.[31]

---

28 Процењује се да је у Италији радило око 84.500 Југословена. Nikola Živković, *Ratna šteta koju je Italija učinila Jugoslaviji u Drugom svetskom ratu*, Beograd, 1991, 35.

29 *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda,* tom V, knjiga 35, *Borbe u Hrvatskoj 1944. godine (novembar)*, Šandor Kaufer (red.), Beograd, 1967, 592–592; Milivoj Despot, „Stranci – borci 8. korpusa NOVJ: neka pitanja njihovog statusa", *Vojnoistorijski glasnik*, 1/1990, 95–104.

30 Августа 1943. одбегли немачки војници и славонски фолксдојчери код Подравске Слатине образовали су чету *Ернест Телман*, која је стављена под команду Другог корпуса Народноослободилачке војске (НОВ) Хрватске (потом Шести корпус НОВЈ). Нешто раније образован је чешки батаљон *Јан Жишка* и мађарски *Шандор Петефи*. О Немцима у партизанима види: Nail Redžić, *Telmanovci: zapisi o njemačkoj partizanskoj četi „Ernest Telman"*, Beograd, 1984; Heinz Kühnrich, Franz-Karl Hitze, *Deutsche bei Titos Partisanen 1941–1945 Kriegsschicksale auf dem Balkan in Augenzeugenberichten und Dokumenten*, Köln, 1997.

31 Италија је на подручју КЈ имала 300.000 војника, а у партизане је ступило 1,5%. До половине 1944. године бугарски заробљеници и партизани формирали су више одреда и бригада и један батаљон. Група антифашиста из Аустрије, избегла у СССР, ступила је у лето 1944. у партизане и у новембру је формиран 1. аустријски батаљон. M. Despot, *н.д.*, 95–97; Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988: Narodnooslobodilački rat i revolucija 1941–1945*, Druga knjiga, Beograd, 1988 (даље:

Први инострани импулс економији и финансијама партизанске владе требало је да уследи након успостављања непосредног контакта са СССР-ом, 23. фебруара 1944. године, када се Војна мисија акредитована код Врховног штаба спустила код Босанског Петровца. Сем евидентирања потреба у оружју, муницији и санитетском материјалу и ангажовања на обезбеђењу веће сигурности за совјетске транспортне авионе, мисија је довела прве привредне и финансијске стручњаке ради помоћи Националном комитету ослобођења Југославије (НКОЈ) у сређивању разорене привреде.[32] Међутим, са сређивањем привреде у ширем оквиру није се могло почети пре ослобађања знатнијих делова територије (крајем лета 1944), а у општем југословенском пре коначне победе.

Последице Другог светског рата у Југославији

Рат је Југославији нанео огромне губитке, па је урушавање крхких достигнућа модернизације довело до тога да заостајање за развијенима буде веће него после Првог светског рата.[33] Према процени Државне комисије за ратну штету, материјална штета, економска вредност изгубљених живота, губитак народног дохотка, ратни расходи и социјални терети услед губитка људи (помоћ сирочади, инвалидима и сл.), износили су 61 милијарду долара, мада већина истраживача наводи 46,9 милијарди.[34] Материјална штета обухватала је губитке имовине на непокретним, покретним и потрошним

B. Petranović, *Istorija Jugoslavije*, II), 444–445, 448.

32 Владимир В. Зеленин, „Военая миссия СССР в Югославии в Босанской краине 1944 года”, *Zbornik radova povodom 75. godišnjice života akademika Envera Redžića*, Petar Mandić (ur.), Sarajevo, 1990, 283–299.

33 Слично је прошла источна и централна Европа. Разлоге за заостајање и поређење последица рата у економији Југославије и Балкана види у: Ivan T. Berend, *Ekonomska istorija Evrope u XX veku: Ekonomski modeli od laissez-faire do globalizacije*, Beograd, 2009 (даље: I. T. Berend, *Ekonomska istorija Evrope*), 105–106; John R. Lampe, Marvin R. Jackson, *Balkan Economic History, 1550–1950: From Imperial Borderlands to Developing Nations*, Bloomington, 1982, 520–599.

34 Сума од 61 милијарде, калкулисана према ценама из 1941, састојала се од 13,5 милијарди губитка националног богатства, 9 милијарди националног дохотка, 27 милијарди накнаде за привредни губитак услед лишења живота или слободе и 11,5 милијарди ратних расхода. Већина истраживача наводи штету од 46,9 милијарди долара по ценама из 1938. и курсу од 44 динара за долар. Марјановић наводи 9,1 милијарду долара непосредне ратне штете и 45 милијарди посредне. M. Mirković, *Izgradnja socijalističke ekonomije*, 59; *Глас Народног фронта Србије*, 92, 25. 10. 1945; Душан Биланџић, *Идеје и пракса друштвеног развоја Југославије 1945–1973*, Београд, 1973 (даље: Д. Биланџић, *Идеје и пракса*), 54; B. Petranović, *Istorija Jugoslavije,* II, 451; Јован Марјановић, „Допринос Југославије победи антихитлеровске коалиције”, *Историјски гласник*, 1–2/1970, 182.

добрима, рудном богатству, трговачкој морнарици, драгоценим металима, хартијама од вредности, културном благу, војном материјалу и др. Слику штете тек наговештава губитак у пољопривреди од 270.000.000 динара, који је чинила вредност уништеног инвентара 289.000 домаћинстава, међу којима 10.000.000 стабала воћа, 84.000 хектара винограда, 66% коња и 60% говеда (у Црној Гори и БиХ губитак крупне стоке био је 85%, а ситне 90%), 485.000 несталих запрежних кола, трактора, сејалица итд., као и губици у индустрији и рударству, који су процењени на 65% раније вредности и огромне штете у саобраћају.[35]

Југословенска индустрија, одраније недовољна и застарела, доживела је у рату велика разарања. Од 4257 предузећа из 1940. године[36] оштећено је и уништено 937, страдала су 273 рудника и 251 електрична централа, а нафтна индустрија, тек у повоју, престала је да постоји (рафинерије су страдале 75–80%). На супстанци индустрије укупна ратна штета износила је готово три милијарде динара (26% раније вредности). То је довело до пада капацитета индустрије који је износио 6% у електроиндустрији, 30–40% у прехрамбеној, металној, хемијској и индустрији коже и текстила, 50% у електричним централама и око 55% у дрвној и грађевинској индустрији (у просеку 36,5%). Ради јаснијег увида у обим девастације томе треба додати још 9,9 милијарди динара вредности опљачканих и уништених залиха сировина и готове робе и губитак националног дохотка од 10,7 милијарди.[37]

---

35 M. Mirković, *Izgradnja socijalističke ekonomije*, 59–60; Д. Биланџић, *Идеје и пракса*, 31. О ратној штети види студије Николе Живковића (*Ratna šteta koju je Nemačka učinila Jugoslaviji u Drugom svetskom ratu*, Beograd, 1975; *Ratna šteta koju je Bugarska učinila Jugoslaviji 1941–1944*, Beograd, 1985; *Ratna šteta koju je Italija učinila Jugoslaviji u Drugom svetskom ratu*) и Венцеслава Глишића (*Терор и злочини нацистичке Немачке у Србији 1941–1944*, Београд, 1970).

36 Према Куколечи, 3955 фабрика 1938. године. Упореди: Д. Алексић, *н.д.*, 51; S. Kukoleča, *н.д.*, 27.

37 Milenko Filipović, *Obnova naše industrije: prvi bilans*, Beograd, 1946, 13; *Глас Народног фронта Србије*, 92, 25. 10. 1945; Д. Биланџић, *Идеје и пракса*, 31; Branko Horvat, *Industrija nafte u Jugoslaviji: Proizvodnja nafte*, I, Beograd, 1965, 239. О оштећењу електричних централа и електроиндустрије: AJ, Привредни савет Владе ФНРЈ (40)-1-3; AJ-11-2-10, Стање електричних централа [IV 1945]. Како су се и у овом питању износи знатно разликовали упореди: AJ, Министарство лаке индустрије Владе ФНРЈ (10)-1-1, Ратна штета, s.a.
Проценитељи се нису подробно упуштали у то ко је штету учинио, па су на терет непријатеља или савезничког бомбардовања стављене штете које је нанело становништво грабећи опрему, инвентар и залихе предузећа. Само у Вршцу грађани су упропастили имовину фолксдојчера, стављену под управу Државне управе народних добара (ДУНД), вредну преко две милијарде окупационих динара. Драган Петровић, *Историја индустрије Београда*, II том, Београд, 2006, 316; AJ-17-1-1,

Рат је разорио и саобраћај. Уништено је или одвезено 30.300 теретних вагона, 9900 путничких и 1188 локомотива, а оштећено 84% путничких вагона и 75% локомотива. При повлачењу непријатељ је онеспособио 52% пруга (6100 км). Страдало је 13 великих и 1785 средњих и мањих железничких мостова. У речном саобраћају изгубљено је 35 бродова, 115 теретних бродова, 505 шлепова велике тонаже (од 265 тона), а у поморском 56 бродова дуге и велике пловидбе (од 95), уништено је 60 и оштећено 17 бродова мале пловидбе (од 92) и мноштво мањих пловила. Оштећене су 103 луке, уништена сва модерна бродоградилишта (Сплит, Краљевица и Сушак) и 83 мањих, много зграда и инвентара. У цивилном ваздушном саобраћају велику штету претрпели су аеродроми у Београду и Скопљу, нестао је летачки материјал и резерве бензина. Друмски саобраћај је умањен за 70.000 км путева (28.000 модерних), 9,2 км мостова, 30.200 аутомобила, 900 аутобуса, 5900 мотоцикала. Уништено је и 130 трамваја (од 287). Телеграфско-телефонска служба остала је без две трећине стубова и централа, преко 122.800 км жица, 2.840.000 изолатора и 17.900 телефонских апарата.[38]

Према проценама Репарационе комисије вредност зграда и постројења умањена је за 36,5%. Теже је оштећено или уништено 6690 јавних објеката, 59.810 градских и 372.660 сеоских стамбених зграда, а 55.000 више је пута рушено и оправљано. Укупно је страдало пола милиона зграда (20%), а 3.300.000 становника је остало без крова. Само у Србији оштећене су или срушене 115.273 сеоске зграде, од којих 50.851 стамбена. Ради санирања стања, од сваког појединца очекивало се улагање напора, па је у тој републици 1945–1946. године обновљено и изграђено 28.500 стамбених, више од 9.700 економских и 800 јавних зграда.[39]

У току Другог светског рата уништена је трећина урбане инфраструктуре Београда и половина индустрије, уз смањење броја становника за 15% (са 320.000 на 270.000).[40] Тешко су страдали и многи други градови, попут

акт Министарског савета ДФЈ, пов. бр. 115, 6. 6. 1945.

38 Д. Биланџић, *Идеје и пракса*, 31; *Глас Народног фронта Србије*, 92, 25. 10. 1945. У многим случајевима непријатељ је из фабрика односио средства за рад мале вредности. Из *Електротехничког а.д.* Београд (раније *АЕГ а.д*, Београд), сем 475 електромотора, уљаних прекидача и агрегата, вредних 1.400.000 ДФЈ динара, однете су и 84 писаће машине марке Олимпија. АЈ-11-3-15, IV бр. 6461, 22. 10. 1945.

39 *Глас Народног фронта Србије*, 92, 25. 10. 1945; *Борба*, „Изградња и обнова у Србији”, 1. 1. 1947; E. Kardelj, „Socijalistički put”, 11. Биланџић наводи 822.237 спаљених, срушених или тешко оштећених зграда и 3.500.000 људи без крова. Д. Биланџић, *Идеје и пракса*, 30–31.

40 Мирко Грчић, Станислав Миштал, „Развој и тенденције локализације индустрије

Лесковца, Ниша, Бора, Смедерева, Ћуприје, Новог Сада, Славонског Брода, Пуле, Задра, Сплита, Марибора, Мостара, Бањалуке, Подгорице, Никшића, Бара, Скопља.[41]

На пољу финансија, стуба сваког развоја, рат је оставио пустош. У окупираној Србији преко монополских, пореских и финансијских управа, централне банке и царинских благајни спроведена је пљачка. Однет је сав ковани новац, новчанице КЈ, девизе, хартије од вредности, накит, драгоцености и племенити метали (10.425 килограма злата и 82.133 килограма сребра). На рачун реквизиција, контрибуција и финансирања радова узето је 91,8 милијарди окупационих динара, а губици настали по другим финансијским потраживањима износили су 809.000.000 динара ДФЈ.[42]

Коначно, али не најмање битно, рат је непроцењиву штету нанео културно-просветним установама и споменицима. Оштећена су, уништена или однета добра, објекти, инвентар, лабораторије, библиотеке, збирке. Потпуно је уништен инвентар из 5376 школа, а делимично из 2495. Уништено је или опљачкано неколико великих библиотека и архива, међу којима и Народна библиотека Србије са 500.000 свезака, збирка од 1424 ћириличка рукописа и повеље (насталих од XII до XVII века) итд.[43]

Физичка разарања нису подједнако погодила све крајеве земље, ионако подељене степеном развоја. Како су борбе на развијеном северозападу најкраће трајале, то су штете тамо биле знатно мање, па је опоравак био бржи. Мада привредно развијена и у рату поштеђена, Словенија је ипак у прве две године добила у материјалном погледу „огромно много од Југославије", па је на основу анализе привреде процењено да ће већ 1947. године бити кадра да из сопствене акумулације инвестира у изградњу око

у метрополитенским подручјима Београда и Варшаве", *Гласник Српског географског друштва*, 2/1988, 32. Разорено је или теже оштећено 7067 стамбених и 453 комуналних објеката. *Историја Београда: Двадесети век*, 3, Васа Чубриловић (ур.), Београд, 1974, 555.

41 Подгорица је током рата бомбардована око 70 пута и град је готово сравњен са земљом. Branko Petranović, Čedomir Štrbac, *Istorija socijalističke Jugoslavije: Opšti pregled,* I, Beograd, 1977 (даље: B. Petranović, Č. Štrbac, *Istorija socijalističke Jugoslavije*), 50. О бомбардовањима током Априлског рата види: Velimir Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941: Uzroci i posledice poraza*, II, Beograd, Ljubljana, Titograd, 1982, 289–93, 304–305, 323–324, 343–344, а о савезничким бомбардовањима: Milan Terzić, „Jugoslovenska kraljevska vlada, general Dragoljub Mihailović i savezničko bombardovanje ciljeva u Jugoslaviji 1942–1944", *Tokovi istorije*, 1–2/2005, 81–111.

42 *Глас Народног фронта Србије*, 92, 25. 10. 1945.

43 *Исто*; B. Petranović, *Istorija Jugoslavije*, II, 451.

милијарду динара.[44] Миха Маринко, председник владе Словеније, пред републичком уставотворном скупштином нагласио је како су се 1946. године у Љубљани, Марибору, Врхници, Стрнишчу и другим местима градили путеви, хидроцентрале, ливнице, фабрике аутомобила, текстила, алуминијума.[45]

Сасвим насупрот Словенији стајале су БиХ, Црна Гора, Македонија, делови јужне и источне Србије и нарочито Косовско-метохијска област. Као илустрација величине понора који их је је делио уочава се да је 1945. године на Космету на 700.000 становника долазило само 18 лекара (од октобра 27) и да је тек о јесењој сетви тамо први пут виђен трактор. Није знатно боље било ни у БиХ која је, додуше, видела трактор, јер их је имало 80 приватника, али да је доласком 150 нових, заправо почела прва масовнија употреба механизације.[46]

Сходно предратном степену развоја и националном богатству, Југославија је људским и материјалним губицима била погођена више од осталих савезничких земаља. Неслагања демографа у процени губитка становништва, а она се креће између 1.000.000 и 2.000.000 (званично 1.706.000), нису од пресудне важности за констатацију да су такви губици (па и они из минималне процене) били огромни и са далекосежним развојним последицама. Најтеже губитке претрпели су цивили, првенствено радно способно становништво. Процене иду до чак 69%, међу којима је било око 90.000 стручних радника и око 40.000 интелектуалаца. С обзиром на ниску предратну квалификациону структуру, био је то велики ударац.[47]

На неразвијену индустријску основу, ослабљену последицама рата, танке кадровске структуре и још лоше организовану, надовезале су се крупне демографске промене – убрзано и знатно пресељење становника руралних области у градове. Највећу сеобу забележио је Београд, који је са Земуном крајем 1946. године већ имао 100.000 породица, односно 326.000 становника (без војника, официра, војних чиновника и лица смештених у домове и установе), а прилив нових износио је 4000–5000 месечно.[48]

---

44 Обраћање Бориса Кидрича на првом заседању уставотворне скупштине НР Словеније. АЈ-17-114-115, Дневни преглед штампе, 89; *Борба*, 21. 11. 1946.

45 АЈ-17-114-115, Дневни преглед штампе, 90, 22. 11. 1946.

46 *Глас Народног фронта Србије*, 92, 25. 10. 1945.

47 Д. Биланџић, *Идеје и пракса*, 30; Р. Радић, *н.д.*, 16. Званичне податке о људским и материјалним губицима Југославије и Европе види у: *Информативни приручник о Југославији: Општи подаци о политичком, привредном, социјалном, културном и просветном животу у ФНРЈ, 1948–1951*, књ. I, Београд 1951 (даље: *Информативни приручник*), 27–30.

48 АЈ-17-114-115, Дневни преглед штампе, 119, 27. 12. 1946.

Југославија је у рату 1941–1945. тешко страдала. На разарања изазвана током Априлског рата надовезала су се савезничка бомбардовања, последице борби побуњених снага са окупаторима и квислинзима и између њих самих, последице дејстава Црвене армије и НОВЈ током борби за ослобођење и разарања немачке војске у повлачењу. На погубна борбена дејства наслонили су се акти цепања државне територије и конституисања марионетских режима, пљачка и реквирирање, репресија над становништвом, појединачна и масовна погубљења, легализација злочина, освета и реванш револуције која односи победу, сви скупа остављајући девастирајуће последице на материјалним добрима и биолошкој супстанци, на држави и друштву.

Последице рата у Европи

Други светски рат је радикално преокренуо ранији политички и међународни поредак. Територијално глобални и по методама вођења тотални, рат је запечатио наду да је могућ повратак на старо. „Сва врата према прошлости била су чврсто затворена", а најдалекосежније промене доживела је Европа.[49] Уништени су темељи њене економске структуре. Године 1945. она није имала економију способну за живот, а без спољне помоћи није била у стању да одржи стандард становника. Са несталим или обезвређеним капиталом, неорганизованом индустријом и ниском производњом основних добара била је приморана на увоз. Финансирање рата било је скупо. Привреда Немачке, од које су зависиле економије више држава у суседству и окружењу, била је у руинама. Коначно, трговина између запада и истока континента ометена је политичком поделом на совјетску и сферу западних савезника.[50]

Већина европских земаља претрпела је разарања и економску парализу. У некима је уништена петина националне имовине. Пољопривредна производња у Западној Европи је 1945. година опала на три петине предратне, а индустријска на око половину (у појединим деловима Немачке, Аустрије, Француске, Белгије и Грчке на трећину, па и четвртину), док је број становника порастао за 8%. Приватне банке, иако нису сасвим збрисане, наставиле су да опадају и много су изгубиле од свог ранијег значаја, нарочито у Немачкој. Европски бруто друштвени производ (БДП), без СССР-а, 1946. године био је 19% мањи него 1939, забележивши најоштрији годишњи пад током читавог XX века, од чак 15% у односу на 1944. годину.

49 Dubravka Stojanović, *Rađanje globalnog sveta 1880–2015: Vanevropski svet u savremenom dobu*, Beograd, 2015 (даље: D. Stojanović, *Rađanje globalnog sveta*), 199.

50 *The New Cambridge Modern History, The Era of Violence 1898–1945*, Vol. XII, D. Thomson (ed.), Cambridge, 1960, 40–41.

Капацитети металургије, машинске индустрије и производња електричне енергије били су у току рата повећани, али су у свим другим гранама продукциони капацитети умањени.[51]

У земљама где су рационисање и мере контроле потрошње биле неефикасне, а искуство с хиперинфлацијом из двадесетих година свеже, осетила се велика несразмера између током рата неискоришћене куповне снаге и несташице робе. Свако је имао интерес да новац одмах претвори у робу (*трка за робом*) и да њоме, златом и девизама шпекулише. То је појачавало притисак за увоз и бежање капитала у иностранство, смањивало понуду робе на тржишту, дизало цене и јачало инфлацију.[52] Истовремено, тотални рат је ангажовао најпродуктивнију радну снагу (у састав војних формација ушло је око 20%, а мобилизација је трајала годинама).[53]

Људски и материјални губици били су знатно већи него у Првом светском рату. Велики делови Европе, као попришта сукоба, директно су погођени разарањима (Пољска, Белгија, Холандија, Грчка, северна Француска, Југославија, СССР, Италија, а при крају рата Мађарска и Немачка). Готово да ниједан већи град није био поштеђен бомбардовања – немачких или савезничких, при чему су поједина била нарочито разорна, а огромне области систематично су девастиране методом „спаљене” земље, коју су при повлачењу практиковали и Совјети и Немци. Већи градови средње

---

51 Не треба занемарити да 1938. године још нису превладане све последице Велике депресије и да Европа није довршила трансформацију ка технолошким променама и новим правцима у међународној трговини. Ј. Клеменц, *н.д.*, 56; Волтер Лакер, *Историја Европе 1945–1992*, Београд, 1999, 28–29, 217; François Crouzet, *History of the European Economy, 1000–2000*, Charlottesville, 2001, 200; Albert Carreras, „The twentieth century – from break with the past to prosperity (II): The great stages”, *An Economic History of Europe: From expansion to development*, Antonio Di Vittorio (ed.), New York, 2006, 291–292; James Bradford DeLong, *Slouching Towards Utopia?: The Economic History of the Twentieth Century (XIX. Present at the Creation, The Post WWII Reconstruction)*, Berkeley, 1997, URL: http://www.j-bradford-delong.net/TCEH/Slouch_Present19.html [25. 12. 2018].
Чак и најразвијеније банке дочекале су крај рата са знатно мање чиновника, тек неколицином комитената, скромним депозитима, малим бројем хартија од вредности и без довољно новца. О тешкоћама банкарског сектора види: Youssef Cassis, Philip L. Cottrell, *Private Banking in Europe: Rise, Retreat, and Resugrence*, Oxford, 2015, 263–281. О кретању БДП током рата: A. Carreras, *н.д.*, 304–307.

52 Ј. Клеменц, *н.д.*, 63–64. Инфлација и новчани проблеми, праћени депресијацијом, деноминацијама и новим паритетима према стабилним валутама, јавили су се током 1945–1946. у многим европским земљама, а посебно Немачкој, Мађарској, Француској, Италији и Грчкој. АНБ, Народна банка Југославије 1945–1992 (1/III), Историјска архива, к. 389, билтени бр. 4, 5, 8, 10, 11 и даље (I–II 1946).

53 E. Hobsbaum, *н.д.*, 40.

Европе, Италије и нарочито Немачке, значајни центри индустрије и трговине, претворени су у пустош. У Немачкој се у четвртини кућа није могло становати, а слично је било у Пољској, Грчкој, Југославији. Европски део СССР-а је из рата изашао у рушевинама, исцрпљен и разорене мирнодопске привреде.[54]

Привреда и инфраструктура зараћених земаља онеспособљене су, независно од тога када су директне борбе почеле. Слично је било и са страдањима становништва. Холандска привреда је првих година окупације доживела поремећај услед усмерења ка немачким ратним потребама и депортације радника. Ипак, остала је функционална, а становници су задржали солидан квалитет живота. Тешкоће су наступиле крајем 1944, након што су Савезници ослободили југ земље и влада, избегла у Лондон, наредила штрајк железница. Окупатор је обуставио саобраћај и сломио систем снабдевања, масовно депортовао радно способне мушкарце и однео многа индустријска постројења у Немачку, а стратешка добра која се нису могла изместити (инсталације, луке) уништио. Обустава испоруке угља из Лимбурга зауставила је рад свих предузећа и убрзо становништво је запало у беду и глад. Многи су напустили градове у потрази за храном, а оштра зима их је нагнала да посеку готово сва стабла како би се огрејали и нешто скували. Потхрањеност (фебруара 1945, на врхунцу кризе, дневни унос хране пао је на 500 килокалорија) и хладноћа стајали су живота 22.000 људи.[55]

С друге стране, Белгија, за немачки ратни напор стратешки важна до краја, претрпела је мања оштећења. Рудници угља су током рата грубо експлоатисани, осетно је пала индустријска производња и било је депортација радника, али већу штету претрпела је само железничка мрежа (од савезничких бомби). Када се септембра 1944. влада вратила из Лондона, највеће проблеме стварале су црна берза и инфлација. Комбиновањем радова на обнови, финансијских мера и појачане дисциплине рада омогућен је пораст индустријске производње и извоза, што је омогућило набавку хране и сировина и водило убрзаној нормализацији.[56]

54 У СССР-у уништено је 25% капиталне имовине, у Немачкој 13%, Италији 8% и Француској 7%. У америчкој зони Немачке оштећено је и уништено више од 80% кућа, а у Диселдорфу је 93% проглашено неподобним за становање. У окупираним деловима СССР-а без крова је остало око 25.000.000 људи. В. Лакер, *н.д.*, 26–27; E. Hobsbaum, *н.д.*, 42; Piter Kalvokorezi, Gaj Vint, *Totalni rat*, Beograd, 1987, 444–445.

55 Помоћ у храни из Швајцарске и Шведске и оспособљавање саобраћаја олакшали су стање док земља није ослобођена у савезничкој офанзиви (III–IV 1945). Jan L. van Zanden, *The Economic History of the Netherlands 1914–1995: A Small Open Economy in the 'Long' Twentieth Century*, London, New York, 2005, 119–120.

56 André Mommen, *The Belgian Economy in the Twentieth Century*, London, New York, 2003, 67–68, 77.

Над Европом се надвила авет глади. Ратне године утицале су на смањење радне снаге у пољопривреди, страдала је стока, механизације и агротехничких средстава било је све мање, а онда је наступила велика суша и приноси житарица су се преполовили (изузев у СССР-у). Земље које нису претрпеле већу штету у аграру (као Данска) нису имале коме да испоруче вишкове јер купци нису били у стању да плате. Потрошња хране понегде је ограничена рестриктивније него током рата.[57] Средином 1946. године 100.000.000 Европљана дневно је уносило само 1500 килокалорија (и мање), што је недовољно за рад и за раст и развој деце. Становницима градова мањкала је одећа, обућа, покућство, алат, огрев. Производња угља не само што је опала, понегде на симболичну меру (у Руру је дневно копано 25.000 тона, према ранијих 400.000), већ се ни ископана руда због стања саобраћаја није могла превести.[58] Европљанима, суоченим са сломом привреде, долазак зиме носио је егзистенцијалну неизвесност. У лето 1945. изгледало је да будућности нема. Опстанак више није зависио од сопствених ресурса, већ се спас очекивао са стране.[59] Тек ће помоћ Управе Уједињених нација за помоћ и обнову (Унра) у храни, сировинама и опреми, намењена народима који су се борили против Осовине и помоћ окупационих сила Немачкој, дати импулс за преживљавање.

Сем Британије, која се за годину дана вратила на предратни ниво производње, осталим земљама требаће знатно више времена.[60] Производња

57 Јануара 1946. Европа се налазила пред најтежим месецима које је преживела за последњих три стотине година. „Ситуација је веома трагична. […] Сиромашно градско становништво Европе, можда четвртина њених 400 милиона, осуђено је да гладује ове зиме.” Центри беде били су Варшава, Аустрија (нарочито Беч и Доња Аустрија, са испод 1000 килокалорија дневно), Мађарска (посебно Будимпешта), Сарска област (где „деца већ умиру од глади”), Рурска област, Берлин и већина великих градова у Немачкој, северна Италија, Грчка и западна Холандија, па и Париз у коме се наслућивала криза у исхрани. Процењивало се да од глади и њених последица (туберкулозе, дизентерије, тифуса итд.) може страдати више милиона људи. АНБ, 1/III, Историјска архива, к. 389, Билтен бр. 10, 16. 2. 1946 (*The Economist*).

58 Уништен саобраћај био је можда најозбиљнија материјална последица рата. Нестало је 60.000 км пруга. У америчкој и британској зони Немачке од 958 значајнијих мостова страдало је 740 и железнички саобраћај је за више месеци онемогућен, а у Француској је остала тек по трећина локомотива и трговачке флоте. Сви речни пловни путеви унутар континента, од којих су зависили снабдевање и трговина, били су у прекиду. В. Лакер, *н.д.*, 27–28; P. Kalvokorezi, G. Vint, *н.д.*, 444.

59 В. Лакер, *н.д.*, 29; A. Carreras, *н.д.*, 309.

60 Сама В. Британија такође је трпела. Сем пада међународне улоге, унутар земље појавила се неравнотежа у радној снази. Влада је у извештају о стању индустрије (I 1947) истакла велики мањак радне снаге, изазван поремећајем британске еко-

челика у Европи 1946. године пала је на 50%. Ипак, индустрија се брзо обнављала и за три године, рачунајући и сушну 1947, успела је у већини развијених земаља да премаши предратни ниво.[61] Повратак мира није охрабрио наде да ће се слободна размена и трговина ускоро обновити. Захтеви за потрошним добрима били су превисоки, а резерве девиза, посебно долара, премале, тако да су европске владе биле принуђене да квотама регулишу увоз и рационалишу спољна плаћања. Истовремено, расли су инфлаторни притисак и дефицит у размени са САД и тек ће провођење плана економског опоравка (*European Recovery Program*, *Маршалов план*), државног секретара САД Џорџа Маршала, од 1947. године, *начети* затворене европске трговачке режиме, омогућити финансијску консолидацију и уравнотежити дефицит.[62] Срећивање економских прилика водиће Европу незабележеном просперитету, али до тог „врхунца изобиља", како каже Делонг,[63] проћи ће више тешких, стагнирајућих и тек незнатно напредујућих година.[64]

Посебан проблем представљала је миграција, незабележена столећима. Током и након рата 40.000.000–45.000.000 Европљана претворено је у избеглице. Када су борбе престале, у Немачкој се затекло 6.000.000 ратних

номске равнотеже, чије се трајање процењивало на више година. За остварење пуне извозно оријентисане индустрије недостајало је око 500.000 радника. АЈ-17-114-115, Дневни преглед штампе, 138, 21. 1. 1947.

61 Година 1947. је у неким аспектима била гора од ратних. Просечна Францускиња је уносила мање калорија и располагала мањим буџетом него раније. Опоравак ће се осетити 1948, када у Западној Европи (без Немачке) индустријска производња престигне предратни ниво. В. Лакер, *н.д.*, 217–218; Ј. Клеменц, *н.д.*, 127; Jean-Pierre Dormois, *The French Economy in the Twentieth Century*, Cambridge, 2004, 17.

62 M. M. Postan, *н.д.*, 98; В. Лакер, *н.д.*, 218; F. Crouzet, *н.д.*, 201–203; Đoko Tripković, „Jugoslavija i Maršalov plan", *Istorija 20. veka*, 1–2/1990, 71–72. Послератна обнова тражила је велики увоз сировина, намирница, горива и инвестиционе робе, који Западна Европа није могла да плати. Дефицит није био само последица рата већ и промена у светској привреди које су исходиле из процеса осамостаљивања и индустријализације колонија. Приходи од пласмана у иностранству смањили су се, Европа се на ново стање у светској привреди тешко адаптирала. Ј. Клеменц, *н.д.*, 67 и даље.

63 James Bradford DeLong, „Cornucopia: The Pace of Economic Growth in the Twentieth Century", *NBER, Working Paper № 7602*, March 2000, URL: http://www.nber.org/papers/w7602 [25. 12. 2018].

64 Још 1947–1948. године обим западноевропског извоза једва да је премашио извоз остварен 1913. Последице Велике депресије, предратног протекционизма и рата тешко су се уклањале. Barry Eichengreen, Andrea Boltho, „The Economic Impact of European Integration", *The Cambridge Economic History of Modern Europe: 1870 to the Present*, Vol. 2, Cambridge, 2010, 268.

заробљеника и принудних радника. Три месеца касније две трећине њих отишло је кућама, али пристизао је још већи талас избеглица – Немаца из Источне и Југоисточне Европе и немачких крајева источно од линије Одра–Ниса. Избеглице су тражиле нова станишта и безбедност. Померале су се десетине и стотине хиљада Финаца, Пољака, Украјинаца, Чеха, Словака, Татара, Италијана, Мађара, Југословена, Јевреја. Миграције, које ће трајати деценију, наново су цртале мапу Средње и Источне Европе,[65] а укључивање избеглица у друштво било је императив. Ипак, готово две године након завршетка рата у западним зонама Немачке и Аустрије и у Италији у статусу избеглица било је још увек 1.000.000 особа, а средином 1948. око 800.000.[66]

Највећи баштиници ратних ужаса биле су Средња и Источна Европа. Куће и имовина милиона људи између Балтика, Егеја, Волге и западних обала Италије, лежали су у рушевинама. Милиони су натерани на пресељење, неретко носећи само одећу и бедни завежљај, милиони мртви или доживотно обележени рањавањем, глађу, болешћу, тортуром. Само Пољска остала је без готово 20% становника, СССР (у границама из 1938) и Литванија око 15%, Летонија и Југославија око 10%, Немачка преко 8%.[67] Авионске бомбе, хаубице, „кањуше” и диверзије разориле су стамбене блокове, пруге, путеве и мостове, закрчиле реке, урушиле руднике, шутом и пепелом прекриле фабрике, пресекле далеководе, телефонске и телеграфске стубове. Уништени су или онеспособљени читави производни комплекси, па и привредне врсте.[68] Чинило се да ће бити потребне године да се поравнају кратери насеља и фабрике само рашчисте од тона набацаног

65 Истраживачи се и у питању броја избеглица доста разилазе. Упореди: В. Лакер, *н.д.*, 37–39; E. Hobsbaum, *н.д.*, 45; Phillip Ther, „A Century of Forced Migrations”, *Redrawing Nations: Ethnic Cleansing in East-Central Europe, 1944–1948*, Phillip Ther, Ana Siljak (eds.), Oxford, 2001, 52–58.

66 HST L&M, *Public Papers*, № 38, 24. 2. 1947, № 140, 7. 7. 1947 и № 115, 4. 6. 1948, URL: www.trumanlibrary.org/publicpapers/index.php [25. 12. 2018]. О становништву Европе, губицима током рата и послератним миграцијама види и: *The Fontana Economic History of Europe: The Twentieth Century*, Part One, Carlo M. Cipolla (ed.), New York, 1977, 9–17, 53–60.

67 Процене броја жртава у појединим случајевима доста варирају (нарочито за СССР и Југославију), али, како је запазио Хобсбаум: „шта значи статистичка тачност, тамо где је ред величина овако астрономски?” E. Hobsbaum, *н.д.*, 39. О процени жртава упореди: Вадим Эрлихман, *Потери народонаселения в XX веке*, *Справочник*, Москва, 2004; P. Kalvokorezi, G. Vint, *н.д.*, 445.

68 Тако је на размеђу 1946. и 1947. године у средњој Европи, пошто су све немачке фабрике картона биле онеспособљене, радио само један погон за производњу папира и картона, *Северночешка фабрика хартије* у Новоседлицама. AJ-17-114-115, Дневни преглед штампе, 123, 2. 1. 1947.

малтера, цигле и земље, а реконструкција се из такве перспективе могла мерити деценијама. О развоју и напретку није се ни помишљало.

Сем тога средишња Европа постала је и неком врстом политичког полигона. Тај простор, онај симетрални појас Европе или европски стуб, који су својевремено замишљали и исцртавали нацистички идеолози, са својим непосредним окружењем, грубо говорећи земље између Балтичког и Егејског мора, постале су место сучељавања две идеологије, два друштвена, политичка и економска концепта – западног и источног. Граница два света углавном се поклапала са линијом сусрета англоамеричке и совјетске војске.[69] Сучељавању је претходио вакуум у равнотежи сила, а како је запазио Гедис, наслањајући се на анализу заменика шефа мисије САД у Москви и потом амбасадора Џорџа Кенана из 1947. године, „када вакуум моћи раздвоји велике силе, као што је био случај на крају Другог светског рата, оне ће га тешко испунити а да не упадну у међусобни сукоб и да се њихови интереси не сударе".[70] Тај простор *сударa*, који је највише страдао током рата и доживео највећа померања становништва, простор средње, источне и дела јужне Европе, са Југославијом и њеним окружењем, био је у центру тог вакуума који су велики испуњавали сучељавајући се, и линија будуће вишедеценијске конфронтације. Управо у том простору, обележеном разарањима и миграцијама, тражићемо извориште и исходиште ове књиге – земљу (Југославију) која вапи за искуством и стручним знањима и људе опремљене праксом и специјалним способностима који у својим матичним или националним срединама (Немачкој, Аустрији, ЧСР, Мађарској, Италији, Бугарској) нису могли наћи (одговарајући) посао.

Управо наведене земље биле су мањински простор Европе у којем је након рата постојао осетан вишак радне снаге. Њихове урушене привреде нису биле у стању да апсорбују ни предратну квоту запослених, а међу незапосленима, нарочито у Немачкој и делом у Италији, било је мноштво

69 Индикативна је изјава совјетског маршала Ворошилова дата 1945. године након пада Мађарске: „То је наша територија и ми ћемо одредити ко може уђи." *Soviet Occupation of Romania, Hungary, and Austria 1944/45–1948/49*, Csaba Békés et al. (eds.), Budapest, 2015 (даље: *Soviet Occupation*), 7.

70 Џон Л. Гедис, *Хладни рат: Ми данас знамо*, Београд, 2003, 27; P. Kalvokorezi, G. Vint, *н.д.*, 449–454; „X" [George F. Kennan], „The Sources of Soviet Conduct", *Foreign Affairs*, 4/1947.
То сучељавање, познато у политичком вокабулару као Хладни рат још од изјаве америчког бизнисмена и раније саветника америчких председника за економска и спољнополитичка питања Бернарда Баруха из априла 1947. године, као *Хладни рат*, који ће прихватити и историјска наука, изазивало је бројне дебате, укључујући и питања његове периодизације и дефиниције, што је за последицу имало настанак низа истраживачких *школа*. D. Stojanović, *Rađanje globalnog sveta*, 200.

високо квалификованих стручњака, богатих знањем и праксом. С друге стране, већи део Европе осећао је недостатак радне снаге, а недовољно развијени, попут Југославије и СССР-а, велики мањак стручног кадра који је угрожавао егзистенцију појединих пословних процеса. Стога су простор Средње Европе (окупиране Немачка и Аустрија, као и ЧСР) и Италија постали поприште страна заинтересованих за ангажовање стручних радника и специјалиста. Сем у наведеним земљама, Југославија ће своје потребе за привредним кадром подмиривати још у Мађарској и Бугарској, углавном техничаре и занатлије (грађевинарство, повртарство), па ће њено изворište неопходног стручног рада бити земље које су у минулом рату биле на супротној страни (сем ЧСР).

Немачка

Рат се као бумеранг вратио на немачко тле. Бомбардовања Савезника била су масовна. Само је РАФ уништио, рачунајући градове веће од 500.000 становника, 75% Хамбурга, 65% Диселдофа, 61% Келна, 59% Дрездена, 54% Дортмунда, 52% Франкфурта, 50% Есена, 42% Минхена, 33% Берлина и 20% Лајпцига. Неки мањи градови, попут Бохума, Ремшајда и Форцхајма страдали су 83%, а Вирцбург 90%.[71] У америчкој зони 81% кућа било је оштећено и уништено. Тешко оруђе са земље наставило је да разара оно што бомбе нису успеле, а немачка војска у повлачењу уништавала је све што је преостало. Страхоте пројектила брзо је заменила неизвесност од непријатеља на земљи. Страх од освете Црвене армије, која је јануара 1945. стигла у Источну Пруску, вести са терена појачавале су до крајњих граница. Убиства и силовања били су не само хир војске која је после понижења надјачала непријатеља, већ и дело усмерене пропаганде мржње. Било је села где су војници силовали сваку женску особу старију од 12–13 година. Немци су морали бити кажњени због злодела нацистичког режима. Наредбе неких високих војних команданата вапиле су за „ужасном осветом”.[72]

---

71 The National Archives, London, Graph of devastation of German cities, Catalogue ref: AIR 16/487: *World War II: Western Europe 1939–1945: Hamburg*, URL: www.nationalarchives.gov.uk/education/worldwar2/ theatres-of-war/western-europe/investigation/ hamburg/ sources/docs/6/ [17. 2. 2016]. Графикон разарања немачких градова сачинио је на основу извештаја о ратним операцијама од 23. 2. 1942. до 8. 5. 1945. године маршал и командант РАФ Артур Харис (*Бомбардер Харис* или *Касапин Харис*; други надимак није добио због својих моралних вредности већ огромних губитака које је британска авијација трпела).

72 Према сведочењу совјетског ветерана кампање у Источној Пруској, мржња је хранила совјетско напредовање: „Како се фронт примицао границама Немачке пропаганда мржње не само према немачкој армији, не само према немачком народу, већ и према самој немачкој земљи добијала је све више и више монструозни карактер.”

Офанзива Англоамериканаца у Арденима и совјетски продор у Источну Пруску и Пољску из јануара 1945. означили су почетак краја рата у Европи. Након што је Црвена армија отпочела Битку за Берлин (21. април – 2. мај) и савезничке војске се сусреле на Лаби (25. априла), остало је да поражена немачка армија потврди слом. Капитулација од 8. маја 1945. донела је Немачкој и Европи тишину какве није било годинама. Тишину која је обавила немачке градове аветињског изгледа, с кућама без зидова и кровова, без електричне струје, воде и било каквог снабдевања, тишину у којој су људске сенке тумарале у ритама, носећи у завежљају, коферу или на колицима сав свој иметак и покућство, тражећи храну за следећи оброк и кров за наредну ноћ.[73] Када су детонације минуле и разарања престала, оно што је остало од Немачке подељено је на пет делова – четири окупационе зоне (совјетску, америчку, британску и француску) и град Берлин, подељен на четири сектора.[74] У хаосу 1945–1946. године најважнији циљ милиона Немаца био је пронаћи заклон и довољно хране и обезбедити пуки опстанак.

Можда су већи проблем од разарања биле избеглице. До 1950. године у подељену и умањену Немачку дошли су милиони расељених из Источне Пруске, Шлезије, других делова Пољске, са Балтика, из ЧСР, СССР-а и осталих крајева средње, источне и југоисточне Европе. Без обзира што се истраживачи разилазе у проценама, најмање 12.000.000 људи који су говорили немачки језик напустили су завичај.[75] Талас избеглица ишао је

Norman M. Naimark, *The Russians in Germany: A History of the Soviet Zone of Occupation, 1945–1949*, London, 1995 (даље: N. M. Naimark, *The Russians in Germany*), 71–75.

73 О изгледу Берлина и Берлинаца првих дана након слома види: *Исто*, 78–83.

74 Подела Немачке на зоне договорена је на више конференција. Одбијање плана Винстона Черчила о инвазији Балкана и источне Европе преко Грчке, изнетог јануара 1943. у Казабланци, отворило је врата совјетској окупацији истока Немачке. О подели и западној граници Пољске дискутовано је у Техерану, крајем исте године, и потом се почело са разрадом плана о управљању Немачком. Конференција у Јалти, фебруара 1945, утврдила је да сем три водеће силе, СССР-а, САД и В. Британије, једну зону на управу добије и Француска (издвојена из делова западних Савезника). *Germany: a Country Study*, Eric Solsten (ed.), 3rd ed., Washington, 1996 (Bruno F. Steinbruckner, "Historical Setting: 1945 to 1990") (даље: *Germany: a Country Study)*, 76–77; В. Лакер, *н.д.*, 110. О Конференцији на Јалти (*Кримској конференцији*) више у: Arthur Conte, *Jalta ili podjela svijeta*, Zagreb, 1968.

75 *The Expulsion of the „German" Communities from Eastern Europe at the End of the Second World War*, Steffen Prauser, Arfon Rees (eds.), European University Institute, Florence, Working paper HEC 2004/1, San Domenico, 2004 (даље: *The Expulsion of the „German" Communities*), (S. Prauser, A. Rees, „Introduction"), 4. Зборник разматра изгон Немаца из ЧСР, Пољске, Мађарске, ФНРЈ, Румуније и три балтичке републике.

и ка Аустрији, САД, другим земљама Европе и даље, а многи су на том путу услед глади, болести или насиља страдали (процене варирају између 400.000 и преко 3.000.000).[76] Било како било, источна зона и сектор Берлина имали су 18.000.000, а западне зоне и сектори 47.000.000 становника, а сваки пети грађанин западних зона био је избеглица.[77]

Крај рата, тренутак након што је 8. маја 1945. фелдмаршал Вилхелм Кајтел у Берлину потписао безусловну капитулацију, ситуацију раније незабележену – када је Немачка окупирана и престала да постоји као држава и када је требало отпочети обнову – Немци су доживели као *нулти час*

76 Упореди: Gotthold Rhode, „Die Deutschen im Osten nach 1945“, *Zeitschrift für Ostforschung*, Heft 3, Marburg, 1953; Bruno Gleitze, „Deutschlands Bevölkerungsverluste durch den Zweiten Weltkrieg“, *Vierteljahrshefte zur Wirtschaftsforschung*, Berlin, 1953, 375–384; *Die deutschen Vertreibungsverluste, 1939–50*, Statistisches Bundesamt, August 1958; Gerhard Ziemer, *Deutscher Exodus: Vertreibung und Eingliederung von 15 Millionen Ostdeutschen*, Stuttgart, 1973; *Die deutschen Vertriebenen in Zahlen*, Teil 1, Bonn, 1995, Tabelle 7, 36; Norman M. Naimark, *Fires of Hatred: Ethnic Cleansing in Twentieth-Century Europe*, Harvard, 2002, 108–138; *The Expulsion of the „German“ Communities*; Ingo Haar, „Die Deutschen Vertreibungsverluste – Zur Entstehung der Dokumentation der Vertreibung“, *Tel Aviver Jahrbuch*, Tel Aviv, 2007; исти, Die demographische Konstruktion der „Vertreibungsverluste“: Forschungsstand, Probleme, Perspektiven“, *Historie, Jahrbuch des Zentrums für Historische Forschung Berlin der Polnischen Akademie der Wissenschaften*, 1, Berlin, 2008, 108–120; Hans Henning Hahn, Eva Hahn, *Die Vertreibung im deutschen Erinnern: Legenden, Mythos, Geschichte*, Paderborn, 2010, 659–726.
Укупно померање становништва средње, источне и југоисточне Европе скоро је достигло број од 25.000.000. Сем Немаца, померили су се и Пољаци из области које су припале СССР-у, становници балтичких република, Италијани из Истре и делова Далмације, Јевреји на путу ка Палестини итд. Укупно је у Европи расељено око 30.000.000 људи. *The Expulsion of the „German” Communities* (Luigi Cajani, „School History Textbooks and Forced Population Displacements in Europe after Second World War”), 83–84.

77 В. Лакер, *н.д.*, 26, 111. Према извештају амбасаде ДФЈ у Варшави, јуна 1945. само је Пољака у Немачкој било око 3.000.000 (бивши заробљеници и принудни радници). АЈ, Министарство социјалне политике ДФЈ (642)-10-34, извештај МИП ДФЈ, пов. бр. 4034, 12. 9. 1945.
Немачка је дуго била расадник радне снаге. Белгија је јануара 1947. од америчких окупационих власти тражила одобрење за ангажовање 20.000 расељених Немаца у рудницима Самбре и Мезе, где је било мноштво немачких заробљеника. До отпуштања из заробљеништва, децембра 1947, они су чинили окосницу белгијског рударства (почетком 1946. било их је 46.000). Замениће их рудари из Италије, којих је од јуна 1946, након споразума Брисела и Рима, долазило 2.000 недељно. АЈ-17-114-115, Дневни преглед штампе, 141, 24. 1. 1947; Willem Maas, *Creating European Citizens*, Lanham, 2007, 14.

(*Stunde Null*).[78] Око 5.770.000 њих тај тренутак није дочекало у животу. Погинули су у борбама, заробљеништву, од других видова ратног страдања (бомбардовања, глади, болести) или су били жртве савезничке репресије. Других 10.000.000–11.000.000 није га дочекало на немачком тлу. Они ће више година боравити у 20 савезничких држава као ратни заробљеници.[79] Управа је била у рукама окупатора и тек с временом ће у њу почети да укључују Немце. Политички живот постепено се обнављао оживљавањем старих и стварањем нових партија. Ипак, људи су махом били усмерени на преживљавање, обнову, успостављање нових привредних односа и интегрисање избеглица. Све те појаве засениће наступање Хладног рата, нарастајуће идеолошке и политичке конфронтације САД и СССР-а, која ће ускоро расцепити Немачку. Подела настала спуштањем *гвоздене завесе* довешће до формирања две државе, Савезне Републике Немачке (СРН) и Немачке Демократске Републике (НДР). Прва је кренула путем парламентарне демократије и тржишне привреде, док је друга, под скутом СССР-а, наредне четири деценије провела у диктатури и са планском привредом.

Конференција у Потсдаму (17. 7 – 2. 8. 1945), на којој је постала видљива дисхармонија између Савезника, имала је далекосежне последице. Померање источне немачке границе на линију Одра–Ниса изазвало је талас миграција, а одлука о наплати репарација у добрима и индустријској опреми довела је до измештања многих погона са развијеног Запада на пољопривредни Исток. Конференција је потврдила нужност демилитаризације, денацификације, реструктурирања политичког живота на основама демократије (уз различито схватање тог појма на Истоку и на Западу) и очувања економског јединства земље. Управљање зонама поверено је Савезничком контролном већу (Allied Control Council),[80] али политике Савезника имале су супротне позиције. Француска, непозвана у Потсдам, није осећала да за њу важи обавеза о Немачкој као јединственом економском подручју, те је настојала да из ње што више извуче (укључујући анексију Сарске области). Слично томе, СССР је настојао да наплати што више ратне штете, али и да наметне утицај што даље од простора којим је управљао. САД је показало велики интерес за денацификацију и развој либералне демократије и планови за деиндустријализацију и преусмерење економије на пољопри-

78 *Germany: a Country Study*, 73, 76.

79 В. Эрлихман, *н.д.*, 51–52; Arthur L. Smith Jr., „Die Deutschen Kriegsgefangenen und Frankreich 1945–1949“, *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, 1/1984, 104–105.

80 У првобитном саставу већа били су совјетски маршал Георгиј Жуков, амерички генерал Двајт Ајзенхауер, британски фелдмаршал Бернард Монтгомери и француски генерал Жан де Латр.

вреду са циљем да се онемогући вођења рата (попут *Плана Моргентау*)[81] напуштени су пред нарастањем (или пренаглашавањем) совјетске претње и увиђањем да Немачка у новој констелацији може бити савезник.[82] Британци су били најмање амбициозни и увидели су да ће њихови порески обвезници бити принуђени да хране Немачку док она не постане економски *самодовољна*. Потреба да се оспособи економија довела је почетком 1947. године, након састанка државног секретара САД Џејмса Бирнса и британског шефа Форин офиса Ернеста Бевина, до уједињења две зоне у једну економску област – *бизону*.[83]

Савезници су били сагласни да се Немачкој више не дозволи да угрози европски мир. Први корак ка демилитаризацији, денацификацији и демократизацији био је установљење међународног војног суда (август 1945), који ће у Нирнбергу, три месеца касније, отпочети с радом, у намери да утврди индивидуалну одговорност за избијање рата и недела почињена током режима Адолфа Хитлера.[84] Свет и Немачка суочили су се са незамисливим злочинима. Како је нацизам требало очистити из свих елемената јавног живота, уследила су суђења хиљадама мање проминентних лица, али денацификација није спроведена подједнако у свим зонама. У зони САД вођени су најсложенији правни поступци, француске и британске власти биле су у гоњењу мање силовите јер су сматрале да је важније поново успоставити функционалну бирократију, а у совјетској зони денацификација не само да је била најригорознија већ је постала инструмент борбе против *класног непријатеља*.[85]

---

81 План министра финансија САД Х. Моргентауа на укидању немачке способности да води рат путем елиминације војне индустрије и измештања или уништења других грана које би могле јачати војну снагу (уз остало, дислокација и уништење свих индустријских постројења у Рурској области). *Franklin D. Roosevelt Presidential Library and Museum*, Henry Morgenthau Jr., *Suggested Post-Surrender Program for Germany* (1944), URL: https://web.archive.org/web/20130601001233/http://docs.fdrlibrary.marist.edu/psf/box31/folt297.html [22. 2. 2016].

82 О предлозима за уређење Немачке, ограничење њене моћи, контроли производње, одржању економског живота и сл. види: Edward R. Stettinius Jr., *Roosevelt i Rusi: Konferencija u Jalti*, Zagreb, 1952, 30–32.

83 *Germany: a Country Study*, 78–79; E. Hobsbaum, *н.д.*, 178; AJ-17-114-115, Дневни преглед штампе, 98, 3. 12. 1946.

84 Нирнбершки суд био је намењен најзначајнијим носиоцима власти. Тамо су процесуирана 22 лица, од којих је 12 осуђено на смрт, седам на казне затвора, а три су ослобођена.

85 Процес денацификације окончан је марта 1948, иако неколико озбиљних случајева није било процесуирано. Многи нацистички званичници успели да избегну правди. *Germany: a Country Study*, 79–81.

Још током завршне фазе рата Савезници су се сагласили о враћању демократских партија у политички живот. У намери да брзом мобилизацијом левичара прошири утицај на запад, СССР је 10. јуна 1945, предухитривши Савезнике, наредио формирање странака, па је сутрадан обновљена је Комунистичка партија Немачке (Komunistische Partei Deutschlands) под вођством Вилхелма Пика. Међутим, када је обновила рад Социјалдемократска партија Немачке (Sozialdemokratische Partei Deutschlands) Ота Гротевола, постало је јасно да она у источној зони ужива већу подршку од комуниста. Стога су Совјети априла 1946. наредили фузију те две странке у Социјалистичку јединствену партију Немачке, СЈПН (Sozialistische Einheitspartei Deutschlands, SED), што је довело је до цепања социјалдемократа и њиховог засебног деловања на западу.[86]

Неуспех СЈПН да на изборима октобра 1946. добије апсолутну већину натерала је вођство на промену тактике. Као гаранцију да ће се у источној зони проводити *демократски и антифашистички поредак,* СЈПН је формирала Антифашистички блок, савез свих партија у којем је обезбедила право да забрани сваки предлог који не би био у сагласности са њеним идејама. Две партије које су имале овлашћење за деловање на истоку, Хришћанскодемократска унија и Либерално демократска партија, ускладиле су своје са програмом СЈПН, одступиле од вођства на западу и стога биле одбачене.[87]

Најкрупнија последица рата у источном делу Немачке била је друштвена, економска и политичка *совјетизација*. Уверен да су промене у економским односима предуслов за успостављање пуног утицаја совјетске идеологије, Стаљин је средином 1945, пре него што је КПН била спремна, наредио експропријацију крупних поседа, проценивши да је тренутак за акцију погодан пошто стање није било тако стабилно да би то отежавало преокрет, али ни превише нестабилно, што се могло очекивати услед све већег друштвеног хаоса и недостатака хране. Тиме је утврђивао темељ новог поретка пре него што се постојеће друштвене структуре консолидују.[88]

86 *Germany: a Country Study*, 81. Социјалдемократску партију је предводио ветеран, посланик Рајхстага Вајмарске републике и политички затвореник током Трећег рајха, Курт Шумахер.

87 У Антифашистички блок укључене су 1948. године две нове странке – Демократска сељачка партија Немачке (Demokratische Bauernpartei Deutschlands, DBD), за окупљање сељаштва и његову припрему за земљишну реформу (национализацију) и Национал-демократска партија Немачке (National-Demokratische Partei Deutschlands, NDPD), намењена укључивању у политички живот око 2.000.000 људи са десничарским уверењима (мноштво бивших нациста). *Germany: a Country Study*, 82.

88 Gerhard Wettig, *Stalin and the Cold War in Europe, The Emergence and Development of East-West Conflict, 1939–1953*, Lanham, Plymouth, 2008, 37.

На западу, социјалдемократе су задржале јак антикомунистички став. Негативно сећање на комунисте из времена Вајмарске републике, потхрањено је најавом диктатуре коју је политика СЈПН наговештавала. Социјалдемократи су настојали да се изборе за неутралну социјалистичку Немачку, смештену између западног капитализма и совјетске диктатуре. Десни и конзервативни политички миље почео је своје представнике да добија у јесен 1946. уједињењем више регионалних организација у Хришћанско-демократску унију (Christlich Demokratische Union, CDU) и обновом баварске конзервативне Хришћанско-социјалне уније (Christlich-Soziale Union, CSU). Либералима, традиционално подељеним на конзервативно национално крило и лево оријентисане либерале биле су потребне две године да се уједине (не сасвим) и образују Слободну демократску партију (Freie Demokratische Partei, FDP).[89] Међутим, политика консолидације и демократизације политичког живота (ма како различито схватана на истоку и западу) није преко ноћи могла стабилизовати укупни друштвени живот.

Разарања, парализа транспорта, подела на окупационе зоне, атрофија власти, пропадање новца и галопирајуће цене свели су национални доходак и производњу 1946. године на испод 30% предратних. Убрзо је почео напредак, али спорије него у другим земљама Запада, па су доходак и производња 1947. износили тек 40%, а 1948. године 66–70% предратних.[90] У америчкој и британској зони индустријска производња 1946. износила је свега трећину производње из 1936. године, 1947. и даље је била испод 40%, да би тек половином 1948. достигла 47%.[91]

89 Либерал Теодор Хојс био је први председник СРН (1949–1959). *Germany: a Country Study*, 82–83.

90 M. M. Postan, *н.д.*, 12–13.

91 Eric Bussière, Pascal Griset, Christophe Bouneau, Jean-Pierre Williot, *Industrialisation et sociétés en Europe occidentale (1880–1970)*, Paris, 1998, 81.

Графикон 1: Бруто национални производ Немачке 1900–1970. године (САД=100)

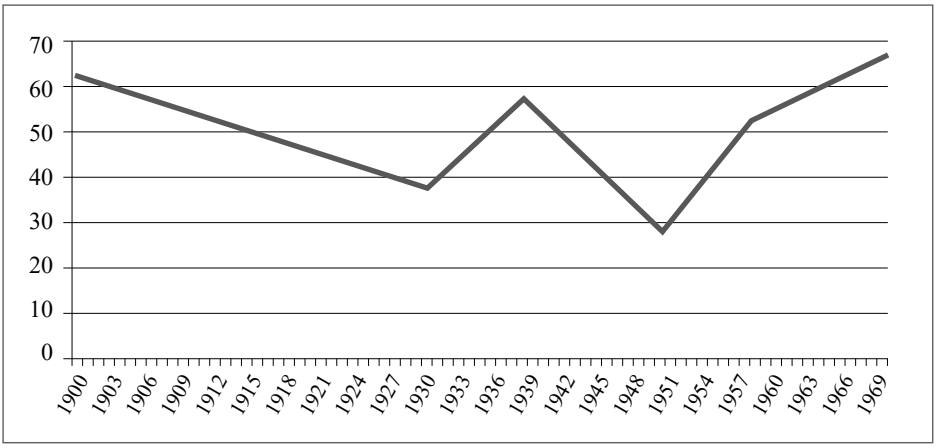

Према: E. Bussière, P. Griset, C. Bouneau, J. P. Williot, *Industrialisation et sociétés en Europe occidentale (1880–1970)*, Paris, 1998, 81.

Савезници су се сложили да је за послератно уређење Немачке важно обавити разоружавање, децентрализацију, економску деконцентрацију и индустријску декартелизацију.[92] Потсдамски договор о неутрализацији војно-индустријског комплекса добио је коначни облик директивом Савезничког контролног већа од 2. октобра 1946. године (обједињене су активности које су раније несинхронизовано обављане по зонама). Циљ је био да се све немачке фабрике које би директно или посредно могле бити употребљене у војне сврхе униште, прогласе доступним за репарације или преоријентишу у мирнодопска предузећа. Као последица тога, већ крајем 1946, совјетске власти у Берлину наредиле су демонтажу фабрике *Дајмлер*, а Британци 18. јануара 1947. најавили одвајање појединих предузећа из трустова и претварање у засебна предузећа (у првом реду четири главне челичане у Руру).[93]

92 У пракси се јавила разлика приликом успостављања поброjаних политичких императива. На истоку је уведена планска привреда, а у западним зонама децентрализација (штавише, неколико година је обављана деконцентрација и декартелизација трустова, нарочито до 1949, као јединствен експеримент у свету тржишне економије. Eric Owen-Smith, *The German Economy*, London, 2003, 5.

93 AJ-40-7-13, директива Контролног већа за Немачку, бр. 39, 2. 10. 1946; AJ-17-114-115, Дневни преглед штампе, 95, 28. 11. 1946. и 136, 18. 1. 1947; E. Owen-Smith, *н.д.*, 5–6.

Ипак, привредна стварност приморала је окупационе силе да ублаже курс према немачкој економији, па током 1947. године почињу да се уклањају многа ограничења. Совјети су почетком године решили да престану с одношењем фабричких постројења, да индустријску производњу повећају за два до три пута (више него што је међусавезнички споразум предвиђао), најавили брисање неких репарационих ставки и смањење давања из текуће производње.[94] САД и В. Британија, утврђени у вери да се експанзионизам СССР-а мора ефикасно сузбити, почињу да доживљавају Немачку као потенцијалног савезника, па јој се морала дати активнија улога. У том смислу је ишла изјава државног секретара Бирнса, из септембра 1946, о потреби преноса управних функција са војних власти на цивилну немачку администрацију, а истом циљу водила је и економска унификација стварањем бизоне, која је убрзо, као економска јединица од 40.000.000 становника почела да бележи раст.[95] Источни и западни делови земље све више су се разилазили не само политички већ и економски.

Кризу у окупираној Немачкој додатно је појачавао монетарни проблем. Домаћа валута је пропала јер се њоме више није трговало у међународној размени и зато што је безусловна предаја значила укидање институција државе, међу којима и централне банке (Reichsbank). Сасвим се ставивши у службу нацистичког режима Рајхсбанка је допринела губитку вере у домаћу валуту. Од 1935. до 1945. године новац у оптицају порастао је са 5 на 50 милијарди рајхсмарака (РМ), а владин дуг (не рачунајући ратна потраживања у износу од 350 милијарди), са 15 на 400 милијарди. За то време стварно национално богатство је смањено за трећину. Губитак вере у валуту довео је до *бартер* економије (трампе, размене), па је између краја рата и монетарне реформе (1948) немачки економски поредак био бизарна мешавина *беле*, *црне* и *бартер* (сиве) економије. У белој економији строго контролисане цене, утврђене још у нацистичком периоду, поштовале су и окупационе власти, међутим, ту је промет био симболичан. За набавку хране и других основних потрепштина најефикасније је било црно тржиште. Његов раст стимулисале су не само ратне последице (бомбардовање инфраструктуре и градова), већ и поратне (савезничка експропријација угљенокопа, подизање пореских стопа на највиши ниво у немачкој историји), па

94 AJ-17-114-115, Дневни преглед штампе, 135, 17. 1. 1947.

95 Непрекидан раст ће убедити Французе да до пролећа 1949. и сами приступе тој економској јединици, формирајући тако *тризону*. У циљу афирмације немачке администрације, мада је образлагано оскудицом у особљу окупационих снага, било је и увођење немачке граничне полиције у зони САД (1. 12. 1947). *Germany: a Country Study*, 84; AJ, Репарациона комисија при Влади ФНРЈ (54)-309,468, акт Југословенске војне делегације при штабу ЕУКОМ, бр. 1818, 26. 12. 1947.

су цене неких производа биле 150 пута више од легалних. Занимљиво је да је црно тржиште покривало само 10% обима трговине, али тиме је апсорбовало чак 80% монетарне циркулације.[96]

Како је економија зависила од функционисања новчаног система и од сузбијања црног тржишта и шверца, у западним зонама је у пролеће 1948. образована централна банка (Bank deutscher Länder)[97], а 19. јуна објављена монетарна реформа. Биле су нужне мере на смањењу суме новца у оптицају, реструктурирању јавних и приватних дугова и подстицању инвестиционог улагања и потрошње. Без обзира на ризик, обновљени су механизми тржишне економије и слободна понуда и тражња, а рационисани су само хлеб, млеко, угаљ и струја. Уз мање почетне тешкоће, реформа је била плодотворнија него што се ико надао. Цене на црном тржишту пале су и преображај се уочавао из дана у дан. Већ 21. јуна роба се вратила у трговине, новац је повратио функцију, црно и сиво тржиште јењавали су, продуктивност је расла и престала су тумарања ради тражења хране. „Сиве, гладне фигуре мртвачког изгледа које су лутале улицама у непрекидном трагању за храном, оживеле су након што су, ставивши у џеп својих 40 немачких марака, отишли на свој први потрошачки поход."[98] Мењао се дух земље, а привреди враћала сврха. До краја 1948. производња је порасла за 50%, а током 1949. за још 25%. Била је то увертира за незабележен привредни скок педесетих година XX века.[99]

Монетарну реформу пратила је оштра реакција СССР-а. Већ 24. јуна 1948. војска је блокирала западне секторе Берлина, заустављени су бродови за снабдевање на рекама Шпреји и Хавелу и сва возила на копненим путевима, прекинут је довод струје. Брз одговор Запада, у виду *ваздушног моста*, односно снабдевања авионима, изненадио је СССР, па како акција изгладњивања 2.500.000 становника Западног Берлина није уродила плодом, блокада је после непуних једанаест месеци обустављена (12. V 1949). Свет се по први пут после Другог светског рата нашао на ивици новог су-

96 E. Owen-Smith, *н.д.*, 6.

97 Као централна банка америчке и британске зоне образована је 1. 3. 1948. године у Франкфурту, а француска зона јој се придружила 16. 6. 1948 (од 1957: *Deutsche Bundesbank*). О разлозима за оснивање и делокругу види: E. Owen-Smith, *н.д.*, 13.

98 *Исто*, 180. Извештаји југословенских представника у Немачкој показивали су да реформа није у наредним месецима забележила никакав успех и да се стање „није поправило, већ су проблеми добили оштрије форме него што су их имали пре." AJ-50-68-150, Политичко-економски извештај (VII–IX 1948). Писање немачке штампе о монетарној реформи види у: AJ-12-901, изводи из новина *Telegraph*, *Tagesspiegel* и *National-Zeitung*.

99 В. Лакер, *н.д.*, 117; *Germany: a Country Study*, 85; E. Owen-Smith, *н.д.*, 178–180.

коба. Рат је избегнут, али одвојени путеви два дела Немачке нису се више могли слити у један.

Увиђајући да стварање јединствене социјалистичке Немачке није могуће, СССР се јуна 1948. повукао из Контролног већа, што је довело до формирања посебних администрација по зонама и до стварања две муниципалне управе у Берлину. На западу савезници су наставили унификацију три зоне. Представници немачких покрајина, окупљени у Парламентарни савет, крајем 1948. отпочели су са уобличавањем конститутивног оквира јединствене западне Немачке, Основног закона (Grundgesetz), чијим је прихватањем и објављивањем, 23. маја 1949., формирана СР Немачка. Основни закон утврдио је парламентарну демократију, подржао принципе слободног тржишта и јаког система социјалног осигурања (*социјална тржишна економија*). Међутим, и совјетска зона ишла је ка формирању независне државе. Крајем 1947. СЈПН је сазвала Конгрес немачког народа за јединство и праведан мир, на којем се залагала за закључење мировног уговора са читавом Немачком и за формирање јединствене владе, у којој је очекивала доминантну улогу. Други конгрес, одржан марта 1948., предложио је референдум о питању немачког јединства, одбио је Маршалов план и признао источну границу на Одри и Ниси. Конгрес је изабрао Народни савет (владу) и Уставни комитет са задатком да изради нацрт устава јединствене „Немачке Демократске Републике”. Нови, трећи конгрес, из маја 1949, реагујући на Основни закон, одобрио је нацрт устава Немачке ДР, а први сазив нове владе, 7. октобра 1949. озваничио је устав. Совјетска војна власт је одступила и управа је прешла на источнонемачке власти, а нова држава сасвим је искорачила у правцу социјалистичког друштвеног уређења (совјетског модела) и централизоване планске привреде.[100]

Немци су годинама били потхрањени, нису имали одговарајући смештај и одећу. Милиони су жудели за новим кућним апаратима, уређајима који су олакшавали живот, аутомобилима. Последица је била огромна тражња, а задовољити тражњу значило је подићи нову индустрију за коју је био потребан јасан политички оквир, стабилне економске прилике и капитал. Након уклањања шута, обнове и пуштања у рад очуваних погона, без обзира на политичке поделе које су постепено утврђивале природу два дела земље, питање инвестирања наметнуло се као императив. Правно недефинисана Немачка (Немачке), привредно неспособна за производњу чак и основних потрепштина, а камоли за стварање вишкова и њихово улагање, већ *на терету* окупационих сила у погледу достављања

100 *Germany: a Country Study*, 86–90. О социјалној тржишној привреди и о командној (планској) економији и њеним фазама у послератном развоју види: E. Owen-Smith, *н.д.*, 16–22.

помоћи, сама није могла наћи спас. Уосталом, то није могао ни већи део Европе. Стога је Маршалов план путем пружања економске и финансијске подршке европским земљама с циљем њиховог привредног оживљавања и повезивања, прокламован јуна 1947. и институционализован априла 1948. потписивањем конвенције о формирању Организације за европску економску сарадњу (The Organisation for European Economic Co-operation, OEEC) представљао онај неопходни појас за спасавање. Једна и по милијарда долара средстава Плана, намењена (Западној) Немачкој до 1952, представљаће пресудни импулс за обнову, промену структуре и ширење индустријске основе. Под таквим околностима терет избеглица који је дуго притискао немачко друштво, показао се сврсисходним. Испоставило се да су милиони расељених економска добит, јер без бројне и способне радне снаге не би било ни великог раста. После 1949. реинтеграција СР Немачке, тада већ укључене у OEEC, одвијала се брзим темпом.[101] Мада је још 1950. било 9% незапослених, иако ће земља још годину дана имати неповољан платни биланс и друге елементе економске неравнотеже, врата оном што ће се назвати *немачко привредно чудо* била су отворена.[102]

---

101 Априла 1951. Западна Немачка постала је чланица Европске заједнице за угаљ и челик, а месец дана касније примљена је у Савет Европе. Јуна 1951. званично је окончано ратно стање између западних савезника и Немачке (сличан споразум са СССР уследиће 1955). СССР и земље Источне Европе одбили су Маршалов план, а као пандан, јануара 1949, Москва је разрадила програм економске сарадње са земљама Истока под називом Савет за међусобну економску сарадњу (Совет Экономической Взаимопомощи, СЕВ).

102 В. Лакер, *н.д.*, 119–121; E. Owen-Smith, *н.д.*, 41, 260–261.
До 1952. индустријска производња се повећала за 110%, што је остварено изузетним обимом инвестирања, незабележеним у Европи (20–24% бруто националног производа, БНП, у периоду 1949–1954). Потреба светског тржишта за опремом, нарочито од Корејског рата, погодовала је развоју машинске, аутомобилске и електроиндустрије. На Немачку је 1950. отпадало свега 3,3% светског извозног тржишта, да би тај проценат за 20 година нарастао на 1%. Дуготрајни психолошки шок, изазван поразом и преиспитивање због ужаса нацизма утицали су на систем вредности успостављен од краја XIX века, што је деловало на истраживачки рад. Границе постављене истраживачима у области војне индустрије ишле су на руку побољшању *цивилне* производње. Иако је напредак СР Немачке био очигледан, комунисти су сматрали како је друштво у стагнацији, па и опадању, да се животни стандард снижава, да опада производња у предузећима која раде за „мировне потребе", да се не граде станови како би се подигле касарне и да више од половине становника живи на граници егзистенције. E. Bussière и др., *н.д.*, 82–83,87; AJ, Централни комитет Савеза комуниста Југославије (507)-IX, 87/IX-46, Извештај Привредне делегације ФНРЈ у Немачкој, 7. 3. 1951.

Аустрија

Још 1943. године Савезници су се у Московској декларацији изјаснили о Аустрији као првој жртви нацистичке агресије и сагласили око њеног послератног третмана као слободне и независне земље. Зато је, након што су савезничке војске продрле – најпре совјетска (29. марта 1945) под командом маршала Толбухина, а потом француска (29. априла) и за њима америчка и британска – провејавао дух да се не ради о покоравању, већ о ослобођењу. Томе у прилог ишао је и састав привремене владе Карла Ренера, коалиције сачињене од конзервативаца, социјалиста и комуниста, коју су у знатном броју чинили повратници из изгнанства и нацистичких затвора. Ипак, Аустрија је током наредних десет година била окупирана и подељена, а управа је поверена Савезничкој комисији за Аустрију (Allied Commission for Austria).[103]

Формирање комисије договорено је на састанцима савезничких лидера у оквиру Европске саветодавне комисије, током 1944. године,[104] а стварно образовање наметнуло се као хитно пошто су совјетске власти, након преузимања Беча, 13. априла 1945. године, одлучиле да без консултација поставе нову аустријску владу. Уз подршку Москве, социјалиста Ренер формирао је 27. априла 1945. кабинет који савезници нису хтели да признају.[105] Тек након преговора, на којима је утврђена подела земље на четири окупационе зоне и Беча на четири окупационе и интернационалну зону, формирана је 4. јула 1945. године Комисија и призната Ренерова влада (19. октобра), за шта је СССР обећао увођење слободе штампе и одржавање избора. Резултати избора, на којим комунисти нису освојили ни 5% гласова, појачали су неповољан однос Москве према Аустрији, па је уследила обимна експропријација економског потенцијала совјетске зоне (Доња Аустрија, север Горње Аустрије и Градишће).[106]

---

103 Robert H. Keyserlingk, *Austria in World War II*, Montreal, 1988, 207; *Soviet Occupation*, 2, 5–8; В. Лакер, *н.д.*, 34–35, 150.

104 Образовање Европске саветодавне комисије (European Advisory Commission) договорено је на Московској конференцији шефова дипломатије В. Британије, САД и СССР, Идна, Хала и Молотова 30. 10. 1943. и потврђено на Конференцији у Техерану. Имала је задатак да, у очекивању пораза Немачке, анализира политичке проблеме у Европи и дâ препоруке владама о управљању окупираним територијама. Испунивши задатак, разрешена је на Конференцији у Потсдаму (VIII 1945).

105 Привремена аустријска управа прогласила је обнову независности и враћање демократског устава. О признању владе расправљано је на Потсдамској конференцији. На предлог Стаљина о прихватању владе на читавој територији Аустрије председник САД Хари Труман и британски премијер Клемент Атли изразили су спремност да то питање реше по уласку њихове војске у Беч. HST L&M, *Public Papers*, № 91, 2. 8. 1945, URL: www.trumanlibrary.org/publicpapers/index.php [1. 12. 2015].

106 На изборима 25. 11. 1945. коалиција хришћанских демократа и социјалдемокра-

Земљи је на руку ишла политичка стабилност и одсуство виолентних сукоба супротстављених политичких опција, виђених у време Прве републике. Стабилну демократију одржавала је дугогодишња коалиција хришћанско-конзервативне Аустријске народне партије (Österreichische Volkspatrei) и Социјалдемократске партије Аустрије (Sozialdemokratische Partei Österreichs), којој је због равнотеже придодата маргинална Комунистичка партија Аустрије (Kommunistische Partei Österreichs). Ипак, економски опоравак текао је споро и влада је била пред великим тешкоћама. Дезорганизована пољопривреда није могла да обезбеди следовање намирница, а индустријска производња и екстракције руда осетно су пале због ратних операција, бомбардовања, демонтаже постројења и конфискације. Најтеже је било у производњи гвоздене руде, која је опала на мање од четвртине и сировог гвожђа, са тек око 14% предратне и свега 6% из најпродуктивније, 1943. године. Акутно је било питање огрева и погонског материјала за индустрију и саобраћај (током зиме почело се говорити о „катастрофи у угљу"), а велике тешкоће представљао је мањак радне снаге. У рату је страдало око 310.000 углавном радно активних особа (не рачунајући 130.000 Јевреја који су отишли после Аншлуса и преко 65.000 жртава Холокауста), док је 970.000 Аустријанаца било је у заробљеништву.[107] Подела на окупационе зоне додатно је отежала опоравак пошто су власти покрајина повремено спречавале извоз у друге покрајине, атомизујући привредно подручје државе (сагласност савезника да границе зона буду војног, а не економског карактера, од 28. јуна 1946, споро је примењивана). Како власти нису имале на располагању девизе и златне резерве, то је преживљавање зависило од иностранства, али помоћ савезника у намирницама (35.000.000 долара) и први контингенти Унре (од априла 1946), били су тек кап у мору.[108]

та освојила је преко 90% гласова. СССР је блокирао предлог да се за канцелара постави демохришћанин Јулијус Раб, па је, уз сагласност парламента, Ренер именовао Леополда Фигла, младог демохришћанина који је испуњавао минимум за совјетско прихватање. *Wiener Zeitung*, Jhrg. 238, Nr. 27, 21. 10. 1945, Nr. 57, 26. 11. 1945, Nr. 58, 27. 11. 1945.

107 АНБ, 1/III, Послови анализа и истраживања (АИС), Анализе, прегледи, студије (даље: Анализе), Д2-11, *Привредни преглед: Аустрија*, XI 1947; В. Эрлихман, *н.д.*, 41–43; *Austria: a Country Study*, Eric Solsten, David E. McClave (eds.), 2nd ed., Washington, 1994 (даље: *Austria: a Country Study*), (Lonnie Johnson, „The Society and Its Environment") 80–81. Враћање заробљеника трајало је годинама, зависно од земље, а једна од првих таквих акција било је отпуштање дела заробљеника из Француске, крајем 1945. године. *Wiener Zeitung*, Jhrg. 238, Nr. 42, 9. 11. 1945, 3.

108 АНБ, 1/III-АИС, Анализе, Д2-11, исто. О пружању помоћи Унре: HST L&M, *Public Papers*, 186, „Special Message to the Congress on US Participation in the United Nations Relief and Rehabilitation Administration", 11. 11. 1945, URL: www.trumanlibrary.org/publicpapers/index.php [1. 12. 2015].

Пролеће 1946. године није донело побољшања становништву нити привреди Аустрије. Услед смањења следовања, стање исхране се од априла погоршало, што је тренд који се наставио и следећих месеци.[109] Рат је изазвао знатан пад пољопривредне производње. Продукција хлебних жита 1946. износила је тек 53,5% просечне годишње производње из периода 1926–1935, да би 1947. пала испод 53%, млекарство је било на половини предратног, бројно стање свиња опало је за 40%, а говеда за 20%. Металопрерађивачка индустрија, која је имала капацитет за рад и раст, патила је од несташице угља и кокса.[110] Неповољна економска ситуација расла је и „услед грабљења од стране четири окупационе силе”. Новембра 1946, у Лондону, аустријски вицеканцелар Адолф Шерф, навео је да су Французи до 1. октобра 1946. одвезли из западног Тирола и Форарлберга текстил вредан 900.000 долара и 17.000 кубних метара дрвета, да редовно одузимају 20% тиролског путера, 25% сира и 10% меса и да, док су становници Беча за годину дана добили само два следовања свежег меса, а Аустрија наставља да прима пакете хране из целог света, они продају стоку у Швајцарској, Баварској и Италији. Друга примедба односила се на поступање Британаца који су у источном Тиролу, Корушкој и Штајерској реквирирали гвожђе, стакло, текстил, дрво и вино и, не обазирући се на несташицу станова, употребљавали греде са кровова кућа као огрев.[111]

Несташица угља наставила се и јануара 1947. довела до обуставе железничког саобраћаја. Две године од завршетка рата још се оскудевало у храни, а лоше време током лета донело је слабу жетву. Како се приближавао крај године, због слабих финансија помоћ је постала ургентна. Грађани су били исцрпљени због сталног смањења следовања, недостајали су гориво, медицинска средства, опрема, објекти. Зима на помолу претила је опстанку становништва и дестабилизацијом политичког и економског система. Тек ће америчка помоћ Аустрији (као и Италији и Француској, које су биле у сличној кризи), одобрена 17. децембра 1947. за период до краја марта 1948. године, омогућити да се у условима регресивне економије избегне опасност од потхрањености и смрзавања. Помоћ САД ослободила је грађане страха од глади и немаштине и омогућила да земља сачува при-

109 АЈ, Војислав Јовановић Марамбо (335)-93, Билтени МИП 1946, бр. 6, 7 и 9 (Аустрија).

110 АНБ 1/III-АИС, Анализе, Д2-11, *Аустрија: развитак спољне трговине и спољнотрговинске политике*, 4–6.

111 АЈ-17-114-115, Дневни преглед штампе 85, 16. 11. 1946. Под таквим условима, тражећи излаз из неперспективне економске ситуације, аустријска влада показује намеру за закључење трговинског споразума с Југославијом. АЈ-335-93, Билтени МИП 1946. године, бр. 16, 15. 11. 1946.

вредну основу док дугорочни програми економског опоравка Европе не почну да дају резултате.[112]

Нарочите тешкоће привреди чинили су хаос на пољу цена и велики дефицит трговинског и платног биланса. Неповољни биланс растао је и услед пријема помоћи (намирница и у мањој мери капиталних добара), међутим, страна помоћ спасила је становништво од глади, а продајом артикала смањени су инфлаторни притисци. Слом цена био је већи проблем, па ће влади бити потребно време и две монетарне реформе да уведе ред. Децембра 1945. уместо рајхсмарке уведен је (поново) шилинг, а 1947. године уклоњена је прекомерна куповна снага блокирањем дела потраживања и готовине у шилинзима. Како то није довољно спречило притицање робе на црно тржиште, у неколико наврата линеарно су подигнуте цене регулисаних добара. Додатне мере, попут *Егалитаризационог фонда* (вештачко изједначавања извозних и увозних цена), пракса ажије при продаји девиза, као и форсирање компензација, довеле су током 1949., и поред малих резерви девиза и злата, до смиривања тржишта.[113]

Иако под окупацијом, Аустрија је добила право да уређује своје спољне послове Споразумом о контролном апарату, актом окупационих сила потписаном 28. јуна 1946. у Бечу. Аустријској дипломатији и непосредном међународном повезивању отворена су врата, а највидљивије последице тога биле су учешће у оснивању Дунавске комисије (18. августа 1948) и приступање Маршаловом плану. Међутим, иако се председник Труман још јануара 1947. године заложио за међусавезничко признање независности и повлачење окупационих трупа,[114] то ће уследити тек 1955., након потписивања мировног споразума и прокламовања неутралности путем тзв. *Аустријског државног уговора* (*Österreichischer Staatsvertrag*).

Чехословачка

Током Другог светског рата Чехословачка је нестала са географске карте. Њена обнова није била само плод политике савезника, већ и израз снаге државне идеје, оличене у првој Републици (1918–1939). Међутим, дола-

112 Само за период од средине новембра 1947. до краја марта 1948. Аустрији су била потребна 42.000.000 долара за хитне набавке хране, горива и основних добара. HST L&M, *Public Papers*, № 47, 28. 2. 1947, № 224, 17. 11. 1947. и № 147, 306, 1948, URL: www.trumanlibrary.org/publicpapers/index.php [1. 12. 2015]; AJ-17-114-115, Дневни преглед штампе 131, 13. 1. 1947.

113 *Wiener Zeitung*, Nr. 63, 2. 12. 1945; АНБ 1/III-АИС, Анализе, Д2-11, *Аустрија: развитак спољне трговине и спољнотрговинске политике*, 4–6.

114 HST L&M, *Public Papers of the Presidents*, № 2, 6. 1. 1947, URL: http://www.trumanlibrary.org/ publicpapers/index.php [1. 10. 2014].

ском Црвене армије ЧСР се нашла у интересној сфери СССР-а, па је послератно уређење зависило од преговора Едварда Бенеша, другог председника републике и комуниста избеглих у Москву. Владу Треће републике,[115] постављену у Кошицама 4. априла 1945. и пресељену у Праг у мају, представљао је *Народни фронт* којим су доминирале Комунистичка партија Чехословачке, КПЧ (Komunistická strana Československa), Чехословачка народна социјалистичка партија (Československá strana národně socialistická) и Чехословачка социјалдемократија (Československá sociální demokracie). *Прихватљиве* несоцијалистичке партије укључене су у *Фронт*, а остале су забрањене или ометане у раду. Имовина лица оптужених за колаборацију конфискована је, земља је дата сељацима, а предузећа су подржављена (16,4% индустрије, са 61,2% радне снаге). У жељи да избегне државни удар и нади о праведној подели власти у будућности, Бенеш је тражио компромис, преговарао са СССР-а и прижељкивао да ЧСР постане мост између Истока и Запада, али комунисти Клемента Готвалда нису намеравали да дуго деле власт. Наслањајући се на *градуалистички* приступ у задобијању власти (демократским средствима), КПЧ је на руку ишло сећање на политику Запада у Минхену 1938. године и то што је војска СССР-а ослободила земљу. Комунисти су заузели важне положаје у органима локалне управе, националним комитетима, организовали синдикални покрет, у чијем су врху чинили већину, радили на омасовљењу међу сељаштвом, сиромашнима и пролетаријатом (за годину дана КПЧ је нарасла са 27.000 на преко 1.100.000 чланова). Са 38% гласова на изборима 1946. године Готвалд је добио место премијера, а КПЧ ресоре информисања, унутрашње трговине, финансија и унутрашњих послова, одакле ће бити у стању да контролишу опозицију и изграде основу за преузимање власти, иако је званично негован *национални* и *демократски* дискурс.[116]

До преокрета ће доћи у лето 1947. када влада, уз сагласност комуниста, прихвати позив за разговоре о Маршаловом плану. Стаљиново уверење да се тиме Праг ставља под окриље Запада условило је позив Готвалду у Москву. Уследило је одбијање Маршалове помоћи и демнострирање радикалне тактике КПЧ, правдане бојазни од деловања *реакционара*. Комунистички агенти и штампа ширењем страха од државног удара јачали су утицај и моћ. Почетком 1948. почело је чишћење министарстава под контролом

115 ЧСР је обновљена у границама од пре Минхенског споразума, с тим да је крајњи исток земље, Рутенију (Прикарпатску Украјину) СССР припојио совјетској Украјини, а неколико мађарских села на десној обали Дунава, јужно од Братиславе, уступљено је словачком делу републике.

116 *Czechoslovakia: a Country Study*, Ihor Gawdiak (ed.), 3rd ed., Washington, 1989 (даље: *Czechoslovakia: a Country Study*), (Zenon E. Kohut, „Historical Setting”), 54–55.

КПЧ од некомуниста (нарочито у службама безбедности), појачана је агитација о национализацији и реформи којом би се земљишни посед ограничио на 50 хектара. Фебруара 1948, у нади да ће оставкама изазвати кризу владе и приморати Бенеша на расписивање избора, из владе је иступило низ министара некомуниста. Међутим, свестан да демократске странке нису учиниле много на придобијању поверења народа, а нарочито страхујући од реакције СССР-а, председник није одобрио оставку кабинета и нове изборе, већ су министри замењени новим, са Готвалдове листе. Тако је 25. фебруара 1948. ЧСР прокламовала *народну демократију*, као први корак ка социјализму, што ће, и поред извесних либералних и демократских решења, устав од 9. маја исте године појачати. Бенешово неприхватање да потпише нови устав и оставка неће ништа променити. Уведен је бирократски централизам под контролом КПЧ, дисиденти су одстрањени са битнијих позиција у друштву (укључујући и цркву), марксизам-лењинизам и социјалистички реализам прожели су културни и интелектуални живот и образовање је стављено под пуну државну контролу. У привреди је укинуто приватно власништво, а њени циљеви, динамика и функционисање утврђивани су централним планом. Изградња социјализма совјетског типа постала је идеја водиља владе, земља је постала сателит СССР-а и била је један од оснивача СЕВ-а, а касније Варшавског пакта (1955).[117]

Привреда ЧСР изашла је из рата релативно неоштећена. Индустрија, као највећи сектор, укључивала је огромне погоне лаке и тешке индустрије. Окупатор је у рату преузео сва важна постројења, а потом је контролу над њима успоставила нова влада. Спољна трговина је испочетка била још у приватним рукама иако је чинила важан сегмент економије. Квалитет индустријских производа био је упоредив са достигнућима у другим развијеним земљама, па су извозом машина и робе широке потрошње обезбеђивана средства за увоз репроматеријала. Пољопривреда је била у приватним рукама. Радна снага, гледано у целини, поседовала је одговарајућу обученост и вештину и била је продуктивна, а управљачки кадар компетентан. Такав мешовити систем, с елементима социјалистичког и приватног привређивања, радио је ефикасно током периоде 1947–1948. године, према прокламованом двогодишњем плану, који је још увек био више уопштеног или усмеравајућег духа, него мандатног.[118]

Посредством Унре ЧСР је добила знатну помоћ Запада, с којим се одвијала и већина трговине. Већ 1948. године производња је достигла предратни ниво, при чему је пољопривреда била нешто испод, а индустрија

117 *Исто*, 55–56.

118 *Czechoslovakia: a Country Study*, (Becky A. Gates, "The Economy"), 139; Istvan Pogany, *Righting Wrongs in Eastern Europe*, Manchester, 1997, 41–44.

нешто изнад продукције из 1938. Ипак, када је преузела пуну политичку и економску контролу, КПЧ је почела трансформацију привреде у минијатурну верзију совјетске. Наредних година привреда и банкарски сектор национализовани су, а искусни руководиоци замењени су подобним, међу којима су неки имали једва довољне квалификације. Централно планирање претворило се наредбодавни водич за све привредне субјекте и структуре управљања који је сезао до најситнијих активности. Први петогодишњи план (1949–1953) испрва усмерен ка експанзији робне производње, драстично је ревидиран услед избијања Корејског рата у правцу изградње металургије и тешке индустрије. ЧСР је постала главни добављач машина и оружја комунистичким земљама, док је трговина са Западом нагло опала.[119]

Други светски рат узроковао је велике промене у демографији ЧСР. Иако ни број смртно страдалих није био мали (370.000 погинулих, од чега у затворима и логорима око 235.000) знатно већи губитак, од око 2.900.000 људи, наступио је након рата исељавањем (или разменом) становништва. Народни фронт је априла 1945. донео одлуку о протеривању свих Судетских Немаца, изузев оних који су показали лојалност. Имовину Немаца требало је конфисковати, а припадницима нацистичке странке и тајне полиције судити. Већ у мају, када је војска запосела Судете, образована је административна комисија која је предузела рестриктивне мере и мобилисала Немце за принудни рад на поправци ратне штете. Нису недостајали ни појединачни акти одмазде и масовног протеривања. Позив председника Бенеша да се уведе ред и молба упућена у Потсдам да се изврши *хумани трансфер* резултирали су контролисаним пресељењем. Под надзором Савезничког контролног већа током 1946. године исељено је 1.700.000 Немаца у америчку зону и 750.000 у совјетску. Од преосталих 225.000 још 50.000 ће убрзо емигрирати (или бити отерано), тако да је земљу напустило укупно између 2.500.000 и 2.800.000 Немаца.[120]

---

119 АНБ-1/III-АИС, Анализе, Д7-61, *Развој привреде у СССР и земљама народне демократије у II полугођу 1948. године*, 1949, 4–5; *Czechoslovakia: a Country Study,* (B. A. Gates, н.д.), 139–140.

120 Влада у Прагу желела је на сличан начин да се реши и мађарског становништва, али Будимпешта није пристала на пријем свих 700.000 Мађара, већ само на реципрочну размену. Иако се те пропорције није нису строго придржавали, до пролећа 1948. око 160.000 Мађара је напустило словачки део републике. *Czechoslovakia: a Country Study*, (Z. E. Kohut, н.д.), 54; В. Эрлихман, *н.д.*, 61.

Мађарска

Напредак Црвене армије у зиму 1943/1944. и страх од закључења сепаратног мира нагнали су Хитлера да нареди раније планирану окупацију Мађарске (*Операција Маргарета*). Тако је од марта 1944. године Мађарска постала поприште ратних дејстава.[121] Савезничка авијација бомбардовала је индустријске центре и железничке чворове, а септембра 1944. на источне границе стигле су совјетске трупе. До окончања сукоба и одласка немачких војних јединица из земље 4. априла 1945, биће уништени сви важнији мостови на Дунаву и Тиси и мноштво других мостова (више од трећине, рачунајући према дужини), око 40% железничких пруга и око 70% вагона, а од 3000 локомотива остало је само 500 неоштећених. Са Дунава су нестали готово сви бродови и, укупно говорећи, страдало је око половине националног саобраћаја.[122]

Релативно касни долазак рата на тле Мађарске оставио је ипак озбиљне последице. Пољопривреда не само што је претрпела штету (страдала је половина сточног фонда), већ је између јесени 1944. и пролећа 1945. године била сасвим онемогућена. Готово све залихе у земљи нестале су. Четвртина индустријских капацитета уништена је, а оштећено је 9 од 10 фабрика. Поредећи са 1938. годином, индустрија, рударство, трговина и пољопривреда пале су 1945/1946. године на 40% до 50%, а разорене саобраћајнице онемогућиле су рад *преживеле* индустрије. Највећу тешкоћу представљао је престанак рада угљенокопа. Услед нестанка струје или оштећења црпних пумпи готово сви рудници су поплављени. Укупна индустријска производња маја 1945. године пала је на 20% производње из 1944, при чему је и та била у фази опадања. У Будимпешти, коју је насељавала петина становништва земље, оштећено је око 74% зграда.[123]

---

121 Као чланица Тројног пакта Мађарска је учешће у рату отпочела заједничким нападом на Југославију, с којом је децембра 1940. закључила споразум о пријатељству. Протестно самоубиство премијера Пала Телекија није омело план за укључивање Мађарске у разбијање КЈ, па је његов наследник Ласло Бардоши окупирао Бачку, Међимурје и Прекомурје. У рат против СССР-а Мађарска се укључила 1. 7. 1941. Нови председник владе, Миклош Калај, наставио је рат на Истоку, али с временом је почео да показује спремност за разговоре са западним савезницима, нарочито након пораза код Стаљинграда, што је појачало Хитлерово неповерење. О последњој фази рата у Мађарској види: László Borhi, *Hungary in the Cold War, 1945–1956: Between the United States and the Soviet Union*, Budapest, New York, 2004 (даље: L. Borhi, *Hungary in the Cold War*), 17–40.

122 Ivan T. Berend, Gyöergy Ránki, *The Hungarian Economy in the Twentieth Century*, London, Sydney, 1985 (даље: I. T. Berend, G. Ránki, *The Hungarian Economy*), 179.

123 Битка за Будимпешту трајала је шест недеља и била је једна од најтежих у Европи. Разарања су национално богатство Мађарске свела на 40% предратног. Више од

Нису биле занемарљиве ни последице великих демографских и територијалних промена. Преко 500.000 мртвих или несталих, међу којима 110.000 погинулих и више десетина хиљада несталих војника, најчешће у совјетском заробљеништву (неки истраживачи помињу 200.000), затим 250.000–300.000 Јевреја са територије *тријанонске* Мађарске (од којих је 200.000 страдало) и преко 230.000 цивилних жртава услед бомбардовања, борби на тлу, егзекуција, силовања и разних видова тортуре совјетске војске или идеолошких противника, потом размена становништва са ЧСР, којом приликом је за неколико година отишло око 70.000 Словака и дошло око 160.000 Мађара, изгон 200.000 Немаца, одлазак 80.000–100.000 Јевреја у Израел, предратно рапидно увећање територије и броја становника (анектирањем или окупацијом делова територије ЧСР, Румуније и Југославије) и поратно враћање на *тријанонску меру* – дубоко су усталасали мађарско друштво и изместиле га из равнотеже.[124]

На поремећаје привредног живота и демографске промене надовезало се плаћање репарација, издржавања совјетске окупационе војске и Савезничке контролне комисије у Мађарској (Allied Control Commission in Hungary). За штете које је проузроковала, Мађарска је одредбама споразума о примирју, потписаног у Москви 20. јануара 1945, обавезана на плаћање *поравнања* у вредности од 300.000.000 долара. Рок за исплату репарација, које су чинила добра, машине, бродови, житарице и стока, утврђен је најпре на шест, а онда на осам година. Мађарска је била дужна да без накнаде откупи све банкноте пенги (pengő) које је током 1944. емитовала Црвена армија (махом без покрића), што ће потхранити постојећи инфлаторни ток. Сва имовина Мађара, у земљи и иностранству, стављена је под надзор Контролне комисије и земља је била дужна да Црвеној армији стави на располагање одређене војне јединице.[125]

годину дана након рата национално богатство, које је 1939. вредело око 10 милијарди долара, износило је тек пет милијарди. АНБ, 1/III-АИС, Анализе, *Survey of the Economic Situation in Hungary*, The Hungarian Commercial Bank of Pest (даље: АНБ, 1/III-АИС, *Survey Hungary*), № 1, Budapest, 1946, 4 и № 2, Budapest, 1947, 3–4; I. T. Berend, G. Ránki, *The Hungarian Economy*, 179.

124 АНБ, 1/III-АИС, *Survey Hungary*, 1946, 4; Tamás Stark, „A magyar zsidóság a vészkorszakban és a második világháború után: Statisztikai áttekintés”, *Regio: Kisebbség Kultúra Politika Társadalom*, 3/1993, 140–150; Исти, „Genocide or Genocidal Massacre?: The Case of Hungarian Prisoners in Soviet Custody”, *Humans Right Review*, 3/2000, 109–116; L. Borhi, *Hungary in the Cold War*, 18–19; N. M. Naimark, *The Russians in Germany,* 70–71; G. P. Murashko, „The Fate of Hungarian Minorities in Slovakia ater Second Worl War: Resettlement and Re-Slovakization: Moscow's position”, *Forced Migration in Central and Eastern Europe 1939–1950*, Alfred J. Rieber (ed.), London, Portland, 2000, 88; В. Эрлихман, *н.д.*, 49.

125 Од вредности одштете 200.000.000 долара намењено је СССР-у (испрва тра-же-

Послератна економска дезоријентација била је већа него у Великој депресији. Државни дуг, који је у јесен 1945. износио више од 500.000.000 долара (2,8 милијарди пенги), морао је бити репрограмиран и, као услов за трговинске преговоре са иностранством, – гарантован. Традиционални партнери, Немачка, Аустрија и Италија, били су економски паралисани, па је први трговински споразум потписан августа 1945. у Москви (1946. године 54% размене било је остварено са СССР). Раст трговине са другим земљама током наредне две године смањио је зависност од Москве, али обим те размене неће ићи испод 20%. Страни зајмови, који су раније играли важну улогу, нису радо одобравани, па их је реализовано тек неколико у релативно скромним износима. За разлику од времена после Првог светског рата, реконструкција је зависила претежно од домаћих извора.[126]

Промене у друштвеној сфери осликавали су интервенционизам у привреди и аграрна реформа. Последњих дана рата, подстакнути преузимањем фабрика које су извели раднички комитети, представници револуционарних сеоских заједница почели су с парцелисањем крупних земљопоседа и слањем захтева привременој влади, образованој под утицајем СССР-а у Дебрецину, децембра 1944, да то легализује. Комунистичка партија Мађарске, КПМ (Magyar Kommunista Párt), поучена искуствима неуспешне револуције 1919. године, почела је спровођење радикалне реформе. Уз подршку коалиционих партнера, Мађарског националног независног фронта и Националне сељачке партије (Nemzeti Parasztpárt), крупним власницима је одузела преко 100 јутара (57 хектара) земље, односно вишкове са чак 75.000 поседа, у укупној површини од 5.600.000 јутара (3.192.000 хектара), што је чинило 35% укупне државне територије. Сељачке породице могле су задржати 200 јутара (300 ако су биле антифашистички активне), а безе-

но 300.000.000), 70.000.000 ФНРЈ и 30.000.000 ЧСР. Репарације су због смањеног обима производње 1946/47. износиле чак 17% друштвеног дохотка, а с временом ће пасти на 10%, па на 7%. I. T. Berend, G. Ránki, *The Hungarian Economy*, 180; L. Borhi, *Hungary in the Cold War*, 37; АНБ, 1/III-АИС, *Survey Hungary*, 1946, 3.
За потребе Црвене армије опремљено је осам пешадијских јединица, али оне нису укључене у борбе. Једна обавеза налагала је да Мађарска, иако земља без приступа мору, припреми и одржава поморске јединице за потребе СССР-а. Изгледа да је реч о трајавом *преписивању* споразума које је СССР раније саставио за потребе склапања примирја са Румунијом и Бугарском. L. Borhi, *Hungary in the Cold War*, 37.

126 Мађарска је почетком 1946. добила тек два мања зајма, од Унре (4.000.000 долара) и САД (10.000.000 долара) за куповину локомотива, камиона, џипова и сл. Покушај добијања већег зајма од групације *Ротшилд* (1946) пропао је услед неповерења банкара према новој политичкој клими, а средства из Маршаловог плана Будимпешта је, након одбијања Москве и повлачења првобитног пристанка чехословачких и пољских власти, и сама одбацила у лето 1947. *Исто*, 180–182.

мљашима и најситнијим власницима, којих је било 600.000, подељене су парцеле од по пет јутара. Реформа је била једна од најрадикалнијих редистрибуција земљишних поседа након Другог светског рата.[127]

Државно контролисана привреда била је правило у послератној Европи у целини, те Мађарска, још и у сфери утицаја СССР-а, није била изузетак у томе. Нове политичке структуре, предвођене КПМ, створиле су оквир за реализацију својих циљева, па је децембра 1945. образован *В*рховни економски савет (Gazdasági Főtanács), са широким пољем надлежности, од дистрибуције сировина до кредитних одобрења. Друга институција у рукама КПМ био је Биро за репарације (Jóvátételi Hivatal), који је кроз контролу репарационих давања надгледао сву базичну и прерађивачку индустрију, док су рудокопи угља били под посебним комесаријатом владе, основаним у јесен 1945.[128]

Под ударима кризе, репарационих обавеза и планске производње и расподеле, слободно тржиште је све теже опстајало. Не само да се државни буџет топио услед плаћања одштете и потреба за реконструкцијом привреде и саобраћаја, већ је мањак капитала пратио приватне индустријске субјекте и банке. Приликом повлачења, немачки нацисти и њихови мађарски следбеници (*стреласти крстови*) однели су златне и девизне резерве, па се држава наметнула као кредитор, иако је приходима покривала тек 8% сопствених расхода. Спас је потражен у штампању новца. Инфлација је пратила Мађарску још од 1938. године. До 1944. новац у оптицају порастао је 12 пута, а лето 1945. донеће хиперинфлацију. На крају 1944. количина оптицајног новца износила је 24 милијарде пенга, да би у октобру 1945. достигла 106, а крајем децембра 765 милијарди. У пролеће и лето 1946. хиперинфлација се убрзала, да би новчана маса на крају јуна износила 6300 билиона пенги, а на крају јула више од 47,4 трилиона. Депресијација мађарске валуте досегла је стопу већу него било кад раније.[129]

Стандард грађана, посебно оних са непромењивим приходима, драстично је падао. У лето 1946. стопа инфлације достизала је 10–12% на сат.

127 За поседе преко 100 јутара предвиђено је плаћање експропријационе накнаде, које није ваљано спроведено. Експроприсање поседа преко 1000 јутара, конфисковање имовине ратних злочинаца и припадника немачке мањине који су били у саставу Фолксбунда (а то су готово сви) није доносило накнаду. *Исто*, 182–184. О односу према приватном власништву види и: I. Pogany, *н.д.*, 48–57.

128 L. Borhi, *Hungary in the Cold War*, 185–186; исти, „Hungary”, *Encyclopedia of the Cold War*, Ruud van Dijk (ed.), Vol. 1, New York, 2008, 422–423.

129 Поређења ради, 512.000.000 златних пенги у оптицају 1938. године (када је инфлаторни циклус заправо почео) реално је вредело на крају 1945. године око 20.000.000 златних пенги, а на крају јула 1946. тек око 3.500.000. I. T. Berend, G. Ránki, *The Hungarian Economy*, 189.

Реални приходи су за годину дана опали за 50–60%, потрошња индустријских производа готово је замрла, а потрошња хране пала на око половину норме коју је раније утврдила Лига народа. Како би се избегла масовна глад влада је, први пут у историји инфлације, увела *систем зараде у калоријама*. Зараде су утврђене на око 17.500 килокалорија недељно по запосленој особи и још 6000 по супружнику. Предузећа су била дужна да плате новцем или еквивалентом одговарајући број калорија према дневним ценама. Да тај систем није уведен, реалне зараде би услед пораста цена пале на свега 5%, док је на овај начин обезбеђен унос око 1500 килокалорија дневно по особи.[130]

Хиперинфлација је водила у опасност од дестабилизације и избијања насиља па је сређивање монете постало неопходно. Након више месеци припрема, 1. августа 1946. године озваничен је програм монетарне стабилизације и уведена нова валута – форинта, у паритету од четири билиона пенги за једну форинту.[131] Стабилизација није ишла ни брзо нити лако. Производња потрошних добара била је слаба и износила је 25–33% предратне, што је представљало сталну претњу тржишној стабилности. Реалне зараде су у лето 1946. вределе тек половину предратних. Цене потрошних добара замрзнуте су, али, са циљем ограничења потрошње, на знатно вишем нивоу од оних из 1939. године (3,3 до 4,6 пута). Како би се лакше поднеле високе цене добара утврђене су ниске цене услуга. Трошкови грађана за саобраћај, ренту, гас, електричну енергију и комуналне сервисе пали су на трећину предратних, а образовање је постало бесплатно. Контролисање цена, уз тек поједине изузетке до којих ће касније доћи (релативна либерализација цена пољопривредних производа), уз сталне дефлаторне мере монетарне политике, с временом ће стабилизовати финансије, али ће учинити да вредност робе буде вештачка, а њен однос према стварном тржишту занемарен. Заправо, ниска тражња (и цене) одржаваће се хроничном несташицом новца.[132]

130 *Исто*.

131 Припреме за стабилизацију почеле су када је достигнути ниво производње, саобраћаја и акумулације створио основу. Балансирање трошкова подразумевало је поштовање економских мера, смањење трошкова и повећање државних прихода. Једна од помоћних мера било је олакшавање репарација продужењем рока отплате за две године и смањењем обавеза за 1946. и 1947. на 50%, што је договорено са владом СССР. Приходи су увећани строгом пореском политиком и подизањем пореза. Форинта је имала мању подлогу у злату од пенге (29%), али су те резерве обезбеђене тако што је влада САД 21. 6. 1946. одлучила да врати злато вредно 32.000.000 долара које су немачки и мађарски нацисти однели као ратни плен. *Исто*, 190–191; АНБ-1/III-АИС, *Survey Hungary*, № 2, 3.

132 Недостатак новца оставио је тешке последице и у банкарском сектору. У лето

Последице монетарне стабилизације водиле су промени социјално-економског система. Већина приватних предузећа заробљена је у теснацу између недостатка новца и кредита, замрзнутих цена, повећаних пореза и дефицита. Зарада од продаје робе све чешће није покривала трошак производње. Како није било дозвољено прекидање рада, то су предузећа акумулирала дуг према држави, што је водило *парцијалној национализацији*. Она је почела крајем 1945, подржављењем управе над рудницима угља и њиховом пуном национализацијом у лето 1946. године, а наставила се у новембру постављењем државних руководилаца у великим предузећима тешке индустрије. Национализација по *дубини* (удео у власништву) и по *ширини* (производни и услужни сектори) узела је маха, па ће до лета 1947. држава преузети електроенергетска предузећа и десет највећих банака. Први састанак Коминформа, септембра 1947, одредио је јасан заокрет Мађарске ка сасвим контролисаној привреди, следећи у томе примере Југославије, Пољске и ЧСР. Парцијалну је заменила потпуна национализација, а нешто раније усвојен трогодишњи план обнове увео је на велика врата планску привреду.[133] Ипак, велика незапосленост није се могла избећи па је страх од губитка посла и извора прихода био раширен. Недостатак посла нарочито се осећао у грађевинарству, мањим погонима индустрије, деловима металне и машинске индустрије, међу јавним службеницима и администрацијом. Почетком 1947. било је око 220.000 незапослених (укључујући и пољопривреднике), од чега 48.000 индустријских радника, 15.000–20.000 трговаца и 100.000 јавних службеника.[134]

Совјетска армија је окупирала Мађарску од септембра 1944. до априла 1945. године. Договором великих сила, она је дошла у совјетску интересну сферу. Москва се одлучила за постепено увођење комунистичког режима, па ће процес претварања Мађарске у државу совјетског типа потрајати пет година. Постављајући провизорну владу у Дебрецину, 21. децембра

1947. депозити приватних банака достигли су тек 11% предратних. Моћ кредитирања сведена на минимум и банке су само редистрибуирале државни новац (преко Мађарске народне банке). I. T. Berend, G. Ránki, *The Hungarian Economy*, 192; АНБ-1/III-АИС, *Survey Hungary*, № 2, 6–7, 23.

133 За старање о спровођењу трогодишњег плана, усвојеног 1. 8. 1947, образована је посебна канцеларија. До лета 1950. године требало је обезбедити, путем инвестирања 6,5 милијарди форинти у пољопривреду, индустрију, рударство и саобраћај да се савладају све слабости националне економије и оствари приход за 17% већи него 1938. године. План је 1948. претрпео измене постајући амбициознији и сличнији плану совјетског типа, па ипак је остварен до краја 1949. I. T. Berend, G. Ránki, *The Hungarian Economy*, 192–195; АНБ-1/III-АИС, Анализе, Д7-61, Информација: *Развој привреде у СССР и земљама народне демократије у II полугођу 1948. године*, 1949, 4.

134 АНБ-1/III-АИС, *Survey Hungary*, № 2, 1947, 6–7, 23.

1944, СССР је, сем комунистичке, укључио и друге, умерене странке. Под притиском Запада, у Мађарској су новембра 1945. године одржани слободни избори, међутим, победничкој Партији независних малих поседника (Független Kisgazdapárt), која је освојила 57% гласова, командант Мађарске, маршал Ворошилов, није дозволио да сама формира владу. Натерана је на коалицију са комунистима, социјалдемократама и *Националном сељачком партијом* (лево крило).[135] Притисци комуниста на мале поседнике у и изван владе, инфилтрирање у локалне органе власти, спровођење национализације рудника и индустријских постројења, хапшења неистомишљеника под оптужбом за заверу против Републике, урушавали су ауторитет победничке партије и крунили јој део по део власти (како је Ракоши касније навео, била је то „тактика сечења саламе на режњеве").

Пошто ни следећи избори (VIII 1947.) нису донели комунистима добар резултат (и поред намештања освојили су тек 24% гласова), а уместо попустљивих *малих поседника* (пали на 15%) ојачала је стварна опозиција (партије десног центра, са 35% гласова), Москва је сигнализирала брисање демократске фасаде и брже преузимање власти.[136] Социјалдемократи, с освојених 15% гласова, условљени су јуна 1948. да се *удруже* са комунистима у нову Мађарску радничку народну партију (Magyar Dolgozók Pártja), а 4. августа председник Тилди приморан је да поднесе оставку. На његово место дошао је кооперативни социјалдемократа Арпад Сакашич. Већ фебруара 1949. све *демократске* партије су укључене у Народни фронт у којем ће изгубити сваку аутономију. Преостале опозиционе странке проглашене су незаконитим, а њихови лидери ухапшени или изгнани. После избора у мају 1949, на којима је била само листа Народног фронта (освојила преко 97% гласова) и обрачуна са црквом, парламент је 18. августа 1949. изгласао нови устав (скројен према совјетском из 1936. године). Народна Република Мађарска постала је „земља радника и сељака" у којој је сва власт „у рукама радног народа", а социјализам је означен као главни циљ нације.[137]

---

135 Иако са само 17% гласова комунисти су добили неке од кључних ресора. Када је 1. 2. 1946. проглашена република, за председника државе постављен је Золтан Тилди, а за премијера Ференц Нађ, лидери Странке малих поседника. Вођа комуниста Мађаш Ракоши именован је за потпредседника владе, а Ласло Рајк за министра унутрашњих послова (са ког места ће формирати тајну полицију).

136 Првобитна Стаљинова намера била је да комунисти власт преузму поступно, у периоду од 10 или 15 година. Тиме је желео да неутралише критике Запада због превrата у Пољској, Бугарској, Румунији и совјетском делу Немачке и да избегне даљу конфронтацију у условима када је требало обновити СССР. *Hungary: a Country Study*, Stephen R. Burant (ed.), Washington, 1990 (Charles Sudetic, „Historical Setting") (даље: *Hungary: a Country Study*), 47–48.

137 О политичким, привредним и друштвеним приликама у Мађарској види: *Hungary:*

Италија

До 1943. године Италија је губила на свим фронтовима. Мусолинијево *Ново Римско царство* понижено је неуспешним кампањама у Грчкој и северној Африци и изгубило је половину војника који су ратовали у СССР-у. Страдање код Стаљинграда, крах афричке експедиције и нестабилност на Балкану, комбиновани са почетком савезничког бомбардовања, несташицама хране и скоком цена срозали су морал народа и углед владе.[138] У покушају да Италију избаце из рата и ступе у *европску тврђаву* Савезници су 10. јула 1943. извршили инвазију на Сицилију. Већ 25. јула, након што је изостала немачка војна подршка, Велики фашистички савет збацио је Мусолинија, а краљ Виторио Емануеле III наредио је његово хапшење.[139] Нова влада маршала Пјетра Бадоља забранила је Фашистичку партију и у условима социјалне конфузије која је захватила земљу склопила примирје са Савезницима, стављајући се у даљем рату на њихову страну. Примирје од 3. септембра 1943 (обелодањено након пет дана) било је безусловно и Италији није омогућено пуноправно приступање Савезницима, већ је стављена у статус придружене зараћене стране.

Немачка војска, која је још раније довела свеже трупе, консолидовала се и искористила неодлучност краља и Бадоља према бржем окретању Савезницима. Продрла је на југ, окупирала Рим, приморавши монарха и премијера на бекство (у Бриндизи) и досегла до Салерна.[140] Већ сутрадан по

a Country Study, 46–50, 80–81, 157–158, 170–171; Carlile Aylmer Macartney, *Hungary: A Short History*, Edinburgh, 1962; István Lázár, *Hungary: A Brief History*, Budapest, 1989; Laszlo Kontler, *A History of Hungary: Millenium in Central Europe*, New York, 2002, 391–406; *Encyclopædia Britannica*, „Hungary”, URL: http://www.britannica.com/place/Hungary/History [2. 12. 2015].

138 О губитку поверења нарочито говоре штрајкови који су у марту, почевши у Торину, захватили читав север и обухватили 100.000 радника. Фашистичка Европа тада је по први пут била суочена са организованим протестом радника и обуставом рада. Иако је то био најзначајнији вид неслагања с влашћу, незадовољство других слојева није било ништа мање. Војна обавеза, високи порези, контрола цене житарица и потрошње широко су отворили врата црном тржишту и еродирали подршку режиму. Paul Ginsborg, *A History of Contemporary Italy*, New York, 2003, 10–11.

139 Уклањање Мусолинија није било последица притисака становништва, него става дела елите (краљ, његови следбеници у војсци и дисиденти унутар фашистичке партије) о одговорности за неуспех.

140 Савезничка офанзива ускоро је померила немачке трупе нешто севернije од Напуља, али у брдовитој и тешко проходној области у близини Касина Немци су се октобра 1943. утврдили формирајући *Зимску линију*, која је остала готово непромењена до средине маја 1944. О савезничкој кампањи на југу Италије више у: *American Military History: The United States Army in a Global Era 1917–2003*, Vol. II, Richard W. Stewart (ed.), Washington, 2005, 141–144.

објављивању примирја образован је Национални ослободилачки комитет (Comitato di Liberazione Nazionale), политички савез састављен од више странака, организација и појединаца, којима је заједнички именитељ био антифашизам.[141] Комитет је контролисао неколико група партизана који су наставили борбу против немачког окупатора, а влада и Савезници признали су га као легитимног представника покрета отпора.[142] Повезивање комуниста с владом, априла 1944, након Тољатијевог говора у Салерну у којем је обелоданио да је њихов циљ пораз нацизма, а не извођење социјалне пролетерске револуције, додатно је ојачало антифашистички фронт. Мусолини, којег су нацистички командоси спасили из заробљеништва, прогласио је 23. септембра 1943. у централним и северним деловима земље Италијанску социјалну републику, односно Републику Saló (República de Saló), која ће наставити да се бори на страни Немачке.

Савезници су са аграрног југа на индустријализовани север Италије пристизали споро. Током 1944. године планински терен је немачкој и Мусолинијевој војсци давао одлични одбрамбени положај. Рим је ослобођен јуна 1944, али тек ће пролећна офанзива 1945. омогућити сламање отпора на *Готској линији*, последњој фортификацији која се протезала од Лигурског до Јадранског мора и продор на север. Савезничку офанзиву пратио је устанак у северној Италији, у којем је Мусолини ухваћен и погубљен (28. IV). Почетком маја 1945. мир је стигао у Италију, али као подсетник на борбу фашиста и антифашиста, остали су ожиљци. Национални ослободилачки комитет (коалиција под управом Де Гасперија), имао је власт од ослобођења Рима до првих избора 1946. године, али политички систем је био оптерећен страстима, нетрпељивошћу и терором. Нарочито осветољубиве биле су групе комуниста и социјалиста, те је политички систем морао бити редизајниран. Упркос сарадњи краљевских оружаних снага са Савезницима у борби за ослобођење, Италија је у мировним преговори-

141 Комитет су чинили: Комунистичка партија Италије (Partito Comunista Italiano), под вођством Палмира Тољатија, Социјалистичка партија Италије (Partito Socialista Italiano) Пјетра Нонија, Хришћанска демократија (Democrazia Cristiana) Алчидеа де Гасперија, Партија акције (Partito d'Azione) Феруча Парија, Демократска партија рада (Partito Democratico del Lavoro) Иваноа Бономија и Италијанска либерална партија (Partito Liberale Italiano) Ђованинија Касандра.

142 Британска подршка партизанима одреда *Гарибалди*, блиског комунистима, с временом је редукована, док су Американци подједнако подржавали све партизанске фракције у Комитету, иако је страх од јачања Тољатијевих комуниста био обостран. Дисонантност међу разним групама партизана развила се након што су гарибалдисти, потпавши под Титов утицај, истакли да североисток земље треба да припадне Југославији. Richard Lamb, *War in Italy 1943–1945: A Brutal Story*, Boston, 1994, 8.

ма третирана као непријатељска територија, којој су постављени тешки услови. Међу најтежима било је ограничење поморске флоте и уступање знатног броја пловила Француској, СССР-у, Грчкој и Југославији. Италији су узети сви колонијални поседи, а остављено је само десетогодишње старатељство над Сомалијом. Под таквим околностима као кључно наметнуло се питање монархије, чији је углед током фашистичке ере дубоко пољуљан. Абдикација краља Виторија и долазак Умберта II, маја 1946, није вратила поверење. На референдуму, 2. јуна, 12.000.000 Италијанки (које су први пут гласале) и Италијана (54% бирача) изабрало је републиканско уређење. Општи избори, одржани исте године, омогућили су сазив уставотворне скупштине, поделивши већину мандата хришћанским демократама (207 посланика), социјалистима (115) и комунистима (104). Нови устав је обезбедио успостављање парламентарне демократије, иако су поједине економске институције из фашистичке ере задржане, као и конкордат с Ватиканом (мада је католичанство изгубило статус званичне државне религије).[143]

Након посете Де Гасперија САД (1947), левица је оптужена да припрема побуну и отерана из владе, што је, уз незадовољство одредбама споразума о миру, допринело економском хаосу у којем ће се штрајкови низати један за другим. Избори 18. априла 1948. показали су моћ демохришћана, који су добили близу 49% гласова. Социјалисти и комунисти, окупљени у Народном демократском фронту (Fronte Democratico Popolare), добили су 31%, од чега социјалисти само 10%, а тај слаб резултат довешће их под утицај КПИ, који ће трајати више деценија (италијанска аномалија). Италија ће од тих избора бити у својеврсној блокади парламентарног система, чија је једна од одлика била мноштво краткотрајних кабинета. Међутим, највеће последице рата, са најдубљим трагом у држави и друштву, биле су губици људских живота, територија (колоније, јадранска острва, Задар, Ријека, корекција границе са Француском)[144] и крах привреде. Италија је, у новим границама изгубила више од 470.000 житеља (1% популације), од чега су 319.000 чиниле војне, а 153.000 цивилне жртве.[145]

Италија је пред рат била једна од најгушће насељених држава, али не и високо индустријализована. Према подацима из 1936. године у индустрији је радило око 30% свих запослених, а у пољопривреди 40%. Пољопри-

143 R. Lamb, *н.д.*, 9–10; В. Лакер, *н.д.*, 75–76.

144 Један територијални проблем, питање Трста и Истре, трајао је годинама, све до 1954, када је Југославија одустала од Трста, а Италија од Истре.

145 *Campagna di Russia*, Massimo Multari, *Seconda Guerra Mondiale, I caduti del Fronte Orientale*, 2011, URL: http://www.campagnadirussia.info/wp-content/uploads/2011/12/I_caduti_del_fronte_orientale.pdf [2. 2. 2016]; В. Эрлихман, *н.д.*, 58.

вреда је стварала мноштво разноврсних производа високог квалитета, али није била кадра да обезбеди довољно хране, те је земља била упућена на увоз. Мале резерве природних богатстава, посебно угља и сировина, такође су условљавале увоз, а осетнији скок у годинама пред рат забележен је у коришћењу хидроенергије. Развој традиционалних индустрија (текстилна и машинска) и добар глас који су њихови производи имали на светском тржишту, уз добар технички кадар, омогућили су солидну стопу извоза и темељ за развој других области привреде. Међутим, недовољна индустријализација и заостајање за развијеним земљама северне Америке и западне и средње Европе, које је било видно и на пољу потрошње енергије per capita, дохотка и реалних надница, условило је нижи стандард живота и слабију исхрану становништва. Италију је, услед свих тих неприлика, пратио стални проблем незапослености, а рат и његове последице појачали су негативне тенденције недовољног развоја. На почетку 1945. године, како су забележили англоамерички војници и радници на пружању помоћи, „сви Италијани су изгледали прљаво, чупаво, утучено и без наде".[146]

Године 1945. италијанска привреда умножила је старе хендикепе, а део проблема дуговала је фашизму и поразу. Главне особености привредне ситуације биле су обиље радне снаге, висок технички ниво индустријске опреме и слабе могућности да се капацитети довољно искористе, огромна оскудица у гориву и сировинама и велика несташица прехрамбене робе, као и скоро потпуни недостатак девиза. Привредно назадовање пратило је рапидно опадање вредности новца. Ситуацију је компликовало постојање AM лире (Allied-Military lira), валуте коју су након инвазије увели Савезници (у размери од 100 за 1 долар). До јула 1946, када AM лире остају као номинала, а емитују се обичне лире, валута је изгубила преко 700% вредности.[147] Укупна продукција роба и услуга остварена у националној економији (БДП), износила је 61% предратног, а током 1947. досегла је 81%. Од 1947. године, када су уклоњене неке политичке хипотеке, план опоравка министра финансија Л. Еинаудија, омогућио је почетак на новим основама и резултати су брзо постигнути. Црна металургија, дотле слаба тачка индустрије, модернизована је. Претходних деценија она је била превише заштићена, а сада је поново интегрисана у економско тржиште. Подршку индустрији дали су Фонд за механичку индустрију (FIM) и значајна *Маршалова помоћ* (1,5 милијарди долара 1948–1952). Током педесетих година

146 АНБ 1/III-АИС, Анализе, Д7-65 (198), Италија (анализа Министарства спољне трговине, Конјуктурног института), мај 1948; William I. Hitchcock, *The Bitter Road to Freedom: A New History of the Liberation of Europe*, New York, 2008, 233.

147 Крајем новембра 1946. курс лире према долару износио је 740:1. AJ-507-IX, 48/XIV-6 (к.24).

удео индустрије у БНП повећаће се са 37% на 47%.[148] До 1950. године привреда је у великој мери стабилизована, мада су се разлике између индустријализованог севера, средње развијеног средишта земље и неразвијеног југа и даље продубљивале.

Пре рата у пољопривреди је радило 8.500.000, у индустрији 3.250.000 и занатству 2.150.000 људи. Током рата број радника у индустрији повећао се на 6.500.000. Међутим, 1946. године рачунало се с 2.500.000 незапослених, с тим да је предвиђано да по повратку заробљеника и интерниираца и након отпуштања радника у смислу споразума о отпуштању радника из индустрије, порасте на преко 3.000.000. Мада није било тачних службених података, процењено је да од предвиђеног броја незапослених индустријски радници чине 55% (углавном у Ломбардији и Венету), пољопривредни 30% (у Емилији), трговински 8% и радници осталих грана 7%.[149]

Бугарска

Бугарска је током Другог светског рата прошла кроз три фазе. Након неутралног става, 1. марта 1941. пришла је Силама Осовине и наредне три и по године, путем присаједињења, непосредне или контролне окупације, баштинила власт над знатним деловима Балкана (Вардарска и Егејска Македонија, Србија, Тракија), да би после продора Црвене армије прешла на страну Савезника, учествујући у борбама у Југославији, Мађарској и Аустрији. Неколико сати по уласку совјетске војске у земљу, 9. септембра 1944. године, Отаџбински фронт (Отечествен фронт),[150] коалиција под до-

148 АНБ 1/III-АИС, Анализе, Д7-65 (198), *Италија*; M. M. Postan, *н.д.*, 13; E. Bussière и др., *н.д.*, 83.

149 Незапослених је највише било у северној Италији (54%), потом у јужној (22%), у средњој (17%), те у острвској (7%). До краја 1945. влада је одобрила разне кредите за јавне радове (80 милијарди лира) у намери да смањи незапосленост, међутим, пошто је сваки упослени *коштао* годишње око 150.000 лира, одобрена сума била је довољна за само 500.000 радника. AJ-41-114-204, *Студија о привреди Италије*, Производња, Гл. IV, Проблем радне снаге, 97.

150 Отаџбински фронт формирала је 1942. године у Москви Бугарска радничка партија – комуниста, БРП(к) (Българската работническа партия – комунисти) у намери да привуче чланове из антинемачких странака, а ради иступања Бугарске из Тројног пакта, повлачења војске из Србије, враћања слободе штампе, амнестије за политичке затворенике, забране рада пронемачких организација, повлачења антисемитских прописа и сазивања конститутивне скупштине која би укинула монархију. Иако су позив за сарадњу одбили многи, фронту су се прикључили поједини представници профашистичке и антилибералне, али противнемачке и антимонархијске организације Политички круг „Звено” (Политически кръг „Звено”), аграрци Бугарског земљорадничког народног савеза (Българският земеделски народен съюз „Пладне”), активисти Бугарске радничке социјалдемократске партије – обје-

минацијом комуниста, извршио је „виртуелни бескрвни преврат" и преузео власт у Софији,[151] чиме је започела вишегодишња транзицијa политичког утицаја.

Након преврата многе јединице бугарске армије приступиле су Отаџбинском фронту. Око половине војске (450.000 бораца), уз отпуштање 800 официра и пријем 700 комунистичких политичких комесара, придружило се совјетском Трећем украјинском фронту. Учешће Бугара у рату против немачке војске имало је две фазе. У првој, од краја септембра до краја новембра, нова Бугарска народна армија учествовала је у операцијама у Вардарској Македонији, Косову, Метохији и Санџаку, а у другој фази, од децембра 1944. до краја рата, 110.000 војника борило се на северу Југославије, у Мађарској и источној Аустрији.[152] Укупни људски губици земље, укључујући бројне жртве током битке за Будимпешту, нису били велики. Иако се процене разликују (од 10.000–11.000 до око 35.000), најуверљивије делује податак од око 22.000 војних и цивилних жртава.[153]

Моћ некомуниста у Отаџбинском фронту (социјалдемократе, аграрци, *звеновци*) није била велика и с временом је слабила, иако су до 1946. држали три четвртине ресора.[154] Већ септембра 1944. из државне службе отпуштено је 30.000 запослених и трећина њих суочила се са суђењем. Бивши председник владе и регент, Богдан Филов, са члановима кабинета и другим противницима комуниста, осуђен је и погубљен 1. фебруара 1945.

дињене (Българската работническа социалдемократическа партия – обединена) и неке јавне личности. Недю Недев, *Три държавни преврата или Кимон Георгиев и неговото време*, София, 2007, 199, 503–507.

151 Елена Стателова, Стойчо Грънчаров, *История на България в три тома: История на нова България 1878–1944*, Том III, София, 1999, 632–633; *Bulgaria: a Country Study*, Glenn E. Curtis (ed.), 2nd ed., Washington, 1993 (даље: *Bulgaria: a Country Study*) (исти, „Historical Setting"), 43.

152 О учешћу бугарске војске у борбама у Југославији, са којим је био сагласан Ј. Б. Тито, види: Josip Broz Tito, *Sabrana djela*, *6. oktobar – 15. novembar 1944*, tom XXIV, Beograd, 1982, 18, 68, 71, 75–76, 84–85, 95.

153 Без обзира на то колики је тачан број, он је неупоредиво мањи од броја жртава у Првом светском рату (процене се и ту разликују и крећу од 155.000 до 187.000), а сам ратни напор нису пратиле природне катастрофе, попут поплава и стотине хиљада избеглица, као 1918. године, те је утолико Други светски рат Бугарској донео знатно мање ожиљака. О проценама жртава рата види: Micheal Clodfelter, *Warfare and Armed Conflicts: A Statistical Reference to Casualty and Other Figures, 1500–2000*, 2nd ed., Jefferson, 2002, 582, 512; В. Эрлихман, *н.д.*, 46; John R. Lampe, *The Bulgarian Economy in the Twentieth Century*, London, Sydney, 1986 (даље: J. R. Lampe, *The Bulgarian Economy*), 121, 123–124.

154 Владу су чинили пет *звеноваца*, четири аграрца, два социјалдемократа и четири комуниста. *Bulgaria: a Country Study*, 43.

Одсутна армија није испочетка играла битнију улогу у политичком животу, а војни врх и трећина официрског кадра наредних година *очишћени* су. У новембру 1945. у земљу се из изгнанства вратио Георги Димитров, а чланство БРП(к) порасло је за две године са 13.700. на 422.000. Под таквим околностима Бугари су септембра 1946. године на референдуму гласали против монархије и избеглог малолетног краља Симеона II,[155] а следећег месеца Отаџбински фронт је на изборима освојио 70% гласова. Димитров је сменио премијера Кимона Георгијева и наставиле су се друштвено-економске промене. Акумулирање приватне имовине у рукама државе почело је конфискацијом, а ликвидација капиталистичког власништва путем подржављења углавном је завршена до краја 1947. *Димитровљев устав* од 4. децембра 1947. (копија совјетског из 1936) обезбедио је национализацију индустријских предузећа, рудника и банака и озаконио државно-социјалистички сектор.[156]

Отаџбински фронт је и након повратка Димитрова био вишепартијска организација, мада све више номинално. Освајање полуга власти комунисти ће окончати 1947. године. Агресивна тактика колективизације и реквизиција ојачала је опозицију унутар и изван Отаџбинског фронта, под вођством лидера Бугарског земљорадничког народног савеза Николе Петкова. Борба за власт кулминирала је након закључења споразума о миру, у Паризу, фебруара 1947. године, којим је захтевано да совјетска војска и Савезничка контролна комисија у Бугарској (Allied Control Commission in Bulgaria) одмах напусте земљу. Након што је САД ратификовала мировни споразум с Бугарском, у јуну исте године, Петков је ухапшен и погубљен, чиме је уклоњена последња организована опозиција до распада социјалистичког система (1989) и отклоњене све сметње пуном успостављању комунизма у земљи.[157]

Бугарска је 1947. прогласила двогодишњи привредни план,[158] као друге земље Истока одбила Маршалов план и пришла Коминформу. До краја године аграрци су одбацили свој програм и након чистке само номинално остали политичка странка ради очувања привида двопартијности. Остале

155 J. R. Lampe, *The Bulgarian Economy*, 121–122; *Bulgaria: a Country Study*, 44.

156 До национализације (27. 12. 1947.) у приватном сектору одвијало се више од две трећине индустријске производње. *Социализам: Опыт. Проблемы. Перспективы: Экономика социалистической Болгарии*, Е. В. Рудакова (редакц.), Москва, 1976 (даље: *Социализам: Опыт*), 25, 30, 37.

157 J. R. Lampe, *The Bulgarian Economy*, 121; *Bulgaria: a Country Study*, 43–44.

158 План је на крају 1948. остварен са 93%, али не само због лоших послератних прилика и слабих жетви. АНБ-1/III-АИС Анализе, Д7-61, *Развој привреде у СССР и земљама народне демократије у II полугођу 1948. године*, 5.

странке су угашене, а Отаџбински фронт је реорганизован у „радничко-сељачки савез". Устав је гарантовао једнакост пред законом и мноштво права и слобода, али клаузула „о забрани угрожавања достигнућа националне револуције од 9. септембра 1944." у суштини је то суспендовала. Грађанима је јемчено запошљавање, али је захтеван и друштвено-користан рад, приватна имовина је дозвољена, али ако није „на штету јавног добра".[159] Бугарска је била потпуно усмерена на СССР и друштвене моделе и праксу које су развили бољшевици, па су планирање, национализација и колективизација били циљеви којима се безрезервно стремило. Важан, али најспорији процес у реализовању револуционарног програма била је колективизација. Иако су комунисти намеравали да је окончају до краја 1947. године, почетком 1949. тек је 11,3% земље ситних сопственика прешло у колективне поседе, сличне колхозима, а већина од 1.100.000 ситних поседа (из 1946), још увек је била у власништву сељака.[160]

Крај рата донео је градовима несташицу хране. Црна берза узела је маха, а ситуацију су погоршавале временске неприлике (обилне падавине у јесен 1944, суше 1945. и 1946). Аграрна производња пала је на 60% оне из 1939. године, а укупни БНП био је готово једнак као пред Први светски рат. Настављено је с ратном политиком контроле цена и системом реквизиције производних добара. Реквизиција на селу обављана је под будним оком милиције, а недостатак хране убрзао је ширења мреже сељачких задруга и процес колективизације. Обнова и развој пољопривреде били су за власти битни и због робне размене са СССР-ом. Наиме, Бугарска није имала шта да понуди за совјетску нафту, памук, вештачка ђубрива, метал, машине, тракторе, локомотиве и електричне централе, осим дувана, свињетине и др. аграрних производа.[161]

159 *Bulgaria: a Country Study*, 44–46.

160 На преображају Бугарске радили су совјетски стручњаци за планирање у пољопривреди и индустрији у саставу Економског одељења, формираног још крајем 1944. године у мисији Црвене армије у Софији. J. R. Lampe, *The Bulgarian Economy*, 124.

161 Привреду Бугарске притискао је недостатак сировина (резерве метала, памука, гуме и др. достајале су 1945. године за месец или два), а зависност од СССР-а била је огромна. Од укупног извоза 1945. године тамо је ишло 95% и одатле долазило 80% увоза. Обим размене са СССР-ом временом је опао (1946: 61% извоза и 82% увоза, 1947: 52% извоза и 61% увоза), али до краја постојања социјалистичких односа у обема земљама, он неће пасти испод 50%. *Исто*, 126–129, 133; Jutta Bolt, Jan Luiten van Zanden, „The Maddison Project: collaborative research on historical national accounts", *The Economic History Review*, 67 (3), Oxford, 2014, 627–651; Росица Рангелова, „Промени в икономическия и социалния статус на жените в България (1938–1958 г.)", *Пол и преход: 1938 – 1958*, К. Даскалова, Т. Кметова (съставителки), София, 2011, 15–16.

Бугарска је за учешће у рату исплатила незнатну одштету. Најпре је одредбама Мировног уговора у Паризу утврђено да на име репарација не дугује западним Савезницима. Потом су репарациони дуг за штету учињену Југославији (процењен на 25.000.000 долара, тј. 550.000.000 лева) власти у Београду отписале у име будуће државне заједнице, а онда је СССР приморао грчку владу да преполови свој захтев (на 50.000.000 долара, при чему је плаћање било препуштено бесплодним билатералним преговорима). Међутим, иако није била оптерећена тешким наметима, Бугарска је 1945. и 1946. године бележила велики буџетски дефицит. Ипак, стриктна контрола емисије новца, коју је спроводила национална банка, није допустила превелики инфлаторни удар, па се трошкови живота у периоду 1944–1947. нису чак ни удвостручили (86%), док је емисија новца порасла само за 13%.[162]

Главнину економски активног становништва чинили су сељаци (82,4%), док су радништво, запослени у сектору услуга и чиновништво чинили по око 5–6%. Радничка класа имала је 1944. године 200.000 људи и тај је број споро растао. Већина индустријских радника, демобилисаних војника и сељака посао је нашла у малим фабрикама и занатским радионицама. Број запослених у индустријским предузећима са најмање 20 запослених и 20 коњских снага погона у периоду 1944–1948. растао је упола мање него у радионицама. Недостатак стручних радника био је велики, а пораст малих предузећа га је повећавао. Многи металски и текстилни радници распоређени по великим предузећима, убрзо су их напуштали и прелазили у мања. С друге стране, огромна понуда НК рада, до које је дошло након демобилизације, није могла спречити индустријску незапосленост која ће до 1946. године обухватити чак 38.000 људи (преко 20% радно способних). Више од 50% чинили су радници у производњи и преради дувана, од којих су многи били чланови или симпатизери БРП(к), међутим, програм о елиминацији незапослености, који је партија саставила још пре рата, затајио је.[163]

За раднике у Бугарској прве послератне године биле су лоше. Реалне зараде опадале су, а расла је несташица потрошних добара. Недостатак хране врхунац је достигао 1947. године. Радници у државним фабрикама и рудницима током летњих месеци „гласали су стопалима”. Напуштали су посао како би обрадили земљу и прехранили породицу. Званичници БРП(к) жалили су се да „не могу задржати зимске раднике кад дође пролеће”. У једном руднику угља отишло је две трећине запослених, док су рударе другог „чували” војници. Мањак угља редуковао је железнич-

162 J. R. Lampe, *The Bulgarian Economy*, 131.

163 *Социализам: Опыт*, 80; Р. Рангелова, н.д., 13; J. R. Lampe, *The Bulgarian Economy*, 132–133.

ки саобраћај. Препорука ИБ да се убрза с национализацијом индустрије (IX 1947), добродошла је БРП(к). Током наредних месеци чланови партије су се у тајности припремали за преврат. Децембра 1947. године 1200 одабраних комуниста и локални представници партије, запосели су 6000 предузећа и објавили национализацију. Сутрадан су, без већих инцидената и озбиљнијих отпора, нови комунистички директори заузели руководећа места. Преко 90% предузећа било је са мање од 50 запослених (просечно 23), па она више нису могла бити у улози магнета који привлачи запослене из великих предузећа. Ипак, опште карактеристике економске ситуације све време биле су конфузија и нестабилност и под таквим околностима не изненађује што је ниво предратног националног дохотка (из 1939), једва достигнут тек 1950. године, након отпочињања Првог петогодишњег плана (1949–1953).[164]

Бугарска се у процесу стварања совјетске источне *империје* ставила Москви на располагање и остала на њеној страни у сукобу с КПЈ 1948. године. Можда је њен отклон био наглашенији и са већим осећајем одговорности пред ИБ и Стаљином, јер се једна од критика односила на везе са Југославијом и планове за стварање федерације током којих је СССР *заобиђен*. Сукоб Истока с Југославијом појачао је стаљинистичке методе обрачуна националних КП са потенцијалним или стварним противницима. У таквој клими у Бугарској се затварају и упућују у радне логоре сумњиви елементи, распуштају поједине верске заједнице, ограничавају верске слободе. Након смрти Димитрова (1949), његов зет, који је био Стаљинов миљеник Вулко Червенков руководи партијом, која се од Петог конгреса (1948) називала Бугарска комунистичка партија (Българска комунистическа партия), у својству генералног секретара, а државом у својству председника владе. Долази до чистке у партији, чије су најпознатије жртве били Трајчо Костов (погубљен) и Васил Коларов (изолован), личности заслужне за преузимање власти 1944. године, и Бугарска тоне у вишегодишњу диктатуру личности, сличну оној која је постојала у СССР-у.[165]

164 План је реализован годину дана пре рока (1952). J. R. Lampe, *The Bulgarian Economy*, 134–135; Р. Рангелова, н.д., 14.

165 *Bulgaria: a Country Study*, 44–47; Любомир Огнянов, *Политическата система в България 1949–1956*, София, 2008, 23–24.

СТАЊЕ У ЈУГОСЛАВИЈИ И ПРАВНИ ОКВИР ЗА АНГАЖОВАЊЕ СТРАНАЦА

Идеологија и развој

Изградњи новог државног апарата снаге револуције нису могле приступити пре него што је крај рата постао очигледан. Иако је НКОЈ формиран још 29. новембра 1943. године у Јајцу, тек ће ослобођење истока земље, са низом градова, индустријских центара, рударских басена, житородних подручја и Београда, у јесен 1944, омогућити успостављање појединачних органа власти – ресорно профилисаних министарстава, државне управе и правосуђа. У Београду, по доласку Врховног штаба НОВЈ, ЦК КПЈ, НКОЈ, председништва и делегата Антифашистичког већа народног ослобођења Југославије (АВНОЈ), убрзано се одвијао процес стварања државне управе који је обухватио раније занемарене и недовољно обликоване области економије, социјалне заштите, културе и сл, а споразум Тита и бана Ивана Шубашића од 1. новембра 1944[1] водио је даљој изградњи државног апарата и постепеном елиминисању двојства влада, тј. паралелном егзистирању владе КЈ у Лондону и НКОЈ-а.

Упоредо са изградњом државног апарата, у последњој фази рата обликоване су основне привредне смернице. Један од идеолога КПЈ, Е. Кардељ, као најважније карике оживљења привреде истакао је производњу и трговину, чије је успостављање било основ не само одржања живота народа и функционисања друштва већ и потпора новим носиоцима власти: „Поставити чврсту основу за савлађивање расула и пустоши у нашој земљи, унети много више организације и система у целокупан наш привредни живот, учврстити новац и спречити продубљивање финансијске кризе, створити могућност бржег обнављања саобраћаја, подићи стандард живота наших намучених народних маса, – значи у коначној линији учврстити политичке позиције и масовни ослонац демократске народне власти.”[2]

---

1 Краљ Петар II нерадо је дао пристанак споразуму Тито–Шубашић, који је наметнула В. Британија. Подршку за отпор тражио је у САД, међутим, тамо се још јануара 1945. сумњало у шансе монархије у Југославији. *Foreign Relations of the United States, 1945, Europe*, Vol. V, Washington, 1969 (даље: *Foreign Relations*, *1945*), 1174, 1176–1177.

2 Едвард Кардељ, *Пут Нове Југославије 1941–1945*, Београд, 1946 (даље: Е. Кардељ, *Пут Нове Југославије*), 119.

Осокољене победом у рату и подршком СССР-а, нове власти Југославије нису се трудиле око форме демократског процеса кроз који се очекивало да земља прође. Службенику Одсека за послове Јужне Европе Стејт департмента (Државног секретаријата САД) Карлу Нордену, Кардељ је, априла 1945, без увијања рекао да ће на предстојећим изборима бити дозвољене опозиционе листе, али да се неће омогућити присуство *реакцији* и онима који су показали непријатељство према НОП-у и закључио како амерички тип демократије, услед дуге историје диктатура, конспирација и намештених избора „није погодан за Југославију”, тако да она мора да иде ка демократији „на њој својствени начин”.[3]

Стварање материјалне основе за спровођење власти

Док су трајале борбе, партизанска војска снабдевала се реквизицијама, запленом, конфискацијом (мада је та мера правни обрис добила тек одлуком АВНОЈ-а о прелазу у државну својину непријатељске имовине, новембра 1944) и давањима становништва. Ограничену помоћ, махом ратни материјал, слали су Савезници. Међутим, свакој власти потребна је стабилна материјална подлога. Стога је знатно пре краја рата врх КПЈ настојао да обезбеди финансијска средства за тренутак када ће освојити власт. Дисконтинуитет са режимом КЈ, прокламован одлукама скупштина у Бихаћу и Јајцу, усмерен према ранијем поретку и носиоцима власти и друштвених привилегија, није узиман у обзир када се посезало за политичком или материјалном користи. Једна од раних акција у том смислу било је Титово обраћање централним банкама Турске и Бразила, у којима је Народна банка КЈ чувала део депозита, ради забране његовог коришћења влади у Лондону. Још на почетку 1944, како је обавештена влада КЈ, Тито и Иван Милутиновић (повереник за привреду и заменик повереника за финансије), слали су преко Москве телеграме тим банкама како би ставиле ембарга на било какве трансакција без одобрења НКОЈ-а. Пошто је те молбе подржала Велика Британија владе, Турске и Бразила су током марта–априла 1944. године ставиле ембарго на депоновано злато и новац и сходно томе нису реаговале на захтев за трансфер депозита у САД (Federal Reserve Bank, New York) који им је влада КЈ доставила у августу месецу.[4]

3 *Foreign Relations, 1945*, 1174, 1221.

4 АЈ, Емигрантска влада (103)-20-142, телеграми, дописи и друга преписка Константина Фотића и Ивана Франгеша са владом у Лондону, фебруар–август 1944; *Записници НКОЈ-а и Привремене владе ДФЈ 1943–1945*, Бранко Петрановић, Љиљана Марковић (прир.), Београд, 1991 (даље: *Записници НКОЈ-а*), 36, 160-161.

Пре него што је рат завршен, 2. априла 1945. формирана је Државна комисија за ратну штету,[5] чији је рад дао основу за материјална потраживања неопходна обнови, али и за функционисање власти и реализацију њених планова. Привредни савет, централни орган за управљање и координацију рада привредних ресора, 26. априла је од министарстава захтевао хитно утврђивање категорија ратне штете, и то оних чија је накнада са гледишта општих интереса привреде неодложна и за коју је Југославија упућена на помоћ из иностранства.[6] Тражено је да се хитно попишу материјали и средства без којих није могла почети обнова и предмети које је окупатор однео, са подацима неопходним за идентификацију и описом околности под којима су однети, а за које би се покушало извршити или хитно враћање или одговарајућа реституција (нарочито кад су у питању возни и пловни парк).[7]

Престанак ратних дејстава учинио је да реквизицију замене административне мере откупа пољопривредних производа, секвестрација *спорних* привредних субјеката и конфискација, а у тежњи за налажењем стабилног извора финансирања од фебруара 1945. доносиће се одговарајући буџетски акти.[8] Такође важан елемент за обезбеђење материјалне основе власти, али и државне независности, било је питање емисије новца. Без монетарне реформе није могло бити остварено привредно јединство, а с обзиром на то да је земљом у пролеће 1945. године циркулисало седам валута, егзистирало је заправо седам економских подручја (свако са својим системом цена, снабдевеношћу, инфлацијом). Новчани хаос ликвидиран је установљењем нове монете (динар ДФЈ, штампан у *Государственој банци СССР* у Москви децембра 1944), утврђивањем паритета са затеченим валутама и брзим повлачењем старог новца.[9]

---

5 *Службени лист ДФЈ*, 20/45.

6 Ту се пре свега мислило на саобраћајна средства, погонски материјал, санитетски материјал и лекове, машине за индустрију, пољопривредне справе и алате и сл. материјале неопходне за обнову.

7 АЈ-11-9-34, акт Привредног савета бр. 136, 26. 4. 1945 (фол. 117).

8 Прва одлука о буџетском финансирању и први финансијски закон (за период фебруар–март и април–мај 1945) двотрећински су се базирали на узимањима у натури и тек је закон за период јул–септембар имао уобичајену (новчану) форму буџета и знатно блаже пројектован дефицит. *Сл. лист ДФЈ*, 5/45, 20/45 и 55/45.

9 У Словенији је још 12. 3. 1944. одлуком скупштине НО савета основан *Денарни завод Словеније*, који је емитовао бонове од 1, 5 и 10 лира, а прву емисију новца нове Југославије није обавила Народна банка, већ партизанска власт. Замена се обављала упоредо са ослобађањем (20. 4 – 30. 6. 1945), по курсу: 100 српских (*недићевских*) динара – 5 динара ДФЈ, 100 куна – 2,50 дин. у Срему и 0,7 дин. у остатку НДХ, 100 лева – 10 дин, 100 албанских франака – 250 дин, 100 албанских лека – 50 дин, 100 лира (италијанских, квислиншких и *Денарног завода*) – 30 дин. и 100

Успостављање пуне монетарне власти уследило је током 1945. године, почев од фебруара, када је одређена привремена управа над Народном банком, преко доношења Закона о уређењу и деловању кредитног система (9. XI), којим је утврђено да је она савезна кредитна установа у чијем су делокругу издавање новчаница и чување вредности динара, разрешењем руководства у избеглиштву и избором новог гувернера и управе (крајем новембра), као и припремом предлога за измену закона о Народној банци из 1931. године, што је учињено децембра 1945, а озакоњено 15. јануара 1946. године.[10] Новчану реформу пратиле су додатне мере ради ликвидације ранијих односа. Прописима из 1945–1946. регулисане су доспеле а ненаплаћене предратне обавезе утврђивањем паритета предратног динара с динаром ДФЈ у односу 10 : 1, ликвидирани су земљораднички дугови од којих је дужницима отписано 5000 динара (већи износи претворени су у нови дуг у односу 10 : 1), а онима чији су укућани страдали у НОП-у или од стране окупатора и квислинга – у пуном износу, унутрашњи државни дугови (КЈ) конвертовани су у 3% државне обвезнице с роком отплате од 30 година, извршена је ревалоризација инвестиција и залиха (ради утврђивања нове књиговодствене вредности) и утврђен је међународни паритет динара.[11]

Структурне промене дале су привреди ФНРЈ мешовити карактер, који се састојао од државног, задружног и приватног сектора. Државна имовина имала је најзначајније место због обимне секвестрације и одузимања (економском снагом је надмашила друга два сектора), као и због улоге

пенга – 100 дин. За износе преко 5000 динара издавале су се потврде наплативе у року од три месеца. Miloš Vučković, “Novac, kredit, banke”, *Razvoj privrede u FNRJ*, Beograd, 1956, 420–421; Момчило Митровић, *Друштвено-економске промене и организација управљања привредом у Србији 1944–52. године*, Београд, 1988, 84–92; Јован Хаџи-Пешић, *Новац Југославије 1944–1992*, Београд, 1995, 7, 13; *Сл. лист ДФЈ*, 20/45, 23/45 и 44/45. Изглед и техничке карактеристике новчаница у: Željko Stojanović, *Nacionalni katalog novčanica Srbije i Jugoslavije*, Beograd, 2007, 124–131; Ј. Хаџи–Пешић, *н.д*, 39–41.

10 Ј. Хаџи–Пешић, *н.д*, 13–14; *Сл. лист ДФЈ*, 87/45; *Сл. лист ФНРЈ*, 6/46. Народна банка КЈ повукла се 1941. године, скупа с краљем и владом, у избеглиштво. Транзиција у централну банку нове Југославије окончана је до почетка 1946, а карактер акционарског друштва укинут је уредбом о национализацији 25. 9. 1946. *Сл. лист ФНРЈ*, 78/46.

11 За интервалутарну вредност значајно је било решење министра финансија од 2. 9. 1945. којим је утврђена вредност злата (1 kg – 56.300 ДФЈ динара). Цена је утврђена на бази куповне снаге новог динара (нормиране цене робе, плата, надница и услуга базиране су на ценама из 1938. године, увећаним за око 30%). Утврђивањем цене злата утврђен је и паритет према долару (50 динара), а тиме и према свим осталим валутама, који ће у основи важити до краја 1951. M. Vučković, *н.д*, 421–422.

коју јој је власт наменила.[12] Надзор над све већом имовином поверен је Државној управи народних добара (ДУНД), централном привредном телу образованом одлуком председништва АВНОЈ-а 21. новембра 1944 (почео с радом почетком фебруара 1945), по чијем ће узору бити створене и земаљске управе народних добара у градовима, срезовима и округима. ДУНД је управљао конфискованим и секвестририм имањима и погонима путем принудних управитеља, управа и делегата до лета 1945, када их је предао савезним и републичким министарствима.[13]

Преображај друштвено-економског система

Дискусије које су водили предратни југословенски марксисти биле су у темељу идеја и теорија које ће послужити као смернице за уређење послератног привредног и друштвеног окружења. Базирале су се на тврдокорном гледишту по којем социјализам значи искључиво државно власништво и централно планирање. Оригинално промишљање и тражење посебног пута није долазило у обзир, што због обимног посла на преуређењу државе и обнови њених ресурса, што због уверења да су теорија и пракса прве земље социјализма довољан ослонац. Тек ће сукоб са совјетском парадигмом отворити врата домаћој верзији социјализма и натерати врх КПЈ на тражење свог пута. У међувремену, изградња друштва ишла је утабаном (совјетском) стазом.[14]

---

12 Како је навео Кардељ, јачањем државног сектора привреде јачао је „онај економски ослонац без којег је немогућа истинска победа над непријатељем.” Е. Кардељ, *Пут Нове Југославије*, 119.

13 Питање државне контроле над предузећима покренуто је марта 1944, када је Повереништво за обнову израдило смернице за обнову, које су садржале: повећање производње, обезбеђење потреба становништва, регулисање набавке и расподеле сировина, расподелу радне снаге и државну контролу над предузећима. Одлуком председништва АВНОЈ-а (6. 2. 1945.) подржављена је сва имовина „Немачког Рајха и његових држављана”, фолксдојчера (изузев припадника НОВ-а и ПОЈ-а, као и поданика неутралних држава који се нису „држали непријатељски за време окупације”), ратних злочинаца и њихових помагача, као и лица која осуђених на њен губитак у корист државе. Имовином избеглих или насилно одведених лица током окупације ДУНД је управљао „као са повереним добром”, до коначног решења о својини. *Сл. лист ДФЈ*, 2/45 и 3/45; В. Petranović, *Istorija Jugoslavije, III*, 82; Р. Радић, *н.д.*, 17.

14 Исправност совјетског модела привређивања потврђивана је позивањем на искуство из историје. Доказивано је да поредак успостављен у СССР-у искључује могућност „кризе у одвијању привредног живота”, јер „у социјалистичкој привреди криза нема и не може бити”. Потврда томе је реализација прве *петољетке* у јеку Велике економске кризе. Занимљиво је да КПЈ у осврту на борбу 1941–1945. првих година није потенцирала њен класни и револуционарни карактер и паралеле по-

Међу првим потезима нове власти било је провођење темељне аграрне реформе. Непуна три месеца након завршетка рата усвојен је закон о одузимању, без надокнаде, све обрадиве земље преко 35 хектара поседницима који се баве земљорадњом, односно преко 3 хектара власницима неземљорадницима. Прикупљена земља подељена је сиромашним сељацима (око половине), задругама и државним добрима. Разрада новог друштвено-економског уређења наступила је већ поткрај јануара 1946. године доношењем устава. Он је означио завођење административног социјализма (етатизма). Члан 15. обзнанио је да „држава даје правац привредном животу и развитку путем општег привредног плана, ослањајући се на државни и задружни привредни сектор, остварујући општу контролу над приватним сектором привреде.” Планирање, као један од носећих стубова социјализма, озакоњено је 1. јуна 1946. формирањем Савезне планске комисије (СПК) и ступањем на снагу *Закон о општепривредном плану и државним органима за планирање*. Уследила је национализација индустрије, рударства, саобраћаја, банака и трговина на велико (1946), а потом трговина на мало, кредитних и осигуравајућих завода, угоститељских фирми, установа заштите здравља, културе, саобраћаја и др. (1948). Следећи утврђену линију, 1947. године усвојен је, као темељ будућег развоја, Први петогодишњи план, документ са амбицијом да се до краја 1951. национални доходак готово удвостручи у односу на предратни ниво, а вредност индустријске производње повећа за скоро пет пута (са 25,5 на 126 милијарди динара).[15]

Послератни период развоја привреде карактерише настојање да се неутралише диспропорција између базичне и прерађивачке индустрије. Огромне инвестиције улагане су у капиталне објекте базичне индустрије (црна и обојена металургија, електропривреда, угаљ, нафта, неметали, машинска, електро, хемијска и индустрија грађевинског материјала) на уштрб развоја прерађивачких делатности (дрвна, текстилна, прехрамбена и индустрија гуме, коже и обуће), иако су за напредак тих грана постојали добри природни предуслови.[16] С друге стране, револуционарне промене укинуле

влачене са Октобарском револуцијом нису биле експлицитне. Тек је на V конгресу (јула 1948) речено је да је током НОБ-а спровођена социјалистичка револуција. M. Filipović, *н.д.*, 37; Branko Horvat, *Privredni sistem i ekonomska politika Jugoslavije. Problemi, teorije, ostvarenja, propusti*, Beograd, 1970 (dalje: B. Horvat, *Privredni sistem*), 11–12; B. Petranović, *Istorija Jugoslavije*, III, 40.

15 Примена Закона о аграрној реформи и колонизацији довела је и до укидања последњих феудалних односа који су се делимично одржали у Далмацији, а како би се Петогодишњем плану додатно дало на значају, он је усвојен у форми закона. *Сл. лист ДФЈ*, 64/45; *Сл. лист ФНРЈ*, 10/46, 45/46, 98/46, 36/47 и 35/48; B. Horvat, *Privredni sistem*, 9–10; Б. Мајданац, *н.д.*, 38–41.

16 Форсирање тешке индустрије било је резултат економске политике и последица

су независност предузећима и пословање по законима тржишта. На месту централног планирања одлучивало се о набавци и дистрибуцији сировина, темпу и обиму производње, пласману производа. Централизовање банкарског система учинило је Народну банку јединoм банкарском институцијом за кредитирање и контролисање рачуна фирми, док је комерцијално банкарство забрањено. „Централне власти су обављале расподелу рада исто као што су дистрибуирале сировине, енергију и друге факторе производње", тржиште рада је укинуто, а синдикати су се претворили у трансмисију владајуће партије. Тржиште производима широке потрошње замењено је централизованом дистрибуцијом, мада цене и новац нису укинути. Додуше, цене се нису формирале према понуди и тражњи, већ су фиксиране (и мењане) одлукама власти. Производња и дистрибуција у Југославији, као и у другим земаљама Истока, планиране су методом физичког *уравнотежавања* тако да извори и примена буду избалансирани. Баланс је подразумевао да сви извори, као што су домаћа производња и увоз одређеног добра буду изједначени са обимом тог добра као сировине за производњу, његовог извоза и потрошње (нпр. количина произведеног и увезеног угља морала је да покрије све потребе индустрије и енергетике које га троше као сировину, као и потребе становништва за огревом).[17]

Размимоилажење и раскид Београда са Москвом, укључујући и економску блокаду, успорили су привредни раст, омели реализацију плана, редефинисали приоритете. Првим реакцијама КПЈ је, у жељи да докаже правоверност, загазила дубље у стаљинизам прокламујући и форсирајући колективизацију на селу (1949), до крајњих граница јачајући централно планирање и наглашавајући совјетске културне моделе.[18] Ипак, након првобитног шока, југословенски врх је, вербално не напуштајући темеље социјализма, усмерио државу ка средокрачи између Истока и Запада, а дру-

објективних околности (лоше жетве, мањак девиза, несистематично коришћење природних ресурса, попут претераног извоза дрвета, неусмеравање производа лаке индустрије ка извозу итд.). Ипак, однос између стварања средстава за производњу и средстава за потрошњу, који је у 1939. години био 43 : 57, требало је на крају Плана да стоји у обрнутој сразмери. Svetozar Vukmanović Tempo, *Privredni razvoj i socijalistička izgradnja (1948–1958), Izabrani govori i članci*, Beograd, 1964 (даље: S. V. Tempo, *Privredni razvoj*), 9–51; Б. Мајданац, *н.д.*, 39. О структуралним променама у привреди и индустријализацији види: *The Economic History of Eastern Europe 1919–1975: Interwar Policy, The War, and Reconstruction*, Vol. II, Michael C. Kaser, Edward A. Radice (eds.), Oxford, 1987, 578–581; Drago Krndija, *Industrijalizacija Jugoslavije*, Sarajevo, 1961.

17 I. T. Berend, *Ekonomska istorija Evrope*, 184–186.

18 B. Horvat, *Privredni sistem*, 11; AJ-507-IX, 119/V-66, Извештај Владислава Рибникара на Другој годишњој скупштини Друштва за културну сарадњу Србије са СССР, 17. 4. 1949.

ство ка новом систему – социјалистичком самоуправљању, тој, како пише Гароди, „великој прекретници социјализма”.[19] Тако је 1950. година истовремено представљала и кулминацију централно-планске привреде и њене последње тренутке. Југословенски друштвено-економски експеримент је већ 1951. године био на сасвим новом курсу.[20]

Нове околности пратиле су и друге друштвене промене. Систем је прећашњу елиту, проређену у рату, делом уништио, а делом маргинализовао. Друштвена структура битно се мењала под дејством индустријализације (комунистичке модернизације), земља је губила аграрни карактер и по први пут је забележена велика социјална и географска мобилност. Та појава учиниће да само током 1948. године 3.100.000 људи промени место боравка, крећући се маршрутом село–град (додуше, урбанизација је више била „рурбанизација”).[21] Град је придошлицама брзо мењао обитавалиште и друштвени амбијент и нешто спорије положај и стил живота, али с променом навика ишло је тешко (није била реткост да се неки до краја живота

19 Гароди, контроверзни француски филозоф, писац, теоретичар и комуниста и потоњи преобраћеник у ислам. У југословенском самоуправном систему видео је почетак отелотворења идеја класика марксизма о постепеном одумирању државе и преношењу њених прерогатива на радног човека и друштво. Rože Garodi, *Velika prekretnica socijalizma*, Beograd, 1970, 97–129.

20 Међу економистима било је мишљења да је граница између *совјетског модела привреде* и следеће фазе развоја 1956. година. Станић наводи да је у периоду 1947–1956, доминирао „модел неуравнотеженог развоја, тј. административни (централистички) метод управљања привредом, без обзира на чињеницу да се 1952. и 1953. прешло на нов привредни систем“. Аутор релативизује значај разградње неких значајних елемената претходног система (укидање обавезног откупа, промене у систему цена, одустајање од колективизације) и занемарује крупне промене у државној администрацији и спуштање нивоа управљања привредом са савезних на републичке (и ниже) власти, а периодизацију базира на територијалној алокацији инвестиција и измени структуре и обима брутоинвестиција. Nikola Stanić, „Teritorijalna alokacija investicija i kretanje narodnog dohotka po regionima u posleratnom periodu (prilog komparativnoj analizi regionalnog položaja Vojvodine)“, *Ekonomska misao*, 4/1975, 41–45.

21 Дубравка Стојановић, „Уље на води: политика и друштво у модерној историји Србије“, *Србија 1804–2004: три виђења или позив на дијалог*, II изд., Београд, 2009 (даље: Д. Стојановић, „Уље на води“), 142.
Најдинамичније промене доживео је Београд. Само у броју становника за три године увећао се, зависно од процене, за 120.000–150.000, тј. са 250.000–280.000 у јесен 1944. на преко 400.000 поткрај 1948 (према Т. Богавцу – 385.000). Међутим, процењује се да је око 75% било без школе или само са основном школом. О томе више у: Slobodan Selinić, „Urbanizacija socijalističkog Beograda: Istorijski pogled na neke aspekte urbanizacije Beograda 1945–1970”, *Tokovi istorije*, 3–4/2005, 182–203; Томислав Богавац, *Становништво Београда 1918–1971*, Београд, 1976, 103 и даље.

нису стопили са средином). Градска средина мењала је не само колонисте, нови пролетаријат, већ и *старе комунисте*, који су заправо у великом броју били још увек млади људи, са партијским стажом из првих дана рата или нешто дужим, али током борби суочени са многим искушењима. Сада, у условима мира, као вође народа, у новим срединама, лако су западали у опуштање, слабо развијеног имунитета на мане градског живота брзо су се могли *инфицирати*, одавали су се искушењима власти, прекоредним снабдевањем, материјалном удобношћу и комфором, дивинизацији руководећег места (и своје улоге на њему), користољубљу, потребом да се доказују пред завичајем.[22] Међутим, придошлице су у интерактивном процесу знатно мењале град, ширећи око себе паланачки и сеоски менталитет, стварајући амалгам *полутанског* живота, чему су, сем масовног досељавања, на руку ишли недовољна величина, комунална запуштеност и слаба урбанизованост. Управо у таквим срединама ће се ускоро, на позив државе и са циљем да знањима помогну привредни напредак Југославије, наћи страни радници и стручњаци чије је социјално окружење било у највећој мери знатно развијеније од оног у новој средини, а култура и стил живљења (макар до последње фазе рата) на много вишем нивоу.

Држава и Партија

Стварна и персонална унија КПЈ и државе били су једна од главних одлика Југославије. Партија је, као носилац ослободилачке борбе и револуције, била једина добро организована политичка снага у земљи, са јасном структуром, националним, регионалним и локалним руководствима и ћелијама у свим крајевима. У њеним рукама налазио се целокупни монопол политичке власти. Изузимајући, како наводи Б. Петрановић, „хибридне форме прелазног уређења", које су служиле за уставну потврду револуционарних промена и њихово међународно признање, КПЈ је стеко завидну репутацију у међународном комунистичком покрету као партија која је у рату освојила власт, а као победница није имала обавезу да доказује своје политичке заслуге.[23] На свим важнијим местима у власти, управи, привреди, војсци, налазили су се чланови КПЈ. Партија остварује систем руковођења „путем директива, које се преносе 'одозго' до 'доле', унутар организација, и с партијских форума на одговарајуће државне органе и руководства масовних друштвено-политичких организација".[24] Те орга-

22 Бранко Петрановић, *Југославија на размеђу (1945–1950)*, Зоран Лакић (ур.), Подгорица, 1998 (даље: Б. Петрановић, *Југославија на размеђу*), 278.

23 *Исто*, 200–201.

24 Jovan Marjanović, Đorđe Knežević, Branko Petranović, Aleksandar Jovanović, *Pregled razvoja socijalističke Jugoslavije od završetka oslobodilačkog rata do 1965. godine – 25*

низације, попут Народног фронта, синдикалних, борачких, омладинских или *женских* организација, радничких и струковних савеза, биле су само експоненти КПЈ, чији су програми били у потпуности подређени идејама владајуће партије.

Стекавши током рата ауторитет неприкосновене власти и не дозвољавајући двовлашће ни у једној фази рата (с малим изузетком на тлу западне Србије у јесен 1941), КПЈ није имала намеру да те механизме и навике напусти у условима мира. Ојачавајући политичку моћ пријемом нових чланова и обједињавањем масовних организација на југословенском нивоу, КПЈ је концентрисала дотад невиђену моћ и ванредна овлашћења у сфери руковођења, не остављајући ниједан сектор власти непокривен или изложен утицајима других, како се веровало, непријатељских снага. Стога су све одлуке доношене на партијским форумима, а њихово спровођење спадало је у задатак државних органа, представничких тела, масовних организација. Органи власти били су трансмитери који само репродукују налоге врха партије, а елементи конспиративности међу комунистима до 1948. године „(у односима на унутарпартијски живот и припадност КПЈ) још више отежавају разграничавање сфере власти КПЈ од сфере извршних државних органа.”[25] Основни креатор целокупне друштвене зграде био је

godina socijalističke Jugoslavije, Beograd, 1968 (даље: J. Marjanović и др., *25 godina*), 213. Сама КПЈ је стајала на позицији да се њена свемоћ и свеприсутност не треба ни крити, већ напротив. Тако је у уводнику *Борбе* од 1. 8. 1948. године, у одговору „бугарским друговима“ на објављивање Резолуције ИБ и коментара Бугарске радничке партије у свом централним гласилу, наведено како су у ФНРЈ „Партија, земља, народ, [Народни] Фронт, Тито, ЦК – на крају крајева једно и исто!“ *Dokumenti o spoljnoj politici Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije* (даље: *Dokumenti o spoljnoj politici*)*, 1948*, Beograd, 1989 (даље: *1948*), 181.

25 Бранко Петрановић, „О неким крајностима рада на савременој историји и односу опште и локалне историје“, *Гледишта*, 12/1970, 1748–1749.
Конспиративност је била важна појава у функционисању КПЈ, нарочито првих година након освајања власти. Директивама се налаже „чување војних и општедржавних тајни”, јер се оне „повређују” на најгрубљи начин „почевши од писања дневне штампе па до разговора у возовима и по кафанама”. Стога су биле неопходне повећана будност и рестрикција информација, али не само у јавном животу (на скуповима, јавним местима, у штампи), већ и унутар породице. Повремено цурење и објављивање у страној штампи информација довело је до захтева (како је писала *Политика* 15. 8. 1947) да и „најситније обавештење и најмањи податак народне привреде буде сматран као државна тајна”. Све то КПЈ је налагала услед опседнутости стварним и измишљеним непријатељима, због чега ће се спречавати проток информација и лицима која су доносила одлуке. Б. Петрановић, *Југославија на размеђу*, 204–206; AJ-41-114-203, писање часописа *Information et documentation*, 20. 9. 1947.

снажан државни апарат и с њим стопљена партија, дубоко прожета свешћу о револуционарној мисији тог апарата. Стога је и државни апарат почео да се развија бурно и екстензивно. Не само да је форсирано екстензивно привређивање, већ и такво ширење нових политичких институција, а централна улога државног апарата постала је модел социјалистичке изградње. Државни апарат се наметнуо као искључиви креатор услова живота свих делова друштва.[26]

Како је у систему централног планирања, односно *економског дириги-зма*, државни интервенционизам алфа и омега привредног живота и пошто је држава власник готово свих привредних ресурса, то је, с обзиром на симбиозу државе и Партије, заправо КПЈ представљао искључивог носиоца економске власти. Њено цементирање на власти и снажење позиције за декомпозицију старог и увођење новог режима омогућили су и избори, привидно демократски, а у суштини одржани у условима под којима опозиција није смела помолити главу. С тако оснаженим положајем КПЈ и влада, сливени у метонимију, могли су у великој мери посветити пажњу консолидацији новог економског и социјалног поретка.

Нови привредни концепт

Први стратешки задатак нове власти био је индустријализација. Она је била основ изградње социјализма и јачања власти политичке „авангарде" (КПЈ). Кардељ је тврдио да она није била „фикс-идеја", како су је оцењивали критичари са Запада, већ неопходност: „социјалистичке снаге могу, наиме, да одрже своју победу – не само над контрареволуцијом, него и над бирократизмом – само ако буду у стању да уносе у друштво све слободније односе, а то оне могу да постигну само ако буду економски довољно јаке да могу да повуку за собом читав економски развитак земље, другим речима, ако оне не буду нека социјалистичка економска база у мору неразвијених ситно-произвођачких елемената у граду и на селу, него ако буду доминантни елеменат који ће истискивати заостале друштвене односе првенствено својим економским дејствовањем, а не државном силом. Морали смо се, дакле, латити посла око измене материјалног односа друштвених снага у корист социјализма" (подв. Е. Кардељ).[27] Такав став био је елаборација Стаљиновог уверења о нужности социоекономске трансформације као средства за успостављање пуне совјетске (у локалном случају и националне партијске) контроле, базираног на доктрини марксисизма-лењинизма, о

26 О срастању КПЈ и државе види: Б. Петрановић, *Југославија на размеђу*, 200–225; Miroslav Pečujlić, *Horizonti revolucije: Studije iz političke sociologije*, Beograd, 1970, 298–299.

27 E. Kardelj, „Socijalistički put", 11.

(ре)дистрибуцији средстава за производњу као базичном елементу за обликовање друштвенополитичких односа.[28] Новој власти била је потребна економска подлога, а њоме је ваљало управљати и остварити резултате.

Пре индустријализације требало је обновити земљу. Провизорно оспособљена индустрија до краја рата углавном је снабдевала фронт, да би се потом преусмерила на мирнодопску производњу. Пораст производње спутавали су неразвијеност индустрије, стање производних објеката и саобраћаја, недостатак алата, машина, сировина и горива, слаба организација, недостатак кадра и планова рада, слаба дисциплина, саботаже. До јесени 1945. отклоњено је преко половине оштећења у индустрији, али искоришћеност капацитета износила је 30–50%, а продуктивност око 50% предратне. Било је упослено свега 393.299 индустријских радника, чији је састав у рату проређен за 35–40% стручњака. Рудници су остали без машина, а неки без руде, оштећена саобраћајна мрежа отежавала је транспорт, недостајали су инжењери. Пољопривреда је вапила за стоком, алаткама, машинама, семеном. Обнова је финансирана из државних прихода, који у почетку, услед привредне исцрпљености и слабе наплатне службе, нису били ефективни. Основне потребе су најпре плаћане из средстава обртног капитала Главне државне благајне, а касније из пореза, државног сектора привреде, продаје производа Унре, прихода од ратне добити и монопола.[29]

Нови концепт подразумевао је укрупњавање привредних субјеката путем фузија, што је највидљивије било у прехрамбеној, текстилној и металопрерађивачкој индустрији. Удруживало се по пет, шест, седам и више малих предузећа у нови привредни организам, чиме је превазилажен занатски карактер мноштва радионица, које су у том процесу постајале услужни сектор индустријских предузећа. Тако је дошло до привидног смањења броја индустријских предузећа, иако су отворене бројне нове фабрике. Истовремено, почела је дислокација појединих постројења, како ка периферији градова (гране које су угрожавале урбану околину, попут производње грађевинског материјала, хемијске, наменске и неких делова

28 Трансформација моћи почиње успостављањем контроле над економским процесима. Њено извориште је промена власничке структуре над привредним ресурсима (подржављење), чиме се „буржоазија“ лишава моћи, а исходиште је промена односа политичких снага. G. Wettig, *н.д.,* 36–37.

29 Јуна 1945. године основан је Фонд за обнову земље и помоћ пострадалим крајевима, који је годину дана имао најважнију улогу у финансирању обнове. Средства Фонда образовала су се из прихода од продаје, најма и преноса Унриних добара, прихода од Закона о одузимању ратне добити, валутне реформе, добровољног рада и рада заробљеника. В. Petranović, *Istorija Jugoslavije*, III, 80; Р. Радић, н.д, 18; АЈ-50-74-160, Извештај Министарства индустрије о стању и раду индустрије, пов. бр. 21, 19. 10. 1945.

прехрамбене индустрије),[30] тако и даље од граница са земљама Истока, а није била неуобичајена ни појава промене асортимана и преоријентација са једне врсте производа на други.

У корпус индустријализације улазило је и стварање нових, модерних грана, као што су биле аутомобилска и радио-индустрија. Тако је од 1946. године Индустрија мотора у Раковици отпочела припреме за серијску производњу аутомобила, као једног од првих корака у развоју аутомобилске индустрије у земљи.[31] Исте године формиран је посебан државни орган (Радиокомитет) који ће обезбедити да 21. септембра 1947. отпочне у фабрици *Никола Тесла* у Београду производња (најпре само склапање) домаћег радио-пријемника космај,[32] а већ 1947. године почела је у подножју Бежанијске косе у Београду изградња фабрике трактора и машина.[33]

Индустријализација југословенске привреде планирана је преамбициозно, чак у мегаломанским размерама. Чак и да је план сведен на знатно разумнију меру поставило би се питање извора за њено извођење (финанијских, технолошких, организационих, кадровских) с обзиром на веома лоше стање привреде и друштва на крају рата. Овако је остало да се поглед упре и нада усмери на помоћ споља, првенствено ка СССР-у и индустријски развијени ЧСР, што је у великој мери било прављење *рачуна без крчмара*.

---

30 Д. Петровић, *н.д.*, 311–312, 317–319; Nora Juranović, „Industrija u Hrvatskoj u razvoju od 100 godina“, *Ekonomski pregled, Časopis Društva ekonomista Hrvatske*, 3–4/1958, 266–267.

31 AJ-17-114-115, Дневни преглед штампе, 95, 28. 11. 1946. Преговори су се наставили 1946–1947. године са аутомобилским стручњацима фирми *Фолксваген* (*Volkswagen*), *Адлер*, *Опел* итд. Међу преговарачима помињу се инжењери Јозеф Хујс, стручњак за каросерије, Ото Дикхоф, конструктор и организатор у *Фолксвагену* и конструктор Полих из Хановера. AJ-54-242-372, извештај стр. пов, 9. 1. 1947; AJ-17, Перс, ф. 7, акт пов. 1481, 2. 5. 1947.

32 Након првог послератног уређаја (пре рата производио их је од 1938. *Гођевац*), састављеног од делова увезених из Мађарске, уследила је куповина лиценце од *Филипса* (*Philips*) из Холандије и производња најпознатијег југословенског радиоуређаја космај *49*. Касније ће радио-апарати бити склапани у десетак фабрика. Број претплатника Радио Београда у периоду 1945–1950. порастао је са 67.180 на 124.155, а процењује се да их је у ФНРЈ 1949. године било око 600.000 (званично 1946. било их је око 198.000, а на крају 1948. готово 254.000), што је и даље било далеко иза просека развијене Европе са једним пријемником на 3,3 становника. *Информативни приручник*, 129; *Radio-Elektro*, „Radioindustrija ex YU“, URL: http://rek.co.rs [5.2.2019]; Живојин Стекић, „Везе са светом“, *Овде Радио-Београд: Зборник поводом педесетогодишњице*, Београд, 1979, 293; *Virtualni radio-museum*, „Povijest radija u Hrvatskoj“, URL: http://free-sk.htnet.hr/ radio_museum/Povijest%20radija%20u%20Hrvatskoj.htm [3.2.2016].

33 Д. Петровић, *н.д.*, 324.

С друге стране, иако је марксистичка теорија подробно разрађивала категорију продуктивности рада као сржи економије радног времена и чиниоца привредног развоја, о њој се у Југославији испрва није водило рачуна. Касније анализе показаће да период првобитне индустријализације није био време дефинисане и организационо устројене усмерености ка порасту продуктивности, што је проистицало из тумачења Лењиновог става да повећање продуктивности захтева претходно обезбеђење материјалне основе крупне индустрије (развитак производње горива, гвожђа, машина, хемијске индустрије), као и „просветно и културно уздизање масе становништва”.[34] Привредни раст током обнове и Петогодишњег плана базиран је на инвестиционим улагањима великог дела националног дохотка, акумулацији која је извирала из масовне и јевтине радне снаге, спољашњој помоћи, занемаривању животног стандарда и другим неекономским категоријама (принудни откуп, подржављење привредних субјеката и сл.) и тек ће у наредној фази питање продуктивности добити на значају као један од генератора даљег развоја економије.

Прве тешкоће

Револуција у Југославији тријумфовала је на тлу неразвијеног капитализма, у заосталом, аграрном друштву. Доминација сељаштва, неписменост, малобројност стручњака, спора урбанизација, сиромаштво и тешке последице рата и губитака у материјалним добрима и људима – представљали су објективне околности. Њима су власти додале своје спецификуме, попут непостојања тржишта и производње роба (прометних вредности), што је водило одсуству рентабилности и економичности. Превагу су добили обим производње и доминација физичког рада, комбиновани са умешношћу занатлија. Одговорност за то лежи у корену индустријске основице од које је почела револуција, а то су њен изразито занатски карактер и одсуство техничке интелигенције.[35] Ипак, проблем *танке* основице није се

34 О питању продуктивности, његовом теоријском утемељењу и пракси у ФНРЈ види: Dušan Čalić, *Produktivnost rada i privredni razvoj SFRJ*, Zagreb, 1966, 5, 9–13 и даље (цитат В. И Лењина из дела: „Наредни задаци совјетске власти“, *Изабрана дела*, том II, књ. I, Београд, 1950, 346–347). О противуречностима у односу на продуктивност рада у почетним фазама привредног развоја ФНРЈ (обнова, индустријализација), као и избору метода привредног развоја као битног теоријског и практичног фактора развоја види: N. Čobeljić, *н.д.*, 53–67.

35 Прву фазу обнове обележила је провизорност. Услед стања машина и несташице сировина и стручњака фабрике су радиле смањеним капацитетом. Зато се подстичу масовне акције обнове, базиране на физичком раду, које је водио Јединствени народноослободилачки фронт Југославије (ЈНОФ), од августа 1945. Народни фронт Југославије (НФЈ). Током 1944. године преко 300.000 младих сакупљало је

одмах јавио у пуном обиму. Прве послератни период представља доминацију екстензивног развоја привреде у натуралном облику (са много *радних руку*). „Био је то период обнове у коме се ново не ствара, већ се углавном обнавља старо – враћају се и монтирају старе (репариране) машине на стара места" и када раст запослености доживљава бум.[36] Међутим, недостатак *техничке основице* постаће озбиљна сметња како се буде прелазило на интензивну индустријализацију, на решавање специфичних технолошких захтева без којих развој није могућ, а нарочито обим и квалитет предвиђени Петогодишњим планом. То што је земља која је располагала потенцијалом за развој пољопривреде и енергетике била богата и дрветом и рудом, чак неким стратешким и скупим сировинама (олово, цинк, бакар, хром, боксит, жива), није могло бити довољно за брзо поправљање квалитета живота становништва у условима када се није могла организовати ни проста експлоатација уз веома лимитиране саобраћајне могућности.[37] Напротив, криза је у месецима након рата само расла, а несташице су бивале све веће.

Послератна криза тешко је погађала становништво. Стога су међу првим мерама НКОЈ-а на побољшању економског положаја радника биле одлуке о регулисању плата и надница радника и службеника (у државним предузећима и установама 1. децембра, а у приватим 2. децембра 1944. године). Њима су зараде осетно повећане (од 10% за највише, до преко 170% за раднике с најмањим примањима), изједначена је вредност рада жена и мушкараца, регулисани су рад омладине и шегрта, прековремени и рад недељом и празником (увећан 50%), плаћање дечјег додатка. Највише наднице прописане су у Београду, а нешто ниже у седиштима народноослободилачких одбора (НОО) и индустријским градовима.[38] Међутим, услед лошег

намирнице, а ЈНОФ је образовао радне батаљоне који су до априла 1945. уклањали последица рата. У батаљоне су морали да ступе мушкарци рођени 1900–1910. године, али због слабих успеха у раду они су укинути. М. Pečujlić, *н.д.*, 243–244, 296–297; B. Petranović, Č. Štrbac, *Istorija socijalističke Jugoslavije*, 51; Р. Радић, *н.д.*, 17.

О занатском карактеру привреде и тешкоћама види: Stjepan Lovrenović, „Zanatstvo F.N.R. Jugoslavije", *Ekonomski pregled, Časopis Društva ekonomista Hrvatske*, 3/1955, 166–173.

36 М. Pečujlić, *н.д.*, 297–298. Само у Хрватској број запослених у индустрији 1949. године је у односу на 1939. порастао са 93.000 на 166.000 (78%). N. Juranović, *н.д.*, 271–272.

37 О томе више у: A. A. L. Caesar, „Yugoslavia: Geography and Post-War Planning", *Transactions and Papers*, Institute of British Geographers, 30/1962, 33–43.

38 Наднице су се кретале у обиму 40–75 динара на сат, па су месечни приходи стручног радника у Београду (I разред скупоће) за 25 радних дана, након одбитка пореза и доприноса, могли износити до 10.000–12.000 динара, а трошкови исхране одра-

снабдевања и парализе тржишта артиклима широке потрошње, становништво је морало да се снабдева на *црној берзи*, где су цене вртоглаво расле. Децембра 1944. килограм меса стајао је око 600 динара, масти 1000, векна хлеба 100–240, литар млека 100–200, а јаје 30–50 динара. Стање је компликовало то што је између различитих подручја владала диспропорција у ценама (200% и више). Појединих артикала, попут одеће и обуће, није било на званичном тржишту, па су расле цене половне робе. У посебно тешком стању били су рудари, који, поред релативно добрих примања, нису могли да се прехране јер је већина рудника била у пасивним крајевима где је цена хране била виша него у градовима.[39]

Влада ДФЈ је 20. априла 1945. донела нови пропис којим су примања радника и намештеника државних и приватних предузећа и установа дефинисана према разредима скупоће,[40] са циљем да се након почетка замене новца поправи материјални положај запослених и да се лимитирањем

слог мушкарца били су 1. 1. 1945. године 13.887 динара. *Сл. лист ДФЈ*, 2 и 3/45. Упореди и: Р. Радић, *н.д*., 28.

39 M. Filipović, *н.д.*, 19–20; Р. Радић, *н.д*., 28–29.

40 Сатница за НК раднике износила је (зависно од разреда скупоће) 6,5–9,5 динара, за полуквалификоване (ПК) и стручне помоћнике 7,5–12,5, за КВ 9–16 и за пословође, предраднике и „нарочито” квалификоване 11–19 динара (за тешке и опасне послове следовао је још један динар на сат). Месечне плате намештеника утврђене су на 1800–2600 динара за помоћно техничко особље, 1900–3000 за стручно административно и техничко особље, 2.200–2.400 за приправнике са средњом спремом, 2400–2600 за приправнике са високом школском спремом, 2400–3200 за ниже помоћнике, 3200–4000 за више помоћнике, 4000–4600 за самосталне помоћнике 4600–5200 за посебне руководиоце, 5200–6000 за опште руководиоце и преко 6.000 за изузетне стручњаке (у II разреду скупоће биле су ниже за 15, а у III за 30%). *Сл. лист ДФЈ*, 24/45, 199–201.

У мају је донета Одлука о привременом разврставању места по разредима скупоће по којој су од 1. 6. 1945. године у I разред сврстани у Србији: Београд, Ниш, Крагујевац, Ужице, Нови Пазар, Косовска Митровица и насеља уз руднике Звечан, Бор и Зајача; у Хрватској: Загреб, Сплит, Ријека, Сушак, Пула, Задар, Шибеник, Госпић, Карловац, Делнице; у Словенији: Љубљана, Трст, Горица и Подгора, Целје, Марибор, Целовец, Бељак, Трбовље, Тржич, Јаворник–Јесенице, Межица, Идрија, Крањ; у Македонији: Скопље са Жостовом и Охрид; у Црној Гори са Боком: Цетиње, места у којима је средиште среских НО и места тешко страдала у рату која немају саобраћајне везе; и у БиХ: Сарајево, места у којима се налазе седишта обласних и окружних НО, места са преко 500 радника запослених у индустрији или преко 100 запослених у рудницима (Бањалука, Бихаћ, Вареш, Добој, Зеница, Какањ, Мостар, Травник, Тузла). У II разред сврстани су средњи градови, индустријска насеља и места у којима је преко 100 рударских радника (изузев БиХ у којима је могло бити мање рудара) и сва остала места у Црној Гори, док су у III разред спадала сва остала места. *Сл. лист ДФЈ*, 35/45.

плата у приватним предузећима спречи флуктуација. Међутим, власти нису успеле да уравнотеже снабдевање, цене и трошкове живота, па је њихов раст на подручју Србије и Војводине већ у лето 1945. године довео до растројства тржишта. Политика цена била је сломљена и слободно тржиште је преовладало над контролисаним. Раст цена (праћен реалним падом надница) најтеже је погађао градско становништво, раднике и сиромашне сељаке. Готово сва предузећа у власништву или под контролом државе пословала су са дефицитом, а пад вредности надница и пословни неуспеси стварали су парадоксалну ситуацију да је држави претила незапосленост уз истовремену кризу недовољне производње. Беспослица није претила због хиперпродукције, већ због недостатка сировина, лошег саобраћаја и слабе организације рада, што је узроковало споро подизање продуктивности и отежану обнову привреде.[41]

Недостатак сировина, репроматеријала, енергената, па и основних животних потрепштина био је опште место послератне стварности, оштро супротстављено жељи и намери да се земља брзо обнови, индустријализује и електрификује. За почетак, морало је штедети на свему. Међу осталим мерама Министарство грађевина Србије донело је решење којим је забрањено двоструко застакљивање просторија, сем где је то неопходно и утврђено је да се убудуће свако застакљивање врши „по посебном одобрењу."[42] Иако за друге републике нема података, нема сумње да такава или слична штедња није шире примењена. Као круна невоља дошла је крајем 1946. године, након суше, одлука Политбироа о смањењу „порције хлеба за становништво".[43] Временом је долазило до промена у структури роба које недостају, али и до нових несташица. При крају деценије, као последица економске блокаде, наступила је енергетска криза чији је најочигледнији вид била несташица струје. Сасвим супротно наступима политичких делатника и написима у штампи, који су уверавали јавност у незаустављив привредни раст и упркос наглашеним напорима на електрификацији, Југословени су 1949. године остали без струје. Јавна и кућна расвета, лифтови, штедњаци и нови уређаји који су улазили у живот урбаног човека (грејалице, решои, пегле, фенови, радио-апарати, грамофони) остали су без напона.

41 *Zapisnici sa sednica Politbiroa Centralnog komiteta KPJ (11. jun 1945 – 7. jul 1948)*, Branko Petranović (prir.), Beograd, 1995 (даље: *Zapisnici sa sednica Politbiroa*), 403–404, нап. 43.

42 AJ-17-114-115, Дневни преглед штампе 85, 16. 11. 1946.

43 Истог дана када је одлучено о смањењу порције хлеба донет закључак о потреби изградње зграде ЦК КПЈ и одобрен трошак од 500.000.000 дин. *Zapisnici sa sednica Politbiroa*, 186.

Појачана електрификација почела је да надмашује производне капацитете, изградња нових и ремонт постојећих погона нису реализовани због блокаде, преоптерећене електране постале су подложне кваровима, индустрија је добијала све мање струје, а званичне статистике биле су производ бирократског *надувавања* процента, па се распад система могао избећи само мерама штедње.[44]

Нови производни циклус није дао резултате. Јуна 1945. утврђено је да многе фабрике раде са губицима, да влада нерад, расипништво и неодговорност. Управници предузећа давали су наднице више од прописаних, држали више радника него што им је требало, а производња је износила половину предратне. По налогу Политбироа ЦК КПЈ од 16. јула 1945, министар индустрије Андрија Хебранг наредио је прелазак на акордни систем рада (нормирање).[45] Средином априла 1946. врх КПЈ (Тито, Кардељ, Александар Ранковић, Благоје Нешковић и др.) није био задовољан нивоом развоја. За неуспех у привредној политици оптужен је министар индустрије и председник Привредног савета, Хебранг, чија је политика оцењена као стагнирајућа и државно-капиталистичка. Модел управљања привредом који је у лето 1946. године изложио нови министар индустрије, Кидрич, подразумевао је *еластичније* методе.[46]

Ипак, на многим местима производња је и даље подбацивала и резултати су били слаби. У *Алексиначким рудницима* производња угља фебруара 1947. није достигла предратни ниво, а то није планирано ни до краја године.[47] Како је навео С. В. Темпо, било је лако извршити аграрну реформу и

44 Саша Илић, „Штедња електричне енергије: Неки проблеми односа државе и појединца у несташици струје 1949–1950. године”, *Годишњак за друштвену историју*, 3/1996, 244–245, 248; AJ, Савет за енергетику и екстрактивну индустрију Владе ФНРЈ (59)-16-63, Годишњи извештај Генералне дирекције електропривреде Србије за 1950.

45 За основ су узете норме из 1939. године, при чему се није водило рачуна да су машине и опрема дотрајале. Да би се то исправило, синдикат је одлучио да се норме уводе на основу прорачуна предузећа, а где то није могуће, да се радници плаћају по часу. Р. Радић, *н.д.*, 30.

46 На априлској седници Политбироа Хебрангове грешке у привредној политици подвукли су сви, изузев министра финансија Сретена Жујовића. О критици, неповерењу које је Тито почео показивати, кадровској комбинаторици у врху и отварању „случаја Хебранг” види: *Zapisnici sa sednica Politbiroa*, 148–160, 171–180; Б. Петрановић, *Југославија на размеђу*, 268–272. Кидрич је заправо био најодговорнији креатор економског система Југославије (Д. Биланџић, *Идеје и пракса*, 39). Његово виђење привредне политике види у: Борис Кидрич, *Привредни проблеми ФНРЈ*, Београд, 1948 (даље: Б. Кидрич, *Привредни проблеми*); Исти, *O tekućim pitanjima naše privredne politike*, *Referat na II Plenumu CK KPJ*, Zagreb, 1949.

47 У 1939. години индекс учинка износио је 0,611, у 1946. години 0,339, а у фебруару

национализацију, али проблеми су настали када је требало организовати производњу. Без сопственог искуства, власти су могле једино да користе совјетско. Посла се прихватио Кидрич, који је организовао предузећа, формирао дирекције за гране привреде и Привредни савет, који су чинили привредни министри и председник СПК. Ти су органи имали одлучујућу улогу у процесу производње: утврђивали су задатке, обезбеђивали сировине, репроматеријал, запослене, дистрибуирали робу, усклађивали производњу, али тако да њено проширење није зависило од рационалне и квалитетне производње, него од додељених контингената сировина, репроматеријала, радника.[48]

Истовремено, 1946. године, Југославија је била најгласнији и најагресивнији представник совјетске оријентације (политички процеси и кажњавање опонената, „Тршћански проблем", обарање америчких авиона, привремено затварање америчког информативног сервиса у Београду и др.). Вести из СССР-а преношене су често без имало критичности, а идеологијом, друштвеним структурама и политичким институцијама максимално је опонашана бољшевичка парадигма: ауторитарни режим који се учврстио на власти манифестовао је велики ентузијазам и дисциплиновани конструктивни активизам, а животом у земљи доминирала је тајна полиција (ОЗНА, од марта 1946. УДБ). Глас народа нашао је свој израз у масовним манифестацијама организованим у знак подршке новом поретку и великом вођи, маршалу Титу, чији је лидерски лик креиран у свему према узору на Стаљина.

Западњаци који су боравили у Југославији запажали су да су услови за рад у ДФЈ прилично тешки, можда међу „најтежима у Европи, укључујући Москву и Варшаву". Власт је оцењена као „безусловно хладна и чак непријатељска у свом понашању према нама" (члановима Британског савета у Београду – нап. аут), с циљем да Југославију потпуно „окрене искључиво у руску орбиту". Даље је наведено како су државна тајна полиција и војска обликоване по руском моделу, руске књиге и преводи с руског језика пуне библиотеке, руска достигнућа се свуда пропагирају, подстиче се изучавање „руских студија" без обзира на жеље ђака и студената, свуда доминирају портрети Лењина (већи него портрети Стаљина и Тита), ниједно јавно пре-

1947. године 0,514. AJ, Комисија државне контроле ФНРЈ (19)-54-446.

48 S. V. Tempo, *Revolucija koja teče*, 37–38. Оно што је додатно оптерећивало продуктивност био је удео службеника у укупном броју запослених. Док се у већем делу Европе (у међуратном периоду) број службеника кретао око 15–25% (1931. године у КЈ 19,4%), у ФНРЈ је 1948. износио чак 37,3% (736.250 службеника према 1.239.330 радника). AJ-25-61-160, Табела: *Укупно становништво и запослено особље неких страних земаља и ФНРЈ*.

давање не може проћи „без ма како натегнутог, спомињања канона марксистичке доктрине”. Чак је и увод у историју енглеске књижевности која се предавала на факултетима, био превод руског дела, обогаћен делима Маркса и Енгелса у научном апарату.[49]

Међународни економски положај Југославије

Економски односи са Истоком – сарадња и сукоб

Укупни међународни положај Југославије првих послератних година био је одређен изнутра чињеницом револуционарне промене власти и почетог преображаја друштвеног и политичког система, а споља поливалентним утицајима међународних чинилаца, који су отпочели поделу света на супротстављене сфере – западну, под вођством САД и источну, чију је политику уобличавао СССР. Такви фактори стављали су ФНРЈ у неповољан економски положај, што је била појава која је трајала готово деценију.

Економски гледано, КЈ је у огромној мери била зависна од страног капитала. Иако је највише улаган у развој индустрије, тај капитал није јој омогућио извлачење из статуса аграрне земље. На оскудно наслеђе надовезали су се ратни губици, а као последица борби и систематског уништавања, сем људски жртава, озбиљно је онеспособљено или уништено око половине хемијске, текстилне и металне индустрије, близу трећине електричне и петина прехрамбене и грађевинске индустрије, страдало је више стотина рудника, разорен је саобраћај. Уочи и током рата из земље су изнете све резерве кованог новца, девиза и племенитих метала у количини од преко десет тона злата и 82 тоне сребра. У најкраћем, губици који најнепосредније утичу на економску моћ једне земље били су огромни.[50]

Наведено стање условило је нове власти да планове обнове и изградње у знатној мери вежу за стране чиниоце. С обзиром на идеолошку истоветност, најпре се рачунало на подршку СССР-а, међутим, сукоб из 1948. године усмериће такав интерес ка западним земљама и њиховим зајмовима и кредитима. Осим тога, у реконструкцији привреде знатне наде полагане су у репарације, помоћ Унре, злато депоновано у САД и В. Британији и пловила која су на крају рата затечена у горњем току Дунава.[51] Међутим, пла-

49 Како је Британски савет (British Council) видео југословенску стварност у: Katarina Spehnjak, „Propaganda prije svega: kulturne veze Jugoslavije i Britanije 1945–1948”, *Tokovi istorije*, 1–2/2005, 121.

50 Željko Ivaniš, „Neki činioci međunarodnog ekonomskog položaja Jugoslavije prvih godina poslije II svjetskog rata”, *Zbornik radova*, 24, Visoka vojnopolitička škola JNA, Beograd, 1987, 263–264.

51 Исто, 246. Југославија је у почетку постигла добар реформски темпо, у региону где су промене махом споре и привременог даха. За то је имала првенствено да

новима Југославије за добијање стране економске подршке нису на руку ишли све сложенији међународни односи оличени у сучељавању Истока и Запада, као и сукоб са СССР-ом и земљама *народних демократија*, па ће она крај четрдесетих година XX века дочекати под блокадом једне стране и још увек јаким неповерењем друге.

Међу новим *народним демократијама* у средњоисточној и југоисточној Европи Југославија је била једина земља која се у великој мери ослободила сопственим снагама и промену система остварила без знатнијег Стаљиновог удела, чак и против његове воље. Пре других *компартија* КПЈ је почела с припремама за оружану борбу и пружила отпор окупатору. Током рата из бројчано незнатног језгра КПЈ најпре ће настати партизански одреди, који ће се развити у Народноослободилачки покрет (НОП), да би се крај рата дочекао са Народноослободилачком војском Југославије (НОВЈ), односно од 1. марта 1945. са Југословенском армијом (ЈА), у чијем је саставу било 800.000 бораца. Иако је покрет трпео велике губитке у борби са окупаторима и унутрашњим војно-политичким противницима, наметнуо се као снажни војни чинилац. Релативно рано и без сагласности Москве комунисти Југославије отпочели су са изградњом нових политичких и административних структура на ослобођеном подручју (саветовање у Столицама фебруара 1942. и формирање првих органа власти – народноослободилачких одбора; Прво заседање АВНОЈ-а, као провизорног парламента, у Бихаћу новембра 1942. године; и нарочито Друго заседање АВНОЈ-а у Јајцу, новембра 1943, са далекосежним последицама).

Крај Другог светског рата КПЈ је дочекао као потпуно стаљинистичка партија. Споразум између НОП и владе КЈ у избеглиштву, за који се нарочито залагала В. Британија, убрзо је доживео слом. Брже него у другим земљама у сфери утицаја СССР,-а у Југославији су грађанске политичке опције искључене из јавног деловања и лишене озбиљнијег утицаја. На Трећем заседењу АВНОЈ-а, у Београду, 29. новембра 1945. године, укинита је монархија и проглашена савезна република (ФНРЈ), а два месеца касније, 30. јануара 1946, скупштина је донела устав који је у најбитнијим елементима био копија совјетског устава из 1936. године. Према традиционалним верским заједницама, Православној цркви, Католичкој цркви и Муслиманској верској заједници, предузете су репресивне мере. Преобра-

захвали „значајном спољном помоћи кроз подршку Унре и путем репарација из Немачке, Италије и Мађарске." Раскол са Стаљином донео је брзе промене „ка моделу тржишног социјализма са аутономијом и демократијом за свако предузеће, обезбеђеним на принципу самоуправљања изабраних радничких савета." David Turnock, *The Economy of East Central Europe, 1815–1989, Stages of transformation in a peripheral regio*n, London, New York, 2006, 273.

жај друштва и привреде у правцу социјалистизма текао је брзо. Још пре окончања рата отпочело се са одузимањем имовине класног непријатеља, најпре сарадника окупатора, фолксдојчера[52] и верских заједница. Процес подржављења приватне имовине наставио се 1946. године путем национализације предузећа и до 1948. у руке државе прешли су сви значајнији привредни субјекти. Модел подржављења тесно се наслањао на совјетски узор, а једино се у политици према селу није доследно држало тог курса, мада је и ту био видљив уплив државе. Ипак, чињеница да је огромну већину партизана чинило сељаштво (којем су током рата обећавани заштита својине и равноправност) и поред покушаја спровођења колективизације, нарочито од 1949. године, није омогућила стварање колхоза и совхоза совјетског типа.[53]

Не само да је у пословима унутрашњег уређења Југославија била *совјетскија* од свих *народних демократија*, већ је она статус „борца на првој линији фронта” имала и у све захукталијем сукобу блокова у настајању.[54] Процене Запада о Југославији као једнострано усмереној, земљи у „загрљају Русије”, у „служби Совјетског Савеза” и главног „московског пипка”[55] извирале су из уочљивих чињеница. КПЈ је био део светског комунистичког покрета, војна помоћ и сарадња из времена рата настављени су, војни и цивилни инструктори СССР-а, мада не у броју у којем су очекивани или колико је о томе записано у литератури,[56] радили су у Југославији, а у совјетским војним школама студирали су југословенски официри (и они у мањем броју од очекиваног). Тито је јула 1945. наредио да штабови

52 Сем одузимања имовине, фолксдојчере је задесило и протеривање. До почетка 1945. године, како наводи Зундхаусен, 27.000–30.000 лица депортовано је на принудни рад у СССР (одакле се већина није вратила). До 1948. године и првог пописа, остаће 55.000 Немаца, а њихов број ће рапидно опадати и у наредним годинама (1981. остаће их мање од 9.000). Holm Sundhaussen, „Die Deutschen in Jugoslawien”, *Dialogue – Journal International d'Arts et de Sciences*, Vol. 4, Nr. 16, Paris, 1995, 70; *Jugoslavija 1945–1985: Statistički prikaz*, Beograd, 1986, 56.

53 Холм Зундхаусен, *Историја Србије од 19. до 21. века*, Београд, 2009, 382–383.

54 Како је знатно касније навео Коча Поповић, југословенска варијанта „стаљинистичке организације партије и државне управе” била је „у неким екстремним самодопадљивостима” ригорознија и од „совјетског оригинала”. A. Nenadović, *н.д.,* 103–104.

55 Branko Petranović, „Okviri glavnih tokova društvenih promena u Jugoslaviji 1949–1950“, *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*, 1–2/1982 (даље: B. Petranović, „Okviri glavnih tokova“), 224.

56 Петрановић наводи како су у Југославији радили бројни совјетски војни и цивилни стручњаци, што извори и истраживање нису потврдили. B. Petranović, *Istorija Jugoslavije*, III, 182.

и војници с уважавањем и разумевањем примају захтеве, савете и сугестије совјетских саветника и инструктора, јер су се они налазили у ФНРЈ „по нашој молби" и зато што они „неуморно и несебично преносе на нашу младу армију драгоцјена знања и искуства најмодерније и најмоћније војске свијета".[57] На симболичком нивоу није пропуштана прилика да се у говорима и написима истакне улога СССР-а и херојство совјетских војника. Мноштво споменика палим црвеноармејцима, подигнутих до 1948. године, требало је да *зацементира* везу две земље и захвалност Југославије, а преузимање културних образаца у њиховом „најинтензивнијем могућем облику" да ангажује све интелектуалне и естетске снаге у борби против *зла* старог света, у одвајању *светла од таме*.[58]

Обавештавање Москве о саставу владе и партијских комитета, слање извештаја о стању у Грчкој, консултовање СКП(б) о питањима из области међународног радничког покрета која су тангирала Југославију (попут питања КП Италије и њеног односа према Трсту), директне благодарности Стаљину на указаној помоћи (као у случају Титове захвалности на подизању Панчевачког моста у Београду), као и наглашена глорификација генералног секретара совјетске партије у написима Ђиласа и Кардеља у *Борби* поводом рођендана, 21. децембра 1944. и 1945. године, додатно су сведочили о усмерености нове Југославије. Или је то бар тако изгледало.[59]

---

57 В. Petranović, *Istorija Jugoslavije*, III, 181–182.

58 О споменицима подигнутим совјетским војницима током прве послератне деценије у Србији види: Olga Manojlović Pintar, „'Široka strana moja rodnaja', Spomenici sovjetskim vojnicima podizani u Srbiji 1944–1954", *Tokovi istorije*, 1–2/2005, 134–143, а о преузимању културних утицаја: Горан Милорадовић, *Лепота под надзором: Совјетски културни утицаји у Југославији 1945–1955*, Београд, 2012 (даље: Г. Милорадовић, *Лепота под надзором*).

59 В. Petranović, *Istorija Jugoslavije*, III, 182; *Dokumenti 1948*, I, Vladimir Dedijer (prir.), Beograd, 1980 (даље: *Dokumenti 1948*, I), 65–69, 78–84. Према резултатима Б. Петрановића с почетка деведесетих година XX века, Југославија није редовно консултовала СССР. Формирање привремене владе ДФЈ учињено је без увида СССР у њен састав, па је 11. 3. 1945. Алексејев (псеудоним Стаљина или Молотова) уложио протест (замерено је што је уместо „провереног" Станоја Симића укључен Милан Грол, „о чему раније није било говора"). Мада је КПЈ у одговору признала „грешке", изражавајући спремност да се убудуће увек консултује, документ који сведочи о размимоилажењу показује да је одлука о формирању владе била ствар домаће процене, као и да је СССР веома рано почео да показује тежњу да поступања држава у својој сфери стави под контролу. Б. Петрановић, *Југославија на размеђу*, 19–20.

О развоју, фазама и рефлексијама југословенско-совјетских односа, кроз изабрану архивску грађу најзначајнијих руских и југословенских архива види: *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, *Зборник докумената*, Љубодраг Димић и др.

Не само политички него и економски, Југославија је неговала најтешње односе са СССР-ом и *народном демократијама*. На уговорно повезивање са СССР-ом гледало се као на камен темељац националне политике и упориште независности.[60] Подређивање совјетским потребама ишло је дотле да је Тито отворено питао Москву „до које мере Југославија треба да буде економски везана за Совјетски Савез и у којим границама она може да испољава самосталност у економским везама са другим државама”.[61] До краја 1946. закључени су са земљама Истока споразуми о клириншком пословању (изузев с Мађарском)[62], а током 1947. уговори о пријатељству и узајамној помоћи.[63] Године 1947. и почетком 1948. 52,9% извоза ишло је на Исток, а одатле је долазило 49,3% увоза. У међувремену, након закључења уговора о економској сарадњи са СССР-ом (у Москви, 8. јуна 1946), окончани су разговори о формирању мешовитих друштава од којих се очекивало да помогну индустријализацију путем улагања совјетских средстава у експлоатацију сировина.[64] Међутим, иако се ФНРЈ надала улагањима

(прир.), Београд, 2010 (даље: *Југословенско-совјетски односи*).

60 B. Petranović, „Okviri glavnih tokova”, 224. Уговор о пријатељству, узајамној помоћи и послератној сарадњи потписан је у Москви 11. 4. 1945. године. *Dokumenti o spoljnoj politici, 1945*, Beograd, 1984 (даље: *1945*), 26–28; *Сл. лист ДФЈ*, 40/45.

61 *Југословенско-совјетски односи*, 155. Додуше, то питање је унеколико извирало из почетних неслагања експерата који су радили на припремама за стварање мешовитих друштава, јер су Совјети сматрали да вишковима производа (све што се не испоручи у СССР) треба да располажу та друштва, а Југословени да реализацију вишкова треба да обавља Југославија.

62 Клириншка плаћања (на основу аранжмана), у оквиру којих платни промет са иностранством није оптерећивао *слободне девизе* ФНРЈ је до тада закључила и са неколико западних земаља – Белгијом, Норвешком, Француском, Холандијом и Швајцарском. АНБ 1/III, *Историјска архива*, к. 385, дос. 10, Распис, бр. 187/81, 16. 10. 1946. С Мађарском је 11. 5. 1946. закључен споразум о репарацијама у вредности од 70.000.000 долара. *Dokumenti o spoljnoj politici, 1946*, I, Beograd, 1985 (даље: *1946/I*), 129–133.

63 Пољска 18. 3. 1946, ЧСР, 9. 5. 1946, Албанија 20. 7. 1946, Бугарска 27. 11. 1947, Мађарска 8. 12. 1947. Румунија 19. 12. 1947. *Сл. лист ФНРЈ*, 28/46, 42/46, 60/46, 4/48 и 5/48.

64 Прве разговоре о мешовитим друштвима водили су још 23. 11. 1944. Кадељ и војни изасланик у Москви, В. Терзић, са В. Зорином и В. Герашченком из Комесаријата спољних послова СССР-а. У пролеће 1945. Хебранг је предложио учешће СССР у експлоатацији природних ресурса у форми концесије, али то није прихваћено, већ су понуђена акционарска друштва. Према совјетским изворима, Хебранг се септембра 1945. и фебруара 1946. званично обратио СССР-у са програмом за образовање друштава не само за експлоатацију руда, већ и за области индустрије нафте, изградње електрана и транспортне мреже. Leonid Gibianskii, „The Soviet Bloc and the Initial Stage of the Cold War: Archival Documents on Stalin‘s Meetings with

у производњу нафте, алуминијума и челика, СССР је средства усмерио у предузећа за авионски и речни саобраћај – *Југословенско-совјетско а.д. за цивилно ваздухопловство* (Јуста) и *Југословенско-совјетско дунавско паробродско а.д* (Јуспад), а прва искуства су показала да друштва не раде у интересу развоја домаћег саобраћаја.[65] Како наводи Петрановић, „Југославија је у економској сарадњи тежила развијању властитих природних извора уз помоћ СССР-а, али се у тим настојањима суочила са совјетском политиком монополисања југословенске привреде преко мешовитих друштава." Такве тежње Москве постале су јасне током разговора о образовању других мешовитих друштава (за експлоатацију и прераду нафте, боксита, алуминијума, цинка, олова, угља, обојених метала и будућих пројеката на производњи дрвне грађе и индустрији целулозе и папира), као и Совјетско-југословенске банке, што је нагнало Београд на одступање. Све више су расла уверења да СССР намерава да Југославију привредно подреди својим потребама.[66]

Гледајући по површини, односи ФНРЈ са СССР-ом и земљама Истока, одавали су утисак идиличности. Зато је искључење КПЈ из Коминформа и Југославије из савеза *народних демократија* 1948. године могло деловати изненађујуће. По свему судећи, самостално деловање КПЈ још током рата, извођење револуције и ослобођења земље претежно сопственим снагама (што је подигло самоувереност Партије и ојачало јој углед у комунистичком свету) отворили су могућност да се Београд претвори у некакав други

Communist Leaders of Yugoslavia and Bulgaria, 1946–1948", *Cold War International Histrory Project Bulletin*, 10, Washington, 1998 (даље: Л. Гибианскии, „The Soviet Bloc"), 113.

65 Јуста је из саобраћаја с иностранством истиснула ЈАТ и држала је најрентабилније линије, а Совјети нису испунили обавезе о изградњи речних бродоградилишта. Преко друштава довођена су у питање суверена права ФНРЈ, а њихови представници сматрали су се екстериторијалним и стављали се изнад закона. Мешовита друштва ће на иницијативу ФНРЈ престати с радом маја 1949 (31. 8. 1949. почела је ликвидација а укинута су 31. 12. 1949). В. Petranović, *Istorija Jugoslavije*, III, 201–202; *Dokumenti 1948*, I, 113–117; Milan Gulić, Momir Ninković, „Mješovita jugoslovensko-sovjetska društva: slučaj Juste", *Istorija 20. veka*, 1/2014, 143–162; *Dokumenti o spoljnoj politici, 1949*, Beograd, 1991 (даље: *1949*), 88, 167–168.

66 Прво разочарање забележено је на Политбироу ЦК КПЈ (IX 1946). Југославија је тражила да вредност природних резерви буде део њеног улога у инвестицији. СССР је то одбио, што је у врху КПЈ упоређено са понашањем капиталистичких земаља приликом експлоатације рудних богатстава КЈ. *Zapisnici sa sednica Politbiroa*, 174, 538–548; В. Petranović, *Istorija Jugoslavije*, III, 202; L. Gibianskii, „The Soviet Bloc", 114–115, 124 (нап. 9).

комунистички центар, што за Стаљина није било прихватљиво.[67] С временом је растао број *случајева* у којима КПЈ није показала довољно поштовања и није благовремено или уопште консултовао Москву или СКП(б), то јест Стаљина. Замерке Политбироа КПЈ на понашање совјетских војника током ослобађања Србије,[68] недовољно наглашавање ратних заслуга СССР-а у програмској декларацији владе ДФЈ,[69] примедбе амбасадора ДФЈ у Москви због отимања југословенских бродова,[70] мешање у Грчки грађански рат, радикализација „Тршћанског питања” и обарање америчких авиона, августа 1946, критике које су се чуле из Генералштаба ЈА због преузимања правилникâ и упутстава совјетске армије и занемаривања партизанске доктрине (како је навео амбасадор Анатолиј Лаврентијев, „презрив тон” генерал-мајора Радета Хамовића о совјетским правилницима и неискуству Црвене армије у „планинској борби”, исказан на командној вежби у Сарајеву, фебруара 1947), питање уређења Албаније, везâ са њом и слања југословенске војске у ту земљу,[71] самостално регулисање односа са Бугарском и покретање фузије Балканске федерације, Ђиласово непоми-

67 Х. Зундхаусен, *н.д*, 383–384; B. Petranović, *Istorija Jugoslavije*, III, 197; A. Nenadović, *н.д.*, 103–104. О Титовом каснијем виђењу првог сусрета са Стаљином (1944) и појединим опречним ставовима током разговора, види: *Dokumenti 1948*, I, 27–30. О концепту тоталитарне југословенске државе и карактеру личног Титовог режима као копијама совјетске парадигме, из чега ће се у знатној мери генерисати потенцијал за сукоб, као и каснијим „разблаженим” тумачењима те епохе види: Г. Милорадовић, *Лепота под надзором*, 40–49.

68 Критика Политбироа и опаска М. Ђиласа у којој су изгреди црвеноармејаца упоређени с понашањем енглеских војника, њена интерпретација (генерал Корњејев), Стаљинов телеграм Титу и одговор добро су познати у историографији. Иако је југословенска критика била блага с обзиром на врсту и број преступа, па и злочина војника (пљачке, силовања, убиства), изазвала је Стаљинову реакцију, а Титов одговор, мада сервилан, није пређутао неке неправилности (забрана деловања НОО у Смедереву, самовољно пуштање затвореника, запосе дање фабрика и одношење алата и машина). Milovan Đilas, *Revolucionarni rat*, Beograd, 1990, 408, 420–421; Б. Петрановић, *Југославија на размеђу*, 25–27.

69 Протест је упућен 15. 3. 1945. зато што је декларација све савезнике Антихитлеровске коалиције ставила у раван и није експлицитно истакла заслуге СССР-а. Југославија је на известан начин уцењена могућношћу давања изјаве о томе да води политику неусклађену с Москвом, па је Политбиро ЦК КПЈ прихватио критику, самооптужујући се за опортунизам. Б. Петрановић, *Југославија на размеђу*, 22–24.

70 *Совјетско дунавско државно бродарство* је на бродовима заплењеним у Немачкој скидало југословенске називе и ознаке, стављало своје, о чему је амбасадор В. Поповић 13. 11. 1945. упутио ноту заменику народног комесара за иностране послове СССР, В. Деканозову. *Југословенско-совјетски односи*, 38.

71 *Исто*, 168–169, 173, 245–246.

њање Црвене армије и СССР-а у Будимпешти, на прослави стогодишњице Мађарске револуције (чему ту и није било места),[72] присиљавање Кардеља да потпише протокол уз *Уговор о пријатељству* из 1945. године, којим се Београд обавезао на „међусобно консултовање о свим важним међународним питањима која се тичу интереса двеју земаља" (11. фебруара 1948),[73] били су само најочигледнији случајеви, врхови леденог брега, испод којих је било море мањих неспоразума. С друге стране, није небитно стање у којем се после рата нашла совјетска привреда. На почетку сукоба, услед повлачења, СССР је изгубио преко 20% индустријских капацитета, али привреда није доспела у колапс. Следеће, 1942. године, БНД је пао на две трећине предратног, међутим, масовно премештање фабрика на исток и огроман напор радне снаге повећао је до 1944. производњу (махом ратног материјала) за четири пута у односу на 1940. годину. СССР је у обиму продукције престигао Немачку, али производњу за војне сврхе, науштрб цивилне производње и животног стандарда, који је и раније био веома низак. С друге стране, знатна су средства добијена као помоћ западних Савезника, првенствено САД (1944. у висини од 10% БДП), али прве послератне године остварен је 21% мањи БДП него 1940. Уз огроман напор, СССР је успео да 1950. године премаши предратни БДП за 22%, а главне особености економске политике биле су приоритетан развој капиталне индустрије (као и пре рата), масовно коришћење принудног рада (противници режима и ратни заробљеници) и жртвовање потрошње до максималних граница зарад обезбеђења акумулације.[74]

Како се СССР није озбиљније бавио животним стандардом својих грађана (што је изазивало незадовољство, које је успешно сузбијено репресијом),[75] било је нереално очекивати да материјалне и људске ресурсе уложи

72 Ђилас је био једини говорник који на прослави није поменуо заслуге СССР-а. Милован Ђилас, *Пад нове класе: Повест о саморазарању комунизма*, Београд, 1994 (даље: М. Ђилас, *Пад нове класе*), 87–88.

73 *Југословенско-совјетски односи*, 251, 253.

74 F. Crouzet, *н.д.*, 214–216. О томе да Југославија није схватала обим разарања у СССР-у види: Леонид Янович Гибианский, „К вопросу исследования причин и характера советско-югославского конфликат 1948 года", *Zbornik radova povodom 75. godišnjice života akademika Envera Redžića*, Sarajevo, 1990, 77–98.

75 Званични подаци показивали су, супротно стварности, знатан напредак и у тој области. Совјетска статистика је *израчунавала*, а штампа писала о огромном порасту у производњи и потрошњи добара широке потрошње, станоградњи, повећању зарада и снижењу цена роба. АНБ 1/III-АИС, *Развој привреде у СССР и земљама народне демократије у другом полугођу 1948* (Д7 61, 1949, анализа Радмиле Вујошевић); *The Economics of Forced Labor: The Soviet Gulag* (Andrei Sokolov, „Forced Labor in Soviet Industry: The End of the 1930s to the Mid-1950s"), Paul R. Gregory, V.

у развој других земаља и бољи живот њихових држављана. Судећи према бројним архивским документима, проблем у вези са помоћи СССР-а био је перманентан. Она је готово по правилу долазила после више пута поновљених молби и иако су обећања (посебно с врха власти) била издашна, реализација је увек каснила, количина и обим помоћи смањивани су или свођени на минимум, поклањало се оно што је застарело и готово неупотребљиво. Све остало подлегало је наплати (често авансној, а исплата рата текла је без обзира да ли је испорука почела), која је услед ниског курса динара знатно дизала цену добра или услуге. Преношена су техничко-технолошка искуства која су била далеко од модерних.[76] Међутим, Москва је веровала да пружа огромну помоћ, али да Београд испољава знатне знаке незахвалности и „паразитска расположења у односу на Совјетски Савез”, за шта се понајпре има захвалити партијском локалнационализму.[77]

Стаљинова намера да обузда Титове самосталне спољнополитичке кораке, испољена након прокламовања Маршаловог плана, није до краја јасна и не извире из једног акта или догађаја. Иза замерки Београду због *сателизације* Албаније, помоћи грчким комунистима и разради идеје Балканске федерације (која је више рађена на подстицај Москве) – активности које су постојале и знатно пре разлаза 1948. и на које је СССР благонаклоно гледао – крила се нетрпељивост према очигледној Титовој намери да себе промовише „Стаљином Балкана”. Онога часа када је совјетска власт намерила да успостави чвршћу контолу над делом света који су јој споразуми из последње фазе рата ставили у сферу утицаја, места за југословенски независни *националистички* комунизам више није било.[78]

V. Lazarev (eds.), Stanford, 2003, 33–34.

76 Једна од раних молби Тита Стаљину за помоћ у униформама, обући, муницији, гориву и мазиву, организовању производње оружја и сл., из октобра 1945, испуњена је делимично и у количинама које су у неким ставкама биле испод трећине или четвртина очекиваних (60.000 трофејних униформи и 50.000 пари ципела уместо 200.000 комплета). ФНРЈ, с друге стране, није оскудевала у неразумним захтевима. У уверењу како је „одбрамбена моћ наше земље најважнија” власт је проценила почетком 1948. да су јој потребне 22 милијарде динара за допунско наоружање. Политбиро, свестан да је то превише, планирао је да обезбеди *свега* 13 милијарди за војну опрему и да се за толико задужи у СССР. *Југословенско-совјетски односи*, 33–35 и даље; *Zapisnici sa sednica Politbiroa*, 231.

77 Тезе Лаврентијева о пропустима Југославије види у: *Југословенско-совјетски односи*, 166–171.

78 Robert Owen Freedman, *Economic Warfare in the Comunist Bloc: A Study of Soviet Economic Pressure Against Yugoslavia, Albania and Communist China*, New York, 1970, 19.

Иако је ФНРЈ у отпору Москви на кратко скренула у радикални стаљинизам,[79] брутално се разрачунавајући са политичким противницима, она ће из те фазе поступно излазити (од краја 1949) развијањем новог социјално-политичког концепта,[80] споља популарно названог *југословенским посебним путем* или *титоизмом*. Његова четири упоришна стуба – веза између „транснационализма, односно политичког југословенства и етнонационалног плурализма", радничко самоуправљање, политика несврстаности и „релативна либерализација система, повезана с јасним повећањем животног стандарда и парцијалног прихватања западних елемената у свакодневном животу", како каже Зундхаусен,[81] корене вуку управо из овог периода и из политичких, дипломатских и идеолошких активности на санирању претње са Истока, при чему се бар два *стуба* – спој полиетнонационализма и југословенства и самоуправљање – не само назиру већ и поступно профилишу.

Економски односи са Западом

Развој трговинских односа са Западом био је у одређеном интересу Југославије још пре раскида са СССР-ом. Међутим, јак просовјетски курс у унутрашњој политици (национализација имовине власника са Запада, формирање републике совјетског типа, репресија према некомунистима), као и у спољној (ангажман у Грчкој, заоштравање око Трста и Корушке), нису том развоју ишли у прилог. Побољшању односа нису погодовале ни нимало биране речи које су се о Западу могле чути са говорнице југословенске скупштине, попут оцене према којој је америчка политика расподеле помоћи у Европи представљена као уцењивачка.[82] Стога не чуди што је амерички амбасадор Кевендиш Кенон у разговору са Титом, почетком јануара 1948, напоменуо да раније изнети предлози за добијање кредита неће бити прихватљиви док се јавност САД не увери да Југославија неће остати супротстављена Вашингтону у „напорима за успостављање мира и

79 Врх државе и Партије био је свестан јачања стаљинизације. Темпо је касније говорио да су хтели да докажу како су „већи стаљинисти од Стаљина". Види: François Moreuil (réalisation), François Kersaudy (scénario), *Tito – Staline, l'exception et la règle* (*Tito – Staljin, izuzetak i pravilo*), France, 1997 [документарни филм], 44:12–44:20, URL: https://www.youtube.com/watch?v=SxsvIK59n-c [1.4.2016].

80 Упутство о оснивању и раду радничких савета државних привредних предузећа у: AJ-40-1-2. О реорганизацији привредног апарата и „спуштању" руковођења привредом са савезног на републички ниво види: AJ-40-51-133 (записници и закључци о реорганизацији), IX–XII 1949.

81 Х. Зундхаусен, *н.д.*, 387.

82 Види говор министра спољне трговине, Николе Петровића (31. 3. 1947): *Dokumenti o spoljnoj politici, 1947*, I, Beograd, 1985 (даље: *1947/I*), 384–388.

реконструкцију”.[83] Међутим, развој догађаја после Резолуције ИБ промениће преговарачку климу на обе стране.

Суочена са серијом кршења и једностраних раскида уговора *народних демократија*, ФНРЈ је од друге половине 1948. године морала трговинске партнере и изворе финансирања (кредите и помоћ) да тражи на Западу, а ради спасавања Петогодишњег плана послати су из Београда јасни сигнали да је повезивање са САД (трговинско и у извесној мери пријем помоћи) и другим развијеним земљама – добродошло.[84] Ипак, први покушаји да се економска стабилност учврсти јачањем трговинских односа, пре него кредитима или путем помоћи (IX 1948), нису наишли на разумевање САД. Неповерење је још било велико (сумњало се да је сукоб фингиран и да је Југославија тројански коњ), проблеми из ранијег периода нису се лако заборављали, а ФНРЈ је на Дунавској конференцији августа 1948 подржала совјетски став. Ипак, до краја године Вашингтон ће се уверити у озбиљност пукотине на Истоку и прихватиће проширење економске сарадње, као и могућност пружања знатније помоћи.[85]

---

83 Југославији је најважније питање било деблокада средстава која су се налазила на рачунима у САД (47.000.000 долара државних депозита у Банци федералних резерви у Њујорку и око 13.800.000 долара приватне имовине у разним финансијским институцијама, трустовима и др). До споразума ће се доћи јула 1948, када Југославија прихвати да се из депозита исплати 17.000.000 долара накнаде за национализовану америчку имовину и регулише обавезе из Закона о зајму и најму. *Dokumenti o spoljnoj politici, 1948*, 238–243, 245–249 (док. 90 и 91); *Foreign Relations of the United States, 1948, Eastern Europe, The Soviet Union*, Vol. IV, Washington, 1974 (даље: *Foreign Relations*, *1948*), 1054, 1058, 1093.

84 Током 1948. године ФНРЈ је закључила трговинске и платне споразуме с низом западних земаља, чији је садржај био другачији од споразума са *народним демократијама*. Међу првима закључен је споразум са Швајцарском, 27. 9. 1948. Истовремено, још увек се крила дубина разлаза са СССР-ом и тек крајем 1948. западна штампа је уочила обим јаза и разобличила покушаје забашуривања. *Dokumenti o spoljnoj politici, 1948*, 353–356; AJ-507-IX, 30/V-45. О односима са САД до 1948. године види: Бранко Петрановић, „Југословенско-амерички односи 1945–1948”, *Токови револуције*, 1/1988, 95–127.

85 Прву молбу ФНРЈ приватним компанијама за испоруку нафтних платформи и опреме за бушење (IX 1948), влада САД одобрила је три месеца касније, када је Тито изразио спремност да набавку плати бакром и оловом. Иако је аранжман сасвим истрошио ископани бакар и олово, омогућио је знатан раст размене са САД. Извоз је са 8.000.000 долара у 1947. порастао на 17.000.000 у 1949. години, а увоз са 11.000.000 на 31.000.000 долара (уз југословенски дефицит од 14.000.000 долара). Године 1949. реализована је прва од три позајмице америчког новца посредством *Ексим-банке*, у износу од 20.000.000 долара (укупно ће бити позајмљено 55.000.000). Тешка привредна ситуација довела је 1950. године до прве значајније бесповратне помоћ у храни (вредне 95.200.000 долара) и отво-

Опасност од војног удара земаља Источне Европе, наглашена након истеривања неколицине совјетских држављана (*белих* емиграната) из ФНРЈ[86] и ноте Москве од 18. августа 1949. године, није се протоком времена смањивала.[87] Убрзана модернизација војске *народних демократија*, учестали маневри и концентрација великог броја војника на границама Мађарске, Румуније и Бугарске ишли су у прилог уверењу да је опасност реална. На Истоку се такође веровало да је питање инвазије актуелно и да се може очекивати сваког дана, а нарочито након избијања Корејског рата и почетка велике офанзиве севернокорејских трупа на снаге под командом Сеула 25. јуна 1950.[88]

У тим околностима не само да се у ФНРЈ учврстило гледиште да је окретање Западу једини пут, већ је и Запад тога постао свестан. Било је јасно да ће без подршке независност земље бити доведена у питање. Та теза формирала се већ првих дана након Резолуције ИБ. Међутим, било је несумњиво да Тито и његов режим, који су и раније показивали велику ароганцију према Западу, желе да остану на путу комунизма, те да чином раскида са СССР-ом нису прешли на супротну страну. Стога је у Вашингтону заузет став да се стање прати, ценећи да се из прве „пукотине" у комунистичком блоку могу извући позитивне реперкусије, а да се економском

рила врата војно-техничкој сарадњи (1951). John R. Lampe, Russell O. Prickett, Ljubiša S. Adamović, *Yugoslav-American Economic Relations Since World War II*, Durham, London, 1990 (даље: J. R. Lampe и др., *Yugoslav-American Economic*), 28–33; B. Petranović, *Istorija Jugoslavije*, III, 243–244.

86 О притисцима органа безбедности на совјетске грађане, према виђењима једног од њих (професор богословије Алексејев) и одговору Југославије ко су ухапшена лица види: *Југословенско-совјетски односи*, 472–473, 477–482.

87 Током припреме одговора на ноту у руководству КПЈ владала је конфузија у вези са проценом положаја у којем се земља нашла у међународним односима. Кидрич и Ђилас су били уверени (а Кардељу се чинило вероватним), да је совјетска нота упућена у договору са САД, „Шта ће да раде империјалисти него да се међу собом споразумевају на рачун малих" – питао се Кидрич. Тек је упозорење Дина Ачесона, државног секретара САД и Хектора Макнила, заменика министра спољних послова В. Британије, од 3. 9. 1949. да би напад на Југославију имао озбиљне последице, уверио КПЈ да „антијугословенског" споразума између Вашингтона и Москве нема. М. Ђилас, *Пад нове класе*, 107.

88 Мађарски генерал Бела Кираљи сматрао је да та операција непосредно претходи инвазији Југославије, а августа 1950. Бугарска је из пограничног подручја почела са пресељењем многих породица и евакуацијом села Раковица, Маркеш, Капитановци, Кобиље, Лешко и др., што се разумело као припрема за инвазију. Sabrina P. Ramet, *The Three Yugoslavias. State-building and Legitimation 1918–2005*, Washington, 2006, 181–182 (ауторка је слободно транскрибовала називе бугарских села на енглески језик, па се поједина не могу препознати).

повезивању Југославије са Западом (земљама Европе) не стоји на путу.[89] Враћање поверења, које је уследило до краја 1950 (у ФНРЈ веома сушне), омогућило је обнову и проширење економских веза са више земаља (уз претходно обештећење за национализовану имовину и регулисање дугова), а нарочито са САД, В. Британијом[90] и Француском. Коначном пробоју економске и политичке блокаде највише ће допринети помоћ САД, озваничена Законом о хитној помоћи Југославији, од 29. децембра 1950. године и потписивањем споразума о пружању помоћи у храни „народу Југославије” и помоћи југословенским оружаним снагама, од 6. јануара 1951. године.[91]

Осим Титовог јавног залагања за побољшање односа са Италијом, Грчком и Аустријом током 1949–1950. године, праћеног бројим изјавама и интервјуима званичника западним новинским кућама,[92] као и проширења трговинских односа са низом европских (Француска, Холандија, В. Британија, СР Немачка, Швајцарска, Шведска) и ваневропских земаља (САД, Бразил, Уругвај, Мексико, Парагвај, Египат),[93] што ће омогућити добијање

89 *Foreign Relations, 1948,* 1977–1081.

90 Споразум о кредиту од 3.000.000 фунти за куповину робе широке потрошње, од 28. 12. 1950. *Dokumenti o spoljnoj politici, 1950*, Beograd, 1993 (даље: *1950*), 356–358. Како каже Темпо, КПЈ је прихватило сарадњу иако је сматрало да су улагања у погоне који су национализовани давно амортизована и мада су кредити Запада били „пљачкашки” (рок отплате 4–5 година, са каматом до чак 11%). S. V. Tempo, *Revolucija koja teče*, 101–102.

91 Тражење помоћи САД у наоружању озбиљно је разматрано. Након првих позитивних сигнала, до којих је у јесен 1950. неформално дошао Коча Поповић, на седници Политбироа 4. 12. 1950. Тито је истакао како је ситуација постала озбиљна и како „Руси” користе своје „вазале” покушавајући да нешто учине против Југославије и закључио је да се предузму „конкретне мере за добављање оружја” у САД. Велебит, који је августа 1950. због знања језика и добрих међународних веза враћен у дипломатију и који је учествовао у преговорима са САД, приписивао је себи иницијативу за тражење помоћи у оружју. Неки историчари (Јаковина) сумњају у то, истичући могућност да је неке инструкције добио „с највишег мјеста”. A. Nenadović, *н.д.*, 113–116; Lidija Bencetić, „Doprinos Vladimira Velebita jugoslavenskoj diplomaciji”, *Jugoslovenska diplomatija 1945–1961: zbornik radova*, Beograd, 2012, 265; Tvrtko Jakovina, *Američki komunistički saveznik: Hrvati. Titova Jugoslavija i Sjedinjene Američke Države 1945. – 1955*, Zagreb, 2003, 295; *Dokumenti o spoljnoj politici, 1950*, 309–311, 423–425.

92 Као примере *отварања* према западним медијима види интервјуе министра спољних послова Кардеља и шефа Агитпропа Ђиласа, дате новембра 1949. *Њујорк тајмсу* (*The New York Times*) и *Агенцији Франспрес* (*Agence France presse*) и интервјуе Тита дате 1950. домаћим и страним новинарима. *Dokumenti o spoljnoj politici*, *1949*, 210–212, 284–286; *Исто*, *1950*, 284–291; *Dokumenti 1948*, III, 47–59.

93 Види експозе Е. Кардеља о спољној политици ФНРЈ од 27. 12. 1949; *Dokumenti 1948*, II, Vladimir Dedijer (prir.), Beograd, 1980, 684–686.

трговачких кредита од близу милијарде динара, занимљив је, као показатељ промене курса југословенске спољне и посебно трговинске политике, преглед дестинација на које су одлазили делегати инвестиционих комисија за набавку опреме и машина. До 1948. године комисије црне металургије за склапање инвестиционих послова посећивале су градове у ЧСР, Мађарској, Немачкој и СССР-у и нешто мање у Аустрији и Италији, а током 1949/50. партнере траже у Белгији, Италији, Швајцарској, СР Немачкој, Шведској и Француској. Свака сарадња на ту тему са Истоком престала је, а успешни делегати, стручни у закључивању послова, пребачени су на Запад.[94] Слично је било и са набавкама за индустрију мотора, где су се, уместо ЧСР и СССР-а, после 1948. као испоручиоци појавиле Шведска, Холандија, Италија, В. Британија.[95] До средине 1950. године у привредном врху земље више се није ни из разлога мимикрије прећуткивало да извршење Петогодишњег плана зависи од земаља Запада (САД, СР Немачке, Белгије, Аустрије и др), односно кредитних или инвестиционих аранжмана с њима.[96]

Посебан аспект економског повезивања Југославија је имала са СР Немачком.[97] За разлику од три највеће западне силе (САД, В. Британија и Француска), са којима се првобитна сарадња у знатној мери заснивала на тражењу помоћи, у случају Немачке она је од почетка постављена на економске основе (размену добара). Стављајући у други план анимозитете према дојучерашњем противнику и револуционарне идеале, власти ФНРЈ су се у повезивању с Немачком водиле искључиво „прагматичним развој-

94 Инжењер Сима Милошевић, експерт за инвестиционе послове, после две године рада у Будимпешти наставио је активности у Белгији и околним земљама. В. Petranović, *Istorija Jugoslavije*, III, 243; AJ, Генерална дирекција црне металургије (106)-106-134, преписка са Народном банком.

95 Извори набавки за Индустрију прецизне механике *Београд* и Индустрију куглични и ваљкастих лежаја *Лежај*, Београд у: AJ, Главна дирекција савезне индустрије мотора (108)-18-31; AJ-108-18-32.

96 *Zapisnici PS 3*, 576–581.

97 ФНРЈ је у Немачкој видела потенцијалног партнера још 1946. године. Шеф Одељења за привреду и финансије Војне мисије у Берлину, др Михаило М. Смиљанић, у извештају о немачкој привреди, финансијама, новцу, плану за репарације и послератном стању, који је 7. 9. 1946. упутио Привредном савету, запазио је: „Као међународно-трговински партнер, Немачка ни у овоме тренутку није престала да буде интересантна за нас. Осим тога, за нашу народну привреду ће свакако бити од значаја будући састав немачке привреде (...)“ Истовремено, уочио је како у Немачкој влада велика несташица сировина и материјала, што погађа њену привреду јер је производња махом прерађивачка, а границе међу зонама су не само политичке, већ и привредне: „Из зоне у зону добра не отичу чак ни онако како се то одиграва нормално међу државама“. AJ-40-7-13.

ним имеративима и економским интересима”.[98] Први трговински споразум, закључен (посредством окупационих сила) 1948. године, убрзо након раскида са Истоком, ометала су бројна политичка питања, међу којима ослобађање немачких заробљеника, репатријација фолксдојчера, југословенски став према „немачком питању”. На његовим темељима, али без посредства Савезника закључен је 31. марта 1949. године нов трговински, а 18. априла 1950. и платни споразум. Уз допуну трговинског споразума од 22. септембра 1950. и скорашње формирање привредне делегације ФНРЈ у Бону (XI 1950), Немачка ће до 1951. заузети прво место у југословенској размени са иностранством (20% спољнотрговинског промета). С друге стране, СР Немачка је била и остала једина земља „која је Југославији одобравала огромне кредите без икаквих резерви и политичких услова”, ако се изузме инсистирање на ослобађању преосталих ратних заробљеника и контоли пресуда тим лицима. Када је Југославију 1950. године захватио велики трговински дефицит, изазван катастрофалном жетвом, она је (уз САД) пружила помоћ у виду кредита за испоруку инвестиционог материјала вредног 35.000.000 долара, као и 100.000 тона брашна из немачког и италијанског контингента Маршалове помоћи.[99]

Радници и стручњаци: стање и потребе

Питање кадра

У међуратном периоду производни потенцијали становништва Југославије нису могли бити потпуно искоришћени. Као и у другим неразвијеним земљама, закаснели економски развитак оставио је дубок траг на формирање радне снаге, коју су обележиле недовољно развијене радне навике и низак степен техничких знања. За разлику од земаља Запада, у којима је одраније било уочљиво проширење друштвене поделе рада и разуђивање економске структуре радне снаге, овде тога није било довољно услед неразвијености материјалног дела производних снага, споре акумулација ка-

98 Драган Богетић, „Економска сарадња Југославије са СР Немачком у време сукоба са Коминформом (1948–1956)“, *Југословенски историјски часопис*, 1–2/1998, 183.

99 Далман наводи кредит у висини од 44.000.000 долара, односно 147.000.000 немачких марака. Уп.: Д. Богетић, *н.д.* 183–184; Dittmar Dahlmann, *Deutsch-jugoslawische Wirtschaftsbeziehungen in den 1950er und 1960er Jahren*, Bonn, 2002, 3, 5. О току преговора, немачком инсистирању на решавању питања репатријације преосталих ратних заробљеника и помоћи током 1950. године, као и питању размене привредних делегација види: *Akten zur Auswärtigen Politik der Bundesrepublik Deutschland 1949/50, September 1949 bis Dezember 1950*, Rainer A. Blasius, München, 1997 (даље: *Akten zur Auswärtigen Politik*), 8, 34–36, 82, 110–113, 176, 178, 475–476; *Dokumenti o spoljnoj politici*, *1950*, 210–212; AJ-507-IX, 87/IX-9, Информације шефа Војне мисије ФНРЈ у Берлину (Западна Немачка, 1951), s.d.

питала и скромних инвестиција у привреду кроз дужи временски период. Стога се висок природни прираштај становништва није могао апсорбовати у непољопривредне делатности, доводећи до аграрне пренасељености. Иако је привредна ситуација у међуратној Југославији унеколико поправљена, тенденција раста латентне незапослености у пољопривреди наставила се. Међутим, услед повећања тражње индустрије за радном снагом и преласка дела сељаштва у привредне центре (повећање мобилности аграрне радне снаге), као и заостајања раста привредне производње за растом становништва, у исто време јавља се и обрнут процес – незапосленост индустријског типа.[100]

Отежавајући фактор бржем развоју привреде, посебно у светлу жеље да се премости технолошки јаз који је постојао између ФНРЈ и развијеног света, био је стање писмености. Бројне акције описмењавања мењале су низак ниво образовања, међутим још 1948. године више од 25% грађана било је неписмено.[101] Тај број је за пет година готово преполовљен, али ни тада није био занемарљив. Истовремено, број средње, више и високо образованих остао је низак, око 6,5%, од чега су скоро 4% чинили висококвалификовани (ВКВ) и КВ радници, а 2% средњошколски и гимназијски образовани.[102] Оно у чему се није оскудевало била је *проста* радна снага, кадра да допринесе на грубим пословима, у којима су лопата и зидарска колица чинили технолошки врх, али неспособна да буде носилац привредног раста, а посебно развоја. Таква радна снага, с обзиром на порекло, задржала је изузетно јаке везе са селом и завичајем и била подложна масовним флуктуацијама, па је својевољан одлазак радника с посла због преласка у пољопривреду (најчешће) или у други погон постао хроничан проблем. Иза њега није стајала непријатељска делатност, већ лоша организација привреде и ниска радна култура.[103] Непостојање јасних норми и адекватне

100 Miloš Macura, „Radna snaga i zaposlenost“, *Razvoj privrede u FNRJ*, Beograd, 1956 (даље: M. Macura, „Radna snaga“), 101; N. Čobeljić, *и.д.*, 67.

101 Између 1946. и 1950. године организовано је више од 121.000 аналфабетских течаја са преко 2.855.000 полазника. Међутим, велики број полазника није завршио течај, тако да је основе писмености савладало 1.924.480 полазника (67,4%). О послератном описмењавању и образовању одраслих види и: Martin Mayer, „Analphabetismus und Erwachsenenbildung in Jugoslawien seit dem Zweiten Weltkrieg“, *Deutsch lernen: Zeitschrift für den Sprachunterricht mit ausländischen Arbeitnehmern*, 1–2/1991, 170–183.

102 Број неписмених у апсолутним цифрама још је уверљивији. Таквих је 1948. било 3.162.941, а 1953. године 3.404.429. *Jugoslavija 1945–1964*, 44–45.

103 Сељаци су се у индустрији тешко привикавали на радно време и дисциплину, изостајали су због црквених прослава и обраде земље, кршили су уговоре, мењали предузећа, тешко се привикавали на машине, нису ценили вредност одмора, нити

новчане накнаде водило је померању ка боље плаћеном послу, чак и кад је он тражио мању стручност и одговорност. Занимљив је пример аутомобилских радионица, у којима још крајем 1946. није уведено нормирање. Како рад механичара није могао бити реално вредновaн, плате су им, иако су имали тежи, стручнији и одговорнији посао, заостајa за платама возача. Стога су они прелазили у возаче, смањујући ионако недовољан број механичара.[104] Иако су предузимане мере на спречавању флуктуација (санкције из области радних односа, губитак права на обезбеђено снабдевање и сл), оне су се наставиле током Петогодишњег плана. Уочено је да је најслабији учинак био у другом и трећем кварталу (време пољских радова), а најбољи у четвртом (тада су најпродуктивнија била и предузећа у којима није било флуктуације, што је последица бољег коришћења капацитета и већег ангажовања радне снаге, а још више настојања да се ту постигне све што је раније пропуштено – тзв. *штурмовштина*).[105]

Флуктуација је била најзаступљенија у гранама чији су састав попунили радници пристигли са села. Сем сезонских радова, погодовали су јој недовољна брига синдиката и предузећа о радницима, којима често нису били обезбеђени ни основни услови за живот (намирнице, обућа, станови), неправилности при награђивању, кршење уредби о зарадама (понекад су се предузећа „такмичила” ко ће више дати раднику, само да би га одвукла из другог предузећа, па су се јавиле знатне разлике у зарадама за исти посао) и сл. Обим флуктуације осликава податак да је у Србији од јула до октобра 1948. године од 95.562 нова радника посао напустило 68.606 (72%) или да је у руднику у Бору почетком априла 1948. по списку било 8600 радника, а стварно радило 7200.[106] Како је примећено у Привредном савету, само кроз црну металургију, која је са аспекта флуктуације спадала у најтеже случајеве, услед *небриге*, за првих седам месеци 1950. године прошло је око 9000 радника.[107]

били заинтересовани за културни живот, за читање новина. Продуктивност им је била мања од градских радника за 8–14%, на посао су долазили уморни од путовања и рада на имањима и били су подложни несрећама на раду. Р. Радић, н.д., 26.

104 АЈ-17-114-115, Дневни преглед штампе, 87, 19. 11. 1946.

105 Исто; Б Мајданац, *н.д.*, 51 (из Извештаја ЦК КП Србије за 1947. годину); V. Petranović, „Okviri glavnih tokova”, 230.

106 Б Мајданац, *н.д.*, 62–63; *Zapisnici PS*, *knjiga 2 (1. IV – 9. XII 1949)* (даље: *Zapisnici PS 2*), 18.

107 На састанку шефа Привредног савета Кидрича и министра рада В. Хољевца констатовано је како је неопходно да се у металургији створи „стална радна снага” и уочени су проблеми који поспешују флуктуацију. У Зеници није било решено стамбено питање. „Парадајз се купује по 14 динара а радницима продаје по 50 динара; радник месечно зарађује 2.547 динара а мензу плаћа 1.200–1.600 дина-

Несташица стручног кадра

Рат је из темеља променио стање радних ефектива. Процене људских губитака Југославије знатно варирају (изазивајући и данас контроверзе), али сходно анализи С. Богосављевића,[108] базираној на поређењу резултата већег броја истраживача и званичних података, може се говорити о више од 1.000.000 мртвих и најмање двоструком демографском губитку. Дакле, на почетку новог раздобља недостајало је око 2.000.000 становника, од чега 60% радно активних, а из привреде је искључено 130.000 ратних заробљеника (од преко 200.000 у 1941. години) и више стотина хиљада мобилисаних, интернираца и лица на принудном или добровољном раду у Немачкој.[109] Када се додају борци НОВЈ (ЈА), фолксдојчери и други грађани које је нова власт, сумњајући у лојалност, послала у логоре и затворе, из привреде је 1945. године било искључено 50% предратних радника и службеника.[110]

ра; директор никада не обилази радничке станове, помоћник директора има лош однос према радницима, политички и синдикални рад веома је слаб итд." Такође, примећено је да радници у Железари Смедерево зарађују 150 динара дневно, а у оближњем предузећу *Воћар* могу за закивање гајбица да зараде 600, да су радници у Јесеницама 14 дана јели само чорбу и да тамо има 578 нерешених стамбених молби, а док им мањка НК кадар, њима се из предузећа *Ђуро Ђаковић*, *Раде Кончар* и *Првомајска* шаље КВ радна снага. Месни НО су занемаривали захтева предузећа за радном снагом, застрашивали сељаке (ноћни упади ради „хватања радне снаге"), одређивали инвалиде за рад, нису укључивали лица која су имала предвојничку обавезу, што је онемогућило испуњење плана. *Zapisnici PS 3*, 646–647; AJ-25-41-131, Извештај Железничког грађевинског предузећа бр. 15, Славонски Брод, 13. 2. 1950.

108 Srđan Bogosavljević, „Drugi svetski rat – žrtve: Jugoslavija", *Dijalog povjesničara/istoričara*, 4, Zagreb 2001, 487–505. Богосављевић највише поверења придаје истраживањима Кочовића и Жерјавића (уп.: Bogoljub Kočović, *Žrtve Drugog svetskog rata u Jugoslaviji*, London 1985; Vladimir Žerjavić, „Stradanja Jugoslavena u Drugom svjetskom ratu", *Viktimologija*, 1–2/1990). О званичним подацима о људским и материјалним губицима види говор Кидрича у скупштини од 31. 3. 1947: *Dokumenti o spoljnoj politici, 1947, I*, 377–380.

109 Према Мацури, из привреде је било искључено 320.000 интернираца, 270.000 принудних радника и 320.000 мобилисаних. M. Macura, „Radna snaga", 101–102 (према: *Људске и материјалне жртве у ратном напору 1941–1945*, Репарациона комисија ФНРЈ, Београд 1950, 10); Д. Алексић, *н.д.*, 312–313.

110 Године 1939. било је запослених 920.000 (5,9% укупног становништва), 1945. године 461.000 (3%), а 1948. године 1.975.580 (12,5%). *Jugoslavija 1945–1964*, табела 4–1, 58; AJ-25-61-160, Табела: *Укупно становништво и запослено особље неких страних земаља и ФНРЈ*; Д. Биланџић, *Идеје и пракса*, 31, 54–55.

Првих послератних година број запослених стално је растао и са 416.000 у 1946. години (што је 55% више него 1945), дошло се 1949. до 1.798.000. До пада ће доћи 1950. услед застоја у привредним активностима, као последици блокаде Истока (42.000 мање). Ипак, све до 1953. две трећине од 7.838.000 радно активних становника и даље је радило у аграру. Стога не изненађује образовна структура радно активних, међу којима до краја петолетке није било више од 0,85% са факултетом и 2,88% са средњом школом било ког типа.[111]

Мада аграрна земља, Југославија је била сиромашна у пољопривредним стручњацима и ветеринарима.[112] Оскудица је била огромна и дуго је остала присутна. У лето 1945. у Србији 33 среза нису имала ниједног ветеринара, а до краја године, и поред напора на проналажењу *слободних* ветеринара из разних извора, 40 срезова у ФНРЈ још увек их није имало.[113] Крајем 1946. године Министарству пољопривреде и шумарства ФНРЈ недостајало је 137 агронома и ветеринара, па је посегнуто за кадром из ЧСР, Мађарске и Бугарске, којем је понуђена плата од 4000 до 8000 динара, покривање путних трошкова и посебне награде за учинак (за шта је тражен кредит од 1.000.000 дин).[114] Још почетком 1947. године пољопривреди Србије био је потребан 101 стручњак – 48 из Бугарске (28 ветеринара), 43 из Мађарске (20 хидротехничара за мелиорацију) и 10 из ЧСР (4 пољопривредна и 6 стручњака за мелиорацију).[115]

Недостатак домаћих стручњака за аграр делимично је санирана, као и у другим гранама, ангажовањем ратних заробљеника (марта 1946. чинили су преко 2% свих стручњака и ветеринара) и *увозом* експерата из иностранства. Део страних стручњака дошао је (или нудио услуге) посредством Унре, део путем међудржавних споразума или синхронизоване акције сродних државних органа (као што је био случај са бугарским ветеринарима и *градинарима*, групама стручњака из ЧСР и већим групама мађарских стручњака за аграр), а део је био последица понуде и тражење у оквиру

111 M. Macura, „Radna snaga”, 104–105. Писање штампе о сталном расту запослености види у: AJ-41-626–985.

112 Једна од првих наредби нових власти о обавезном пријављивању (*грађанској мобилизацији*) стручњака ради распоређивања по републикама, од 15. 5. 1945, тицала се пољопривредних стручњака. *Сл. лист ДФЈ*, 32/45.

113 AJ-4-11-97, акт бр. 1191, 18. 7. 1945. и бр. бр. 2599, 14. 12. 1945.

114 AJ-4-28-261, акт бр. 309/I, 22. 1. 1947.

115 План министарства био је да се због непознавања језика већина стручњака узме за институтски рад, а од оних који би морали бити „теренски” стручњаци да се Бугари упуте у „јужне крајеве”, а Мађари у Војводину. AJ-4-28-261, предмет бр. 146/1947.

мањих група или појединачно (нпр. југословенска тражња одређених експерата из ЧСР или појединачне понуде стручњака из разних земаља).[116]

Првих послератних година Југославији је недостајао управљачки кадар, што није било само последица сукоба, већ и идеолошке искључивости. О томе је 14. децембра 1945. у *Сенгалер тагблату* (*St. Galler Tagblatt*) занимљиво запажање дао швајцарски новинар Хенри Танер: „У техничком погледу има Југославија можда веће тешкоће него икоја друга послератна земља. Нов режим, који је себи поставио за циљ радикални нов социјални и национални поредак није хтео да уђе ни у какве компромисе по питању чишћења и није хтео […] чак ни на пољу техничке обнове или несметаног рада администрације да упошљава досадашње функционере које је сматрао као компромитоване. Техничари и специјалисти који су у било ком облику сарађивали са окупационом силом, не узимају се више на рад, чак и кад властити технички кадар мора стицати искуство на неуспесима." Као пример навео је да је санирање железничког моста на Сави између Београда и Земуна доста каснило, „јер је велики средњи лук, баш пре но што је доведен на право место, поново пао у воду", што се десило Министарству грађевина, које је било једно од кадровски најбољих. Како је Танер закључио: „Проблем персонала у техничким позивима остаје као један од најважнијих у новој држави."[117] Такво понашање створиће велике сметње приликом имплементирања нових метода производње, и нарочито, савремених технологија.[118]

Нова Југославија, свесна кадровског раскорака од преузимања власти, тј. од часа када је требало организовати производњу, а јасно усмерена ка индустријализацији, такво сазнање није крила од СССР-а, који је подробно извештаван о мањку стручњака. Реферишући септембра 1945. заменику министра спољних послова СССР-а Деканозову, о стању у земљи, амбасадор у Москви В. Поповић истакао је како велику тешкоћу у раду владе „представља недостатак стручњака у области планирања и организације привреде". Споразум којим је требало регулисати упућивање совјетских

116 Подаци у већем броју јединица описа архивског фонда АЈ-4 (види инвентар фонда). АЈ-4-11-97, више аката о распоређивању преко 60 запослењеника, август 1945; АЈ-4-14-138; АЈ-4-25-248, преписка о прихватању и одбијању стручне помоћи, 1946; АЈ-4-25-250, Табеларни преглед пољопривредних стручњака и ветеринара, март 1946; АЈ-4-28-261, преписка о ангажовању мађарских стручњака, 1946–1947. Види поглавље *Странци „гастарбајтери"*, *Центри за ангажовање у другим земљама*, одељци: *Бугарска* и *Чехословачка*.

117 АЈ-50-64-141, акт Министарства информација ДФЈ, бр. 16, 15. 1. 1946.

118 N. Čobeljić, *н.д.*, 67

стручњака запео је у прво време услед високе цене коју је СССР тражио.[119] Међутим, о недостаку кадра, а у очекивању подршке, ФНРЈ је обавештавала и друге, попут генералног секретара КП Италије, Тољатија, који је почетком новембра 1946. дошао у посету. У интервјуу листу КПИ, *l'Unità*, он је навео, позивајући се на обавештења привредних руководилаца, да Југославија има потребу за кадром, те да „постоје широке могућности запослења италијанских радника и техничара.”[120]

Покретање производње и привреде, посебно грана од којих су зависили исхрана и снабдевање основним потрепштинама и енергентима, био је услов без кога није могло почети функционисање државе. Већ у почетној фази обнове, док се мир тек назирао, било је очигледно да први проблем с којим ће се суочити организација производње јесте недостатак стручне и специјалистичке радне снаге.[121] Нова радничка класа била је регрутована

119 Недостатак новца није гануо совјетског дипломату, који је изјавио да „ако Југословени још нису спремни за потписивање поменутог Споразума остаје само да се чека онај тренутак када ће то питање бити јасније”. Тај *јаснији* тренутак уследио је 13. 11. 1945. када је потписан споразум о условима рада совјетских стручњака, а који је био крајње неповољан по Југославију (види: *Подобни и „домаћи” страни стручњаци*). *Југословенско-совјетски односи*, 26, 36–38.

120 *Dokumenti o spoljnoj politici, 1946*, II, Beograd, 1985 (даље: *1946/II*), 418.

121 Још почетком 1945. Одбор ЈНОФ Техничког факултета у Београду констатовао је да ће „број инжењера (грађевинских, машинских, електротехничких, технолога, архитеката) бити недовољан за правилну и несметану обнову земље.” Само у Дирекцији за грађење железница број инжењера је са 239 из 1941. године пао јануара 1945. на 103, а број техничара-геометара са 317 на 50. Мањак је био још већи јер је обнова разорене инфраструктуре захтевала бар двоструко више стручњака од потребних при нормалном пословању, а кадром је требало „покрити” и увећану државну територију. АЈ-11-6-22, распис Министарства индустрије, бр. 2795, 16. 3. 1945; АЈ-11-4-17, Записник конференције персоналних референата, 29–30. 7. 1946.
Мањак радне снаге, посебно стручне, уочен је у свим ресорима привреде и ванпривреде. За поједине области стручњака уопште није било или је, као у код хемијске прераде дрвета, постојао један. О размерама несташице упореди: АЈ-10-1-1, Извештај о раду Одељења за индустрију и занатство ГНООВ (s.d.), Извештај о стању индустрије, X 1945, Извештај Министарства индустрије (XII 1945), Извештај о прегледу индустријских предузећа савезног значаја (1948), Записник са седнице колегијума, 24. 6. 1949; АЈ-11-4-16, Седница начелника, 16. 3. 1945 и 8. записник састанка начелника, 29. 10. 1945; АЈ-11-4-17, Записник конференције Главне управе електропривреде, 9. 9. 1946. и Извод са конференције енергетских стручњака, IV бр. 7326, 13. 11. 1945; АЈ-11-43-148, проблеми *Хидроградње*, акт стр. пов. бр. 400, 5. 5. 1948; АЈ-11-74-274, Извештај о контроли хидроцентрале на Дрини, 25. 8. 1948; АЈ-17, Персонално, ф. 6, Меморандум, *Турбомонтажа*, 16. 3. 1948; АЈ-17-135-136, акт Одељења за грађевинску и дрвну индустрију, 21. 8. 1945; АЈ-17-136-137, акт IX бр. 479/46, 28. 1. 1946. итд.

са села, претежно необразована, конзервативна, оптерећена предрасудама и стручно никако или недовољно изграђена, а ни квалификациона структура затеченог радништва није била повољна. Већ у јесен 1944. године, настојећи да кроз обнову рудника постигне што рационалније искоришћење ресурса и максималну производњу, НКОЈ је донео упутства за обнову и нормализацију рада у рудницима Србије. У њима се констатује како су рудници и раније оскудевали у стручном особљу јер су многи били пореклом изван Србије, део њих је погинуо у рату, многе је окупатор одвео на рад у Немачку, а доста их је било у јединицама ЈА. Пошто су рудници остали без довољно стручног особља рад се није могао „обављати са оном интензивношћу коју данашње прилике налажу", па је предложено да се „стручно рударско особље као: инжењери, надзорници, палиоци мина, копачи, помоћни копачи, машинисте и т.д. ослободе своје војне обавезе, а који су већ на војној дужности одмах упуте на рад у руднике", а ради чвршћег везивања таквог особља за руднике предложено је да се посебна пажња посвети снабдевању храном, одећом и обућом.[122] Међутим, питање мањка стручњака у рударству потрајаће годинама: 1947. године у Србији је било свега 15 рударских инжењера, 1948. године 23, а 1950. тек 45. Истовремено, недостајало је 12.000 КВ и 1.750 полуквалификованих (ПК) радника, а неповољном стању допринело је крајем 1948. и почетком 1949. године ослобађање око 6000 немачких ратних заробљеника који су радили у рудницима. Како је запазио Б. Мајданац, ослобађање заробљеника осетило су у читавој индустрији Србије (ослобођено је око 1700 стручних радника), међутим, пошто је појава била општа, то су негативни ефекти по привреду бити видљиви у читавој земљи.[123]

122 Предлог упутстава Повереништва за шуме и руднике, од 13. 11. 1944. у: *Записници НКОЈ-а*, 457–459.

123 На територији Србије у време непосредно пред рат, када је рударска производња била упола мања него 1950. године, радило је 46 рударских инжењера. Б. Мајданац, *н.д.*, 64, 159.
О општој несташици стручног кадра и апсурдним ситуацијама које су услед тога настајале сликовито је писао Темпо. Показало се да је тешко градити фабрике када се не располаже механизацијом нити стручњацима. Велике хидроцентрале градили су инжењери без искуства. На градилишту код Зворника Темпо је од *механизације* нашао два-три камионета и неколико лопата. По рудницима се беспослено врзмало мноштво људи око управних зграда, а ни рудари у окнима нису били много упослени. Тако је недостатак кадра, скопчан са мањком механизације и опреме, уз слабу организацију, формирао *зачаран круг* проблема, из кога се излаз није тражио у унутрашњим променама, већ у иностраним набавкама и повећању обима кредита. Како је Темпо закључио: „Основно је било доћи до кредита како би се подигле фабрике и земља индустијализирала. Када се будемо развили, биће нам лакше да преговарамо о одлагању отплаћивања кредита". S. V. Tempo, *Revolucija koja teče,* 120, 124.

Ништа боља ситуација није била ни у индустрији. У највећој републици, Србији (са Косовскометохијском облашћу, без Војводине), укупни коефицијент упослености износио је 1945. године тек 52,6% (било је 46.656 радника на 86.808 радних места), од чега је индустријских радника било 39.614. Више од половине чинили су НК и приучени радници, а КВ их је било само 13.475 (34,01%). Две године касније, од 233.424 радника КВ је било 81.564 (међу којима 20% жена), али њихов удео у укупном броју индустријских радника порастао је тек незнато (34,9%). У исто време у земљи је само 51% радника имало стаж дужи од пет година.[124]

Тачан број недостајућих КВ радника и високих стручњака у Југославији није могуће утврдити из више разлога. Процена потребног кадра, утврђивање јасне организације производног процеса, систематизовање радних места и заокруживање процеса у којем ће се постићи максимум продуктивности подразумевају специјална знања из домена организационих наука и познавање технолошких токова. Чак и данас такви послови представљају изазов с којим је способан да се на правилна начин суочи мали број стручњака. Југославија после рата није била место где су се такви експерти могли пронаћи, тим пре што је и оно мало познавалаца организације било у рату и револуцији проређено или постало недовољно обучено за нове технологије. С друге стране, у Југославији, и поред сталног рада на састављању евиденција и статистика (неретко су упућиване савезним органима свакога дана),[125] није утврђен тачан број недостајућих радних места. Планови радне снаге, којима су *затрпавани* органи рада, од управа за радну снагу и до републичких и до савезних министарства рада, били су уопштени или сувише детаљни, мењани су сталним повећањем или смањењем броја потребних радника и стручњака (у другој или трећој литерацији понављани, па опет мењани), обухватали би прво једну групу ресора, а онда неку другу, укључивали су ванпривредне делатности или само неке од њих (понекад појединачна предузећа и установе) итд. Како није уочено у архивској грађи да је икада урађен неки пресек потреба за кадром, остало је да се процена потребног броја стручњака привреди Југославије обави анализом већег броја докумената.

Најфреквентнија преписка у погледу потребног стручног кадра обављана је када су сазрела два услова – прокламовање циља развоја оличеног Петогодишњим планом и усвајање схватања да се најстручнији људски ресурси за тај циљ првенствено траже у иностранству. Након попуњавања

124 Р. Радић, *н.д.*, 24–25.

125 *Zapisnici PS, knjiga 1 (14. XII 1944 – 31. III 1949)* (даље: *Zapisnici PS 1*), 363.

великог броја радних места кадром са стручних течајева и школа, из редова југословенских репатрираца, демобилисаних војника, економске емиграције, странаца који су већ ангажовани у иностранству током 1946. и већег дела 1947. године и, нарочито, ратних заробљеника (најмање 4000 до почетка 1948. године), само за републичке ресоре тражено је током 1947. и на почетку 1948. године да Министарство рада ФНРЈ обезбеди преко 8000 страних стручних радника, углавном за привреду, али и за ванпривредне делатности (око 3–4%). Истовремено, савезним ресорима требало је више од 3000 страних стручњака (не рачунајући још и више од 1600 додатно тражених ратних заробљеника).[126] До такве калкулације, после бројних ревизија, смањивања унутар ресора и република или на савезном нивоу (СПК), дошло се почетком 1948. године, када је процењена потреба за 3100 страних стручњака (1031 КВ радника и 2069 високо образованих стручњака), да би до краја априла тај број био додатно смањен.[127] Заправо и највеће смањење, а оно је обухватало више хиљада људи, односило на КВ радну снагу (мајсторе), према којима је заузет став да се више неће примати на рад, осим изузетно.

Ако се процењеном броју потребних странаца додају већ ангажована лица (стручњаци и *ослобођеници*), као и око 3500–3700 мађарских грађевинара (из сезона 1947. и 1948. године) привреда ФНРЈ зависила је од око 16.000 страних стручњака и радника. Тај број било је *нужни минимум*, јер је утврђен након више рестрикција исказаних потреба и представљен од стране Министарства рада које је стално понављало да не поседује комплетне податке.[128] С обзиром на све факторе, *објективни недостатак кадра* у привреди и другим делатностима, у периоду до краја 1950. године, износио је више десетина хиљада радника и стручњака. Држави *мањкају*, како је наведено у кадровској преписци: инжењери (рударски, хидроградње, електро, шумарства, машински, нискоградње, мостоградње), архитекте

126 Мноштво садржајних докумената о потребама ресора за стручњацима и могућностима ангажовања у иностранству, као и преписку републичких и савезних министарстава и органа рада са Министарством рада ФНРЈ о плану кадра види у: AJ-25-86-218.

127 Број потребних стручњака са виском и средњом школом сведен је на 472, а како је према акту Секретаријата Владе за персоналну службу у ФНРЈ већ било 1500 страних стручњака, то је потреба у таквој радној снази половином 1948. године износила 1972. AJ-25-86-218, акт пов. бр. 3611, 29. 4. 1948.

128 AJ-25-86-218, акт пов. бр. 1246, 14. 3. 1948. На нерационално сагледавање обима потреба за радном снагом у ФНРЈ, између осталог, утицала је и „паника" међу носиоцима организације производних активности (привредним ресорима) која је нарочито дошла до изражаја од средине 1948. године, а коју је врх Привредног савета оценио као „опортунизам". *Zapisnici PS 1*, 389.

и урбанисти, ветеринари, грађевински (нискоградња, мостоградња), електромашински, електро, хидро, шумарски, рударски и техничари за прераду дрвета, пољопривредни техничари (живинарство, кунићарство, баштованство, коњарство, ратарство), геометри, мајстори или КВ радници (шумари, аутомеханичари, аутоелектричари, бравари, вулканизери, лимари, столари, зидари, тесари, минери, водоинсталатери, ливци, електричари, заваривачи, фасадери, бетонери, асфалтери, стаклодувачи за израду термометара, аерометара и барометара, брусачи, мајстори за вакуум, за обраду тврдог стакла, за гравирање и баждарење, а у ванпривреди музичари, професори, лекари, медицинске сестре и техничари, конзерватори (за музеј) итд. Такви стручњаци биће тражени посредством југословенских представништава у Берлину, Бечу, Прагу, Будимпешти или путем специјалних делегата упућиваних из земље, деловањем синдикалних организација, у разговорима између државних званичника и хиљаде њих биће упослено у предузећима и установама ФНРЈ.

У оквиру *кадровског питања,* осим недовољног броја КВ лица, проблем је представљао и однос према постојећим стручним радницима. Аномалије су се јавиле услед њиховог пребрзог или незаслуженог „вертикалног померања навише”, које је било последица општег мањка стручњака, али и „награђивања” за ранији политички (или војни) ангажман или „померања наниже” уколико таквог ангажмана није било. Кичму послератних ВКВ и КВ радника чинила је предратна радничка класа, са развијеним професионалним традицијама индустријско-занатских радника, чији је удео у послератној радничкој класи, према проценама, износио 15–20% и чији су друштвени положај обележиле две карактеристике. Прво, у одсуству техничке интелигенције и с обзиром на претежно занатску структуру индустрије, радници-мајстори постали су основна производна снага рада и заузели сва стратегијска места у техничкој организацији рада и процеса производње. Тако су ВКВ мајстори постали доминантна организациона фигура у производњи и заузели кључна места, укључујући и директорска, чиме је тај слој радника *померен* на положај који је бар за степен виши од његових фактичких квалификација. Друго, та врло јака позиција оснажена је и положајем у систему политичке моћи, односно политичкој структури предузећа или органа локалне власти (ВКВ и КВ радници били су партијски секретари, вођи синдиката, чланови комитета).[129]

С друге стране, најбројнији део радништва чинили су управо НК и ПК радници. Део те групе израстао је из редова омладине која се након демобилизације или боравка на радним акцијама није вратила у село. Таква

129 М. Pečujlić, *н.д.*, 301–302.

омладина ипак не остаје дуго у редовима НК, већ, пошто брзо завршава курсеве и школе, постаје извор за обнављање квалификоване радничке класе. Друга велика социјална група која је чинила окосницу НК и ПК радништва били су сељаци. Њих је у индустрију нагнао динамичан процес екстензивне индустријализације. Та група, која је била без икакве професионалне структуре, баштинила је и неиндустријски менталитет, који ће оптерећивати друштво дуги низ година. Како је запазио М. Печујлић, у њиховој свести укорењена су схватања „да је најважнија само гола радна снага (физички рад)", „идеологија" уравниловке и најамна психологија удружена са ситносопственичком свешћу.[130]

Сем огромног раста броја НК радника (750.000 становника села до јесени 1946. претворено је у пролетере), рапидно је, упоредо с гранањем привредне управе, растао и број службеника (септембра 1946. било их је 250.000).[131] Индустријализација извођена у околностима администартивно-етатистичког система условила је повећање чиновништва, а административни апарат ушао је у све поре друштвеног живота као његов покретач и организатор. „Тако настаје права глад за чиновништвом, у чије редове улази сваки иоле писмен човек." Истовремено, техничка интелигенција бележи два дивергентна пута. Они који су учествовали у НОБ-у повучени су на позиције руковођења, а нереволуционарна интелигенција, што због малобројности што због немогућности или неспособности за одлучивање (понашање стручњака пратила је резерва и скепса, а њихове одлуке подређене су политичкој арбитражи), изгубила је функцију носиоца организације рада и стручног одлучивања. Такав положај „рађао је и своје психолошке еквиваленте, који су се кретали од бојазности и несигурности у домену техничког одлучивања до подређености стручног рада политичкој одлуци", па је у истом степену у којем је слој ВКВ радника отишао изнад нивоа својих квалификација део техничке интелигенције био „потиснут наниже, испод своје стварне компетентности".[132]

---

130 За те раднике *државно* је значило *ничије* и важно је било само стећи радни статус и бенефиције (здравствено и социјално осигурање, потрошачке картице, дечји додатак и сл.), а „продуктивност и рационалност рада, образовање и квалификације за интензивнији и вреднији рад остају изван интереса ове групе". *Исто*, 304–305.

131 *Zapisnici sa sednica Politbiroa*, 200, 573, нап. 549.

132 Брза обнова привреде и стабилизовање институција довели су до тога да се техничка интелигенција преусмерила ка активном прихватању вредности новог система и поретка и да му је ставила на располагање своја знања. С временом све више прожета „ентузијазмом и новим системом вредности", интелигенција увиђа да „политички статус увелико опредељује општи положај и да је то канал за долазак на руководећа места". М. Pečujlić, *н.д.*, 305–306, 309–311.

Схватајући ограничења у расположивости стручњака и њихову неопходност у остваривању стратешких циљева економске политике, власти су у Петогодишњи план усадиле визију „уздизања кадрова”. „Баланс радне снаге и кадрова” био је један од три основа стуба петолетке (уз материјални баланс и финансијски план). Изјава Милентија Поповића, председника Планске комисије Србије, с краја априла 1947, осликава пуно разумевање проблема: „Биланс кадрова и радне снаге није обезбеђен. Ми имамо људе, али немамо довољно квалификованих људи[…] Питање кадрова је основно питање петогодишњег плана.” Стога је планирано да се до краја 1951. број КВ радника са 350.000 (у 1946. години) повећа на 750.000, а да са факултета годишње излази по 5000 стручњака (само у Србији 14.500).[133] Ипак, показало се да је једна од највећих тешкоћа у реализацији савезног и републичких петогодишњих планова био управо недостатак одговарајуће радне снаге,[134] а њен мањак у индустрији биће извор једне од првих несугласица између федералних власти, с једне и републичких и локалних власти, с друге стране. Пракса *републиканске* индустрије „да високо квалификоване кадрове задржава” и не уступа савезним предузећима (нарочито тешкој индустрији), у условима када су постављени задаци „који би били тешки и за земље са високо развијеним производним снагама и технички далеко боље опремљеном индустријом”, оцењена је у Привредном савету као директан „злочин против наше планске линије, против извршавања петогодишњег плана.”[135]

Све гране привреде трпеле су због недостатка стручњака. Уздизање кадра, дефинисано Пеогодишњим планом, било је нереално, па су резултати изостали. У Србији је за првих десет месеци 1948. године, уместо 67.500 планираних, стручно оспособљено 28.600 радника (у индустрији уместо 11.160 оспособљено је 3987),[136] а слично је било и у другим републикама. Пошто је проблем кадра био ургентан, власти су покушале да га ублаже расположивим домаћим и страним ресурсима – ратним заробљеницима у

133 Б. Мајданац, *н.д.*, 41, 61 (види и: АС, ЦК СКС, ОИУ, Записник са саветовања секретара среских и месних комитета КП, одржаног 26. 4. 1947, ф. 28 – цитат према: Б: Мајданац, *н.д.*; *Сл. лист ФНРЈ*, 36/47 (чл. 14. Закона о петогодишњем плану); *Службени гласник НР Србије*, 29/46 (чл. 14. Закона о петогодишњем плану развитка народне привреде НР Србије у годинама 1947–1951).

134 Б. Мајданац, *н.д.*, 47, 61, 115–116.

135 Примедбе Привредног савета односиле су се и на друге савезне ресоре који су за себе задржавали кадар потребан индустрији. На састанку од 3. 5. 1949. представници република начелно су прихватили критику председника Привредног савета Кидрича и сложили се о прерасподели стручног кадра ка кључним пројектима савезне индустријализације. *Zapisnici PS 2*, 96–102.

136 Б: Мајданац, *н.д.,* 64.

ФНРЈ и незапосленим стручњацима у суседним и околним земљама, који ће под уговорним обавезама ставити на располагање своје знање и радну снагу привреди и другим делатностима.[137]

Превазилажење тешкоћа

Важан ресурс за подмиривање хитних послератних потреба, прехрану грађана и почетак обнове представљала је помоћ из иностранства. СССР је по ослобођењу Београда испоручио 50.000 тона жита, англоамеричка војна организација за цивилну помоћ (Allied Military Liason, AML), с којом су власти 19. јануара 1945. потписале уговор, допремила је у јадранске луке 120.000 тона робе, а марта 1945. закључен је уговор са Управом за помоћ и обнову Уједињених нација – Унром (United Nations Relief and Rehabilitation Administration, UNRRA).[138] На основу тог уговора, за две го-

137 Наводећи као извор Годишњи извештај министарства рада НР Србије за 1948. годину (Архив Србије, ЦК СКС, ОИУ, ф. 51 [фонд пресигниран без упоредног списка старих и нових сигнатура]), Мајданац, бележи да је у Србији 1948. године било на раду 558 стручњака из иностранства и 1676 ослобођених ратних заробљеника. *Исто*. Није само привреда осећала недостатак кадра, већ и друштвене делатности. Комитету за културу и уметност недостајали су позоришни, оперски и балетски режисери, стручњаци за организацију и увежбавање ансамбала народних игара (управо такав кадар је у Москви у мају и јуну 1946. тражила делегација на челу са Радованом Зоговићем), па чак је и судски кадар у великој мери био недовољно образован и несамосталан (али проверен и у служби ОЗНА и тужилаштва). *Југословенско-совјетски односи*, 124; Б. Петрановић, *Југославија на размеђу*, 207.

138 Прва помоћ АМЛ стигла је 15. 2. 1945. у Каштел Сућурац (потом у Сплит и Дубровник). Унра је имала регионалне директоре за Србију, Хрватску, Словенију, Црну Гору и Далмацију, а помоћ је почела да пристиже преко јадранских и црноморских лука и Солуна од средине 1945. Врсте и укупне квоте помоћи утврђене су почетком јуна 1945. Најслабију карику у организацији достављања хране представљао је недостатак камиона и возача, па се ангажовани војни шофери и већи број мобилисаних. Извршну политику Унре спроводила је од априла 1945. мисија у Београду, чији је в.д. шефа био, од августа 1944. до 18. 5. 1945, Аустралијанац Ален Хол, а потом је до 20. 6. 1947. шеф био генералштабни инж. Црвене армије Михаил Алексејевич Сергејчик (у литератури навођен и као Сергејчук). *Сл. лист ДФЈ*, 45/45; AJ-17-160-161, акт Одељењу за планове и координацију, 7. 6. 1945; *Jugoslavija 1918–1988: Tematska zbirka dokumenata*, II izd., Branko Petranović, Momčilo Zečević (prir.), Beograd, 1988 (даље: *Jugoslavija 1918–1988*), 789–790; Бранко Петрановић, „Помоћ УНРЕ Југославији", *Историја XX века*, Зборник радова II, Београд, 1961 (даље: Б. Петрановић, „Помоћ УНРЕ", 163–224; *Dokumenti o spoljnoj politici, 1945*, 18–19; Katarina Spehnjak, „Posjet britanskih parlamentaraca Zagrebu u studenome 1945. godine", *Časopis za suvremenu povijest*, 2/2003, 492, 508; *The Sydney Morning Herald*, 11 Jun 1945, 2, „UNRRA In Yugoslavia", URL: http://trove.nla.gov.au/newspaper/article/27936915 [21.4.2016].

дине пристигло је 2.500.000 тона помоћи у роби (храна, стока, превозна средства, машине, фабрички делови, лекови, санитетски уређаји итд), као и техничке и здравствене екипе. Вредност стечена продајом робе ишла је, према уговору, у Фонд за обнову земље, али су локални органи до јесени 1945. углавном бесплатно делили робу или је давали на кредит. Иако је планирано да укупна вредност помоћи Југославији буде 768.000.000 долара, стварно је утрошено око 400.850.000, а део помоћи реализован је путем стручних екипа, међу којима је најзначајнија била здравствена (сузбијање епидемија, антитуберкулозна кампања, пластична хирургија, обука медицинских сестара). Од великог значаја били су курсеви током којих је 1946. године обучено преко сто југословенских техничара да управљају тешким грађевинским машинама и више хиљада тракториста.[139]

Други велики извор за помоћ у обнови и изградњи, Маршалов план од 5. јуна 1947, ФНРЈ је након првобитног прихватања, на подстицај СССР-а одбила 9. јула исте године, процењујући, да „амерички империјализам тим потезом дефинитивно одбацује ранију концепцију повезивања економске експлоатације с ванекополитичким изолационизмом”, односно да тим планом „амерички капитал нужно намеће активно мијешање у политички живот оних земаља које су објект његове помоћи, односно, у крајњем, експлоатације”.[140] Тиме је исказано јасно неповерење ФНРЈ према САД и другим

139 Према Петрановићу, оперативни буџет Унре за Југославију износио је 416.821.300 долара, међутим, његова стварна вредност по отписивању оштећене робе и изгубљене вредности, као и превише зарачунате робе, била је мања за 16.000.000. Лемпи, Прике и Адамовић наводе суму од 415.600.000 долара, што је износило петину свих агрегата Унре и представљало највећу суму додељену некој европској земљи. B. Petranović, Č. Štrbac, *Istorija socijalističke Jugoslavije*, 52; B. Petranović, *Istorija Jugoslavije*, III, 80, 83; J. R. Lampe и др., *Yugoslav-American Economic*, 21. О раној помоћи Унре види: *Monthly Review*, UNRRA, Washington, № 7, 10–12 (March, June – August 1945), URL: http://www.fdrlibrary.marist.edu/_resources/images/wrb/wrb1238.pdf [1.4.2019].

140 ФНРЈ је показала заинтересованост према иницијативи САД (ноте влади Француске, В. Британије и СССР-а). У обраћању амбасадора у Москви В. Поповића, од 28. 6. 1947, стоји да иако влади „нису познати ни услови ни друге конкретне околности везане за овај предлог”, она сматра „неопходним да изјави да је Југославија заинтересована за ову акцију, пошто она може да олакша економску обнову европских земаља и ојача мирољубиву сарадњу између народа” и да је вољна да учествује на конференцији на ту тему. Шест дана касније министар спољних послова С. Симић рекао је амбасадору СССР-а да је ФНРЈ спремна „да дâ негативан одговор”, али да чека „мишљење Москве”, да би већ сутрадан потврдио да „југословенска влада у целини стоји на тачки гледишта Совјетске владе”. Изјавама о „америчком империјализму” Југославија је тражила изговор за неприхватање Маршаловог плана, јер је на то била натерана. Промена односа према тој идеји

западним силама, чиме ће се додатно оптеретити ионако лоши односи.

Сем материјалног аспекта, за решавање привредних проблема пресудно важно било је питање људи. Било је потребно организовати постојеће радништво, обогаљено предратним и ратним наслеђем, и функционално га искористити. Рекли бисмо да су се у погледу радне снаге одвијале две паралелне стимулативне форме, две групе активности, којима је циљ био превазилажење тешкоћа и остваривање развоја – послови на (пре)вредновању рада и његовој популаризацији и активности на едукацији (у најширем смислу). Питање кадра, његовог обезбеђења (прибављања) и искоришења капацитета које поседује прошло је првих година, чини се, кроз неколико фаза. Оне нису део неког специфичног плана, не искључују једна другу, већ се понекад преплићу, али свакако представљају видове понашања или манифестације одговорних за организацију рада и пословања на решавању *кадровског питања* и углавном имају свој хронолошки оквир. За потребе овог рада ми ћемо их дефинисати као *фазу немоћи и сировости*, *фазу стимулације* (тактике) и *фазу едукације* (стратегије).[141]

наступила је након разлаза са СССР-ом. Јула 1948, приликом посете бившег гувернера Калифорније, Кулберта Олсона, блиског Трумановој администрацији, Тито је показао „знатан интерес" према *Плану* и заложио се за закључење трговинског споразума са САД уз услов да се не врши притисак да напусти односе са Истоком. The George C. Marshall Foundation (GCMF), *The Marshall Plan Speech*, URL: http://marshallfoundation.org/marshall/the-marshall-plan/marshall-plan-speech/ [4.4.2016]; *Dokumenti o spoljnoj politici, 1947*, II, Beograd, 1986 (даље: *1947/II*), 25; Ž. Ivaniš, n.d., 271; J. R. Lampe и др., *Yugoslav-American Economic*, 28; *Југословенско-совјетски односи,* 194–197; *The Milwaukee Journal*, July 26, 1948, „Tito Welcomes Trade Pact With US on One Condition".

141 Анализом литературе, извора Министарства рада и др. фондова органа о питањима кадра, утврђивања потреба за радном снагом, планирања развоја и настојањима да се разради методологија стварања стручњака, разним *лутањима* у вези с тим, као и постепеној изградњи функционалног система образовања, наметнуло ми се уверење о подели укупне државне политике према обезбеђивању кадра на три наведене фазе. Б. Кидрич, *Привредни проблеми*; Dušan Čalić, *Planiranje privrede FNRJ*, Zagreb, 1950; Miloš Macura, *Stanovništvo i radna snaga kao činioci privrednog razvoja Jugoslavije*, Beograd, 1958; исти, „Radna snaga"; S. V. Tempo, *Privredni razvoj*; J. Marjanović и др., *25 godina*; M. Mirković, *Ekonomska historija*; исти, *Izgradnja socijalističke ekonomije*; Dušan Bilandžić, *Historija SFRJ: Glavni procesi*, Zagreb, 1979; В. Petranović, *Istorija Jugoslavije*, III; исти, *Југославија на размеђу*; *Zapisnici PS1-3*; *Zapisnici PS*, *knjiga 4* (*16. II 1951 – 15. I 1953*) (даље: *Zapisnici PS 4*); AJ-25, AJ-11, AJ-17 и др. фондови у делу који се односи на стручно уздизање кадра.

Фазе решавања проблема кадра

У првој, *фази немоћи и сировости*, власти су имале да решавају неку врсту једначине са две непознате, да баратају двема *невољним* или *наметнутим* величинама – готово потпуно струковно непрофилисаном радном снагом и неселективно разореним погонома и објектима. Надлежни за организацију рада послегли су за оним што су имали – мноштвом радних руку необразованог сеоског становништва. С друге стране, преглед погона и објеката за санацију наметао се сам од себе (најакутнијих, оних који су били услов за преживљавање одређене заједнице). Комбинацијом те две потешкоће, испреплетене са еланом који је револуционарна власт настојала да по сваку цену и што више емитује, брзо се дошло до форме у којој се обнова изводи масовним добровољним радом омладине. Међутим, сваки напор умногоме је зависио од средстава, материјала, опреме и појединих специјалности (људства) којих у ФНРЈ није било, нити су се могли другачије набавити него у виду иностране помоћи.

Добровољни рад имао је своје корене у рату, али тек након ослобођења и након што су га привредне (и политичке) власти означиле најважнијим извором обнове, добија масовне размере и претвара се у сталну праксу. Добровољним радом се исказивао однос према самом раду, али и воља за праћењем политике КПЈ „у правцу даље измене друштвено-економских односа.” С друге стране, у недостатку финансијских средстава, влада је инсистирала на таквом раду с обзиром на његову ниску цену и готово неограничене ресурсе. Створени „култ физичког рада” наставиће се и након обнове, у периоду индустријализације, јер је масовни и јевтини рад представљао главни извор акумулације.[142] Додуше, добровољност добровољног рада није увек била апсолутна (бројни су били случајеви присиле) и није била реткост да уз добровољце у обнови и индустријализацији учествују они који су на то натерани мерама власти (мобилизација сточне запреге, трактора, превозних средстава и сл).

Брзо је постало јасно, иако глорификовање масовног мануелног рада неће нестати током низа година, а у појединим формама опстаће деценијама као један вид кохезије становништва (омладинске радне акције), да упошљавање хиљада руку на *грубим* пословима неће бити довољно ни за завршетак обнове, а камоли за развој привреде и инфраструктуре. Нешто

142 У периоду 1948–1950. НФЈ је мобилисао чланство на добровољним радовима за довршавање крупних објеката у рударству, шумарству, грађевинарству, изградњи путева. Током 1949. године у радним бригадама учествовала су 1.011.353 члана НФЈ, а само у Србији је у периоду од краја априла до краја 1948. године формирано 496 бригада са преко 55.000 бригадира. B. Petranović, Č. Štrbac, *Istorija socijalističke Jugoslavije*, 51, 128; Б. Мајданац, *н.д.*, 67.

се морало учинити са постојећом радном снагом, каква год она била, и са њеним потенцијалним изворима, а пут је водио ка мерама стимулације – што ће уобличити *фазу стимулације* (тактике). Популаризација и исправно вредновање рада и његових ефеката представљали су мере којима је циљ био чвршће везивање радника за предузеће и за сâм рад, али и за улагање већег напора и смањење аномалија које се у раду јављају. Сем идеолошких стимуланса, емитованих јавности путем подстицајних говора о празницима и другим важним датумима, написа у штампи и програма на радију, материјално награђивање је било онај конкретни стимуланс који су запослени најбоље могли разумети и који их је најдиректније могао покренути на додатни напор, а његов најопипљивији вид била је плата.

Плате и све друге зараде које су запослени добијали биле су регулисане актима владе. Прва уредба о платама (IV 1945) прописала је зараде сходно броју радних сати, разврставајући запослене у четири категорије по стручности и три разреда скупоће (ускоро је број разреда смањен на два), да би у јесен исте године износи плата били кориговани (подигнути најнижи износи у свакој категорији у првом разреду скупоће, а у осталим разредима умањени за 10%).[143] Међутим, инертност зараде коју производи система плата по радним сатима није погодовала расту продуктивности.

С обзиром на то да систем сатних плата није донео очекиване резултате, држава и синдикат, као „чувар радне дисциплине", радећи на обезбеђењу веће продуктивности, као основног услова за побољшање материјалног положаја радника, прописао је наредне године прелазак на *акордни систем рада* (нормирање). Како је фебруара 1946. године истакао Ђуро Салај, председник главног одбора Јединственог синдиката радника и намештеника Југославије (JCPHJ), „радом у акорд биће у пуној мери остварен принцип, сваком према заслузи, док сада многи забушанти и ленчине примају плату за рачун других тј. за рачун поскупљивања производа." Увођење *тарифног рада* требало је да створи услове за такмичење и ударнички рад, „јер ће сваки радник добивати плату према учинку".[144]

Такмичење као метод рада јавило се у периоду обнове, али преласком на планску привреду дошло је до изражаја и добило на значају (Петогодишњи план га истиче као средство за успостављање стимулативних мера). Такмичење и борба за звање ударника ширили су се брзо, до најситнијих радних јединица. О формама, обиму и циљевима такмичења дискутовало

143 Влада је често мењала плате радника и службеника, тако да је ту област до краја четрдесетих година XX века регулисало осамдесетак савезних уредаба, правилника и решења. *Сл. лист ДФЈ*, 24/45 и 79/45; Д. Биланџић, *Идеје и пракса*, 47–48 и нап. 20.

144 Б. Петрановић, *Југославија на размеђу*, 304.

се на свим нивоима руковођења и власти, од састанака унутар радног колектива, локалне партијске организације и месног НО, до врха државног синдикалног покрета, владе и ЦК КПЈ. Током 1946. године такмичење се претворило у масовни покрет који је обухватио 60% радника и службеника.[145] Такмичења су на сав глас најављивана, популарисана у штампи, на радију, у филмским журналима, о резултатима се говорило на јавним скуповима и састанцима политичких организација, писало из дана у дан у новинама. Такмичење, често везано за неки значајан датум из прошлости или важан предстојећи догађај и такмичарско понашање постали су својеврсни *мејнстрим* опхођења запослених Југословена.[146]

У блиској вези са такмичењем било је ударништво, облик подизања радне енергије у виду енормне употребе физичког рада (најјевтинијег извора обнове и индустријализације, заправо акумулације, као и учинка у пољопривреди), који је извирао из совјетског искуства (*стахановштина*). Иако залагање радника није могло у целости да надокнади недостатак стручне радне снаге, мањак репроматеријала и сировина и оштећења настала у рату, сматрало се да стимулација производног учинка моралним признањима може даље повећати радни напор. Стога је Главни одбор ЈСРНЈ априла 1945. предложио увођење одликовања за ударнички рад, да би већ 1. маја био озакоњен Орден рада – одличје намењено појединцима, групама радника и предузећима као признање за показан радни хероизам, за научне и технолошке проналаске и за нарочито показане личне или групне успехе у стваралачком раду на обнови државе. Ударништво је с временом добијало на значају, а КПЈ се носило мишљу да од њега створи виши раднички покрет – покрет *радника-ударника*.[147]

145 В. Petranović, Č. Štrbac, *Istorija socijalističke Jugoslavije*, 51

146 Штампа и периодика из друге половине четрдесетих година XX века, од фабричких билтена и локалних новина до најзначајнијих републичких и југословенских листова, препуна је текстова о такмичењима и такмичарима који су премашивали норме. Неретко су државни органи прикупљали текстове у којима је писано о хвале вредним појавама у својим ресорима и предузећима, најчешће у форми пресклипинга или преписа, омогућујући доцније формирање посебних архивских јединица о писању штампе унутар архивског фонда (пример види у: АЈ-17-114-115, Дневни преглед штампе).

147 Иако је велики број радника стекао звање ударника, само у Србији 1947. године између 31.000 и 43.600 (разликују се подаци из извештаја КП Србије и Министарства рада НР Србије), дешавало се да услед немара локалних синдикалних организација њихов учинак не буде довољно вреднован, што се у тој средини одражавало на даље ударничке напоре. *Сл. лист ДФЈ*, 28/4; Б. Петрановић, *Југославија на размеђу*, 305; Б. Мајданац, *н.д*, 74.

Као примери пожељног и пожртвованог пословног понашања, уз такмичења и ударништво, стајали су ванредни интелектуални напори појединаца из радничке класе, кадрих да идејама помогну организацију или производњу у фабрици. Стога су стимулисани предлози за побољшање рада постројења (са ефектима уштеде материјала или скраћења времена обраде), ефикаснијег пословног процеса, као и нових открића – новаторство, рационализаторство[148] и проналазаштво, међутим, није била реткост да надлежни у предузећу, синдикату или министарству закажу, па да се предлози споро реализују, а награде закасне или изостану. За ударништво и друге ванредне форме залагања велику важност имао је *слет ударника*, сазван фебруара 1948, на којем је учествовало око 800 најистакнутијих ударника, новатора и рационализатора. Титов говор на скупу допринео је омасовљењу ударничког покрета и у месецима који су уследили број ударника вишеструко се увећао.[149]

Ипак, све мере на повећању учинка коришћењем постојеће радне снаге нису знатније могла подићи квалитет производње и омогућити стабилан развој. Сем мноштва руку, макар веома вредних, потребни су били и стручњаци као интелектуални носиоци организације рада и фактори функционисања пословних и производних процеса, што ће се креирати у оквиру *фазе едукације* (стратегије). Улагање у стручни и научни развој било је врло важно и напори учињени у том правцу били су очигледни. Без намере да улазимо у целокупну мрежу средњих, виших и високих школа које су почеле с радом или које су 1946–1947. године добиле знатна средства за проширење, као и у подробнију анализу стручних профила које су оне неговале, квалитета наставе и, у коначном, учинка, што није ни тема овог рада, макар и летимични поглед на те школе може ваљано посведочити о напору државе на санирању мањка квалификованог кадра.

Тако је новембра 1946. Београду године основан Машински институт Техничког факултета, у коме је предвиђено отварање одељења за аутомобиле и бродарство. Одобрени кредит од 100.000 франака намењен је набавци прецизних инструмената и специјалних лабораторијских машина у Швајцарској.[150] Крајем исте године у Сарајеву су предузете активности на отварању Савезне високе пољопривредне школе, са 11 различитих завода (за сточарство, исхрану домаћих животиња, млекарство, ратарство, воћар-

148 Није била реткост да се поједина рационализаторска решења представе толико корисним да обезбеђују баснословне уштеде: „Постављање механичког транспортног уређаја у једном винарском предузећу донеће годишње 7.178.000 динара уштеде.” M. Filipović, *н.д.*, 65.

149 Б. Мајданац, *н.д.*, 74–75.

150 AJ-17-114-115, Дневни преглед штампе, 85, 16. 11. 1946.

ство, ветерину итд), за шта је влада БиХ дала сто хектара земљишта. Октобра 1946. почела је у Железари Гуштањ с радом нижа индустријска школа са 61 полазником, новембра месеца, под окриљем Министарства индустрије, основана је у Љубљани трогодишња графичка школа и најављено је отварање виших разреда у нешто раније формираном трогодишњем Техничко-индустријском институту (школи) у Ријеци, а 1. децембра отворена је Средњо-техничка школа у Загребу. Крајем исте године Хемијско-технолошкој школи у Карловцу одобрен је кредит од 917.000 динара, почетком 1947. отворене су у карловачком срезу двогодишња воћарско-виноградарска и једногодишња „домаћинска” пољопривредна школа и направљен је план за отварање пољопривредне школе у Книну. У Прилепу је отворена прва дуванска школа у Југославији, са четворогодишњим наставним програмом, а ту је био и једини дувански институт. Влада ФНРЈ је почетком јануара 1947. донела уредбу о оснивању железничко-саобраћајне и бродарске школе у Београду под управом Министарства саобраћаја ФНРЈ. Активности на отварању нових или на проширењу старих ужестручних школа у Илоку (виноградарство и воћарство), Борову (обућарство и гумарство), Лесковцу (прерада текстила), Паштровићима (пољопривреда)[151] и многим другим мањим и свим већим градовима Југославије, формирање специјалних школа, нпр. за послове руковођења (загребачка Школа за индустријске руководиоце)[152] или проширење општег образовања радништва (двогодишња школа општег типа за раднике-ударнике, основана у Београду почетком 1947, као прва такве врсте у земљи),[153] ни издалека не исцрпљују опис свега што је првих послератних година урађено у настојању да се умањи диспропорција између стања и квалитета стручног кадра и потреба за изградњом нове и модерне привреде.[154]

---

151 Генерални конзул ФНРЈ у Мексику, Лука Павловић, послао је јануара 1947. године 12.500 долара за изградњу пољопривредне школе у Паштровићима. АЈ-17-114-115, Дневни преглед штампе, 131, 13. 1. 1947.

152 У првој години рада (1946) ову школу је завршило 120 полазника. Програм је обухватао стручну, комерцијалну и практичну наставу. Исто.

153 Током прве године наставу је похађало 140 ударника из фабрика, предузећа и радионица Београда, а акценат је стављен на природне науке, математику, науку о човеку и хигијену, руски језик, историју и устав ФНРЈ. АЈ-17-114-115, Дневни преглед штампе, 103, 9. 12. 1946. и 127, 8. 1. 1947.

154 АЈ-17-114-115, Дневни прегледи штампе, бр: 86, 92, 93, 95, 97, 103, 112, 118, 125–127, 131, 132, 137, 138 (XI 1946 – I 1947). Поред масовности која се настојала постићи у сфери образовања, жељи појединих категорија ђака за едукацијом није се излазило у сусрет. Друштвени статус, порекло, политички ангажман и идејно-политичка мерила долазили су у обзир приликом удаљавања ђака и студената из даљег образовног процеса. О „чишћењу” школа и универзитета од „остатака

Масовно отварање стручних школа и ширење мреже стручног школства имало је примесе стихијности, али се ипак успостављао систем који је требало да омогући равномерну едукацију стручњака. Тако су до почетка 1947. године профилисане три врсте школа за обуку нижиег и средњег рударског кадра. То су биле трогодишње индустријске, рударске и топионичке школе при предузећима, са рударским, топионичким и металским одсеком. Такав тип школа није постојао у КЈ и до краја 1946. године било их је укупно девет у земљи. Другу врсту чиниле су рударске надзорничке школе са рударско-топионичарским и рударско-машинским одсеком (трогодишње), а било их је тада шест. Коначно, трећа врста школа, којих такође није раније било и које су образоване по угледу на совјетске техникуме, биле су рударске техничке школе. У пет таквих школа способнији полазници стицали су комплетно средњошколско знање (четворогодишње), а најталентованији су имали проходност ка рударском одсеку техничког факултета.[155]

Просветне власти су у циљу подршке напору државе да се обави хитна и масовна индустријализација и електрификација популарисале стручно школство насупрот гимназијског. Почетком 1947. Министарство просвете Србије покренуло је међу гимназијалцима кампању за прелазак у средње стручне школе. Парола кампање, иако рогобатна по форми, *гађала* је у суштину проблема: „Најбољи ђаци, пређите у средње стручне школе, јер су такве потребе наше земље". Дакле, играло се како на самовредновање (па можда и сујету) обраћањем „најбољим ђацима", тако и на патриотизам који би се несумњиво исказао поштовањем „потребе наше земље". По плану, требало је до половине фебруара у Србији превести 800 „гимназиста" у средње стручне школе.[156]

Број течаја и курсева на којима су се, по скраћеном поступку, пружала одређена општеобразовна, стручна и техничка знања био је далеко већи. Могло би се рећи да је првих година након рата владала својеврсна мода течаја, при чему су они покривали најширу сферу људског деловања (од опи-

фашизма" и „класног непријатеља" види: Nataša Milićević, „Obračun vlasti sa 'buržujskom decom': Gubitak prava na školovanje (1945–1950)", *Tokovi istorije*, 3–4/2005, 143–158.

155 О успостављању елемената системског рада у стручно школство сведочи поступање Главне управе електропривреде, која је поставила „организацију стручне наобразбе међу најглавније задатке свога дјеловања" и формирала Одсек за стручно школство (таква пракса проширће се на остале ресоре). AJ-17-114-115, Дневни прегледи штампе, 135, 17. 1. 1947; AJ-11-3-15, акт бр. 75, 20. 9. 1946.

156 AJ-17-114-115, Дневни прегледи штампе, 132, 14. 1. 1947. У Србији су тада постојале 82 стручне школе и 96 гимназија, дој је у време КЈ наспрам једне стручне школе било 16 гимназија.

смењавања аналфабета и учења стенодактилографије, преко овладавања пословима на флотацији руде и заваривању, оспособљавања за управљање радним машинама и тракторима, до обуке за руковођење привредним субјектима), организовани у разним облицима и на најразличитијим нивоима (у државним и синдикалним организацијама, друштвеним заједницама, привредним телима и погонима) и најразноврснијег квалитета обуке.

Течаји и курсеви организовани су у селима и градовима, у радионицама, фабричким погонима, локалним и ширим синдикалним организацијама, месним (општинским), среским, републичким и федералним органима власти, по школама и факултетима, у војним јединицама, на омладинским радним акцијама итд. Њихов карактер, у смислу циљне групе којој су намењени, био је локални (за становнике једног села, раднике једне радионице или фабрике, припаднике једне друштвене организације, учеснике једног грађевинског пројекта и сл.), републички или општејугословенски. Општедржавни карактер имао је сточарски течај организован од средине новембра 1946. године на Пољопривредно-шумарском факултету у Загребу за 30 дипломираних агронома и ветеринара упослених у сточарским станицама и на институтима широм земље. Циљ течаја био је да створи стручњаке, који ће моћи „да продубе везу између сточарске науке и праксе и створи основни кадар, на који ће се моћи ослонити народне власти”. За потребе републике Србије у Новом Саду је јануара 1947. отворен течај за књиговође среских задруга, а као пример за локални курс наводим само један од више стотина организованих по насељима ФНРЈ – течај за једнообразно рачуноводство, стенографију и дактилографију организован у Београду, на којем је од маја до новембра 1946. обучено 1500 полазника.[157]

На течајима су се обучавали НК и ПК радници (као у Фабрици свиле у Осијеку, где је организован петонедељни течај за оспособљавање НК радница и шестонедељни за ПК ткање), претварајући се тиме у стручне, специјализоване или КВ раднике (на иницијативу управе Борских рудника отворени су стручни курсеви за флотере, топионичаре, рударске раднике, багеристе, зидаре, тесаре, машинисте, ложаче и скретничаре, а у Предузећу за набавку и расподелу лекова у Хрватској у Загребу течај за омладину оптичког и хируршко-медицинског одељења, за дрогеристе и лаборанте, књиговодство, руски језик и дактилографију). Стварали су се технички руководиоци и надзорници (план стручних течајева у ријечким фабрикама од новембра 1946), руководиоци на изградњи Омладинске пруге Шамац –Сарајево (четворомесечни курс за осам врста руководилаца са планираних 1300 слушалаца, организован крајем 1946, проширен је почетком

157 Исто, 85, 16. 11. 1946, 142, 25. 1. 1947. и 102, 7. 12. 1946.

1947. године на курсеве у Хрватској и БиХ за чак 2300 полазника), али и руководиоци масовних организација (у Сплиту је децембра 1946. отворен средњеобразовни течај за активисте масовних организација, радника и намештеника за 64 полазника). Сем појединачних, отварани су течаји и курсеви у већем броју. У Новом Саду, је децембра 1946. отворено осам нижих, виших и општих течаја (електроинсталатерски, зидарски и тесарски, аутомеханичарски, млинарски, техничко цртање за металце, општи занатски и др), а у Трепчи је среска синдикална подружница 28. децембра отворила 20 курсева. Поједини су били за мале, јасно дефинисане групе полазника, а неки су били масовни са аспекта плана (у предузећу за израду конфекције *Победа* у Београду планирано је да у 1947. години сви радници прођу кроз стручне курсеве) или реализације (у Суботици су радници свих фабрика почели да оснивају стручне курсеве, а било је случајева да се за слушање пријави и преко 50% радника, као у фабрици трака и чипке).[158]

Предузећа су о стручном усавршавању редовно извештавала надлежне.[159] Међутим, *мода течаја* није значила да је руководство предузећа увек и до краја посвећено том виду едукације. Примећено је да „није редак случај да курс почне са 40 а завршава се са 10–15 полазника", уобичајено је било да се предавања препусте само једном службенику, а против оних који би напустили курс нису предузимане никакве мере, чак и кад би то учинили сви полазници.[160] С друге стране, програми течаја (као и стручних школа) нису у почетку били добро разрађени (осим у Словенији) нити једнообразни, па је долазило до неуједначости у нивоу обучености.[161] Убрзана и поједностављена (*инстант*) едукација понекад је имала и социјалну компоненту. Такав случај био је са отварањем стручних школа и течаја за обуку ратних војних инвалида, односно њихово укључивање у постојеће стручне школе и течаје (до 30% полазника). Циљ тих школа (течаја), чије је трошкове сносила држава, био је враћање инвалида њиховим ранијим занимањима или овладавање новим техникама, а предвиђени су и течаји општеобразовног типа. Инвалидима едукованим на тај начин призната су иста права као и другим полазницима одговарајућег течаја или школе.[162]

158 Исто, 88, 89, 92, 93, 100, 106, 107, 120, 131,138 (XI 1946 – I 1947).

159 Види: AJ-11-6-22 (месечни извештаји *Електројуга*).

160 ИАН, НОГН, Извршни одбор, година 1949, Извештај Градске планске комисије Ниш (1949).

161 AJ-11-4-17, Закључци конференције енергетских стручњака, одржане 16–22. 6. 1945.

162 *Сл. лист ФНРЈ*, 99/46. О статусу инвалида водио је рачуна државни врх, те је већ током лета 1945. године тражено од свих федералних влада и савезних ресора да се хитно изјасне о могућности упослења инвалида ЈА. AJ-11-3-15, IV бр. 4360, 29. 8. 1945.

Један од облика ширења знања била је обука у технолошки развијенијим погонима исте или сродне делатности. Тако је новембра 1946. предузеће *Митрошпер* из Сремске Митровице склопило споразум са сродним предузећима у Ријеци и Сушаку о узајамним радничким посетама с циљем преношења радних искустава, па је прва група од десет радника већ 20. новембра кренула пут Кварнера.[163] Истовремено, 500 младића из БиХ послато је у погоне Железаре Јесенице на учење металургије (првих 200 полазника тамо је кренуло 15. јануара и остало три месеца). Од њих је требало створити различите КВ, ПК, позивне и специјалне раднике за потребе постројења читавог технолошког процеса – од прераде руде до добијања готовог челика.[164]

Стварање кадра реализовано је и упућивањем у иностранство ученика у привреди на оспособљавање и студената на школовање. Блискост са *народним демократијама* условила је да кључна одредишта студената буду универзитети источноевропских земаља, посебно СССР-а и ЧСР. Само кроз универзитете ЧСР у периоду 1945–1948. прошло је више од 460 студената, углавном стипендиста владе у Београду или Прагу. Још је већи број оних који су отишли на оспособљавање. Године 1946. у привреду ЧСР упућено је 3300 омладинаца (1500 за индустрију), а у часу објављивања Резолуције ИБ било их је и даље 2850.[165] Сем на Исток, студенти ФНРЈ ишли су и у земље Запада, а једна од значајнијих дестинација (од краја 1945) била је Француска. Међутим, иако су потребе индустријског развоја у погледу стручног профила биле јасне, на школовање су студенти упућени без много реда. Иако је привреда вапила за инжењерима и техничком интелигенцијом, чак половина прве послератне групе студената у Француској (од укупно 102) уписала је хуманистичке факултете, што је доцније оцењено као

163 AJ-17-114-115, Дневни преглед штампе, 90, 22. 11. 1946.

164 Исто, Дневни преглед штампе, 138, 21. 1. 1947.

165 Након Резолуције око 4000 југословенских студената, занатлија на оспособљавању и др. нашли су се под притиском и постали предмет врбовања, а појединци оптужени за пропаганду у корист Југославије ухапшени су. До краја лета 1948. године само је мали број студената и ученика у привреди остао у ЧСР. AJ-11-4-16, Записник са 20. састанка начелника стручних одељења, бр. 8746, 15. 12. 1945; Miroslav Perišić, „Čehoslovačka javnost i Rezolucija Informbiroa 1948”, *Istorija 20. veka*, 1/2006 (даље: M. Perišić, „Čehoslovačka javnost i Rezolucija”), 103, 117–120.
О припремама за одлазак омладинаца на стручно оспособљавање и изучавање заната, њиховој расподели према републикама из којих потичу, транспортима којима ће се упутити ка Прагу, гранама за које ће се обучити, инструктажи пред пут и начинима контролисања током боравака у ЧСР види: *Културна политика Југославије 1945–1952*, Бранка Докнић, Милић Ф. Петровић, Иван Хофман (прир.), Београд, 2009 (даље: *Културна политика*), 293–296.

неприхватљиво и са аспекта рационалности и из политичких разлога (подложност утицајима који не афирмишу нову југословенску стварност).[166]

Активности на стручном оспособљавању радника, и поред знатних напора и средстава, текле су, услед неорганизованости, доста споро. Ипак, почев од 1950. године, запажа се знатно боља ситуација у погледу обезбеђења стручног кадра, понајпре захваљујући променама у привредном систему, али истовремено било је то и време када ће се јавити недостатак НКВ радне снаге.[167]

Евидентирање кадра

Ради утврђивања обима и стручности расположивих људских ресурса у земљи, било је неопходно спровести истраживања и евидентирања. С тим циљем влада је дала задатак СПК 13. септембра 1946. да попише и води евиденцију стручног кадра у земљи (стручњаци су били лица са потпуним вишим или средњим образовањем). Уредбом о евиденцији стручних кадрова предвиђено је да персоналне службе савезних и републичких министарстава, комитета и комисија прибаве податке о кадру запосленом у државним установама и предузећима и доставе их савезној, републичким и другим планским комисијама које одреди председник СПК. Кадар који није радио у државним установама и предузећима пописивале су планске комисије среских НО, а податке су им морале давати све задружне, друштвене и приватне организације, установе и предузећа за своје запослене. Сви остали стручњаци, који нису обухваћени тим евиденцијама, били су дужни да податке предају срескоj планскоj комисији лично.[168]

Било је јасно и пре пописивања да је број стручњака недовољан, а да постојећи нису добро распоређени. Поједини ресори су још у лето 1945.

166 Пропуст је, уз остало, било и слање почетника (бруцоша) иако је француска стипендија била на годину дана. О боравку студената у Француској, њиховој свакодневици и односу државе (Партије) види: Мирослав Перишић, „Свест о другачијем: југословенски студенти у Француској 1945–1950, Између изазова Париза и верности Партији", *Токови историје*, 4/2006, 100–122.

167 Промене у привредном систему довеле су до реорганизације државне управе којом приликом је на десетине хиљада службеника (само у Србији 30.000) током 1950. године пребачено у привреду (углавном производњу). Иако су отпори били велики, премештање многих стручно оспособљених лица имало је велики значај за индустријализацију. Б. Мајданац, *н.д.*, 160–161.

168 *Сл. лист ФНРЈ*, 74/46. На основу уредбе, СПК је у новембру издала наредбу о попису стручњака, која је означила почетак пописивања по републикама (у Словенији предвиђено за период 20–25. 11. 1946). АЈ-17-114-115, Дневни преглед штампе, 85, 16. 11. 1946. и 87, 19. 11. 1946.

настојали да утврде бројно стање стручњака и да израде план обуке.[169] Привредном савету често су стизале жалбе о несташици стручњака, о томе се расправљало у органима привреде и ванпривреде, предузећима, локалним управама, синдикату. У исто време, у појединим надлештвима и установама било је инжењера који не раде стручно-техничке послове саобразно својој спреми, па је Привредни савет више пута инсистирао да се с таквом праксом престане, да министарства ревидирају радна места и доставе податке о неадекватно упосленима ради прераспоређивања и да утврде тачан број и профил стручњака који недостају.[170]

Мањку стручњака погодовале су поједине мере власти донете из идеолошких побуда. Иако је недостатак кадра у земљи био свеобухватан, Министарство просвете ДФЈ је већ 18. јула 1945. године донело уредбу о поништењу сведочанстава стечених за време окупације на средњим, учитељским, стручним и сличним школама. Таква сведочанства била су подложна ревизији посебне комисије тог министарства која им је могла признати важност. Она лица којима комисија није оверила сведочанства морала су, уколико им то претходно одобри републичко министарство просвете, наново да полажу испите како би им била призната стручна спрема.[171]

С обзиром на то да се обнови назирао крај, морало се приступити озбиљном решавању кадровског *мањка* за предстојећу индустријализацију и електрификацију. О тешком стању кадра сведочи квалификациона структура „електричних предузећа” у 1946. години. У Електричном предузећу Србије (ЕПС), без Војводине, међу 1600 запослених била су само 73 инжењера, 50 техничара и 19 комерцијалиста (при чему су инжењери били добри стручњаци, али и, како се говорило „политички негативни”); у најразвијенијим Државним електранама Словеније (ДЕС), међу 1893 запослена била су 42 инжењера, 62 техничара, 260 чиновника и 452 КВ радника, а у електричним предузећима Македоније и БиХ било је седам, односно 30 инжењера. С обзиром на стање предвиђено је да се мањак надокнади, сем у ограниченом броју, брзим образовањем домаћег кадра, правилним искоришћењем стручњака међу немачким ратним заробљеницима и ангажовањем из иностранства,[172] што ће бити део ширег корпуса мера предузетих на санирању питања несташице кадра у ФНРЈ.

169 Одељење за електрификацију Министарства индустрије је од републичких министарстава тражило податке о свим стручњацима из области енергетике (година рођења, квалификација, боравиште и тренутно упослење). AJ-11-3-15, IV бр. 4185, 18. 8. 1945.

170 AJ-4-17-168, 10. 8. 1945.

171 Исто, Упутство, 18. 7. 1945.

172 AJ-11-4-17.

Петогодишњи план

Најдоследније следећи совјетска искуства, Југославија је прва међу земљама Истока као круну имплементирања централнопланске привреде увела Петогодишњи план.[173] Доношењем савезног закона о плану (30. априла 1947. године) и потом републичких закона, заведен је пуни централистички систем социјалистичког планирања и „почела је убрзана индустријализација, која је требало да успостави пропорције у привреди какве су постојале у развијеним земљама Европе". Национализације из 1946. и 1948. обезбедиле су монопол над индустријском производњом, а акумулација за индустријализацију остварена је политиком цена (индустријски производи садржали су и порез на промет, као додатни елемент *принудне акумулације*), јевтиним масовним радом и политиком обавезног откупа пољопривредних производа.[174]

Петогодишњим планом предвиђено је да се до 1951. године у Југославији упосли 900.000 нових радника. План је у очима креатора, али и теоретичара који су следили схватања послератне идеологије, представљао коначан прекид са вековном статиком у привредном развитку, он је значио „свијесно, планско мијењање господарске структуре, рјешавање питања аграрне пренасељености, растерећивање пољопривреде од вишка становништва и повећање производне способности индустријског радништва".

---

173 Остале земље Истока углавном су се определиле за краткорочне планове реконструкције, а планирању совјетског типа окренуће се од 1949. године. По техникама, структури и циљевима, сви ти планови били су готово истоветни, са присилном акумулацијом и индустријализацијом у оквиру које је тешка индустрија имала приоритет (са сврхом јачања војног потенцијала). I. T. Berend, *Ekonomska istorija Evrope*, 180; A. A. L. Caesar, *н.д.*, 33 и даље.

174 Сагласно *закону о првобитној социјалистичкој акумулацији* руског револуционара и економисте Јевгенија Преображенског, монопол над индустријском производњом требало је искористити за остварење добити у размени с приватним сектором (пољопривредом). До 1950. године највећи део државних прихода издвајао се за индустрију, саобраћај и рударство, док су улагања у пољопривреду (која је доносила половину националног дохотка) бивала све мања. Р. Радић, *н.д.*, 20–21. Фаворизованој индустрији план је ставио у задатак раст са 40% БНП из 1939. године на 64% у 1951, док је удео пољопривреде требало да опадне са 60% на 35% (њој је такође предвиђен пораст, али далеко мањи од оног зацртаног у индустрији), док је за подршку плану и друге друштвене потребе обим производње енергије требало да порасте за 400% (највише коришћењем хидропотенцијала). Током реализације плана инвестирано је укупно 278.000.000 динара (око 11,1% у рударство и металургију, 10,8% у електрификацију, 19,8% у индустрију, 25,9% у саобраћај, 6,8% у пољопривреду и 25,5% у остале гране). Vincent Lagendijk, *Electrifying Europe: The Power of Europe in the Construction of Electricity Networks*, Amsterdam, 2008, 174–175.

Великим инвестицијама у индустрију, развојем металургије и машиноградње и електрификацијом, радна снага која је „прије лежала у пољопривреди, а да у самим сељачким господарствима није могла бити у пуној мјери запослена, постаје сада у већој мери продуктивна, проширивајући основу индустријске производње и доприносећи тиме повећању производње и повећању народног благостања”. План је, како су писали економисти, научни документ конкретног економског програма и то на високом ступњу, али уједно и закон – „свестран, дубок, промишљен и важан економско-програматски [*sic*] закон каквога прије њега није било у повијести југословенских народа”.[175] Гледано са стране, план је био јединствен, али по својој преамбициозности. Током преговора о зајму са Међународном банком за обнову и развој (International Bank for Reconstruction and Development) директор Светске банке Јуџин Блек инсистирао је на његовој „драстичној редукцији у програму тешке индустријализације”,[176] а западни истраживачи, па и појединии домаћи креатори касније су га оцењивали као „веома амбициозан, ако не и грандиозан”.[177]

Петогодишњи план декларативно је почивао на два начела: ослањању на сопствене снаге (што ће доћи до изражаја од 1948. године) и равномерном развитку република. Ипак, ниједно начело није се одржало у потпуности. Иако је општа нето стопа инвестиција била већа него што је предвиђено, степен искоришћења капацитета био је мањи од 75%, а с обзиром на огромну зависност од сарадње са земљама Истока, након раскида забележен је пад продуктивности за 4% (уместо раста од 66%) и степена индустријализације,[178] док огроман јаз у нивоу развитка република није

175 Општи задаци плана били су: ликвидирање техничке и привредне заосталости, подизање и учвршћивање привредне и одбрамбене снаге земље, учвршћивање и даље развијање социјалистичког сектора привреде и нових производних односа који из њега произлазе и подизање општег благостања радног народа сва три привредна сектора. M. Mirković, *Izgradnja socijalističke ekonomije*, 49–50, 71.

176 *Foreign Relations of the United States, 1950*, *Central and Eastern Europe: The Soviet Union*, Vol. IV, Washington, 1981, 1448 (Телеграм амбасадора Џорџа Алена државном секретару, 19. 9. 1950).

177 Како је навео Темпо, провођењем плана требало је за кратко време изменити структуру привреде (даљи развитак производње бакра, алуминијума, гвожђа, олова; стварање услова за развој машинске и електроиндустрије на бази домаћих сировина; изградња јединственог електроенергетског система). Иако је државни врх био свестан тешкоћа у остваривању плана (неразвијена земља, доходак по становнику испод 200 долара, слаба акумулација), он је припремљен веома амбициозно, мада није било довољно средстава и кадра. S. V. Tempo, *Revolucija koja teče*, 39. Види и: R. O. Freedman, *н.д.*, 20.

178 План је а на крају 1950. по обиму знатно смањен и продужен за годину дана (до краја 1952). Многи започети објекти биће завршени тек средином педесетих го-

превазиђен. Међутим, неуспеси у реализацији били су *табу* и о њима се није говорило јавно, па и унутар државних структура замагљивани су флоскулама попут оне по којој план само „у појединим секторима показује мање […] заостајање".[179]

У припремама за реализацију Плана питање стручног кадра играло је изузетну улогу и било је јасно да је оно једини сегмент који се не може до краја припремити. Тито је јавно рекао да кадар представља „најтеже питање" и да се мора уложити сав напор за његово „подизање", међутим, тај процес је захтевао време. Број факултетски образованих требало је до 1951. године повећати за 24.000, па су универзитети виђени као *фабрике* за стварање нове интелигенције. Како би се план испунио, уведено је масовно стипендирање студената, градиво је сведено на уску специјализацију (као у СССР-у), а мушкарцима који би дипломирали омогућено је одлагање војног рока.[180] Поред оснивања факултета и средњих стручних школа (*техникума*) нижи кадар стваран је путем вечерњих школа, течаја за доквалификацију, курсева у фабрикама и на градилиштима. Врх КПЈ је очекивао брзо обучавање 95.000 КВ радника у фабричким школама, синдикат је планирао да се само на територији Србије оспособи 125.000 КВ радника, а посебно се рачунало са већим учешћем жена у привреди.[181]

Оно што Тито није јавно рекао, а чега је Политбиро био свестан, пошто за остваривање плана ФНРЈ није имала ни довољно средстава ни кадра, било је то да ће се подршка у материјалним добрима и људским ресурсима за изградњу и производњу тражити у иностранству. „Знали смо да из западних земаља – писао је касније Темпо – не можемо добити ни кре-

дина, а опадање индустријализације показује раст годишње стопе БДП у периоду 1948–1952. од само 1,7%, што је ниже од просечне стопе у КЈ (2,14%). Покушај равномерног развитка република (са циљем смањења дивергенције) није сузбио разлике (према неким истраживачима понегде су, као у случају Косовскометохијске области, оне повећане), иако је дошло до осетне индустријализације у појединим центрима. Р. Радић, *н.д*, 21; M. Mirković, *Izgradnja socijalističke ekonomije*, 91–92; Zdenko Čepič, „Nekatere značilnosti gospodarske politike v obdobju 1945—1952: (teze)", *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*, 1–2/1985, 158; Б. Мајданац, *н.д*, 114; Igor Vrišer, „Industrializacija Jugoslavije", *Geographica Slovenica*, 10/1979, 216–219; Aslan Puška, „Industrializacija Kosova kao inovativni proces", *Geographica Slovenica*, 10/1979, 239.

179 AJ-40-46, *Три године борбе за Петогодишњи план*, s.d.

180 Branko Petranović, „Beogradski univerzitet i industrijalizacija 1947–1952. godine", *Univerzitet u Beogradu 1939–1988*: *Zbornik radova*, Beograd, 1988, 282.

181 *Zapisnici sa sednica Politbiroa*, 199, 572; AJ-41-626-985, Цртица са II конгреса синдиката Србије, извод, *Борба*, 230, 27. 9. 1949, цртице: *Ljudska pravica*, 56, 8. 3. 1947. и 294, 16. 12. 1947, *Борба*, 314, 29. 12. 1948.

дите ни кадрове. Национализовали смо њихову имовину, и то без одштете; одбили смо да им плаћамо дугове старе Југославије… Реакција на такву нашу политику огледала се у смањивању обима размене, у одбијању давања кредита. Није нам преостало ништа друго него да тражимо кредите од оних социјалистичких земаља које су се налазиле на вишем нивоу развитка од наше земље и да са њима повећамо обим размјене.”[182] Међутим, доминантним сврставањем уз једну страну (обим размене с Истоком ће ускоро износити две трећине укупне спољнотрговинске размене), власти су читав *улог* (реализацију плана) заправо ставиле на једну карту. Ризици од једностраног *размештања фигура* у међународној економској утакмици превелики су, а на последице таквог избора Југославија неће дуго чекати.

Савладавање несташице кадра

Начини превазилажења проблема радне снаге и стручног кадра били су разноврсни, понекад стихијске природе и различитог нивоа успешности. Уопштено, може се говорити о два извора на које су се власти могле ослонити – ресурсе у земљи и ван ње, односно на лоше распоређен или неискоришћен постојећи кадар и на стране стручњаке. [183] Та два извора не стоје строго у релацији са националном припадношћу или држављанством. Међу ресурсима споља, сем странаца без запослења у матичним земљама, били су бројни Југословени са држављанством (пре свега репатрирци од којих се очекивао повратак и укључивање у привреду) или без њега (део предратне економске емиграције, с чијим се повратком рачунало), док су у домаће ресурсе улазила лица која су изгубила или никад нису имала југословенско држављанство (руске избеглице, раније са држављанством или без њега, након рата углавном са држављанством СССР-а, као и немачки ратни заробљеници).

Један од првих корака на санирању несташице стручњака усмерен је ка највећем домаћем ресурсу људства – армији. Од јуна 1945. почео је повратак стручњака из ЈА, а терет пријема и запошљавања демобилисаних бораца падао је на органе народне власти.[184] Међутим, углавном се радило о несвршеним ђацима и студентима, тако да њихова стручност често није била аде-

182 S. V. Tempo, *Revolucija koja teče*, 39.

183 Постојала су мишљења да услед огромних разарања у Европи Југославија неће моћи да рачуна на стручњаке из иностранства. АЈ-11-6-22, распис Министарства индустрије бр. 2795, 16. 3. 1945.

184 Министарство народне одбране (МНО) одбило је предлог о општој демобилизацији стручњака потребних индустрији, већ је она омогућена само појединачно. АЈ-17-160-161, акт б.б., 31. 5. 1945. О методологији ослобађања стручњака војне дужности: АЈ-11-3-15, распис VI, 8395, 18. 11. 1946.

кватна потребама заокруживања и контролисања пословних процеса. Иначе, ЈА је на крају рата, са својих 800.000 припадника, била огромно стециште радно способног становништва. Октобра 1945. ограниченом демобилизацијом обухваћени су само најпотребнији стручњаци, без којих се није могла покренути обнова, док ће масовно отпуштање уследити 1946. године.[185]

Други део потребне радне снаге очекивао се од репатријације југословенских ратних заробљеника, интернираца и принудних радника. Пошто је рапатријација посматрана не само као економски и социјални проблем већ и као политички (требало је спречити западне војно-политичке кругове да искористе репатрирце у пропагандне сврхе), рано се почело с припремама, а повратак је организовао Штаб за репатријацију Министарства социјалне политике, основан априла 1945. године. До краја октобра омогућена је репатријација 335.000 Југословена (од укупно 440.740 официра и војника заробљених у Априлском рату, политичких осуђеника и интернираца, принудно исељених, на добровољном и принудном раду), као и 88.000 странаца који су се на крају рата затекли у Југославији или су били у транзиту.[186]

О обиму несташице радне снаге расправљао је Министарски савет ДФЈ. На седници од 17. октобра 1945. одлучено да се предузму мере за враћање предратне економске емиграције ради искоришћења њених знања, националних и патриотских осећања и капитала за обнову и изградњу.[187] Иако није поседовала тачне податке,[188] власт је имала сазнања о великом

185 *Zapisnici sa sednica Politbiroa*, 434; *Записници НКОЈ-а*, 113, 214. Још марта 1945, услед свести о великом недостатку стручњака, ЈНОФ Техничког факултета у Београду молио је Повереништво трговине и индустрије да интервенише „да се са фронта борбе упуте на фронт припреме за обнову земље сви студенти технике уписани 1941. год. у IV, VI и VIII семестар као и апсолвирани студенти" ради завршетка студија. У грађи није потврђено да је иницијатива уродила плодом. АЈ-11-6-22, распис Министарства индустрије бр. 2795, 16. 3. 1945. О процени броја КВ и НК радника потребних индустрији из редова ЈА (1050) и плану распоређивања по републикама, септембра 1945. види: АЈ-11-6-22, Министарство индустрије, Персонално одељење, III 4982, 8. 9. 1945.

186 *Записници НКОЈ-а*, 165, нап. 146; *Zapisnici sa sednica Politbiroa*, 586–587.

187 На истој седници, у име пролетерске солидарности, прихваћен је захтев Прага да се иселе из Југославије Чеси и Словаци потребни за насељавање изпражњене територије, што је изазвало велику пометњу међу Словацима. Ипак, до компактног исељавања није дошло. *Записници НКОЈ-а*, 113, 213.

188 Надлежно Министарство рада и његово Исељеничко одељење нису имали готово никакве податке, па је влада јула 1946. обавестила министарства и ниже структуре о потреби да делегације и мисије које из различитих разлога одлазе у иностранство и дођу у додир са исељеницима, о томе известе Министарство рада. АЈ-11-3-15, распис бр. 1010/46, 13. 8. 1946; АЈ-11-7-26, Записник конференције Исељеничког одељења, бр. 7809, 23. 5. 1946.

броју исељеника (само у САД око 1.000.000). Било је познато да по социјалноекономском положају они спадају у радништво тешке, железничке и аутомобилске индустрије чије је материјално стање, како се веровало, „једва задовољавајуће” (само мали број сврставан је међу интелектуалце или „праве капиталисте”), а таква структура учинила је да економска власт ФНРЈ у њима види велики извор КВ радне снаге.[189] Мере владе довеле су током 1946. до повратка око 500 Југословена запослених у рудницима и фабрикама француске Лорене и око 250 КВ радника из Канаде.[190] Покушај са враћањем исељеника из САД, међутим, доживео је фијаско. Септембра 1946. године социјални аташе амбасаде ФНРЈ у Вашингтону Далибор Солдатић дао је о тој могућности песимистичку оцену, истичући „да се то питање не може ни постављати” пошто су се током маја и јуна исте године вратила тек шесторица економских емиграната.[191] Прва политичка и пропагандна настојања на привлачењу економске емиграције нису настављена систематски и упорно, те се повратак свео на појединце и мање групе радника и стручњака.[192]

189 Први представник ДФЈ у Уједињеним нацијама, В. Дедијер, изнео је 7. 8. 1945. оптимистички став о „20.000 првокласних стручњака за тешку индустрију […] и за воћарство”, који би се повратком исељеника могли добити. AJ-507-XI, 109-VI-1-82, к. 5; Vesna Đikanović, „Jugoslovenska država i iseljenici: propagandni rad među iseljenicima u SAD od 1945. do 1948. godine”, *Tokovi istorije*, 1–2/2005, 147–148.

190 Према писању листа Већа канадских Јужних Словена *Новости* из Торонта, та организација је била решена да у пролеће 1947 „у јеку обнове земље, пошаље у Југославију првенствено стручне квалификоване раднике исељенике”, подељене у грађевинску, металску, рибарску и пољопривредну групу, који би од уштеђевине сакупили новац за набавку алата и машина (за израду врата, прозора, прављење цементних блокова, сечу стабала, бушење камена, рибарски алат и мреже, наручите тракторе за извлачење стабала, компресоре и др.). AJ-17-114-115, Дневни преглед штампе, 91, 23. 11. 1946, 100, 3. 12. 1946, 146, 30. 1. 1947. Конкретне понуде или потражњу исељеника из Француске, Белгије и Канаде види у: AJ-11-33-97, распис VI бр. 246, 7. 8. 1948. и захтев за доделу 20 стругара из Канаде за Главну радионицу Електропривреде *Илиџа*, Сарајево, предмет бр. 15042, 23. 12. 1947.

191 Следећих година број повратника ће бити већи, али бројали су се стотинама, а не хиљадама, што се поклапало с мишљењем амбасадора у САД Саве Косановића, да је „апсолутно нетачно било приказивање да један велики део ове емиграције може да се поврати кући”. Према његовом виђењу, тај проценат је толико мали да је сувишно о њему водити рачуна. V. Đikanović, н.д., 151, 154, 158.

192 До 1950. године у ФНРЈ је ипак дошло око 18.000 исељеника, међутим, привредна и друштвена стварност и слаба брига државних органа, учинили су да до јесени већина њих изрази жељу да се врати (судећи по неагилности Привредног савета стиче се утисак да власт више није показивала интерес за исељенике). Најинтересантнији исељеник (из САД) који се вратио у земљу био је инж. Јоже Ментон, реномирани стручњак за конструкцију аутомобила (посебно каросерија), с којим је у

Почетком 1947. године власти ФНРЈ покушале су да у већем броју утичу на нову емиграцију, насталу као последица Другог светског рата, не би ли се њени делови који су били *заведени* да учествују у квислиншким формацијама, вратили у земљу. С тим циљем Танјуг је јавност подсећао на амнестију (из октобра 1944. и августа 1945) дату припадницима колаборационистичких војски, административно-судских тела и политичких организација, пропагирао могућност њихове репатријације, као и повратка свих ратних заробљеника, интернираца, принудних и добровољних радника или одређених група Немаца југословенских држављана.[193] Несташица кадра ублажавана је и примањем у државну службу руских емиграната, а као критеријум за пријем на рад узимано је њихово држање за време окупације. Припадници Руског заштитног копрпуса или управног апарата квислиншких влада нису долазили у обзир, међутим, емигранти „који су за време окупације имали поштено држање", о чему се претходно морала прибавити информација, могли су бити примљени на рад, при чему се првенствено мислило на стручна лица.[194]

Део стручне помоћи Југославија је очекивала и у ограниченој мери добила од Унре. На преговорима у Београду, окончаним потписивањем споразума од 24. марта 1945, делегација ДФЈ поставила је и захтев за упућивање стручњака за поједине привредне и непривредне области у циљу њихове хитне рехабилитације. Међутим, југословенски преговарачи су стекли утисак да је Унра у тој фази оскудевала у стручњацима и да их неће бити у обиму који би задовољио потребе. Ипак, уз помоћ програма Уједињених нација у Југославији је током 1946. године обучено преко 100 техничара за управљање тешким грађевинским машинама, а на 94 курса до маја 1946.

везу ступила Фабрика аутомобила Марибор. Пристао је да се врати (са супругом, IX 1949) и ради на подизању „наше индустрије и наших кадрова". Фабрика му је обезбедила одговарајућу кућу и обећала животни стандард „на који је он навикао, наравно у могућим и разборитим границама." *Zapisnici PS 3*, 646–647; AJ-108-1-5, акти од 16. 9. 1949. и 23. 5. 1950 (фол. 1064 и 1065).

193 Амнестија је обухватила припаднике четника, недићеваца, хрватских и словеначких домобрана, муслиманске милиције, албанских формација и др. јединица у служби окупатора, као и припаднике усташке војске, љотићевских одреда и руског добровољачког корпуса који су мобилисани после 1. 1. 1942. Повратак је омогућен Немцима који су под притиском или пропагандом били чланови *Културбунда*, деци до 14 година, као и онима који су пре рата напустили земљу, а показали су се као присталице НОП-а. Рокови за повратак продужени су септембра 1947, а сваки случај требало је *профилтрирати* и утврдити да ли је колаборација прешла прихватљив ниво. *Сл. лист ДФЈ*, 1/45 и 56/45; *Сл. лист ФНРЈ*, 80/47; *Dokumenti o spoljnoj politici, 1947/I*, 242–244.

194 AJ-4-17-168, акт б.б, 10. 8. 1945.

оспособљено је неколико хиљада тракториста. Број особља мисије Унре у периоду 1945–1947. кретао се између 500 и 300. Власти су настојале да их замене домаћим кадром, чим би се он оспособио, што је била и политика саме Унре, изражена у формули: „извршити и отићи”. Међутим, било је и случајева замене Унриних специјалиста због политичке превенције.[195]

Метода којом се ублажавао раскорак између жеља и могућности у процесу индустријализације и привредног развоја било је и прераспоређивање кадра. Ионако малобројни, домаћи инжењери нерадо су прихватали пресељење у другу средину, нове индустријске центре који су, по правилу, били урбано неизграђени. Тако је из развијеније Србије у БиХ и Црну Гору у периоду 1949–1951. прешло тек неколико инжењера, а из Хрватске ниједан. Ни преласци унутар једне републике нису радо прихватани, па се дешавало да премештај прихвате инжењери почетници, они који су тек изашли из затвора или се вратили са присилног рада, а у недостатку кадра таква лица постављана су и на руководећа места у предузећима.[196]

Битан *домаћи* ресурс страног порекла који је послужио за превазилажење мањка радне снаге (стручне и мануелне), били су немачки ратни заробљеници. За најгрубље послове они су ангажовани одмах по смештању у логор. Међутим, у комуникацији између ЈА и војних и цивилних установа којима су били потребни заробљеници често је долазило до неспоразума. Генералштаб се већ 25. априла 1945. године жалио влади како установе које потражују ратне заробљенике не предузимају никакве мере за њихов пријем, смештај и чување, већ очекују помоћ војске. Стога је војни врх утврдио процедуру тражења заробљеника по којој су захтеви ресора морали бити достављени преко команди позадине или команди инжењерије, којима би онда Генералштаб заробљенике упутио на распоређивање, спровођење, смештај, исхрану и чување.[197]

---

195 У време преговора о споразуму тек је једна Унрина екипа од шест лекара, на челу са др Банксом, радила у Сплиту. *Dokumenti o spoljnoj politici*, *1945*, 10–18; Б. Петрановић, „Помоћ УНРЕ”, 186, 204, 218.

196 Б. Мајданац, *н.д,* 143. ФНРЈ је спадала „у оне државе у којима се становништво релативно мало сељака”, нарочито у односу према Италији, Француској итд., „чији су становници непрекидно у покрету, па чак и исељавању”. Branislav Bukorov, *Poreklo stanovništva Vojvodine*, Novi Sad, 1957, 7.

197 АЈ-4-17-168, распис Председништва Министарског савета ДФЈ, пов. бр. 36, 26. 4. 1945.
Сем заробљеника, у привреди су коришћени и осуђеници са стручним знањима. Почетком 1948. тражено је од МУП-а око 180 осуђеника са специјалношћу, а 28. 4. 1949. закључен је између омладинског предузећа *Аутопут* и Казнено-поправног дома Нова Градишка уговор о преузимању на рад 20 лица за изградњу аутопута Београд–Загреб. Само на том градилишту, према плану за 1950. годину учество-

Ипак, главна се нада, док не стасају домаћи стручњаци способни да организују и воде југословенску привреду, полагала у помоћ совјетских инжењера и техничара и у ангажовање слободних вишкова стручног кадра из иностранства, превасходно средње Европе. Од њих се очекивало не само да управљају технолошким процесима у погонима, већ и да послуже као преносник знања и вештина. Разне делегације и дипломатски представници у бројим разговорима са СССР-ом и чланови војних мисија, синдикалних организација и дипломатских представништава у активностима на проналажењу, врбовању и слању у земљу стручњака из суседства, учинили су велики напор како би се привреди омогућио напредак и модернизација. То што је помоћ СССР-а остала недовољна, било је последица неразумевања, максимализма и неискрених политичких односа, док је конкретно појединачно ангажовање странаца, потврђено стандардним уговорним односом, оставило важне позитивне последице.

У вези са потребама Југославије за страном стручном и материјалном помоћи постојала је велика противуречност, која се тицала односа према Албанији. Док се грчевито борила да обезбеди подршку СССР-а у индустријализацији и изградњи армије, док је очекивала мноштво инжењера који ће покренути производњу, вапила за технолошким новинама, слала младе на школовање у Праг, Москву и Париз, док је по беспућима разорене средње Европе врбовала специјалисте за рад у привреди, – Југославија је све то давала Албанији, стварајући парадоксалну ситуацију. Албански ђаци и шегрти учили су у стручним школама и фабрикама ФНРЈ,[198] а на основу споразума о трговинској размени, усклађивању планова, изједначавању валуте и укидању царина, економској сарадњи и мешовитим друштвима, Београд је суседу не само пружио помоћ у економским, просветним и правним стручњацима, борио се за пријем у Уједињене нације и обезбедио стручњаке за добијање немачких репарационих уређаја, већ је у буџет за 1947. дао две милијарде динара у инвестиционом материјалу, роби широке потрошње и услугама.[199] Помоћ Југославије током 1947. и почетком 1948. (1,43 милијарде динара) износила је преко 56% албанског буџета, а тим

вало је више хиљада осуђеника. АЈ, Државно омладинско грађевинско предузеће *Аутопут* (61)-11-16.

198 Делегација коју су сачињавали представници албанске привреде и синдиката новембра 1946. године посетила је Хрватску и у фабрикама и стручним школама посетила албанске ученике и шегрте на школовању и практичном раду. АЈ-17-114-115, Дневни преглед штампе 85, 16. 11. 1946.

199 О кредиту за обнову, формирању Албанско-југословенске банке а.д., Тирана, и мешовитих друштава за железнице, истраживање нафте, рударска истраживања и експлоатацију, електричног, као и увозно-извозног друштва, о слању стручњака из ФНРЈ и о прекиду сарадње види: АЈ-50-49-108, 1946–1949.

средствима је изграђено више фабрика (шећера у Корчи, сардина у Валони, мармеладе у Елбасану, оружја у Рогожину, резервних делова), штампарије и телефонске централе у Тирани.[200] У том смислу, иако је власт ФНРЈ то доживљавала као припрему за будућу фузију, приговори СССР-а били су разумљиви и оправдани.

Организација посредовања рада

Непосредно након ослобођења у земљи није постојао државни орган који би се бавио организацијом запослења, већ су се тиме бавили синдикат (од јула 1946) и ресорна одељења за посредовање рада. Мера која ће добити на значају при успостављању баланса радне снаге било је посредовање рада. Док је руковођење привредом имало административне одлике (до 1950), хронични недостатак радне снаге изискивао је напор на организовању служби чији би задатак био „проналажење и планско укључивање радне снаге у привреду”. Сходно Уредби о оснивању управе за радну снагу из 1948. године образоване су такве управе на савезном нивоу (при Министарству рада), републичке при републичким министарствима рада и среске, односно градске управе за радну снагу. Њихови основни задаци били су проналажење радних резерви, укључивање радне снаге у привреду, правилан распоред и премештање радника и контрола планске употребе радне снаге. Укључивање радне снаге у привреду непосредно су обављале среске/градске управе уз помоћ месних комисија за радну снагу које су основане при месним народним одборима, а на основу израђених оперативних планова радне снаге.[201] Међутим, напор да се уреди питање правилне расподеле радне снаге, и поред обезбеђења великог броја радника, патио је од низа слабости, нарочито у методу рада. Често су услед

200 J. Marjanović и др., *25 godina*, 222; *Југословенско-совјетски односи*, 262.

201 Служба посредовања рада постала је задатак *јединствених синдиката* од 1. 7. 1946, међутим уз мноштво мањкавости и непоштовања поступака запошљавања од стране предузећа. AJ-11-3-15, допис Министарства индустрије I бр. 5095, 10. 9. 1946.

Оперативне планове укључења радне снаге за савезна предузећа састављало је Министарство рада ФНРЈ, а за републичка и локална републичка министарства рада. Орган који је састављао план рангирао је предузећа и утврђивао приоритете. Управе за радну снагу омогућиле су масовно запошљавање, па је током 1948. године у производњу укључено преко 500.000 нових радника, али многи су још увек били у саставу фронтовских радних бригада. Са циљем да се устали радна снага форсирало се укључивање радника путем органа рада (стални радници) и тежило смањењу учешћа фронтовских бригада (добровољни, привремени радници). Тако је учешће бригадира у укупном броју запослених пасти за годину дана са 69,8% (1949) на 24,9% (1950). AJ-36-17-38, Основни проблеми посредовања рада, 19. 4. 1952 (фол. 128); AJ-25-62-165, билтен *Проблеми рада и радних односа*.

лоше утврђених резерви радне снаге одређивана већа планска задужења него што су могућности места или срезова дозвољавале. То је узроковало да се план укључења не изврши или да се административним мерама врши притисак на оне раднике који због свог поседа или других обавеза нису могли да се укључе у привреду. С друге стране, предузећа нису марила за устаљење радне снаге, за правилан прихват, смештај и стручно подучавање. „Уместо да воде борбу за повећање продуктивности у раду она су се оријентисала на месечна 'требовања' радне снаге, не показујући при томе бригу о огромним финансијским средствима која су трошила на укључење радника који би после краћег задржавања у предузећу иста напуштала често пута не зарадивши ни толико да се покрију трошкови њиховог ангажовања."[202] Након преоријентације на кључне капиталне објекте, 1949. године, редовно је захтевано да се најпре за њих обезбеди радна снага, али несташица радника остала је велика и у гранама чији су производи били потребни извозу (шумарство, обојена металургија), па и у рударству. Само на кључним објектима у Србији, у лето 1949, од потребних 40.000–50.000 радника недостајало је 12.000, а следеће године 15.000.[203]

Током 1950. године (у марту и септембру), предузете су мере за ревизију радних места ради снижења трошкова производње, мера штедње и правилнијег распореда радника и службеника. На основу сазнања да је већина привредних грана, као и државна администрација, „задовољена радном снагом", смањене су квоте плана радне снаге. Иако су поједине гране привреде и нека предузећа и даље осећали мањак радних руку, по први пут су констатоване одређене унутрашње резерве, па и извесни вишкови радне снаге. С обзиром на такву ситуацију, дате су предузећима смернице да се као сувишна одаберу лица која имају потребу да се врате на пољопривредна имања, као и „физички здрава лица способна за рад у црној и обојеној металургији, рудницима итд.", али да се рад не отказује трудницама, дојиљама, ратним и радним инвалидима, болеснима, лицима са дугогодишњим радним стажом, као и ученицима у привреди. Ипак, већ крајем 1950, управама за радну снагу почињу да се пријављују лица (радници и службеници) који нису могли да пронађу себи запослење.[204]

202 АЈ-36-17-38, Основни проблеми посредовања рада, 19. 4. 1952 (фол. 128–129).

203 Истовремено, 1949. је била година када се настоји да се строго ограничи пораст броја радника (на 150.000) и да се израчунају тачне потребе „за приоритетне радове". Заправо, није било дозвољено никакво „повећање радне снаге изнад планираног пораста и планираног платног фонда" (осим за добровољну радну снагу), што сведочи да је рестриктивност условила тешка материјална ситуација. Б. Мајданац, *н.д,* 145; *Zapisnici PS 1*, 695; *Zapisnici PS 2*, 13.

204 АЈ-36-17-38, исто (фол. 129). О првим вишковима радне снаге у Жељезари Зеница

Предаја предузећа на управљање радницима 1950. године довела је до измене у начину решавања проблема радне снаге. Њено проналажење постало је ствар предузећа, а не државе, што је, макар испрва, довело до рационалнијег коришћења, али и до повећања броја оних који нису могли пронаћи радно место, односно до појаве незапослености. Исте године Министарство рада ФНРЈ пренело је на републике оперативне послове око укључивања радне снаге, што је довело до укидања Савезне управе за радну снагу и накратко је задржало још само давање одобрења за најзначајнија предузећа и приоритетне објекте. Престанком давања тих одобрења, почетком 1951. године, нестао је последњи непосредни утицај савезних власти на област рада и радне снаге.[205] Епоха *мобилизације радне снаге*, коју је карактерисало административно управљање, окончана је, а почео је период у коме се запошљава путем посредовања рада. Укидање савезног министарства рада, до којег је дошло 6. априла 1951. године, и симболички је означило крај периода у којем је савезна држава директно управљала радном снагом.

Стручност и ригорозни стаљинизам

Период југословенске историје непосредно након Другог светског рата припада несумњиво епохи у којој се обликује (преузима) стаљинистички друштвени поредак. Тај систем апсолутног господарења једне личности партијом, а партије државом и друштвом, у бити ауторитаран и тоталитаран, проширен је од 1945. године по земљама којима је доминирао СССР методом потпуног преузимања, тј. наметања, а не као узор за изградњу самобитног друштвеног система.[206] Истовремено, стаљинистичка хијерар-

види: AJ-25-166-438, акт Министарства рада НР БиХ, III бр. 990/51, 10. 2. 1951.

205 Део надлежности Министарства рада ФНРЈ пренет је на Главну управу за план и на Одсек за посредовање рада Савета за народно здравље и социјалну политику (процењено је да је посредовање активност с којом треба рачунати у будућности). Крајем прве половине 1951. управе за радну снагу при републикама бавиле су се само радном снагом потребном за кључне објекте, да би у јесен исте године и оне биле укинуте, а послови запошљавања прешли су на савете за народно здравље и социјалну политику република. Среске и градске управе и даље су постојале у местима где су се јављали вишкови радне снаге, али су се бавиле скоро искључиво посредовањем рада, а не његовим административним управљањем. AJ-36-17-38, Основни проблеми посредовања рада, 19. 4. 1952 (фол. 129–130).

206 Појам стаљинизма користимо у смислу дефиниције коју је образложио М. Јовановић, са свим особеностима које је тај систем поседовао, временским опсегом у којем је доминирао и ефектима које је постигао. Мирослав Јовановић, „Стаљинизам”, *Историјски гласник*, 1–2/1993 (даље: М. Јовановић, „Стаљинизам”), 103–118.

хија наметнута је земљама *народних демократија* и у међународним односима. Југославија, чије су власти свесно и темељно уводиле такво уређење, након разлаза 1948. године постала је прва земља која је избачена из међународне стаљинистичке хијерархије, међутим, појава је била укорењена и у првој реакцији на сукоб са *домовином стаљинизма* рестриктивност слобода и ригорозност система, основне карактеристике њене ауторитарне и тоталитарне матрице, појачане су.[207]

Неповерење према ономе што интелигенција мисли и ради може се сматрати општим местом свих тоталитарних и једнопартијских система. У случају комуниста, интелектуалци су најчешће били синоним за *класног непријатеља*, односно неко ко носи другачије идеје и представља опасност за поредак. Како су интелигенцију, макар њен део, водила више духовна и морална начела него политичка, и како је своју етику заснивала на етици људских и грађанских слобода, то је често била у сукобу са владајућим концептима – политичким, друштвеним, економским, уметничким – а власт је сврставала, сходно томе да ли служи револуцији или износи критичке ставове према друштвеној пракси, на *поштену* и *реакционарну*.[208]

---

207 Стаљинистички методи напуштаће се постепено, променама с почетка педесетих година XX века, даљом децентрализацијом, покушајима дебирократизације и ограничене демократизације у друштвеној сфери и увођењем радничког самоуправљања. Ипак, увођење самоуправљања баштинило је један од основних постулата стаљинизма – уверење о развоју социјализма у једној земљи. Источна и западна штампа одмах након сукоба, као и неки истраживачи, историчари, социолози и теоретичари друштва доцније, називали су тај систем епонимом *титоизам*, али не постоји сагласност да ли се може говорити о засебном систему или о Титовој верзији стаљинизма. Термин је на Истоку коришћен у значењу ревизионизма и издаје комунизма, а на Западу у смислу мање репресивног социјализма или „меког тоталитаризма". Тито се ограђивао од појма, свестан *греха* фракционаштва, ревизионизма и троцкизма: „Титоизам као посебни идеолошки правац не постоји због тога што ми нисмо донијели ништа новог у науци марксизма-лењинизма. Ради се само о томе да смо ми успијели најправилније примјенити ту науку. Пошто нема ничег новог, нема ни правца." М. Јовановић, „Стаљинизам", 109; Д. Стојановић, „Уље на води", 141; Todor Kuljić, *Sećanje na titoizam: između diktata i otpora*, Beograd, 2010, 31; *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*, III, Vladimir Dedijer (prir.), Beograd, 1984, 610.
Прва негација *титоизма* као посебне идеологије, коју је сам Тито дао, била је у интервјуу *Њујорк тајмсу*, 6. 11. 1950. године: „Не постоји никакав 'титоизам'. Ми смо само чврсти у спровођењу теорије Маркса и Лењина и боримо се против ревизионизма. Не постоји никаква нова теорија, него само правилно спровођење постојеће теорије. Ми примењујемо ту науку на специфичне услове у нашој земљи." *Dokumenti o spoljnoj politici, 1950*, 289.

208 Предраг Палавестра, *Књижевност и јавна реч*, Пожаревац, 1994, 29.

Економско и државничко искуство југословенских револуционарних снага било је оскудно. За разлику од бољшевика који су након Октобарске револуције 1917. године имали, „само теорију и навику на марксизам”,[209] југословенски комунисти темељили су свој привредни опоравак и административну организацију на совјетским узорима, али непосредно познавање тих узора била је привилегија тек неколицине револуционара који су боравили у СССР-у. Подражавање совјетских модела је, макар у раним годинама, било доследно, како у теорији тако и на практичном пољу.[210] И не само на нивоу политичког и економског, дакле оног реално опипљивог дела друштвене стварности, већ и у свету имагинације, идеје и фикције и њихове експресије, односно у сфери културе и уметности.[211]

Став КПЈ према интелигенцији (и другима уопште), извирао је из уверења која су њени припадници имали о себи. У бољшевизованој партији, пред рат очишћеној од фракција, са предисторијом живота у конспирацији, обликовала се слика комунисте као морално и политички непоколебљивог, хетерономних схватања, који *ствар* партије одваја од личности (занемаривање у име великих задатака), надахнутог пролетерским интернационализмом и јаким уверењем у праведност *комунистичке ствари*, руководству беспоговорно одговорног и спремног на жртву. О налозима са врха није се дискутовало – они су били императив. Како је навео Б. Петрановић: „Поданичко, милитантно, солидарно и фанатично уверење није међутим сматрано за унутрашњи терет, већ насупрот томе – за највиши израз слободног опредељења.”[212] С таквом представом у себи не изненађује што ће

209 Adam Ulam, *Nedovršena revolucija: marksizam i komunizam u modernom svetu*, Beograd, 1990, 175.

210 Губитак револуционарне компоненте по завршетку револуције, раскидање са демократским призвуком марксизма, искорењивање револуционарног анархизма, суштинско укидање идеја социјализма путем етатизације и увођења „диктатуре пролетаријата” баш у име његове будуће изградње и друге парадоксалне појаве које су пратиле изградњу бољшевичке власти у Русији, биле су константа и изградње *социјализма* у Југославији. Власт је полазила од премисе да масе (па и радничка класа) „данас” не разумеју високо постављене циљеве изградње новог друштва, али да ће то у будућности разумети, па су централизација, јачање државе, рестрикција грађанских права и слобода, превласт једне парије и клизање у отворену диктатуру, појаве супротне идеји социјализма као друштва социјалне правде и једнакости, постале доминантне у ФНРЈ и другим земљама Истока. *Исто*, 176–177.

211 У делима *ангажованих* уметника естетика социјалног реализма налагала је избегавање мотива који би приказивали сиромаштво, глад и насиље, суморну свакодневицу, није било места за истицање „личних емоција и проблема, егзистенцијалистичке запитаности”, већ је *сликана* само пожељна стварност, која би се властима допала. Ivan Hofman, „Umetnost i represija”, *Tokovi istorije*, 1–2/2004, 175.

212 Б. Петрановић, *Југославија на размеђу*, 266.

став *правог комунисте* према интелигенцији, по суштини упућеној на преиспитивање и сумњу, спремној на постављање питања, чак и у временима кад она услед страха утихне, – бити неповољан.

Из извора је видљиво да су у очима врха КПЈ интелектуалци били синоним за малограђанштину, опортунизам, секташење, бирократију. Значајније присуство интелигенције у редовима Партије доживљавано је као „разводњавање". Велики број службеника и намештеника (уместо индустријских радника и сељака) у КПЈ уносио је „у живот организације малограђанске погледе, опортунизам и каријеристичке тежње". На седници Политбироа ЦК КПЈ и Бироа ЦК КП Словеније, 4. децембра 1945. године, закључено је да интелектуалци ушли у Партију током рата чине њен социјални састав малограђанским, што је погодовало уласку из каријеристичких мотива, организационој лабавости, испољавању ситносопственичких расположења, идеолошкој толеранцији према схватањима страним Партији, компромисерским тенденцијама, рецидивима грађанске и религиозне свести и сличном. Стога је крајем 1945. и почетком 1946. године спроведена чистка од „случајних сапутника, непријатеља и идејнополитички незрелог чланства", па су одстрањени „каријеристи", „чланови слабе прошлости", који су у КПЈ ушли непроверени, „прикривени непријатељи" и „сумњиви елементи". Чистка је захватила све организације КПЈ, укључујући и организације у ЈА. Из армијских организација, за кратко време, одстрањено је 6000 чланова, нарочито ђака и интелектуалаца.[213]

О стручњацима ван КПЈ владало је још горе мишљење. На поменутој седници Политбироа потпредседник владе Словеније Иван Мачек изрекао је констатацију која, у неку руку, представља *вјерују* врха према интелектуалцима и стручњацима: „Стручњак – иако није непријатељ – бирократа је".[214] Негација у апозицији као да потире саму себе. Потреба да се истакне да стручњак *није непријатељ* сугерише и претходно постојање премисе о стручњаку – непријатељу. Међутим, иако је тим исказом стручњак ослобођен хипотеке непријатељства према Партији, остала је друга – нешто блаже, али не много пријатније и прихватљивије уверење: *стручњак је бирократа*. Неповерење према интелигенцији било је очигледно.[215]

Руководство Југославије, омеђено идеолошком матрицом, неретко је осећало искрено неповерење према техничкој интелигенцији која није произашла из радничке и сељачке средине. Таква схватања обликована су,

213 *Zapisnici sa sednica Politbiroa*, 99–101, 429–430.

214 *Исто*, 102.

215 По другом схватању комуниста, стручњацима (конкретно електроинжењерима) признавало се знање и стручност, али истовремено су оквалификовани као „политички негативни". AJ-11-4-17.

како каже Темпо, на основу бројних романа о изградњи у СССР-а, који су били „пуни описа штеточинских подухвата техничких стручњака који су потицали из буржоаске средине”.[216] Зато се чврсто веровало да је неопходно нови технички и привредни кадар подићи „из редова радничке класе”, како је о томе на синдикалном предавању у Београду, децембра 1946, говорио Кидрич.[217] *Штеточинство*, неискреност и непријатељски однос интелигенције нису мимоишли ни сферу уметности, а посебно филм. Током прве послератне деценије интелектуалци, као идеолошки сумњиви, нису могли бити главни ликови у филму, посебно не позитивни (с тек неколико изузетака), а однос кинематографије према њима био је повод једног од првих домаћих филмских скандала. Југослав Југ Ђорђевић је 1948. године почео да пише сценарио за филм *Језеро*, у којем је намеравао да прикаже промене у животу сељака услед индустријализације. Међутим, промена политичке климе након разлаза са СССР довела је до захтева утицајних личности (Ђиласа, Ранковића и Кардеља) да се заплет филма обликује око саботаже бране у изградњи. Након премијере, 1950. године, уследила је бурна реакција радника и инжењера електроиндустрије и грађевинарства, који нису могли да прихвате да се *саботер* налази у њиховим редовима, па макар то било и на филмском платну.[218]

Неповерење према техничкој интелигенцији и увереност у њену неискреност није било само одлика схватања у врху државе, већ и на нижим нивоима. Обласном НО за Истру нарочито је сметало што су техничари и инжењери одбијали послове под изговором да се „за поштен рад добије поштена надница”. Такве изјаве изазивале су презир носилаца локалних власти, неретко полуписмених. Нетолеранција је нарочито била јака према кадру који није био учесник НОП-а, па је проглашаван штетним за покрет и називан народним непријатељем. Како се са доступним али нешколова-

216 S. V. Tempo, *Revolucija koja teče,* 132.

217 AJ-17-114-115, Дневни преглед штампе, 98, 3. 12. 1946. Извештај о том Кидричевом говору пренела је *Борба* у броју од 3. 12. 1946.

218 Да наивна идентификација неизграђене публике, неспособне да раздвоји стварност од уметничке интерпретације, са ликовима на филму буде већа, учинило је то што је сценографију чинио препознатљив објекат – брана хидроелектране Јабланица. Иако остварење режисера Радивоја Лоле Ђукића и сценаристе Ђорђевића није забрањено, оно је убрзо скинуто са репертоара. Режисер и сценаристa нису били дисиденти, већ су се искрено трудили да испуне очекивања политичког врха. Ипак, Ђукућ није наредних десет година добио шансу да сними следећи филм, а Ђорђевић се, у тренутку депресије због друштвене осуде филма, убио. Горан Милорадовић, „Стаљинови поклони (Тематика југословенског играног филма 1945–1955)”, *Историја 20. века*, 1/2002 (даље: Г. Милорадовић, „Стаљинови поклони”), 102–103.

ним кадром није могло на функционалан начин организовати пословање, стручњаци су окривљивани за неуспех у спровођењу нереалне привредне политике и добијали су етикету саботера. Тек ретко могло се чути да „ти школовани људи могу бити веома значајни у обликовању господарског живота у новој држави".[219]

Организујући ресоре министри су на руководећа места постављали пре свега *партијце*, а потом стручњаке. Сматрало се да ће „производња цвјетати ако је организују комунисти, спремни да 'сагоријевају на послу'". Таква је политика доживела неуспех, што се нарочито добро видело у рудницима. Тамошњи руководиоци, комунисти без стручног знања, форсирали су производњу не водећи рачуна о рационалности експлоатације. Редовно се догађало да су „првих мјесеци подизали производњу и премашивали планове, али затим би производња нагло почела да опада". Показало се да је производња привремено повећавана грубим раубовањем рудне супстанце, што је недопустиво с гледишта рационалне експлоатације. Чињеница да није било довољно бити комуниста да би се успешно руководило предузећем унеколико је кориговала став и парксу врха југословенске државе према техничкој интелигенцији.[220] Ипак, дуго се превиђало да је национализацијом *уништен* огроман део индустрије која се ослањала на иницијативу и техничко знање власника.[221]

Корекцији става према интелигенцији нису ишла наруку крута догматска виђења друштвене стварности и вредности које заслужују афирмацију. Једно од њих било је уверење, изграђено у обнови а доцније коришћено само формално (у сврхе пропаганде), о неприкосновености идеје општег егалитаризма и *култу* физичког рада. „Одступање од 'потпуне једнакости у свему' дозвољавано је само минимално и изузетно (за високе стручњаке, за традиционално призната занимања – инжењери, лекари, чији је рад, такорећи опипљив, што им даје право на нешто виши стандард)"[222], али и то с муком. У суштини, прокламовани егалитаризам у условима велике беде свео се на *равномерно распоређено сиромаштво*, на механичко хомогенизовање у околностима када се једва задовољавају елементарне егзистенцијалне потребе.[223]

---

219 Darko Dukovski, „Negativne gospodarske, socijalne i političke prilike u Istri (1945. – 1954.)", *Dijalog povjesničara/istoričara*, Zagreb, 2001, 280.

220 S. V. Tempo, *Revolucija koja teče,* 133.

221 Како је Велебит приметио, руководство ФНРЈ није знало или га није занимало „како свест о личном власништву јако мотивише предузетништво." Jože Prijevec, *Tito i drugovi*, I deo, Beograd, 2013, 336–337.

222 M. Pečujlić, *н.д.,* 299–300.

223 Примена догматских принципа у свакодневном животу попримала је каткад разме-

Суморна стварност ће и поред неповерења у интелигенцију приморати врх КПЈ да током 1946. године заузме помирљивији став, мада су запажања „крупних примера о неправилном поступку према стручњацима” у привреди забележена још раније.[224] Уочавајући „неправилан однос према стручњацима” и тежњу за уравниловком (у погледу плаћања и положаја), Хебранг је навео да такав приступ не може да развије „иницијативу и вољу за рад”. „Стручњак мора да прати литературу у својем слободном времену. Ако је не прати он не може да се усавршава. Ако хоћемо да се он поред редовног посла […] и даље усавршава, прати литературу и развија, треба да има стан који му одговара, литературу која му је потребна. […] Код нас је међутим данас доста распрострањено мишљење да високо квалификовани стручњаци специјалисти треба да живе управо истим животом као и неквалификовани радници. [Има питања] зашто стручњак станује тамо где је раније становао управник, зашто му треба млијеко, зашто се не храни на казану и сл. Разумије се да такав однос према специјалисти-стручњаку мора да убије код њега вољу и иницијативу, спречава и кочи могућност развитка и од тога трпи сам посао и подузеће.”[225] Након смене Хебранга Кидрич је изнедрио нове клице *самокритике* због односа према стручњацима. Обраћајући се 22. септембра 1946. Политбироу, након констатације да је „ситуација с кадровима врло тешка”, он је изјавио како се „греши […] према стручном кадру – секташки и опортуно”. Како је потреба за стручним кадром била огромна, као и за његовим поверењем у државу, сугерисао је да се појача васпитно-идеолошки рад и промени систем награђивања.[226]

Питање *секташког односа* према стручњацима било је једна од главних тема у настојању Информативног бироа Министарства индустрије да крајем 1946. године прикупи податке о проблемима за које јавност није знала. Једно од питања било је „третирање стручњака”, тј. однос и грешке који се чине према њима.[227] Посебну занимљивост појединих докумената у којима се констатује недостатак стручњака чини у извесном смислу

ре гротеске. Када је у лето 1945. године уведено нормирање (иако су многи радници и стручњаци показивали отпор верујући да је то „повратак на старо”), испоставило се да послодавац није у стању да одреди акорд за све. С обзиром на стимулативни карактер нормирања, у појединим деловима предузећа, тамо где је рад био „бројив” или „мерљив”, радницима који су пребацивали норму наднице су прогресивно расле. Међутим, стручњацима, запосленим на пословима који нису били лако мерљиви, није се могла увести норма, па су остајали са основним зарадама које су онда биле ниже од радничких. Р. Радић, *н.д.*, 30.

224 АЈ-11-4-16, 19. Записник састанка начелника Одељења за енергију, бр. 8738, 13. 12. 1945.

225 АЈ-17-13-13, Записник са састанка у кабинету министра индустрије, 2. 2. 1946.

226 *Записници НКОЈ-а*, 177.

227 АЈ-11-3-15, распис VI бр. 9898, 18. 12. 1946.

жаловит тон који чињеницу мањка кадра појачава тврдњом о нарочитом недостатку „кадра који је политички стручан и проверен". Заправо питања политичког сврставања или симпатије/антипатије која се отворено показују биће и убудуће и поред покушаја да се према стручњацима избалансира став, основ за пријем у службу, остајање на раду и отпуштање.[228] Арсенал епитета који сликају *непријатељство* стручњака није се битно разликовао у зависности да ли је стручњак о којем се говори држављанин ФНРЈ или странац. Ипак, уз стране сручњака посебно ефектно је деловала квалификација „није пријатељски наклоњен Новој Југославији".[229]

Оно што је онемогућавало јачи уплив комуниста на непартијску техничку интелигенцију (па и радништво), били су они сами и бирократизација у коју су брзо склизнули. То је приметио министар рударства, Темпо, након што је обишао *терен*. Уочио је да на најтежим пословима (у окнима) уопште нема комуниста. Пракса је показала да чим би неко био примљен у партију, добио би руководећу функцију, па је све мање комуниста било у производњи, а све више у администрацији, где су им расле материјалне привилегије (економије са којих је обезбеђивана јевтина храна, посебне виле и одмаралишта на мору и планини итд.), што је био поуздан сигнал да је „процес бирократизације захватио не само друштво него и саму Партију."[230]

Као својеврсни парадокс звучи једна критика из периода оштре кампање против југословенског државног и партијског вођства, упућена после објављивања Резолуције ИБ. Наиме, југословенским комунистима и Титу, који евидентно нису гајили нарочите симпатије према интелигенцији, замерено је од стране комуниста Словачке да су се, поред осталог, уљуљкани успесима, дистанцирали од радничке класе и окружили „каријеристима из редова интелектуалаца".[231] Дакле, посредно бисмо могли закључити, интелигенција је и у овом случају можда била главни кривац.

---

228 АЈ-11-46-155, Проблематика Персоналног одељења за фебруар 1948. и Тромесечни план рада Персоналног одељења за последњи квартал 1948 (у том плану наводи се: „Претрести сав кадар Министарства и све оне који нису неопходни и који су политички неисправни отстранити").

229 Тако је оцењен швајцарски стручњак светског гласа, проф. др М. Рош. Иако са великим искуством у испитивању водних тунела (неопходним за градњу Хидроелектране Јабланица), Земаљски пројектантски завод БиХ проценио је да Рош „није пријатељски наклоњен", те да га „не би ни требало звати у нашу земљу". Замерено му је јер је за свој рад тражио хонорар, за разлику од „чехословачких професора Јеждика и Хацара, који су нас помогли савјетима и позајмљивањем инструмената". АЈ-11-35-107, преписка (1947).

230 S. V. Tempo, *Revolucija koja teče,* 133–134.

231 M. Perišić, „Čehoslovačka javnost i Rezolucija", 111.

Правни оквир ангажовања, рада и боравка страних стручњака

Правни положај странаца и страних стручњака у Југославији

Правни положај странаца, као посебна грана правне науке, изучава правила која се односе на правну ситуацију странаца на територије неке државе. Та ситуација може да буде регулисана тако да странац ужива сва права, што је ређи случај, или извесна права која уживају домаћи држављани. Послератна Југославија у том смислу није била изузетак и она је своју нормативну делатност уредила тако да има форму којом се страним држављанима обезбеђују релативно резервисана права, а област је регулисало више законских аката који су представљали комбинацију дипломатског или законског реципроцитета. Најважнији циљ законодавства о странцима био је спречавање њихове економске пенетрације (уплив капитала и утицаја). Међутим, када је легислатива о раду страних држављана у питању, прописи су били либерални и делимично су напуштали начела реципроцитета. Страни земљорадници и ситни поседници кућа за становање изједначени су у потпуности са Југословенима, а страни радници (специјалисти) у извесној су мери фаворизовани.[232] То не значи да је фаворизација обухватала све аспекте рада странаца, већ само сегменте који су играли улогу у *привлачењу* стручњака и пуном искоришћењу њихових професионалних умећа.

Ограничења која су примењивана на све странце (и стручњаке), тицала су се слободе кретања (до либерализације до које ће доћи јула 1950) и слободе вођења обрта (пословања), као целине из области слободе рада. Друга целина слободе рада, право запослења, формално није имала ограничења (лица која су добила право боравака стицала су и право на рад). Међутим, пракса је одступала од прокламованог начела, па су странци у ФНРЈ долазили обично путем уговора и специјалних квота. Како су навели М. Бартош и Д. Николајевић, са италијанским индустријским и са мађарским грађевинским радницима склапан је колективни уговор, а са немачким радницима уредбом прописани (типски) индивидуални уговор.[233] У целини гледано, правни оквир (па и пракса) рада странаца, који је осим посебних прописа извирао и из мноштва других аката важећих за грађане

232 Милан Бартош, Борко Д. Николајевић, *Правни положај странаца (Савремена схватања међународне праксе и праксе у ФНРЈ)*, Београд, 1951, 5, 124. Начела фактичког (у појединим стварима и дипломатског) реципроцитета и у извесним појавама изједначавања странаца са домицилним становништвом били су присутни и у законодавству КЈ, а извирали су још из прописа Краљевине Србије. Види: Андрија М. Ристић, *Правни положај странаца*, Београд, 1934, 77–79.

233 Колективно уговарање није се односило на све Италијане, већ на поједине групе. М. Бартош, Б. Д. Николајевић, *н.д.*, 130, 164.

ФНРЈ, стављао је та лица у умерено повољан положај, у многим појединостима једнак са домицилним становништвом, у појединостима чак фаворизујући (обезбеђење девиза за део уштеђевине, за изузетно важне појединце посебно обрачунате принадлежности и сл.) и у извесним елементима рестриктивнији (нпр. део радних слобода). Међутим, када су рестрикције слобода у питању, оне нису недостајале ни ако говоримо о Југословенима, нарочито слобода кретања, али и друге слободе (посебно ако говоримо о правној пракси, а не о нормама).

Општи оквир радног права у Југославији

Општи оквир из кога ће се црпсти права која се односе на стране стручњаке и раднике формирао се независно од њихове појаве, од ступања КПЈ на власт, односно током процеса преузимања државе. Како изградња система није могућа без одговарајућег апарата, тако ни градња *новог* друштва није била могућа без мноштва надлештава и државних службеника различитих профила. Стога не чуди што су међу првим актима НКОЈ-а биле одлуке и уредбе које су се бавиле службеницима.[234] Материја ће се искристалисати доношењем Закона о државним службеницима (1946), али општа област рада добиће своју нормативу усвајањем низа закона и уредаба о раду и радним односима (заступање радника, осигурање, спорови, инспекција рада, плате и наднице, платни разреди, радни односи у привредним гранама, откази, годишњи одмори, радничко снабдевање, норме, заснивање и престанак радног односа, радне књижице итд).[235] Тако дубоко регулисање области рада разумљиво је ако се има у виду да је путем национализације и других видова подржављења привреде држава постала најкрупнији послодавац. Под таквим околностима било је потребно регулисати рад и *кадрирати* на свим нивоима, од радионица до крупних индустријских гиганата и државних установа.

Област рада у систему државне управе представљао је новим револуционарним структурама непознат терен. Без искуства и потребних знања, креатори политике рада и радних односа, дуго су тумарали. Оснивање

234 Прво су донете Одлука о стављању на расположење свих државних чиновника и службеника (31. 10. 1944) и Одлука о полагању заклетве државних службеника и судија народних судова (19. 12. 1944). Током 1945. донете су уредбе о постављењу и унапређењу, о установљењу права на пензију, о регулисању принадлежности службеника грађанског реда и осталих службеника савезних министарстава и установа и о пензионисању државних службеника. *Сл. лист ДФЈ*, 1/45, 2/24, 19/45, 24/45, 86/45.

235 Закон о државним службеницима (*Сл. лист ФНРЈ*, 51/46, 44/48, 4/49, 11/50). За прописе о раду види *Сл. лист ДФЈ/ФНРЈ* за период 1945–1950.

посебних ресора рада од средине 1946. није било довољан услов да се та област ефикасно уреди и брзо почне да функционише. Како су и сами органи рада примећивали, последице неискуства вукле су се још до краја 1947. године (па и даље), тако да су се чак и код јасних и одређених задатака морали с тешкоћама савладавати „проблеми организације, проблеми делокруга рада, метода и систем и раду и т.д.”[236] Промене у ресорима, попут проширења или смањивања делокруга министарстава, додатно су неповољно утицале на успостављање чврстог и функционалног система.

Ради ефикасног спровођења кадровске политике формиран је 1948. године Секретаријат Владе ФНРЈ за персоналну службу, којем су поверене и извесне функције контроле. Слични органи образовани су и при владама народних република. Одредбама члана 49. Закона о државним службеницима за вођење персоналних послова формиране су, осим централне персоналне службе, и посебне персоналне службе у свим органима, које су биле надлежне за доношење решења из службеничких односа. Њихова сврха била је да државним органима обезбеде добар кадар, омогуће покретљивост државних службеника и воде једнообразну евиденцију.[237]

Плате и друге принадлежности државних службеника прописане су општим актима, али настојало се, у идеолошком уверењу о успостављању идеалног баланса између могућности сваког појединца и његовог учинка, да се оне индивидуализују и одреде према квалитету и обиму рада. Прописи о накнадама из 1946. и Основна уредба Савезне владе о принадлежностима савезних државних службеника из септембра 1947. године утврдили су такав систем принадлежности. Основи облик примања, плата је била везана за звање, које је исходило из степена стручне спреме и радног искуства, те се *индивидуализација* зарада вршила применом других принадлежности као стимуланса. Тако се преко плате могло рачунати на: индивидуални или колективни додатак по ефекту рада; функционални, тј. положајни додатак (зависно од значаја функције и установе могао је премашити просечне плате средњих службеника и бити у равни с нижим платама виших); посебне личне додатке (за дужи прековремени или рад који тражи велико знање и искуство, стално ванредно залагање, допринос бољој организацији, обављање више дужности, рад под тешким и по живот опасним околностима и обављање поверљивих послова); премијске додатке (постигнуте

236 АС, МР НРС, Досије фонда, Годишњи извештај о раду Министарства рада НР Србије у току 1947. године, акт Кабинет бр. 35, 13. 1. 1948.

237 Игор Вукоњански, „Положај државних чиновника у епохи социјалистичке Југославије 1945–1966”, *Архив, Часопис Архива Југославије*, 1–2/2012, 180. Сходно *Правилнику о евиденцији државних службеника*, евиденција се водила путем службеничких листова, књижица и картотеке. *Сл. лист ФНРЈ*, 56/46.

уштеде у новцу, материјалу или времену, теренски, ноћни, удаљени и сл. рад, оптерећеност у послу, успешно обављање послова од нарочитог значаја, рационализација рада, групни успеси и сл.); „изванредне награде" (за радове ван редовног посла или нарочито важне за државу); и додатак на децу, као и на неке друге повластице које су имале карактер материјалних и почасних погодности. Тиме се основна плата могла увећати (чак знатно изнад двоструког износа), али њоме су руководиоци могли прилично и калкулисати.[238]

Правне норме намењене страним држављанима на раду у ФНРЈ

Прописи о ангажовању и запослењу

Када су страни стручњаци у питању, Југославија је, уз више сегментираних норми, донела и неколико општих аката намењених тој правној новини. Како је у делокругу Министарства рада било старање о ангажовању страних стручних радника и специјалиста, то је оно било главни стваралац упутстава којима ће се регулисати читав ток ангажовања, од потражње стручњака у иностранству и преузимања првих облигација, до њиховог доласка у земљу, прихватања, закључења уговора и евидентирања. Међутим, приликом доношења прописа о раду и боравку странаца, скоро као по правилу, каскало се за догађајима. Прва иницијатива за нормирање запослења страних држављана покренута је крајем 1945. године, али предлог Министарства социјалне политике НР Хрватске није наишао на разумевање.[239] Иако је уочено присуство запослених недржављана ДФЈ (руских емиграната без држављанства, избеглица из Егејске Македоније, нешто Италијана и Мађара), влада је сматрала да њихово право на рад „не може се сада дефинитивно регулисати", па је остављена могућност да се упошљавају „као радници само ако су стручно – квалификовани и као такви

238 *Сл. лист ФНРЈ*, 83/47. Материјалне погодности су биле ослобађање од такси на поднеске у вези са службеничким односима, а почасне су обухватале похвале, награде за ударнички рад, наменске поклоне (вредносне), посебна одликовања и специјална звања. И. Вукоњански, *н.д*., 181.

О правном оквиру који је регулисао питање плата и других принадлежности више види у: Vojislav Petrović, *Razvitak privrednog sistema FNRJ posmatran kroz pravne propise*, I, Beograd, 1954, 48, 65–75; исти, *н.д.*, II, Beograd, 1955, 27, 40–41, 43.44, 61–62; исти, *н.д.*, III, Beograd, 1956, 24–27, 38–45, 55–57, 91–105.

239 Министарство је било подстакнуто да тражи такав пропис пошто је на територији Хрватске до рата било регистровано 7000–8000 упослених странаца, о којима више није било података. Поднет је нацрт привремене уредбе (на основама уредбе из 1935), али предлог је одбијен под изговором да се питање мора решити на федералном нивоу. AJ-50-119-242, К бр. 1592, 28. 12. 1945.

неопходно потребни.”[240] Како је остало нејасно ко таквим радницима даје дозволу за рад, влада је 21. фебруара 1946. године утврдила да је то, након прибављања мишљења ОЗНА, у надлежности савезног и републичких министарстава рада, остављајући и даље отворена бројна питања.[241] Покушавајући да разради став владе, Министарство рада ФНРЈ је 2. марта 1946. године дефинисало тек неколико елемената поступка добијања решења о запослењу,[242] а наредних месеци је покушавало да пружи одговоре на бројна нова питања.[243] Уз то нови општи прописи, попут Закона о државним службеницима, само су запетљали пропозиције у вези са запошљавањем странаца.[244]

Крајем јануара 1947. године, убрзо пошто је добило у надлежност старање о ангажовању страних стручњака, Министарство рада ФНРЈ израдило је текст типског уговора за закључење са немачким стручњацима. У њега су уграђене новине из домаћег радничког законодавства: годишњи одмор од 30 дана након 11 месеци рада (не 12, као раније); социјално осигурање проширено је на случајеве старости, изнемоглости и смрти и болести (раније обухваћена само несрећа на раду) и укључило је чланове породице; утврђено оптерећење плате порезом и социјалним давањима (20,7% на терет послодавца, а 7,3% на терет намештеника) и право на отпремнину (једна месечна плата).[245] Надаље су парцијално доношени акти који су уређивали појединa питања из радних односа странаца. Тако је на обавезу која је дуго преузимана у свим уговорима, а која се тицала права странаца (Немаца) да део уштеђевине шаљу у иностранство, правно *реаговано* тек у лето 1947. године када је Министарство рада донело решење којим је Народној банци омогућено да може од предузећа код којих су запослени

240 Исто, пов. бр. 914, 29. 12. 1945.

241 Исто, пов. бр. 410, 21. 2. 1946.

242 Одређено је да се могу запослити само неопходни странци, да послодавци молбе за рад предају републичким министарствима социјалне политике (у Хрватској Министарству рада) која прибављају мишљења ресорног републичког привредног органа (о неопходности), берзе рада (да у земљи нема стручњака) и МУП-у, и да такве предмете проследе Министарству рада ФНРЈ на решавање. Избеглице су искључене из процедуре и на њих су се примењивали прописи као за Југословене. AJ-50-119-242, акт Министарства рада, пов. бр. 16, 2. 3. 1946.

243 Каснијим тумачењима одређено је да се таква методологија не примењује на већ запослене, као и да дозвола за рад не обухвата и чланове породице. AJ-50-119-242, предмет пов. бр. 668/1946.

244 Постало је неопходно одобрење председника савезне или републичке владе за странце у државном апарату. AJ-50-119-242, предмет Министарства рада, пов. бр. 194/1946. и акт пов. бр. 1407, 25. 9. 1946.

245 AJ-11-6-22, пов. бр. 73, 10. 2. 1947.

немачки стручњаци примати динарске уштеђевине у износу од 50% месечних примања и дозначавати их у валути породицама у иностранство.[246] Друго проблематично питање – признавање квалификација лицима која немају исправе о стручности, решено је тек почетком 1949. године (провера кроз запошљавање на одређено време).[247]

Након дугог лутања у обавезама, правима и техникама, први општи пропис о раду странаца, Упутство за потраживање и ангажовање стручне радне снаге, донет је 1. новембра 1947. године.[248] Њиме је забрањено делегацијама републичких и савезних министарстава, установа и предузећа да без сагласности Министарства рада ФНРЈ путују у иностранство ради ангажовања стручњака (а уколико су већ у иностранству, било је неопходно да надлежни ресорни орган одмах то пријави). Упутством је одређено да се могу ангажовати стручњаци високих квалификација, од нижих само они неопходни привреди, а тачне потребе за стручњацима морале су се доставити на посебном обрасцу који је оверавао руководилац.[249] Таква пракса захтевана је ради што правилнијег распоређивања стручњака, али и ради могућности исправног евидентирања (додуше, централни орган рада није распоређивао стручњаке намењене републикама, већ су то, посредством планских комисија, чинила републичка председништва влада). Иначе, одобрење сумарних потреба свих ресора, које је обједињавало Министарство рада, давала је СПК (у сагласности са Министарством финансија ФНРЈ). Тек након такве верификације Министарство рада могло је путем својих представника у иностранству приступити тражењу и ангажовању стручњака.[250]

246 АЈ-25-86-218, решење пов. бр. 2582, 22. 8. 1947. Обухваћени су само стручњаци из Немачке.

247 Министар рада ФНРЈ актом бр. 728, од 21. 1. 1949, прописао је Упутство о утврђивању квалификација радника повратника (исељеника) и страних радника. АЈ-25-93-230.

248 Акт је донело Министарство рада ФНРЈ (у споразуму са СПК) десет месеци пошто је одлукама Генералног секретаријата владе (28. 12. 1946. и 16. 1. 1947) оно једино овлашћено да ангажује стране стручњаке. АЈ-25-173-446, Упутство, акт пов. бр. 4191, 1. 11. 1947.

249 Појединачне потребе обједињаване су у надлежном ресору и достављане савезном органу рада (савезни ресори непосредно, републички посредством свог председништва владе). Пријава је садржала рубрике о називу струке, специјалности, потребном броју стручњака, максималним годинама старости, оквирној плати, осигураном смештају (стану), року у којем је потребно да стручњак дође и уколико је стручњак већ тражен број акта којим је такав захтев упућен Министарству рада. Исто.

250 Такав поступак требало је да представља једноставну административну процеду-

Упутством су утврђене и обавезе представника (делегата) ФНРЈ који су имали задатак да ангажују стручњаке. Они су поступали према захтеву (формулару) Министарства рада, водећи рачуна „о важности појединих струка и хитности”. Били су дужни да редовно и на време обавештавају министарство о броју ангажованих стручњака и чланова породица који долазе са њима, планираном распореду стручњака и пртљагу који носе. То је било потребно због правилне организације транспорта (смештај, исхрана) и координације око преузимање стручњака. Такође, имали су задатак да обавесте стручњаке да са собом понесу само „куфер са најнеопходнијим стварима”, а сав остали пртљаг предају представницима *Трансјуга*, задуженим за превоз робе до одредишта. Коначно, делегати су били у обавези да са стручњацима у иностранству закључе предуговор, при чему је требало „водити рачуна да не преоптерете земљу великим обавезама”.[251]

На основу података добијених из иностранства, Министарство рада обезбеђивало је смештај, исхрану и распоред стручњака. Информација о пристизању достављана је ресорима који су тражили страни кадар, чији је задатак био да у договорено време преузму стручњаке и првим возим их упуте „у место опредељења”. Тамо је било потребно одмах закључити уговоре (по четири примерка на српскохрватском и немачком језику) и упутити их Министарству рада на одобрење и Министарству финансија ради евидентирања. Уз уговор предузеће је било дужно да достави лични картон (подаци са личним описом и фотографијом). Упутством је одређено да надлежно руководство извести о свакој новини у вези са страним стручњацима (промени места боравка, предузећа, принадлежности, нарочитом залагању у раду и сл). Мада је одговорност за поступање у складу са упутством јасно одређена, за непоступање није утврђена никаква санкција.[252]

ру, јер је представник у иностранству имао у списковима потреба све важне елементе, тако да је могао одмах да закључује предуговоре са стручњацима и да их упућује у Министарство рада ради расподеле. Пракса ће, међутим, показати да ефикасан поступак није био могућ за шта су најодговорнија веома дуга кашњења приликом давања сагласности за долазак стручњака.

251 Под великим обавезама сматрала се и бројна породица (ако је намеравала да дође у ФНРЈ). Ако би неки стручњак имао пет или више чланова породице, а није по стручности редак и могао би се наћи други истих квалификација, делегатима је упутство сугерисало да не закључују предуговор пре мишљења Министарства рада. Изузетак су били они који су привреди неопходни. AJ-25-173-446, Упутство пов. бр. 4191, 1. 11. 1947.

252 Потреба обавештавања о битним променама у вези са статусом и радом страног стручњака важила је и за све раније ангажоване стручњаке, као и за ослобођене ратне заробљенике. Исто.

Како је требало направити разлику између експерата и осталих стручних лица (КВ радника), то је за Упутством следио Нацрт уговора за стране квалификоване раднике, од 5. новембра 1947. године. Показало се да ангажовање различитих нивоа стручности типским уговором (о хонорарној служби) не само да не прави довољну разлику између најстручнијих упосленика и КВ радника, него стране мајсторе и занатлије ставља у знатно бољи положај него што су имали домаћи радници. Међутим, тај тип уговора није важио за КВ раднике *ослобођенике*, за које је коришћен посебан образац.[253]

Непуних годину и по дана касније, ради једнообразног ангажовања и регулисања статуса стручњака за време запослења, министар рада, Љупчо Арсов је 28. марта 1949 (у споразуму са МУП-ом и Секретаријатом Владе ФНРЈ за персоналну службу), издао знатно обухватнији акт – Упутство о поступку код ангажовања и упослења страних стручњака.[254] Њиме је утврђено да одобрење за ангажовање стручњака у иностранству даје Министарство рада ФНРЈ, према потребама ресорних органа и у границама броја који за високообразоване одобрава секретаријат савезне владе за персоналну службу, а за КВ раднике СПК. Изузеци су били само случајеви позивања страних држављана ради извршења одређеног задатка у предвиђеном краћем времену, као и случајеви размене стручњака на основу посебног споразума с појединим државама.[255]

253 Текст уговора дат је на српскохрватском и на немачком језику. AJ-11-33-94, пов. бр. 1206, 10. 11. 1947 (Министарство рада пов. бр. 4247, 5. 11. 1947).

254 Упутству су претходили закључци Привредног савета ФНРЈ од 2. 3. 1949. године, којима је утврђено како је, да би се добио „преглед над бројем страних стручњака, њиховим квалификацијама и запослењу, да би се могли правилно искористити на послу и наградити", потребно регистровати све стручњаке у Министарству рада (укупан број, квалификације, послове које обављају, награде и издвојити високе стручњаке, стручњаке и КВ раднике, тј. мајсторе). Стога је било потребно службу о страним стручњацима у Министарству поделити на *службу за старање над специјалистима* и *службу за старање над радницима*. Министри рада и финансија добили су рок од три дана за израду пројекта прописа о регистрацији, снабдевању и награђивању. Сугерисано је и да се детаљно прегледају сви уговори са странцима, да се откажу непотребни, да се регулише слање пакета и новца породицама и да се убудуће „без регистрације не могу дати никакве повластице." *Zapisnici PS 1*, 1, 703.

255 У тим случајевима одобрење је давао Секретаријат Владе ФНРЈ за персоналну службу, па и обезбеђење девиза за плаћање путних трошкова вршено је, на захтев министарстава или комитета, директно у Министарству финансија ФНРЈ. AJ-25-155-410, Упутство о поступку код ангажовања и упослења страних стручњака, пов. бр. 1905/49, 28. 3. 1949 (даље: Упутство пов. 1905/49) [сачувано и у фондовима: AJ, Комитет за кинематографију Владе ФНРЈ (180), к 5-316 и AJ, Комитет за радиодифузну службу Владе ФНРЈ (8)-9, пов. бр. 465, 13. 4. 1949].

Упутство је предвиђало да Министарство рада са СПК и Секретаријатом Владе ФНРЈ за персоналну службу одреди приоритет привредних грана и број и стручни профил странаца потребних за једногодишњи ангажман у предузећима савезног и републичког значаја. На основу утврђеног броја Министарство рада ФНРЈ тражило је од савезних и републичких министарстава и комитета „преглед по специјалностима унутар струка” и тек упаривањем података о приоритетним ресорима, утврђеном броју потребних стручњака и њиховим „специјалностима” оно је имало да „врши ангажовање стручне радне снаге преко својих посебних делегата или политичких представништава у иностранству.”[256] Када би се у ресорима јавила потреба за већим бројем или стручњацима других специјалности него што је одобрено, било је нужно допунско одобрење које је за стручњаке давао Секретаријат Владе ФНРЈ за персоналну службу (за савезну привреду непосредно, а за републичку или локалну посредством републичких секретаријата), а за КВ раднике СПК (непосредно за савезна предузећа, а преко републичке планске комисије за предузећа републичког и локалног значаја).[257]

Упутство је прописало поступке делегата и политичких представника који су у иностранству радили на ангажовању. Задатак им је био да прикупе личне, стручне и пословне податке и сазнају основна хтења (име и презиме, датум и место рођења, држављанство, адреса, брачни статус са личним подацима супруге и деце, школска спрема, страни језици, струка и специјалност, опис и време практичног рада и положаји које је заузимао, здравствено стање, прихватање канцеларијског или и теренског рада, намера да доведе породицу), као и податке за улазну визу (упитник са биографијом). Делегати су били дужни да у границама могућности провере податке и у забелешци наведу начин како су то обавили. Подаци су преко Министарства рада ишли ресорном органу на увид и мишљење. Уколико је стручњак желео да склопи уговор пре доласка, делегат је био дужан да у име Министарства рада закључи типски предуговор (стандардне обавезе из уговора могле су се мењати само изузетно, код стручњака „специјалних квалитета”), чије је обавезе касније преузимао послодавац. Делегат је био дужан да чува документацију о стручњацима до упућивања у земљу и да обавести Министарство рада о тачном броју и датуму поласка. Трошкове транспорта (смештај и исхрана у прихватилишту, до поласка, сува храна

256 Пре ангажовања и упућивања странца у земљу Министарство рада је посредством МУП-а обезбеђивало одобрење за долазак. АЈ-25-155-410, Упутство пов. 1905/49.

257 Уколико би то допунско одобрење условљавало повећање девизног плана, надлежно министарство, односно комитет, морало је обезбедити пре ангажовања још и одобрење Министарства финансија „о трансферу уштеђевина, односно повећању или измени неробног девизног плана.” Исто.

за пут, превоз лица, пртљага и покућства) сносило је Министарства рада, а додатни пртљаг и намештај превозила је државна транспортна агенција *Трансјуг*.[258] Стога стручњаку за време путовања, по правилу, нису припадали путни трошкови. Међутим, од дана поласка обрачунавала се плата на терет ресорног органа за чији рачун је ангажован ангажован и допринос за социјално осигурање, а у случају болести трошкове лечења сносио је Државни завод за социјално осигурање. Са своје стране послодавац је био дужан да обезбеди стан сразмерне величине (за *самца* или породицу), а последице за неизвршење сносио је руководилац. У случају потребе за краћим боравком у хотелу (до неколико дана), разлику између цене стана и хотелског смештаја сносило је предузеће, а такав дужи смештај могао је да одобри само надлежни државни орган.[259]

Након доласка у место рада путници су били дужни да се одмах јаве месним властима, о чему се старао руководилац. Одсек МУП-а након евидентирања није задржавао исправе, а у предузећу персонална служба је попуњавала *картон иностраних стручњака* (Образац Х), у шест примерака (за савезно и републичко министарство рада, МУП, ресорно министарство, комитет или ИНО, рејонски одсек за унутрашње послове и предузеће), а за странце којима се издаје дозвола за рад *картон личних података* (Образац SR –1, за све раније наведене, изузев Министарства рада ФНРЈ). Сваки картон морао је имати фотографију, потврду одсека за унутрашње послове и, сходно стручности, видну ознаку групе (римски број) у коју је стручњак разврстан.[260]

Обрасци уговора које је Министарство рада разаслало ресорним органима имали су, међутим, низ формалних недостатака. Образац на српскохрватском одштампан је са доста грешака (посебно за високе специјалисте), али превод на немачки „сасвим је немогућ и показује сасвим слабо знање немачког језика свога преводиоца”.[261]

---

258 Изузетак од тог правила био је када су стручњаци путовали сами, изван групног транспорта и када им се за пут нису могли обезбедити храна и остали трошкови, али само до висине трошкова пута и дневнице на коју има право службеник ФНРЈ када је на службеном путовању. Исто.

259 Исто.

260 Рок за достављање картона износио је осам дана, за издавање карата за снабдевање рационисаним намирницама и текстилом три дана, а за закључење уговора 15 дана. Исто.

261 Преводилац је преводио „реч по реч”, не обазирући се што превод није имао исти смисао као текст на српскохрватском. У Главној дирекцији савезне индустрије мотора сачињен је исправан превод и послат министру, јер постојећи обрасци нису могли бити коришћени „узимајући у обзир могућност да буду употребљени ван граница наше земље”. АЈ-17, Персонално, ф. 6, акт 12270, 9. 12. 1947.

Слика 1–2: Картон иностраних стручњака, 1949. година (аверс и реверс)[262]

Obrazac X

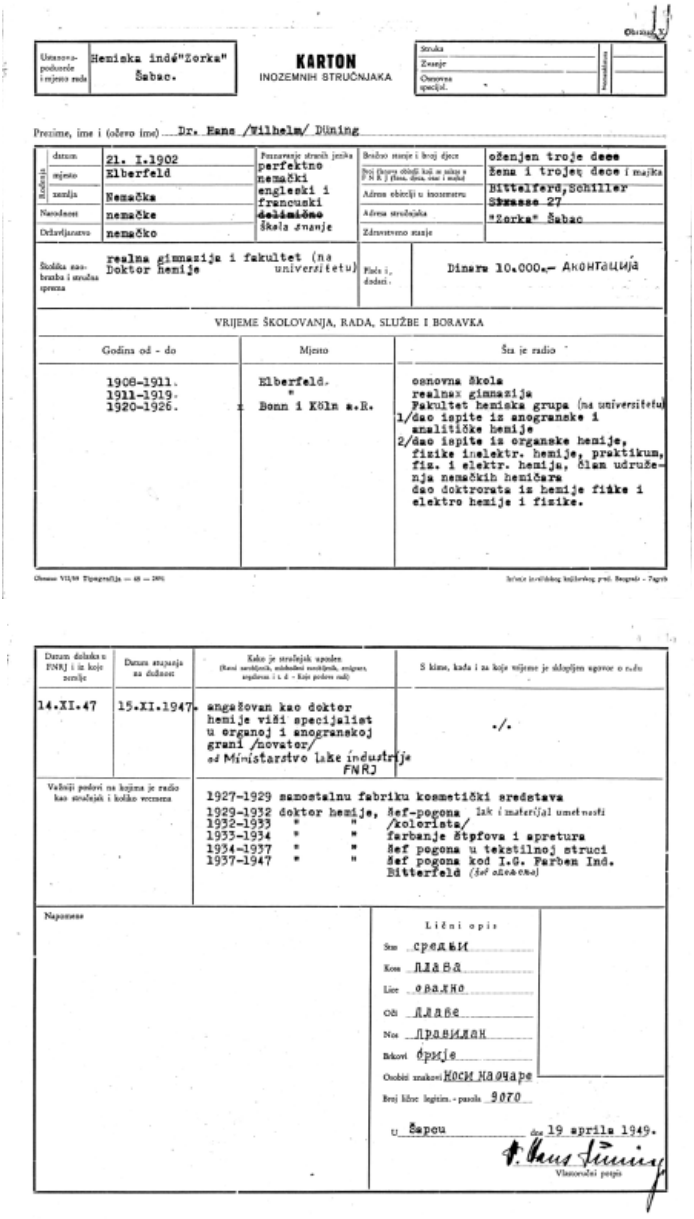

Ustanova-poduzeće i mjesto rada	Hemiska indé"Zorka" Šabac.

KARTON
INOZEMNIH STRUČNJAKA

Struka	
Zvanje	
Osnovna specijal.	

Prezime, ime i (očevo ime) Dr. Hans /Wilhelm/ Düning

Rođenja: datum	21. I.1902	Poznavanje stranih jezika: perfektno nemački engleski i francuski ~~delimično~~ škola znanje	Bračno stanje i broj djece	oženjen troje dece
mjesto	Elberfeld		Broj (kojeva obitelji koji se nalaze u F N R J (žena, djeca, otac i majka)	žena i troje dece i majka
zemlja	Nemačka		Adresa obitelji u inozemstvu	Bittelferd, Schiller Strasse 27
Narodnost	nemačke		Adresa stručnjaka	"Zorka" Šabac
Državljanstvo	nemačko		Zdravstveno stanje	

Školska naobrazba i stručna sprema	realna gimnazija i fakultet (na universitetu) Doktor hemije	Plaća i dodati	Dinara 10.000.– Аконтација

VRIJEME ŠKOLOVANJA, RADA, SLUŽBE I BORAVKA

Godina od - do	Mjesto	Šta je radio
1908-1911. 1911-1919. 1920-1926.	Elberfeld. " Bonn i Köln a.R.	osnovna škola realnax gimnazija Fakultet hemiska grupa (na universitetu) 1/dao ispite iz anogranske i analitičke hemije 2/dao ispite iz organske hemije, fizike inelektr. hemije, praktikum, fiz. i elektr. hemija, član udruženja nemačkih hemičara dao doktrorata iz hemije fizike i elektro hemije i fizike.

Obrazac VII/49 Tipografija — 48 — 2001 Izrjeta je izvršilnog knjižarskog proj. Beograd - Zagreb

Datum dolaska u FNRJ i iz koje zemlje	Datum stupanja na dužnost	Kako je stručnjak upoden (Kami narodnjacih, mikrobrodni narodnjacih, emigrant, angažovan i t. d. - Koje podeva rada)	S kime, kada i za koje vrijeme je sklopljen ugovor o radu
14.XI.47	15.XI.1947.	angažovan kao doktor hemije viši specijalist u organoj i anogranskoj grani /novator/ od Ministarstvo lake industrije FNRJ	./.

Važniji podovi na kojima je radio kao stručnjak i koliko vremena	
	1927-1929 samostalnu fabriku kosmetički sredstava 1929-1932 doktor hemije, šef-pogona lak i materijal umetnosti 1932-1933 " " /kolorista/ 1933-1934 " " farbanje štpfova i apretura 1934-1937 " " šef pogona u tekstilnoj struci 1937-1947 " " šef pogona kod I.G. Farben Ind. Bitterfeld (šef oneteno)

Napomene

Lični opis

Stas средњи
Kosa плава
Lice овално
Oči плаве
Nos правилан
Brkovi брије
Osobiti znakovi коси наочаре
Broj lične legitim. - pasola 9070

U Šapcu dne 19 aprila 1949.

Dr. Hans Düning
Vlastoručni potpis

262 AJ-10, Персонално, ф. 9, (А–Л), досије Х. Дининг.

Плате страних стручњака утврђиване су до висине плата домаћих стручњака исте врсте, у складу са уредбом о принадлежностима савезних државних службеника. Ако је било потребе за већим принадлежностима, морала се добити сагласност ресорног органа и одобрење Министарства рада ФНРЈ. Страним стручњацима није припадала накнада за одвојени живот за време док им породица није у ФНРЈ, међутим, имали су право на додатак за децу, као и Југословени. Решењем Министарства трговине и снабдевања од 21. јануара 1949, које је регулисало снабдевање, уређено је питање слања пакета ужој породици у иностранство, који су се могли слати једном месечно, на основу дозволе републичког комитета за спољну трговину.[263]

Уговорима је било омогућено слање уштеђевине у иностранство, у висини до 50% редовних принадлежности. Остала (споредна) примања, попут дневница, награда, накнада за прековремени рад и слично, нису улазила у основицу за трансфер девиза породицама. Уштеђевина се могла слати једном месечно, без права на пренос у следећи месец и то само ако ниједан члан уже породице није у ФНРЈ (изузеци су могли бити само ако су експлицитно садржани у тексту уговора). Слање уштеђевине није било могуће пре него што Министарство рада одобри уговор или ако се ради о земљама које нису обухваћене државним девизним планом. Поступак за слање подразумевао је да предузеће (установа) изда филијали Народне банке налог за дознаке уштеђевина, пропраћен потврдама предузећа и синдикалне подружнице да „ужа породица стручњака још није стигла у ФНРЈ", да је „дотични стручњак у тој установи (предузећу) запослен" и „да је уговор о раду закључен, одобрен и регистрован од Министарства рада ФНРЈ", а да је тим уговором омогућено слање уштеђевине чији износ не прелази 50% бруто принадлежности.[264]

Страним стручњацима који одлазе у иностранство на одсуство или дефинитивно напуштају земљу по истеку или раскиду уговора, а који су по одлукама Министарства финансија ФНРЈ испуњавали услове за трансфер уштеђевина породицама, Народна банка и њене филијале могле су продавати, уз уредну путну исправу, страна средства плаћања до износа од 3000 динара. Исти износ могао је бити продат и странцу који нема закључен уговор о раду или чији уговор није регистрован у министарству рада, али само приликом коначног одласка из земље.[265]

263 АЈ-25-155-410, Упутство пов. 1905/49.

264 Исто.

265 Исто.

Премештање страних стручњака обављало се, по правилу, између самих надлежних ресорних органа, али о томе су одлуке доносили секретаријати владе за персоналну службу (ФНРЈ и република) и о томе обавештавали републичко и савезно министарство рада и МУП. Када се радило о запослењу или премештају у место које се налазило у пограничној зони, одобрење је давао савезни МУП. Иначе, кретање страног стручњака ван места сталног боравка могло се обављати само на основу дозволе одсека унутрашњих послова НО.[266]

Раскид уговора могао је да уследи само на основу уговора. Ако је уговор желео да раскине послодавац, одлуку о томе морао је да донесе надлежни ресорни орган. Након тога предузеће се обраћало републичком МУП-у ради добијања путних исправа, а ресорни орган МИП-у за обезбеђење виза. Све док визиране путне исправе не би стигле, предузеће је било дужно да стручњака држи на послу, а по његовом одласку из земље о томе су обавештавани сви актери који су били умешани у довођење.[267]

Врбовање запослених страних стручњака од стране других предузећа или установа било је забрањено и руководиоцима таквих субјеката претило је позивање на одговорност. Контакти са страним стручњаком, зарад новог ангажмана, морали су ићи преко персоналних одељења ресорних органа. Било је битно да у случају премештања остане на снази првобитни уговор. Потписивањем допунског уговора обавезе ранијег послодавца прелазиле су на новог, а свака промена и допуна морала је проћи верификацију свих органа као и приликом закључења првобитног уговора.[268]

Стручњаку који је закључио уговор на најмање годину дана омогућено је да, под извесним условима, доведе ужу породицу. Била је потребна писана изјава о томе, са назнаком имена, сродства, година старости и адресе становања породице, те да ће је од плате издржавати, као и мишљење послодавца да је стручњак радом ту привилегију заслужио. Послодавац је, даље, био дужан да обезбеди стан за породицу и да то потврди месни НО и на крају је персонално одељење ресорног министарства, комитета или ИНО тражило од МУП-а ФНРЈ одобрење за улазак у земљу.[269]

266 Исто.

267 Исто.

268 Исто.

269 Упутство је дефинисало значење појма уже породице, коју су чинили „жена, деца испод 18 година старости и родитељи стручњака уколико их је стручњак у часу поласка за ФНРЈ издржавао и уколико сами немају средстава за издржавање”. Осим чланова породице, стручњацима су понекад долазили други сродници. Тако је уз инж. др Алфреда Маркауа, стручњака за плинове, воде и производњу водоника, с којим је трогодишњи уговор закључен 9. 9. 1946. године и који је радио на изград-

Страни стручњак имао је право на коришћење годишњег одмора као и југословенски држављани. То право се стицало након 11 месеци проведених на раду и, по правилу, користило се у земљи. Одлазак на одмор ван земље одобраван је изузетно, по одобрењу руководиоца ресорног органа и на основу сагласности МУП-а, а поступак добијања путних исправа био је као и приликом коначног напуштања земље.[270]

Упутство Министарства рада од 28. марта 1949. године утврдило је да одредбе које важе за спољa ангажоване стручњаке важе и за ослобођене ратне заробљенике, изузев што им принадлежности припадају од дана када су ступили на посао као *ослобођеници* (откад је текао и рок за право на годишњи одмор), као и за фолксдојчере (ослобођене и већ запослене у привреди, као и за незапослене који су желели да раде). Како ни један ранији акт који се тицао фолксдојчера није третирао питање држављанства, то су се на њих и у смислу овог упутства примењивали прописи који важе за стране држављане. Изузетак од тога било је слање уштеђевина у иностранство, што им није било омогућено, као и примање обавезе за довођење породице.[271]

За странце с којима је закључен уговор о раду није била потребна дозвола за рад. Са страним држављанима који су пре 1941. године били у земљи, као и са избеглицама из Грчке и из земаља *народних демократија* уколико су радили у државној служби, закључивао се индивидуални уговор на исти начин као са страним стручњацима, с тим да се њима није одобравало слање уштеђевина и довођење породица. Са страним држављанима који су се за време окупације иселили, а који су потом ангажовани споља и дошли у ФНРЈ, закључиван је исти уговор као и са другим страним стручњацима. Сви остали странци били су у обавези да имају дозволу за рад, што се односило и на фолксдојчере, без обзира да ли су радили у приватном или државном сектору. Иначе, дозволе за рад су на захтев пред-

њи загребачке хемијске фабрике *Југовинил*, сем сина била и „старија тетка". Исто; АЈ-17, Персонално, ф. 7, VIII пов. бр. 1431, 30. 4. 1947.

270 АЈ-25-155-410, Упутство пов. 1905/49. Могућност коришћења годишњих одмора у иностранству, нарочито у Немачкој, била је скопчана с великим проблемима *на терену*. Наиме, предузећа су обећавала запосленим стручњацима могућност коришћења „одсуства" у Немачкој. Међутим, с обзиром на ситуацију тамо (посебно након Резолуције ИБ), није било никакве могућности да се неко ко би отпутовао поново врати у Југославију. Ипак, супруге стручњака су стално вршиле притисак на Војну мисију у Берлину интересујући се зашто њихови мужеви не долазе на одмор. АЈ-25-163-436, акт Војне мисије, Берлин, пов. бр. 93, 11. 2. 1949.

271 Питање довођења породице сматрало се „као њихова лична ствар и по овоме се могу обраћати непосредно преко надлежних народних власти."АЈ-25-155-410, Упутство пов. 1905/49.

узећа издавала министарства рада република, независно да ли се радило о предузећу савезног, републичког или локалног значаја и била су дужна да воде регистар издатих дозвола за рад и о томе доставе месечни извештај савезном министарству рада.[272]

Ради правилног коришћења стране стручне радне снаге и добре координације савезних и републичких органа рада, упутством је одређено да се све активности у вези са страном радном снагом обављају преко персоналних одељења ресорних органа (за МНО преко персоналних одељења његових генералних или централних управа), која су морала бити у сталној непосредној вези са министарством рада своје републике и преко њега са Министарством рада ФНРЈ. Та одељења су имала задатак да воде рачуна и о правилном коришћењу стране радне снаге и да, кад би се контролом утврдило неправилно коришћење, предлажу премештај.[273]

Инспекције рада министарстава рада биле су дужне да редовно контролишу да сви странци имају закључене уговоре и дозволе за рад, као и да се испуњавају обавезе примљене потписивањем уговора. Упутство је нагласило да су у тим пословима били дужни помоћ да пруже раднички инспектори при установама и предузећима, као и да нико не може бити упослен ако нема уговор или дозволу за рад. У случају спорова око неиспуњења уговорних обавеза, странац је имао право жалбе народном радном суду, а не Државној арбитражи, што се најчешће дешавало, а све молбе или жалбе подлегале су плаћању такси, сходно Закону о таксама.[274]

Ради правилног евидентирања, страна стручна радна снага подељена је у пет група. Прву су чинили *високи специјалисти* (високи специјалисти, признати стручњаци и изузетно високо квалификовани стручњаци), другу *специјалисти* (лица са факултетском или другом високошколском спремом и специјализацијом и дугом праксом у раду – нпр. инжењери уже специјал-

272 Тражење дозволе за упослење странца требало је да садржи личне и стручне податке, својство у коме ће бити упослен, као и потврду одсека за унутрашње послове да је радник пријављен „народним властима”. На такво тражење републичко министарство обраћало се за мишљење, републичком МУП-у и на темељу тога доношена је одлука о издавању дозволе, која је садржала и време трајања. Исто.

273 Надлежном ресорном органу предлаган је премештај у друго предузеће истог ресора, а ако се неки од стручњака не би могао користити у тој привредној грани, онда се сагласност за премештање у морала тражити од владиног (савезног или републичког) секретаријата за персоналну службу. У случају да се страни стручњак није корисно могао упослити у привреди ФНРЈ, са њим се раскидао уговор и покретан је поступак за његово враћање у земљу. Исто.

274 Исто; АЈ-50-119-242, акт Главне државне арбитраже, бр. 1968, 15. 10. 1948. Закон о таксама, из септембра 1945, битно је измењен августа 1946. године. *Сл. лист ДФЈ*, 71/45; *Сл. лист ФНРЈ*, 68/46.

ности: конструктори или лекари уже специјалности: хирурзи, интернисти итд), трећу *стручњаци* (лица са факултетском или другом високошколском спремом или средњошколском стручном спремом и дужом праксом), четврту *висококвалификовани радници – специјалисти тј. мајстори* (лица са стручном спремом КВ радника појединих занимања, дужим практичним радом и специјализацијом у свом занимању) и пету *обични квалификовани радници* (лица са стручном спремом КВ радника појединих занимања, као и сви остали који не улазе у прве четири групе). Евиденције о страним стручњацима водила су министарства рада. Савезно министарство рада било је дужно да води евиденцију стручњака разврстаних у прве четири групе по ресорима и групама за запослене код послодавца општесавезног значаја, а по републикама и по групама за запослене код осталих послодаваца, а републичка министарства рада за територије својих република по ресорима и по групама. Персонална одељења у ресорним органима и управама МНО водила су евиденцију за свој ресор по послодавцима и по групама, као и евиденцију када истичу рокови закључених уговора и дозвола за рад, како би се благовремено обезбедила замена. Начин евидентирања у МУП-у требало је да буде прописан у том органу, а сви задужени за евидентирање били су дужни да тромесечно достављају статистичке податке у Министарство рада и у МУП ФНРЈ (образац SR–2).[275] Како би се утврдио стваран број стране стручне радне снаге у Југославији, Упутством је утврђена обавеза попуњавања две врсте картона (образаца): X (за стручњаке са уговором или оне који долазе у обзир за закључење уговора) и SR–1 (за раднике којима је издата или се може издати дозвола за рад).[276]

На темељима наведеног упутства Министарство рада ФНРЈ је 1950. године обавило још једну промену текста типског уговора. Мада је у доношење *свих* прописа о страној радној снази било најдубље инволвирано још од краја 1946. године, као разлог за промену облика уговора то министарство је навело непрецизно и различито регулисање радног односа страних стручњака. Нови уговор о хонорарној служби добио је сагласност МИП, али Јавно тужилаштво ФНРЈ имало је примедбу на став који каже да се истеком месеца безусловно губи право на стање уштеђевине, пошто је пракса показала да на околности због којих се није могао извршити трансфер у одређеном месецу често ничим није утицао страни стручњак.[277] Пре краја 1950. године исто министарство ставило је на дневни ред предлог још јед-

275 AJ-25-155-410, Упутство пов. 1905/49.

276 Попуњавање картона требало је извршити са стањем на дан 1. 4. 1949, а за њихово достављање министарствима дат је рок до 31. 5. 1949. године. Исто.

277 Тужилаштво је тражило да се таква последица веже за неблаговремено подношењу захтева за трансфер од стране стручњака. AJ-25-102-266, предмет X бр. 8659/1950.

ног правног акта о страним стручњацима – Уредбу о запослењу страних држављана, међутим, Савет за законодавство и изградњу народне власти ФНРЈ није дао сагласност за његово доношење пошто би се „створио посебан правни режим за стране држављане у радном односу, који би давао слику привилегисаног положаја странаца код нас”. Уместо тога препоручено је да се важећи прописи допуне тако што би се предвидело да се са странцима може склопити уговор о раду у коме би се плате могле слободно уговарати, с тим да као минимум служе нижи тарифни ставови прописани за југословенске раднике и службенике.[278]

Коме су намењени општи прописи о ангажовању страних стручњака?

Формално гледано, општи прописи о ангажовању и раду страних стручњака (Упутство за потраживање и ангажовање и Упутство о поступку код ангажовања и упослења, из новембра 1947. и марта 1949) имали су опште важење и требало је да се односе на све странце који су радили или намеравали да раде у ФНРЈ. Пракса, па чак и иоле пажљивије читање тих прописа (нарочито из 1947), показаће ограничења у њиховој свеобухватности. Испоставиће се да су правила у потпуности примењива само на једну групу странаца, док ће се према осталима користити селективно или се неће примењивати (при чему је пракса одступања у односу на одредбе из упутстава у неким случајевима ишла у корист запослених странаца, а у неким на њихову штету).[279]

Сви грађевински и металски радници ангажовани током 1947. и 1948. године из Мађарске били су обухваћени колективним уговорима чије су одредбе одступале од клаузула у општим упутствима о ангажовању странаца, а слична је ситуација била и са бугарским баштованима, ветеринарима и агрономима, око чијих су се услова рада споразумели представници ресорних државних органа.[280] Слична тенденција постојала је и код италијанских радника, мада међудржавни споразум није закључен. Југословенске власти задужене за радне односе су, кад год је било могуће, Италијане посматрале као групу (не јединствену, већ омеђену струком, пореклом, тј. ранијем пребивалиштем, политичком припадношћу, локацијом или подручјем на којем

278 AJ-25-102-266, предмет бр. 10246/1950.

279 О тој разлици види: М. Бартош, Б. Д. Николајевић, *н.д.*, 130, 164.

280 О условима рада Мађара види *утаначења* о ангажовању грађевинских и металских радника: AJ-25-158-424, Утаначење, пов. бр. 1284, 2. 6. 1947, Протокол о допунским утаначењима, 19. 9. 1947. и Утаначења, 21. 5. 1948. О условима предвиђеним за бугарске држављане види: AJ-4-25-250, Услови рада бугарских ветеринара и агронома, акт б.б, s.a. [1946]; AJ-50-60-125, Уговор, 28. 1. 1948; AJ-4-28-261, акт бр. 909, 25. 2. 1947; AJ-25-85-217, предмет бр. 3117/III/1947, акт пов. бр. 3487, 8. 10. 1947.

раде) и настојале су да за такву групу одреде једнаке услове рада. Тако је било приликом пријема групе од 51 радника на рад у шумској индустрији Словеније, јануара 1949 (за шта је интервенисао Тито). У преписци тим поводом дат је текст који садржи све елементе за закључење предуговора, који се разликује од обрасца прописаног упутством о ангажовању странаца. Са сваким радником требало је закључити индивидуални уговор, у трајању од најмање годину дана, с три месеца пробног рада. Плате и одбици за социјално осигурање били су као за Југословене. Трошак транспорта до места рада сносило је Министарство шумарства и дрвне индустрије Словеније, а након истека 11 месеци рада стицало се право на годишњи одмор од 15 до 30 дана. Послодавци су били дужни да обезбеде смештај и снабдевање на трошак радника (као и домаћим радницима). Коначно, радницима који су имали ужу породицу (супругу, децу до 18 година и родитеље, уколико их је радник издржавао пре доласка у ФНРЈ) у Италији, омогућено је слање месечне уштеђевине у износу до 20% основних принадлежности (надница за осмочасовно радно време за 26 дана у месецу) и пакета намирница масе до 10 килограма.[281] Међутим, потпуно другачији (и засебан) однос власти су имале према радницима који су дошли из Зоне А СТТ. Они ће добити разне социјалне бенефите, веће него што су имали Југословени.[282]

Узимајући све наведено у обзир, испоставља се да се у упутствима о ангажовању странаца превасходно мислило на једну групу – Немце, и то најпре на Немце из окупираних зона Немачке. То је нарочито изражено у упутству од 1. новембра 1947. У њему не само да се наводи да ће уговори о раду бити закључени (сем на домаћем) *на немачком језику*, већ се у тачки 4. поглавља I (*Поступак при потраживању стручњака*), каже „да се више неће моћи на основу појединачних захтева упућених непосредно нашој Војној мисији […] вршити ангажовање иностраних стручњака". Такав назив војно-дипломатског представништва, још дат у једнини, сугерише да се ради о само једној војној мисији – оној у Берлину.[283] Међутим, и упутство из марта 1949. такође на више места сугерише немачку компоненту као извор радне снаге.[284]

281 Најбитнија разлика у односу на уговор предвиђен општим упутством о ангажовању странаца била је у вези са слањем помоћи (уштеђевине) породицама, која је могла износити само 20% редовних прихода. AJ-25-162-435, образац предуговора, предмет бр. 32, 2. 2. 1949.

282 AJ-25-85-217, акт пов. бр. 3546, 4. 10. 1947.

283 AJ-25-173-446, Упутство, пов. бр. 4191, 1. 11. 1947. Текст типског уговора за рад странаца у ФНРЈ био је израђен само на немачком језику. AJ-11-56-178, акт пов. бр. 216, 5. 3. 1948.

284 Помињање Немачке на више места, обрасци дати на немачком језику и сл. Види текст упутства у: AJ-25-155-410, пов. бр. 1905/49, 28. 3. 1949.

Прописи о разврставању страних стручњака у потрошачке категорије и о правима и обавезама

Рационисано снабдевање и контролисана потрошња постали су актуелни одмах након ослобађања земље и неће губити на важности до краја периода којим се бави ова књига. О расподели хране, одеће и обуће, монополских производа и енергената држава ће настојати да с великом пажњом води бригу. Зависно од подручја становања, радног места, социјалног стања и других особености грађани ће, а међу њима и страни стручњаци, у тој епохи бити различито третирани.[285] Како би се уједначило снабдевања странаца на раду у ФНРЈ, решењем министра трговине и снабдевања Јакова Блажевића од 21. јануара 1949 утврђен је начин њиховог снабдевања и разврставања у потрошачке категорије.[286] Само два и по месеца касније, на темељу прописа о груписању послова, снабдевању становништва, платним разредима и платама, платним прометом са иностранством и државним службеницима, савезни министри рада, трговине и снабдевања и финансија (Љупчо Арсов, Осман Карабеговић и Добривоје Радосављевић), уз сагласност Привредног савета, донели су 5. априла 1949. године знатно обухватнији акт – Решење о категоризацији страних држављана запослених у ФНРЈ и о одређивању њихових основних права и дужности.[287]

Страни држављани запослени у ФНРЈ, који су ангажовани у привреди или су се затекли као ратни заробљеници па су ослобођени из заробљеништва на основу посебних ангажмана, односно уговора закључених после 9. маја 1945. године (изузев фолксдојчера), подељени су према том решењу на пет група, истоветно као упутству о поступку ангажовања од 28. марта 1949. године: 1. високи специјалисти, 2. специјалисти, 3. стручњаци, 4. висококвалификовани радници – специјалисти (мајстори) и 5. обични квалификовани радници. Страни држављани прве три групе ступали су на рад

285 Први акти те врсте били су Решење о увођењу једнообразних легитимација за снабдевање и потрошачких књижица за целу државну територију и Правилник о легитимацијама за снабдевање и потрошачким књижицама (*Сл. лист ДФЈ*, 54/45). Новим правилницима и наредбама та област ће се даље уређивати наредних година (*Сл. лист ФНРЈ*, 30/46, 60/46, 76/46, 91/46, 13/47, 95/47, 12/48, 26/48, 38/48, 47/48, 62/48, 72/48 итд.).

286 Решење о начину снабдевања и разврставања у потрошачке категорије иностраних квалификованих и висококвалификованих радника и стручњака и чланова њихових породица који уговорно ступају у радни однос у предузећима и установама ФНРЈ, АЈ-25-10-30, бр. 1376.

287 Решење ће обухватити и низ општих обавеза, већ датих у упутству о ангажовању од 28. 3. 1949. АЈ-25-155-410, Решење о категоризацији, акт бр. 4271/49, 5. 4. 1949.

у ФНРЈ на основу уговора о служби, радници 4. групе на основу уговора о раду, а радници 5. групе на основу дозволе за рад. За регулисање права и дужности страних високих специјалиста, специјалиста и стручњака и њиховог односа са послодавцем аналогно су важили прописи о државним службеницима,[288] а за ВКВ и обичне КВ раднике прописи о регулисању радних односа радника и намештеника (уредбе о заснивању и престанку радног односа, о радним књижицама, о платама у одговарајућим привредним делатностима, о годишњем одмору, о дисциплинској одговорности и други), осим ако истим решењем није другачије одређено.[289]

Решењем о категоризацији утврђено је да су сви страни држављани, без обзира на групу, осигурани по прописима о социјалном осигурању и изједначени према југословенском носиоцу осигурања као и домаћи осигураници. Истим актом потврђено је да се плате утврђују уговорима о служби, односно раду, за прве четири групе, а за раднике 5. групе према раду и послу који обављају, према нормама и тарифама које важе за југословенске раднике једнаких квалификација и занимања, укључујући и право на одговарајуће додатке и премије на основу учинка и квалитета рада, тежине рада, рационалности при раду (уштеда материјала и сл.) и другог.[290]

Решење о категоризацији разрадило је право странаца на слање дела уштеђевине. За стручњаке прве четири групе остављена је могућност да једном месечно пошаљу део брутоприхода утврђеног уговором члановима уже породице (супрузи, деци и издржаваним родитељима). Та уштеђевина износила је за стручњаке 1. групе до 50% принадлежности, за 2. групу до 40%, за 3. до 30%, а за 4. до 20%. Сем тога, држављани Италије разврстани у 5. групу могли су, на предлог ресорног министра и након одобрења Министарства рада ФНРЈ, изузетно слати ужој породици до 5000 динара свака три месеца. Истоветном процедуром страним специјалистима (1. и 2. група) омогућено је да иако немају породицу могу на лични рачун у некој од банака ван ФНРЈ слати месечно до трећине својих бруто прихода. Осим новца, запосленим странцима било је омогућено и слање пакета породицама. То право могли су користити радници свих пет група, с тим да пакет није смео бити тежи од десет килограма (бруто), а у њему се могло налазити до два килограма масноће, до три килограма меса или месних производа и до 500 цигарета (остатак су чинили други прехрамбени производи). По посебном одобрењу републичког комитета за спољну трговину,

288 Закон о државним службеницима (*Сл. лист ФНРЈ*, 62/46), његове измене и допуне (*Сл. лист ФНРЈ*, 44/48 и 4/49) и други прописи издати на основу и ради спровођења тог закона.

289 АЈ-25-155-410, Решење о категоризацији, акт бр. 4271/49, 5. 4. 1949.

290 Исто.

а на предлог ресорног министра, маса пакета и намирница у њему могла се удвостручити.[291]

Странци на раду у ФНРЈ имали су право на набавку животних намирница и индустријских производа који су били у режиму обезбеђеног снабдевања. У време доношења решења о категоризацији, од 5. априла 1949, снабдевање рационисаним намирницама (хлеб, гриз кукурузни или пшенични, маснoћа, месо, шећер, какао-производи и сува сланина) кретало се од категорије R3 до категорије R1a (увећане за 50%), а број годишњих тачкица за набавку индустријских производа (текстила и обуће) био је у распону од 210 до 600 по запосленом – што је знатно превазилазило обим снабдевања запослених Југословена.[292]

Табела 1: Снабдевање страних стручњака рационисаним производима[293]

Категорија	Стручњак	Супруга (и остала издржавана лица у ужој породици)	Деца
I	R1a+50% 600 тачкица	R1b 450 тачкица	R1 210 тачкица
II	R1a +25% 420 тачкица	R1 250 тачкица	R2 210 тачкица
III	R1a 420 тачкица	R1 250 тачкица	R2 210 тачкица
IV	R1b 310 тачкица	R1 210 тачкица	R3 210 тачкица
V[294]	R1–R3 210 тачкица	G 120 тачкица	D1–D3 80–110 тачкица

Категорија R3, најмања по обиму обезбеђених производа (део радника 5. групе), садржала је 350 грама хлеба дневно, 1000 грама маснoћа, 2000 грама меса, 800 грама шећера и 100 грама кафе месечно (ти садржаји су доведени у питање када је јануара 1950. ступила на снагу уредба о устаљи-

291 Исто.

292 Веће снабдевање него што су га имали југословенски стручњаци и радници није се односило само на стране држављане распоређене у 5. групу. Исто; *Сл. лист ФНРЈ*, 17/49.

293 AJ-25-155-410, Решење о категоризацији, акт бр. 4271/49, 5. 4. 1949.

294 Снабдевани су били као и домаћи радници категорија R1–R3 (за снабдевање намирницама), односно категорије IR1 (за запослене), IG (за издржавана лица, чланове породице), односно ID1 и ID2 (за децу) према распореду за снабдевање индустријским производима. Исто.

вању радне снаге, по којој је снабдевање припадало радницима који закључе уговор, што они из 5. групе нису могли).[295] *Најсадржајнија* категорија, R1a, увећана за 50% (високи специјалисти), обухватала је 1200 грама хлеба на дан, 4800 грама кукурузног гриза, 2250 грама масноћа, 11.250 грама меса, 2250 грама шећера и 300 грама кафе месечно. Куповне тачкице, које су *покривале* годишње потребе за индустријским производима на обезбеђеном снабдевању, као што су тканине, конфекција, трикотажа, чарапе, остала текстилна роба и обућа припадале су страним стручњацима (изузев из 5. групе) у броју који је значајно премашивао број тачкица Југословена.[296]

Сем наведеног, потрошачима из прве четири групе припадало је месечно још комад тоалетног и по 250 грама сапуна за прање, а по породици је следовао килограм сапунског прашка. Снабдевање потрошача који су спадали у прве четири групе обављало се преко служби радничког снабдевања и то како производима који су на рационисаном снабдевању, тако и осталом прехраном (пасуљ, кромпир и др), а било је потребно да им служба обезбеди набавку и оних производа које сама није могла продавати, као што су млеко, путер, јаја, сир и сл. Коначно, страним држављанима распоређеним у прве четири групе припадао је стан који одговара задацима који су стручњацима утврђени на основу уговора, њиховом рангу, породичном стању и сл. по начелима која су важила за Југословене истог положаја.[297]

---

295 Уредбом о устаљивању радне снаге и о усклађивању планова радне снаге са планом платног фонда и планом обезбеђеног снабдевања, од 21. 1. 1950. одређено је да се радни однос може заснивати само потписивањем уговора, који је био основ за обезбеђено снабдевање. Законодавац није уочио да странци 5. групе на тај начин остају без обезбеђеног снабдевања. Реагујући након притужби, скоро месец дана доцније, Министарство рада је сугерисало да се до доношења нових прописа са таквим странцима закључе уговори као и са домаћим радницима. *Сл. лист ФНРЈ*, 4/50; АЈ-25-156-411, предмет бр. 1880/1950.

296 Југословенски радници и службеници могли су добити, зависно од тежине посла и стручности 180–240 тачкица. Број тачкица за набавку тканина (*метраже*) износио је, зависно од врсте материјала, од 4 до 15 по метру (*једнострука ширина*), за конфекцију за одрасле од 4 до 5 за веш, 7 за памучну сукњу и блузу, 12 и 18 за вунену сукњу или хаљину, 10 за памучну мушку кошуљу, 30 за вунени сако, 45 за женски, а 70 за дуги мушки капут, за трикотажу било је потребно од 6 за летњу поткошуљу до 20 за вунени џемпер. За чарапе је било потребно од 2 до 8 тачкица, а остала текстилна роба захтевала је 2 до 4 тачкице за пешкире, 50 за памучни креветски прекривач и 60 за мадрац. За обућу за одрасле било је потребно издвојити 28 тачкица за ципеле са гуменим, 40 са кожним и 60 са двоструким кожним ђоном, а чак 80 за кожне чизме. *Сл. лист ФНРЈ*, 17/49.

297 *Исто*.

Уговори о служби (за прве три групе), односно уговор о раду (за 4. групу) трајали су колико је у њима било предвиђено, а могли су се раније раскинути из оправданих разлога. За послодавца то су били следећи разлози: ако је страни држављанин поднео лажно сведочанство о стручној способности, ако се по оцени комисије послодавца није показао као одговарајући стручњак, из разлога због којих престаје служба државним службеницима[298] (за 1, 2. и 3. групу), односно због којих се радни однос може раскинути[299] (за 4. групу), ако ода службену тајну и по пресуди дисциплинског суда. С друге стране, оправдани разлог за раскид уговора од стране стручњака био је ако послодавац не извршава одредбе уговора. За трајање и раскид радног односа страних држављана распоређених у 5. групу важиле су одредбе Уредбе о заснивању и престанку радних односа. За све спорове између странаца на раду у ФНРЈ и њихових послодаваца надлежни су били редовни судови као радни судови.[300]

Решење о категоризацији страних држављана поновило је одредбе упутства о ангажовању из марта 1949. у делу који се односи на евидентирање стручњака и радника и благовремено извештавање, као и на израду и дистрибуцију уговора и дозвола за рад. Истим актом наложено је послодавцима да разврстају све стране држављане у року од 15 дана и да у року од три месеца све постојеће уговоре, уз сагласност запосленог, саобразе том решењу додавањем нових клаузула (које мењају или допуњују постојећи уговор) или закључењем нових уговора.[301]

Примена прописа о категоризацији, правима и обавезама и њихова даља разрада

Ради исправног разумевања и једнообразне примене аката о ангажовању странаца из марта и априла 1949. године, Министарство рада израдило је 18. маја исте године обавезно тумачење. Њиме је истакнуто да су сви

298 Чланом 88. Закона о државним службеницима ти случајеви су, када су у питању страни држављани били: самовласно напуштање службе дуже од десет дана, давање лажних података приликом ступања у службу, на основу судске пресуде лишење слободе у трајању дужем од шест месеци, дванаест месеци непрекидног боловања, односно укупно осамнаест месеци боловања у току две узастопне године, настанак телесне или душевне неспособности за вршење службе и навршење година старости одређене прописима његове струке. *Сл. лист ФНРЈ*, 62/46 и 44/48.

299 Ти разлози утврђени су Уредбом о заснивању и престанку радних односа. *Сл. лист ФНРЈ*, 84/48.

300 AJ-25-155-410, Решење о категоризацији, акт бр. 4271/49, 5. 4. 1949.

301 Исто.

уговори о хонорарној служби и о раду пуноважни тек кад се одобре у том министарству, а дозволе за рад кад се издају у министарству рада републике.[302] Назначено је да право на обезбеђено снабдевање животним намирницама и индустријском робом и на слање пакета породици имају само странци који су ангажовани после 9. маја 1945. године, као и бивши ратни заробљеници који су ослобођени на основу уговора о раду (осталима је то право ускраћено, осим ако није наведено у индивидуалним уговорима које је Министарство рада већ одобрило, а ускраћено је и фолксдојчерима, без обзира на радноправни статус). Слање уштеђевине могу да остваре само они којима је то право дато по већ закљученим уговорима регистрованим код Министарства рада ФНРЈ, с тим да се висина дознаке прилагоди одредбама решења о категоризацији.[303] Коначно, тумачењем је потцртано да сви уговори закључени са странцима разврстаним у 5. групу престају да важе даном добијања дозволе за рад (о чему су републичка министарства рада била дужна да известе савезно ради поништења таквих уговора), као и да убудуће ниједан страни држављанин који буде ангажован мимо Министарства рада ФНРЈ неће моћи да ужива никакве повластице које важе за странце (дакле могу бити снабдевани и плаћани потпуно једнако као и домаћи радници).[304]

Већ крајем априла 1949. Министарство трговине и снабдевања ФНРЈ упутило је текст решења о категоризацији републичким историодним ресорима, а ови га послали на извршење градским и среским НО, а на знање ставили ресорним или нижим органима власти у републици (министарствима рада, грађевина и рударства, председништву владе НР, контролној комисији, јавном тужиоцу, синдикату, управи за снабдевање и трговинској инспекцији. Само у Србији тај акт разаслан је на преко 200 адреса.[305] Слутећи да могу наступити озбиљни неспоразуми у односу са страним стручњацима ако се нове процедуре не реализују у кратком року, Министарство рада је ресорним органима упутило 2. јуна 1949. године распис, којим је подсетило да је неопходно у року од 15 дана категорисати стране држа-

302 AJ-180-к.5-316, распис Министарства рада, бр. 4271/49.XIV/2, 18. 5. 1949.

303 Основ од којег се узимао проценат за трансфер уштеђевина могао је бити само уговором предвиђена плата, без споредних примања (награде, специјални додаци, премије, прековремени рад, прекорачење норми итд). Ако плата није била уговором предвиђена, онда се за основ узимала сатница за осмочасовно радно време, за 26 радних дана. Повећање плате у току трајања уговора није повлачило повећање основа за трансфер, а свако утврђивање већег основа сматрано је девизним прекршајем. Исто.

304 Исто.

305 AJ-25-155-408, акт бр. 4271/1, 7. 5. 1949.

вљане и у року од три месеца ревидирати уговоре, те да ће трансфер уштеђевина након 5. јула моћи да се обавља само за разврстане стручњаке са ревидираним уговорима. Ово је било важно јер се нереализовано право на трансфер уштеђевине није могло пренети у следећи месец.[306]

Неколико седмица касније федералном министарству рада почели су да пристижу први извештаји у вези са спровођењем упутства о ангажовања и решења о категоризацији. Савезна министарства тешке индустрије и рударства известила да су све дирекције и предузећа у њиховом саставу обавештени о новим прописима и да су отпочеле активности на потпуном евидентирању страних држављана, испитивању њихове рационалне искоришћености и прикупљању потребних података. Међутим, одмах су се јавиле потешкоће које су обесмислиле рокове утврђене за евидентирање. Министарству индустрије недостајали су картони (обрасци) за евидентирање. Послато их је премало, а у његовим предузећима било преко 1000 страних стручњака и радника, за које је требало шест пута више картона (било је потребно и више јер је сматрало да треба израдити и седми примерак и доставити га генералној/главној дирекцији као средњем органу власти између предузећа и министарства). Слично је било у Министарству рударства и у другим министарствима. Недостатак картона и накнадна одлука о њиховом централизованом штампању онемогућила је извршење задатка у року. Сем тога, у извештају Министарства рударства ФНРЈ наводи се да су поједина предузећа имала много тешкоћа у тумачењу одредаба упутства о ангажовању и решења о категоризацији, те да су и поред редовних телефонских консултација достављала погрешне податке, а исправљање таквих грешака био је други разлог спором извршењу послова на евидентирању. Даље, то је министарство известило како прикупљање података о правилном искоришћењу иде споро, па је одлучило да промени методологију радног ангажмана страних стручњака. Од стручњака истих квалификација стварале би се групе (екипе) које би онда у целини одлазиле на терен где се укаже потреба (нпр. група за препарацију метала, група за коксаре, група за испитивање угља итд.). Сматрало се да ће се стручњаци „правилним задацима из њихове струке потпуно користити, па и они сами ће се задовољити, јер ће радити на таквом послу, који одговара њиховој стручној спреми”, међутим формирање таквих група и њихово упућивање на терен изискивало је додатно време, што је био нов разлог за кашње-

306 Иако је било на хиљаде уговора, до дана слања расписа само је Министарство рударства ФНРЈ тражило и добило одобрење за разврставање 24 стручњака и Министарство пошта ФНРЈ за 7 стручњака. АЈ-180-к.5-316, распис Министарства рада ФНРЈ, бр. 4271/28-XIV-2, 2. 6. 1949.

ње. Коначно, из ресора рударства пренете су жалбе предузећа како имају тешкоћа при ангажовању фотографа, а „без слика евиденција за странце не би имала никаквог значаја". Дешавало се да у решавању тог проблема предузећа нису могла наћи савезника ни у локалној власти, као што у Кутини срески комитет није хтео да помогне предузећу *Гојло* у набавци фото-материјала.[307]

Иако је Министарство рада ФНРЈ уредбом, решењем и тумачењем из периода март–мај 1949. године прецизирало поступак уговарања рада са странцима, у пракси се показало да су многи уговори неправилно попуњени или да немају све потребне податке. Зато је морало крајем јула 1949. године персоналним одељењима ресорних органа да достави објашњење за закључивање уговора. Међутим, то објашњење донело је неке спецификуме који раније нису описани. Тако, у случају када је страном стручњаку део уже породице у ФНРЈ, а део у иностранству, а он жели да шаље уштеђевину, било је потребно да ресорни орган тражи сагласност од министра рада ФНРЈ, при чему би се могао дозволити трансфер до половине предвиђеног трансфера по групама.[308]

У међувремену, 7. априла 1949, министар рада донео је још један акт намењен странцима – Упутство о праву на пензију лица која су као страни држављани по нарочитом одобрењу примљени за државне службенике. Оно је донето због рестриктивних одредаба Закона о установљењу права на пензију и о пензионисању државних службеника које су онемогућиле исплату пензија лицима без држављанства. Због тога што по Закону о државним службеницима странац није могао бити државни службеник, у закону о пензији није предвиђено да пензију не може добити лице које није држављанин ФНРЈ, већ је прописан губитак таквог права ако лице после пензионисања изгуби држављанство. Међутим, члан 50. Закона о државним службеницима предвиђао је могућност постављања за државног службеника лица које није држављанин ФНРЈ, а тако постављени службеник имао је сва права и дужности као и домаћи, па и право на пензију. Стога је министар рада прописао да се за таква лица може одредити пензија уколико су испуњени остали законски услови, без обзира што она немају држављанство ФНРЈ.[309]

У вези с решењем о категоризацији, министар финансија је, на основу Девизног закона, 5. јула 1949. године донео Упутство о вршењу дознака

307 АЈ-25-155-408, акт бр. 4271/7, 14. 5. 1949 и 4271/20, 25. 5. 1949.

308 АЈ-180-к5-316, Објашњење за закључивање уговора, Министарство рада бр. 4271, 29. 7. 1949.

309 *Сл. лист ФНРЈ*, 33/49.

уштеђевина страних држављана својој ужој породици у иностранство, односно набавци страних средстава плаћања од стране ових лица приликом одласка у иностранство.[310] Њиме је потврђено право на слање дела уштеђевине ужој породици и на лични конто, како је то предвиђено решењем о категоризацији од 5. априла. Такође, регулисано је да страни држављани приликом поласка из Југославије, по престанку службе или одласком на одсуство, могу набавити страна средства плаћања по одобрењу Министарства рада ФНРЈ. Приликом сваког слања уштеђевине странци су морали дати на увид Народној банци, односно Југословенској извозној и кредитној (ЈИК) банци (за држављане СТТ), оригинални уговор о служби или раду (при промени ресора или предузећа и допунски уговор), легитимацију и потврду предузећа да је стручњак запослен и да му ужа породица није у ФНРЈ (потврду је сваки пут, сем предузећа, оверавала на посебном обрасцу и синдикална подружница).[311] Упутством од 5. јула омогућено је да се заостале уштеђевине могу реализовати на основу специјалног одобрења Министарства рада и утврђено је да сви издаци по основу трансфера уштеђевина иду на терет девизног неробног плана тог министарства рада (позиција „уштеде страних радника”), а уколико оно не би располагало довољним количинама девиза за 1949. годину разлику би му из својих резерви обезбедило Министарство финансија.[312]

Иако је решење о категоризацији из априла 1949. године требало да уведе ред у слање уштеђевина лимитирањем процента из уговора и његовим умањењем по опадајућој скали (сходно значају група у које су стручњаци разврстани) и чак елиминисањем за најмање значајну, 5. групу, као и онемогућавањем трансфера пре ревизије уговора, он ипак није постигнут и повремено се неконтролисан (мада умањен) одлив девиза наставио.[313]

---

310 АЈ-180-к. 5-316, акт Министарства финансија бр. 22323, 5. 7. 1949.

311 Исто; АЈ-11-87-286, акт бр. 27444, 29. 7. 1949.

312 Народна банка (односно ЈИК банка за грађане СТТ) извршавала је све налоге у националној валути земље из које је страни држављанин ангажован (дознака уштеда) тј. у коју одлази (приликом одласка из Југославије). Када није постојала могућност плаћања у националној валути Народна банка је издавала чекове у *слободним девизама*. Исто.

Истог дана министар финансија изменио је своја решења од 18. и 28. 5. 1949. године којима су одобрења за набавку девиза у циљу приватних путовања страних стручњака у иностранство била у надлежности републичких министарстава финансија. Право да даје ова одобрења стављено је у искључиву надлежност Министарства рада ФНРЈ. АЈ-180-к.5-316, Решење бр. 22323, 5. 7. 1949.

313 Дешавало се да предузеће изда потврду да је уговор одређеном страном стручњаку одобрен у Министарству рада, а да се то није десило (такав случај био је у предузећу *Ложионица Дивача*) или да се у потврди предузећа наведе висина зараде већа

Да би се неправилности поправиле Министарство финансија је упутством од 5. јула и одлуком од 17. децембра 1949. године уредило слање уштеђевина стручњака и увело *трансферни лист*, документ на основу којег се новац дозначавао. Мимо трансферног листа или специјалног одобрења Министарства рада ФНРЈ слање уштеђевине није било могуће.[314] Међутим, *на терену* су се и даље дешавали пропусти, с тим да је непоштовање прописа доводило до „позивања на одговорност" и предузимања мера од стране надлежних органа.[315]

До краја 1950. године уочен је још један проблем у вези са слањем уштеђевине. Како су износи таквих дознака утврђени у процентима (релативна вредност месечног прихода), то су у апсолутном износу отицале све веће суме девиза. До тога је дошло због повећања плата у многим органима и предузећима током радног односа, па се дешавало да се појединим стручњацима омогући већи трансфер уштеђевина „него што би на име плате примили у земљи из које су ангажовани". Стога је на самом измаку године одлучено да се „одреди један плафон уштеђевина", односно да се пропишу лимити у апсолутним износима.[316]

од уговорене (као што је то учинио Радио Београд). Када би уочили такве случајеве надлежни су покретали правни поступак (обично пријаву за девизни прекршај). AJ-25-155-408, Извештај о страној радној снази у ФНРЈ, акт пов. бр. 4147/2, 18. 10. 1950.

314 AJ-12-583, распис Народне банке ФНРЈ, К. бр. 238, 17. 12. 1949.

315 У извештају упућеном ЦК КПЈ крајем октобра 1950. године наведена су само три таква случаја. Један од њих је да је банкарски службеник у Брчком примао дознаке супротно трансферном листу, о чему је 18. 4. 1950. обавештена Народна банка како би то спречила и казнила службеника, а стручњацима Херберту Метеу и Ђованију Венкарутију, који нису имали право на слање уштеђевине на основу трансферних листа омогућен је трансфер, о чему је обавештено Министарство финансија. AJ-25-155-408, Извештај о страној радној снази запосленој у ФНРЈ, акт пов. бр. 4147/2, 18. 10. 1950.

316 До тога ће доћи крајем јануара 1951. године када се утврде максимални износи уштеђевине (за 1. групу до 12.000 динара, за 2. до 8500, за 3. до 5500 и за 4. до 4500 динара). AJ-25-166-438, акт пов. б.б, 29. 12. 1950. и предмет бр. 855/1951.

Слика 3–4: Трансферни лист (прва страна и друга страна)[317]

Мере које су се односиле на регулисање питања трансфера уштеђевина страних држављана, решење о категоризацији и увођење трансферних листова довели су у другој половини 1949. године до смањења утрошка девиза, али једнострано мењање уговорних обавеза изазвало је незадовољство стручњака. Посебно велике тешкоће при ревидирању уговора настале су у случајевима у којима ранијим уговором није био одређен проценат који се може дозначити у иностранство, у којима се тај проценат смањио или код којих се после рока за ревизију уговора (5. јула 1949. године) уопште није давало право трансфера, што је све скупа чинило огромну већину.[318]

317 AJ-25-165-438, предмет бр. 6022/1950.

318 Даље регулисање рада странаца у ФНРЈ уследиће након расправе, коју је маја 1951, израдом преднацрта упутства о запослењу страних стручњака, иницирао Савет за народно здравље и социјалну политику Владе ФНРЈ, тек почетком 1952. године када је донето Упутство о запослењу стручњака – страних држављана и обезбеђивању девизних средстава за извршење уговорних обавеза. AJ, Главна управа за план (129)-1-2, акт Савета за народно здравље и социјалну политику, бр. 4881, 25. 5. 1951; *Сл. лист ФНРЈ*, 3/52.

ПОДОБНИ И „ДОМАЋИ" СТРАНИ СТРУЧЊАЦИ

Недостатак, домаћег кадра а за поједине технолошке процесе потпуно непостојање, упутио је врх државе ка страним изворима и стручњацима других земаља. Привредне и социјалне околности новог устројства Југославије, суседства и Европе одредиле су изворе стране радне снаге. Идеолошки императив, који је установио правац преображаја ка индустријализацији, без обзира на цену, одредио је и *страну света* на којој ће нова власт желети да нађе партнере спремне да помогну. Без дилеме, најпожељнији сарадник и пружалац помоћи био је СССР, а потом и друге, нарочито индустријализоване земље *народне демократије* (најпре ЧСР). У том хтењу превиђале су се две околности – да је СССР претрпео велика оштећења и изгубио много становника и да су могућности *народних демократија* ограничене. С временом ће се, услед све јаснијих назнака о лимитираним могућностима Истока за пружање помоћи и услед промена у политичким односима, искристалисати нови, на први поглед неочекивани извори страних стручњака – део странаца који су се стицајем ратних околности затекли у Југославији, потом грађани суседних и околних земаља које су у рату биле на непријатељској страни, али и лица из других крајева Европе и света.

Држављани Совјетског Савеза

Фиктивни совјетски грађани

Бројчано знатну групу странаца у Југославији чинили су држављани СССР-а, међутим, били су то *фиктивни* совјетски грађани, руске избеглице, којима је крај рата донео тешкоће у вези са држављанством. Масовно сврставање уз окупациону власт довело их је, по други пут након напуштања матице, у статус лица без држављанства, и мада се њихов број осетно смањио, чинили су и даље велику групу, чији је ниво образовања био знатно изнад просека средине.[1] Само на Београдском универзитету, поткрај 1949. године, међу 15 странаца било је 12 Руса, професора, доцената, лек-

1 На седници НКОЈ-а 30. 11. 1944. одузето је држављанство руским емигрантима, изузев оних који су се „држали поштено" према НОБ-у. *Записници НКОЈ-а*, 64. О структури, кретању и животу руских избеглица у КЈ види: Мирослав Јовановић, *Руска емиграција на Балкану 1920–1940*, Београд, 2006.

тора, библиотекара, а „у приличном броју” радили су и у министарствима, комитетима, дирекцијама, предузећима и бироима.[2]

Руским емигрантима понуђено је потом совјетско држављанство, што су многи прихватили и југословенске власти су их сматрале грађанима СССР-а, без обзира на то да ли су тражили отпуст из држављанства ФНРЈ.[3] Међутим, у питању држављанства руских емиграната дуго је *на терену* владала административна конфузија, мада је упутством МУП-а од 29. октобра 1947. године потврђено да се они више не третирају као поданици.[4] Ипак, власти на њих нису гледале као на друге странце и у одређеној мери сматрани су грађанима.[5] Без обзира на то, *бели* су трпели због непоседовања држављанства. Са њима се, као са странцима, морао закључити уговор о хонорарној служби или о раду и нису имали услове за стицање права на

2 AJ-25-158-428, акт бр. 4217/336, 26. 10. 1949 и др. акти из 1949. Више генерација Југословена запамтило је руске емигранте као сугрђане особитог облачења и својеврсног изговора српског језика, а није реткост била срести их у средњим школама као професоре, нарочито тада обавезног руског језика. Андреј Митровић, *Пропитивање Клио. Огледи о теоријском у историографији*, Београд, 1996, 92.

3 Према совјетским подацима из времена после Резолуције ИБ, од 12.000 *белих* који су 1945. остали у Југославији, 6000 је поднело захтев за добијање држављанства СССР, али након 1948. године, услед репресије „преко 2000 људи одустало је од совјетског држављанства и прихватило југословенско.” *Југословенско-совјетски односи*, 494, 586.

Рускиње које су се пре рата удале за Југословене сматране су држављанкама ФНРЈ, а остали руски емигранти, њихове супруге (макар и Југословенке) и деца могли су постати држављани само ако се то потврди у конкретном случају. АС, Планска комисија НР Србије (ПК НРС), ф. 119 (Г–29), пов. бр. 3639, 19. 12. 1947.

4 У персоналним одељењима органа у погледу држављанства *белих* владала је збрка. Многи су још 1948. били у бирачким списковима, па је влада захтевала да се бришу. AJ-19-242-1871, IV бр. 995, 9. 2. 1948; AJ-25-158-428 (акти персоналних служби); AJ-25-106-273, предмет пов. бр. 6661/1948.

5 Неки су при запошљавању имали другачији третман него други странци и са њима су склапани уговори о хонорарној служби (класична форма уговора за странце) на неодређено време (непримењиво на странце), и то у функцији државних службеника. Види уговоре Ирине Работине и Андреја Кољницког, AJ-41-622-977, бр. 1092, 18. 12. 1947. и 1102, 24. 12. 1947.

Такав став је разумљив пошто је мноштво избеглица (50.000–70.000) краће или дуже време боравило у Југославији од избијања грађанског рата у Русији. Иако су прописи Краљевине СХС забрањивали рад странаца докле год у земљи има незапослених исте врсте, они нису важили за *беле* који су третирани као домаћа радна снага. Како је избегличка популација у великој мери била образована, то је дала снажан подстицај развоју привреде, уметности и културе. Само инжењера, за којима је КЈ вапила, било је око 1000. Тома Миленковић, *Руски инжењери у Југославији 1919–1941*, Београд, 1997, 7, 10, 74–76, 93.

пензију. Такође, на њих се примењивало решење о категоризацији страних држављана (од 5. априла 1949), које је било тешко (чак немогуће) применити на службенике са нижим квалификацијама. Заправо, *бели* који нису стекли (или сачували) држављанство Југославије трпели су у погледу радних односа од свих мањкавости које повлачи статус странца и истовремено нису имали ни један бенефит који је био омогућен *правим* страним држављанима, онима који су ангажовани споља или ослобођени из заробљеништва.[6]

Посредством Министарства рада ФНРЈ 1949. године било је категоризовано око 270 руских емиграната (тада држављана СССР-а), од чега 78% мушкараца и 22% жена. Према узорку из архивске грађе, образовни профил запослених мушкараца чинило је 1,69% оних са основном школом, 6,77% КВ радника, 33,89% са завршеном средњом школом, те 47,05% са вишом и високом спремом, док код жена оних са основном школом није било, КВ раднице чиниле су 5,88%, а број жена са средњом и са вишом и високом школом био је једнак, по 47,05%.[7]

Табела 2: Старосна структура категорисаних држављана СССР-а (бивших емиграната)

Година старости	Мушкарци (100%)	Жене (100%)
21–30	3,6%	33,3%
31–40	7,1%	13,3%
41–50	30,4%	33,4%
51–60	48,2%	20,0%
Преко 60	10,7%	–

Усред преиспитивања и грчевитог тражења свог пута након раскида са СССР-ом, током лета 1949. године, КПЈ је добило нову ноту Москве. „Фашистичким насилницима" запрећено је због односа према бившим руским емигрантима, који су ухапшени и протерани из земље. Власт је, пак, у њима у то време видела „разгранату, релативно широку […] пропагандну и обавештајну мрежу [која је постала] збијен, непробојан колектив – највише сличан немачким, прохитлеровским фолксдојчерима" који је често нескривено био повезан са совјетском амбасадом.[8] Међутим, нови грађани

6 AJ-25-158-428, допис Секретаријата владе, бр. 2885, 14. 9. 1949. и бр. 10688-XIV-2, 21. 9. 1949; *Југословенско-совјетски односи*, 145.

7 AJ-25-158-428, СССР.

8 Још у јесен 1948. почела су хапшења (10 лица), због чега је Москва 26. 10. 1948. упутила оштру ноту и неприхватљиве захтеве. Нова хапшења и протеривање 12 емиграната у лето 1949. године односе су заоштрили до усијања. О хапшењима, размени нота, преписци у вези с прогоном грађана СССР-а и утисцима савременика види: М. Ђилас, *Пад нове класе*, 106; *Југословенско-совјетски односи*, 435–436, 472–482, 493–499, 507–509; *Bela knjiga o agresivnim postupcima vlada SSSR, Poljske,*

СССР-а нису предмет ове књиге. Они нису били *новост* проистекла из Другог светског рата. Део њих (старија генерација), иако је образовање и прва стручна искуства стекао у иностранству, више година је већ боравио у земљи и постао не само део њеног *кадровског потенцијала* већ и функционални ресурс, док су млађе генерације представљале продукт образовног система КЈ, а потом и чиниоце њеног производног живота. Стога, иако су формално били страни држављани, они не улазе у фокус студије, а њихов спецификум (као и свих других странаца које је рат затекао у Југославији и који су га на њеном простору провели) потврђује класификација сачињена у Министарству рада 1949. године: странци на раду сврставали су се у три групе – на стране држављане који су се затекли у Југославији на дан 9. маја 1945, на стране држављане ангажоване за рад после тог датума (укључујући и заробљенике који су ослобођени на основу одговарајућих уговора) и на стране држављане који су после 9. маја 1945. дошли легално или илегално у Југославију (разне избеглице), при чему су у ту групу укључени и фолксдојчери.[9] С обзиром на то да *странци* прве групе нису нов потенцијал, као ни фолксдојчери из треће, те да у ту последњу улазе лица која су се у ФНРЈ нашла не у жељи за радом (и зарадом), већ из политичких разлога и да њу примарно одређује идеолошкополитички став или припадност, а не радно-стручни капацитет, то је предмет ове књиге, без остатка, само друга група.

Од наде до разочарања – неиспуњена помоћ СССР-а

Нису *бели* били ти од којих се очекивала помоћ у изградњи новог, правичнијег и просперитетнијег друштва и његове привреде. Свестан лошег економског наслеђа и тешких последица рата, врх нове Југославије полагао је пресудне наде у материјалну, техничко-технолошку и стручну помоћ СССР-а.[10] Искрено се гајила нада да се сваког дана са Истока могу очекивати армије инжењера и техничара. Можда су, сем потпуне идентификације из сфере идеологије, први непосредни контакти две стране могли додатно да појачају ту наду и утемеље их као неоспорно уверење. Недуго пошто је прва совјетска војна мисија стигла код Тита, ради помоћи НКОЈ-а у срећи-

Čehoslovačke, Mađarske, Rumunije, Bugarske i Albanije prema Jugoslaviji, Beograd, 1951 (даље: *Bela knjiga*), 107–115; А. Митровић, *н.д.*, 93. Отпуштање запослених без образложења: AJ-11-139-435, пов. бр. 13538, 26. 12. 1949.

9 AJ-25-158-428, 10688-XIV-2, 21. 9. 1949.

10 О надањима Југославије у погледу совјетске помоћи, обећањима и неиспуњењу види: Саша Илић, „Од наде до разочарања – помоћ Совјетског Савеза у изградњи југословенске привреде (1945–1948)”, *Годишњак за друштвену историју*, 1/2016, 37–63.

вању привредних прилика, слетели су код Босанског Петровца, 15. априла 1944. године, први финанисјки и банкарски експерти, Михаил Бодров и Владимир Герашћенко.[11] Ипак, тек је мир отворио пут *правим* надама о сарадњи и помоћи. Уговор о пријатељству, узајамној помоћи и послератној сарадњи, који су 11. априла 1945. у Москви потписали Тито и Молотов, духом „најискреније сарадње", гаранцијама о војној помоћи у случају потребе, истицањем поштовања међународних принципа и „пријатељства и сарадње у циљу даљег развитка и учвршћења економских и културних веза" народа двеју земаља и са важењем од 20 година, иако није утврдио ниједну обавезу (нарочито једностране помоћи),[12] у очима КЈП пружао је основ за веровање да следи издашна помоћ.[13]

Заиста, већ 29. маја 1945. Савет народних комесара СССР-а донео је одлуку о упућивању на рад у Југославију „20 саветника за различите области народне привреде", а 13. новембра 1945, после дужег премишљања Београда због постављених тешких услова, две владе закључиле су споразум о условима рада. Иако је била реч о малом броју стручњака, чији састав, као ни ресори (предузећа, установе) у којима би радили није био познат, питање је подигнуто на висок ниво.[14] Југославију је највише мучила висока цена којом је стручњаке требало платити, али споразум је имао низ мањкавости које су се тицале поштовања домаћег законодавства, па и суверености. Од стандардних клаузула које прате акта о уређењу радних односа

11 Како је крај рата био далеко и како су сви важнији привредни објекти, њихова инфраструктура и тржишта за пласман, као и саобраћајнице, били у рукама окупатора, присуство стручњака није донело значајнији учинак. Исто, 40–41; В. В. Зеленин, *н.д*., 292–293.

12 *Сл. лист ДФЈ*, 40/45.

13 Колико далеко је ишло то уверење сведочи информација амбасадора у Москви В. Поповића с почетка 1946. која пружа слику као да је довољно неку помоћ само пожелети и да ће она одмах стићи. Обраћајући се Комитету за културу ФНРЈ, Поповић се позвао на изјаву совјетског функционера С. Лозовског, којом се издашно нуде наставници за средње и високе школе, организатори установа културе, режисери, па и књижевници. Комитет је само требало да „одмах упути конкретан предлог и назначи број, време боравка у Југославији и специјалност". *Културна политика*, 276.

14 Споразум су у Москви потписали амбасадор ДФЈ и заменик народног комесара спољних послова В. Деканозов. Одлука из маја наведена је у поверљивом писму заменика комесара иностраних послова Зорина Молотову, од 6. 1. 1948. Тачан преглед установа у којима су саветници радили није пронађен у архивској грађи, мемоаристици и литератури, већ се само уопштено наводи ангажовање у својству консултаната и саветника у различитим економским органима, научним установама, пројектним организацијама, објектима привреде и здравствству. *Југословенско-совјетски односи*, 238, 271, нап. 5.

појединца (или групе) споразум је садржао појам издржавања (зараде сачињене од плате и трошкова селидбе), утврдио је базичну субординацију у предузећу и обавезу поштовања правилника (унутрашњих аката), утврдио рок ангажовања (једна година), начин снабдевања храном и робом широке потрошње (једнак снабдевању домаћих стручњака), као и мере здравствене и социјалне заштите и заштите породице у случају смрти. То су елементи који прате сваки уговор о раду, без обзира на то ко је давалац радне (или интелектуалне) снаге.[15] У споразуму су наведене и стимулативне мере, што јесте пракса када послодавац има потребу за запосленима са посебном стручношћу. У овом случају то је било рачунање боравка на раду од дана пријема обавештења (док је стручњак још у СССР-у), од када је текао рок од месец дана за долазак на радно место, затим висина *издржавања* (75% зараде коју је остваривао у СССР-у), бесплатан комфоран смештај, трошкови повратка до места становања (када су други страни стручњаци у питању пракса која ће важити била је покривање трошкова до границе), односно исплата још једне плате (у месту рада у СССР-у) на име превоза возом прве класе или авионом, као и транспорта покућства и личних ствари и компензација приликом одласка у висини још једне плате. Збрајањем се добија да је совјетски стручњак за годину дана рада, уз додатни први месец који је текао од дана пријема обавештења, зарадио 14 *југословенских плата* (12 месечних плата и по једна додатна плата при доласку и одласку) и две „совјетске” (за превоз и транспорт у оба смера).[16]

Ипак, материјалну цену рада стручњака у засенак баца неколико одредби које сведоче о изразитој неравноправности потписница споразума. Према чл. 1, установе и организације у којима ће радити стручњаци одредиће „Југословенска и Совјетска влада”, што сугерише да совјетска страна толико познаје југословенске прилике да је кадра да равноправно одлучује где су њени стручњаци потребни. Даље, совјетска влада није нашла за сходно да направи преглед лица (или бар кандидата) предвиђених за рад,

15 Текст споразума у: AJ-4-62-439 (и у: *Југословенско-совјетски односи*, 36–38).

16 Високу цену саветника увећавао је неповољан курс валута. Ни паритет, из маја 1945, у односу 9,44 дин. за рубљу, није погодовао Југославији (додуше, динар је за 7,3% ревалвиран у односу на предратни), међутим, он је служио само као обрачунска јединица, а не и за размену, пошто се рубље и динари нису могли износити из земље. Међутим, након деноминације рубље из децембра 1947. тај однос је постао неповољнији (4,2 дин. за једну нову рубљу), на шта је Београд више пута указивао, али без одјека. Супротно очекивању, СССР је почетком 1948. утврдио још неповољнији курс од шест дин. за рубљу, правдајући то односом рубље и долара и замерајући Југославији што је само она имала примедбе на курс. АНБ, 1/III, *Историјска архива*, к. 385-2, допис Војној мисији СССР, бр. 8876/I, 24. 5. 1945. и акт Девизне дирекције, 6. 7. 1945; *Југословенско-совјетски односи*, 267–269.

па да с њим упозна југословенску страну, већ је себи оставила рок од две седмице у којем ће „саопштити" амбасади ДФЈ списак стручњака (без могућности макар формалног саглашавања). Москва је себи оставила право да „по свом нахођењу замени једног стручњака другим исте квалификације", занемарујући тешкоће који могу настати у установи у којој је стручњак почео да ради. Коначно, принадлежности стручњака током рада, као и евентуалне исплате одштете у случају повреде на раду, односно посмртнине (и пензије породици која би из таквог случаја проистекла), везане су за совјетске приходе (и законодавство), а не за југословенске.[17]

Без обзира на мањкавости (које је могао видети само најужи партијски врх) с почетка блиске совјетско-југословенске сарадње, уверење о помоћи Москве додатно ће јачати наредних месеци, па и година, нарочито након што је договорена и споразумом о економској сарадњи од 8. јуна 1946. године утврђена тесна економска сарадња „између двеју пријатељских земаља".[18] Совјетски Савез се сагласио да помогне влади ФНРЈ у „изградњи комплетних индустријских предузећа, и да јој, у вези с тим, пружи и техничку помоћ", да асистира у замашним пословима на експлоатацији рудних богатстава и да помогне развој ратне морнарице, укључујући и кадар за образовање југословенских официра.[19] Даље, влада СССР-а обавезала се да Југославији помогне „у електрификацији, у прехрамбеној, текстилној, хемијској и металообрађивачкој индустрији и индустрији грађевинског

17 Исто.

18 Споразум, потписан после преговора Стаљина, Молотова и Микојана са Титом и владом ФНРЈ (27–28. 5. 1946), проистекао је из молбе Београда за помоћ у индустријализацији. Стаљин је обећао помоћ у енергетици, производњи хране, текстила, хемијској и металној индустрији, машиноградњи и у изградњи војне индустрије и морнарице. Тито је више пута нагласио да ФНРЈ свој развој види искључиво у сарадњи и уз помоћ СССР-а, а Стаљин је одговарао: „Ми ћемо вам помоћи" (чак за секторе у којима је, према његовим речима, СССР био слаб, попут ратне морнарице, рекао је: „морамо вам помоћи"). L. Gibianskii, „The Soviet Bloc", 115, 119–128; *Југословенско-совјетски односи*, 105–116.

Стаљинова обећања помоћи и обострано корисне сарадње нису изостала ни доцније. Током разговора с Кардељем (о сарадњи на Петогодишњем плану, 19. 4. 1947), обећао је подршку за металуршке и алуминијумске заводе: „Даћемо вам то на кредит, помоћи ћемо са људима, специјалистима, а нешто ћете платити у новцу или како можете. (Смејући се): – Ипак треба нешто да добијемо од вас." Слично је било и приликом посете Ђиласа Москви 19. 1. 1948. када је више пута поновио да ће подржати и помоћи Југославију. *Југословенско-совјетски односи*, 177, 243.

19 Према белешкама К. Поповића, Стаљин је изјавио да ће кадровски помоћи „организацији школе за усавршавање официра, која би се кроз 1–2 год. претворила у академију (ранга 'Фрунзе')". L. Gibianskii, „The Soviet Bloc", 121; *Југословенско-совјетски односи*, 112–113, 119–122.

материјала, као и у пољопривреди”, а та помоћ се имала остварити „путем слања совјетских стручњака у Југославију” (подв. аут), пружањем техничких информација, разрадом пројеката, друге техничке документације и упутстава, као и школовањем југословенских стручњака и њиховим упознавањем са радом предузећа и научно-техничких установа у СССР-у.[20]

Заиста, потребе Југославије за помоћ прве земље социјализма биле су огромне. Путем спољнотрговинских послова, набавки индустријског и електро-материјала, помоћи у виду предлога организације, конструкционих планова, технолошких линија и рада високих специјалиста очекивало се да се опораве или по први пут развију хемијска постројења, фабрике за производњу пнеуматика, синтетичког каучука, трактора, сулфитне и сулфатне целулозе, електропорцулана, алатљика, грађевинских и пољопривредних машина, водених турбина, радио-апарата, модерне кланице, термо и хидроелектране, ливнице и ваљаонице обојене металургије, бродоградња, погони металне индустрије, геолошка служба (у контексту потребе за што обимнијом експлоатацијом природних богатстава), да се спроведе електрификација, оснаже истраживање и црпљење нафте и ископавање угља, установе институти за испитивања и развој високих технологија, побољша здравствена заштита, рад високих школа итд.[21]

Убрзо након споразума о економској сарадњи министри спољне трговине, Микојан и Милентије Поповић, потписали су 25. јула 1946. споразум

20 *Југословенско-совјетски односи*, 119–122. Од тражена три пољопривредна стручњака – за памук мелиорацију и коксагиз (лат. Taraxacum kok-saghyz, централноазијски маслачак који се користи за добијање гумоликог латекса), у Министарство пољопривреде дошао је 31. 12. 1946. само Кузма Н. Колосов, специјалиста за повртарство и воћарство, познавалац коксагиза. Допутовао је са супругом и децом и спадао је у малобројну групу совјетских стручњака који су имали тешкоћа са становањем (хотелски смештај иако је супруга била болесна, предуго тражење и добијање неадекватног стана). AJ-4-28-261, пов. бр. 14, 4. 1. 1947. и 95, 28. 1. 1947. AJ-4-62-439, акати о стану за Колосова, V–VI 1947.

21 Подаци о потребама за совјетском помоћи садрже се у архивским фондовима готово свих ресорних органа. Као егземплар наводимо документе у: AJ-10-50-51, Споразум о техничкој помоћи са СССР, пов. бр. 1119, 21. 11. 1947 (хемијска индустрија) и Ad memoria о набавкама и техничкој помоћи, 30. 7. 1947 (лака индустрија); AJ-11-12-43, Промеморија, 24. 4. 1947 (електропривреда); AJ, Министарство тешке индустрије Владе ФНРЈ (16)-4-4, стр. пов. 96, 20. 3. 1948; AJ-16-92-100, предмети стр. пов. (за план капиталне изградње, тражење техничке помоћи од СССР, план кадра), V 1947 – XII 1948; AJ-24-8-30, бр. 705, 17. 6. 1946. и 28. 6. 1946; AJ-24-36-101, Задаци и проблем геолошке службе, 4. 3. 1948; AJ-17-180-181, записник са састанка, 30. 9. 1947 (изградња фабрике трактора); AJ-17-182-183, промеморије (5) о проблемима које треба решавати са СССР или за које треба стручна помоћ СССР, V–VI 1947. и Извештај о раду у Москви од 5. 5. до 6. 6. 1947.

о испоруци совјетских „индустријских уређаја и материјала за изградњу комплетних предузећа црне и обојене металургије, нафтне и хемијске индустрије, као и других уређаја за производњу угља у Југославији и о техничкој помоћи коју је влада СССР сагласна да укаже […] Југославији у изградњи поменутих предузећа", али на кредит и са почетком испоруке уређаја и материјала у 1948. години[22] – дакле тек за годину и по дана! У јеку планирања обимне индустријализације, која се преплитала са завршетком фазе обнове, толики *почек* морао је деловати застрашујуће. Можда је кочница већој помоћи била управо у закључку који је поводом потписивања споразума истакнут у билтену МИП-а, односно у антитези тог закључка: „Совјетска влада излазећи предусретљиво у сусрет потребама Југославије у испуњењу њеног плана индустријализације, даје тиме ефикасну помоћ за даљни самостални развитак југословенске привреде и учвршћивање њене економске и националне независности."[23] Иза такве изјаве стајао је, за јавност прикривен, став руководства Партије, а он је сведочио како „Руси […] нису помогли за црну металургију" и о све већим размимоилажењима у погледу мешовитих друштава.[24] Међутим, управо су „самостални развитак" и „економска и национална независност" они ефекти које Москва (услед политичких, стратегијских, идеолошко-империјалних и других разлога и интереса) није желела афирмисати.

Иако су подземна трвења или неразумевања са представницима СССР-а постојала такорећи од првог непосредног контакта, лета 1944, она су потискивана у име великог циља.[25] Завршетак рата сламањем немачке моћи и ширење светске револуције били су правци деловања унутар којих

22 АЈ-335-94, Билтени МИП, 1947. година, 13.

23 Исто.

24 *Zapisnici sa sednica Politbiroa*, 199.

25 Поред велике радости због помоћи у операцијама за ослобођење, први поступци Црвене армије и СССР збуњивали су партијски и државни врх. Совјетска команда објавила је да као помоћ Београду поклања већу количину жита, за које се испоставило да су га Немци узели од српских сељака, совјетски обавештајци масовно су вербовали *беле* емигранте и Југословене, чак и у ЦК КПЈ, ратни напор Југословена сликан је у совјетској штампи са потцењивањем, а за шефа совјетске мисије постављен је генерал Корњејев, личност која је и по мишљењу Стаљина „несрећник" и „неизлечива пијаница". Milovan Đilas, *Razgovori sa Staljinom*, Beograd, 1990 (даље: M. Đilas, *Razgovori*), 62, 73–74.
Критички дискурс М. Ђиласа према Стаљину и СССР, показиван током дисидентске каријере, у оштрој је опозицији према текстовима публикованим првих послератних година. Ту најпре мислим на панегирике у којима се Стаљинова личност приказује у најлепшем светлу, а његова физичка „лепота" [*sic*], скромност, склад мисли и говора и мудрост истичу до нивоа деификације. Milovan Đilas, „Susret sa Staljinom", *Susreti sa Staljinom, Zbornik*, Zagreb, 1948, 189–194.

су се све мале неподударности и одступања занемаривали и замагљивали. Ситни знакови пажње, који су повремено долазили из Москве (нарочито ако су могли бити корисни и дародавцу), попут поклоњене филмске опреме и екипе за снимање првог совјетско-југословенског филма, *У планинама Југославије* (1945.),[26] нису ипак могли да изграде чврсто уверење да је подршка прве земље социјализма несебична и безрезервна. Међутим, време неће бити савезник некаквој коначној кохезији, већ фактор даљег и све јаснијег удаљавања. Комунисти Југославије, несвесни да својим поступцима иритирају Москву,[27] искрено су веровали у братство и подршку и било је потребно време да се прихвати како помоћ неће бити несебична, чак ни довољна, и да неће битније прећи оквире уобичајених трговинских односа двеју земаља. Иако нису била пресудна за неспремност СССР-а да суштински помогне југословенској привреди, трговинска и политичка *размимоилажења* Београда и Москве вешто су коришћена као алиби за такав став. Тако су Совјети 1947. године негодовали што ФНРЈ настоји да са Албанијом формира мешовита привредна друштва, а опире се таквој сарадњи са СССР-ом, и питали су зашто тамо шаљу војне инструкторе, мада имају совјетске у ЈА, као и откуд Југословени могу бити стручњаци за изградњу Албаније, кад и сами траже стручњаке са стране?[28]

---

26 Г. Милорадовић, „Стаљинови поклони”, 100.

27 Корени размимоилажења морају се тражити још у првим данима рата, у неразумевању КПЈ да СССР води просовјетску, а не имагинарну интернационалну политику. Из тих разлога Москва је после 22. 6. 1941. и позива на устанак у Југославији, наставила да одржава дипломатске односе са владом КЈ у Лондону и није реаговала на молбе партизана (у зиму 1941/42) за издашнијом помоћи у ратној опреми. Уместо помоћи, Коминтерна је марта 1942. и марта 1943. саветовала Титу да успостави сарадњу са избегличком владом и не наглашава рат против четничког покрета. Са аспекта СССР-а, у условима тоталног рата, политика којом би се због југословенских партизана доводило у питање савезништво с Англоамериканцима није имало смисла. R. Kullaa, *н.д.*, 27.

28 M. Đilas, *Razgovori*, 88. На слабљење односа између комуниста СССР-а и ФНРЈ утицали су мешање у Грчки грађански рат без Стаљиновог знања (снабдевање оружјем, омогућавање Демократској армији Грчке коришћења територије ФНРЈ, емитовање програма радија *Слободна Грчка*), самостално деловање око Трста и долазак на ивицу сукоба са Англоамериканцима, исказивање незадовољства радом мешовитих друштава и укупним трговинским односима. Коначно, разлазу је допринео покушај ФНРЈ да се наметне као регионални комунистички центар, са настојањем да се створи Балканска федерација (са Бугарском, доцније Албанијом у посебном статусу, а према новим сведочанствима и са ЧСР, па и Италијом) и са својеврсним лидерством у антикапиталистичком и антизападном вокабулару на међународној сцени. Самостално деловање Београда и *револуционарни активизам* почели су да одударају од плана о изгледу комунистичког света који је Стаљин градио, али и из оквира међународних односа и реалне политике коју је са Западом

Крајем 1947. године било је још сигнала који су наговештавали измену курса. У Београду се расле замерке због неиспуњења инвестиционих споразума и уочено је да се преговори привредних делегата у СССР отежу. Тако се од децембра 1947. до краја фебруара 1948. преговарало о потребама савезне индустрије коже и обуће (машине, изградња фабрика регенерата, пнеуматика, поливинил-хлорида, израда конструкционих цртежа и, по могућности, школовање и специјализације кадра), а да није било назнака да им се ближи крај.[29] Ускоро су се са чекањем и осећајем бесциљности суочили важнији представници. Током посете високе партијско-војне делегације, под вођством М. Ђиласа (јануар–март 1948), позване због „размимоилажења" око Албаније,[30] настојало се да се издејствује помоћ у наоружању и изградњи војне индустрије. Подносиоцима захтева, К. Поповићу и М. Тодоровићу, Ђилас је под утиском првих преговора исказао сумњу у позитиван исход, питајући се зашто би Руси пристали да изграђују војну индустрију када „нису хтели озбиљније да помогну ни у изградњи цивилне", а још мање је веровао да ће дати ратну флоту коју ни сами нису имали. По повратку, на састанку Политбироа, 1. марта 1948, Тодоровић је без увијања рекао: „Никакву помоћ не можемо очекивати од њих. Булгањин је нас углавном позвао да нам саопшти да се вратимо у земљу."[31] Међутим, не само да званични преговори нису текли жељеним правцем, већ су и пратеће појаве указивале на непостојање совјетске искрености и неуважавање сабеседника као равних.[32] Чланове делегација нико од совјет-

настојао да успостави. Стога од краја 1947. извештаји амбасадора Лаврентијева садрже све више негативних оцена врха ФНРЈ и његове „националистичке пропаганде", као и осуду пренаглашавања ратног учинка партизанског покрета. R. Kullaa, *н.д.*, 29–31, 34.

29 АЈ-10-50-52, акт II бр. 1539, 23. 2. 1948.

30 Делегацију су чинили: М. Ђилас, члан ЦК КПЈ и шеф Агитпропа, К. Поповић, начелник Генералштаба ЈА, М. Тодоровић, шеф војне индустрије и С. В. Темпо, начелник политичке управе у ЈА.
О односу према Албанији види више у: Aleksandar Životić, „Pitanje Albanije u odnosima Jugoslavije i Zapada 1945–1947", *Istorija 20. veka*, 3/2010, 83–96.

31 M. Đilas, *Razgovori*, 104; *Zapisnici sa sednica Politbiroa*, 245.

32 Југословенски комунисти су очекивали признавање фундаменталне важности у ратним збивањима, потврду битности свог војнополитичког покрета, значајнијег, како су веровали, од других. Већи утицај и моћ признавали су само држави и војсци СССР-а, али у контексту простора и могућности које су имали на располагању, они су себе видели као некакву умањену Црвену армију, подједнако храбру и херојску. Стога су од Москве очекивали равноправност, а од других комунистичких земаља признавање лидерства. Међутим, самостално деловање у међународним односима и репутација коју су у земљама Истока (ЧСР, Пољска) стицали Тито и партизански покрет, били су неприхватљиви. Ауторитет Стаљина није се смео доводити у питање, посебно током припрема за стварање војнополитичког блока, па

ских грађана није смео да посећује. Мада комунисти, били су странци, са којима је држављанима СССР-а било забрањено да на било који начин опште, што је Југословене вређало јер у ФНРЈ није било таквих ограничења, поготову за представнике и грађане СССР-а.[33]

Даље компликовање односа двеју земаља, нарочито питања Бугарске и њених изјава о царинској унији са Румунијом, као и слање у Албанију две дивизије ЈА, довело је почетком фебруара 1948. до новог позива у СССР, али сада самог врха КПЈ. Како се Тито оправдао „лошим здрављем”, то су 8. фебруара у Москву стигли Кардељ и Владимир Бакарић. Исте ноћи, чувајући се од прислушних апарата, Ђилас је Кардељу реферисао о утисцима из ранијих контакта и изјавио да се не може рачунати ни на какву озбиљнију помоћ, сем на властите снаге, јер СССР „води својеврсну политику подређивања, настојећи да Југославију спусти на ниво окупираних источноевропских земаља”.[34] Тиме је у врху КПЈ нестала и последња илузија о суштинској помоћи. Већ 1. марта, на седници ЦК, Тито је закључио: „Морамо се оријентисати само на сопствене снаге […] од прича горе [СССР] нема ништа”. И не само то. Врх је схватио да је „акумулација разлика” достигла критичан ниво.[35]

Поред знатног напора уложеног у тражење примарне изворне грађе о стручној помоћи СССР-а комунистичкој Југославији и документарне верификације те контроверзне појаве, од које се пуно очекивало, о којој се мно-

---

је почетком 1948. године Москва одлучила да консолидује своју позицију у комунистичком свету у којем за Југославију, како је она тада изгледала, није било места. R. Kullaa, *н.д.,* 35.

33 M. Đilas, *Razgovori*, 105.

34 Исто, 110. Комунисти Југославије били су склони да показују како нису једнаки са другима. Сведочење о томе дао је амбасадор САД у СССР-а, генерал Волтер Смит: „Посматрајући Југословене током рата и касније током кратких посета Тита и особља Москви, импресионирали су ме својом ароганцијом, пркосом и независним ставом у јасном контрасту са оним какве су биле друге делегације сателита током посета.” *Foreign Relations, 1948*, 1083.

35 R. Kullaa, *н.д.,* 39; Josip Broz Tito, *O Partiji i ulozi komunista: KPJ u borbi za pobedu i odbranu revolucije (1941–1952)*, knj. druga, Beograd, 1984, 387. Било је још сигнала да Совјети неће гајити посебне обзире када су трговински односи у питању и да неће правити разлику између земаља на Истоку, иако су Југословени сматрали да њихова нова историја заслужује посебан третман. Запажање како је СССР у трговини „тврд и несентименталан” стекао је на основу изјава представника КПЧ амбасадор у Прагу Маријан Стилиновић. Жалећи се на ултимативне захтеве Москве за плаћање испоручених добара и на експлоатацију руда, такви гласови су у првом тренутку по Резолуцији поздравили став КПЈ као прве „која се успротивила таквој совјетској политици према земљама народне демократије”. M. Perišić, „Čehoslovačka javnost i Rezolucija”, 107.

го причало и још више манипулисало, резултати су били *мршави*. Постојање совјетских стручњака, у размери сличној учешћу Немаца ангажованих преко југословенске војне мисије у Берлину (ангажованих за потребе једног одређеног предузећа у којем би радили до окончања одређеног посла или истека радног уговора) или држављана ЧСР, Аустрије. Мађарске, Италије и Бугарске ангажованих путем војних, дипломатско-конзуларних или синдикалних представништава и организација или на основу међудржавних споразума, није у грађи потврђено, а о учинку совјетских *саветника* упућених на основу међудржавног споразума из новембра 1945 (истих оних који ће 1948. године послужити као повод за конфликт) постоји веома мало података.

Иако су услови совјетске помоћи у стручњацима били тешки, у југословенској привреди појавиће се прилично рано први саветници. Пре него што је Београд прихватио споразум стигла су у Министарство рударства ДФЈ, почетком јуна 1945. године, четворица геолога. Њихов учинак остао је у сенци стамбеног проблема који надлежни нису могли решити више месеци. Како су стручњаци намеравали да доведу породице, то је питање станова било врло важно (мада мање важно није било ни питање трошкова јер су геолози становали у хотелу *Мажестик* у Београду). Локални градски органи додељивали су, па повлачили одлуке о додели станова, давали су станове у којима су биле друге породице (усељене одлукама истих органа), нудили недовољан број (два уместо четири) или станове без намештаја (који стручњаци нису имали, а покушаји министарства да им у томе помогне вртели су се укруг јер нико није био надлежан да додељује намештај).[36] Такав је третман ипак био неуобичајен када су стручњаци из СССР-а у питању. Код осталих неколико десетина, колико ће их за две и по године од потписивања споразума стићи, ствари су биле знатно јасније, мада њихов егзактан број остаје и даље магловит. Старање о совјетским стручњацима било је до 18. новембра 1946. године у делокругу Привредног савета, да

36 На захтев стручњака, Министарство рударства се за намештај обратило Управи народних добара Србије, која га је упутила на Управу народних добара Војводине, а ова на Главну пољопривредну комисију, која је саопштила да је Привредни савет забранио издавање намештаја. Потом се Министарство обратило Привредном савету и добило одговор да је додељивање намештаја „искључива надлежност Управе народних добара Србије". Тако је круг био затворен, а проблем остао без решења. Страхујући од одласка стручњака са рада, Министарство рударства се 12. 9. 1945. обратило влади Србије (и о томе обавестило владу ДФЈ) и на тој инстанци је наређено ИНО за град Београд да се „у најкраћем року" пронађу станови. Нажалост, празнина у архивској грађи није дозволила да се утврди да ли је и након тога дошло до нових обрта. АЈ-50-109-220, акт Министарства рударства бр. 403, 12. 9. 1945 (фол. 430–432).

би потом прешло на ресорне органе („наредбодавце”), што је онемогућило централизовано евидентирање.[37] У Министарство индустрије је, до фебруара 1946. године, дошао и један професор, специјалиста за управљање људским ресурсима „као помоћ у изградњи наших стручњака (кадрова)”.[38] У архивској грађи наведени су поименце инж. Иван Багров, саветник у Министарству рударства, Алексеј В. Павлов, Глигорије Г. Исков, Георги Н. Шерер, Глигорије М. Гордон, Иван А. Алаџалов и Алексеј П. Буђин, саветници Генералне дирекције рудника и топионица обојених метала, затим Михаил С. Бојко, Тимофејев и поменути Колосов, стручњаци у Министарству пољопривреде, инж. Фјодор Арефијев, из Комитета за ауто-саобраћај, Петар Н. Кушнир из Железаре *Шторе* Министарства тешке индустрије, здравствени саветници Фјодор С. Биков и др Марија Н. Калугина из Комитета за заштиту народног здравља.[39]

Иако мање од очекиваног броја, совјетских је стручњака у војсци, привреди и ванпривреди било и, иако нема релевантних података за јасно утврђивање обима њиховог учинка, нема дилеме да је он у неком облику остварен. Оно што архивска грађа потврђује јесте да је 20 совјетских саветника из споразума (доцније мање) и неколико десетина стручњака који су дошли у оквиру инвестиционих послова уживало за југословенске прилике, макар у стамбеном погледу, приличан комфор (сем четворице раније поменутих геолога). Тако су саветници за пољопривреду, Тимофејев и Бојко, добили сваки по спаваћу собу, кухињу, трпезарију и радну собу са намештајем, који је сељен за њима како су они мењали радну локацију. Обезбеђење комфора, предвиђено уговором о додели специјалиста, било је један од услова за упућивање у Југославију, па су таква питања власти решавале „врло хитно”, што се у случају чак и највиших немачких специ-

37 AJ-4-62-439, акт Министарства финансија, пов. V, бр. 524, 18. 3. 1947.

38 Совјетски стручњак је отпочео ангажман упознавањем са радом југословенских универзитета и предлогом за израду пописа свих стручних курсева по школама. AJ-17-13-13, Записник са састанка у кабинету министра индустрије, 2. 2. 1946.

39 AJ-4-62-439; AJ-24-8-30, бр. 705, 17. 6. 1946, пов. бр. 281, 28. 6. 1946; AJ-50-119-242, пов. бр. служ., 7. 2. 1948; AJ, Министарство пољопривреде (4)-28-261, допис Привредног савета, пов. бр. 4024, 10. 12. 1947; AJ-4-14-138, 25. 1. 1946; AJ-50-119-242, пов. бр. 108, 29. 12. 1947; AJ-106-86-110, бр. 13173, 15. 4. 1948; AJ, Министарство финансија ФНРЈ (12), ф. 234, акт Магазина дипломатског кора, 25. 8. 1947. Сем према споразуму из 1946, део стручњака је дошао на основу појединих кредитних послова, као што је био случај са инж. Орловим и његовом групом од 17 стручњака и дактилографкињом, који су између 23. 11. 1947. и 10. 1. 1948. у бироу капиталне изградње Министарства тешке индустрије радили претходни пројекат новог металуршког завода (у Добоју). AJ-106-56-78, акт стр. пов. 1006, 25. 3. 1948.

јалиста веома ретко дешавало.[40] Захтев за опремање стана једног неименованог пољопривредног стручњака, у Господар Јовановој бр. 44 у Београду, сведочи о извесној раскоши. Уз већ обезбеђен намештај тражене су: две удобне фотеље, пресвучене штофом, „апарат за хлађење јела", један „бољи" прекривач за велики трпезаријски сто и још један „бољи" прекривач за мањи округли сто, 20 метара штофа (кретона – јаког белог платна) за пресвлачење фотеља, флаша и бокал (за воду и пиво), сламнати подметачи за чаше и флаше.[41]

За разлику од других страних стручњака који су се, сем у неколико случајева, тешко могли надати привилегованом положају, а нарочито ма каквом луксузу, са саветницима из СССР-а ствари су стајале другачије. Сем стамбеног комфора, тј. по површини и структури одговарајућих и намештајем добро опремљених станова, њима је припадало најквалитетније снабдевање, плаћање трошкова одржавања стана, струје и огрева, телефона, као и веома високе зараде. У Београду и другим већим центрима снабдевали су се потрошним добрима у *магазинима дипломатског кора*, а новчане принадлежности знатно су премашивале зараде домаћих стручњака. Тако су здравствени саветници др Ф. С. Биков и др М. Н. Калугина од августа 1947. године зарађивали месечно око 17.000, односно 10.500 динара. У исто време домаћи професор високе школе, као ни изузетан стручњак или чиновник највишег реда, није могао да заради више од 6500 динара, а плата ректора универзитета, са посебним додатком, није премашивала 9500 динара. О висини трошкова стручне помоћи сведочи податак да је Министарство финансија, само за квартал октобар–децембар 1947. године, требало да совјетским саветницима исплати преко 252.000 динара на име накнада за привредно-финансијске савете, а једном од њих, Феодору Карпенку, саветнику у Министарству рударства, на име разлике плате за период новембар 1945–фебруар 1946. године, да плате чак 55.608 динара.[42]

Високе плате совјетских саветника представљале су од почетка тешкоћу за ФНРЈ, с једне стране због великих трошкова, а с друге што су њихови износи деловали деградирајуће на Југословене са највишим положајима и

40 АЈ-4-14-138, 25. 1. 1946. Према уговору, Бојко, који је (са супругом Полином) одлазио из ФНРЈ почетком 1948, добио је на име авионског превоза, транспорта пртљага и других трошкова 55.000 дин. АЈ-4-62-439, К. пов. бр. 1351/46, 11. 12. 1947.

41 АЈ-4-62-439, пов. бр. 472, 27. 3. 1947.

42 АЈ-4-62-439, предмет бр. 41654/1947 и акт пов. бр. 1351, 11. 6. 1947; АЈ-12, ф. 234, акт Магазина дипломатског кора, 25. 8. 1947, Решење о постављењу, пов. бр. 3708, 22. 11. 1947. и акт бр. 47489, 29. 10. 1947; АЈ, Министарство рударства Владе ФНРЈ (24)-8-30, решење, пов. бр. 167, 22. 3. 1947; *Сл. лист ФНРЈ*, 87/47, 1235; уп. са: *Сл. лист ДФЈ*, 24/45 (Уредба о регулисању принадлежности државних службеника).

звањима.[43] То се посебно односило на примања војних саветника. Како је наведено у одговору ЦК КПЈ совјетској партији од 13. априла 1948. године, на висину плата ФНРЈ је реаговала још 1946. године. Међутим, Титову молбу Москва је одбила наводећи да се плате не могу снизити (због равнања са платама у СССР-у), те да југословенска страна поступи како зна. Још тада је Тито наговестио Лаврентијеву да ће ФНРЈ морати да редукује број стручњака „чим то буде могуће учинити без веће штете за оспособљавање наше Армије.” У писму се даље каже: „Плате совјетских биле су четири пута више од плата наших команданата армије и три пута више од плата наших савезних министара”. Командант армије у ЈА у чину генерал-лајтнанта или генерал-пуковника имао је тада 9000–11.000 динара месечно, савезни министар 12.000 динара, а совјетски војни стручњак у чину потпуковника, пуковника или генерала имао је 30.000–40.000 динара. Како је Тито записао: „ми смо то осјећали не само као финансијски терет, већ и као политичку неправилност, јер је то доводило до неразумјевања код наших људи.”[44]

Сем зарада и завидних услова живота, совјетски стручњаци добијали су и посебне видове пажње. Предузећа су се у дописима и извештајима, било из стварне захвалности стручњацима због залагања (што је мање вероватно), било из пијетета према СССР-у, углавном повољно изјашњавали. Стручњацима који су оскудевали у којечему роба је набављана у магацину дипломатског кора (штоф за одело, за зимски капут или мантил, ципеле, кошуље, чарапе), а приликом одласка куповани су им и други поклони (сребрнина у вредности од преко 7000 динара, роба из дипломатског магацина у сличној вредности и др.) или су предлагани за одликовање.[45]

Међутим, савети нису били онај инструмент, она полуга која ће пресудно утицати на даљи пројектовани развој привреде у ФНРЈ. Време ће показати да сами учесници догађаја, носиоци државних и војних функција у ФНРЈ, попут Темпа или Коче Поповића, нису у совјетским саветницима видели помоћнике чије ће искуство помоћи у побољшању укупне дру-

43 Плате у индустрији СССР-а (једној од најплаћенијих грана привреде, са зарадама двоструко већим него у неким другим гранама), износиле су 1945. у просеку 495, а 1950. године 726 рубаља. Према званичном курсу вределе су 4700 дин. (1945) и 4350 дин. (1950). *Статистическая таблица ЦСУ СССР „Среднемесячная денежная заработная плата рабочих и служащих по отраслям народного хозяйства СССР в 1940, 1945, 1950–1955 гг.”*, Российский государственный архив экономики (РГАЭ), Ф. 1562. Оп. 41. Д. 113. Л. 161–161об, Типографский экземпляр, URL: http://istmat.info/node/18454 [6.6.2017]; АНБ, 1/III, *Историјска архива*, к. 385-2, бр. 8876/I, 24. 5. 1945. и акт Девизне дирекције, 6. 7. 1945.

44 *Југословенско-совјетски односи*, 294, 326–327.

45 AJ-50-119-242, акт пов. бр. служ., 7. 2. 1948; AJ-106-86-110, акт 13173, 15. 4. 1948; AJ-50-119-242, пов. бр. 108, 29. 12. 1947; AJ-50-128-259, К. бр. 467, 18. 2. 1946.

штвене стварности, већ лица која се превише уплићу у унутрашње послове ресора у којима су распоређени (о чему су упућивали притужбе и Титу). У том смислу индикативан је Поповићев навод: „Потискивали су наше људе и покушавали да нам намећу своје доктрине које нама нису одговарале."[46]

С друге стране, иако је постојала велика жеља да југословенски стручњаци оду на усавршавање или специјализацију у СССР, да се ђаци пошаљу на школовање, а студенти на студије, томе се није здушно излазило у сусрет. Најпре је септембра 1945. године знатно смањен број омладинаца који су могли бити упућени у СССР на студије, а онда је амбасадору В. Поповићу почетком октобра поручено да у цивилним школама и факултетима и у дипломатској школи заправо не може бити примљен ниједан студент пошто је демобилизација довела до великог прилива совјетских студената, услед тешких стамбених прилика и оштећења универзитета начињених у рату, као и због тога што је СССР већ примио много југословенског војног кадра (2300 лица у 1945. години). Иако је заменик министра Деканозов тврдио да су то једини разлози због којих Југословени не могу на студије у СССР, амбасадор Поповић у то није био уверен.[47] Слично је било и са жељом ветеринара који су почетком 1946. намеравали да у СССР-у упознају организацију ветеринарске службе, наставне програме факултета, систем научних институција и рад на терену. На такве молбе врх ресора би одговорио: „за сада не постоји никаква могућност одласка ветеринара за СССР".[48]

Ипак, иако су намере Југославије биле да у Совјетском Савезу у цивилним школама образује знатно већи број студената, одобрено је укупно 250 места за бруцоше, што је доцније потврђено и споразумом (од 15. децембра 1947). Иако је споразум предвиђао да СССР стипендира те студенте (намирнице, смештај и 500 рубаља месечно), ипак је једном клаузулом утврђено да 50% стварних трошкова студирања, укључујући и стипендије, влада ФНРЈ надокнади.[49] До почетка 1948. године у врху КПЈ сазрело је

46 A. Nenadović, *н.д.,* 108. Након избијања сукоба 1948. СССР је оптужио Београд за низ неправилности према совјетским саветницима. Замерено је што је тражио превелики број стручњака, а кад их је добио знатно мање, онда су уследиле изјаве појединих руководилаца да њихов број треба смањити на 60%. Како је наведено у писму ЦК СКП(б) од 27. 3. 1948, једни су то образлагали тиме што „совјетски војни саветници веома скупо стају Југославију", други су тврдили да ЈА „није потребно да усвоји искуство Совјетске армије", за треће су правила Црвене армије представљала „шаблон, калуп" који је без вредности за ЈА, а четврти су правили алузије на то да саветници „бадава добијају плате, пошто од њих нема никакве користи". *Југословенско-совјетски односи*, 285.

47 *Југословенско-совјетски односи*, 26–28, 35.

48 AJ-4-14-138, бр. 290/I/1946. и Сарадња са СССР, бр. 1322-IV-1946, 16. 1. 1946.

49 *Југословенско-совјетски односи*, 230–232.

уверење да људе не треба више слати на школовање јер „совјетски другови из многих ствари праве погрјешне закључке.”[50]

О тешкоћама у пословању са СССР-ом остала су бројна сведочанства. Совјети нису испунили очекивања ни тамо где су преузели уговорне обавезе за које се плаћало, тим пре неоправдано је било очекивати понуду широке бесплатне помоћи. Тако је због потребе Радио Београда за осавремењивањем уређаја склопљен 1946. године уговор о набавци средњеталасног предајника од 150 киловата, према којем је требало да за износ од 10.000 долара монтажу обаве совјетски стручњаци. Грађевинско предузеће *Расина* добило је 1947. године задатак да, по пројекту совјетских архитеката, подигне зграду за предајник и станове за особље (у Звечки код Обреновца). Темпо градње, испрва у складу са планом, почео је с временом озбиљно да варира услед недостатка стручне радне снаге, мањка грађевинског материјала и погонског горива. Оно што се није очекивало, а што ће довести до великог пробијања рока, било је кашњење у испоруци и монтажи предајника.[51] За проблем се заинтересовао државни врх, па је на састанку у Радиокомитету, 1. марта 1948, Ђилас констатовао да у пословању с Русима (не Совјетима!) „иде невјероватно тешко”. Ситни материјал, на који их уговор није експлицитно обавезивао, нису хтели да испоруче, од уговорених обавеза стигло је 40 вагона материјала, али недостајало је још 60 вагона. Мада су радила свега четворица Руса (остали су били Југословени) њихови захтеви били су знатни. Стално су тражили још људи (за сваку ствар посебног човека), били су тешки за сарадњу, одбијали су да станују у хотелу, стално су достављали спискове ствари које им требају, било је немогуће пронаћи им „собе по њиховом захтјеву, траже да им се сваки дан мијења постељина”.[52] У међувремену историја је *претекла* уговорне стране, па је међудржавна клима настала после Резолуције ИБ додатно успорила и изменила план и договор. Када је, коначно, у пролеће 1949. године требало да почне

50 Записник са састанка о односима са СССР, 19. 2. 1948. *Zapisnici sa sednica Politbiroa*, 243.

51 Родољуб Жижић, „Од 2,5 до 2.000 киловата”, *Овде Радио-Београд, Зборник поводом педесетогодишњице,* Београд, 1979, 56–57. Током повлачења, октобра 1944, Немци су уништили предајник Радио Београда и онеспособили студио, тако да Београд у време ослобођења није имао чиме да се огласи кроз етар. Радио Београд се поново јавио 10. 11. 1944. са предајником мале снаге и скромном студијском опремом. Део потребне опреме је марта 1945. набављан у Немачкој за камион масти и цигарета, а од 25. 2. 1945. преко једног совјетског војног предајника на кратким таласима, снаге пет киловата, Радио Београд је почео и емисије на страним језицима.

52 АЈ-507-VIII, II/4-д-8, к. 24, Записник са саветовања са друговима из *Радиокомитета*, 1. 3. 1948.

монтажа предајника, делови опреме, монтажни материјал, планови, цртежи и друго нису били испоручени или су били некомплетни, а стручњаци из СССР-а нису дошли нити образложили недолазак.[53]

Међутим, финансијски и развојно знатно је теже било неиспуњавање обавеза у области електропривреде. Стратешки опредељена ка СССР-у, влада ФНРЈ уговорила је са Управом совјетске имовине у Аустрији (УСИА) куповину шест турбина, вредних 1.360.000 долара. Споразуми, потписани крајем 1947. и почетком 1948. године, предвидели су испоруку у шест фаза (од новембра 1948. до краја 1949. године). Како до априла 1949. није била испоручена ниједна турбина, трговачки представник ФНРЈ у Бечу упутио је протестно писмо, на шта совјетска страна није реаговала. У међувремену ФНРЈ је уплатила аванс и доспеле рате (укупно 773.650 долара, од чега 98.360 у новцу, а остатак у сировинама), али УСИА и даље није испоручивала уговорену робу.[54] Штета од пропалог посла није се мерила само *баченим* новцем, већ и неостављеном добити, односно губитком киловат-часова које су турбине могле произвести, због чега су трпели становништво и привреда.

Југославија је од СССР-а, према споразуму из јула 1947, требало да на кредит добије инвестициона добра у вредности од 135.000.000 долара, али до прекида економских односа, према совјетским проценама, испоручено је тек нешто више од 0,5% уговорене вредности. У области електроенергије, као мотора даљег развоја привреде, престанак испорука са Истока почео је управо у тренутку када је требало опремити читав низ хидроелектрана – *Јабланицу*, *Јајце II*, *Власину*, *Овчар-бању*, *Међувршје*, *Мосте*, *Завреље* и *Манојловац*, као и термоелектрана – *Какањ*, *Лукавац*, *Колубару* и *Шоштањ*.[55] Слично је било у тешкој индустрији, нарочито у вези са израдом ваљаонице бакра и бакарних легура у Нишу. Учешће „руских стручњака" стало је јуна 1948. у току израде планског задатка, пре завршетка генералног пројекта и почетка грађевинских радова. Југословенска страна покушала је крајем исте године, у жељи да не напусти *табор*, да обезбеди сарадњу чешких инжењера, али понуђени рокови за завршетак били су предуги (шест година). Излаз је, стога, потражен на другој страни, посебно што су понуде примљене из западне зоне Немачке биле „јако повољне како у погледу цена тако и у погледу рокова испоруке."[56]

---

53 Решење је нађено у земљи и предајник је пуштен у рад 29. 11. 1949. Р. Жижић, *н.д.*, 6–57.

54 *Bela knjiga*, 256–257; Ž. Ivaniš, „Neki činioci međunarodnog", 273–274.

55 *Bela knjiga*, 263; B. Petranović, Č. Štrbac, *Istorija socijalističke Jugoslavije*, 127.

56 Предлог је имао рок за завршетак од 20–24 месеца. AJ-16-138-146, бр. 11254, 30. 12. 1948.

Иако совјетских стручњака у Југославији није било у очекиваном броју, чак ни довољном за иоле веће и систематичније усађивање оперативних искустава и стручно-теоријских знања, ипак је њихово питање означило крај слоге и почетак отвореног сукоба две партије и државе. Шеф совјетских војних саветника, генерал-мајор Алексеј Барсков, саопштио је 18. марта 1948. влади ФНРЈ текст телеграма министра одбране, маршала Булгањина, којим је јављено да је „влада СССР-а ријешила одмах повући све војне савјетнике и инструкторе с мотивацијом да су ’окружени недружељубљем’, тј. да се не поступа пријатељски према њима.” Већ сутрадан, 19. марта, Димитриј Армјанинов, саветник и отправник послова амбасаде СССР у Београду, посетио је Тита и саопштио му да је Москва наредила повлачење и цивилних стручњака, под изговором да су им власти ускраћивале битне привредне информације. За ту сврху искоришћена је изјава Кидричевог помоћника Војислава Срзентића, дата трговинском представнику СССР Ивану Лебедеву, у којој је речено да овлашћење за давање важних привредних информација имају само ЦК КПЈ и влада, а не нижи руководиоци, па га је одмах упутио да се обрати непосредно Кидричу. Такав став владе Тито је образлагао тиме што могућност да сваки чиновник министарства може неселективно пружати информације није у интересу ниједне стране с обзиром на то да се дешавало да неки важни подаци дођу „у руке нашим заједничким непријатељима” и у писму од 20. марта 1948. нагласио да су сви званични представници совјетске владе увек могли „добити све важније потребне информације директно од руководства”.[57]

Наведено писмо даје занимљиву сугестију о бројности совјетских стручњака. Наиме, у одговору на одлуку Москве о повлачењу стручњака Тито је објаснио како је тражене информације увек и без резерве давао Лаврентијеву и да се нико од стручњака и инструктора раније није жалио на нешто слично „премда је имао сваки могућност да то учини лично”, јер он до тада није „никога од совјетских људи одбио да прими (…)”.[58] Дакле, ако је сваки совјетски стручњак могао бити примљен код Тита, то значи да се они могу бројати само у десетинама, а свакако не у стотинама, што

57 *Dokumenti o spoljnoj politici*, *1948*, 65. Стаљинова одлука од 18. 3. 1948. у: *Југословенско-совјетски односи*, 272, Титово писмо Молотову од 20. 3. 1948. у: *Dokumenti o spoljnoj politici*,, *1948*, 65–66. Примедбе СССР-а на „негостољубивост” домаћина према војним и цивилним инструкторима могле би у некој мери бити тачне с обзиром на то да је најкасније до фебруара 1948. врх КПЈ био уверен да они врбују Југословене за совјетску обавештајну службу. Радили на стварању „агентуре” међу белогардејцима, грађанским политичарима и другим некомунистима, али настојали су, како каже Б. Петрановић, „да ’завербују’ и комунисте”. *Zapisnici sa sednica Politbiroa*,241, 644 (нап. 700).

58 *Dokumenti o spoljnoj politici*, *1948*, 66.

би био минималан, или хиљадама, што би био оптималан број за успешно и ефикасно постављање разорене привреде на сопствене ноге и за давање замајца даљем развоју.

Иако су очекивања совјетске помоћи у ФНРЈ била велика, други су сумњали у њену извесност. Администрација САД је још пре сукоба око ИБ веровала да СССР нема интерес да издашно помогне индустријализацију у Југославији. У извештају државном секретару од 4. јануара 1948, дан након разговора с Титом, амбасадор Кенон је закључио да Петогодишњи план озбиљно „проклизава" услед површности трговинских споразума са земљама Истока и непостојања вишкова за извоз. Међутим, веровао је, то неће натерати СССР да помогне индустријализацији Југославије јер им није у интересу: „Мислим да ће Совјети дати минимум помоћи да одрже Југославију у достојној зависности; охрабриће изградњу индустрије од непосредног војног значаја; и фаворизоваће било какав увоз који ће југословенска влада успети да оствари у циљу гомилања ресурса [комунистичког] блока. Али, мислим, да стратегијски они и даље гледају на Југославију као на истурену област и намеравају пре да концентришу важне базичне индустрије унутар Совјетске Уније него да их изложе ризицима на периферији или да допринесу центрифугалним силама које би се услед великих војних или политичких промена могле покренути."[59]

Совјети су били уверени да су Југославији пружили издашну помоћ. Своју пресудну улогу видели су на пољу политике (међународне и унутрашње) и у сфери економије, укључујући помоћ у стручном кадру. Помоћ је, несумњиво постојала, али питање њене сврхе, обима и цене може се сматрати отвореним. Пажљиво читање чак и извора совјетске провенијенције даје нијансиранију слику од оне која се желела истаћи. Из теза амбасадора Лаврентијева с краја фебруара 1947. провејава уверење о економској помоћи Москве која је одиграла значајну улогу у обнови. Међутим, описи помоћи су махом уопштени, магловити, квантитативно неухватљиви: „материјално обезбеђење Југословенске армије", „испоручивање материјала од животног значаја", „у различитим министарствима раде совјетски стручњаци у својству саветника". Прецизнији су подаци о *предаји* 88 бродова (при чему је углавном реч о враћању југословенских бродова, али тако није записано), као и чињеница да је совјетска армија у Београду изградила

59 Схватање о намерној уздржаности СССР-а према остварењу Петогодишњег плана узимано је у администрацији САД као један од разлога за продубљење конфликта две КП. Према виђењу Роберта Римса, саветника амбасаде САД у Београду (јуна 1948. мењао је одсутног Кенона), након „фрустрирајућих неуспеха" Југославије у спољној политици Тита је додатно пореметила „незаинтересованост или неспособност Совјета да помогну Петогодишњи план". *Foreign Relations, 1948*, 1057–1058, 1074.

Панчевачки мост (тада: Мост Црвене армије). Прецизни су и подаци о броју Југословена на школовању у СССР-у (225 студената и 25 постдипломаца), али се занемарује да су молбе и потребе Југославије биле знатно веће. Коначно, за нас је врло важна реченица која говори о совјетским саветницима који раде у министарствима ФНРЈ. Биће да је реч о веома малом броју службеника (јер је и број министарстава мали), а никако о маси оперативних стручњака који организују и воде пословне и техничко-технолошке процесе и преносе своја искуства домаћим колегама.[60]

Судећи по совјетској архивској грађи, стручњаци који су иоле дуже време провели у Југославији били су саветници око којих су се 13. новембра 1945. године споразумеле две владе (изузев војних саветника). У писму од 6. јануара 1948, мање од два и по месеца пре него што ће почети *рат писмима* СКП(б) и КПЈ и само три седмице пре него што ће Молотов писати Титу да постоје „размимоилажења у схватању узајамних односа”, заменик министра иностраних послова Зорин известио је шефа о ангажовању тих стручњака. Навео је како је, сходно споразуму из 1945, у Југославију дошло 20 саветника на период од годину дана. До почетка 1948. остало их је 16, а да у међувремену није донета нова одлука владе СССР-а о продужењу рока ангажовања, нити је продужено дејство споразума. Влада ФНРЈ обратила се трговинском представнику СССР-а у Београду „са захтевом да се продужи рад у иностранству за 9 совјетских стручњака”, а да се остали врате, са чим су били сагласни совјетско министарство спољне трговине и амбасада у Београду (уз измену споразума из 1945. године). Зорин је сматрао, а са тим су се сложили Молотов и заменик министра Андреј Вишински, да саветнике треба вратити, пошто су дуго били у Југославији, а да се даље потребе за стручњацима реше преко совјетског министарства за спољну трговину у складу са споразумом о економској сарадњи од 8. јуна 1946 (пружање техничке помоћи ФНРЈ).[61] Међутим, за даље споразумевање више није било времена.

60 Види: *Југословенско-совјетски односи*, 166–167 („Из теза амбасадора СССР у ФНРЈ А. Ј. Лаврентијева ’Кратак преглед Југославије’”). О радовима на Панчевачком мосту, којима је руководио мајор Кињевски види и: АЈ-11-31-83, акт електричне централе *Снага и светлост*, бр. 1190, 22. 10. 1945.

61 Као што се из совјетских извора види да цивилних саветника и није било више него 20, тако је очигледно да су затајили и у помоћи у војним саветницима и инструкторима. Након повлачења свих совјетских саветника, у писму ЦК СКП(б) од 27. 3. 1948. наведено је: „Као што је познато, наши војни саветници упућени су у Југославију на основу упорне молбе Југословенске владе, при чему су војни саветници издвојени за Југославију у знатно мањем броју него што је то молила Југословенска влада”. Дакле, очекивања, без обзира да ли су била оправдана или не и у овом сегменту *помоћи* нису поштована и нису била део договора већ унилатералне одлуке СССР-а. *Југословенско-совјетски односи*, 238–239, 245, 284.

Друга истраживања такође су потврдила недостатак помоћи СССР-а у људству. Број наставног и помоћног особља на Београдском универзитету био је на почетку школске 1945/46. готово преполовљен у односу на 1941. годину. Да би се то превазишло од новембра 1945. расписивани су конкурси за наставно особље, радило се на *уздизању* младог кадра, предлагало побољшање материјалног положаја запослених и довођење стручњака из привреде и иностранства (СССР). Предавачи из СССР-а не би само решили мањак кадра, већ и проблем његове политичке оријентације, будући да би се факултети напунили „наставницима марксистима", па су зато јуна 1946. године од факултета тражени подаци о предметима за које недостају наставници како би били позвани совјетски. Међутим, извори нису потврдили присуство ниједног стручњака из СССР-а који је „дошао да ради на Београдском универзитету, изузев повремених гостију који су држали по неколико предавања" и убрзо „је престало и само помињање решавања кадровског питања на овај начин."[62]

Како је постајало јасно разочарање врха КПЈ у погледу стручне помоћи СССР-а, наведено у сећањима највиших носилаца власти (Ђилас, Темпо и др.), а од половине 1947. и у документима Политбироа, и како су неутралне западне анализе сумњале у помоћ Москве на изградњи југословенске индустрије и привреде у целини (извештаји амбасаде САД), како је било очигледно да прва држава социјализма и сама трпи услед недостатка кадра (посебно појединих профила, због чега је и сама посезала за радом немачких стручњака и позивала руске емигранте да се врате у земљу[63]) и најзад, како и ово истраживање није потврдило долазак и дужи боравак и рад експерата из СССР-а (изузев војних и цивилних саветника потпуно одвојених од производње и технолошких процеса и стручних *пратилаца* увезене опреме, углавном монтера) – може се са сигурношћу тврдити да такве помоћи није ни било или да је била у тако малом обиму да се може сматрати маргиналном, а по развој привреде у Југославији претежно ире-

62 Dragomir Bondžić, *Beogradski univerzitet 1944–1952*, Beograd, 2004, 228 и извори из нап. 6.

63 Совјетски позив руској емиграцији да се врати у земљу и помогне обнови и изградњи био је тема француског филма *Исток-запад* (*Est-Ouest*) из 1999. године. Та историјска драма Режија Варњеа започиње позивом Русима који су се иселили на Запад да се врате (јуна 1946). Већина повратника убрзо је погубљена или тешко шиканирана, па чак и они који су били неопходни трпели су неправду. Тако у филму лекар Алексеј Головин, у извођењу Олега Менчикова, ожењен Францускињом Мари, у извођењу Сандрин Бонер, с којом има сина Сергеја, а који је био веома важан властима због своје стручности, преживљава вишегодишње непријатности, укључујући ограничење кретања, претње, подметања, батинања и лишавање слободе, док не успе да организује бекство супруге и сина, 1957. године.

левантном. Томе у прилог иде и сазнање, утемељено у историјским документима, да је, још од првих месеци 1946. године, југословенски привредни вакуум у стручном особљу попуњаван из сасвим других извора, те да постепено кварење односа између Београда и Москве, отворени раскид након Резолуције ИБ (у лето 1948) и совјетско једнострано одбацивање уговора о пријатељству из 1945. године (28. септембра 1949) нису битније утицали на избор праваца из којих ће се црпсти стручни кадар.[64]

Од заробљеника до *ослобођеника* – ратни заробљеници као радници у привреди

Први дани у ратном заробљеништву

На крају Другог светског рата око 11.000.000 Немаца допало је заробљеништва (7.700.000 на Западу, 3.300.000 на Истоку). Француска је контролисала више од 1.000.000 немачких заробљеника, али већину нису заробиле њене трупе, већ их је добила од америчке армије.[65] С друге стране, СССР, чија је војна сила као и зона дејства била већа од било које савезничке, логорисао је преко 2.388.000 Немаца, 156.000 Аустријанаца и 941.000 других заробљеника.[66] Без обзира на различите бројке које се појављују у литератури, милиони војника из састава оружаних снага Немачке и њених савезника нашли су се на крају рата у заробљеништву,[67] између осталог и југословенском. Према саопштењу МУП-а, 1945. године заробљено је 221.287

64 Приликом вредновања неиспуњених очекивања совјетске помоћи ФНРЈ потребно је имати на уму и стање у самом СССР-у и тешке последице које је рат тамо оставио. О разарањима, мањку стручног кадра и економским проблемима СССР-а види: *История мировой экономики*, Г.Б. Поляк, А.Н. Маркова (редакц.), Москва, 2002, 305–318. Ни друге сателитске земље којима је помоћ СССР-а била неопходна нису је добиле у довољној мери. Режим у Северној Кореји до пред избијање рата помагало је 120 совјетских војних инструктора. Bruce Cumings, *Korea's Place in the Sun: a modern history*, New York, London, 1997, 226.

65 Французима су војне власти САД предале око 740.000 немачких заробљеника. Arthur L. Smith Jr., н.д., 105 [бројност и распоред заробљеника према: Erich Maschke (Hrsg.), *Zur Geschichte der deutschen Kriegsgefangenen des Zweiten Weltkrieges*, Bd. XV, München, 1974, 207].

66 S. Karner, *н.д.,* 79.

67 Карнеровим цифрама приближан је Јерлихман (око 2.390.000 Немаца и између 156.680 и 170.000 Аустријанаца), међутим, различите бројке наводи други руски историчар, Колеров. Он каже да је по приспећу јапанских заробљеника из Кине и Кореје, фебруара 1946., у логорима и радним батаљонима СССР-а било 2.228.000 ратних заробљеника, од чега 1.645.000 са совјетско-немачког фронта (свих „западних националности”) и 583.000 Јапанаца. В. Эрлихман, *н.д.,* 42, 51; Модест Колеров, „Военнопленные в системе принудительного труда в СССР 1945–1950”, *Отечественные записки*, *Журнал для медленного чтения*, 3(12)/2003.

непријатељских војника, од којих 84.453 Немца, 57.150 Италијана, 27.398 Аустријанаца, 26.611 Руса (*власоваца*), 9425 Пољака, 4461 Мађара, 3868 Француза, 3849 Чехословака, 3139 Румуна, 387 Белгијанаца, 294 Холанђана, 90 Луксембуржана, 49 Данаца, 35 Енглеза, 29 Швајцараца, 26 Американаца, 9 Норвежана, 7 Шпанаца, 3 Швеђана и по двојица Бразилаца и Канађана.[68] Многи ће, после мукотрпног путовања са северозапада земље и других локација на којима су били заробљени и после живота у логорима, који се каткад граничио са опстанком, боље егзистенцијалне услове обезбедити упошљавањем у југословенским предузећима и установама, често тамо где су радили као заробљеници. Иако њихова делатност током заробљеништва не улази у ужу тему ове студије, важно је због сагледавања опште слике и утврђивања мотивисаности за рад у статусу слободног лица, укратко, упознати период логорског живота, тим пре што ће многи од оних који ће стећи слободу у замену за уговор о раду свој пословни амбијент упознати још у заробљеништву и тада се *препоручити* руководству предузећа.

Пре тога требало је преживети прве заробљеничке дане, неизвесност коју је носио сусрет са ослободиоцима, каткад жељним освете и спремним на идеолошки реванш, требало је истрпети умор, глад и жеђ и издржати дуге маршеве покајања (Sühnemärsche) од северозападних граница до логора у унутрашњости. Логори, којих је до 1949. године било више од 80, налазили су се широм земље, а величина им је варирала (300 заробљеника у Шиду, 3000–4000 у Логору 505 у Сарајеву, чак 4000–5000 у Логору 4 у Београду).[69] Стање у њима било је, макар у прво време, очајно, а тамо где није било адекватних објеката сами логораши су обнављали оштећене зграде или на празним парцелама подизали бараке и уређивали логорску инфраструктуру.[70]

68 Немачки извори и литература, пак, говоре о 150.000 и, вероватније 200.000 (па чак и 240.000) немачких и аустријских заробљеника. *Die Deutschen Kriegsgefangenen*, I/1, 42; *Leidensweg der Deutschen im kommunistischen Jugoslawien, II*, *Erlebnisberichte über die Verbrechen an den Deutschen durch das Tito-Regime in der Zeit von 1944–1948*, 3. Auflage, München, Sindelfingen, 1997, 977.
Према званичним подацима, од 221.287 заробљеника до краја 1948 (када је репатријација углавном завршена) умрло је 6215, за учињена кривична дела оптужена су 372, а под истрагом се налазило још 976. *Борба*, 8. 2. 1949, 1.

69 *Die Deutschen Kriegsgefangenen,* I/1, 137–138; A. Rodinis, *н.д.,* 15.

70 У већим градовима логори су у центру подизани на слободним парцелама, као што је било у Београду, у Каменичкој улици бр. 12, раније власништву Милоша Стратимировића, аутомобилског трговца, на којој је подигнут Логор бр. 5. Види: Историјски архив Београда (ИАБ), 504, Трговина аутомобила и прибора *Милош Стратимировић*, година 1946, акти од 29. 4. 1946. и 3. 5. 1946; АЈ, Главна управа железница (191)-1, *Ратни заробљеници*, акт Управе радионице, Ниш, бр. 4384, 20. 6. 1945.

Рад логорисаних заробљеника

Уобичајена је појава да се заробљеници масовно користе за мануелне послове. Иако се таквим приступом занемарује људски фактор и запоставља вредност човека као појединца, неселективно коришћење заточеника за рад на простим пословима појава је коју ће управитељи послератних логора само наследити. Такав став не доприноси заинтересованости радне снаге (логораша) за квалитет рада, нити доноси кориснику заробљеничког рада ону економску добит која би се могла очекивати. Под тако неразвијеном економском логиком рад логораша вреднује се само са аспекта његове ниске цене, а ефекти рада, у поређењу с могућностима, потпуно су компатибилни његовој (без)вредности.[71] Међутим, такав принудни рад с временом је доживео еволуцију, која није била апсолутна, али је постојала. Сличном кривом кретао се живот ратних заробљеника од првих дана, када се глава губила лако, масовно, уз тортуру и понижавање, из освете или беса, током бескрајно дугих маршева, од умора, недовољне здравствене заштите, недостатка хране, преко глађу и прљавштином обојеног логорског живота, испуњеног исцрпљујућим физичким радом, до умерено специјализованог или чак строго профилисаног стручног рада појединаца који су поседовали технике и знања потребне властима. Та крива имала је у Југославији облик сличан оном у СССР-у, мада су тортура и неконтролисана убијања трајали краће.[72]

---

71 Новија руска историографија посветила је пажњу феномену економике принудног рада након пада комунизма и отварања архива (истраживање „привредне функције“ Главне управе логора, ГУЛАГ-у изградње и функционисања *лагерске економике*). Специфичности феномена сажео је и резултате истраживања описао: Владимир Леонидович Пянкевич, „Невольники в возрождении советской экономики (историография принудительного труда граждан СССР 40-х – начала 50-х годов)“, *Историографический сборник*, *Межвузовский сборник научных трудов*, Выпуск 20, Саратов, 2002. Међу обимнијим студијама је: Никита Юрьевич Белых, *Экономика ГУЛАГа как система подневольнога труда (на материалах Бятлага 1938–1953 гг.)*, Москва, 2011.

Пандан ГУЛАГ-у, када су ратни заробљеници у питању, било је ГУПВИ, *Главна управа за послове ратних заробљеника и интернираца* (*Главное управление по делам военнопленных и интернированных*), у саставу Народног комесаријата унутрашњих дела (НКВД).

72 Како је показао Карнер, готово 1.000.000 немачких заробљеника у СССР-у било је ангажовано на градилиштима и објектима енергетике. Обнављали су индустрију, подизали хидроелектране и фабрике, обнављали и ширили руднике, копали канале, градили ауто-путеве, стамбене блокове, стадионе, топловоде, гасне инсталације итд. Градили су Курчатовски институт, научну установу која ће развити атомску бомбу, на чијем ће пројекту неки од њих бити директно укључени. Други ће бити у саставу војноистраживачких института и из заробљеничких канцеларија битно

Још током ранијих ратних година заробљени окупаторски војници повремено су коришћени за масовне радове.[73] Исти тренд карактерисао је и прву фазу коришћења рада заробљеника на ослобођеној територији (од ослобађања Србије, у јесен 1944, до краја рата, маја 1945. године). Првих дана, недеља и месеци ратни заробљеници су коришћени несистематично, колективно, на масовним пословима рашчишћавања, копања канала и подизања насипа, убирања летине и сетве у пољопривреди и на сличним пословима,[74] мада је наговешатаја о искоришћавању стручног капацитета заробљеника било још у време утврђивања делокруга и задатака Повереништва за обнову, најкасније у пролеће 1944. године.[75] Пре него што су борбе престале већ је било примера систематичнијег коришћења заробљеничког рада, па је на седници начелника одељења Министарства индустрије ДФЈ, 30. марта 1945. године, начелник персоналног одељења задужен да ургира код команде логора у школи у Вишњићевој улици у Београду да се министарству у формирању ставе на располагање стручни ратни заробљеници (подв. аут).[76]

утицати на развој наоружања (прва совјетска балистичка ракета била је модификација фау–2). Више у: S. Karner, *н.д.,* 136–169.

73 Слична појава забележена је након Првог светског рата. На захтев врховне команде савезници су из Брашова у Београд послали 6000 немачких ратних заробљеника „за рад на пристаништу и друге радове". АЈ, Министарство вера КЈ (69)-159-244, акт Инжињерско-техничког одељења Министарства војске и морнарице, ИО бр. 18124, 14. 3. 1919.

74 Масовност у употреби заробљеничке радне снаге осликавају бројност на терену, требовани алат и врсте послова. Железничка радионица у Нишу тражила је 600 заробљеника (400 физичких радника), ДУНД у Београду 100 Италијана и алат (лопате, колица) ради рашчишћавања порушене Царинарнице у Карађорђевој улици, где се налазило мноштво делова за тракторе, у Сремској Митровици масовно се радило на оправци оштећених машина, чишћењу цигли, санацији кровова, зидању. У ријечком бродоградилишту, складишту, фабрици торпеда, рафинерији и др. у октобру и новембру 1945. радило је између 490 и 550 заробљеника. АЈ-191-1, *Ратни заробљеници*, акт Управе радионице бр. 4384, 20. 6. 1945; АЈ-11-1-9, акт Трговине машина, 29. 3. 1945; АЈ-17-131-132, дописи *Митровачке прерадбе дрва д.д*, 1944–1945; Sara Vukušić, „Standard života njemačkih ratnih zarobljenika korištenih u društveno korisnom radu u Rijeci u drugoj polovici 1945.", *Klepsidra, Časopis Udruge studenata „Malleus"*, br. 3–4/2008, 8–9.

75 У нацрту делокруга повереништва наведено је да се при обнови саобраћаја мора „тражити употреба ратних заробљеника, војних злочинаца, фашиста – сквадриста, СС-оваца, у колико не буду ликвидирани (sic!), а тако исто и непријатељских инжењера и техничара…". АЈ-40-195-386, s.d.

76 АЈ-11-1-9, Послови које треба свршити на основу закључака седнице начелника, 31. 3. 1945.

Ради правилнијег искоришћења рада ратних заробљеника на пословима обнове Тито је 16. маја 1945. године донео наредбу о њиховој расподели по савезним министарствима, која је садржала одређене квоте стручних радника,[77] након чега су државни органи отпочели с тражњом. Одељење за електрификацију Министарства индустрије већ 22. маја доставило је списак потребних стручних заробљеника. Од квоте предвиђене за Министарство индустрије Одељење је потраживало 12% и предложило распоред по републикама.[78] Ипак, систематичност у коришћењу заробљеничког кадра далеко је била од потпуне и након састанка представника министарстава у Генералштабу (19. јун 1945), на којем је договарана расподела и рационално искоришћење[79]. Непостојање јасних критеријума и приоритета, неразумевање одговорних у предузећима и неадекватна координација нису дозволили да се рад стручних ратних заробљеника ефикасно употреби.

Питање дефинисања и неке врсте нормативног утемељења коришћења радне снаге лица лишених слободе покренуто је непосредно након рата. Додуше, у питању је био рад свих логораша, без обзира ко су и на који начин су заробљени (Југословени и странци, војни и цивилни), а иницијативу за планско коришћење дао је Привредни савет 21. маја 1945. године.[80] Ускоро је, у наредби којом је чување ратних заробљеника пребачено са јединица милиције (КНОЈ) на штабове армија, Тито наредио њихову „најрационалнију и најкорисниjу употребу” за „разне радове од општег знача-

77 Министарствима саобраћаја и пољопривреде додељено је по 20% заробљеника, грађевина, индустрије и народне одбране по 15%, руда 10% и шума 5% (унутар тога специфициране су појединачне струке, у обиму од 0,5% у шумарству до 50% у грађевинарству). АЈ-4-19-200, Наредба Генералштаба, пов. Ор. бр. 204, 16. 5. 1945.

78 Том приликом дати су максимални проценти за распоређивање стручног заробљеничког кадра по федералним јединицама: Словенија – до 36%, Хрватска – до 30%, Србија (и Војводина) – до 24% (10%), БиХ – до 12%, Македонија – до 6% и Црна Гора – до 2%. АЈ-11-6-20.

79 Осам министарстава (седам привредних и војно) могли су у том тренутку рачунати на раздеобу око 115.000 заробљеника. Међутим, с обзиром на квоте које су одређене за поједина министарства, на почетку расподеле могло се рачунати већ на 165.000 заробљеника. Раскорак би могао бити последица закаснелог евидентирања заробљеника при штабовима армија и војних области. Друга аномалија било је кашњење с упућивањем заробљеника на рад. Министарству шумарства до средине јула 1945. стигло је тек 4360 заробљеника од одређених 8200, а индустрија БиХ није до тада добила ни једног. АЈ-4-19-200, акт Организационог одељења Генералштаба, пов. Ор. бр. 294, 19. 6. 1945, акт Команде ратних заробљеника, пов. бр. 11, 12. 6. 1945. и пов. бр. 97, 21. 7. 1945; АЈ-17-97-97, акт б.б, 19. 7. 1945.

80 АЈ-50-33-65, К. бр. 285, 9. 6. 1945.

ја”.[81] Готово истовремено, Одељење за ратне заробљенике Министарства одбране донело је Упутство за послове око ратних заробљеника којим су уређена питања формацијског састава одсека за ратне заробљеника, евидентирања, распореда по ресорима, исхране, снабдевања, финансирања, радног времена, задовољавања хигијенских и здравствених, али и интелектуалних, спортских и верских потреба заробљеника, дисциплинске и казнене мере и др.[82] Од тада ће разни војни и цивилни органи, следећи логику о рационалном коришћењу рада заробљеника и наслањајући се на информације из предузећа по којима су се неки показали као специјалисти,[83] у својим областима уређивати (и разрађивати) ту материју.[84] Ипак, од жеље за рационалним радом заробљеника и правилним искоришћавањем њиховог потенцијала, до њене осетније (али никад пуне) реализације, проћи ће доста времена.[85]

---

81 Без обзира на наредбу, војска је у појединим регијама (Војводини) одбила да преузме логоре, правдајући се потребама обуке кадра, док су, с друге стране, снаге милиције биле малобројне. С обзиром на то да је требало *логорисати* и фолксдојчере, мањак страже био је толики да су бекства до јесени 1945. постала уобичајена и претила да постану масовна појава. AJ-50-119-241, акт Оперативног одељења Генералштаба, пов. Оп. бр. 231, 20. 7. 1945, акт Одељење за унутрашње послове Војводине, бр. 108, 7. 11. 1945, акт МУП Србије, III пов. бр. 2456, 17. 11. 1945. и МУП ДФЈ, пов. бр. 229, 21. 11. 1945.

82 Логори су морали имати берберницу, кројачницу, обућарницу, перионицу, купатило, средства за дезинфекцију, болницу са хируршким, заразним и реконвалесцентским одељењем, књижницу и затвор. У упутству потврђена је ранија наредба Генералштаба (15. 5. 1945) о расподели заробљеника на рад савезним министарствима, а омогућено је и отварање кантина (са прехрамбеним, дуванским и хигијенским производима, ситницама за становање, одећом и обућом, али не и алкохолом). Строго је забрањено одузимање одеће, обуће и личних ствари (укључујући и новац) заробљеницима, прописана је шестодневна радна недеља и радни дан једнак дану домаћих радника (без навођења сатнице), омогућено је организовање „интелектуалне и просветне разоноде“, рад на физичкој култури и спортске активности, исповедање вере, слање две дописнице и једног писма месечно (у изузетним случајевима и телеграма). Коначно, акт је одредио место и начин сахрањивања преминулих (на најближем гробљу имала се закупити парцела и поделити по „националностима“), питања давања тестамента и начин санкционисања дисциплинских и казнених мера. AJ-4-18-177, пов. бр. 80, 22. 7. 1945.

83 Пример истицања 30 немачких заробљеника који су радили стручне послове у Фабрици торпеда у Ријеци. S. Vukušić, *н.д.*, 9–10.

84 Упутства о максималном искоришћењу радне снаге ратних заробљеника на Секцији за обнову пруге Краљево–Рашка дала је нпр. Главна управа железница. AJ-191-4, *1945–1946. година*, акт Одељења за обнову и одржавање пруге, бр. 6724, 25. 7. 1945.

85 Још средином 1947. године МУП је обавестио СПК да има „на располагању изве-

Још у јесен 1945. било је примедби на начин управљања заробљеничком радном снагом. Уочена је небрига о квалитету рада, спорост, случајеви саботаже, неоправдана одсуства, нестручно уплитање у рад, паушално одређивање броја заробљеника за рад. Заробљеници су каснили на рад због касног поласка или спорог кретања („иду на рад вређајуће лежерно и споро, као на погреб”), нису најбољи (антифашисти и стручњаци) одређивани за десетаре, није се водило рачуна о поштеди након рада недељом или ноћу, грешило се при слању на рад под лошим временским условима, није се пазило на исхрану (крађа заробљеничке хране) и здравствено стање (болесни на раду, а здрави у стационарима). Стражари су били недисциплиновани, мешали се у стручни рад и лоше су чували заробљенике, што је омогућило бекства. Део одговорности сносили су и стручни руководиоци радова који нису обезбедили довољно алата нити норму и одмор након њеног испуњења, лоше су распоређивали заробљенике, захтевали претерани прековремени рад, нису водили рачуна о личном учинку (ради награђивања). Зато је Министарство одбране наредило да се те „штетне чињенице и појаве што пре потпуно искорене”. [86]

Оно што је, међутим, од почетка константа јесте потреба привреде за специјалистима. Већ априла 1945. постоји више захтева војним властима за одређеним стручним профилима, па чак и конкретним заробљеницима.[87] Одељење за индустрију Министарства индустрије и рударства БиХ

стан број заробљеника – стручњака, који нису правилно искоришћени на својим садашњим местима упослења с обзиром на своју стручност“ те да је потребно упослити их на радна места „на којима би према својим квалификацијама били правилније искоришћени.“ У преписци се оперисало са преко 110 занимања, а Министарство индустрије ФНРЈ исказало је потребу за готово 2950 стручњака, од КВ мајстора до инжењера. АЈ-17-97-97, предмет VIII бр. 1797, 27. 6. 1947.

86 АЈ-17-2-2, Мере за бољи рад ратних заробљеника, пов. бр. 327, 13. 10. 1945.

87 Одељење за електрификацију је априла 1945. тражило заробљеника Ервина Шаломона, а у мају спецификовало потребне стручне профиле и њихов републички распоред. Генералштаб није био против тражње заробљеника, али је инсистирао да се поштује процедура по којој захтеве морају да упуте војне јединице, команде и установе (и када је ангажовање за цивилне сврхе) и да обезбеде ресурсе за пријем, спровођење, смештај и чување, што се у пракси није дешавало, већ се тражила додатна помоћ врха војске. Маја 1947. Подузеће за електрификацију запада, Загреб, тражило је монтера Хенрика Брешћака, раније упосленог у електричним предузећима Словеније пошто је био неопходан за централу *Мариборски оток*, а нешто касније министар пољопривреде В. Чубриловић тражио је од МУП-а 11 конкретних столара, тесара, механичара и инжењера ради хитне изградње ловачког „дворца“ на савезном пољопривредном добру *Бељe*. АЈ-11-1-9, Промеморија, IV 1945; АЈ-50-11-241, акт Генералштаба, пов. бр. 144, 25. 4. 1945; АЈ-11-6-20, IV бр. 943, 22. 5. 1945; АЈ-11-24-64, акти бр. 7910, 12. 5. 1947. и 8708, 23. 5. 1947; АЈ-4-62-439, пов. бр. 3135, 28. 10. 1947.

почетком јуна је спецификовало преко 230 стручњака потребних за обнову електротехничких постројења, по специјалностима (инжењери и техничари, електро-монтери, електричари за водове високог и ниског напона, КВ радници за трансформаторе, машинисти за хидро и за калоричне централе и др.) и по објектима (рудници, електране, рафинерије, плинаре, фабрике), а за потребе изградње нове хидроелектране (на реци Жељезници, код Сарајева) потраживало је стручњаке који су радили у фабрици Ј. М. Фојт (J. M. Voith) у Хајденхајму или Санкт Пелтену, швајцарском Браун Боверију (Brown Boveri) или чешкој Шкоди.[88] У сличном облику наредних година поднесен је велики број захтева за стручним заробљеницима разних профила за многе привредне субјекте,[89] али и за разне културне и здравствене установе.[90]

Рад заробљеника на обнови довео је временом до отворенијег односа становништва. Мржња цивила је с временом спласла и од скромне зараде заробљеници су од мештана почели да купују ракију, сир и друге доступне потрепштине. Међутим, њихов положај на раду углавном није био добар, посебно у областима у којима су коришћени масовно и за многе је био на граници сношљивости.[91] Посао на којем је било веома тешко била је обно-

88 АЈ-11-10-35, акт Министарства индустрије и рударства БиХ, II бр. 194, 3. 6. 1945.

89 Примере види у: АЈ-17-160-161, телеграм, 10. 6. 1945; АЈ-17-97-97, бр. 7032, 27. 6. 1945; АЈ-17-129-130, акт Министарства индустрије и рударства Македоније, 12. 7. 1945 и већи број других аката из 1945. и 1946; АЈ-11-6-20, IV бр. 4259, 21. 8. 1945; АЈ-11-8-33, акт Одељења за ратне заробљенике, б.б, 1. 8. 1946; АЈ-11-10-39, бр. 7060, 26. 4. 1947; АЈ, Комитет за заштиту народног здравља (31)-66-95, предмет пов. бр. 44, 1946; АЈ-31-67-95, бр. 1048, 8. 4. 1947; АЈ-4-28-262, списак, 7. 4. 1947.

90 Потраживани су музичари, балетани, декоратери, графичари, сликари, архитекте и сл. АЈ, Комитет за културу и уметност Владе ФНРЈ (314)-9-34, предмети бр. 2780, 3637, 3857, из 1947. године и разни материјали у вези с ангажовањем заробљеника за рад у: Народном позоришту у Београду, Хрватском народном казалишту у Загребу, Словенском народном гледалишчу у Љубљани, Позоришту БиХ у Сарајеву, народним позориштима у Новом Саду, Панчеву, Нишу, Титовом Ужицу, Осијеку, Ријеци, Градском позоришту у Београду, Радио Београду, Радио Љубљани, Југословенској књизи, Друштву за заштиту и прикупљање старина у Титовом Ужицу, Државном музичком магацину у Београду, Дирекцији за примењену уметност Министарства индустрије НР Србије, Министарству просвете НР Македоније, Културно просветном дому у Железнику и др. Уметнички ангажман немачких заробљеника био је и тема књижевности (види драму *Кус петлић*, у Александар Поповић, *Драме*, Београд, 2001, 863–996). О потребама здравства види: АЈ-31-67-95, бр. 1048, 8. 4. 1947.

91 Коришћење заробљеника као просте физичке радне снаге опстаће до репатријације, а специјалистички рад остаће мањинска појава. Највећа масовност била је у саобраћају (око 19.200 лица јануара 1946) и у пољопривреди и шумарству (само у шумарству Хрватске јула 1945. било је преко 2800 заробљеника, а исказана је

ва железничке пруге Краљево–Рашка. Према информацији шефа Секције за обнову пруге, 194 заробљена Немца, која су радила на подизању мостова преко Ибра, остала су до новембра 1945. „формално голи и боси”. Иако су на обнови пруге били неопходни током читаве предстојеће зиме, ни након више пута поновљене молбе за „нешто обуће и одеће” надлежни за снабдевање у железничкој управи нису изашли у сусрет, па је за само пет дана новембра у Краљево отишло двадесет заробљеника на болничко лечење.[92]

Ипак, на обнови исте те пруге, тј. на читавој деоници од Краљева до Косовске Митровице, следеће године ангажован је још већи број заробљеника, груписаних у девет грађевинских секција (у јеку обнове, у периоду јул–октобар, 620–670 заробљеника месечно, током новембра 300, па 90, да би у зиму 1946/1947 опао на око 20). С обзиром на повећан обим рада (и бројности), дефинисање дужине радног дана и висине надница (које додуше нису исплаћиване, већ су полагане у Фонд за обнову земље), снабдевање производима који превазилазе нужне животне потребе (цигарете), као и присуство оних који су се „нарочито истакли на тешким радовима”, закључује се да су те године општи радни и животни услови морали бити бољи.[93]

потреба за још 5000–7000), као и у рударству и индустрији, у пословним процесима који су, услед неразвијене технологије, подразумевали мноштво радних руку. О масовном коришћењу заробљеничког рада види: AJ-191-4, *1945–1946. година*, бр. 22791/45; AJ-4-18-177, акти 2084, 3. 8. 1945, 978/1, 21. 7. 1945, 2097, 3. 8. 1945, писмо од 26. 6. 1945, распоред ратних заробљеника, s.d. [1945]; AJ-17-129-130, захтеви предузећа за доделу заробљеника, VI–VII 1945; AJ-50-119-241, предмет К бр. 393/1945. и акт О бр. 610, 31. 8. 1945; AJ-106-3-9, предмети 13862 и 17443/1946; AJ-17-97-97, допис СПК (тражња 735 заробљеника), 30. 6. 1947.

92 Железничка управа правдала се да нема одећу, обућу, ни кредит за набавку и сугерисала Секцији да сама набави „ципеле с дрвеним ђоном“ које су се могле наћи у слободној продаји у Београду. Преписка шефа Секције, инж. Стаматовића и Управе у: AJ-191-4, *1945–1946. година*, акти Секције, бр. 1163, 1171, 1175, 1190, 1205 и 1262 (12 – 19. 11. 1945) и акт Управа железница, 23. 11. 1945. Иначе, војне власти су цивилним ресорима у којима су радили заробљеници још септембра 1945. препоручиле да се на време припреме за зимске услове, пре свега у вези са смештајем и исхраном заробљеника. AJ-4-19-200, акт Штаба III ЈА, Одсека за ратне заробљенике, пов. бр. 139, 14. 9. 1945.

93 Током обнове обрачунаван је радни сат са 45, а прековремени са 8 динара, умањен за порез (3–5%). Број радних дана у месецу варирао је (22–23 до 26–27). Није била реткост да се међу заробљеницима нађу они који се посебно ангажују. У августу 1946. од 25 заробљеника на секцији код Лепосавића шесторица су се „нарочито истакли у раду”. Поређењем броја *истакнутих* и укупно ангажованих запажа се да је било 5% оних који су се „нарочито истакли на тешким радовима”. Заробљеници су редовно снабдевани цигаретама *Босна* (20 комада седмично, а појединци су у неколико наврата добили више). Цигарете су дељене по списковима, а цена

Група заробљеника која је радила на прузи код Рашке била је по стручној структури шаролика, што за послове на обнови није било од пресудне важности,[94] међутим, код специфичнијих подухвата захтеви за заробљеничким радом били су конкретнији. Одељење за електрификацију савезног министарства индустрије је међу првима, још априла 1945, констатовало да је због великог недостатка стручног особља доведено у питање његово функционисање, па је следећег месеца одабрало стручне заробљенике за рад по републикама и саставило преглед потребних занимања, у којем су наведени монтери, електричари за водове високог и ниског напона, КВ и други стручни радници за трансформаторе и за брикетне плинаре, машинисти за хидро и калоричне централе, електро-инжењери и техничари, те технолози и инжењери за плинаре, рафинерије и коксаре. Ипак, од солидног плана до лоше реализације мали је корак. На тај начин спецификовани заробљеници *понуђени* су републичким министарствима индустрије и рударства, с тим да она доставе конкретне потребе и известе како намеравају да их упосле. Међутим, заробљеници не само да су тражени у нереалном броју, већ и према професијама које нису биле предмет *расподеле*. Сачувани одговори четири републичка министарства из јуна 1945. године показују обим неразумевања и раскорак између могућности и жеља: Црна Гора је тражила78 заробљеника, од чега осам инжењера и 70 стручних радника (монтера, машиниста, електричара, КВ радника), БиХ 234 заробљеника, од чега 27 електроинжењера и технолога, 25 техничара и 182 стручна радника, Словенија 104 заробљеника, међу којима шест електроинжењера, 12 електротехничара и 86 стручних радника, док је допис из Србије сасвим *промашио тему*, захтевајући 165 занатлија и 30 НК радника.[95]

Мада још од јесени 1945. има сведочанстава о целисходном и на обострану корист организованом раду појединих ратних заробљеника,[96] тек

20 комада била је 9 динара. АЈ-191-4, *1945–1946. година*, Документација о ратним заробљеницима; АЈ-191, књ. 11, *Радна књига за ратне заробљенике* (платни списак VII–VIII 1946) и књ. 12, *Радна књига за ратне заробљенике* (платни списак IX 1946 – I 1947).

94 Марта 1946. од 102 заробљеника, било је 20 земљорадника, 41 занатлија, 9 чиновника, по осморица су били радници и трговци, по двојица машинисти и шофери, те по један механичар, железничар, учитељ, поп, зубар, адвокат итд. АЈ-191-4, *1945–1946. година*, Документација о ратним заробљеницима.

95 АЈ-11-1-9; АЈ-11-3-15, акти бр. 1052, 23. 5. 1945, 1606, 11. 6. 1945, 1823, 18. 6. 1945, 2253, 30. 6. 1945. и 3317, 30. 7. 1945.

96 Основ за боље искоришћење заробљеничког рада дало је решење Привредног савета од 15. 9. 1945. којим је омогућено награђивање у висини потреба за личним снабдевањем (остатак зараде полагао се у Фонд за обнову земље). Тако је прецизни механичар Јозеф Јене, преузет из логора у Смедеревској Паланци у Министар-

1946. године, када се свест о њиховом стручном потенцијалу јасније искристалисала,[97] они ће се више користити за рад у струци којом владају. Официрски заробљенички логор у Вршцу постао је прави расадник кадра за разне области индустрије, електропривреде и рударства.[98] С тим кореспондира и прелазак ратних заробљеника из војне у надлежност МУП ФНРЈ (15. марта 1946. године).[99] Тако се од јуна 1946. године, након што је Привредни савет образовао Комисију за коришћење немачке душевне [sic] својине на пољу електрификације и електроиндустрије, кристалише званичан став о пуном функционалном коришћењу стручне заробљеничке радне снаге и отварају јој се могућности за знатно побољшање положаја. Комисија је, констатујући да у индустрији већ има немачких заробљеника који су технички стручњаци, предложила да се они који су „по квалификацији првокласни стручњаци и по свом досадашњем раду и понашању то заслужују, преведу у положај предвиђен за стручњаке који ће се довести из Њемачке.”[100] Ипак, подаци из докумената показују да је поред свих напора

ство индустрије у Београду, добио *награду* од 2500 динара, исхрану у мензи и стан у згради министарства. Из *награде* су подмиривани трошкови исхране и становања и „кредит” за обућу и радну одећу. Иако заробљеник није могао добити новац *на руке*, обезбеђено снабдевање, као и сав потребни алат и опрема за рад, требало је да омогуће да „посао обавља са што више воље и марљивости”. АЈ-17, Персонално, ф. 6, решења бр. 10709, 22. 11. 1945. и 3324, 4. 6. 1946.

97 На састанку начелника управа индустрије закључено је да о заробљеницима треба водити бригу јер међу њима има светских капацитета: „Њих треба до максимума искористити, дати им све могућности за рад, поступати са њима као са стручњацима, давати им плате и награде ако се покажу добри на послу. Између тих људи се налазе високо квалификовани стручњаци које треба под сваку цену задржати у земљи и зато је потребан добар поступак.” АЈ-11-4-17, Записник са састанка од 19. 11. 1946.

98 Према евиденцији МУП-а, маја 1946. у логору је класификовано 611 официра стручних за индустрију (26 за прехрамбену, 23 за хемијску, 44 за електричну, 37 за дрвно-прерађивачку, 26 за текстилну, 92 за металну, 20 за механику, 88 за грађевинарство и 255 разних занимања), па су такви спискови подељени индустријским гранама ради одабира и разврставања по предузећима. Током године захтеви ресора за стручњацима из логора биће све конкретнији, како по општој структури, тако и по специјалностима, а отпочело се местимично и са вођењем прецизних евиденција. АЈ-11-30-81, предмет бр. 7760/1946; АЈ-11-6-22, предмети бр. 8104/1946. и 6652/1946; АЈ-11-1-5, извештаји о раду Персоналног одељења, 11. 11. 1946. и 2. 12. 1946.

99 АЈ-50-119-241, решење Маршала, 12. 2. 1946. До тада о ратним заробљеницима старало се Одељење за ратне заробљенике МНО, чије је седиште било у Београду, у Улици краља Петра бр. 36. АЈ-191-4, *1945–1946. година*, акт Секције за обнову пруге Краљево–Рашка, бр. 105, 12. 1. 1946.

100 Комисију (у изворима се помиње са термином „душевна” и без), образовану 16.

да се из масе заробљеника извуче што већи број стручњака, још у марту 1947. године остало 9300–9500 оних који су упослени, али „чија стручност није потпуно искоришћена".[101]

До средине 1947. важност потенцијала заробљеника добиће коначну форму и тада ће експлицитно бити повезан с најважнијим циљем, Петогодишњим планом. Након констатације о неодрживости петолетке без стручњака, МУП је наредио да се у најкраћем року (за три недеље) сви стручни заробљеници евиднетирају (прописани су картони за 130 занимања) и потом „распореде на свој прави стручни посао". У наредби је наглашено да се заробљени стручњаци запосле у својој специјалности: „Ни једног сата заробљеник стручњак не сме остати на обичном послу." Контролни органи били су дужни да о свакој неправилности известе МУП, болнице да оболелог „лече са нарочитом пажњом и негом да би што пре оздравио и вратио се на свој стручни посао", а потребе за стручњацима требало је да савезни органи јаве СПК.[102]

---

5. 1946, чинили су представници СПК, министарстава индустрије и грађевина, електротехничких предузећа и Универзитета у Љубљани. Задатак јој је био да установи „најхитније потребе у пројектима, техничким подацима, конструктивним нацртима, патентима и фабрикационим поступцима, пројектима за централе, уређајима", да размотри питање стручних и техничких кадрова који се могу добавити из Немачке, као и да предложи лица која ће путовати у Немачку. AJ-11-9-34, акт Привредног савета бр. 4435, 16. 5. 1946. и СПК, бр. 1546, 30. 5. 1946.

Укључивање стручњака требало је да омогући боље искоришћење, повећа њихову вољу за рад и веже их службом за Југославију и након што буду отпуштени из заробљеништва. Према једном партијском документу, МУП је до краја 1946. евидентирао 6185 стручњака у 44 занимања, од којих је на рад било распоређено близу 58%. AJ-54-46-109, Записник, 5. 6. 1946; AJ-507-IX, 86/III-10, Списак ратних заробљеника-стручњака, 30. 12. 1946.

101 Неправилно искоришћени заробљеници обухватали су чак 187 занимања, од најнижих до инжењерских, а тај проблем постојаће и наредних месеци. AJ-25-87-219, предмет пов. бр. 374/1947; AJ-31-66-95, бр. 1461, 21. 5. 1947; AJ-17-97-97, допис МУП, 7. 5. 1947.

102 Образац картона штампан је у 70.000 примерака: 14.000 за Србију, 7000 за Војводину, 10.000 за Хрватску, 12.000 за Словенију, 9000 за БиХ, 6000 за Црну Гору, 3000 за Македонију, 8000 за Омладинску пругу (Шамац–Сарајево) и 1000 за резерву. Стручне картоне није требало попуњавати за адвокате, чиновнике, ђаке, фризере, келнере, кондуктере, књиговође, куваре, официре без привредних знања, пекаре, судије, свештенике, торбаре, трговце и НК раднике. AJ-17-97-97, *Попуњавање стручних картона за ратне заробљенике*, стр. пов. бр. 138, 7. 6. 1947. Позивање на Петогодишњи план приликом тражења заробљеника среће се и у захтевима ресорних органа. AJ-31-66-95, бр. 3142, 16. 10. 1947.

Став о важности правилног коришћења заробљеника извирао је из упоредне спознаје стања сопствених ресурса и потенцијала који се налазио у логорима. Мада је на раду било доста *нестручних* заробљеника (за конкретно предузеће), било је мноштво случајева када је додељени контингент у огромном броју или сто одсто садржао стручњаке. У дирекцијама Министарства тешке индустрије за ватростални материјал, електроиндустрију, производњу мотора и алуминијум и бакар међу заробљеницима били су само инжењери, техничари и КВ радници, а у дирекцији металске индустрије уз 1066 таквих запослених било је само 168 НК радника. У појединим предузећима, попут Рудника лигнита Крека, осипање броја заробљеника (са 700 током 1947. године на 466 маја 1948) угрозило је план. Прилив домаћих радника био је недовољан, а они мање способни од заробљеника, да нису се могли сасвим укључити у процес производње (излаз је потражен у захтеву за додељивање сто нових заробљеника, које надлежни нису имали на располагању).[103] Систематизовање сазнања о стручности ратних заробљеника омогућило је прецизнију тражњу, сагласно стварним потребама, па стога фондови привредних и других органа за период 1947–1948. година, садрже обиље архивских материјала о раду ратних заробљеника – стручњака у привредним субјектима и на радним местима, сходно њиховој специјалности и образовању[104]

Ипак, при сагледавању учинка стручног рада ратних заробљеника не треба испустити из вида да је такав рад био мањински у односу на целокупан заробљенички рад и да је већина њих до краја боравка у Југославији радила мануелне послове. Када је индустрија у питању, масовно ангажовање заробљеника на нестручним пословима извирало је из опште неста-

103 AJ-16-23-28, Број ратних заробљеника упослених по дирекцијама, б.б., [1948]; AJ-25-152-404, предмети бр. 4888/1948 и бр. 5962/1948. и предмет Министарства рударства, пов. бр. 620/1948.

104 Обавезна ставка у списковима који садрже податке о раду заробљеника била је звање или специјалност, а каткад је садржала и низ других информација у вези са стручношћу. Неке од примера описа специјализованих потреба и информација о раду стручних заробљеника види у архивским целинама: AJ-17-97-97 (предузећа хемијске индустрије, распоред по гранама индустрије); AJ-17-129-130 (распоред циглара, стручњака за електро-порцелан, инжењера и др.); AJ-17-175-176 (предузеће *Раде Кончар*), AJ-11-6-20 (Хидроелектрана *Јабланица*); AJ-11-20-55 (Електрично подузеће Хрватске, филијала Сушак); AJ-11-24-64 (Подузеће за електрификацију запада, Загреб); AJ-11-32-87 (Електрично подузеће за Истру, Ријеку и Словенско Приморје); AJ-11-41-138 (Електране *Костолац*); AJ-11-42-142 (Творница трансформатора *Ријека*); AJ-11-46-155 и AJ-11-33-97 (градилиште далековода Костолац-Бор, Електрично предузеће Београд, Хидроцентрале на Брегалници, Главна радионица електропривреде, Илица); AJ-108-4-12 (TAM, Марибор); AJ-191-4, *1945–1946. година* (одржавање пруга) и др.

шице радне снаге у првим месецима након ослобођења. Међутим, годину дана касније, услед све већег прилива сеоске радне снаге многи заробљенички радни батаљони у фабрикама постали су вишак. Како је забележено у допису ГНО Осијека од 9. априла 1946, домаћа нестручна радна снага, која је тражила посао у индустрији, тешко је долази до запослења услед рада ратних заробљеника. Поступци управа предузећа које одбијају „домаћи живаљ" док раде ратни заробљеници оцењени су као „незгодни". Став Министарства индустрије у вези с тим био је да се на раду задрже стручњаци (у којима индустрија оскудева), а да се остали заробљеници замене домицилном радном снагом.[105] Међутим, иако су предузете мере на замени заробљеника домаћом радном снагом, о чему је средином новембра 1948. Министарство рада ФНРЈ известило све републичке органе рада и савезне ресоре, из докумената се види да је „одласком заробљеничке радне снаге настао проблем квалификоване радне снаге" (драстичан пример наведен је у вези са изградњом хидроелектране *Глава Зете*), али и проблем обављања појединих мануелних послова, попут рада на истовару угља за Електрану *Загреб*.[106]

Током рада у предузећима и установама ФНРЈ ратни заробљеници сретали су се са различитим животним и радним условима и поступцима. Било је случајева да послодавац не обезбеди адекватне услове за становање (у Пиперима, у Црној Гори, у децембру 1946. године заробљеници су боравили у шаторима) или резерву и храну за зиму. Нека предузећа нису разумела да је потребно да издржавају заробљенике, да обезбеде бараке за становање, приручне амбуланте, кухиње. Било је случајева одласка на рад на непознате локације и у непознате сврхе, терања на прековремени рад без наднице, злоупотреба при расподели одеће, обуће и хране (само каша од пшеничног брашна и хлеб), превоза болесних камионима за храну (због страха од заразе) и слично.[107] Било је, пак, пропуста који се не могу припи-

105 АЈ-17-129-130, предмет бр. 2070/1946.

106 Привредним властима било је јасно да ће се уместо стручних заробљеника у производњу укључити махом НК радна снага, па је сугерисано да се радници квалификују, међутим, за тако нешто није било довољно могућности нити времена. Посебно је тешко било надомештање *мањка* у непривредном али веома осетљивом сектору здравства, у којем је почетком 1948. године радило 125 заробљеника лекара и другог медицинског особља (без Хрватске), од чега 107 у три неразвијене републике (Македонији, БиХ и Црној Гори). АЈ-25-152-404, предмет пов. бр. 4708/1948; АЈ-11-43-148, бр. 39933, 13. 12. 1948; АЈ-11-83-272, предмет пов. 1676/1948; АЈ-31-67-95, предмет бр. 557/1948.

107 АЈ-50-119-241, предмет пов. бр. 84/1947; АЈ-191-4, *1945–1946. година*, телеграм бр. 442, 18. 8. [1946]. Поједина предузећа била су упорна у молби да заробљенички радни дан траје 10 (уместо 8) сати. Исто, акт Секције за обнову железничке пруге

сати неодговорности или лошој намери, већ пре непрецизности, недовољном разумевању, језичкој баријери.[108]

С друге стране, дешавало се да се ангажованим заробљеницима дају задаци који су за њихов статус морали бити превише дискретни. Тако је Ојген (Еуген) Банк, запослен у Генералној дирекцији савезне електропривреде у Загребу, био једини запослени који је копирао нацрте, од којих је већина била поверљива.[109] Није ретка појава била ни слободно кретање ратних заробљеника, иако су прописи налагали супротно. Крајем 1945. МУП је констатовао да је у Осијеку „општа појава” да се заробљеници не само без страже виђају на улицама, „већ залазе и по кафанама, што изазива незадовољство код грађана”. Било је случајева да Немци „који су пресвучени у цивилна одијела” живе код појединих грађана, а Друштво за културни сарадњу са СССР-а слало је преписку од канцеларије до поште по немачким заробљеницима.[110]

Међутим, најчуднији је можда случај ратног заробљеника Франца Нојхаузена, осуђеног како од стране нацистичких власти (1944, због корупције), тако и југословенског суда (1947, на 20 година) Герингового интимуса и раније изванредног опуномоћеника за привредна питања, па шефа војне управе у окупираној Србији. Иако осуђен на тешку казну *дебели Франци*, како су га звали, није робију проводио само у затвору у Сремској Митровици, већ је виђан сваке среде у скадарлијском ресторану *Три шешира*, како испија пиво и игра скат (карташка игра), док је суботу, у нешто формалнијој атмосфери, проводио у *Мажестику*. Иако контроверзан, коруптиван, похлепан и бескрупулозан, Нојхаузен, господар привреде централног Балкана 1941–1944. године, очигледно је међу неким комунистима стекао добре пријатеље (било је речи да је поједине заштитио говорећи: „Ко је комуниста – одлучујем ја!”). Не само да је сачувао главу током суђења, већ је после само две године робије почео да ради по *дедињским кабинетима* на плану југословенске индустријализације. Његово искуство било је не само добродошло већ и неопходно у управљању рудницима у Бору и у Трепчи и

Рашка–Косовска Митровица, бр. 600, 19. 7. 1946.

108 Тако је једном приликом тражен за рад заробљеник стаклар, а у предузеће је упућен стакларски трговац. AJ-17-97-97, акт Кадровског сектора, 17. 3. 1947.

109 AJ-11-7-32, Службеник за копирање нацрта, допис Кадровског сектора, 3. 7. 1947.

110 Осијечки пример није био јединствен, већ је такво поступање оцењено као „општте”. AJ-50-119-241, K бр. 1565, 25. 12. 1945 (фол. 263–264).
Касније ће бити уобичајено да групе немачких заробљеника, које дуже раде на истом месту, добију дозволу за кретање (објаву). Тако је Валтер Шмит добио дозволу за кретање од Логора 3, Београд, до баште председништва владе на Дедињу, где је радио са још тројицом заробљеника. AJ-50-119-241, V бр. 6979, 17. 8. 1948.

у обезбеђењу неопходног инвестиционог капитала (зајам Светске банке), па су дане затвора смењивали дани рада и релаксације по Београду, те ће му казна ускоро бити скраћена, а 1953. године укинута.[111]

Коначно, било је и оних ратних заробљеника који нису задовољили на раду, било због тога што нису поседовали довољну стручност (услед нетачних изјава о квалификацијама или услед недовољног познавања модернијих технолошких процеса), било што нису желели довољно да се ангажују (спор или непродуктиван рад). Таквим заробљеницима следило је напуштање фабрика и враћање у логор.[112]

Вредновање заробљеничког рада

Ратни заробљеници ангажовани у привреди остваривали су радом зараду. Крајем 1944. и почетком 1945. године повереништва надлежна за привредне гране наредила су предузећима да у калкулације цена роба и услуга, између осталих производних трошкова, зарачунају и вредност надница заробљеника.[113] У августу исте године Привредни савет ДФЈ је, констатујући како се све већи број заробљеника запошљава у предузећима или на посебним радовима, одлучио да предузећа „морају да уносе плате и наднице за рад заробљеника у своје калкулације и врше све односне обрачуне сходно Уредби о регулисању надница и плата радника и намештеника". Након што би се одбили трошкови становања и хране, разлика је уплаћивана Државној хипотекарној банци, ДХБ (од августа 1946. Државна инвестициона банка, ДИБ), на рачун Фонда за обнову земље и помоћ пострадалим крајевима. Иако је одлука Привредног савета била обавезујућа и мада је ДХБ 1. јануара 1946. донело упутство које је предузећима прописало начин и рокове обављања уплата заробљеничких примања, а МНО истог дана наредбу свим командама заробљеничких логора да воде евиденцију

111 *Der Spiegel*, „Neuhausen behielt seinen Kopf", 17. 11. 1949, 19–20; Jozo Tomasevich, *War and Revolution in Yugoslavia: 1941–1945*, *Occupation nad Collaboration*, Stanford, 2001, 76, 653.

112 Стручњак Еуген Фишер, додељен 24. 1. 1947. године пчеларској станици у Врбасу, после само месец и по дана враћен је Команди логора у Вршцу, пошто се „није показао као пољопривредни стручњак, нити давао и мало воље за рад". АЈ-4-28-262, Перс. бр. 321, 10. 3. 1947.

113 Услед штурости извора остаје нејасно шта се са том вредношћу (новцем) дешавало, пошто она није исплаћивана заробљеницима. АЈ-11-8-33, акт Рудника Врдник, бр. 140, 31. 1. 1945; АЈ-17-131-132, дописи *Митровачке прерадбе дрва д.д*, 1944–1945. О вредновању рада заробљеника види и: Saša Ilić, „Vrednovanje rada i životni uslovi nemačkih ratnih zarobljenika zaposlenih u privredi Jugoslavije 1945–1949. godine", *Istorija 20. veka*, 2/2019 (S. Ilić, „Vrednovanje rada"), 161–164.

о раду заробљеника и о томе да ли предузећа уплаћују зараду у Фонд, било је мноштво случајева непоштовања. То је било последица неажурности предузећа, али још више правне недоречености аката Привредног савета, што је отварало многа питања (плаћања од стране буџетски финансираних, а кредитно неспособних предузећа, као и разних хуманитарних, социјалних и просветних установа, обрачун зараде НК заробљеника и др). Услед тога Савет ће у првој половини 1946. донети још неколико аката којима је прецизирао наплату у корист Фонда и вредновање рада.[114]

Одлуком од 27. августа 1945. Привредни савет је прецизирао да се надница заробљеника у привреди зарачунава према „квалификацијама и обављеном послу”, што је значило да нису зарађивали „пуну надницу”, већ у висини „обављеног посла”, дакле од показаног ефекта у раду (та мера тада неће бити од велике важности, али с временом ће добити на значају, пошто ће учинак квалификовати многе заробљеника за тражење статуса ослобођеника и напуштање логорског живота). Неколико дана раније, као меру стимулације, Савет је наредио да у оним случајевима када се заробљеници покажу као „нарочито марљиви” може им се одредити по 10 цигарета дневно, што ће нагнати управе и предузећа да сачине скалу расподеле цигарета. Тако је Главна управа железница Министарства саобраћаја ФНРЈ решила да за постигнуту дневну норму заробљеник добије 2–5 цигарета, за пребацивање норме до 8 цигарета, а за знатно пребацивање норме (75–100%) у оквиру колективног рада до 10 цигарета.[115]

У циљу мотивисања, током 1946. године, решењима ДИБ-а, Привредног савета и МУП-а разрађивани су модели принадлежности које могу остварити заробљеници на раду. Омогућени су појачана исхрана на тешким физичким пословима, 2% од зараде за ударнички рад, 50% плате од зараде прековремених часова и 30 динара дневно за високо квалифи-

114 AJ-50-119-241 (фол. 271–274, 290–296); AJ-17-129-130, акт Министарства индустрије и рударства Хрватске, 2. 5. 1946; AJ-191-4, *1945–1946. година*, Ж.У. бр. 15861, 20. 3. 1946. и акт Привредног савета бр. 3611, 12. 6. 1946; AJ-25-15-47, акт Генералног секретаријата Владе, 6. 1. 1947. Прилив средстава у Фонд испочетка је ишао споро, али је с временом добио и на динамици и у износима. Крајем априла 1946. приход је износио 79.212.757,78, а на крају године већ 271.443.917,00 динара. Бранко Петрановић, „Прилог изучавању планирања и финансирања привредне обнове у Југославији 1945–1946”, *Југословенски историјски часопис*, 2/1963, 98.

115 AJ-17-160-161, акт Привредног савета, бр. 784, 20. 8. 1945; AJ-191-4, *1945–1946. година*, акт Планског одељења Министарства саобраћаја ДФЈ, бр. 6415, 19. 10. 1945; AJ-17-2-2, акт Привредног савета бр. 922, 27. 8. 1945. Иначе, наднице су одређиване сообразно Уредби о регулисању надница и плата радника и намештеника у државним и привредним предузећима, од 20. 4. 1945. AJ-17-5-5, предмет I бр. 4906, 2. 9. 1946; AJ-191-1, *Ратни заробљеници*, распис, 21. 9. 1945.

ковane специјалисте (најпре за официре, а од децембра 1946. и остале).[116] Међутим, МУП је приметио да је то слабо деловало на продуктивност, па је предложен систем нормирања из рудника Трепча. По том моделу за подбачај није се добијало ништа, за испуњење норме (6 тона за 8 сати) следовало је 12 динара, за ископаних 6,5 тона 15 динара и за сваких следећих 100 килограма по један динар. Осим тога, појединци су могли да добију месечне премије од 400 динара. Привредни савет се сложио с предлогом, позивајући се на своје решење из августа 1945. године по коме се заробљеници плаћају као домаћа радна снага. Пошто су средства намењена Фонду за обнову земље, процењено је да све што предузеће даје као награду за пребацивање норме, треба да дâ и ратним заробљеницима. Под таквим околностима заробљеници су октобра 1946. постигли у рудницима просек од 10,3 тоне за осам сати, на градњи Панчевачког моста 65 их је добило „писмену благодарност" министра саобраћаја (супституит звању ударника, пошто појам *заробљеник – ударник* није био прихватљив) а у Славонском Броду су организовали такмичење.[117]

Како би се уједначио поступак награђивања за резултате остварене на раду, а са циљем што веће спремности за продуктиван рад, Привредни савет је 20. јуна 1947. донео решење о исплати материјалних накнада и награда заробљеницима запосленим у привреди.[118] Предвиђено је да заробљенику који за одговарајуће радно време испуни норму припадне 10 динара дневно, с тим да тамо где норме нису прописане о испуњењу пословних захтева одлучују руководиоци. Заробљеницима са високим и средњим

116 Било је примедби предузећа на предложене мере, посебно на расподелу 2% надница за ударнички рад. На обнови пруге Краљево – Косовска Митровица сматрали су да није могуће извести то плаћање и предложено је да се награда расподели на све заробљенике (не само на најистакнутије) и то не у новцу, већ у повећаном следовању цигарета. АЈ-191-4, *1945–1946. година*, бр. 820, 29. 7. 1946.

117 АЈ-11-3-15. О регулативи у вези са плаћањем рада ратних заробљеника 1946. године види: АЈ-50-119-241 (фол. 278–285); АЈ-17-5-5, предмет I бр. 4906, 2. 9. 1946; АЈ-4-62-439, предмет пов. бр. 747, 19. 4. 1947 (са решењима МУП-а о надницама). На предлог МУП-а од 14. 2. 1947, који је образлагао увођење комбинације просветног рада и плаћања ратних заробљеника по учинку (достигнутој и премашеној норми), Привредни савет је 24. 2. 1947. донео решење којим су омогућене знатније индивидуалне награде. АЈ-11-3-15, пов. бр. 161, 24. 3. 1947.

118 АС, ПК НРС, ф. 3 (Г-29), акт МУП, IX одељења, бр. 7921, 1. 8. 1947. На основу решења Привредног савета МУП је доносио исти такав акт са истоветним клаузулама. Такво решење је на знање достављено Привредном савету, савезним министарствима и комитетима, ДИБ-у и Штабу КНОЈ-а, а на извршење свим одсецима за ратне заробљеника у републикама, командама логора и управама заробљеничких болница. АЈ-11-3-15, акт бр. 11922, 16. 7. 1947 (решење МУП, бр. 7921, 1. 7. 1947).

квалификацијама (инжењери, техничари) или мајсторима припадала је и додатна награда од 30 до 50 динара дневно, зависно од залагања, а за пребацивање норме или прековремени рад предвиђена је исплата као и домаћим радницима. Изједначавање накнада и награда за посебно ангажовање заробљеника и домаћих радника било је потпуно. Ако је у предузећу одлучено да се део личних премија радника дâ синдикату за потребе културно-просветне делатности, онда је за исту сврху требало и од заробљеничких премија једнака средства упутити антифашистичком одбору логора. Решење Привредног савета потврдило је да сви ратни заробљеници имају право на издржавање, да се њихова основна зарада и даље уплаћује у Фонд за обнову земље, али да им се награде и материјалне накнаде исплаћују у готовом новцу, тако да они тим износима могу слободно да располажу. Код плаћања *личне награде* за рад стручњака (30–50 динара по дану) постојала је отежавајућа околност пошто су одобрења за таква плаћања, на молбу корисника заробљеничке радне снаге, давале команде логора. Додатна карика у ланцу одобравања успоравала је доношење решења, која су и иначе важила само до краје године, па је МУП крајем 1947. године проценио да позитивних решења бити „врло мало и ограничен број”.[119]

С друге стране, заробљенику који не испуњава норму предвиђену за домаћег радника припадала је само храна по утврђеној таблици (појачана на тешким пословима), а заробљеници који би се залагањем сврстали у ред ударника, новатора и рационализатора, награђивани су као домаћи радници. Заробљеници су неке своје изуме почели да примењују још 1945. године и о два таква проналаска (апарат за електрично гравирање Аугуста Кеслера из 117. заробљеничког батаљона у Вировитици и справа за премештање лакшег намештаја Валтера Хофмана из логора у Бјеловару) развила се преписка између Министарства индустрије и МНО.[120]

У вези са питањем проглашења ударником заробљеника, *ослобођеника* или странца, СПК је августа 1947. коначно одлучило да ударници могу бити споља ангажована лица, а да се остали другачије награде.[121] Ипак, регулатива и даље није била прецизна и отварала је нова питања. Тако у Предузећу за електрификацију истока (*Електроисток*) из Београда није било јасно да ли се премија од 30 динара плаћа свим официрима на мануелном и канцеларијском раду или и свим другим заробљеницима који раде као специјалисти, затим, шта заправо представља појам ВКВ заробљеника и ко је (и како)

119 АС, ПК НРС, ф. 3 (Г-29), акт МУП, IX одељења, бр. 7921, 1. 8. 1947; АЈ-11-9-34, решење Привредног савета бр. 5949, 20. 6. 1947; АЈ-50-119-241 (фол. 324–326); АЈ-11-3-15, предмет пов. бр. 268/1947; АЈ-31-67-95, предмет бр. 171/1947–1948.

120 АЈ-17-129-130, допис Одељења за дрвну и грађевинску индустрију, 2. 2. 1946.

121 АЈ-25-9-21.

дужан да то утврди, а постојале су и дилеме у вези са плаћањем прековременог рада и снабдевањем затвореника које логори недовољно снабдевају.[122] Ипак, било је случајева где су сама предузећа оснажила прописе и својим упутствима дефинисала задатке и обавезе.[123] Међутим, нехајан однос предузећа према уплати у Фонд за обнову земље наставио се, па је преписка у вези са тим повремено добијала оштар тон.[124] Неажурност одговорних нагнала је владу ФНРЈ да пред саму репатријацију заробљеника подсети предузећа под својом директном контролом, не само на њихове обавезе према Фонду, Пореској управи и логору, већ и према заробљеницима и наредило је да се све исплате обаве најкасније до 27. октобра 1948. године.[125]

Плаћање рада није само по себи било нарочито важно ратним заробљеницима. Чак и када су могли одређену суму да задрже, она није била толика да би деловала нарочито стимулативно. Међутим, утисак (који се није свео само на то) сталног поправљања стања у вези с плаћањем, позитивно раздвајање стручног од физичког рада, стимулације (најпре симболичне, али с временом довољне за задовољавање неких не баш најнужнијих потреба) и могућност добијања друштвеног признања за успешан рад (награде, похвале и сл), мењали су однос, *отварали* многе заробљенике према средини и систему у којем су се нашли и појачавали спремност да *уђу у посао* са југословенским предузећима, мењајући тиме логорску свакодневицу за статус слободног човека, али прихватајући да се уговором вежу на две или више година.

Животни услови

Првобитно снабдевање заробљеника основним потрепштинама, у минималној мери која се могла остварити, било је у делокругу ЈА. Лоше материјално стање заробљеника настојало се поправити прикупљањем старе, изношене одеће и обуће, преостале након демобилизације, набавком дрвених ципела за зиму и ангажовањем свих материјалних и новчаних ресурса

122 AJ-11-27-69, акт бр. 11370, 2. 7. 1947.

123 Такав је случај био са Грађевинским предузећем Србије *Аутопут*, које је 23. 4. 1948. донело упутство о једообразном поступку над ратним заробљеницима и упутство о обухватању и обрачунавању свакодневног радног учинка. AJ-61-11-16, акт бр. 5824, 23. 4. 1948.

124 Команда 3. заробљеничког логора, после низа обавештења, позивањем на стриктну примену прописа, упозорила је октобра 1947. Министарство рударства ФНРЈ на обавезу плаћања зарада на рачун Фонда. AJ, Генерална дирекција рудника и топионица обојених метала Министарства рударства ФНРЈ (132)-7-14, М бр. 16788, 21. 10. 1947.

125 AJ-50-119-241 (фол. 369–374).

„команди позадина” на припреми смештаја (изградњи барака) за предстојећу зиму, укључујући довољно сламе за простирку. Међутим, дужност за снабдевање основним животним потребама заробљеника ангажованим на раду у предузећима била је наредбом војних власти додељена управо тим предузећима (односно ресорним органима).[126]

Исхрана ратних заробљеника у прво време није била задовољавајућа, међутим, недостатак хране није био нешто што је мучило само њих, нити је то био само југословенски проблем. Напротив, велики делови Европе су 1945. и 1946. године оскудевали у животним намирницама, а дневни унос калорија опао је на две петине стварних потреба, па и на мање од тога. Ипак, након увођења више систематичности у опхођењу према заробљеницима и специфичнијег коришћења њиховог рада, југословенске власти посветиле су већу пажњу исхрани. Први акт о исхрани ратних заробљеника била је наредба Команде позадине МНО од 6. јуна 1945. године. Њоме је, сем обавезе формирања заробљеничких кухиња (у којима би радили заробљеници), њиховом организацијом и набавком инвентара, прописано и дневно следовање хране (према врсти упослености), а која је гарантовала између 1500 и 2500 килокалорија дневно (хлеб, вариво са запршком и масноћом и једном недељно 200 грама меса).[127] Међутим, три седмице касније, позивајући се на одредбе Женевске конвенције (Закон о конвенцији и поступању са ратним заробљеницима, од 27. јула 1927), прописано је да се на ратне заробљенике примењује таблица исхране предвиђена за људство ЈА,[128] којом је предвиђено 900 грама хлеба дневно, конзерва кафе за доручак, а за ручак и вечеру 200 грама меса, вариво и зачини и масноће за запршку (таблица је служила као основ, а уз њу је ишла *заменска* таблица, са врстама и количинама намирница).[129]

126 S. Vukušić, н.д., 11–12; AJ-17-2-2, акт Одељења за исхрану, бр. 2646, 6. 6. 1945; AJ-4-19-200, акт Одсека за ратне заробљенике III ЈА, пов. бр. 139, 14. 9. 1945; AJ-17-5-5, бр. 2382, 19. 9. 1945; AJ-642-10-32, акт Одељења за репатријацију, VI бр. 1485, 7. 6. 1945. Има потврда у изворима да чак и након више месеци од краја рата за заробљенике није обезбеђена слама за простирку, те су они спавали на поду. AJ-191-4, *1945–1946. година*, акт Штаба 26. заробљеничког батаљона, Краљево, б.б, 13. 8. 1945. О животним условима види и: S. Ilić, „Vrednovanje rada”, 164–170.

127 Наредбом је одређено да обезбеђење исхране спада у дужност министарстава за чије потребе су заробљеници ангажовани, те да се храна више не може требовати из војних складишта. AJ-17-2-2, Наредба бр. 2646, 6. 6. 1945 (исто и у: AJ-642-10-33, предмет I бр. 2201/1945).

128 AJ-4-18-177, акт Одељења исхране Главне интендантуре МНО, бр. 3104, 27. 6. 1945. Међутим, са слањем нове таблице министарствима каснило се више седмица. AJ-17-97-97, акт бр. 7757, 14. 7. 1945.

129 Хлеб се делимично могао мењати трајним хлебом и двопеком, кафена конзерва

За здраве заробљенике прописана је 18. октобра 1945. године нова таблица следовања хране, која је била слична оној од 6. јуна, с тим да је количина хлеба уједначена на 600 грама (без обзира на тежину радова) и издиференциране су две групе варива (дневно 150 грама пасуља, грашка, гершле, макарона, гриза или брашна и 300 грама купуса, репе, кромпира, шаргарепе или парадајза). Иако су војне власти нагласиле да је непоштовање правила о исхрани недопустиво, нека предузећа и даље нису обезбеђивала кредите за исхрану, потражњу намирница у војним магацинима, тумачила су таблице на штету заробљеника и сл.[130]

По решењу Привредног савета од 12. јуна 1946. године ван таблице могла се појачати храна заробљеницима на тешким пословима (у рудницима, каменоломима, цигланама, топионицама, ливницама, шумама) и на специјалним стручним пословима (подв. аут), на шта се могло потрошити до 30 динара дневно, рачунајући и цену артикла по таблици. За појачање хране могли су се куповати нерационисани артикли у слободној продаји, а свако предузеће које је сматрало да заробљеници раде тешке послове требало је да се обрати ДИБ-у да би се послови тако квалификовали и одобрила појачана исхрана.[131] Међутим, пре краја 1946. године Одељење исхране МНО прописало је нову таблицу. Прехрамбени производи, са дневним количинама и енергетском вредношћу, разврстани су у три групе, зависно да ли се ради о здравим заробљеницима (ознака З/I), болесним (Б/I) или тешко болесним (Б/II). За здраве, осим војничког хлеба, долазили су у обзир још шећер, вариво (пасуљ), месо (у малим количинама), масноћа, лук, конзервисана кафа, пшенично брашно и сл. Болесничка храна појачавана је, уз веће количине, још белим хлебом, млеком, полумасним сиром, воћем,

кафом или чајем са шећером, качамаком, попаром, цицваром, чорбом, варивом, сувим шљивама, сиром или сланином, говеђе месо разним врстама меса и рибе, месним прерађевинама, сиром, сланином, брашном и јајима. Рањенима и болеснима припадала је, као и армијским реконвалесцентима, по количини мања, али по асортиману разноврснија храна (млеко, путер, јаја) и следовање цигарета. AJ-4-18-177, акти Одељења исхране Главне интендантуре МНО, бр. 237, 1. 2. 1945, 2550, 1. 6. 1945. и 3017, 2. 7. 1945.

130 AJ-50-119-241, предмет пов. бр. 846/1945–1946; AJ-191-4, *1945–1946. година*, акт бр. 1281, 20. 11. 1945; AJ-4-19-200, акт пов. бр. 358, 20. 11. 1945; AJ-642-10-33, акт В бр. 2467, 30. 11. 1945. Карактеристичан пример закидања хране огледао се у томе што су многа предузећа *разумела* да се издаје само једна од прописане две врсте варива. Стога је Одељење за исхрану МНО 29. 10. 1945. донело тумачење којим је појашњено да се издаје по једна врста варива из обе групе (нпр. 150 грама пасуља и 300 грама купуса). AJ-191-4, *1945–1946. година*, акт Секције за обнову пруге Краљево–Рашка, бр. 545, 9. 3. 1945.

131 AJ-106-31-50, акт Одељења за ратне заробљенике, 21. 3. 1947.

мармеладом, а следовања тешких болесника увећана су за 20%, 50% или 100%. Здравима су дневно обезбеђиване, у просеку, 2602 килокалорије, болеснима 3863, а тешко болеснима 4269.[132]

Како је у распису Одељења за ратне заробљенике од 21. марта 1947. наведено, „месо следује: болесним заробљеницима сваки дан док здравим заробљеницима издавати само четвртком и недељом по 50 грама”, а „у дана за које се месо ни његова замена не може добити онда следује болесним и тешко болесним заробљеницима место меса по 50 грама варива више и по 30 грама масти односно уља више, док здравим заробљеницима у тим случајевима следује само по 30 грама варива више.” Здравим заробљеницима следовало је на име суве хране за време службених путовања 800 грама обичног хлеба и 240 грама мармеладе (или замене) дневно, док „шећер за доручак следује само за шећерење: кафе, незашећерених кафених конзерви, сурогата и чајева”. У односу на раније, оброку З/I и Б/I смањен је хлеб за 100 грама, а додато је 50 грама конзервисаног меса и по 10 грама шећера и масти. Уз таблицу основних следовања ишла је таблица замене артикала људске исхране већим бројем супституционих прехрамбених производа.[133]

Последњу таблицу следовања прехрамбених производа ратним заробљеницима донео је МУП 26. марта 1948. године. Њоме је, уз нову класификацију на две групе заробљенике (здрави и лако болесни у првој и теже болесни у другој), дневна енергетска вредност намирница смањена за здраве и болесне на амбулантном лечењу на 2520 килокалорија, а за за-

132 Исто. На основу исказа отпуштених заробљеника, датих Црвеном крсту, храна је била адекватна и поштоване су одлуке о обезбеђивању око 2500 килокалорија упосленим и око 3300 болесним заробљеницима. *Der Spiegel*, „Millionen in Schatten”, 22. 3. 1947, 6.

133 Уместо свежег говеђег меса (са костима), могло се издати свеже или смрзнуто свињско или козје месо, димљено или сушено говеђе, свињско или овчје месо, кобасице, салама, шунка, сланина (свежа или димљена), риба (свежа, сушена, сољена), чварци, месне или рибље конзерве, живинско месо, изнутрице, дивљач, сир, јаја, пихтије, телетина и др, а као замена за полумасни сир (са 20% млечних масти) могла се издати одговарајућа количина старог масног качкаваља, посног сира (урде), свежег млека или павлаке, путера, јаја. Таблица је предвиђена за све ратне заробљенике у земљи, са њом су морали да буду упознати сви послодавци који издају храну и њено поштовање било је обавезно. За својевољно смањивање таблице или безразложно давање замене следила су упозорења, па и претња предузимањем законских мера. Распис са таблицама упућен је на знање савезним органима и ДИБ-у, а на извршење одсецима за ратне заробљенике у МУП република, командама логора и управама заробљеничких болница. АЈ-106-31-50, акт Одељења за ратне заробљенике МУП, 21. 3. 1947.

робљенике на болничком лечењу на 3015 (повећана је количина хлеба у односу на таблицу из 1946, а смањени су шећер и масти).[134]

Мада је било злоупотреба у вези са расподелом хране ратним заробљеницима (у погледу квалитета и количина намирница),[135] није недостајало ни примера залагања надлежних за побољшање исхране, а било је и *расипничког* понашања. Секција за обнову пруге Краљево – Косовска Митровица тражила је од ДХБ да се сви заробљеници на раду код ње сматрају тешким физичким радницима (што јесу и били) и да им припадне појачано следовање,[136] док су заробљеници које је управа *Алексиначких рудника* послала на рад у Кучево „становали у једној кафани" и тамо се хранили, „мада је за њих понета храна и прибор за кување".[137]

Стање одеће и обуће ратних заробљеника постало је веома лоше убрзо након заробљавања (квалитетне комаде отимали су војници и цивили током *маршева покајања*). Неколико месеци касније, услед хабања на ра-

134 Таблица је такође садржала *заменску* таблицу (за вариво и месо), крађу али у сразмери једнаку, као и напомене о појачаној храни (на тешким, опасним по живот и специјалним стручним пословима), у вредности од 30 динара дневно, о сувој храни за службена путовања и друге напомене наведене у таблици с краја 1946. године. АЈ-25-87-219, акт IX Одељења МУП, бр. 5700, 26. 3. 1948.

135 Било је случајева да због лоше исхране МУП озбиљно припрети повлачењем додељених ратних заробљеника. На градилишту у Новом Костолцу, након више интервенција Министарству трговине и снабдевања НР Србије и СНО Пожаревац и њихових изјава о несташици намирница, МУП је закључио да даље обраћање нема никаквог ефекта (обраћати се Министарству „исто је као не предузимати никакве мере" па је почетком 1948. године озбиљно било доведено у питање даље ангажовање ратних заробљеника. АЈ-11-77-256, предмет бр. 2829/1948.

136 У захтеву је наведено да је главнина радова пала на ратне заробљенике (пошто у пољопривредној сезони домаћи радници „не долазе редовно на посао"), а од начина исхране тих 700 заробљених Немаца и Италијана „зависи радни учинак, као и одржање програмски утврђеног рока довршавања радова" и пуштања пруге у саобраћај. АЈ-191-4, *1945–1946. година*, акт бр. 819, 29. 7. 1946.

137 Према извештају Министарства рударства НР Србије у кафани је становало 16 заробљеника у периоду 13. 1 – 1. 2. 1946. и осам заробљеника у периоду 1–14. 2. 1946. године. Технички управник, Александар Хиљак, правдао се немогућношћу проналажења адекватног смештаја и простора за кухињу, а како је посао било потребно брзо завршити (мада ће уместо 8 потрајати 30 дана) и како је, због ниских цена намирница у Кучеву услуга у кафани (50 динара дневно) била готово једнака уобичајеном трошку смештаја и исхране заробљеника, то се определио за кафански пансион (смештај и храна као и за остале госте – супа, печење и др, изузев хлеба, уместо којег су добијали пројо). Иако је покренута опсежна истрага у ради утврђивања одговорности, из грађе је уочљиво да је друга група заробљеника у Кучеву шест месеци касније такође смештена у кафани. Према изјавама кафеџија, заробљеницима није точено пиће. АЈ-19-54-441, предмет бр. 2922/1946.

довима, већ су многи били у ритама и без обуће (средином августа 1945. чак 30% од 800 заробљеника на шумским радовима у Винковцима, где се спремао огрев за потребе војске и Београда, „остало је потпуно босо и подерано”). До јесени свима је требала читава обућа, одећа и покривачи (ћебад), без којих би постали неспособни за рад,[138] али проблем није саниран још читав низ месеци. Број испоручених ципела, цокула са дрвеним ђоном, гумених опанака, кошуља, веша, панталона, блуза, капа, ћебади и др. није био довољан, иако су захтеви предузећа и команди логора образлагани као хитни.[139] Тек средином 1946. уочава се јасна намера власти да се заробљеници адекватно обезбеде. Влада је издала налог министарствима да обавесте предузећа да су дужна да до 1. јуна 1946. саставе спискове заробљеника на раду и за њих траже одобрење за набавку униформи (плаћање одеће ишло је из дела зараде коју су заробљеници остваривали на раду). У налогу је наглашено како „послије овог рока не сме бити заробљеника у рђавој обући”.[140] Постепено се поправљало и стање у погледу снабдевања обућом, па се повело рачуна и о прописивању услова приликом израде и дистрибуције веша.[141]

Старање о здравственом стању ратних заробљеника у прво време након лишења слободе било је стихијско, па су многи страдали, али већ током лета 1945. јавља се први артикулисани интерес да се о здрављу поведе већа пажња (сем хуманитарног, наглашаван је и интерес привреде). Санитетско одељење МНО је крајем јула тражило податке о бројности заробљеника по предузећима (радилиштима), пружаоцима и објектима здравствене заштите, снабдевености санитетским материјалом, условима становања, исхране и хигијене и најчешћим обољењима, како би се прерасподелом заробљеникалекара пружила боља здравствена заштита. Извештаји показују да је стручног кадра било недовољно, да је често један лекар *покривао* више стотина, па чак и близу хиљаду заробљеника, да су неретко о здрављу бринули болничари и помоћни болничари, да је заробљеничких болница било мало (због чега су у крајњим случајевима коришћене месне), а да су амбуланте (махом приручне) биле без адекватних услова за рад, са недовољно

138 AJ-4-19-200, акт Одјела за шумарство и шумарску индустрију, Винковци, бр. 3252, 14. 8. 1945.

139 AJ-4-19-200, акт Министарства шумарства Народне владе Словеније, бр. 3204/1, 25. 9. 1945. и акт Одељења за ратне заробљенике, бр. 7794, 13. 10. 1945; AJ-191-4, *1945–1946. година*, акт Секције за обнову пруге Краљево–Рашка, бр. 948, 20. 4. 1946.

140 AJ-17-129-130, акт Владе ФНРЈ, I бр. 2772, 17. 5. 1946.

141 Исто; AJ-50-119-241, Упутство за расподелу веша заробљеницима, О. бр. 1669, 28. 8. 1946.

инвентара, санитетског материјала и лекова. Уочено је да је храна, мада дељена по таблицама, садржала недовољно меса и масноћа, да су стамбене прилике биле лоше (преноћишта по сеоским сеницима, шталама, баракама и напуштеним зградама, просторије недовољно велике површине, спавање на простирци од сламе и сл.), да је лична хигијена врло слаба (није било сапуна за прање рубља, умивање и бријање), да се повремено јавља вашљивост. Као најчешћа обољења забележене су болести пробавног тракта, маларија, акутни ишијас, реуматизам, отеклине ногу и тела, разни осипи и тзв. болести заробљеништва – акутна бубрежна инсуфицијенција (ратни нефритис), апатија и депресија, а у мањој мери јављале су се заразе попут дизентерије и тифуса.[142]

Своје виђење стања исхране, снабдевања, смештаја и здравствене заштите дали су и представници Међународног црвеног крста, чија је делегација крајем октобра 1947. године посетила Логор *Дунав 3* (*Donaulager*) у Београду и заробљеничку болницу у Панчеву. Од око 5600 немачких заробљеника (уз мањи број чехословачких и аустријских), око 1500 било је у самом логору, док је 4100 распоређено у 470 радних одреда ангажованих у индустријским предузећима (нешто мање од трећине одреда враћало се на коначиште у логор, док су остали боравили на радилиштима). Логор је био састављен од барака „уобичајеног типа", без преграда, опремљених креветима на спрат са душецима. У свакој бараци било је по 400 заробљеника, просторије су у време посете биле добро загрејане и одржаване. Туширање топлом водом омогућено је једном недељно, а одећа се испаравала. У пространој кухињи заробљеници су припремали оброке који су се састојали од кафе са шећером за доручак, гриза, пасуља, кромпира, купуса, цвекле, јечма и др. за ручак и разних намирница и кафе за вечеру. Следовање хлеба било је једнако следовању југословенског становништва (700 грама), унос масти износио је 25 грама на дан, а меса 100 грама недељно, док су заробљеници на тешким физичким пословима добијали додатак. Кантина је била добро опремљена, нарочито јабукама и разним пићем. Снабдевеност обућом и одећом у логору била је „доста добра", док је стање у радним одредима варирало. У солидно опремљеној амбуланти (у којој су недостајали

142 AJ-4-18-177, предмет бр. 2072/1945; AJ-4-19-200, бр. 3763, 22. 10. 1945; AJ-191-4, *1945–1946. година*, акт Секције за обнову пруге Краљево–Рашка, бр. 603, 3. 9. 1945. Снабдевање заробљеничких болница и амбуланти санитетским материјалом обављано је до краја 1946. године из санитетских складишта ЈА, а потом из републичких „санитетских слагалишта": *Срболек*, Београд; *Хунрал*, Загреб; *Здравпром*, Љубљана; *Руплек*, Скопље; *Земпрол*, Сарајево; *Зап*, Цетиње и *Унпрал*, Нови Сад. AJ-31-66-95, Упутство о снабдевању ратних заробљеника санитетским материјалом, акт бр. 178, 6. 1. 1947.

лекови за реуму и креме за лечење кожних болести) примарну медицинску негу пружала су два лекара и један стоматолог, а тежи случајеви упућивани су у болницу у Панчеву. На дан посете 42 заробљеника налазила су се на лечењу, док су хронични болесници и неспособни за рад редовно репатрирани (према сазнањима немачких лекара током 1947. репатрирано их је око 6500). Заробљеницима на раду у индустрији за осмочасовни радни дан следовало је 10 динара, плаћан је прековремени рад, а стручњаци су могли да зараде по 30 до 50 динара дневно (поједини су могли зарадити чак 4000 динара месечно). Недеља је била нерадни дан, а они који су тада морали на рад добијали су дан одмора током наредне седмице. Заробљеници су имали право на слање једног писма и две дописнице месечно (у хитним случајевима и више дописница), а достављање поште трајало је две до три недеље у једном правцу. Омогућен је био пријем пакета из Немачке, што се, с обзиром на тешку ситуацију тамо, ретко дешавало, међутим, примећена је жеља заробљеника да они шаљу пакете (и мање новчане износе) у Немачку. Заробљенички повереник је исказао потребу за немачким стручним књигама и романима. Како је у извештају Црвеног крста закључено, логор је оставио „одличан утисак” као уређен и са добрим односима између заробљеника и логорских власти, што није био случај раније, али „узимајући у обзир опустошења проузрокована ратом у Југославији разумљиво је да услови живота немачких заробљеника нису били увек тако повољни као што су сада”. Још боље утиске оставила је посета болници у Панчеву смештеној у згради у центру града: добра опремљеност, чистоћа, одсуство гамади од почетка 1946. године, брижљивост и стручност немачког и домаћег медицинског особља, храна која садржи 300 грама меса, 500 грама белог и следовање црног хлеба дневно, дијете са млеком, јајима и тестом, следовање поврћа и воћа, па и колача (од уштеђеног брашна, на сваких 15 дана). Болници, са два одељења (интернистичким и хируршким), недостајали су једино апарат за радиографију (пацијенти су упућивани на снимање у Београд), пеницилин, бољи анестетик (*евипан* уместо *наркономала*), танак *кетгут* (конац за зашивање рана), витамин Б у инјекцијама и нешто стоматолошког материјала.[143]

Иако услови живота и рада у логорима и на радилиштима нису били лаки ни у последњој фази боравка заробљеника у Југославији (мада кудикамо повољнији него раније), било је ситуација које су им пружале дозу задовољства. Ту свакако понајпре спадају спортске и рекреативне активности, а највише играње фудбала.[144] Даље, заробљеницима је било омогућено

143 AJ-50-119-241, акт Југословенског Црвеног крста, бр. 13991/DO, 9. 1. 1948 (с прилозима).

144 Фудбал се на радилиштима играо на погодним пољанама, а било је случајева да се

да месечно пошаљу једно писмо или две дописнице, док пријем поште из иностранства није био ограничен, а током 1946. године почела је да се разматра могућност пријема пакета.[145] Оно што, међутим, није било дозвољено јесу посете чланова породице или родбине.[146]

Сходно прописима, ратни заробљеници нису могли бити осигурани код Завода за социјално осигурање, па у ту сврху није обустављен део зараде (допринос). Међутим, проблем је био у делу тог доприноса који *терети* предузећа, а која су поступала на различите начине (нека су га обрачунавала, а нека не). Како се код појединих предузећа не би појавила „неоправдана добит", Министарство финансија донело је 6. јула 1947. одлуку о обрачунавању дела доприноса на зараду ратних заробљеника и о уплати таквог доприноса ДИБ-у у корист Фонда за обнову земље. Обрачун доприноса правдан је тиме што се његовом наплатом добија реална слика пуне цене коштања, чиме се омогућује поређење калкулација историодних производа свих предузећа која запошљавају ратне заробљенике и што се тако омогућује „израчунавање правилних просека".[147] Та мера јесте стварала могућност јаснији финансијске калкулације, али на живот запослених заробљеника није имала ефекта.

За спорове који су настајали из односа употребе радне снаге ратних заробљеника, као пуномоћник Фонда за обнову земље, одлукама Привредног савета ФНРЈ одређен је МУП (углавном у вези са питањима наплате потраживања у корист Фонда). Међутим, иако су команде логора биле упознате с тим одлукама, неке од њих саме су покретале судске парнице или су се за то обраћале јавном тужиоцу, услед чега су се „непотребно гомилали парнични трошкови", а због недовољно припремљеног материјала исходи спорова били су неизвесни. Стога је јануара 1948. године МУП замолио Министарство правосуђа ФНРЈ да скрене пажњу судовима да убудуће не поступају по тужбама из односа заробљеничког рада уколико странка нема

на експроприсаном земљишту огради одузета имовина и њен део претвори у фудбалски терен. Тако је било 1948. године на градилишту хидроелектране *Глава Зете*, код Даниловграда. AJ-11-85-277, жалба земљорадника Милутина Станковића Министарству електропривреде, 27. 5. 1948; AJ-11-43-148, одговор Правне службе помоћнику министра електропривреде Емерику Блуму, 21. 6. 1948.

145 Dušan Nećak, „Avstrijsko-jugoslovanski odnosi 1944–1955 brez manjšinskega vprašanja", *Borec*, 10/1987 (даље: D. Nećak, „Avstrijsko-jugoslovanski odnosi"), 681.

146 На молбу Стефаније Примас из Аустрије да посети мужа Јакоба у логору у Осијеку, коју је влада проследила МУП-у, из Одељења за ратне заробљенике одговорено је како посете ратним заробљеницима на територији ФНРЈ нису дозвољене, тим пре „што је ова молитељица која жели доћи у посету из иностранства." AJ-50-134-279, предмет К. бр. 1390/1946. и акт К. бр. 1456, 12. 6. 1946.

147 АС, ПК НРС, ф. 5 (Г-29), акт бр. 10015, 14. 8. 1947.

овлашћење за вођење парнице, односно уколико се као парнична странка не појављује МУП-у.[148]

Када се након *маршева покајања* живот заробљеника усталио и добио редован ритам, на смртне случајеве се обраћала већа пажња. Било је детаљних истрага о околностима смрти заробљеника и мада се због недовољно података у изворима не може утврдити да ли су одговорни кажњени, последица је свакако било. Смрт тројице Немаца у београдској електричној централи *Снага и светлост*, 27. јуна 1946. године, који су страдали током чишћења бункера за угаљ (услед концентрације угљен-моноксида и лоше спроведеног спашавања), довела је до темељног увиђаја (комисије рејона, команде логора, министарста индустрије Србије и за радне односе, иследника јавног тужиоца и ОЗНА) и до истраге. Криминалистички је *обрађено* најмање 11 сведока и иако је било евидентно да је реч о несрећном случају, констатовани су крупи прекршаји у „техничком пословању” предузећа. Осуда лошег поступања предузећа била је наглашена, а посебно је подвлачена његова власничка структура (приватно предузеће са страним капиталом). Иако су запослени заробљеници признали да нису извршили уобичајене пробе ради утврђивања присуства гасова, у закључцима надлежних органа истиче се у први план приватни карактер предузећа као најодговорнији за смрт и сугеришу се мере према предузећу које су далеко превазилазиле околности конкретног несрећног случаја.[149]

Заробљеници и идеолошки рад

Слично совјетском моделу, у југословенским заробљеничким логорима од лета 1945. формирају се антифашистички одбори (*Antifaschistischer Ausschüsse*), познати као *Антифа*, као и Централни антифашистички одбор (комитет) у Београду. Иако формално натпартијска представништва заро-

148 Истог месеца о томе су обавештена републичка министарства правосуђа и судови на њиховој територији. АЈ, Министарство правосуђа ФНРЈ (49), Законодавно-правно одељење, предмет бр. 97/48.

149 АЈ-17-105-105, предмет пов. бр. 108, 31. 8. 1946. Уколико су умрли заробљеници поседовали новац, он је у виду заоставштине стајао на рачуну Централног одбора Југословенског црвеног крста. Након бројних молби чланова породица умрлих, од половине 1951, посредством Народне банке почео је његов трансфер у девизе и слање породицама. Према коначним списковима, с почетка 1952, било је 27 умрлих заробљеника са новчаном заоставштином из СР Немачке (у вредности од 42.367,00 динара), 20 из Немачке ДР (23.435,50 дин) и 15 из Аустрије (14.931,50 дин), што је укупно износило око 270 долара. АНБ 1/III, Девизни послови (ДЕВ), картотека *Збирни рачун ратних заробљеника* и акти Југословенског црвеног крста бр. 6361, 17. 7. 1951, 651 и 651/II, 7. 2. 1952. О идеолошком раду види и: S. Ilić, „Vrednovanje rada”, 171–173.

бљеника пред властима, није било сумње да ће комунисти преузети руковођење.[150] Још пре него што се КПЈ посветила систематском политичко-пропагандном раду у логорима, немачки антифашисти међу заробљеницима (посебно комунисти) отпочели су свој политички ангажман. Међутим, КПЈ није прихватала њихов догматизам, па је извршила утицај како би се прихватио *народнофронтовски* концепт. Тако је *Антифа*, осим организационе, имала и јаку пропагандну функцију, не само зарад денацификације него и приближавања политичких идеја КПЈ. Носиоци пропагандних и васпитних активности међу заробљеницима били су у прво време стари антифашисти (из *кажњеничке* 999. бригаде немачке војске), а потом, од 1946. године, нови кадар који се у међувремену развио.[151]

Антифа је водила картотеку свог кадра и достављали месечне извештаје о раду Одељењу за ратне заробљенике МНО. За руковођење политичким и организационим радом и радном иницијативом, као и за оживљавање и контролу *школовања* заробљеника по републикама, одређени су инструктори (почетком 1947. било их је 25: 10 Немаца, 7 Аустријанаца и 8 *омладинских инструктора*). Одбори су имали руководство (председник, заменик, политички руководилац), руководиоца расподеле рада, референте за школовање и за културу и спорт, руководиоца омладине и секретара, а од јесени 1946. почело се и са успостављањем посебних омладинских одбора (углавном трочланих, са председником, замеником и референтом за школовање).[152]

Иако је у прво време отпор заробљеника васпитном деловању *Антифе* био велики, с временом су, према уверењу КПЈ, почели да се постижу значајни резултати. Што због прихватљивог (и не претешког) режима заробљеничког живота, што услед идентификовања са домаћим радницима, испуњеним радним еланом на пословима обнове, заробљеници су, судећи по једном партијском извештају, све више увиђали да у Југославији „народ себи гради једну домовину, која припада њему самом" и нису могли „да одбаце спознаје да се народна демократија пробитачно разликује од

150 Многи заробљеници декларисали су се као комунисти како би олакшали стање или задржали позиције у одборима. С друге стране, примећен је утицај грађанских демохришћанских елемената, те је намера КПЈ била да поље деловања сведе на оквир који је сама заступала и који је био близак немачкој КП. АЈ-507-IX, 86/III-14, Извештај о политичком раду међу заробљеницима [1947].

151 Стварање новог кадра омогућило је брже репатрирање старих антифашиста, који ће током 1946. године у значајној већини бити враћени кућама. Исто.

152 Временом ће организација антифашистичког рада по логорима и радилиштима добити комплекснију структуру, са тзв. проширеним одборима, антифашистичким активном и референтским групама. Исто.

лажи Трећег рајха”. Пропаганда усмерена на сузбијање утицаја нацизма, уз наметање осећања саодговорности за злочине које је починио Хитлеров режим,са циљем да се створи јединство радништва (под доминацијом комунистичке идеологије), довела је, како се каже, до закретања „новим путем”, при чему је та промена перцепције оцењена већом него што је била у Немачкој и Аустрији, што је доказивано све масовнијим учешћем ратних заробљеника у такмичењима југословенских трудбеника.[153]

Ради преваспитавања широко је коришћена заробљеничка штампа, листови умножавани гештетнером, као што су: *Das Freie Wort, Zeitung der Deutschen Kriegsgefangenen in Jugoslawien* (*Слободна реч, Часопис немачких ратних заробљеника у Југославији*), *Die Wandzeitung, Nachrichtendienst für Lagerzeitungen* (*Зидне новине, Новинска агенција за логорске часописе*), *Der Aufbau* (*Изградња*), *Neues Leben* (*Нови живот*), *Unser Weg, Zeitung der österreichischen Kriegsgefangenen in Jugoslawien* (*Наш пут, Часопис аустријских ратних заробљеника у Југославији*) и др. Такође, седмично су штампане и вести немачких радио станица под називом *Wir haben gehören und gelesen* (*Ми смо чули и читали*).[154] Сем путем заробљеничке штампе, утицај је вршен путем зидних новина (од фебруара 1946. године, када су представљене фотографије нацистичких злочина широм Југославије, а које је прикупила Државна комисија за утврђивање ратних злочина), као и путем културних и спортских активности,[155] док су се *активисти* стварали

153 Посебно запажено било је учешће у *мајским* и *новембарским* такмичењима 1946. и 1947. и апострофиран је рад на изградњи Панчевачког моста. До половине 1947. преко 500 заробљеника било је проглашено за ударнике (иако је раније утврђено да то није могуће), било је мноштво примљених прелазних заставица за најбољи рад и још више похвала, као и награда из Фонда руководства. Исто.

154 Први месечник, *Das Freie Wort*, штампан је у септембру 1945. године, у новембру се појавио двонедељник *Die Wandzeitung*, а током 1946. остали листови (у тиражу од по 1250 примерака). Писали су о денацификацији, комунистичкој идеологији (глорификација рада и нарочито обнове и изградње у ФНРЈ), вестима из логорског живота, из Немачке, Аустрије и из других земаља. Неки су били тематски профилисани (*Der Aufbau* – обнова, запошљавање, синдикални живот, *Neues Leben* – теме намењене младима), а један сасвим специјализован (*Beitrag zum medizinischen Dienst der Kriegsgefangenen*, *Допринос санитетској служби ратних заробљеника*). По потреби штампани су специјални бројеви (говор Молотова на Париској конференцији, Нирнбершка пресуда, Московска конференција, Конференција Слободног немачког синдикалног савеза, реферат Валтера Улбрихта на конференцији КП Немачке). AJ-507-IX, 86/III-14, Извештај о политичком раду међу заробљеницима, [1947]. Део заробљеничке штампе чува се у: AJ-507-IX, 86/III-14. О критици квалитета и садржаја неких листова види писмо члана ЦК КП Немачке Франца Далема: AJ-507-IX, 86/III-10, *Dragi drug Wloch…*, [1946].

155 Већ од 1945. у логорима се образују хорови, одржавају приредбе, припремају те-

на скуповима организованим у логорима, а превасходно на курсевима, који су реализовани од почетка 1946. године.[156]

Иако ће сећања заробљеника бити опречна, од навођења ужаса живота у логору до претераног хваљења заробљеничких дана, виђења КПЈ о учинку на афирмацији антифашизма била су веома повољна. Позивајући се на бројна писма репатрираних заробљеника, партија је оцењивала да је њен педагошки и политички рад издејствовао да се од „људи без ослонца и циља" у логорима створи „демократска заједница". Како је наведено, у највећем броју заробљеника дошло је до преображаја и „фашистички заражени војни роботи постали су опет људи, који се баве теоријом марксизма и напретка", а заслуга за то припадала је и радништву Југославије, које је примером показало како пожртвован рад води побољшању живота.[157] Без улажења у процену стварних домета демократизације (по схватању кому-

матске вечери, приказују скечеви. Логори у већим градовима имали су музичке саставе. *Der Donau Orchester* (*Дунавски оркестар*) у Београду чинило је 18 извођача (шеф оркестра написао је *Југословенску свиту*, једино музичко дело настало у заробљеништву, које је наишло на признање код „меродавних југословенских музичара", а код заробљеника примљено „са одушевљењем", како је у извору наведено, и које је снимљено на грамофонску плочу). У културне и политичке сврхе коришћене су зидне новине (политичке, уметничке и научне теме, обнова, проблеми логора) и образоване су библиотеке. Од 1946. почели су заробљеници да се баве телесним вежбама и ускоро су уведена спортска такмичења (фудбал, рукомет). Популарни су били атлетика, стони тенис и шах, а где су услови дозвољавали практиковано је пливање. AJ-507-IX, 86/III-14, Извештај о политичком раду међу заробљеницима [1947].

156 Власти су курсевима посветиле велику пажњу. Направљени су опсежни планови и програми, обезбеђен материјал за школовање, брошуре (за немачку и аустријску циљну групу), наставна средства и учила. Аустријска и немачка КП поклониле су 139 брошура, часописа и новина у тиражу од преко 305.000 примерака. Курсеви су профилисани као централни, *аустријски*, омладински (са становишта „антифашистичког просвећивања" оцењени као најуспешнији), за антифашистичке одборе, болесне, репатрирце, референте и за инструкторе. Посебну врсту курсева чинили су, од јесени 1946, *курсеви прешколовања*, на којима је обављано преквалификовање заробљеника. Исто.

157 О опречним ставовима заробљеника према времену проведеном у логорима види: *Die Deutschen Kriegsgefangenen,* I/1*; Die Deutschen Kriegsgefangenen,* I/2; AJ-507-IX, 86/III-14, Извештај о политичком раду међу заробљеницима [1947], писмо Ериха Котхеа, 10. 1. 1947, чланци и преводи чланака у: *Sächsische Zeitung*, 25. 1. 1947. и 4. 2. 1947, *Neues Deutschland*, 25. 1. 1947. и *Märkische Volksstimme*, 27. 1. 1947, превод вести Радио Лајпцига, 17. 1. 1947, Резолуција 1512 заробљеника Титу, 10. 9. 1947. Резолуције и имена потписаних аустријских заробљеника објављени су у јесен 1946. у брошури *Proteste gegen Lügepropaganda – Die Wahrheit über österreichische Kriegsgefangene in Jugoslawien,* AJ-335-103, 15. 10. 1946.

ниста) и ефеката на друштвено окружење у које ће се заробљеници вратити, заједнички рад на обнови имао је позитивно дејство. Поуздани доказ за то је да ће део заробљених стручњака прихвати могућност дужег (али омеђеног) уговорног обавезивања за рад (иако је фактор стицања личне слободе и користи које су из тога происходиле морао бити важнији). Заправо, намеће се као утемељена претпоставка да је уверење стручног заробљеничког кадра, засновано на пракси, да квалитетан и напоран рад и сарадња са непосредним радним окружењем доносе корист, генерисало не само јачу мотивацију заробљеника за рад, него и одлуку власти да такве људе сасим укључе у производни систем. Потреба првих да побољшају услове живота (не само свог, јер су слањем прехрамбених пакета породицама у Немачку помагали и своје најближе, што је многима био примарни мотив за прихватање радне обавезе) и потреба других да у изградњи привреде примене искуство и знање које нису имали у домаћим изворима, подударили су се у потпуности. Последица те компатибилности биће ослобађање више хиљада одабраних заробљеника знатно пре него што ће главнина бити репатрирана.

Одлазак ратних заробљеника

Иако је отпуштање заробљеника трајало више година, враћање појединаца и мањих група отпочело је убрзо по окончању рата. Мања репатријација Италијана почела је још 1945,[158] и обухватала је само идеолошке сроднике, предратне комунисте. Италијански КП, па у неку руку и државу, на територији Југославије по завршетку рата представљали су секција КПИ у Београду и Команда италијанске базе у Дубровнику. База којом су руководили чланови КПИ (мада формално под Министарством рата Италије) имала је значајну улогу при репатријацији.[159] Међутим, њен престанак услед „административних тешкоћа”, крајем 1945, изазвао је незадовољство заробљеника левичара и КПИ и дао повод јачању „клеветничке кампање” *реакције* у Италији. У логорима је било бораца који су део рата, након капитулације Италије, провели у борбама против немачке војске и потом у

158 Почетком јула 1945. заузет је став да Италијане који су мобилисани и упућени на рад у Немачку, а који су у југословенском заробљеништву, не треба сматрати заробљеницима, већ „узети у обзир за репатрирање“. AJ-642-10-33, предмет пов. бр. 169/1945.

159 На челу је био мајор Анђело Грацијани који је након капитулације Италије у Црној Гори и БиХ ратовао против немачке војске (дивизија *Гарибалди*). Одликован је Орденом за храброст и Орденом заслуга за народ. AJ-507-IX, 48/XIII-6, к. 23, Извештај, 9. 1. 1946 [у документу грешком пише: 9. 1. 1945]; „Personaggi: Angelo Graziani“, URL: http://www.collepardo.it/storia/graziani-angelo.htm [28.10.2016].

заробљеништву и који су доласком слободе очекивали своје ослобођење. Међутим, сврстани су у логоре са Немцима и италијанским фашистима, у којима су гледали „дојучерашње мучитеље".[160]

Прва групна репатрирања такође су обухватала само комунисте и антифашисте, а како је постојала дисонанца о оствареном обиму повратка, о даљим поступцима морали су се договорити шефови двеју компартија. Тако су се почетком новембра 1946. године Тољати и Тито споразумели о репатрирању 7010 ратних заробљеника у Италију.[161] Како је наведено у депеши ЦК КПЈ од 8. децембра 1946, то је имло велики одјек, па „руководство партије прима свакодневно из читаве Италије поздраве и захвале", демократски италијански кругови реаговали су на тај чин веома повољно, а дошло је и до контаката КП Трста и Гала Лонга[162] са КП Јулијске крајине.[163]

Коначно отпуштање заробљених Италијана званично је уследило 27. јуна 1947. године, када је последњих 849 војника и официра напустило Сплит,[164] а неколицина коју су војни или цивилни судови осудили за кри-

160 АЈ-507-IX, 48/XIII-6, к. 23, исто и акт Команде италијанске базе, бр. 833, 14. 12. 1945.

161 Заробљеници су одабрани је на основу припадности КП и другим левим организацијама. Дилема је била у погледу маршруте. Према првој варијанти, путовало би се возом од Београда до Трста и трошкове транспорта поднела би Југославија, међутим, како је сматрао А. Ранковић, антифашистички настројени заробљеници пали би у руке Англоамериканаца, који би могли „да их дуже или краће време задрже у својим логорима." По другој варијанта ишло би се возом до Сплита, а одатле југословенским или италијанским бродовима до Анконе. У тој варијанти ФНРЈ би сносила трошкове до Сплита, а превоз бродовима би наплатила 200.000 динара. Југославија се заложила за ту варијанту, јер би заробљеници дошли у руке антифашистичких органа и најбрже стигли кућама, а рачунало се и на политички ефекат, што је КПИ прихватило. Транспорт су обавила новембра 1946. два југословенска брода. АЈ-507-IX, 48/I-31, к. 1; АЈ-507-IX, 48/XIV-6, к. 24; *Dokumenti o spoljnoj politici, 1946/II*, 419.

162 Луиђи Лонго, познат под надимком Gallo, комуниста и генерални секретар КПИ (1964–1972).

163 АЈ-507, IX, 48/XIV-6, к. 24. Према саопштењу МУП, које је 28. 11. 1946. пренела *Борба*, стигло је у Анкону 5998 ратних заробљеника, а 24. 12. 1946. отпловила је из Сплита и друга група од 2682 заробљеника, тако да је укупно отпуштено 8680. *Dokumenti o spoljnoj politici, 1946/II*, 285, 347–348.

164 *Dokumenti o spoljnoj politici, 1947/II*, 24. Коначни одлазак заробљеника производ је чл. 71. Уговора о миру, потписаног у Паризу (10. 2. 1947), којим је утврђено да ће заробљеници бити репатрирани „што је пре могућно", а трошак транспорта сносила би влада Италије. *Уговор о миру са Италијом*, Београд, 1947 (даље: *Уговор о миру са Италијом*).

вична дела вратиће се након доношења указа о помиловању италијанских држављана од 6. априла 1948. године.[165]

Мађарски ратни заробљеници отпуштени су 18. јула 1947. године. Тим поводом они су потписали резолуцију захвалности маршалу Титу и народима Југославије, којом се прихвата одговорност за учињена недела током рата и слави радни елан Југословена на обнови и провођењу Петогодишњег плана. Резолуција памфлетског карактера, коју је сутрадан пренео Танјуг, ипак је пропустила да наведе колики број мађарских војника је том приликом репатриран.[166]

Ратни заробљеници из Аустрије који су били неспособни за рад отпуштани су од краја 1945, када је у Бечу формирана Југословенска војна мисија, па до средине наредне године. Маја 1946. године Мисија је објавила да даљег враћања таквих лица више неће бити, јер су сва враћена, а да ће здрави и радно способни заробљеници бити отпуштени по окончању мировне конференције. Мисија је стога сугерисала да даље упућивање молби за отпуст из заробљеништва, било њој, било аустријским властима, нема никаквог смисла. Словеначки првоборац Франце Хочевар, најпре саветник (1945–1946), а потом шеф Војне мисије у Бечу (1946–1947), сагласио се новембра 1946. са аустријским министром унутрашњих послова Оскаром Хелмером да две стране немају несагласја по питању аустријских заробљеника. До краја тог месеца укупно је враћено око 4400 углавном за рад неспособних, а ФНРЈ је званично објавила да ће преосталих 15.000 бити враћено по склапању мировног споразума. Ипак, резултат даљих разговора Хочевара и Хелмера био је враћање још 811 заробљеника средином јануара 1947 (од чега 35 болесних). Иако су односи две државе били оптерећени питањем границе у Корушкој, враћање заробљеника наставило се током лета и јесени 1947. године (у групама од 100 до 300 лица), а у другој половине исте године отпочело се и са отпуштањем здравих и радно способних.[167]

При ослобађању преосталих заробљеника посредовали су аустријски комунисти. Посланик КП Аустрије у парламенту Франц Хонер јула 1947. обратио се властима ФНРЈ, па је позван да у октобру посети маршала Тита. У пратњи генералног секретара КП Фридла Фирнберга, Хонер је у разговорима у Београду испословао брже враћање већине заробљеника, што је омогућило повратак преко 1000 њих почетком новембра 1947, као и у будуће транспорте током исте и наредне године (последњи ће бити пуштени

165 AJ-50-62-133, преписка о помиловању држављана Италије, 5. 4. 1948; *Сл. лист ФНРЈ*, 28/48.

166 *Dokumenti o spoljnoj politici, 1947/II*, 508.

167 D. Nećak, „Avstrijsko-jugoslovanski odnosi“, 681.

1951),[168] са чиме се у Политичком представништву ФНРЈ у Бечу, наследнику Војне мисије, суочио нови шеф – Јакоб Јака Авшич.[169]

Рана репатријација дела немачких заробљеника обухватала је само комунисте и нешто социјалдемократа (иза којих је стала КП Немачке, односно СЈПН) и одвијала се почев од 1946. године.[170] Сходно одлуци Савета министара иностраних послова СССР-а, В. Британије, САД и Француске о завршетку репатријације ратних заробљеника до краја 1948. године, донетој на конференцији у Москви априла 1947, влада ФНРЈ је у јуну исте године донела одлуку о отпуштању ратних заробљеника, уз, додуше, нешто продужен рок.[171] Званично је задржано 1348 лица која су оптужена за кривична дела или која су се налазила под кривичном истрагом. У саопштењу МУП-а наведено је да је закључно са 18. јануаром 1949. године враћено из заробљеништва 209.499 лица: 74.354 у Немачку, 56.733 у Италију, 26.611 у СССР (*власовци*), 26.126 у Аустрију, 9425 у Пољску, 4461 у Мађарску, 3868 у Француску, 3849 у ЧСР, 3139 у Румунију, 387 у Белгију, 294 у Холандију, 90 у Луксембург, 49 у Данску, 35 у Енглеску, 29 у Швајцарску, 26 у САД, 9 у Норвешку, 7 у Шпанију, 3 у Шведску, 2 у Бразил и 2 у Канаду. Репатри-

168 Према процени Д. Нећака, базираној на непотпуним подацима, у Аустрију је до 1951. враћено најмање 20.000 заробљеника. Исто, 682.

169 Авшич је најпре био шеф Војне мисије у Берлину (1946–1947), да би потом дошао за дипломатског представника (опуномоћеног министра) ФНРЈ у Бечу (XII 1947 – средина 1948).

170 Пример такве репатријације види у: AJ-507-IX, 86/III-10, акт Одељења за ратне заробљенике, пов. бр. 471, 22. 3. 1946 (два прилога са списковима немачких комуниста и социјалдемократа), Списак неких комуниста и социјалдемократа у заробљеништву (14 лица), [1946], Liste deutscher Antifaschisten (226 лица), [1946]; AJ-507-IX, 86/III-14, Извештај о путовању у Берлин, 10. 1 – 13. 2. 1947.

171 Нотом амбасаде Француске тражени су 1. 8. 1947. од МИП-а подаци о плану репатрирања, који власти нису имале. Касније тог месеца појавиће се планови, са прегледом логора и динамиком. Тада је назначено да ће се репатријација извести од 1. 11. 1947. до 18. 1. 1948. године, у 24 транспорта (планирано 53.190 Немаца и 8282 Аустријанца). Привредним властима посебно је наглашено да не праве сметње приликом повлачења репатрираца са рада из предузећа, а како су тада ослобођени и фолксдојчери, то се њима могла оставити могућност наставка рада у предузећима (у својству страних држављана). AJ-50-35-73, акт МИП, бр. 511650, 1. 8. 1947; AJ-50-119-241, акт МИП, пов. бр. 17, 4. 9. 1947. и пов. бр. 3101, 19. 10. 1948; AJ-16-23-28, предмет стр. пов. бр. 643/1947 (репатријација).
О запажањима пратилаца транспорта репатрираца у Аустрију и Немачку види реферате капетана Душана Влаховића и поручника Радоње Ненадовића, AJ-507-IX, 86/III-22, сигн. 11745 и 11744. О репатријацији немачких заробљеника види и: *Die Deutschen Kriegsgefangenen,* I/1, 273–282, 359–366, 368; *Die Deutschen Kriegsgefangenen*, I/2, 9.

јацијом није обухваћено 3968 Немаца и 257 Аустријанаца који су раније склопили уговоре о раду и стекли слободу.[172] Међутим, осим оптужених за кривична дела и *ослобођеника* који су се обавезали уговором, у ФНРЈ је остао и засада неутврђен број лица која су наставила логорски живот и рад у својству заробљеника, међу којима ће неки статус *ослобођеника* стећи тек 1950. године.[173]

Отпуштање ратних заробљеника компликовало је ситуацију с радном снагом, па је 13. априла 1948. године на седници ЦК КПЈ разматран проблем несташице радне снаге и флуктуације. Одлучено је да се предузму стимулативне мере за везивање радне снаге, а преко политичких организација требало је мобилисати масе на добровољној основи и радити на продужетку боравка немачких стручњака у земљи.[174] У извршењу одлуке о отпуштању заробљеника МУП је 16. октобра 1948. донео решење да се отпусте фолксдојчери који су се борили у саставу немачких снага и да им се дозволи да наставе са радом у предузећима у којима су радили као ратни заробљеници, под условима предвиђеним за домаће раднике, а онима који нису били запослени остављена је могућност да ступе у радни однос. Међутим, како решењем није одређено питање држављанства, остало је да се они и третирају као странци и да се на њих примењују прописи који важе за стране држављане.[175]

---

172 Званичне цифре разликују се од навода немачке литературе. Позивајући се на извештаје очевидаца, Беме наводи око 80.000 страдалих заробљеника у периоду 1944–1949, од којих су већину чинили Немци. *Die Deutschen Kriegsgefangenen,* I/1, 43, 254–271. У тексту саопштења објављеном у *Борби* омашком је пермутован број Белгијанаца који су отпуштени из заробљеништва – стоји 378 уместо 387 (*Борба*, 8. 2. 1949, 1). Грешка је поновљена и у зборнику *Dokumenti o spoljnoj politici, 1949*, 12.

173 Инж. Ерих Бут ослобођен је 20. 2. 1950. зарад упослења у Фабрици шамота у Аранђеловцу. АЈ, Главна дирекција савезне индустрије ватросталног материјала (133)-15-25, бр. 445, 7. 3. 1950.

174 Р. Радић, *н.д.*, 54.

175 АЈ-41-622-977; АЈ-11-83-272; АЈ-25-152-404, акт Председништва владе, пов. бр. 3103, 19. 10. 1948. Тачан број фолксдојчера који су отпуштени из заробљеништва није било могуће утврдити. Они су били само део укупног миграционог процеса који је представљао комбинацију својевољног одласка, напуштања под притиском и отвореног изгона. Став нових власти о протеривању фолксдојчера дефинисан је још јуна 1945. године, с тим да се расељавање изведе „чим се за то створе повољни технички услови“. АЈ-642-10-33, акт Председништва Министарског савета, пов. бр. 122, 11. 6. 1945. О Немцима у послератној Југославији и посебно Војводини види: Zoran Janjetović, *Nemci u Vojvodini*, Beograd, 2009. О истом према фолксдојчерским избегличким изворима види зборник: *Leidensweg der Deutschen im kommunistischen Jugoslawien, Band I–IV*, 3. Auflage, München, Sindelfingen, 1997.

Међутим, немачки војници који нису пуштени до почетка 1949. године биће предмет вишегодишњег спора између СР Немачке и ФНРЈ. Истичући „потресну судбину" заробљеника, Бон је инсистирао на безусловном ослобађању, доводећи у питање даље трговинско и привредно приближавање (као аргумент навођене су и „психолошке баријере" услед којих Немачка марта 1950. године не може потписати трговински споразум парафиран још крајем 1949). Канцелар Конрад Аденауер више пута је интервенисао у јавности и код југословенских дипломатских и привредних представника (нпр. децембра 1950. у разговорима са Станетом Павличем, шефом привредне делегације), сматрајући да су процеси у којима су немачки војници осуђени за злочине правно мањкави („варварска саслушања", „изнуђена и сигурно потпуно неоснована самооптуживања" и сл) и да су одређене несразмерне казне.[176]

Проблем преосталих немачких заробљеника озбиљно је оптерећивао не само економске и политичке односе ФНРЈ са СР Немачком него и укупне. Између осталог трпела је и студентска сарадња и размена, као битан сегмент за преношење искустава и међусобно упознавање популације двеју земаља чији су рецептори са упијање нових сазнања били најразвијенији. Жељу Бона за ближом сарадњом спутавала је чињеница да још почетком 1951. године, након већег броја појединачних акта милости према заробљеницима, више од 400 немачких заробљеника осуђених за злочине борави у југословенским затворима, при чему је њихова кривица доказана у процесима који су се, не само са формалне стране, могли довести у питање.[177] Немачка је сматрала да би, чак и у случајевима стварне кривице,

176 Тензије у преговорима јасно су уочљиве у немачкој архивској грађи. Аденауер се позивао на 72 случаја смртне казне као кључне за прекид трговинских преговора, али још више на то да је крајем 1950. године у животу остало само око 560 немачких заробљеника (и 200 Аустријанаца), а да су остали страдали услед исцрпљености и насиља. О разговорима немачких представника, министра привреде Лудвига Ерхарта, шефа трговинске делегације Ота Шталмана и дипломате Трицшлера фон Фалкенштајна са Владимиром Гавриловићем, шефом Привредног представништва у Франкфурту из марта 1950., и Аденауера са С. Павличем, новим шефом истог представништва из децембра 1950. види: *Akten zur auswärtigen Politik*, 110–113, 475–476. О неслагањима ФНРЈ с немачким ставовима почетком 1950. говорио је директор Дирекције за информације В. Дедијер (*Dokumenti o spoljnoj politici, 1950*, 23–24).

177 Министар унутрашњих послова А. Ранковић изнео је јуна 1951. на састанку ЦК КПЈ озбиљне критике на рад неких судских органа. Заробљеници су нередовно осуђивани само на основу изјаве дате у поступку ислеђивања, без извођења других (објективнијих) доказа. АЈ, Савез студената Југославије (145)-48-181, Допис *Немачког савеза студената* (VDS), 25. 6. 1951.

време проведено у заробљеништву, уз тешке услове затворског боравка и одвојености од породица, требало да буду довољна казна, те да је дошло време за „подвлачење црте” на догађаје из минулог рата.[178] Коначно отпуштање преосталих ратних заробљеника уследиће до краја 1953. године, када су преостали немачки и аустријски држављани, раније осуђени на казне затвора због почињених ратних злочина, амнестирани.[179]

Уговор о слободи

Ослобађање ратних заробљеника уз уговорну обавезу

Први помен могућности запослења ратних заробљеника као цивила среће се средином 1946. године, након што је Привредни савет образовао Комисију за коришћење немачке својине на пољу електрификације и електроиндустрије. Тада је предложено превођење најквалитетнијих заробљеника у положај који су имали стручњаци ангажовани у Немачкој. Очекивало се да логорски кадар, мотивисан ослобађањем и изједначавањем са цивилним стручњацима, пружи боље резултате рада, а уговорни рок обавезе пружио би могућност рационалнијег планирања људских ресурса. Како план не би био препуштен стихији, сваки појединачни случај решавала би посебна комисија.[180] Ипак, прошло је више од пола године док то питање није поново актуелизовано. У дописима које су влади упутили Министарство рада (22. фебруара 1947) и МУП (28. марта 1947), наглашено је да у логорима (тј. на раду у предузећима) постоји мноштво стручњака какве делегације ФНРЈ траже по иностранству. Услед тога Генерални секретаријат владе је 3. априла 1947. обавестио све привредне ресоре и комитете, Министарство рада и МУП о плану да се, у замену за прихватање уговора о раду

На иницијативу адвокатске Добротворне службе протестантских цркава у Немачкој (Das Hilfswerk der Evangelischen Kirchen in Deutschland) за заступање оптужених заробљеника пред југословенским војним судовима, из септембра 1949, из Министарства правосуђа саопштено је почетком 1950. да не постоје услови за тако нешто пошто је оптуженима обезбеђена „материјална и формална одбрана” и да је сваком омогућено да упозна доказни материјал и прати ток судског поступка преко преводиоца. АЈ-49, предмети пов. бр. 365/1949, 405/1949 и 47/1950 (правна заштита немачких ратних заробљеника).

178 Осим других, питање заробљеника закочило је и студентску сарадњу. Већи број универзитета одбио је размену са ФНРЈ због судбине др Бранта, професора права на Универзитету у Килу, који се након више интервенција и нејасне кривице још 1951. налазио у заробљеништву и о чијој се судбини ништа није знало. АЈ-145-48-181, Допис *Немачког савеза студената* (VDS), 25. 6. 1951.

179 B. Petranović, Č. Štrbac, *Istorija socijalističke Jugoslavije*, 120.

180 АЈ-54-46-109, Записник, 5. 6. 1946.

на дуже време, ослободи део немачких заробљеника. Требало их је изабрати из групе стручњака коју је поткрај марта 1947. по ресорима расподелио СПК, где је било доста заинтересованих за рад по уговору. Склапањем уговора били би пуштени на слободу (ако испуњавају услове, о чему је одлучивао МУП), захтеве за упослење могла су подносити министарства, комитети и њихове генералне и главне дирекције, а за све послове у вези са уговарањем надлежност је поверена Министарству рада ФНРЈ. У уговорима је требало обезбедити услове који важе за домаће стручњаке, а за евиденцију су предложени надлежни административно-оперативни руководиоци или Министарство рада.[181] Неколико дана доцније МУП је наредио да се о садржају писма владе обавесте команде логора, заробљеници и предузећа у којима раде, те да се сугерише да они који желе да остану на раду доставе изјаве на српскохрватском језику, а да команде логора препоруче предузећима да траже одобрење за склапање уговора. Након тога команде логора биле су дужне да заробљеницима доставе решење о ослобађању како би они, као слободни грађани, закључили уговор о раду.[182] Кампањом упошљавања заробљеникастручњака у својству слободних грађана, само

181 Распису Генералног секретаријата владе претходио је списак заробљеничке стручне радне снаге која је запослена, али не правилно искоришћена (сачињен у МУП-у и послат Привредном савету 1. 3. 1947). На основу тог списка који је садржао 187 занимања са око 9300–9500 лица, СПК је 20. 3. 1947. расподелио преко 8000 стручњака разним савезним органима (индустрије, рударства, саобраћаја, грађевина, трговине, поморства, пошта, здравља итд.). До краја јуна 1947. разјашњено је да захтеве за ослобађање могу подносити и републичка министарства. АЈ-50-119-241, Министарство рада, пов. бр. 309, 22. 2. 1947, МУП пов. бр. 1046, 28. 3. 1947, МУП, пов. бр. 354, 1. 3. 1947, пов. бр. 1103, 20. 3. 1947. и пов. бр. 1427, 22. 7. 1947; АЈ-19-211-1789, распис пов. бр. 471, 3. 4. 1947.

182 АЈ-50-119-241, акт МУП, пов. бр. 594, 11. 4. 1947. Изјава коју су потписивали заробљени стручњаци обично је гласила: *Овим изјављујем да сам приправан да одмах после отпуштања из заробљеништва останем 2 године у Југославији, те да потпишем радни уговор, који би предвидео: 1) плату у износу у којем се исплаћује вез задуженим немачким стручњацима, према одговарајућим квалификацијама (при томе одредити висину пореза), 2) пријем у социјално осигурање, према овде важећим законима, 3) могућност да се породица снабдева толико дуго, док се налази у Немачкој, као што је уговорено са немачким стручњацима који се већ налазе овде, 4) досељење моје породице (жене и деце) о државном трошку, 5) повратак породице и уговарајуће особе по истеку радног односа, 6) да се прибави стан и покућство посредством послодавца, 7) да се изједначе уговарајућа особа и његова породица са југословенским држављанима у погледу снабдевања животним намирницама, одећом и обућом, 8) правно изједначење обе уговорне стране*. Изјаву је пратила краћа лична и професионална биографија и карактеристика. Примери: АЈ-11-157-492, Изјава, картограф Ојген Банк, 1947; АЈ-17, Персонално, ф.5, више изјава, 1947.

до друге половине августа 1947. обухваћено је око 1000 лица, који су у статусу *ослобођеника* напустила логоре и отпочела грађански живот.[183]

Компатибилност између потреба привреде за већим залагањем и квалитетнијим радом стручњака (и ратних заробљеника) и жеље заробљеника да поправе свој тежак положај (која је код стручњака била могућа), није представља југословенски спецификум и постојала је у другим земљама. Чак у совјетским логорима специјалисти техничке и производне струке боље су прошли од осталих заробљеника. Машински и други инжењери, техничари, бравари и остали стручни радници живели су релативно добро и добијали су за рад, према писању западне штампе, рад новац од којег су плаћали стан и храну (додуше у логорима) али од којег је део остајао за личне потребе.[184]

Методологија запошљавања ратних заробљеника

Како је укупно питање регулисања радних односа странаца у ФНРЈ стављено у делокруг Министарства рада, то је и питање уговарања са *ослобођеницима* било његов задатак. Средином јула 1947. израђени су нацрти две врсте уговора за заробљенике: *о хонорарној служби*, за оне који се примају као хонорарни службеници (*виши* стручњаци) и *о раду и радним односима*, за оне који ће се плаћати по Уредби о платама и надницама радника и намештеника (*нижи* стручњаци). Приликом уговарања стављено је у задатак одговорним телима и лицима да на сваки начин обезбеде једнаке услове рада *ослобођеника* и домаћих стручњака и тако омогуће „да оне ослобођене заробљенике-стручњаке који су нам врло потребни, задржимо што дуже у нашој земљи.”[185] Најчешћи рок на који су првобитно закључи-

183 У документима је видљиво да су већ од априла 1947. подношени захтеви за запошљавање заробљеника. Када се знало који се заробљеници потражују захтеви су, сем описа стручног профила, садржали личне податке (заробљенички број). Приликом ослобађања састављан је извештај о пуштању на слободу, који је упућиван послодавцу, а који је садржао име и презиме заробљеника, број решења, тачан датум и сат ослобађања и констатацију да се од тада сматра „слободним грађанином“. AJ-50-119-241, акт Министарства рада, пов. бр. 2775, 27. 8. 1947; AJ-11-4-17, Записник, 25. 4. 1947; AJ-11-82-269, извештај IX Одељења МУП, бр. 14054, 23. 9. 1947.

184 *Der Spiegel*, „Kriegsgefangene. Das war hart genug“, 26. 6. 1948, 16.

185 Достављање текстова нацрта уговора каснило је, па су у неким предузећима закључени уговори који су се разликовали од нацрта. Њихово доцније *поправљање* изазвало је негодовање *ослобођеника*. Послодавци су били дужни да уговор израде у три примерка (за архиву, *ослобођеника* и Министарство рада), а допуне и измене текста уговора могле су се уносити само изузетно и искључиво након одобрења Министарства рада ФНРЈ. AJ-11-17-49, План рада за кадровски сектор, 1. 6 – 31. 8. 1947; AJ-25-87-219, пов. бр. 2036, 14. 7. 1947.

вани уговори износио је две године, а ређе су закључивани петогодишњи и дужи уговори или уговори на неодређено време (од краја 1948. године Савезна управа за радну снагу Министарства рада, задужена за оверавање уговора, није давала сагласност за уговоре дуже од пет година).[186]

Оба типа уговора (*хонорарни* и *о раду*) била су, сем у наслову, истоветна и имала су по 15 тачака. Уводни елементи садржали су личне податке о стручњаку, податке о послодавцу и радном месту и обавезу поштовања прописа и наређења претпостављених, а закључни су имали рок важења, отказни рок у случају потребе за ранијим отказивањем, трошкове скопчане са закључењем уговора, број примерака и језик уговора, инспекцијски надзор и клаузулу о ступању на снагу. Сем тога, садржали су висину и динамику исплате редовних (плата) и других принадлежности (путни и трошкови службених путовања), право на годишњи одмор и могућност доласка „фамилија" у ФНРЈ, питање социјалног осигурања у случају болести, несреће на послу, изнемоглости, старости и смрти (по домаћим прописима), слање уштеђевине породици (како је наведено „у границама могућности" – што ће доцније отворити низ проблема), обавезу обезбеђења стана и дознака стручњаку за куповину одеће и обуће, дужину радног дана, као и могућност прековременог рада.[187]

Прописивање модела уговора и начина уговарања ипак није довело до конзистентности у пословима уговарања са *ослобођеницима*. Дешавало се да се изађе у сусрет захтевима који нису били предвиђени у Министарству рада (при чему су ти захтеви некада били базирани на искуствима уговора из других ресора, у којима су неке уговорне обавезе биле далеко изван прописаних), да сама предузећа слободно тумаче прописане клаузуле и уносе одредбе на начин како она мисле да је потребно, да недовољно разумеју прописе, да закључују уговоре на рок краћи него што је потребно (на једну уместо најмање две године). Међутим, и сам ресорни врх, односно надлежни за уређење питања радних односа, нису се доследно држали прокламованих обавеза, па је долазило до извесних промена, углавном на штету *ослобођеника*.[188]

186 Мотив *ослобођеника* за потписивање дугорочних или сталних уговора происходио је из очекивања да ће тиме побољшати свој правни статус и убрзати стицање држављанства ФНРЈ, у циљу довођења породице из иностранства (махом Немачке). АЈ-16-23-28, пов. бр. 1520/48, 2. 2. 1949.

187 АЈ-25-87-219, пов. бр. 2036, 14. 7. 1947; АЈ-11-5-19, уговор, Вилхелм Шол, 8. 8. 1946.

188 АЈ-25-87-219, предмети пов. бр. 2376/1947. и 4770/1947; АЈ-25-152-404, предмет пов. бр. 3959/48-XVI/2.

Превођење заробљеника у статус *ослобођеника* било је споро. Процедура је подразумевала да заробљеник пише изјаву (молбу) за рад, на коју су мишљење давали предузеће, команда логора и *Антифа*. Изјава је упућивана у Одељење за ратне заробљенике МУП-а, одатле у ресорно министарство на сагласност, па поново у МУП ради доношења решења о ослобађању. Решење се слало команди логора, која „заробљеника приводи у предузеће”, тамо му саопштава решење о ослобађању и одмах се склапа уговор. Сем што је пут документа био дуг, веома је била изражена и спорост у поступању персоналних одељења у министарствима. Дешавало се да се сагласност министарства добије после 3–4 месеца, услед чега су неки заробљеници одустајали од намере да раде у ФНРЈ по уговору. Стога је МУП априла 1948. године тражио од свих савезних и републичких министарстава, комитетâ ФНРЈ и генералних и главних дирекција да убрзају поступак давања сагласности.[189]

Како је Министарство рада било задужено за праћење евиденције о страним стручњацима, па и *ослобођеницима*, то су предузећа била дужна да, сем уговора, доставе евиденционе податке (име и презиме, датум и место рођења, националност, струка и специјалност, предузеће распоређивања на рад, адреса, висина примања и адреса породице у иностранству) и редовно извештавају о изменама. Министарство рада је задатке на пописивању и ажурирању евиденција препоручило савезним и републичким органима, установама и предузећима, али није их наметнуло као обавезу, па је поступање у вези с тим било крајње шаролико.[190]

Првобитне тешкоће и њихово превазилажење

Првих дана након стицања слободе део бивших ратних заробљеника нашао се, како год то парадоксално било, у ситуацији егзистенцијалне угрожености, и положају лошијем него у логору. Чак и они који су највредније радили могли су након потписивања уговора у џепу имати тек незнатну суму новца, а плати су се могли надати по истеку месеца (код уговора о хонорарној служби исплата се могла добити унапред, али то није увек био случај). Велики проблем представљао је и смештај. Када би стан и био обезбеђен, он је често био празан. Пошто поједини послодавци нису ни-

189 AJ-16-26-28, распис МУП, пов. бр. 612, 23. 4. 1948.

190 Исто. Сем при вођењу основних евиденција, неред је владао и код прикупљања других података, као што су биле изјаве *ослобођеника* да ће се након истека уговорног рока вратити се у домовину (Немачку). О вишегодишњем кашњењу: AJ-25-152-404, пов. бр. 5117, 4. 10. 1949, а о доцњи у општим питањима уговарања и евидентирања: AJ-25-41-131, акти пов. бр. 4733, 10. 11. 1948. и 2278, 19. 3. 1949; AJ-25-152-404, предмет пов. бр. 582/1950.

шта учинили да „ослобођеним и преузетим заробљеницима-надничарима обезбеде опстанак до примања прве зараде, то су ови принуђени да се враћају у логоре и траже заштиту." Како би се предупредиле веће тешкоће у вези с тим, по налогу Министарства рада ФНРЈ и владе, ресорна министарства, ће издавати предузећима додуше тек од средине августа 1947. године, налог да се *ослобођеницима* хитно за први месец рада обезбеде аконтације довољне за набавку стана, хране, дувана и одеће. Висина аконтација зависила је од локалних прилика, а враћање се обезбеђивало током следећих неколико исплата, зависно од висине принадлежности.[191] Наредних месеци о том проблему водило се више рачуна, па је Министарство финансија разјаснило да би, у циљу обезбеђења позајмица за набавку одеће, обуће и постељине, ресорна министарства требало да активирају средства из кредитне линије која је служила за снабдевање радника уз годишњу камату од 1% и са роком отплате од шест месеци. Како би се тако пласирана средства наменски трошила, Министарство је препоручило да се уз сваки одобрени кредит издају вредносни бонови за одређену сврху.[192]

Нарочито вредни заробљеници, који су континуирано пребацивали норму, иако нису могли стећи звање ударника (мада је било изузетака), могли су бити награђени. Променом статуса, претварањем заробљеника у *ослобођеника*, отворена је могућност да таква лица стекну звање ударника и та појава није била ретка. У користима које су следиле из звања ударника страни држављани запослени у ФНРЈ, без обзира на модел по којем су добили послао, нису се ни у чему разликовали од грађана Југославије.[193]

Иако је прокламовано начело пуне једнакости *ослобођеника* са домаћим радницима, за регулисање извесних права било потребно време, па и кад је успостављен правни оквир пролазили су месеци у додатним питањима и разјашњењима. Тако је у вези са снабдевањем животним намирни-

191 АЈ-25-87-219, акт Министарства рударства, Персонално, 14. 8. 1947; АЈ-50-119-241, акт пов. бр. 1582, 16. 8. 1947. Кредити су углавном износили 3000 динара (ређе 2000), а само за 60 *ослобођеника* три савезне дирекције (металне индустрије, мотора и текстилне индустрије и свиларства) одобрено је новембра 1947. године 178.000 динара. АЈ-17, Персонално, ф. 7, пов. бр. 2588, 14. 11. 1947.

192 Наредних месеци порастао је број таквих кредита, али већ током 1948. године уочено је да поједине управе које су се задужиле код надлежних органа нису вратиле кредите и припадајући интерес. АЈ-17-97-97, акт Министарства финансија, пов. ВИИ бр. 3105, 19. 8. 1947; акт Рачуноводства, 26. 11. 1947; АЈ-108-Перс. 4, страни стручњаци А–З, акт Министарства тешке индустрије, бр. 2166, 26. 5. 1948.

193 Коначно решење о том питању дефинисано је мишљењем СПК, крајем августа 1947, од када је већи број странаца почео да добија ударничке књижице и остварује права ударника. АЈ-25-9-21, предмети бр. 11891/1947 и 12550/1947 и акт бр. 13267, 10. 9. 1947.

цама, текстилом и обућом, Министарство рада тражило изјашњење 23. августа 1947. године, а Министарство трговине и снабдевања одговорило тек у другој половини септембра, више месеци откако је почело претварање заробљеника у *ослобођенике*. Према том акту, *ослобођеници* су изједначени у погледу снабдевања са домаћим радницима одговарајућих категорија, те су предузећа била дужна да им обезбеде потрошачке карате.[194]

Ослобођеним заробљеницима обећана је могућност да у ФНРЈ доведу супруге и децу, па су то питање углавном покретали одмах након пуштања на слободу.[195] За то, формално, нису тражени никакви посебни услови, осим закљученог уговора и стана, међутим, влада је ускоро, без образложења видљивог у документима, заузела опречан став и октобра 1947. године обавестила надлежне да *ослобођеници* немају право на пресељење породица. Ускоро, првих дана фебруара 1948, став је поново измењен и отворена је могућност пресељења,[196] али услед мноштва административних тешкоћа и лоше координације између организација и органа (од предузећа, преко надлежних месних и локалних органа и ресорних министарстава, до МИП-а и дипломатских мисија на страни) само је у ретким случајевима дошло до спајања породица.[197] Скорашњи политички потреси изазвани сукобом са ИБ отежали су транспорт ма које врсте, па и пребацивање супруга и деце *ослобођеника* у Југославију (посебно оних који би ишли преко Берлина и других источних престоница), што је учинило да Министарство рада буде још рестриктивнији у давању одобрења за пресељење.[198]

194 AJ-50-119-241, пов. бр. 1889, 18. 9. 1947.

195 AJ-50-119-241, акт Министарства рада, пов. бр. 2775, 27. 8. 1947.

196 AJ-31-67-95, акт Министарства рада бр. 268, 2. 2. 1948 (и у AJ-16-23-28).

197 О једној од карактеристичних *збрка* услед којих није и након годину и по дана *активности*, дошло до пресељења породице електромонтера Вернера Шолца, запосленог у предузећу *Икарус* у Земуну, види: AJ-25-152-404, акти о пресељењу породице В. Шолца, 16. 6. 1948 – 5. 1. 1950.

198 AJ-25-152-404, предмет 3686/1947; AJ-25-163-436, акт пов. бр. 952, 18. 8. 1948; AJ-16-23-28, пов. бр. 481, 28. 1. 1948. Пресељење породица омогућено је „ради срећенијег и потпунијег живота ослобођених ратних заробљеника укључених у нашу привреду на основу уговора, а и циљу да се получи [*sic*] бољи ефекат у раду“. Услови за пресељење обухватали су: уговор са послодавцем, молбу са подацима о члановима породице и стварима које би понели, потврду месног НО о адекватном стану, мишљење органа надлежног послодавцу (уз консултовање са УДБ), достављање молбе Министарству рада ФНРЈ посредством републичких органа рада. AJ-25-152-404, бр. 268, 3. 2. 1948. Поједини захтеви за пресељење породица били су сложени за решавање и поред добре воље, попут мајке и сина *ослобођеника* Ернеста Рутковског који нису били у Немачкој, већ у избегличком кампу у Данској, што је компликовало добијање потребних виза. AJ-25-152-404, предмет пов. бр. 620/48-XVI/, 1948.

Бројност, структура и учинак ослобођеника

Првих месеци након отварања могућности изласка из логора у замену за уговор број *ослобођеника* рапидно је растао. До средине октобра 1947, према подацима Министарства рада и Дирекције за информације владе ФНРЈ, ослобођено је око 5000 лица.[199] Као и у случају споља ангажованих, број *ослобођеника* распоређених у савезним предузећима за неколико пута био је виши него у републичким. Октобра 1947. у републичкој индустрији радила су 292 *ослобођеника* (171 у Србији, 73 у Хрватској, 42 у Словенији и 6 у БиХ),[200] а у савезној њих 800. У ресорима савезних министарстава, комитета и дирекција 20. марта 1948. године налазила су се, 3812 *ослобођеника* (преко 76% укупног броја).[201] Тиме њихов број у ФНРЈ није исцрпљен пошто је ангажовање у логорима настављено и током 1948. године, и то у броју већем него што је био 1947. године.[202] О бројности и важности *ослобођеника* у привреди, а посебно индустрији, сведочи списак од 506 лица, пописаних (вероватно) 1949. године у савезним дирекцијама тешке индустрије, у којем је готово код сваког наведено да је и даље потребан у раду, као и њихова сразмера према споља ангажованим стручњацима (поткрај 1949. године од 745 страних стручњака у тешкој индустрији, *ослобођеници* су чинили 56,5%).[203] Како је извориште *ослобођеника* била југословенска територија, а надлежност над њима у делокругу ресора силе (МНО и МУП), најцеловитији подаци о структури и распореду, мада су и они мањкави и далеко од комплетних, постоје за ослобођене ратне заробљенике.

Разумљиво је да њихова бројност у ресорима индустрије, грађевинарства и рударства (укупно 2.070) далеко превазилази учешће у другим привредним, а нарочито ванпривредним секторима. Запажено је присуство великог броја *ослобођеника* у пољопривреди и шумарству (више од 400), железницама (готово 200) и у два ресора принуде (МНО и МУП – укупно

199 АЈ-25-62-165, предмет бр. 3474/1947. Верујемо да су у тај број укључени и неки од заробљеника који су само ослобођени, без закључења уговора о раду.

200 АЈ-25-152-404, Списак ослобођених заробљеника по народним републикама, [1947].

201 АЈ-19-211-1789, Прегледи бројног стања ослобођених ратних заробљеника, 20. 3. 1948. Види: Табела 3.

202 Упореди: АЈ-11-46-155, акти Персоналног одељења, бр. 10458, 10468 и 10469, 25. 3. 1948; АЈ-25-152-404, пов. бр. 938/48-XVI/2, 20. 8. 1948. и пов. бр. 2476/48-XVI/2, 24. 9. 1948; АЈ-16-23-28, бр. 1672, 10. 8. 1948; АЈ-24-43-110, Страни стручњаци и ратни заробљеници у Министарству рударства.

203 АЈ-16-23-28, Списак ослобођених страних стручњака по дирекцијама, [1949], Списак страних стручњака ослобођених и ангажованих по дирекцијама и предузећима, [1949].

449). Како *ослобођеници* нису могли у органима државне силе обављати задатке из основних функција (чување унутрашњег поретка и обезбеђење војног потенцијала), то се претпоставља да су и у тим ресорима обављали привредне задатке (првенствено за потребе војне индустрије и грађевинарства).[204]

Табела 3: Распоред *ослобођеника* под уговором на дан 20. марта 1948. године[205]

Орган	Број *ослобођеника*	Орган	Број *ослобођеника*
Министарство пољопривреде и шумарства	407	Министарство унутрашњих послова	165
Министарство индустрије	807	Министарство народне одбране	334
Министарство рударства	572	Главна дирекција железница	198
Министарство електропривреде	55	Комитет за аутосаобраћај	92
Министарство саобраћаја	80	Комитет за културу и уметност	5
Министарство трговине и снабдевања	77	Комитет за школе и науку	11
Министарство грађевина	691	Председништво Владе	33
Министарство поморства	42	Радио-комитет при Влади ФНРЈ	22
Министарство комуналних послова	58	Разно	152
Министарство просвете	11	**УКУПНО:**	**3812**

204 Исто.

205 АЈ-16-23-28, Стање обавеза на дан 20. 3. 1948. Стварни број *ослобођеника* који су радили у предузећима и установама ФНРЈ већ тада је био знатно (можда и двоструко) већи.

Када се искључи категорија *разно* (мада није погрешно тврдити да је и *под њом* највећи број *ослобођеника* обављао привредне задатке[206]), три ресора надлежна за културу и школство и председништво владе, види се да је више од 94,4% *ослобођеника* добило је ангажман у привреди. Ако се узму у обзир занимања (стручни профил) *ослобођеника*, онда се добија још већи проценат привредних делатника. Од укупно 116 занимања, на која су били разврстани *ослобођеници*, 14 нису била *привредна* (филмски стручњаци и техничари, медицински стручњаци, музичари, спортски учитељи и др.), али са бројношћу од тек 83 тај „непривредни" кадар чинио је мање од 2,2% укупног броја *ослобођеника* (при чему нема сумње да је део њих био „подршка" привреди, као што су лекари при већим привредним комбинатима).[207]

Графикон 2: Распоред ослобођеника по републикама, у сразмери са уделом радника и становника у укупном радништву и становништву Југославије (у %) 1948. године

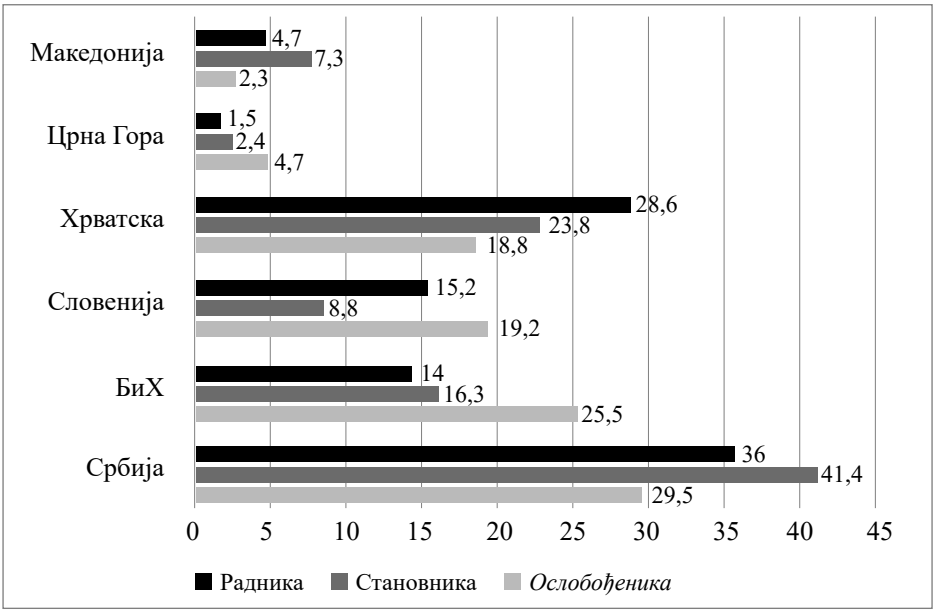

Према: AJ-16-23-28, Стање обавеза на дан 20. 3. 1948; *Jugoslavija 1945–1964*.

206 У појединим збирним списковима појављују се, поред министарстава и комитета (савезних и републичких) и синтагме попут „остале установе и предузећа", што можемо с великом вероватноћом протумачити као *разно* из претходне табеле. Под том категоријом налазе се углавном грађевинска предузећа, разни срески народни одбори, медији (новине, радио), социјалне установе, па чак и Народна банка. Исто, Списак страних стручњака и ослобођених заробљеника који су закључили уговоре о хонорарној служби и чији су уговори регистровани, [1948?].

207 Исто, Стање обавеза на дан 20. 3. 1948.

Према нивоу образовања, укупно 18 занимања са 226 делатника захтевала су вишу или високу школу, 24 са 37 запослених средњу, а 74 са 3216 радника занат. Међу занатлијама највише је било бравара (580), механичара (429), зидара (306), столара (261), шофера (178), електричара (166), тесара (144), ковача (131) и молера (109). Средњи стручни кадар чинили су технички цртачи (67), грађевински техничари и машинисти (по 37), машински техничари (29), електротехничари (28) и радио-техничари (22), док су међу високообразованима најбројнији били грађевински (61) и машински инжењери (49), ветеринари (19), хемичари (13), лекари (11), електро-инжењери, архитекте и агрономи (по 10). Највећи број *ослобођеника* распоређен је по предузећима и установама у Србији (1.125), нешто мање у БиХ (971), као и у Словенији (731) и Хрватској (715). У Црној Гори било их је 181, а у Македонији свега 89 (мада она није најмања по популацији, територији и укупном броју запослених).[208]

Графички приказ показује несразмеру приликом распоређивања *ослобођеника* по републикама, односно његову непропорционалност величини популације и броју радника. Сходно броју становника и запослених, највише *ослобођеника* ангажовано је у привреди Словеније, Црне Горе и БиХ (знатно изнад процента учешћа њиховог становништва у популацији ФНРЈ и запослених у укупном радништву земље), у Хрватској и Србији било их је мање, а у Македонији осетно испод процента у којем је она партиципирала у укупном броју становника, односно упослених лица земље. Ако је висок проценат учешћа *ослобођеника* у привреди Словеније последица њеног високог степена развоја и индустријализованости, виших од остатка земље, његов обим у привредама БиХ и Црне Горе био би сведочанство убрзане масовне индустријализације (за шта има основа ако се узму у обзир економска политика КПЈ на власти и обиље минералних ресурса). У том контексту намеће се закључак да се у привреду Србије и Хрватске *улагало* путем ангажовања стручног потенцијала *ослобођеника* онолико колико је било нужно (рекло би се пре за одржавање система, него за његов значајнији развој), али и да се на подручју Македоније десио *застој* у прокламованој модернизацији, односно да није било довољно улагања у развој.

Велики број страних радника, највише *ослобођеника*, радио је у рударству. Према евиденцији ресорног органа, вођеној од 1947. године, најмање 1040 странаца је радило у рудницима и рударским предузећима.[209] Највише их је у то звање преведено из статуса ратних заробљеника, а међу њима би-

208 Исто.

209 АЈ-24-43-110, Страни стручњаци и ратни заробљеници у ресору Министарства рударства.

ла је чак половина фолксдојчера, као и неколико десетина *правих* странаца. Судећи према евиденцији, готово да није било значајнијег рудника у земљи у којем нису радили. Далеко предњачи *Бор*, у којем је било око 40% *ослобођеника*. Следи рудник угља *Тито* у Литви, са преко 16%, али квоте од неколико до више десетина *ослобођеника* имали су рудник *Зеница*, *Бреза*, *Раша*, *Крека*, *Бановићи*, *Трепча*, *Трбовље*, *Какањ*, *Ивањица*, *Сењски рудници*, *Мачкатица*, *Леце*, *Идрија*, *Мајданпек*, *Бољевац*, *Мостар*, *Храстник*, *Злетово*, рудници *Тимбаса* (Тимочког басена) – *Добра срећа*, *Вршка чука*, *Иваново*, *Боговина*, *Хајдук Вељко* и *Ртањ*, налазиште нафте *Доња Лендава*, рафинерије у Сиску, Гојлу и Ријеци, разне дирекције при министарству, републичка министарства рударства и др.[210]

Већина је заробљеништва ослобођена 1948. године (55,3%), а у претходној години статус *ослобођеника* стекло је 36,3% (преосталих 8,4% представљали би делом оне који нису уредно евидентирани, као и стручњаке из иностранства). Већина пописаних имала је неки занат или квалификацију и тек око 6–7% означено је као радници, помоћни радници или сељаци без спреме. *Ослобођенике* је карактерисала млада популација, те су најбројнији били они рођени после 1921. године (око 37,7%), као и рођени 1911–1920 (35,6%). Декаду старијих било је осетно мање (21,9%), а рођени до 1900. године (и непознати), чинили су изразиту мањину (2,4%).[211] Појединi *ослобођеници* распоређени су у међувремену у неки други савезни или републички ресор. Занимљиво је да су у неколико случајева забележени враћање *ослобођеника* у логор због лошег рада, предаја властима због крађе и бекство.[212]

Анализом већег броја евиденција и обимне персоналне документације сачуване у фондовима савезних привредних органа и органа за рад, на узорку који износи око 10% укупног броја уговорно обавезаних *ослобођеника*, добија се да су најбројнију групу чинили занатлије (мајстори) и КВ радници, обично са двогодишњом или трогодишњом занатском школом (преко 66%), а за њима лица са вишом и високом школом (20,2%, од којих су десетак процената чинили студенти). Знатно мање било је *ослобођеника* са средњом техничком школом (око 8,5%) и НКВ, са или без основне школе (око 3,2%). У картонима *ослобођеника* наведено је да су они по националности Немци – више од 89%, остали су се декларисали као Аустријанци (око 10,6%) уз тек неколицину других Средњоевропљана. У погледу

210 Исто.

211 Исто.

212 Тако је Херберт Блазер, ослобођен решењем од 20. 2. 1948. и упослен као зидарски радник у рудник *Храстник* код Трбовља (Словенија), побегао 22. 6. 1948. године. Можда је на такав чин утицала релативна близина државне границе. Исто.

држављанства, немачко је такође било доминантно (85,7%), аустријско је имало 10,8%, ЧСР 1,6%, мађарско 0,5%, колико је било и осталих, док за око 0,9% нема података.[213]

Графикон 3: Старосна структура *ослобођеника*

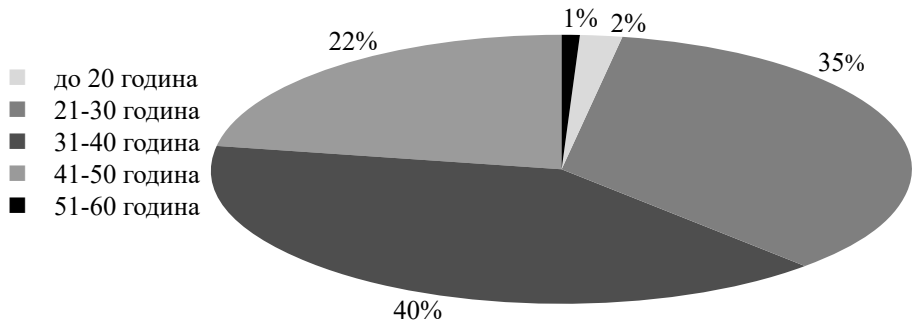

Према: AJ-17, Персонално, ф.5, ф.6, ф.7; AJ-25-87-219; AJ-25-157-415

Ослобођеници на раду у Југославији били су претежно млади или у средњим годинама, у добу када је продуктивност највећа. То је и очекивано с обзиром на то да се радило о лицима која су обављала војну службу. Тако их је више од петине било у петој деценији живота, нешто више од трећине у трећој, а чак две петине у четвртој. Из такве старосне структуре происходи и брачна структура, па ће преко 32% *ослобођеника* бити неожењено, а готово 57% у браку (уз мањи број разведених и удоваца, као и десетак одсто за које не постоје подаци). Од укупног броја ожењених, разведених и удоваца без деце је било близу петине, са једним дететом 40%, са два детета 25,5%, са троје – 9%, са четворо – 3,5% и са петоро и више деце 2%. Грубо говорећи, око 3400–3500 деце у Немачкој директно је зависило од рада *ослобођеника*, мада је укупан број њихове деце био далеко (можда и двоструко) већи.[214]

Према једном извештају Министарства индустрије *ослобођеници* су имали радни дан исте дужине као и домаћи радници, а део њих је с временом овладао језиком. Многи су остали активни у раду *Антифе* и након напуштања логора. Већини је (као самцима) обезбеђен стан, како у мањим местима тако и у градовима. Плате су редовно примали, а као највећи проблем наметало се лоше снабдевање текстилом и обућом, за шта су кривицу

213 За око 2,1% нема података о образовању. Анализа према: AJ-17, Персонално, ф.5, ф.6, ф.7; AJ-25-87-219; AJ-25-157-415.

214 Анализа према: исто.

сносили локални НО, али и предузећа услед своје пасивности. Оцењено је да индустрија има велику корист од рада *ослобођеника*, да се ту углавном ради о млађим и вредним људима који се на послу залажу као инжењери, техничари и мајстори (бравари и разноврсни стручњаци за машинску обраду метала, коже, текстила и дрвета). Такође, оцењено је да део њих није у прво време био правилно искоришћен, али до октобра 1947. године (када је израђена информација) тај проблем је рашчишћен и они су потпуно укључени у процес производње.[215]

Министарство рада ФНРЈ констатовало је крајем октобра 1947. да би акција ослобађања стручњака и КВ радника потребних привреди била и већа да није било неколико неповољних околности. Још у почетку, када се међу заробљеницима почело с агитацијом, ширили су се по логорима гласине да ће они који остану на раду у ФНРЈ изгубити немачко држављанство и могућност да се врате породицама.[216] Другу неповољну околност изазвало је Министарство рада забраном слања пакета породицама (остављена је могућност слања дела уштеђевине). Како је право на слање пакета припадало стручњацима из иностранства, то је незадовољство *ослобођеника* због сегрегације било веће, те су многи заинтересовани одбили понуђен уговор истичући да је слање пакета за њих једини услов дужег останка на раду.[217] Ако се има на уму очајно стање снабдевања у окупираној Немачкој, такав став био је сасвим разумљив. Коначно, ширем прихватању понуде југословенских власти није ишло у прилог ни вишемесечно одлагање могућности пресељења породица.

Иако свесне да и саме узрокују слабији одзив заробљеника за дужи рад, власти нису биле у стању да прошире понуду, тако да су сем слања уштеђевина у износу до 50% зараде (која ће за нове потписнике уговора бити суспендована марта 1948)[218] и могућности набавке намештаја на

215 AJ-25-152-404, Списак ослобођених заробљеника по народним републикама, [1947].

216 Пошто су *ослобођеници* добили личне исправе од власти ФНРЈ на којима је у рубрици „држављанство“ стајало: *без држављанства*, то је „велики број колебљивих у томе видео потврду оног што су им фашисти причали“. AJ-50-119-241, акт Министарства рада, пов. бр. 3851, 24. 10. 1947.

217 Било је идеја да се слање пакета онемогући и Немцима који су дошли из иностранства, али у пракси се показало да тако нешто није могуће ускратити. Исто.

218 За *ослобођенике* који су потписивали уговоре након марта 1948. није предвиђена могућност слања у иностранство дела уштеђевина јер нису биле обезбеђене девизе. Након делимичне набавке стране валуте од 1. 9. 1948. године тај је бенефит омогућен *ослобођеницима* са факултетом или потпуном средњом техничком школом, па су им допуњени уговори, а ради *покривања* одговарајућим апоенима, Министарство финансија ускоро је затражило од Министарства трговине и

кредит, остале очекиване погодности – слање пакета, додатак за одвојени живот (који је признат само радницима из Зоне А, италијанског дела СТТ), долазак породица и питање обештећења због уплате пуног износа социјалног осигурања – нису могле месецима или уопште бити реализоване.[219] Додатну тешкоћу представљао је најпре начелни, а од јануара 1948. децидни став власти о забрани коришћења годишњег одмора ван Југославије (који ће се променити тек августа 1948),[220] као и став синдиката о немогућности остваривања синдикалних повластица у вези с годишњим одмором пре навршења синдикалног стажа од 11 месеци (без обзира што многи *ослобођеници*, као и други стручњаци, *заслугом* других нису могли на време ступити у чланство синдиката).[221]

Иако би требало да су приликом ангажовања *ослобођеника* предузећа била добро упозната са њиховим радом, дешавало се да након неколико месеци у извештајима „испливавају” информације о бившим заробљеницима

снабдевања да обезбеди 1.500.000 нових источнонемачких марака. AJ-16-23-28, акт Министарства рада пов. бр. 1440-XVI/2, 27. 8. 1948; AJ-25-152-404, пов. бр. 1065-XVI/2, 23. 8. 1947, 1819, 4. 9. 1948. и 2476/48-XVI/2, 24. 9. 1948.

219 Посредством територијално најближе филијале Народне банке, *ослобођеници* су могли да шаљу породици до половине зараде. Приликом уплате било је неопходно да имају потврду послодавца да на основу уговора имају право на слање дознака, са износом новца који се могао упутити. Међутим, још десет месеци након што је почело ослобађање било је мноштво предузећа која Министарству рада нису доставила уговоре на одобрење, па за њих нису могла бити планиране девизе, услед чега је онемогућено слање дознака у иностранство. AJ-25-87-219, акти пов. бр. 4861, 4. 12. 1947. и 2026, 19. 2. 1948.

Захтев *ослобођеника* да се обештете пошто неће користити југословенску пензију, а од зараде им се одбија пун износ социјалног осигурања, није наишао на разумевање. „Онда када буду успостављени редовни односи између наше земље и Немачке, можда ће нешто бити учињено и у том смислу, да се у оваквим случајевима изврши пренос уплата социјалног осигурања. Но о ма каквом обештећењу не може бити речи” – био је категоричан став Министарства рада. AJ-25-87-219, акт бр. 4775, 15. 11. 1947.

220 Предлог Министарства рада био је да се током прве две године рада по уговору не дозволи коришћење годишњег одмора у Немачкој или другим земљама, а да се у сарадњи са МУП-ом решавају захтеви за сваки конкретни случај. Почетком августа 1948. године МУП је дозволио да се са *ослобођеницима* могу склапати и уговори који садрже могућност да се одмах по склапању уговора омогући одлазак у Немачку или Аустрију ради посете породици и потом повратак на рад у ФНРЈ, али Министарство рада тражило је неколико седмица доцније да се рај акт стави ван снаге (о чему није нађена потврда у изворима). AJ-16-23-28, акт IX Одељења МУП, бр. 12865, 5. 8. 1948; AJ-25-87-219, пов. бр. 4861, 4. 12. 1947; AJ-25-152-404, пов. бр. 938/48-XVI/2, 20. 8. 1948.

221 AJ-25-152-404, пов. бр. 902, 10. 8. 1948.

који нису „задовољавајући у погледу радне дисциплине" или „залагања у раду" или, пак, да њихова стручност није адекватна.[222] У таквим ситуацијама покретало се питање отказа. Сходно уговорним клаузулама, *ослобођеницима* се служба (односно рад) могла отказати пре уговореног рока само у случају да се комисијски установи да они не располажу оним стручним способностима ради којих су узети у службу или ако недовољно ангажују у послу своје стручно знање. Таква пракса отказивања рада, до које је с временом дошло, међутим, произвела је „веома велике незгоде у том погледу, што статус тих бивших заробљеника постаје нејасан и неодређен", што се постављало питање какав став према таквим лицима треба заузети, односно како према њима даље поступати. У консултацијама МУП-а и Привредног савета ФНРЈ из октобра 1947, закључено је да се у случају када се покаже да уговором ангажовани *ослобођеници* не располажу потребним квалитетом њима не даје отказ. О томе је требало обавести ресорно министарство (или други орган) и такво лице стављало се „на расположење" (уз напомену за какве задатке се може употребити). Надлежно министарство било је дужно да *ослобођенику* пронађе радно место на којем ће он, сходно својим способностима, успешно обављати задатке. Међутим, када би се проценило да постоји случај „недовољног ангажовања свог стручног знања у послу", потребно је било поднети пријаву јавном тужиоцу ради покретања поступка „због кривичног дела саботаже (ометање, онемогућавање или довођење у опасност правилног и брзог пословања државних, задружних или привредних и саобраћајних предузећа – радњи)".[223]

Током 1949. године забележен је велики број (скоро свакодневних) захтева бивших заробљеника, како држављана Немачке (Западне), тако и Аустрије, који су изразили жељу да се врате у Југославију и ту заснују радни однос. Према информацији Генералног конзулата у Минхену, углавном је била реч о КВ радницима (мајсторима), а ређе о већим стручњацима. Некомплетна документација не дозвољава сагледавање свих појединости, али јасно сугерише да су такве понуде одбијане, под изговором да нису била предвиђена планом потреба радне снаге за 1949. годину, а и они који су били интересантни (попут аустријског пушкара Фрица Бранта), могли су бити упослени једино ако би се сагласили да не шаљу део уштеђевине у домовину.[224]

222 Пример таквих оцена у: AJ-11-41-137, извештај *Електричног предузећа Београд*, 4. 11. 1947.

223 AJ-50-119-241, акт МУП, II пов. бр. 5172, 28. 10. 1947.

224 AJ-25-152-404, пов. бр. 2004, 23. 2. 1949. и предмет пов. бр. 4464/XVI/2/1949.

СТРАНЦИ „ГАСТАРБАЈТЕРИ”

Државни органи и ангажовање немачких и других страних стручњака

„У недостатку домаће радне снаге, нарочито квалификованих радника, у нашу земљу долазе стручњаци из иностранства. Њихов долазак изазван је нашом потребом за стручном радном снагом и њиховом жељом да дођу у Југославију у којој су услови рада много повољнији него у земљама из којих долазе” – информисао је 15. фебруара 1947. године републичке власти Генерални секретаријат владе ФНРЈ.[1] Схватајући озбиљност недостатка стручне радне снаге, међутим, југословенске власти су знатно раније отпочеле са активностима на врбовању и запошљавању странаца, дефинишући потребе привреде и модалитете ангажовања *у ходу* и уз пуно лутања.

Активности на ангажовању страних стручњака од 1946. године обављала је Репарациона комисија. Као наследник дела послова Државне комисије за ратну штету (основане 2. априла 1945) и Репарационог завода Министарства спољне трговине, она је од 15. фебруара 1946. руководила репарационим и реституционим секцијама у иностранству, које су деловале у саставу војних мисија и делегација.[2] Тако су те секције, скупа са особљем војних делегација и мисија, постале центри за проналажење слободне стручне радне снаге. Секције су у иностранству, превасходно Немачкој,[3]

---

1 АЈ-50-119-242, пов. бр. 222, 15. 2. 1947 (фол. 462).

2 Репарациона комисија је имала задатак да у Немачкој тражи специјалисте (махом *средњи кадар*). У том циљу сарађивала је са Репарационом агенцијом у Бриселу као делом Међусавезничке репарационе агенције (Inter-Allied Reparations Agency, IARA), образоване јануара 1946. и Војном мисијом у Берлину, „која може закључивати и директне споразуме са појединим немачким стручњацима” (што ће доцније створити мноштво тешкоћа). Превасходно се мислило на стручњаке из предузећа предвиђених за репарације. АЈ-54-46-109, записници, 13. 3. 1946, 5. 6. 1946. и 29. 6. 1946. О задацима IARA види „Reparation from Germany, Establishment of Inter-Allied Reparation Agency, and Restitution of Monetary Gold”, *Treaties and Other International Agreements of The United States Of America, 1776–1949, Vol. 4, Multilateral 1946–1949*, Charles I. Bevans (ed.), Washington, 1970, 5–19 и АЈ-54-44-98, акт Посланства у Бриселу, 11. 1. 1946 (са извештајем о Конференцији за репарације, Париз, 9. 11 – 21. 12. 1945).

3 О стању у послератној Немачкој види *Увод*, *Последице рата у Европи*, *Немачка*. Опширније о стању привреде у Немачкој види зборник: *Geschichte der deutschen*

било на захтев ресорног органа, било делегација Репарационе комисије или делегата неког министарства (који су каткад ван земље боравили месецима), ступале у контакт са незапосленим стручњацима и нудиле им упослење. У неким случајевима, од страних стручњака се очекивало да сем рада и искуства обезбеде нацрте, техничку документацију или патенте.[4] Током потраге за стручњацима и у поступку ангажовања није било координације нити централног евидентирања, па чак ни став МУП-а према одобрењу уласка у земљу немачким стручњацима није био утврђен више месеци.[5]

Иако без јасног плана и стратегије, већ у првој половини 1946. године почели су појединачно или у мањим групама да пристижу у ФНРЈ страни (најпре немачки) стручњаци. С обзиром на велики неред, током јуна исте године приступило се првим припремама за организовано *врбовање* немачких стручњака у иностранству, најпре у ЧСР. Персонално одељење Министарства индустрије ФНРЈ добило је задужење да одреди лице које ће отпутовати у амбасаду у Прагу како би тамо за потребе привреде ангажовало што већи број Немаца. Назначено је да са њима треба склопити уговоре о раду, „а не да се насељавају”, а као координационо тело за утврђивање потреба и одржавање везе предвиђен ја Привредни савет ФНРЈ.[6] На измаку исте године Генерални секретаријат владе предузео је мере за квалитетније ангажовање стручњака из Немачке, које су до тада ресорни органи парцијално ангажовали посредством Војне мисије у Берлину. Није била реткост да се у уговорима закљученим у Берлину нађу „незгодне клаузуле и обавезе за Владу ФНРЈ”. Како би се избегле такве обавезе, а ангажовање обављало на уједначен начин и уз добру евиденцију, 28. децембра 1946. године решено је да уговоре може закључивати само Министарство

Wirtschaft im 20. Jahrhundert, Reinhard Spree (Hrsg.), München, 2001. и студије: Nicholas Balabkins, *Germany under direct controls: economic aspects of industrial disarmament*, *1945–1948*, New Brunswick, 1964; Christian L. Glossner, *The Making of the German Post-War Economy: Political Communication and Public Reception of the Social Market Economy after World War II*, London, New York, 2010, 108–147; и . Owen-Smith, *н.д*. О општем погледу на историју Немачке (СРН и НДР) више у: Dietrich Thränhardt, *Geschichte der Bundesrepublik Deutschland*, Frankfurt am Main, 1996; Dietrich Staritz, *Geschichte der DDR 1949–1989*, Frankfurt am Main, 1996.

4 Инжењер из Диселдорфа Хајнрих Милер имао је задатак „да прибави копије цртежа гарнитура за дубинска бушења”, а сугрђанин инж. Вилхелм Швир да, сем врбовања других стручњака за рад у ФНРЈ, прикупи податке за поједине фабрике. AJ-54-242-372, акт Секције за репарације и реституције у Британској зони, Бад Оајнхаузен, пов, б.б [1946]; AJ-54-46-109, записници, 5. 6. 1946. и 29. 6. 1946.

5 AJ-54-46-109, Записник, 29. 6. 1946.

6 AJ-11-4-14 и AJ-17-13-13.

рада ФНРЈ, којем ће ресори достављати потребе.[7] Иако је то министарство озбиљно приступило на посао, формирајући и посебан организациони део (најпре Савезна управа за радну снагу, а од 1950. године Биро за страну стручну радну снагу[8]), пракса непосредног обраћања предузећа, установа па и министарстава представништвима ФНРЈ у иностранству наставила се још дуго.[9] Министарству рада стављено је у задатак да овласти „погодно лице" (цивилно) из састава Војне мисије ради „претходног потписивања оваквих уговора", а за потписивање коначних уговора о раду овлашћен је начелник Одељења за радне односе. Министарству је сугерисано да у уговорима нигде не треба обавезивати владу, а ако се неке обавезе морају „примити", требало их је представити као обавезе тог министарства. Стране стручњаке је по доласку у земљу требало распоредити по органима за које су ангажовани и о томе обавестити УДБ.[10]

Ради боље координације, поступања у складу са упутствима и вођења евиденција влада је до половине јануара 1947. тражила од савезних органа, тужилаштва и влада република да „у најкраћем року" Министарству рада доставе преписе уговора са стручњацима из Немачке и податке где се они налазе, а том министарству наређено је да у складу са упутством од 28. децембра 1946. све уговоре ревидира.[11] Како би се побољшало проналажење стручњака и завео ред у поступак уговарања влада, је 21. фебруара

7 AJ-19-211-1789, пов. бр. 1832, 28. 12. 1946; Министарство рада је о новој методологији обавестило Репарациону комисију, тражећи од ње све материјале „који се односе на уређење тог питања" (спискове у вези са запослењем стручњака, уговоре и осталу архиву), што је та комисија ускоро учинила (предато је предмета, података из евиденција и спискова за око 215 лица, уз напомену да ће предати и „све остале дописе који се налазе у архиви […] као и све списе које буду у будуће стизале"). Међутим, Репарационој комисији је и даље пристизала преписка на ту тему, а с обзиром на то да је остала сачувана у њеној архиви, претпостављамо да ажурности у прослеђивању предмета министарству није било. AJ-54-354-521, акт Министарства рада, пов. бр. 1, 6. 1. 1947, примопредајни списак, [1947], списак по ресорима, [1947], преглед евиденције [1947], акт Министарства саобраћаја, пов. бр. 49, 17. 2. 1947.

8 AJ-25, разна грађа Савезне управе за радну снагу; AJ-25-163-437, Генерални конзулат у Франкфурту на Мајни, пов. 173, 21. 9. 1950 (назив Бироа за страну стручну радну снагу).

9 Таквих појава има још 1949, па чак почетком 1950. године. AJ-50-44-97, акт МИП, стр. пов. бр. 290, 12. 5. 1949; AJ-41-622-977, пов. бр. 7, 9. 1. 1950.

10 AJ-19-211-1789, пов. бр. 1832, 28. 12. 1946.

11 До краја јануара 1947. Војна мисија у Берлину обавештена је о новим модалитетима ангажовања, склапања уговора и распоређивања стручњака. AJ-19-211-1789, пов. бр. 37, 16. 1. 1947; AJ-54-242-372, акт Министарства рада, пов. бр. 33, 25. 1. 1947.

1947. Војној мисији у Берлину упутила директиву о начину ангажовања и образац уговора. Без сагласности Министарства рада од обрасца се није смело одступати, а за потписивање у име Министарства одређен је у Јанко Бедрач (тј. инж. Андрија Станић до његовог доласка у Берлин). Свесна лоших комуникација по Немачкој влада је оставила (као изузетну) могућност да друго цивилно лице у окупационој зони потпише уговор, превасходно код ангажовања повезаних са репарационим добрима или специјално тражених стручњака који нису могли да дођу у Берлин.[12] У тим случајевима уговоре су по зонама потписивала лица која су овластили делегати из Берлина, која су о ангажовању морала одмах да обавесте Мисију ради евиденције. За ангажовање стручњака препоручено је да се користе југословенски стручњаци упућени ради репарационих и реституционих послова и сугерисано је да се обрати пажња на тачност навода заинтересованих Немаца о стручности (искуство је говорило да је међу раније ангажованима било оних који су на послу показали нижи квалитет или другачију специјалност од првобитно наведене). Нарочито је требало настојати да се са стручњацима одмах, или што је пре могуће, у Југославију упуте и чланови породица. Коначно, влада је скренула пажњу Војној мисији да о доласку транспорта страних стручњака треба благовремено да обавести Министарство рада, како би се избегао ненајављени долазак и све потешкоће које би из њега проистекле.[13]

У Министарству рада ФНРЈ је 1948. године сачињена анализа таквог начина упошљавања страних стручњака и уочени су недостаци. Током 1946. и 1947. године ангажовање није обављано по плану, већ стихијски, према тренутним потребама, што је стварало тешкоће не само током врбовања у иностранству, већ и при расподели стручњака у земљи. Ангажовање је сведено на административни поступак, па се дешавало да стручњаци који су предали молбу за рад, услед дугог чекања на одговор оду делегацијама других земаља и више се не појаве. Делегацијама у иностранству није дата могућност да се током личног контакта одлуче за неког стручњака, већ се понуда, са неопходним обрасцима и документима, слала у земљу, а одговор на понуду каснио би по неколико месеци. Било је случајева потражње стручних профила какви су већ постојали у земљи, или који су се могли за кратко време оспособити (на курсевима). Многе савезне и републичке

12 AJ-19-211-1789, пов. бр. 250, 21. 2. 1947; AJ-50-119-242, допис Војној мисији, пов. 250, 19. 2. 1947.

13 AJ-19-211-1789, акт пов. бр. 250, 21. 2. 1947. Акт о упућивању стручњака у земљу (Репарационој комисији) садржи датум поласка из Берлина, име и презиме, опис стручности, назив органа (ресора) у који се упућује и имена чланова породице. AJ-54-354-521, акт Војне мисије, 5/3, 20. 1. 1947.

дирекције, често и предузећа, сами су врбовали стручњаке у иностранству, о чему нису никога обавештавали. Такво понашање стварало је знатан непланski одлив стране валуте (а питање девиза приморало је власти да још 1947. године донесу одлуку о ангажовању само висококвалификованих и престанку довођења *нижих* стручњака, осим неопходних). Рад делегација у иностранству није се развијао према стварним потребама привреде. Ангажовани су стручњаци који нису били нужни, а неопходни су занемаривани јер није био познат степен важности и хитности. Због свега наведеног Министарство рада је почетком 1948, у споразуму са СПК, одлучило да се стручњаци ангажују по утврђеном плану, што је требало да отклони недостатке изазване погрешним методом врбовања и да „омогући правилну расподелу стручњака за извршење Петогодишњег плана".[14]

Послови у земљи такође су трпели од мањкавости. Још почетком 1948. године брига око ангажовања, распоређивања, регулисања радних односа и евидентирања већ великог броја страних стручњака и *ослобођеника* водила се само на савезном нивоу. Републичка министарства често нису имала податке о бројности и местима рада стручњака, што је онемогућавало правилно распоређивање и ометало контроле инспекција рада, па је одређено да републички ресори рада морају убудуће не само да прикупљају податке директно са *терена*, већ и да добијају информације са федералног нивоа.[15] Зарад ближег уређивања послова на ангажовању стручњака, Министарство рада донело је више упутстава. Крајем априла 1948. године наређено је да се бирају физички здрави, јаки, искусни, али не превише стари стручњаци средњег или високог образовања, који немају велику породицу.[16] Августа исте године делегацији при Војној мисији у Берлину

14 АЈ-41-622-977, Образложење о потреби стручне радне снаге из иностранства, Министарство рада, б.б, 1948.; АЈ-25-86-218, акт бр. 270, 21. 1. 1948. У случајевима када је Министарство рада имало прецизне податке о потребним стручњацима, онда је захтев Војној мисији за испитивање могућности ангажовања садржао, сем имена и презимена, и стручно звање, као и тачну адресу становања. АЈ-25-1687-441, пов. бр. 3744-XIV-2, (1)9. 7. 1948.

15 Одлучено је да све одобрене уговоре Министарство рада ФНРЈ убудуће не враћа директно републичким ресорним органима или предузећима (од којих ће их и даље примати), већ посредством републичких министарстава рада (изузета су само предузећа савезних министарстава саобраћаја и поморства, пошто су она имала специјалне инспекције рада). АЈ-11-46-155, акт Министарства рада пов. бр, 915, 2. 2. 1948; АЈ-16-23-28, пов. бр. 1044, 9. 2. 1948.

16 Мада су делегати приликом ангажовања наводно *филтрирари* кандидате (одбацивање понуда старих или премладих особа, нациста, НКВ), ипак су се дешавали пропусти па је у транспорту из јуна 1948. дошао стручњак од 70 година. АЈ-25-167-440, пов. бр. 952, 18. 8. 1948.

стигло је ново упутство, проистекло из промена након Резолуције ИБ. На основу плана потреба за стручњацима (достављеног у Берлин 29. јула), делегати су морали да утврде ко долази у обзир за одлазак у ФНРЈ, да прикупе и провере личне, пословне и податке о политичком држању и доставе их Савезној управи за радну снагу, која је одлучивала о њиховом ангажовању. Током припреме транспорта морао се у земљу послати попис лица (ради плана распоређивања), дан поласка (тај податак се слао и амбасади у Прагу ради добијања мађарских виза), обезбеђивала се храна и пратилац из састава Војне мисије. С обзиром на проблеме који су се могли очекивати при слању посебних транспорта стручњака, сугерисана је могућност путовања мањих група, скупа са репатрирцима. Осим обавеза из типског уговора, додатне се нису могле преузимати (сем код нарочитих стручњака), нити су се могле обећавати високе зараде за које је било познато да не могу бити исплаћене, а представници транспортног предузећа *Трансјуг* били су дужни да уреде пријем колета и пртљага стручњака (уз издавање потврда), како би се предупредиле рекламације о нестанку (што се дешавало, а било је тешко доказиво).[17]

Земље с вишком радне снаге

У односу на међуратни период, када је незапосленост у Европи имала карактеристике *ендемске појаве* и тек повремено постајала масовна (као у случају Велике депресије, када је местимично била већа од 25%), у послератном периоду било је другачије. У Европи је после 1946. године стопа незапослености ретко прелазила 2,5%,[18] међутим, стање се по земљама разликовало. Највећи *извозник* радне снаге првих послератних година у Европи била је Немачка и она ће то, уз Италију и Холандију, остати до раних педесетих година XX века.[19] Тај специфични *експорт* био је директна последица рата и поремећаја које је он изазвао у Немачкој и у окупираним земљама. Рат је претворио Немачку у земљу из које треба по сваку цену отићи.

17 Исто.

18 Већу незапосленост од просека имале су Италија, Немачка, Белгија и Данска, а запосленост у послератној Европи пре је била последица спонтаности него промишљене политике. Потреба за потрошним добрима, покретањем фабрика, успостављањем саобраћаја, изградњом станова итд. условило је обимно ангажовање радне снаге у већини земаља. M. M. Postan, *н.д.*, 62–63.

19 W. Maas, *н.д.*, 14; James P. Linch, Rita J. Simon, *Immigration the World Over: Statutes, Policies and Practices*, Oxford, 2003, 172. О уделу немачке емиграције у Швајцарској, Француској, В. Британији, Белгији, Шведској и др. види: V. Grečić, *н.д.*, 29–30.

Немачки ексклузивитет

Године 1945. животом у Немачкој је доминирао осећај немоћи и инстиктивно се тражио даљи пут. Разорена насеља и фабрике, људске жртве, колапс државних структура и присуство окупатора нису пружали наду у брз опоравак. Осећај немоћи појачавала је *спољашња непокретност*, оличена саобраћајним неприликама. Како је забележио гроф Ф. Бернадот, почетком априла 1945. по Немачкој се могло путовати само аутом. Возови су саобраћали нередовно и било је потребно неизмерно много времена да се из једног места дође у друго. Осећај да се точак историје вратио на време пре 1933. године, на капитализам који је суноврат показао током Велике депресије, појачавао је веровања становника у важност државе као планера привредног развоја. Први избори, за савете покрајина и градова, одржани 1946. године, великим одзивом бирача (преко 61% у *пасивним* областима, а преко 93% у Баварској) показали су да апатија није сасвим овладала, мада је свакодневица била туробна. Исте године у америчкој и британској зони дневно следовање хране је смањено на 900–1000 килокалорија, што је било за трећину мање од иначе ниског европског просека (1500).[20] Првобитна нада у брз опоравак спласла је у зиму 1946/1947, када су се канали замрзли, а путеви и пруге остали непроходни недељама. Производња угља није могла подмирити растућу тражњу, несташица се увећавала из дана у дан, па су многи, не само оних 7.500.000 без крова над главом, сем од глади, патили од хладноће.[21]

Животне и привредне прилике, као и опште стање друштва првих година, нису пружали наду у сигуран живот у окупираној Немачкој. Обим разарања индустрије, инфраструктуре и градова, очекиване тешке обавезе плаћања ратне штете, присуство и свемоћ окупационих снага, неизвесност будућег политичког и друштвеног уређења, даљих изгледа државе и структуре привреде (о којима се Немци ништа неће питати), појачавали су утисак безизлазности. Ипак, становнике је најтеже погађала егзистенцијална криза, оличена у недостатку основних животних добара, понајпре

20 Просечне дневне потребе одраслих особа, зависно од разних фактора, износе 2000–2500 килокалорија, 1500 је мера за дијету за мршављење, а 900 или 1000 је чак за трећину мање од тога.

21 До фебруара 1947. само у западним зонама забележено је 305 смрти изазваних хипотермијом, 1155 хоспитализација и 49.300 медицинских интервенција услед промрзлина, а у британској и америчкој зони удвостучен је број лица са дифтеријом, тифусом и туберкулозом. Упркос економском расту у западним зонама, општи ниво индустријске производње опао је на ниво из 1946, а он је чинио само 32% производње из 1938. године. C. L. Glossner, *н.д.*, 116–118, 121; Bogdan Krizman, *Svjedočanstva o drugom svjetskom ratu: Odlomci iz memoara i kronika*, Zagreb, 1952, 99; Лакер, *н.д.*, 27.

хране, крова над главом и огрева, као и немогућност упослења као начина за обезбеђење материјалних (новчаних или еквивалентних) средстава.[22] Такво стање мотивисаће многе да спас потраже понудом свог рада и стручних способности изван граница земље,[23] махом у донедавно непријатељским државама, међу којима је била и аграрна, привредно заостала, слабо писмена и ратом разорена Југославија.

Тешка свакодневица и бесперспективност отварале су врата већој мобилности слободне (незапослене) радне снаге, тим пре што је дебаланс у појединим европским земљама (некима од оних на победничкој страни) у погледу кадровског потенцијала био у супротности са онима у Немачкој. На тржишта радне снаге као да су се примениле законитости физике и попут *спојених судова* почело је преливање радника из области у којима их је било превише у крајеве у којима се осећао недостатак. С обзиром на тешко материјално стање у читавој Европи, та мобилност је била најлакша стручном или специјалистичком кадру без којег се поједине пословне активности нису могле обављати. Томе треба додати и немачке репарационе обавезе (утврђене Кримском декларацијом и одлукама из Потсдама и из Париза, са конференције о репарацијама), које су подразумевале, сем

22 О анализи стања у Немачкој, њеној привреди, финансијама, утицају окупационих сила (и првим антагонизмима), несташици хране (посебно жита), види: AJ-50-67-149, акти Војне мисије, *Анализа стања у Немачкој*, 27. 6. 1946, *Привредно и финансијско стање Немачке*, стр. пов. бр. 39, 16. 6. 1947, *Преглед немачке штампе*, бр. 39, 3. 4. 1946. и *План за репарације*, бр. 903, 15. 4. 1946.
Мада се с временом стање поправљало, оно је дуго било лоше. Још 1948. године, након монетарне реформе, у америчкој зони месечне плате кретале су се око 150–180 марака (ДМ) за НК раднике, 200–300 ДМ за КВ раднике, 250–400 ДМ за чиновнике и 600–1000 ДМ за инжењере. У исто време, цена хотелског дана била је 7–15 ДМ (зависно од класе хотела), а у бољим ресторанима могло се ручати за 12–25 ДМ. Килограм хлеба стајао је 2,5, брашна 1,5, шећера и меса по 6, масти 30, уља 22, јабука 2 ДМ, а комад јаја био је 0,80 ДМ. Одело је стајало 500–1000, мушке ципеле 70–100, а женске 70–120 ДМ. Цена биоскопа била је 2–5, позоришта 3–10, вина 8–18, пива 1,20, цигарета 6 ДМ (за 20 комада) и трамвајске карте 0,20 ДМ. AJ-50-68-150, захтев Војне мисије, пов. V. 1080, 20. 10. 1948.

23 Иако мање, и други разлози играли су улогу приликом опредељења за напуштање Немачке. Сем професионалних (изазови реализације пословних подухвата) и идеолошких разлога (припадност одређеној политичкој идеји), било је и тривијалних. Стручњак из Берлина Герхард Принц побегао је у ФНРЈ са љубавницом, оставивши супругу са троје деце без средстава за живот. До тога је дошло јер делегат Министарства рада није тражио извод из матичне књиге венчаних. AJ-25-87-219, Извештај о ангажовању за август, 16. 9. 1947; AJ-25-164-438, предмет пов. бр. 1251/1948. О миграцији Немаца у Северну Америку види: Alexander Freund, *Aubrüche nach dem Zusammenbruch. Die deutsche Nordamerika-Auswanderung nach dem Zweiten Weltkrieg*, Göttingen, 2004.

разних натуралних давања (испоруке машина, уређаја и роба) и уступање радне снаге.[24] Осим тога, савезничке силе су, без обзира на сопствени степен развоја, показале знатан интерес за врбовање и ангажовање немачких стручњака, што је повремено добијало масовне размере.

Суочен са недостатком кадра, СССР је предузео широку акцију на ангажовању стручњака. Према једном извештају Војне мисије ФНРЈ у Берлину из 1946. године, Москва врбује немачке стручњаке и „на велико их пребацује у Сов[јетски] Савез", а према информацији с почетак 1949, у часу када су југословенској привреди нужно требали бројни експерти за стакларство (њих 80), Совјети су, што за себе што за своју окупациону зону у Немачкој, ангажовали све расположиве стручњаке тог профила.[25]

У границама потреба слично су радили остали Савезници и друге земље, неретко нудећи знатно боље услове од ФНРЈ.[26] Политика Савезника била је, између осталог, усмерена на уништење немачког војног потенцијала, у шта је спадало и ограничење научних истраживања, па су бројни истраживачи позвани да *посете* САД и да им се придруже. Најпознатији је био Вернер фон Браун, човек одговоран за стварање далекометног пројектила фау-1 (V-1) и прве ракете фау-2 (V-2), који је за америчку војску радио

24 У закључцима скупа у Јалти наведено је како ће једна од форми наплате репарација у натури бити „употреба њемачке радне снаге". A. Conte, *н.д.*, 265; О натуралним обавезама види и: *Zapisnici sa sednica Politbiroa*, 573, нап. 547.
У Војној мисији се сматрало да је пожељно, у циљу слабљења будућег привредног потенцијала (као базе војног), осим масовне демонтаже постројења и спречавања „да се немачка енергија акумулира", да се што више „стручњака извуче [и] радништва исели у разне прекоморске земље и Совјетски Савез". AJ-507-IX, 86/III-11, записник Информативне конференције, 4. 1. 1947.

25 A. Conte, *н.д.,* 265; AJ-25-87-219, акт Војне мисије, пов. бр. 3920, 9. 12. 1946; AJ-25-164-438, акт Војне мисије, бр. 704/2, 4. 1. 1949; AJ-10-9-10, перс. бр. 578, 25. 1. 1949. Поједини немачки стручњаци су, након истека уговора у СССР-а, тражили посао у ФНРЈ (нпр. проф. др Маурер, експерт за челик и одсумпоравање). AJ-106-56-78, Извештај о тешкоћама око немачких стручњака, 2. 1. 1948.

26 „Добре стручњаке траже и друге земље", навео је у извештају шеф Војне мисије Ј. Авшич. Стране силе, нарочито САД и В. Британија, посебно су биле заинтересоване за присвајање патената (у јесен 1946. писало се о 3.500.000 микрофилмова на којима је у САД отпремљена немачка техничка документација). Истовремено, преко 250 немачких научника већ је у САД радило за потребе војске и морнарице, а план је био да их буде чак 1000 (са Аустријанцима). Према информацији из 1950. године „Англоамериканци су одвукли много висококвалификованих стручњака". AJ-25-87-219, пов. бр. 1047, 5. 3. 1947; AJ-50-67-149, извештај Војне мисије, стр. пов. бр. 39, 16. 6. 1947; AJ-25-163-437, Ангажовање стручне радне снаге из Немачке, МИП, конз. пов. бр. 45/50, 24. 2. 1950; AJ-106-56-78, Извештај о тешкоћама око немачких стручњака, 2. 1. 1948.

на програму балистичких ракета средњег домета (IRBM), а за НАСА на реализацији ракета из серије *Сатурн*, међу којим и *Сатурн V*, односно у програму за освајање Месеца (*Apollo*).[27] Међутим, неки научници стигли су и до знатно удаљенијих дестинација. Војни стручњаци нацистичке Немачке, укључујући припаднике СС јединица, после Другог светског рата тајно су, по налогу САД и В. Британије, а како би се спречило да их узме СССР, доведени у Аустралију да би радили на државним пројектима за одбрану. Између 1946. и 1951. године у Аустралију је доведен 31 члан нацистичке партије и 12 чланова других нацистичких организација, као и шест припадника СС, од којих су поједини радили на развоју наоружања.[28]

27 E. Bussière и др, *н.д.*, 87. О пројекту одвођења немачких научника у САД (*Операција спајалица*), током ког је отишло преко 1600 научника (600 до 1950. године), међу којима је и поред Труманове забране, било мноштво нациста писала је америчка новинарка Ени Џејкобсен (Annie Jacobsen, *Operation Paperclip: The Secret Intelligence Program that Brought Nazi Scientists to America*, New York, Boston, London, 2014). Међутим, ни Југославија није искључила контакте с неким нацистима било да се о њиховим понудама размишљало, преговарало или дошло до ангажовања. Понуде рударског стручњака из Аустрије Јохана Велсера и светског стручњака на пољу електрицитета, проф. др Рудолфа Вајгела, који је предлагао довођење тима стручњака са Универзитета у Карлсруеу, помно су анализиране (из архивске грађе не види се да ли је до ангажовања дошло), а преговарало се са Отом Дикхофом, организатором производње и чланом управе *Фолксвагена*, пријатељем Фердинанда Поршеа и утицајним лидером нацистичког удружења радника и послодаваца *Немачког радног фронта* (*Deutsche Arbeitsfront*). Дикхоф је јула 1946. понудио конструкторске услуге, а у децембру је с њим ступио у контакт делегат ФНРЈ у Диселдорфу, инж. Тибор Колта и сазнао за огромну архиву пројеката у Поршеовој кући у Филаху (Бељак). Како до краја године није из Београда стигао одговор на понуду, Дикхоф је обезбедио ангажман код Француза, због чега је неколико месеци касније у савезном органу индустрије мотора показано велико жаљење. Било је и преговора са експертима који нису били нацисти, али су радили у војсци и полицији и имали високе чинове, попут проф. др Вилхелма Штенцела, физичара и хемичара образованог на Високој техничкој школи у Берлину, специјалисте за ракетну технику и балистику, али са чином полицијског мајора. Коначно, у Југославији су са уговором или без њега радили нацисти о којима ће касније бити више речи, др Франц Брентел, инж. Ханс Дининг, техничар Фридрих Рил, проф. др Адолф Лудин, а најпознатији је био Франц Нојхаузен. AJ-24-43-110, биографија J. Велсера (1950); AJ-25-163-437, акт Mission de liaison Yugoslave auprès du C.C.F.A, Baden-Baden, № 79, 2. 3. 1950 (препис акта В.Т, Баден-Баден, 16. 8. 1949); AJ-54-242-372, стр. пов. извештај, 9. 1. 1947; AJ-17, Персонално, ф. 7, акт Главне дирекције савезне индустрије мотора, пов. бр. 194, 14. 2. 1947; AJ-108-17-30, извештај Т. Колте, 9. 1. 1947; AJ-25-85-216, понуда В. Штенцела, 14. 10. 1947; Simon Reich, *The Fruit of Fascism: Postwar Prosperity in Historical Perspective*, Ithaca, New York, 1990, 157.

28 Према наводима *Сиднеј морнинг хералда*, влада у Камбери је 1945. добила поруку из Лондона да регрутује „ограничен број немачких стручњака за научни рад у

Немачки специјалисти, предузимачи, стручњаци и други пословни људи од најранијих су времена били присутни на просторима доцније Југославије. Они су оставили знатан траг на развој привреде и друштва и често били носиоци нових идеја у привређивању, производним техникама, организацији. Пред избијање Другог светског рата немачки стручњаци открили су у Југославији налазишта нафте.[29] У околностима тешке послератне егзистенцијалне стварности у Немачкој и степена развоја ФНРЈ, немачки ће стручњаци (као и други странци) одиграти улогу својеврсног *бај-паса* – понудиће стручни, интелектуални и професионални потенцијал у замену за обезбеђење материјалне сигурности, чиме ће омогућити да југословенска визија развоја одржи планирани курс и постигне уочљив успех (додуше, мањи од очекивања). Од ангажоване немачке стручне радне снаге, посебно високо специјализоване, очекивало се да ради „заједно са нашим младим инжињерима и техничарима, који би се истовремено специјализовали и добили потребну техничку обуку,"[30] што јој је давало не само пословну компоненту (продаја стручног рада) већ и едукативну.

Кључни регрутни центар – Војна мисија у Берлину

Како би се у циљу заштите интереси ФНРЈ до успостављања нормалних дипломатских односа, још пре половине јануара 1946. године, у окупираним земљама установљене су војне мисије као органи МНО. Шефови мисија били су одговорни министру одбране, а он је директиве за рад давао у споразуму са МИП-ом. Службеници мисија претежно су били војна лица. Тако је у Берлину, при Контролном већу (савету) за Немачку образована Војна мисија ФНРЈ.[31] Њоме ће до 1950. године руководити шефови, гене-

области одбране како би се развили војни потенцијали на штету Немачке". Центар *Симон Визентал* у Израелу потврдио је да се имена седам од 127 немачких научника, колико их је стигло у Аустралију, поклапа са именима осумњичених за ратне злочине са списка Комисије УН за ратне злочине. Gerard Ryle, Gary Hughes, „Australia's Welcome to Hitler Scientists", *The Sydney Morning Herald*, 16. 8. 1999, 1 (објављено и у: A. Freund, *н.д.*, 238).

29 H. Nojbaher, *н.д.*, 129

30 AJ-24-22-70, допис министру рада, 13. 5. 1946.

31 Јануара 1946. веровало се да ће војне мисије бити кратког века, међутим у појединим градовима (посебно Берлину) оне ће остати још читав низ година. AJ-19-242-1871, К. бр. 104, 16. 1. 1946.

Према каснијим написима у штампи (*Курир*, у француској зони), прво представништво ДФЈ у Берлину чинила је група санитетских официра која је септембра 1945. дошла с великим количинама рајхсмарака ради куповине лекова, санитетског материјала и возила. За њом је уследила већа група официра са задатком да купи возила и машине за војску. Наводно, те групе носиле су вишемилионске из-

рали Јака Авшич, Вељеслав Хољевац и Радо Пехачек и вршиоци дужности пуковник Месуд Хотић и потпуковник Момчило Сибиновић Сибин. Мисија се најпре налазила у Улици Фајл (Pfeilstraße), број 14, у општини Панков, у северном делу града (совјетска зона), а доцније тек два и по километра западно од Бранденбуршке капије, у близини Зоолошког врта, (Berlin–Tiergarten) у Улици Раух (Rauchstraße), број 17–18 (британска зона). Мисија је обезбедила обављање конзуларних, репатријационих, репарационих, пропагандних и трговинских послова (одељења I–V) и партијских задатака (повереник), а била је и чворно место за координацију послова војних делегација које су распоређене по окупационим зонама.

Сем функција дипломатског заступања и опште заштите интереса Југославије у окупираној Немачкој, међу којима су нарочито значајни били послови у вези с репарацијама,[32] Војна мисија у Берлину била је задужена

носе рајхсмарака, а Совјети им нису чинили сметње и још су обезбедили стамбени простор у Улици Фајл (исти онај у који ће се јануара 1946. уселити Војна мисија) и магацин у бившем логору у Сакендорфској улици (Sackendorfstraße). Међутим, те су групе заправо представљале зачетке југословенског црноберзијашења у Берлину, на које су Совјети благонаклоно гледали док није почело да угрожава њихове црнобезанске активности. Жеља за куповином истих машина и допремање на берлинско тржиште конкурентних производа (масти, јестива уља, сушено воће, мармелада, поврћа и нарочито цигарете) утицала је да 1947. године „Руси” усмере југословенску црну берзу ка западним секторима Берлина и западу Немачке. AJ-25-163-436, акт Војне мисије, стр. пов. 114, 16. 2. 1949, препис чланка „Велики посао је блокиран”, *Der Kurir*, 14. 2. 1949.

Документи Војне мисије потврђују да су не само набавке за потребе њеног функционисања обављане на црном тржишту (због недобијања купона за снабдевање), већ се и за потребе државе набављало „на црној берзи и у шверцу”. Готово до средине 1947. године преко 90% свих добара за потребе ФНРЈ прибављено је на тај начин, о чему је обавештен државни врх. Након тога совјетске власти више нису дозвољавале транспорт машина и других добара без уредне документације, желећи да покажу „пред свијетом и у пракси [како је] боље управљање у совјетској окупационој зони Њемачке и предности исте над западним зонама Њемачке.” AJ-507-IX, 86/III-11, Записник Информативне конференције, 4. 1. 1947; AJ-50-67-149, Извештај, пов. бр. Секр. 2628, 18. 6. 1947.

32 У Мисији су одржавани састанци стручњака који су расправљали о конкретним постројењима из немачких индустријских предузећа који су долазили у обзир за преузимање на име репарација и утврђивали приоритете. Између осталих, процењивала се потреба за преузимањем постројења из концерна: *Круп* (*Friedrich Krupp Hüttenwerke AG*), *Валдрих–Зиген* (*Waldrich GmbH*, Siegen), *Манхајм* (*Großkraftwerke Manheim AG*), *Бе-ем-ве* (BMW – *Bayerische Motorenwerke AG*, München), *Дојц* (*Klöckner-Humboldt-Deutz AG*, Oberrussel), *Бош* (*Robert Bosch GmbH*, Sulz, Württemberg), *Маузер* (*Waffenfabrik Mauser*, Oberndorf), *ИГ Фарбен* (*IG Farbenindustrie AG*). AJ-54-106-193, Записник, 27. 3. 1946.

и за закључивање свих пословних аранжмана у окупационим зонама. Органи ФНРЈ који су намеравали да закључе неки посао у Немачкој обраћали би се Министарству спољне трговине, које је онда давало упутства Војној мисији.[33] Други важан задатак из делокруга Војне мисије био је проналажење и вербовање немачких стручних радника и специјалиста и њихово упућивање на рад у Југославију. Томе се приступило одмах по образовању Мисије, пре него што је образована посебна служба са истим задатком. Тако су привредне делегације и делегати који су путовали по Немачкој (првенствено ради прикупљања података о могућим репарационим добрима) и секције за рапарационе и реституционе послове при војним делегацијама у окупационим зонама, већ почетком марта 1946. почели да ступају у контакт с „немачким стручњацима из појединих грана науке, технике и привреде" ради утврђивања ко би „од њих пристао да иде у Југославију и да тамо буде упослен у својој струци, на основу уговора који би се са њим закључио"[34] и до краја месеца познато је да је закључено најмање пет уговора о ангажовању.[35] Од тада ће питање обезбеђења стручне радне снаге

33 Комотна пракса присутна најмање до лета 1946, која се огледала у појединачним куповинама или директним компензацијама које су уговарале делегације или појединци, онемогућавала је планску реализацију увозних потреба и уносила пометњу у спољнотрговинску политику ФНРЈ, а штетила је и угледу земље пошто је такво понашање било у супротности са одлукама Потсдамске конференције и повремено је приказивано у штампи ненаклоњеној Југославији у најгорем светлу (као црна берза). AJ-24-8-30, акт Генералног секретаријата владе, пов. бр. 888, 1. 6. 1946; AJ-50-63-135, акт Министарства спољне трговине, III/пов. бр. 4123, 24. 5. 1946;. AJ-25-163-436, акт Војне мисије, стр. пов. 114, 16. 2. 1949, препис чланка „Велики посао је блокиран", *Der Kurir*, 14. 2. 1949.
До успостављања редовног поштанског саобраћаја Војна мисија је посредовала приликом достављања писама. У молби Немачке обрачунске касе за достављање одговора на одређени упит наведено је како одговор треба доставити посредством Војне мисије у Берлину„која је била тако љубазна и изјавила да је готова да посредује при измени писама све дотле док не буде могућа директна поштанска веза". АНБ 1/III, *Историјска архива*, к. 385, 5, Допис Немачке обрачунске касе, 487 DVK, 8. 7. 1946.

34 У првим контактима *преговарачи* су имали задатак да стручњаке поделе на категорију оних који би се одмах могли упутити у ФНРЈ на радове и пројекте (за електрификацију, градњу хидроелектрана, железничко пројектовање и опремање, урбанизацију и архитектонске послове, изградњу саобраћајне инфраструктуре, рад индустријских постројења) и оне који би у земљу дошли са постројењима која ће бити добијена на име репарација (за монтажу, пуштање у рад, обуку кадра). Прикупљању података о стручњацима било је потребно посветити пажњу пошто је то било „од велике важности за обнову". AJ-54-242-372, допис Војне мисије репарационом тиму у Баден-Бадену, пов. бр. 491, 8. 3. 1946.

35 Шеф Војне мисије је прве инжењере из Берлина ангажовао за пројектовање будуће

бити стално потенцирано и наметнуће се као један од главних задатака не само Војне мисије у Берлину већ и свих других представништава у Немачкој и другим областима са којима је мисија била у контакту.[36]

Због важности задатака поверених Војној мисији и крупним очекивањима у погледу репарација (реституција, набавке радне снаге и патената) запослени на тим пословима су од септембра 1946. године стимулисани дуплим платама, како би сваки од њих могао „достојно бити снабдевен свим потребама” (осталима није припадала таква стимулација).[37] У месецима и годинама које су уследиле преко Војне мисије и њених делегација у окупационим зонама тражени су мајстори, виши стручњаци и високи специјалисти за све гране привреде и ванпривреде, најразноврснијих профила и стручног искуства, као и експерти за потребе ЈА.[38] Стручни радници и

железаре у Илијашу у филијали америчке фирме *Брасерт* (H. A. Brassert & Co). Групу је предводио стручњак за опште пројектовање, инж. др Кребс, а чинили су је инжењери Хубер (ваљаоничка питања), Бауерзакс (статика и гвоздене конструкције), Вајлер (постројења челичана) и Коцина (генерално планирање). Они су као контрукциони биро у згради Војне мисије 12. 4. 1946. почели рад на пројектовању, а ускоро су им се придружили инж. Клеменс и инж. Шрајбер. Неколико дана касније сви су позвани да се ставе на располагање Комесаријату за црну металургију СССР-а који је планирао да у Берлину образује конструкциони биро са 200–300 запослених, што је у Београду нерадо примљено јер су стручњаци планирани не само за пројектовање већ и за монтажу и пуштање у погон постројења (укупно 4–5 година). Зато је сугерисано да се нађе модалитет да Совјети одустану од захтева и дозволе одлазак стручњака у ФНРЈ (тим пре што је само за изградњу железара тада било потребно 35–50 инжењера и 150–200 техничара и мајстора). AJ-24-22-70, допис министру рударства, 13. 5. 1946.

36 Једно такво место била је и југословенска делегација при Међусавезничкој агенцији за репарације у Бриселу. AJ-54-242-372, акт Војне мисије, пов. бр. 2363, 29. 8. 1946.

37 AJ-54-242-368, наредба шефа Војне мисије бр. 18, 1. 9. 1946. У оквиру дипломатских послова Војне мисије, један од занимљивијих, који је одредио Тито, био је предлагање заслужних лица из састава окупационих снага у Немачкој за доделу одликовања ФНРЈ. Новембра 1946. предложено је 35 *заслужних*, сви из састава совјетских окупационих снага (шеф војне управе, Василиј Соколовски, 30 генерала, два потпуковника и по један капетан и натпоручник). AJ-50-128-259, акт пов. бр. 102, 4. 12. 1946.

38 Пошто је у енлеској зони, у Брауншвајгу (Доња Саксонија) налазио центар индустрије за конзервирање воћа, поврћа и меса од шефа војне делегације (потпуковник Иван Јан Локовшек) и шефа секције за репарације и реституције у тој зони тражено је да пронађу стручњаке за конзервисање меса, воћа и поврћа и нарочито за израду пектина. Уз стручњаке требало је обезбедити одговарајућу литературу и машине за конзервирање, дакле, људе, знање и опрему. С друге стране, многи захтеви односили су се на конкретне стручњаке, наведене именом и презименом,

инжењери рударства, електротехнике, машинства, грађевинарства, топионичарства и обојене и црне металургије, радиофоније, индустрије стакла, хемијске индустрије, саобраћаја, за регулацију река и градњу пристаништа и многих других профила били су циљ *потраге* представника Војне мисије, а захтеви за ангажовањем немачких стручњака по земљама Централне Европе долазили су са самог врха југословенске власти.[39]

Пола године након формирања мисије у Берлину, средином лета 1946, у њеном саставу образован је Одсек за ангажовање стручњака (доцније VI одељење). Више месеци Одсек се припремао за пуни рад. У том периоду су разрађене две технике ангажовања, које можемо назвати активном и пасивном. Прва се наслањала на потенцијал Војне мисије, војних делегација по окупационим зонама и секција за репарације и реституције које су имале људство у Баден-Бадену (француска зона), Франкфурту на Мајни (америчка зона), Бад Залцуфлену и Бад Оајнхаузену (британска зона) итд. и састојала се у томе да југословенски представници путују, траже стручњаке и ступају у контакт с њима. Обично би се тражио контакт с неким значајним стручњаком из одређене гране, који би постао посредник у успостављању контакта с другима из исте бранше или предузећа. Друга се састојала у

стручном облашћу којом се бави па чак и адресом (нпр. за црну металургију и рударство). За потребе војске маја 1947. тражено је ангажовање 132 стручњака бродоградевинске индустрије (26 дипломираних инжењера, 42 конструктора, 30 цртача, 24 мајстора и 10 радника, специјалиста) и 66 ваздухопловне индустрије, са детаљно специфікованим стручним профилом, као и стручњаци за израду муниције. Међутим, у том тренутку није било познато да ли ће се и према таквим лицима примењивати уговори предвиђени за *цивилне стручњаке*. Већ почетком августа исте године отпочела је потрага за осам нових стручњака (машинство, хемија, електротехника). Том приликом наведено је да неке од стручњака треба ангажовати још у Немачкој како би присуствовали демонтажи опреме и машина из репарација. AJ-54-242-372, дописи Војне мисије, бр. 2164, 12. 8. 1946. и пов. бр. 502, 22. 9. 1946; AJ-106-56-78, депеша бр. 22453, 7. 8. 1947; AJ-25-87-219, пов. бр. 2652, 30. 8. 1947; AJ-54-242-372, допис Војне мисије шефу делегације у америчкој зони, пов. бр. 236, 25. 5. 1947, допис МНО, 28. 5. 1947. и допис Војне мисије, А бр. пов. 3, 2. 8. 1947.

39 Види извештаје и информације у вези са ангажовањем стручњака у Немачкој у архивској грађи председништва владе ФНРЈ (AJ-50-119-242; AJ-50-67-149), Министарства рударства (AJ-25-87-219) и ресорних министарстава. О модалитетима акције врбовања и техникама спровођења расправљали су председник Привредног савета Б. Кидрич и генерални секретар владе Љубодраг Ђурић. AJ-25-87-219, извештај, пов. бр. 157, 21. 1. 1947. О активностима једног делегата *на терену*, представника Министарства индустрије, Миленка Доберлета, на прикупљању информација, пројеката, опреме и стручњака у другом полугодишту 1947. године види: AJ-17-175-176, Извештај помоћнику министра индустрије, 30. 12. 1947.

оглашавању потреба ФНРЈ у новинама и на радио-станицама широм окупиране Немачке, при чему су такве огласе давали немачки стручњаци са којима је већ постигнут договор о ангажовању (позиви на својеврсно формирање стручних тимова). Дешавало се да немачки посредници направе већу штету од користи, као што је био случај са инж. Швиром који је прерано „разаслао своје агенте” и дао оглас, а многим пријављеним експертима обећао више него што је Југославији било прихватљиво. Ипак, све то омогућило је да Војна мисија, што непосредно (у њеним просторијама или канцеларијама војних делегација), што посредно (понуде стручњака достављене путем поште, односно савезничких одељења за везу која су обављала у прво време поштанске услуге) успостави везе са стручњацима „високог квалитета”, а потом, преко њих, и са другим стручњацима из „разних струка”. Следило је прикупљање података о стручности и професионалном искуству и њихово слање Министарству рада ФНРЈ, ради доношења решења. Међутим, спора и отежана комуникација са земљом условила је динамику слања стручњака, па их је до краја 1946. године отпутовало 109 (уз нешто чланова породица). Тек у пролеће 1947. почело је осетније ангажовање, па је до јуна стигло у ФНРЈ око 200 стручњака разних специјалности и око 100 чланова породица.[40]

Поједини немачки стручњаци, са којима су делегати ФНРЈ успоставили контакт раније, обављали су и делатности које се могу сврстати у категорију привредне шпијунаже. Инжењер Јоханес Гинтер, запослен америчкој фирми *Deutsche Telephonwerke* у Берлину, који је дуже време био у контакту са инж. Вугом, делегатом Министарства индустрије ФНРЈ, „израдио” је (заправо нелегално прекопирао) мноштво разних планова тог предузећа. Када су Американци начули о његовим везама с Југословенима, почели

40 АЈ-54-242-372, акт Секције за репарације и реституције у француској окупационој зони, пов. бр. 185, 30. 11. 1947. и Рп. пов. 379, 9. 2. 1947; АЈ-25-86-218, Месечни извештај за XI и XII 1946; АЈ-25-87-219, Извештај Војне мисије о ангажовању немачких стручњака, стр. пов. бр. 39, 12. 6. 1947. У вези са широком акцијом на проналажењу, вербовању и ангажовању немачких стручњака ишле су и пропагандне активности. Осим уобичајених разлога за популарисање сопствене земље и њеног система у иностранству, битан је био и ефекат на стручњаке као потенцијално употребљиву циљну групу. Мисија је пропагандну делатност обављала путем билтена (превод домаће штампе), дистрибуције фотографија и другог материјала редакцијама листова и радио-станица (претежно у совјетској зони), изложби (о обнови и изградњи и уметничких), иницијативе КП Немачке за превођење књижевних и других писаних дела, популарисањем активности на повратку ратних заробљеника (додела 13.000 божићних пакетића деци заробљеника крајем 1947, информисање о заробљеничкој штампи у ФНРЈ) и сл. АЈ-50-68-150, Извештај о раду Одељења за штампу, пов. бр. III/3, 7. 1. 1948.

су да га прате, па је поткрај 1948. године даљи боравак у предузећу и Берлину постао несигуран. Како је слање транспорта стручњака од половине 1948. године постало неизвесно, у Војној мисији је разрађен план за безбедно пребацивање Гинтера у ФНРЈ. Договорено је да замоли послодавца за одмор, који би провео код пријатеља у Швајцарској. Са уредним америчким документима Гинтер и супруга отпутовали би у Швајцарску, где би им југословенско посланство обезбедило транзитну визу за Аустрију и улазну за ФНРЈ. Југословенске власти припремиле су позивно писмо „од пријатеља из Швајцарске", које је требало да својом убедљивошћу омогући добијање америчке излазне и швајцарске улазне визе. С обзиром на то да немачким држављанима, одредбама окупационих власти, није било дозвољено држање страног новца, то је у посланству у Берну организовано да се у некој швајцарској банци отвори акредитив на име инж. Гинтера и његове супруге у износу од 2000 швајцарских франака (наводно за шест недеља боравка) и да се тај акредитив придружи позивном писму. Коначно, требало је купити авионску карту на релацији Берлин–Берн и приложити је уз писмо (карте су се плаћале страном валутом, па их он као Немац није могао купити). До средине јануара 1949. године све активности из плана отпочеле су, а Гинтера је у Крању, у фабрици *Искра*, чекало намештење.[41]

Први месеци рада Мисије на ангажовању стручњака обиловали су тешкоћама. Једне су настале „услед нередовних послератних прилика", а друге због нерашчишћених обавеза које је требало да власти ФНРЈ преузму према стручњацима. Одсуство железничког саобраћаја свело је на минимум могућност слања стручњака и нарочито њиховог намештаја. Немогућност транспорта намештаја довела је да многи стручњаци одбију да потпишу уговор. С друге стране, мањак стамбеног простора у ФНРЈ ограничавао је могућност упућивања породице (предлагано је да она крене за стручњаком са 2-3 месеца одлагања), што је будило сумњу и такође доводило до непотписивања уговора. Често се дешавало да југословенска предузећа и установе у документима којима су тражени страни стручњаци не дају детаљне податке о радном месту и врсти рада, па није било могуће у Немачкој пружити прецизне одговоре. Такође, нису били јасни подаци о висини примања која се могу очекивати, односно каквом се квалитету живота могу надати с обзиром на приходе. У вези с тим била је и непознаница у питању курса, јер уговорна клаузула којом је омогућено слање дела уштеђевине у Немачку није садржала курс по којем ће се динари мењати за рајхсмарке (РМ). На конкретна питања стручњака о условима становања, могућностима добијања или набавке намештаја и сличном – у Мисији

41 АЈ-25-165-438, акти Војне мисије, пов. бр. 706, 3. 11. 1948. и 16/1, 18. 1. 1949.

најчешће нису знали шта да одговоре. Одбијајући фактор за стручњаке са школском децом представљала је и чињеница да у ФНРЈ није било немачких школа, а предлог да се макар млађа деца упишу у југословенске школе није наилазио на претерано разумевање.[42]

Ипак, до пред крај 1946. године Мисија у Берлину успела је да закључи 90 уговора и да са знатно већим бројем стручњака започне преговоре. Међутим, некако у то време појавила се нова, како је у изворима наведено – „фатална запрека” у раду на ангажовању. Био је то све већи отпор војне администрације СССР-а приликом издавања пропусница за излазак и путовање немачких стручњака у ФНРЈ. Узрок томе било је замашно врбовање и масовно пребацивање немачких стручњака на рад у Совјетски Савез, што је запретило да доведе до потпуне обуставе њиховог упућивања у Југославију. Иако је влада ФНРЈ показала намеру да спорно питање хитно реши, на основу појединачног слања стручњака (не у групама) које је уследило у наредном периоду, намеће се закључак да је тај проблем совјетска страна гледала као типично бирократску ствар, какву обично прати изузетна спорост у решавању.[43]

Први стручњаци који су из Берлина кретали пут Југославије путовали су у групама до 20 особа, лошим аутобусом (марке White), који се није могао загрејати, праћеним камионом за превоз робе. Сразмерно потребама број стручњака био је мали, транспорт људи и пртљага обиловали су тешкоћама. Путовало се данима, кроз разрушену средњу и југоисточну Европу, у условима отежаног снабдевања основним потрепштинама и тешког добијања путних дозвола. Транспорт од 24. новембра 1946. године путовао је шест дана, без добро решеног питања успутних коначишта. Након обнове железничке мреже, у првој половини 1947, Одсек за ангажовање обезбедио је вагоне (теретне) за превоз већих група (50–90 особа), што и даље није било довољно. С обзиром на све већу понуду немачких стручњака и растуће потребе привреде ФНРЈ, Одсек је тражио да Министарство саобраћаја обезбеди путничке вагоне и то „за почетак са 200 места за по 100 путника” (да свако, због дугог путовања, добије два седишта), као и по четири вагона за пртљаг. Такође, очекивало се да министарстава рада и саобраћаја унапред утврде време поласка воза из Београда и рокове и да о томе бар неколико дана раније обавесте Војну мисију. Како су потре-

42 АЈ, Генерална дирекција металургије Владе ФНРЈ (23)-87-219, акт Војне мисије пов. 3920, 9. 12. 1946. Курс није био небитна ствар пошто је у јеку ангажовања Немаца (1948) дошло до његове промене. До јуна 1948. марка је ојачала и мењала се за пет динара у односу на претходни период када је вредела два динара. АЈ-25-163-436, Информација Одсека за кадрове у привреди, 13. 8. 1948.

43 АЈ-23-87-219, предмети Министарства рада пов. бр. 30 и бр. 98, I 1947.

бе предузећа за немачким стручњацима у лето 1947. године износиле око 2000 особа (с члановима породица 5000–6000 путника) у Војној мисији се веровало да ће ускоро бити потребни бар двоструко већи транспортни капацитети.[44]

Свакако да се толики број стручњака (и породица) није могао врбовати и превести у кратком року, али приметно је да је од лета 1947. забележен већи успех у ангажовању. Систем који је разрадила Војна мисија почео је да даје резултате. У Немачкој се прочуло да ФНРЈ ангажује стручну радну снагу, чему су допринеле медијске информације (написи у новинама и једна емисија берлинског радија, с краја 1946)[45] и активности Војне мисије и писама која су слали раније запослени стручњаци. У Мисији су веровали да би у врбовању били још успешнији ако би на терену било више повереника, боље организованих и адекватније плаћених. [46] Током августа 1947. у ФНРЈ је отишло 135 стручњака (16 са високом школом, 73 са средњом и 44 КВ радника) и 161 члан породице и примљене су 843 странке, од којих је 356 понуда послато у земљу на сагласност, а 44 странке су одмах ангажоване и транспортовано (није била потребна сагласност). Септембар је био још успешнији са упућеним 191 стручњаком (21 доктор и инжењер, 51 техничар и 114 занатлија) и 253 члана породица.[47]

---

44 Могућност масовнијег коришћења железнице за транспорт људи и посебно намештаја остала је ограничена. Мисија није успела да обезбеди довољно вагона, а стручњаци који су већ радили у ФНРЈ и којима је обећан транспорт покућства, почели су да се жале. Њихово инсистирање на допремању намештаја појачала је вест (непроверена) да је почетком 1947. године управа Берлина донела пропис о заплени неискоришћеног намештаја. Тако је инж. Вилхелм Шол захтевао да се допреми читаво његово покућство (спаваћа соба, трпезарија, herrnzimmer, дечја соба, кухиња са електричним шпоретом и др.) што би захтевало читав вагон. AJ-25-86-218, Месечни извештај реферата за ангажовање за новембар и децембар 1946; AJ-25-87-219, Извештај о ангажовању немачких стручњака, стр. пов. 39, 12. 6. 1947; AJ-11-12-43, акт Војне мисије I. бр. 3805, 6. 5. 1947. и допис инж. Шола, 15. 7. 1947.

45 AJ-25-86-218, Месечни извештај реферата за ангажовање за новембар и децембар 1946. Једног децембарског преподнева забележена је рекордна посета од 45 заинтересованих стручњака.

46 AJ-25-87-219, Извештај о ангажовању стручњака за август, 12. 9. 1947. Такав став потпуно је занемариво совјетске примедбе да је Војна мисија прегломазна (само на набавкама радило је средином 1947. око 100 лица), те да за те послове не би требало бити ангажовано више од 20-30 људи. AJ-50-67-149, Извештај, пов. бр. Секр. 2680, 18. 6. 1947.

47 Највећи број послатих понуда и у земљу упућених стручњака био је за металску и грађевинску струку. AJ-50-67-149, Извештај о ангажовању за август, 12. 9. 1947, стр. пов. S-55, 16. 9. 1947. и Извештај о ангажовању за септембар, стр. пов. S-58, 10. 10. 1947.

Интензитет упућивања стручњака и породица варирао је, али прву половину 1948. карактерише осетан раст броја транспорта и путника. Возови су из Берлина полазили на 10-20 дана, често са више стотина људи (са репатрирцима и 500). Међу највећим били су транспорти од 22. маја (299 стручњака и чланова породица, од планираних 322), од 25. маја (планиран је полазак 382 особе, али услед лоше организације исхране отпутовало је 260) и од 14. јуна 1948. године (282 лица). Следећи транспорт, за који је од совјетских власти одобрење тражено 19. јуна (за 272 лица), морао је две седмице да чека, да би био одбијен, а у новом списку могли су се наћи само Југословени. Током лета број путника у транспортима смањивао се (178 у јулу) и до јесени (пошто је Резолуција ИБ уобличила нове односе), њихова бројност опала је на 10-15 стручњака. Породице више није било могуће превести, а стручњаци су скривани међу репатрирце, што не би увек промакло граничним контролама.[48] Рута из Берлина преко ЧСР и Мађарске постала је тешко одржива, да би почетком 1949. године сасвим замрла. Једино је веома мали број супруга и деце стручњака запослених у ФНРЈ још успевао да добије транзитну визу и отпутује.[49] Нови путеви тражиће се из западних зона,[50] што неће ићи лако због јаких контрола и захтеваће време

48 AJ-25-87-219, акт Војне мисије пов. бр. 179, 19. 3. 1947; AJ-25-164-438, акт Војне мисије пов. бр. 410, 11. 7. 1948; AJ-25-167-439, акт Војне мисије пов. бр. 241, 22. 4. 1948; AJ-25-167-440, акт Војне мисије пов. 39, 15. 1. 1949; AJ-50-68-150, извештаји Конзуларног одељења за III, V, VI и VII 1948; AJ-25-163-436, допис социјалног аташеа Амбасаде у Прагу, 26. 5. 1948.
У транспорту од 28. 9. 1948, у којем је уз око 70 репатрираца било 14 стручњака, немачки цариник је после совјетске контроле открио двојицу Немаца и извео их из воза. Један од њих, инж. Бернер, при поласку је одложио два кофера у теретни вагон. Пошто је откривен, а не желећи да се сазна за пртљаг осталих стручњака, напустио је воз без кофера. Војна мисија је Министарство рада обавестила о томе и тражила да се кофери врате, међутим, како се то није десило до средине јануара било је јасно да су изгубљени, а Бернер је остао без зимског веша, капута, ципела и литературе. AJ-25-163-436, Извештај о путовању транспорта, пов. бр. 3618, 12. 10. 1948; AJ-50-68-150, Извештај Конзуларног одељења за октобар 1948; AJ-25-167-440, акт Војне мисије пов. бр. 33, 15. 1. 1949.

49 Мада је захтева било много, број издатих виза био је симболичан. У 1949. години, до средине фебруара издата је једна виза (супрузи стручњака), а у априлу две. Иако су тада *умекшали* визну политику, Совјети су захтевали податке о радном месту стручњака и изјаву о повратку након истека уговора (о чему органи ФНРЈ дуго нису били кадри да се договоре). AJ-25-163-436, акт Војне мисије пов. бр. 113, 16. 2. 1949; AJ-25-158-418, акти Војне мисије пов. бр. 258, 22. 4. 1949. и бр. 556, 28. 4. 1949.

50 О слању група немачких стручњака из западних зона уз репатрирце, види: AJ-25-163-436, акти Војне мисије пов. бр. 94, 11. 2. 1949. и бр. 965, 20. 7. 1949. и пов. бр. 4796/49-XIV-2, 29. 6. 1949.

(заправо биће у већем обиму готово немогуће док не дође до политичког приближавања).[51]

Питање упућивања чланова породица у ФНРЈ није се постављало ни у Београду ни у Војној мисији у Берлину. Било је пожељно да се супруге и деца стручњака придруже својим мужевима и очевима, привременим југословенским радницима и службеницима. Како су они имали по уговору право на слање дела зараде у Немачку, у страној валути (РМ), то је присуство породица смањивало одлив преко потребних девиза (средином 1947. ти су издаци месечно прелазили 30.000 РМ). Други разлог за спајање стручњака с породицама био је психолошке природе, јер се, с правом, очекивало више рада и посвећености на радном месту.[52]

Спорост у давању одговора на молбе немачких стручњака за рад у ФНРЈ била је одлика читаве кампање ангажовања. Одсек при Војној мисији у Берлину, након што би ступио у контакт са стручњаком, формирао је његов досије, са општим (личним) подацима и стручном квалификацијома (образовање, стручни профил, искуство). Такав досије (а у Мисији их је стално било много) достављан је Министарству рада, да би га оно проследило надлежним савезним и републичким органима који су одлучивали да ли им стручњак одговара. Досије допуњен одговором ресорног органа потом је *путовао* преко савезног Министарства рада у Берлин, у Војну мисију, што је све скупа могло да траје месецима. Таква процедута везивала је руке Војној мисији и онемогућила масовније слање стручњака. Иако је више пута тражено да се одговори ресорних органа упуте у Мисију депешом (а не да се чека да досијеа поново допутују у Берлин), локална бирократија остала је углавном глува, што је пуно коштало привреду Југославије, која је вапила за специјалним знањима и искуствима (одсек за ангажовање Вој-

51 AJ-25-164-438, пов. бр. 383, 13. 1. 1949; AJ-10-9-10, перс. 578, 25. 1. 1949; AJ-25-163-436, акт Војне мисије пов. бр. 94, 11. 2. 1949, пов. бр. 113, 16. 2. 1949, акти Војне делегације у британској зони, пов. S. бр. 36, 12. 3. 1949. и S. бр. 39, 4. 4. 1949; AJ-25-158-418, акт Војне мисије пов. бр. 258, 22. 4. 1949. Слободни промет возним картама у Западној Немачкој почео је 1. 3. 1950, што је омогућило једноставније путовање. AJ-25-163, акт Војне мисије бр. 74, 24. 2. 1950 (текст из листа *Телеграф*, 23. 2. 1950).

52 Стручњаци су били незадовољни што породице нису доведене у ФНРЈ (посебно ако им је егистенција у Немакој била угрожена) и што су изостајале или касниле пошиљке поште (нарочито из унутрашњости и Словеније), пакети (неретко спас породицама да избегну глад) и новац. Отпор стручњака био је утолико већи јер се радило о уговорним обавезама. AJ-25-87-219, акт Војне мисије, Секр. пов. бр. 884, 20. 2. 1947; Извештај о ангажовању немачких стручњака, стр. пов. бр. 39, 12. 6. 1947.

не мисије је од половине априла до краја маја 1947. упутио на мишљење у ФНРЈ преко 400 досијеа, а до половине јуна није добио ни једно решење). Многи немачки стручњаци, а посебно најбољи, након вишемесечног чекања, губили су наду у упослење, и ако у међувремену нису успели да пронађу посао у Немачкој, пријављивали су се за одлазак у друге земље.[53]

Сем спорости, тешкоће је стварала слаба координација приликом дефинисања потреба за страним (немачким) стручњацима. Када су у лето 1947. дошли у Берлин посебни делегати Министарства рада и донели списак потреба (сачињен у сарадњи савезних ресорних министарстава и председништва владе ФНРЈ) чинило се да ће се лакше и са више извесности наставити активности на том пољу. Међутим, списак није садржао за сваког стручњака ужу специјалност. Истовремено, делегати разних министарстава доносили су своје спискове са потребама, који су се каткад сасвим разликовали од оног који је достављен посредством Министарства рада и за који су сама та министарства претходно сачинила предлог.[54]

Главна тешкоћа у раду одсека за ангажовање стручњака у Берлину била је очување тајности. Послови на ангажовању скривани су од окупационих сила пошто оне на то нису гледале благонаклоно. Проблем је био што држављанима Немачке, према прописима Контролног савета, није омогућено слободно кретање, а напуштање земље немогуће без његовог решења.[55] У прво време нарочито поверљиво се приступало врбовању стручњака из западних зона. Међутим, још пре краја 1946. године до јавности су дошле не сасвим прецизне али основане информације о ангажовању Немаца за потребе ФНРЈ. У енглеској штампи се 11. децембра 1946. године, под насловом „Стручњаци за Југославију” појавио текст агенције *Pojmeps*

53 АЈ-25-87-219, Извештај о ангажовању немачких стручњака, стр. пов. бр. 39, 12. 6. 1947.

54 Представници Планске комисије НР БиХ донели су у Берлин списак који није имао никакве везе са списком достављеним неколико дана раније савезној влади (9. 5. 1947), а директно тражење стручњака у иностранству наставило се иако је још 1946. године влада одредила Министарство рада ФНРЈ као једино надлежно. АЈ-50-67-149, Извештај о ангажовању за август, стр. пов. S-55, 16. 9. 1947.

55 Југословени су настојали да покрену питање слободног врбовања стручњака по окупационим зонама Немачке и слободан излаз за све оне који би пристали на радни ангажман, али у томе нису били успешни. С таквим идејама очекивала се и Конференција министара иностраних послова савезничких сила (Москва, 10. 3. 1947). Истовремено, ни сами нису знали каква правила о кретању Немаца важе у том тренутку (фебруар 1947), али били су спремни на илегално одвођење стручњака. АЈ-507-IX, 86/III-11, Записник Информативне конференције од 4. 1. 1947; АЈ-54-242-372, акт Секције за репарације и реституције у британској окупационој зони, Рп. пов. 379, 9. 2. 1947.

у којем је наведено да је у Београд из Берлина стигло 100 до 200 стручњака „да би код шестогодишњег [*sic*] плана сарађивали при претварању Југославије од аграрне у индустријску земљу." Новинар је очигледно добро знао да су странци врбовани посредством Војне мисије у Берлину, да су махом прихватили уговоре на три или четири године, да међу стручњацима има инжењера за радиофонију, електротехнику, машинску индустрију и за топионице.[56] Тешкоћу је представљало то што су стручњаци из западних зона морали кришом да пређу у источни део Берлина ради одласка у ФНРЈ. Њима је готово немогуће било да добију пропусницу за кретање између окупационих зона (нарочито према совјетској). Према виђењу шефа Одсека за ангажовање стручњака, инж. А. Станића, ово „илегално прелажење зона противно је немачком менталитету, а скопчано је и са неугодностима за њихове породице које остају у западним зонама". О илегалном доласку у Берлин читавих породица тек није могло бити речи. Истовремено, у Мисији је владао страх да се услед обимније акције врбовања у пословање не умешају Контролно веће или команданти западних зона, што би акцију могло да редукује.[57] Ипак, илегални преласци међузонске границе повремено су организовани. У јулу 1947. између војне делегације у британској зони и Војне мисије договорен тајни прелазак петорице стручњака. Њих би са совјетске стране, код места Хелмштет (између Брауншвајга и Магдебурга) сачекао југословенски делегат који би дан раније дошао у Берлин и који не би смео да дозволи да Совјети врате стручњаке Британцима. Стручњаци су добили шифрована имена, а читав предмет, ако би се о њему морало причати телефоном, кодиран је са „допис S5H".[58]

56 AJ-50-119-242, Информација шефа Војне мисије бр. 761, 11. 12. 1946.

57 AJ-25-87-219, Извештај Војне мисије, стр. пов. бр. 39, 12. 6. 1947. и допис I. бр. 4459, 24. 5. 1947; AJ-50-67-149, Извештај о ангажовању за септембар, стр. пов. S-58, 10. 10. 1947. Непријатност услед одласка на рад у Југославију описао је инж. Вилхелм Шол. Његова је породица остала у Немачкој и непосредно пред полазак у ФНРЈ супруга је позвана на саслушање у америчку војну полицију. Од ње су тражени подаци о бројности немачких стручњака у Југославији, времену одласка, делатностима које су обављали. Како она није знала ништа и како, према речима Шола, није желела да даје податке „о својој будућој пријатељској земљи", саслушање се није завршило учтиво. Коначно, иследник је предложио госпођи Шол да остане у Берлину и да позове супруга да се врати како би ступио у америчку или аргентинску службу. AJ-11-12-43, допис B. Шола, 15. 7. 1947.

58 AJ-54-242-372, допис Секције за репарације и реституције у британској зони, Рп. пов. бр. 929, 24. 7. 1947. Иако је илегални прелазак граница противан немачком менталитету, било је и супротних примера. Тако је машински инж. Ханс Шулц, који је живео у Либеку (британска зона) тек у петом покушају успео да се пребаци до Берлина. AJ-25-87-219, акт пов. бр. 179, 19. 3. 1948.

Како би се очувала тајност при ангажовању и спречиле критике Савезника у случају *проваљивања* акције, Војна мисија је настојала да пронађе привидно легални пут. Идеја је била да се стручњаци из западних зона фиктивно запосле у индустријским фирмама у Берлину. Предлог који је, судећи по изворима, потекао од шефа Војне делегације у америчкој зони, мајора Фрање Ожболта, претпостављао је да се у Берлину нађе фирма која је у доброј вези с Трговинском делегацијом ФНРЈ (најбоље неки инжењерски биро) или да се оснује нова фирма са том сврхом. Таква фирма издавала би стручњаку уверење да је ангажован за њене потребе, што би му омогућило ослобађање од обавеза према Радничкој комори (Arbeitsamt) и несметано кретање до Берлина. Мисији се Ожболтов план допао, па је даље разрађивала и могућност „легалног” пребацивање у Берлин и чланова породица стручњака.[59]

Тајно пребацивање немачких стручњака између зона наставило се наредних месеци, а кампања коју је против такве праксе новембра 1947. почела западна штампа (социјалдемократска), условила је да се одустане од упућивања стручњака у великим транспортима и да се настави у групама (2-3 лица). Повећање дискреције било је утолико важније што се очекивала конференција Савета министара у Лондону.[60] Међутим, у очувању дискреције повремено су највеће тешкоће правили органи из земље. Савезни пројектантски биро за разводна постројења и далеководе крајем 1948. водио је преписку са породицама стручњака који су радили у ФНРЈ, наводећи у њој детаље који су могли компромитовати (иначе већ илегалан) рад Војне мисије на ангажовању (имена и презимена, установе у којим раде, опис уговора и сл). Мада је циљ преписке био да се умоли Војна мисија да узме у заштиту станове ангажованих стручњака, што је била пракса коју је Мисија имала до краја 1947. године и која се састојала у издавању тзв. „заштитних писама” за станове, али пракса која се више није могла одржати, њена последица је могла бити објављивање неког таквог документа у штампи. Бојазан је била утолико оправданија што су иностране преписку Совјети цензурисали.[61]

59 AJ-54-242-372, допис шефа Војне делегације у америчкој зони, б.б, s.d. (после 7. 5. 1947); AJ-25-87-219, Извештај о ангажовању немачких стручњака, стр. пов. бр. 39, 12. 6. 1947.

60 AJ-50-119-242, допис МИП, бр. 422808, 14. 11. 1947.

61 Сем што савезничке власти нису на такву праксу гледале повољно и што је она била супротна окупационим и немачким прописима, у самој Мисији су имали дилему у погледу издавања „заштитних писама”. Наиме, с обзиром на веома тешку социјалну ситуацију и несташицу стамбеног простора, сматрало се да није морално исправно да у једном великом стану живи једна особа, док „хиљаде фамилија […] живе у подрумима”. AJ-25-167-440, акт Војне мисије, пов. бр. 61, 26. 1. 1949; AJ-11-87-286, бр. 190. 1. 3. 1949.

Посебан проблем Војне мисије при ангажовању стручњака чинило је питање исхране. Особље Мисије снабдевало се основним животним потрепштинама у совјетској интендантури у Берлину, па је властима Црвене армије била позната њихова бројност. Свако увећано требовање хране могло је изазвати подозрење власти, а довољно новца за набавку хране на црном тржишту није било. Истовремено, с обзиром на планирање и реализацију слања транспорта стручњака у ФНРЈ, потреба за брашном, сланином, мармеладом, путером, кромпиром, луком, конзервисаним млеком, цигаретама и др. повећала се вишеструко. Мисија није била у обавези само да обезбеди храну за путнике у транспорту (који је трајао и по 15 дана), већ и за стручњаке и породице који су у Берлину чекали на одлазак, што је могло да потраје и по двадесетак дана. Стога је стално понављана молба властима у Београду да обезбеде довољне количине хране, посебно дечје (млеко, кекс, шећер).[62]

Транспорти су кретали лоше снабдевени, вође пута нису имале довољно новца за храну, а набавка намирница кочила је ионако споро кретање. Лош утисак на путнике и лица која су их с перона берлинске станице пратила остављало је примање скромних пакета намирница. Иако су у Мисији веровали да би споро путовање и неудобност теретних вагона пали у засенак ако би путници имали довољно хране, дешавали су се велики пропусти. Транспорт од 22. маја 1947. имао је хране за тек неколико дана, недовољно ни за пролаз кроз ЧСР, а транспорт из августа није имао канте за воду и казане за кување.[63] Под најнепријатнијим околностима путовао је транспорт од 22. маја 1948. године. Први пропуст била је маршрута, која је делом ишла преко америчке зоне, што је војницима САД омогућило детаљну контролу, па је један стручњак (према вођи пута – *најбољи*) изве-

62 Количине хране која је упућивана у Берлин није била мала, али у време већих транспорта није покривала потребе. Само у августу 1948. тражено од Министарства спољне трговине да достави 300 кг мармеладе, 400 кг макарона, 600 кг пасуља, 10 кг чаја и 60.000 цигарета *Морава*. AJ-25-87-219, Извештај о ангажовању немачких стручњака и раду по том питању, стр. пов. бр. 39, 12. 6. 1947; AJ-25-163-436, пов. бр. 952, 18. 8. 1948; AJ-50-67-149, Извештај о ангажовању за септембар, стр. пов. S-58, 10. 10. 1947.

63 Дешавало се да се казани не врате из земље, што је приморавало Мисију да купује нове, међутим у Берлину их је тешко било набавити јер су били дефицитарни. С друге стране, потрага за казанима у земљи била је углавном неуспешна, а одговорност су Војна мисија и *Трансјуг* међусобно пребацивали. AJ-25-87-219, Извештај о ангажовању немачких стручњака, стр. пов. бр. 39, 12. 6. 1947; AJ-25-163-436, пов. бр. 952, 18. 8. 1948; AJ-25-167-439, акт Војне мисије, пов. бр. 241, 22. 4. 1948; AJ-50-67-149, Извештај о ангажовању за август, 12. 9. 1947. и акт Војне мисије стр. пов. S-55, 16. 9. 1947.

ден везан из воза. Затим, нису обезбеђени пакети суве хране, нити канте за воду. Након три дана остали су без намирница и оброци су били веома скромни (ретка чорба за ручак), па су већ при уласку у ЧСР стручњаци почели јавно да протестују, мада је требало чувати тајност транспорта. Број путника се осипао и до Прага их је стигло 260, уместо 382. Амбасада у Прагу такође није имала хране, па се покушало с поделом *експоната* који су били вишак на пољопривредној изложби, међутим дан раније службеници трговинског изасланства поделили су сир и друге намирнице међу собом. Колективна виза, која се плаћала за све уписане путнике (без обзира што их је преко 100 отишло) и задржавање композиције од 58 вагона ради снабдевања успут подизали су трошкове. Мисија, која је тврдила да је утоварено довољно хране (2100 кг хлеба, 400 кг кромпира, 150 кг меса, 100 кг макарона, по 50 кг масти, шећера, пасуља, брашна за запршку и 125 кг других намирница, као и цигарете, огрев и сл., што је по особи требало да обезбеди 1,5 кг намирница дневно), хитно је послала представника у Праг, али вођа пута, за којег се тврдило да је присуствовао припреми композиције, није се сећао у који вагон и да ли је храна утоварена. Уз тешкоће воз је ипак стигао у Нови Сад, где је делегат Министарства рада преузео путнике, а вођа пута није нашао за сходно да извести о тешким аномалијама које су се десиле (уопштено је навео да није било довољно хране, те да су неки путнички вагони прокишњавали, а теретни имали оштећења). Нажалост, архивска грађа не даје увид да ли је покренута истрага због читавог случаја, али јасно сведочи о негативним реакцијама и бламажи о којој су странци даље ширили вести.[64]

Дефицит у храни у Берлину ипак није спречио расипање. Опсежна потрага за стручњацима и неизвесност у погледу трајања процедура током припрема транспорта налагала је стварање залиха. Током прве половине 1948. обезбеђени су канали којима су веће количине намирница стигле у Берлин (из земље и куповином у Немачкој). Међутим, онемогућавање транспорта стручњака након Резолуције ИБ довело је до гомилања хране у магацину. До пролећа 1949. затекло се непотребних 7,5 тона брашна, 85 кг масти, 800 кг шећера, 750 кг пасуља, 1500 кг конзерви, 280 кг соли, 400 литара уља, 190 кг макарона и 35.000 комада цигарета. Неке производе после две године захватила је буђ и почело је кварење. Почетком 1949. Мисија је предложила да се вишкови продају на црној берзи, тим пре што су долазили топлији дани, али у Београду су сматрали да магацин не треба ликвидирати, већ брашно од кварења сачувати просејавањем. Иако је Ми-

64 АЈ-25-163-436, акт социјалног аташеа амбасаде у Прагу, 26. 5. 1948, акти Војне мисије, пов. бр. 343, 27. 5. 1948, 356, 4. 6. 1948. и акт пов. бр. 40, 18. 6. 1948.

сија приметила да се при сваком просејавању губи око 500 кг, што кошта 700 марака, до маја проблем још увек није био решен.[65]

Недостатак хране био је главна препрека позивању већег броја стручњака из западних зона, али тешкоћу су представљале и путне исправе. Војна мисија је немачке стручњаке упућивала у ФНРЈ као репатрирце, што је изазвало подозрење чешких пограничних власти, па су граничари су почели да захтевају детаљне податке за сваког путника у транспорту – место рођења, народност и др. (под тим условима, у виду репатрираца, могли су се превести појединачни стручњаци, али не и групе).[66]

Како би се врбовање и ангажовање стручњака широм западних зона Немачке лакше обавило, именовани су нарочити делегати. Они су Одељењу за ангажовање при Војној мисији сугерисали да је потребно, зарад очувања тајности, отворити посебне бирое у појединим привредним центрима, које би водили одани инжењери, Немци. Они би ступали у контакт са другим стручњацима и припремали ангажовање према упутствима делегата, за шта је био је потребан кредит од 5000 РМ месечно. О обиму трошкова у вези са ангажовањем сведочи и износ од преко 438.000 марака који је у периоду март–август добила Делегација Министарства рада при Војној мисији.[67]

Војна мисија и сукоб са ИБ

Стање у Војној мисији, и нарочито, послови на ангажовању стручњака постали су сложени након избијања сукоба на линији ИБ, када је администрација СССР-а почела да омета рад. Још почетком јуна 1948. јављено је из Берлина како се однос према Мисији „потпуно измјенио" и да се све теже „обављају и најситнији послови." Совјети су најпре изјавили како више неће хранити особље и почели су да ометају одлазак репатрираца и стручњака. Захтев за враћање две групе Југословена (114 лица) чекао је

65 AJ-25-163-436, предмети пов. бр. 1398/1949. и 3073/1949.

66 AJ-25-87-219, Извештај о ангажовању немачких стручњака, стр. пов. бр. 39, 12. 6. 1947.

67 После монетарне реформе у западним зонама порасли су трошкови представника ФНРЈ, а између зона јавиле су се разлике у ценама. Ручак у бољем ресторану у француској зони коштао 6–8 ДМ, у америчкој 12–20, а у совјетској 60–150 источних марака (у вредности од 17–42 ДМ), а слично је било и са бољим мушким оделима, која су стајала 500–600 ДМ (француски део), 500–1.000 ДМ (амерички) или 3.000–4.000 источних марака, тј. 860–1140 ДМ (совјетски). Источна марка вредела је званично 15 динара (као и западна), а реално 3,5 пута мање (за један долар плаћало се 16–18 ДМ и чак 60 источних марака). Исто; AJ-25-167-440, пов. бр. 952, 18. 8. 1948; AJ-50-68-150, Захтев Војне мисије за повећање принадлежности, пов. V, 20. 10. 1948.

на дозволу готово два месеца (август–септембар 1948), а претходило му је више од десет ургенција. Омладинцима из Савеза немачке омладине, који су се упутили на ОРА, у јулу је забрањен одлазак, а делегацији АФЖ онемогућено је учешће на конгресу у Берлину. Добијање виза за совјетску зону постало је реткост, дозвола за транспорт 182 машине из француског сектора, које је ФНРЈ добила на име репарација, месецима није потписана и чињене су разне тешкоће при реституцији имовине (недоношење решења о враћању давно идентификованих вагона, дрвне грађе, текстила), па се дешавало да се та имовина израубује или утроши. Ускоро је совјетска управа јавила, позивајући се на некакво решење Контролног савета из 1945. године, да једна војна мисија не може имати више од 10 чланова и да ће смањити следовања хране, а почела је захтевати и податке о последњем боравишту стручњака који се из Југославије враћају у Немачку, како би забранили долазак резидентима западних зона. Совјетски команданти нису одговорили на молбу да се у Берлину постави изложба *Југославија у борби и обнови*, а в. д. шефа Хотићу претили су протеривањем Војне мисије због публиковања билтена о Резолуцији. Притисци су настављени оптужбама да се особље или лица са документима Војне мисије и други представници ФНРЈ баве шверцом и шпекулацијама (што је донекле било тачно, али не другачије него пре), инсистирањем на даљем смањењу особља (не више од 20–25 укупно) и поистовећивањем Мисије са криминалцима који су чинили кривична. С друге стране, на бројне захтеве и ургенције које су Мисија и делегати упућивали, Совјети најчешће нису одговарали, па чак се и на састанцима дешавало да не добију ни један конкретан одговор.[68]

Проток времена није донео олакшање. Власти ДР Немачке 8. децембра 1949. отказале су гостопримство Војној мисији ФНРЈ. Потпуковник Сибиновић, в. д. шефа Мисије, обратио се тим поводом генералу Василију Чујкову, председнику совјетске контролне комисије. Међутим, протест због отказивања гостопримства у време кад Војна мисија не ради (касно по подне), онемогућавања „нормалног живота” и кретања запослених, једнодневне блокаде њихових станова, преметачине, одношења у полицију личних ствари без издавања потврде, спречавања било какве комуникације, ускраћивања хране до поднева 9. децембра и других недипломатских и противправних мера предузетих према особљу и имовини Војне мисије –

68 AJ-507-ИХ, 86/III-19, допис партијског опуномоћеника, бр. 15, 9. 7. 1948; AJ-507-IX, 86/III-21, акти партијског опуномоћеника, ев. бр. 19, 14. 8. 1948. и 27, 22. 9. 1948. и акт Генералштаба, стр. пов. 514, 18. 8. 1948; AJ-50-68-150, Извештај о раду 3. одељења у јуну, пов. бр. 275/III, 13. 7. 1948, акт Генералштаба, пов. бр. 389, 14. 7. 1948, Извештај о раду конзуларног одељења за јул 1948, Извештај о раду конзуларног одељења за новембар 1948. и акт МИП-а, бр. 429932, 4. 11. 1948.

остали су без одговора, након чега је Мисија наставила рад у британском сектору Берлина.[69]

Још средином октобра 1947. године, ради увида у стање на терену, представник за инвестиције СПК, инж. Живко Владисављевић, отпутовао је у Немачку и запазио је да бројне савезне и републичке делегације делују неповезано, чак конкурентски. Оценио је да нема службеника који су способни да ангажовање Немаца обаве на стручан начин, јер су слабо владали језиком, а сем шефа (М. Димитријевића) нису ни политички дорасли за рад у иностранству.[70] Од објективних потешкоћа, највећу је представљао отежан саобраћај. Никада се није знало колико ће вагона стићи у Берлин, а распоред коришћења (за потребе делегација) и сврха (за материјал и опрему или људство) правио се дан-два пре повратка, тако да је „унапред организован и промишљен рад немогућ".[71] Путовање је чинило тешкоћу за себе. Дешавало се да воз више дана стоји у Берлину, без довољно хране и места за седење, током путовања збивале су се крађе, а у једном транспорту из вагона је у близини Новог Сада на железнички насип избачен пртљаг. Вести о туробним условима путовања проширили су се Берлином. Било је стручњака који би радо ишли на рад у ФНРЈ, али се нису усуђивали да се упусте у путовање (поједини путници су након транспорта завршили у болници), а било је и случајева преотимања (представници БиХ су се жалили да су у Новом Саду „просто отети стручњаци који су били за њих одређени").[72]

Почетком 1948. године погоршали су се услови за ангажовање немачких стручњака. Томе је допринело очекивање да ће се привредна ситуација у Немачкој у скорије време побољшати, активности других земаља на ангажовању стручњака, као и вести из Југославије које су слали стручњаци

69 *Dokumenti o spoljnoj politici*, *1949*, 334–336, 497.

70 Забележен је случај службеника Мисије који је Крушевљанки која је боравила у Немачкој од 1943. године рекао да ће је по повратку у земљу одмах ухапсити зато што је била тамо на раду (AJ-41-115-206, Извештај инж. Ж. Владисављевића, 15. 12. 1947). Иначе, Владисављевић је и сам био током рата у Немачкој (1942–1944), где је радио на Техничкој школи у Берлину код чувеног хидроенергетског стручњака Адолфа Лудина, који ће од 1947. године предводити велики контрукциони биро у ФНРЈ.

71 Октобра 1947. у Берлин је позвано 600 стручњака и чланова породица ради одласка у ФНРЈ. Многи од њих су „ликвидирали своја домаћинства", неки побегли из западних зона, а онда су обавештени да не могу путовати јер је обезбеђено места за само 100 особа. Тиме се не само кварила слика о Југославији, већ су се стварали и огромни додатни трошкови за збрињавање *прекобројних*, њихов смештај и пут назад. AJ-41-115-206, Извештај инж. Ж. Владисављевића, 15. 12. 1947.

72 Исто.

незадовољни условима рада или жртве непридржавања уговора.[73] Ипак, појачане активности на ангажовању настављене су све до сукоба на линији ИБ. Иако су се динамика, ритам и ефекти послова на ангажовању Немаца после јуна 1948. изменили, интерес ФНРЈ за стручним кадром ипак није битније опао. Став да је стручни кадар и даље неопходан, те да треба пронаћи најразноврсније модалитете за врбовање и ангажовање стручњака по „свим окупационим зонама” био је наглашен и почетком 1949. године.[74]

Остали регрутни центри у Немачкој

Отежан, па у извесном смислу и онемогућен транспорт преко земаља под контролом СССР-а, условио је тражење алтернативе. Ипак, и са Запада је упућивање немачких стручњака и породица најчешће ишло под маском репатријације Југословена.[75] Иако се радило о слању појединаца и мањих група (до 20 особа), то није било могуће увек сакрити од окупационих власти. Тако је транспорт из Дуизбурга, од 26. фебруара 1949. године, међу репатрирцима крио 18 Немаца (нових стручњака и укућана ангажованих). Енглеске војне власти сазнале се да ће у возу бити нелегалних путника, те је транспорт непосредно пред полазак отказан. Иако се тиме отворило питање материјалног обезбеђења тих људи, који су отказали станове, службу, раздужили картице за снабдевање и сл. конзул ФНРЈ у Диселдорфу ипак је наредио да напусте воз. Приметивши то, Енглези су уклонили немачку полицију, на шта је конзул тајно сугерисао путницима да се на пола часа пре поласка транспорта „постепено” врате у композицију. Нелегално укрцавање није се више могло узети у обзир као начин слања стручњака у Југославију, тим пре што је део *тајних* путника откривен пред самом границом. Остало је да се покуша са легалним упућивањем, макар породица запослених стручњака, и у вези с тим југословенски конзуларни представници већ с пролећа 1949. учинили прве званичне кораке.[76]

---

73 AJ-106-56-78, Извештај о тешкоћама око немачких стручњака, 2. 1. 1948.

74 AJ-25-163-436, пов. бр. 1389, 18. 2. 1949.

75 Повратак ратних заробљеника окончан је у највећој мери до краја 1945, међутим, друге категорије репатрираца враћале су се још низ година. О репатријацији из британске зоне до краја 1945. види извештај Југословенске секције за везу при Штабу Британске армије на Рајни (HQ BAOR), од 26. 12. 1945: AJ-642-10-34, предмет пов. бр. 124, 13. 2. 1946.

76 Испоставиће се да су енглеске војне власти на граници са Југославијом приметиле да нешто није у реду са транспортом и током контроле издвојиле су десетак путника (најмање један стручњак, три супруге са укупно петоро деце и једна лекарка). Задржане особе саслушаване су током три дана у Клагенфурту и онда враћене за Немачку. Ускоро ће се присилне повратнице појавити у конзулатима ФНРЈ у Хамбургу и Диселдорфу тражећи материјалну накнаду, обезбеђење легалног одласка

До јесени 1949. биће донекле разрађени нови, легални и квазилегални модели упућивања немачких стручњака. При војним делегацијама почело се са организовањем канцеларија за ангажовање стручњака. У британској зони договорено је да се за стручњаке чије понуде одобри Министарство рада посредством конзулата у Диселдорфу траже излазне визе. Тај модел предвиђен је за најнеопходније привредне стручњаке и рачунало се са 5–6 виза месечно. Други модел подразумевао је ангажовање посредством *пријатељске* фирме *Колинц* из Дортмунда, која би, пошто је већ имала уговорене послове у Југославији, на реализацију тих послова доводила тражене стручњаке. Трећи модел тицао се упућивања ВКВ стручњака преко Швајцарске. Слично се размишљало и у америчкој окупационој зони, с тим да је одређено да конзулат ФНРЈ у Минхену обезбеђује за све путнике аустријске транзитне визе.[77] Истовремено, Французи су се начелно сагласили са легалним слањем стручњака из своје зоне, али четири услова су била: закључење споразума о тачном броју стручњака који може бити *регрутован*, ангажовање у сарадњи са немачком службом за запошљавање, ангажовање на бази добровољности и потписивање уговора о раду пре одласка у ФНРЈ. На ове услове Београд месецима није одговорио.[78]

Ширење југословенске конзуларне мреже по западним зонама (доцније СРН), започето 1948. године, наставило се у наредном периоду.[79] Иако су многи стручњаци нашли посао у разним земљама, још је 1950. године остало пуно квалитетног кадра потребног привреди ФНРЈ. Бројни инжењера поморства, авијације, артиљерије, лекари, стручњаци цивилне индустрије и др. још увек су били незапослени, радили на неодговарајућим радним местима или за ниску плату. Према томе конзулати су имали пуне руке посла око ангажовања Немаца, али како није одређен јединствен орган којем би тај посао био искључиви задатак и како је за одашиљање стручњака

у Југославију, или да им се мужеви врате. AJ-25-163-436, акти Војне делегације у британској зони, пов. S. бр. 36, 12. 3. 1949. и 39, 4. 4. 1949.

77 AJ-25-163-436, акт Војне мисије, пов. бр. 243/III, 4. 10. 1949.

78 AJ-25-163-437, акт Mission de liaison Yugoslave auprès du C.C.F.A, Baden-Baden, No. 79, 2. 3. 1950 (препис акта Главног комесаријата Републике Француске у Немачкој од 9. 11. 1949).

79 Војне власти САД дозволиле су 26. 2. 1948. отварање конзулата ФНРЈ у Минхену и трговачког представништва у Франкфурту (од 1950. конзулат). Истовремено, тражен је од Британаца пристанак за отварање конзулата у Диселдорфу и Хамбургу, а од Француза конзуларног представништва. Добијене су америчка и британска сагалсност, али не и француска. Новембра 1948. у Минхен, Хамбург и Диселдорф стигли су конзули и вецеконзули са особљем. AJ-50-68-150, извештаји Конзуларног одељења Војне мисије за март (8. 4. 1948), април (5. 5. 1948) и новембар (s.d., 1948).

било задужено само једно лице у читавој СР Немачкој, то су остале све негативне појаве карактеристичне за ранији период. Најуочљивија је била спорост у решавању захтева за ангажовање, која је још трајала месецима, што је многе заинтересоване терало на тражење другог послодавца. Ништа мање невоља није стварало ни питање плаћања путних трошкова пошто се дешавало да стручњаци (и породице) са одобреном визом нису у конзулату могли добити паре за пут, јер таква процедура није омогућена, а пошто сами нису имали средстава, одлазак је одгађан. Иако је после 1950. године ангажовање из Немачке, из већ описаних разлога, изгубило на масовности, оно ипак није сасвим нестало и наставило се и током наредних година.[80]

Центри за ангажовање у другим земљама

Аустрија

Иако се аустријска послератна криза није могла упоредити са немачком, рат је и тамо имао озбиљне консеквенце. Војне операције, праћене разарањем добара и губицима живота, одношење производних постројења, осетан пад екстрактивних делатности, дезорганизована пољопривреда, подела на окупационе зоне и други фактори смањили су производњу на трећину предратне и довели становништво на ивицу опстанка. Неспособна да сама одржи егистенцијални минимум грађана, власт је зависила од помоћи са стране, која није била довољна. Становнике већих градова, а нарочито Беча, најтеже су погађали недостатак хране и огрева. Кризу производње и животних услова пратили су хаос на пољу платног биланса и цена и појава црног тржишта, а слику безнађа попунили су лоши временски услови и слабе жетве 1946. и 1947. године. Тек ће реформски и стабилизациони напори власти, започети крајем 1947. године (монетарна реформа и сузбијање инфлације, национализација крупних предузећа и рудника и сл.), потпомогнути снажном помоћи САД, створити услове за уравнотежење стања у земљи, до којег ће доћи на измаку пете деценије XX века.[81]

---

80 AJ-25-163-437, акт МИП, бр. 541416, 1. 9. 1949, конз. пов. бр. 45/50, 24. 2. 1950, акт Генералног конзулата у Франкфурту на Мајни, пов. бр. 173, 21. 11. 1950 и акт Генералног конзулата у Минхену, бр. 3288, 10. 1. 1951; AJ-106-56-79, допис предузећу *Инвест-импорт*, Београд, бр. 521/MJ, 26. 2. 1951.

81 Постепена стабилизација ипак није сузбила незапосленост која је расла и 1949. године. Према подацима Уреда за посредовање радне снаге у Бечу, број незапослених је од новембра до 15. 12. 1949. порастао са 87.000 на 102.000, а у мају 1950. још увек је износио око 100.000. AJ-25-187-415, Извештај о раду у децембру 1949, пов. бр. 450, 31. 12. 1949 (подаци у извештају наведени према написима у штампи) и Извештај о раду делегата у мају, пов. бр. 229, 2. 6. 1950. О Аустрији види: *Увод*, *Последице рата у Европи; Austria: a Country Study*, 122–125.

Демографске промене имале су такође значајну улогу у креирању послератне привредне и социјалне климе у Аустрији. Сем ратних губитака (погинули у саставу војске, жртве бомбардовања и борби у земљи, Холокауст и аустријске жртве нацизма), демографску слику нарочито је изменио прилив избеглица. Аустрија је постала одредиште етничких Немаца избеглих из ЧСР, Румуније и Југославије и других расељених лица која су одбила да се врате у политички и социјално измењена друштва Источне Европе (процењује се да их је у периоду 1945–1950. било око 400.000).[82] Под таквим околностима потребе Југославије за кадром и могућности дела аустријског становништва постале су компатибилне.

Непосредно по окончању рата у Аустрију су почеле да стижу разне делегације југословенске војске и државних установа, махом са циљем набавке материјала и возила (између осталог и ратног плена однетог из Југославије), а 14. јуна 1945. године у Беч је дошла Делегација за репатрирање.[83] Као ратујућа сила на страни Савезника, Југославија је новембра 1945. акредитовала Војну мисију код Савезничке комисије за Аустрију, као својеврсно дипломатско представништво. Према одлуци Савезничке комисије, а на основу Савезничког споразума о контролном апарату у Аустрији (од 28. јуна 1946), који је влади у Бечу дао право на вођење спољних послова, Војна мисија замењена је 20. октобра 1946. године Политичким представништвом ФНРЈ.[84] Иако привременог карактера, политичка представништва ФНРЈ и Бечу и Аустрије у Београду остаће највиша дипломатска представништва двеју земаља до формалног укидања ратног стања и успостављања редовних односа, јануара 1951. године.[85]

82 *Austria: a Country Study*, 80–81.

83 Делегација је имала мноштво проблема да се *акредитује* код совјетских власти, пошто је генерал А. В. Благодатов, командант Беча, одбијао да јој омогући рад. После низа интервенција, укључујући и *приватне везе*, шесторици представника ФНРЈ омогућено је да почну послове на репатрирању, мада очекиване помоћи Совјета у материјалним средствима и даље није било. Иако из извора није јасно, могуће је да је хладан став совјетског команданта изазван понашањем бројних делегација које су уносиле велике количине рајхсмарака у Аустрију и пословале на црној берзи. АЈ-50-35-73, извештаји о раду делегације за репатрирање, пов. бр. 597, 25. 9. 1945 и 639, 4. 10. 1945.

84 АЈ-335-93, Билтени МИП, 1946. година, Билтен 15 (1. 11. 1946).

85 Нормализација односа, након дугог настојања ФНРЈ да прикључи делове Корушке и Штајерске и натера Аустрију на плаћање репарација, уследила је као последица изолације Београда са Истока. Смиривањем тензија избегло се провоцирање Запада, који се супротставио нарушавању целовитости територије Аустрије, а чија је подршка у новим околностима била нужна. У тој атмосфери скупштина ФНРЈ је 16. 1. 1951. године окончала ратно стање са Аустријом, политичка представништва уздигнута су у ранг посланства, а писање штампе постало је објективније. Petar

Побољшање дипломатских односа пратило је јачање економских и културних веза. Након закључивања трговинског споразума, августа 1948, интензивиран је промет и исте године из Аустрије је увезено робе у вредности од 96.800.000 шилинга, (17.000.000 у 1947. години), а извезено је добара за 122.500.000 шилинга (1947. године 25.900.000).[86] Иако Југославија није Аустрији била претерано значајан трговински партнер (у њеном увозу ће 1950. године учествовати са тек 2,3%, а 1951. са 2,4%, а у извозу са 4%, односно 3%), Аустрија то јесте била за ФНРЈ (до 1951. године постала је, са укупно 0,8 милијарди долара размене, четврти трговински партнер по обиму). Коначно, културне везе, којих до 1949. године практично није било, почињу 1950. да се интензивирају посетама уметника и уметничких састава (Љубљанска опера у Целовцу, размена хорова и певача), учитеља, новинара и сл.[87]

Међутим, односи две земље били су првих послератних година под тензијом, а југословенска Војна мисија (доцније Политичко представништво) у Бечу носилац активности на превазилажењу проблема. Сем општих места у односима ФНРЈ и Аустрије која су се рефлектовала на рад Мисије, а у која су спадала питања аустријских ратних заробљеника, примедбе због прилива великог броја фолксдојчера и проблеми око граница (југословенске претензије)[88] и услед тога несугласица око власништва и

Dragišić, „Jugoslavija i Austrija 1945–1955”, *Istorija 20. veka*, 1/2013 (даље: P. Dragišić, „Jugoslavija i Austrija”), 128.

86 Рану размену углавном су чиниле компензације на основу Аранжмана о трговинској размени, закљученог 27. 7. 1947. између групе предузећа из ФНРЈ и аустријске Канцеларије за промет робе (Warenverkehrsbüro). На иницијативу Аустрије, министар трговине и обнове Ернст Колб и политички представник Ј. Авшич отпочели су 19. 4. 1948. у Бечу разговоре о редовној привредној сарадњи, који су настављени у јулу 1948. у Београду. Аустрија је била заинтересована за увоз хране, а ФНРЈ за производе металуршке, папирне и електроиндустрије. Разговори су довели до споразума вредног 21.000.000 долара (примењив од 31. 8. 1948). AJ-50-58-121, Сагласност за закључење трговинског споразума, пов. бр. 2241/1948; P. Dragišić, „Jugoslavija i Austrija”, 129–130; D. Nećak, „Avstrijsko-jugoslovanski odnosi”, 684.

87 Крупнији трговински партнери били су В. Британија (1,5 милијарди долара), САД (1,3 милијарде) и Италија (1,1 милијарда), а иза Аустрије долазила је Француска (0,45 милијарди). D. Nećak, „Avstrijsko-jugoslovanski odnosi”, 684.

88 Покушај ДФЈ да задржи део запоседнуте територије у Корушкој као своју *окупациону зону* Савезници нису допустили, тако да се ЈА до краја маја 1945. повукла на ранију границу. Полазећи и даље од претензија на део аустријске територије и у уверењу да преговори о томе могу бити дуги и тешки, а како би одржала што веће присуство у Аустрији, Југославија је почетком новембра 1945. упутила захтев Савезничкој комисији у Бечу за установљење Југословенске војне мисије, о чему је расправљано (као и о сличном захтеву ЧСР) 10. 11. 1945. D. Nećak, „Avstrijsko-jugoslovanski odnosi”, 680.

коришћења електрана на Драви,[89] релације двеју земаља додатно су оптерећивали југословенски емигранти.[90] С друге стране, у унутрашњим питањима Војна мисија је често била у позицији да решава нерешиве проблеме изазване дезорганизацијом у Југославији. Тако су се током 1946. године, приликом службених долазака делегација и појединаца у Аустрију, они обраћали мисији у Бечу тражећи да их снабде храном, па и новцем. Пошто је снабдевање прехрамбеним и другим производима широке потрошње било веома тешко Војна мисија није могла да удовољи захтевима (и сама је примала храну уз наплату и по таблици следовања за утврђен број чланова). Исти случај био је са снабдевањем цигаретама. Стога је Генерални секретаријат владе ФНРЈ наредио министарствима да се питање снабдевања делегата који путују у Аустрију (и у друге средњоевропске земље) регулише пре њиховог поласка на пут.[91]

89 Прилив фолксдојчера из Југославије, али и из Мађарске и ЧСР, који је од средине 1945. године све више узимао маха, представљао је Аустрији озбиљан привредни, социјални и политички проблем. Влада је протестовала код Савезника (1945), инсистирајући на неодложном затварању граница, међутим без успеха. Део тешкоћа насталих доласком фолксдојчера власти у Бечу покушале су да реше укључивањем придошлица у привреду земље (као супституту изгубљеног домаћег становништва). Dušan Nećak, „O problemu 'razseljenih oseb' (D.Ps) in jugoslovanskih 'Volksdeutscherjev' v Avstriji te o britanski ideji njihove zamenjave s koroškimi Slovenci (1945–1947)", *Zgodovinski časopis*, 4 (105), 1996, 561–571.

90 Процењује се да се после рата на тлу Аустрије нашло око 300.000 емиграната, од којих су неки образовали емигрантске центре, као будућа средишта антијугословенске политичке, па и терористичке активности. Власти су се браниле да питање односа према тим емигрантима не спада у област права поверених домаћој администрацији, већ да је у оквиру овлашћења окупационих сила. D. Nećak, „Avstrijsko-jugoslovanski odnosi", 682.

91 Посебне тешкоће Мисији стварало је непримерено понашање неких југословенских делегата. Већина није схватала да је рад на набавкама у Аустрији заправо илегалне природе, те да се на њих „мотри на сваком кораку". Многи нису осећали потребу да се региструју у Војној мисији и на своју руку су ступали у контакт са избеглим Југословенима (од којих већина није била наклоњена режиму), фолксдојчерима и „фашистима" који су били главни представници аустријске црне берзе, а који су често били у вези са аустријском и енглеском полицијом. Такође, многима се „није журило кући" па су након обављеног посла остајали више месеци у Аустрији, „обављајући своје приватне послове спекулативног карактера", што је резултирало не само трошењем државног новца, већ и хапшењима. Обим појединих шверцерских подухвата, па и *слабо* држање ухапшених делегата на суду (неки су се бранили како су се *црном берзом* бавили за потребе свог министарства), дубоко су компромитовали државу. AJ-24-8-30, акт Генералног секретаријата владе, пов. бр. 888, 1. 6. 1946; AJ-50-58-121, акт Министарства финансија, пов. VII, бр. 162, 26. 2. 1946.

Међутим, у пословима у којима није требало заобићи Мисију чињено је управо то. Током 1946. године, када је поштански саобраћај са Аустријом почео редовније да се одвија (нарочито од лета, након обнове железничког саобраћаја), органи и установе ФНРЈ, почевши од месних НО па до савезних министарстава, комуницирале су са аустријским надлештвима без знања Војне мисије. Ради правилне комуникације Југословена са аустријским надлештвима и представницима домаћих организација у Аустрији и што тачније евиденције о томе, влада је захтевала да се сва службена преписка шаље са надлежних места у земљи и искључиво преко Војне мисије.[92]

Иако најранији извори који се односе на рад представника ФНРЈ у Аустрији не показују активности државе на врбовању стручњака (што ће бити уочљиво у другој половини 1946), постоје докази супротне појаве – заинтересованости Аустријанаца за рад у Југославији. Мада је реч о странцу који је већ одраније био познат, пошто је од 1922. до 1944. живео и радио у Београду, занимљиво је да је молбу за *повратак* инж. Роберт Веге поднео Војној мисији у Бечу већ јула 1945. године. Међутим, иако се радило о једном од оснивача и главних акционара Радио Београда а. д. (основаног 1929), како је Веге у периоду 1941–1944. био директор окупацијског радија у Београду и радио-станице у Земуну (*Телерадио а. д*), ОЗНА није дала сагласност за долазак.[93]

Већ током последњег тромесечја 1946. године уочљиво је знатније ангажовање Војне мисије (Политичког представништва) у Бечу на прикупљању информација о аустријским стручњацима који би били вољни да раде у ФНРЈ и отпочело се са њиховим евидентирањем. По налогу Репарационе комисије ФНРЈ, почетком децембра 1946. године, Реституциона делегација при Политичком представништву почела је с припремама за врбовање стручњака. У јануару 1947. отпочело се са ангажовањем[94] и Деле-

92 AJ-24-8-30, акт Генералног секретаријата владе, пов. бр. 888, 1. 6. 1946; AJ-50-58-2121, акт Министарства саобраћаја, МС бр. 27.161, 27. 5. 1946.

93 Иако је Веге у молби навео списак лица којима је током рата помогао да се избаве из немачког или квислиншког затвора, ослободе оптужби, добију умањење казни или макар омогући члановима породице контакт (међу којима су били уредник листа *Време*, Драган Алексић, трговац Лисинац, пушкар Милорад Нешић, игуман манастира Раванице Макарије и др) ОЗНА је сматрала да му услед претходног ангажмана „за потребе немачке оружане силе” и сазнања која је имала о његовом раду за време окупације, не треба дозволити повратак у Југославију. AJ- 50-134-279, предмет пов. 89/1946.

94 У *Упуту за пријем страних стручњака за рад у нашој земљи*, који је почетком 1947. послат у Беч наведено је да за ангажовање „у обзир долазе сви стручњаци за

гација је на томе радила до новембра исте године. До краја фебруара 1947. евидентирана су укупно 93 лица (махом инжењера, али и нешто техничара, занатлија и медицинских стручњака), која су се пријавила на сопствену иницијативу. Подстицај за интересовање аустријских стручњака дошао је са неочекиване стране. *Окидач* је био оглас у чешким *Слободним новинама* (*Svobodné noviny, list Sdružení kulturních organisací*), који је прештампан у аустријским листовима, о потребама ФНРЈ за специјалистима (из редова Судетских Немаца) и одличним условима живота и рада који се нуде.[95]

Међутим, за разлику од представника Југославије у Немачкој, који су махом на време обавештавани о процедурама и техникама ангажовања странаца, у Беч су те информације стизале, судећи по изворима, са закашњењем. Тако још фебруара 1947. године није било јасно да ли је надлежни орган у земљи Министарство рада или Репарациона комисија, а на бројне пријаве Аустријанаца Реституциона делегација у Бечу није умела да одговори. Делегацији су недостајале информације о томе која врста стручњака је потребна, коју би документацију требало приложити уз молбу, шта од материјалних средстава ангажовани могу понети у Југославију (нпр. рендген-апарати и медицински инструменти у власништву лекара), да ли је дозвољен долазак члановима породице, колике су принадлежности и да ли се може слати уштеђевина, начин превоза до места рада, текст који би требало да садржи уговор о ангажовању, итд. Заправо, Делегација није имала ниједну поуздану информацију, а питања стручњака бивала су све комплекснија (нека су се односила на добијања држављанства).[96] Из извора није јасно зашто је проток информација ка Аустрији био тако лош, тим пре што је она сматрана за један од извора стручне радне снаге. Можда су таквом односу допринеле политичке тензије, оличене пре свега у аспирацији ФНРЈ на део Корушке.

све гране привреде" и сугерисано да их се што више ангажује. Делегат за ангажовање био је инж. Иван Ројник, осим од фебруара до априла 1947. године, када је то био Живан Белић. AJ-25-86-218, б.б, 27. 1. 1947, пов. бр. 247, 14. 2. 1947 и предмет пов. бр. 534/1947.

95 Текст огласа је гласио: „У Праг је приспела једна нарочита југославенска комисија у циљу, да се тражи међу Судетским Немцима, који су предвиђени за пресељење у Немачку, специјалисте као техничаре и лекаре, у првом реду бактериологе за рад у Југославији. Праве се ванредно примамљиве понуде. Иметак и фамилије, чак и веренице, може одмах да се поведе собом у Југославију. Плата би требало да износи 8.000.– Дин месечно, као и слободан стан и премије за успех у раду." AJ-54-354-521, акт Реституционе делегације, пов. бр. 14, 11. 2. 1947. Списак заинтересованих стручњака у: AJ-54-354-521, предмет пов. бр. 397/1947.

96 AJ-54-354-521, акт Реституционе делегације, пов. бр. 14, 11. 2. 1947.

При ангажовању Аустријанаца искристалисало се неколико већих тешкоћа. Сви заинтересовани за рад у ФНРЈ, који су у Аустрији имали намештење или запослење, хтели су да путују са прописаним аустријским путним исправама. Међутим, добијање исправа је због важећих прописа и савезничке окупације било отежано. Онима који би путовали на основу југословенских путних исправа претила би по повратку у земљу опасност да буду позвани на одговорност и кажњени због недозвољеног одласка из Аустрију, а у драстичним случајевима могли су изгубити држављанство. Сем путних исправа дуго је било отворено и питање слања уштеђевина ангажованих стручњака и тек ће средином септембра 1947. Министарство финансија то питање уредити.[97]

Профили стручњака који су се обраћали Реституционој делегацији у Бечу били су, као и у Немачкој, разноврсни. Готово 75% чинила је техничка интелигенција (професори и доктори техничких наука, дипломирани инжењери и инжењери) и средњотехнички, односно КВ кадар (техничари, мајстори), а скоро 20% лекари хумане медицине, ветерине и зубари.[98] У *филтрирању* које је следило у Министарству рада одабирани су пожељни кандидати, при чему су се као фактори за елиминисање јављали и бизарни разлози (додуше, у комбинацији на неким рационалним). Понуда проф. др Бартела Гранига, рударског (монтанистичког) стручњака и раније ректора Техничког универзитета у Грацу (1945), одбијена не само због „анахроничних стручних погледа” и његове старости већ и услова које је у поставио, а који су се састојали у тражењу 6000 цигарета и 20 кг сланине на име већ извршених радова.[99] Неки други, чије су пријаве прихваћене, нису се по-

97 Свака молба за путну исправу и за излазну дозволу за Југославију морала је бити одобрена на седницама Савезничке комисије, што је захтевало додатно време. Код трансфера уштеђевине примењен је модел као и за стручњаке из Немачке. Сагласно закљученим уговорима о упослењу, Народна банка ФНРЈ је могла од предузећа у којима они раде примати динарске износе уштеђевина који нису могли прећи 50% зараде. Такве дознаке упућиване су лицима која су стручњаци назначили (чланови породица) у страној валути. AJ-25-85-214; AJ-17-97-97, акт Министарства рада, пов. бр. 3321, 27. 9. 1947.

98 Сем за рад, било је и понуда за држање предавања, као што је то учинио доцент др Фрич Фолкер, који је у лето 1950. желео у Београду да говри на тему истраживања земљишта и вода (за потребе грађевинарства, електрохидроистраживања, рударства), као и заштити насеља и фабрика од мућа, праћених богатим визуелним материјалом (дијапозитиви, дијаграми, мапе), при чему није тражио хонорар, већ само повратну возну карту. AJ-54-354-521, пов. бр. 397, 7. 3. 1947; AJ-25-85-214, пов. бр.870, 15. 4. 1947; AJ-25-157-415, акт опуномоћеног делегата у Бечу, пов. бр. 216, 23. 5. 1950.

99 Граниг је (IX 1947) уз понуду приложио неколико стручних чланака и четири извештаја у којима је разматрао развој монтанистике у Југославији (платина, барит,

јавили у просторијама Политичког представништва, вероватно услед неодлучности, попут доктора медицине Фридриха Замазала, па су се решења о ангажовању морала поништавати.[100] Коначно, сем Аустријанаца који су тражили запослење у ФНРЈ на дуже време (годину, две или више), било је склапања хонорарних уговора за одређени посао, при чему стручњак није боравио у Југославији, већ је повремено тамо ишао, а радио је у својој земљи. Тако је марта 1947. закључен уговор са инж. архитектуре из Беча Едвардом Прашангом, који је добио задатак да надзире градњу Винарске школе у Марибору.[101]

Величина Аустрије и обим радног потенцијала нису били довољни да између Београда и надлежних за ангажовање стручних радника у Бечу буде онако динамична и релативно брза као у Немачкој. Ипак, до краја марта 1947. године 158 лица показало је интерес за рад у ФНРЈ. До тада је већ дошло и до неколико одобрења за закључење уговора, међутим, као и у случају ангажовања у Немачкој, вишемесечно чекање сагласности Министарства рада појединe је стручњаке одбило и они су потражили посао на другој страни (тако су нпр. браћа Хајек отишла за послом у Француску).[102]

Реституционој делегацији је рад на ангажовању стручњака представљао терет и након више захтева да се разреши дужности, нарочито након што се у другој половини 1947. посао проширио, новембра исте године у Беч је стигао први делегат Министарства рада, Стеван Шинка. Он је просторију за рад добио у згради Реституционе делегације, а како би легализовао боравак пријављен је као њен члан. Како је у Шинкину канцеларију из дана у дан долазило све више људи (међу којима и *провокатори*), априла

гвожђе, нафта, боксит, алуминијум), култивацију мочварног подручја код Метковића и градњу хидроелектрана на крашким рекама. На име трошкова за израду извештаја и трошкова пута до Беча тражио је цигарете и сланину, што је Министарству рударства означено као први разлог за одбијање понуде. АЈ-25-85-214, акти Реституционе комисије бр. 3431, 15. 9. 1947. и пов. бр. 265/263, 10. 11. 1947, предмет бр. 3625/1947.

100 Замазал, раније ималац држављанства ЧСР, који се током рата изјаснио као Немац, више пута је најављивао и одлагао одлазак за Југославију, да се на дан путовања уопште не би појавио. АЈ-25-85-214, акт пов. бр. 4897, 2. 12. 1947 (види и разне друге пријаве аустријских држављана за рад у ФНРЈ).

101 АЈ-25-85-214.

102 Делегација је услед кашњења сагласности из Београда нарочито имала проблема са лицима која нису имала стално боравиште у Аустрији (Немци из Судетске области и из Немачке), која је било тешко пронаћи у случају да добију сагласност. АЈ-25-85-214, Извештај инж. И. Ројника (Реституциона делегација) о раду на ангажовању аустријских стручњака, пов. бр. 870, 15. 4. 1947.

1948. одлучено је да се исели из Привременог представништва у канцеларију у Улици принц Еуген бр. 68. Шинка је долазио у Реституциону делегацију ради преузимања приспеле поште, али с временом све ређе, док почетком августа 1948. није нестао, проневеривши 25.000 шилинга. Иза његовог нестанка остало је мноштво нерешених молби и преузетих обавеза, од које су неке биле веома непријатне, као што је нестанак пропуснице за већ планирани пут инж. Биндера или нестанак кофера једног стручњака који је предат ради слања у Југославију.[103]

Инцидент са Шинком знатно је отежао рад на ангажовању стручњака и претио компромитовањем не само те активности већ и рада Политичког представништва у Бечу у целини. Реституциона делегација, услед смањења броја особља, није адекватно мога преузети послове на ангажовању, тим пре што је интересовање Аустријанаца и даље било високо (па и расло) и што је иза Шинке остало око 200 нерешених понуда из 1947. и 1948. године. Међутим, велики интерес стручњака за рад (и то високо специјализованих) није пратила одговарајућа заинтересованост Министарства рада, што је изазивало упитаност код политичког представника у Бечу, Ј. Авшича.[104] Министарство рада остало је резистентно на проблеме представништва у Бечу и није именовало новог делегата, али је почетком марта 1949. упутило преглед стручних профила за потребних 100 инжењера, техничара и здравствених радника.[105]

Посао на ангажовању стручњака из Аустрије наредних се месеци интензивирао, знатно премашивши првобитни план од 100 лица (Министар-

103 Шинка је своје све ређе навраћање у Делегацију објашњавао обимом посла, теренским радом, састанцима код ЦК КП Аустрије, избегавањем странака које су га опседале, а којима није могао дати одговоре на питања услед кашњења инструкција из земље, као и избегавањем поверилаца, углавном шпедитера, који су транспортовали ствари стручњака, а које није могао исплатити јер Министарство рада месецима није слало новац и сл. AJ-25-157-415, Промеморија, пов. бр. 192, 24. 8. 1948.

104 AJ-25-157-415, допис Ј. Авшича Министарству рада ФНРЈ, 31. 8. 1948.

105 Од Реституционе делегације (односно само једног запосленог) очекивало се да прикупи личне податке о заинтересованим кандидатима, према струкама које су у захтеву наведене (25 стручних профила, за шест ресора), укључујући податке о образовању, стручности, пракси и здрављу, као и да, уколико је могуће, податке провери. По добијању сагласности било је потребно *отправити* стручњака за Југославију, при чему се у случају групног одласка могло рачунати на помоћ делегата Министарства рада од границе ФНРЈ, а код појединачних одлазака стручњаци су морали сами ићи до предузећа. Министарство рада, додуше, није одбило могућност слања делегата у Беч, али није томе било радо, те је молило да се Политичко представништво ангажује. AJ-25-157-415, бр. 2559, 13. 3. 1949.

ству рударства октобра 1949. било је потребно 139 стручњака, за 114 више од плана с почетка године). Стога је Министарство рада крајем октобра 1949. одредило делегата за ангажовање Хуга Ватовца, вишег погонског техничара Министарства тешке индустрије, запосленог у предузећу *Сплошна*, Марибор, и орочила му боравак на три месеца.[106] Ватовац је својски прионуо на посао, *рашчистио* старе предмете и постарао се да ступи у контакт са стручњацима за које је постојала сагласност Министарства рада. Требало је вратити поверење које је пољуљано односом претходног делегата и последицама бекства. Све већи обим посла условио је да се Ватовцу обезбеди посебна просторија код Трговинске делегације Македоније, у Швиндгасе (Schwindgasse) бр. 16, а он је до краја новембра успео да организује састанак са Лекарском комором (што је резултирало огласима о тражњи лекара специјалиста на радију и у новинама) и путовање у Грац. У наредних месец дана Ватовац је у Бечу посетио Удружење инжењера и архитеката, Удружење инжењера и Министарство рада (које је дало неке примедбе на текст типског предуговора о раду, али и исказало спремност да разгласи потребе ФНРЈ по установама које се баве посредовањем рада) и путовао је у Грац (Технички факултет), Леобен (Монтанистичка висока школа) и Салцбург. Ипак, његов ангажман није довео до значајнијих резултата јер је на дописе, предлоге и ургенције Министарство рада остало углавном немо. Стога план о слању 100 стручњака није испуњен у року од три месеца, колико је делегату стављено на располагање, иако је интерес Аустријанаца растао. Понављао се случај већ виђен у односу према стручњацима из Немачке. Дуго, чак полугодишње отезање Министарства рада у давању сагласности одбило је многе. Ватовац се 3. фебруара 1950. вратио у земљу, оставивши администрирање нужних послова на ангажовању саветнику у Политичком представништву, др Звонку Перишићу. Ватовчева иницијатива да се постави стални делегат докле буде постојала потреба за стручњацима остала би без одјека да МИП није његов рад оценио као веома добар и користан, те га је Министарство рада 21. марта 1950. вратило у Беч.[107]

106 О интензивирању послова на ангажовању аустријских стручњака и именовању новог делегата види: АЈ-25-157-415, акти Политичког представништва, пов. бр. 124, 20. 4. 1949, 183, 27. 6. 1949 и 423, 6. 12. 1949, акти Министарства тешке индустрије, бр. 3269, 10. 4. 1949. и 4635, 11. 8. 1949, акт Министарства рударства пов. перс. бр. 797, 14. 10. 1949. и предмет бр. 12266/49.

107 АЈ-25-157-415, извештај пов. бр. 406, 24. 11. 1949, Извештај о раду у новембру, пов. бр. 416, 1. 12. 1949, Предлог за промене и допуне предуговора, пов. бр. 443, 24. 12. 1949, Извештај о раду у децембру, пов. бр. 450, 31. 12. 1949, акт пов. бр. 190, 12. 1. 1950. и акт Политичког представништва, пов. бр. 22, 16. 1. 1950; АЈ-25-155-

Без обзира на то што је интерес Аустријанаца остао знатан (месечно више десетина пријава) и што је након обраде Ватовац слао на сагласност најмање 15–25 молби, споро решавање у Министарству рада водило је упућивању по једног, два или тек неколико стручњака месечно. Најбрже се реаговало на захтеве лекара (3 месеца), а остали су чекали пола године и више. Током рада у Аустрији, од 5. октобра 1949. до 2. августа 1950, делегат је примио 184 пријаве, од чега је упослио девет лица и преговарао са 20 (осморо отишло у друге земље). Одбијено је 87 стручњака, на сагласност је чекало 57, а са тројицом се још преговарало. Када је Ватовац напустио Беч, послови на ангажовању ослабили су, а сарадња Политичког представништва и Министарства рада остала је, како је наведено, „неповезана”.[108] Опадању интересовања за рад у ФНРЈ допринела је нормализација у Аустрији, спољнополитичке околности (рат у Кореји, у чијој је сенци Варшавски пакт концентрисао јаке снаге на границе Југославије), као и понуде других земаља за упослењем стручњака, које су нудиле повољније услове за рад.[109]

Сем коришћења стручног потенцијала Аустрије за потребе привреде Југославије, забележена је једна супротна иницијатива. Средином 1948. године директор фабрике *Фојт (Voith)* из Санкт Пелтена тражио је дозволу

408 Извештај делегата, 6. 2. 1950 и предмет пов. бр. 1236/1950.

108 АЈ-50-157-415, извештаји о раду делегата у априлу (пов. бр. 2296, 30. 4. 1950), мају (пов. бр. 2757, 2. 6. 1950), јуну (пов. бр. 3351, 15. 7. 1950), Извештај о примопредаји дужности, б.б, 1. 8. 1950, Извештај делегата Министарства рада, пов. бр. 4265, 15. 9. 1950, Примедбе на слабу везу Министарства рада и Политичког представништва у Бечу, пов. бр. 5297, 25. 12. 1950.
Министарство рада је тврдило да оно није споро, већ експедитивно и да му није познато зашто Политичко представништво није одговоре примало на време. Спорост су производиле разне сагласности које су се морале обезбедити, најпре од ресорног органа који је тражио ангажовање странаца, а потом добијање путних исправа у МУП-у, као и дистрибуција која је ишла искључиво преко МИП-а. Примећено је и да је пошта услед лошег адресовања понекад *лутала*, па је тако пошиљка за Политичко представништво у Бечу завршила у Диселдорфу. АЈ-25-157-415, бр. 5295, 28. 12. 1950.

109 Интерес за рад Аустријанаца и повољније радне услове нудили су Ирак, Иран, Абисинија, Индија, Шведска и *прекоморске државе*. АЈ-25-157-415, Извештај делегата, пов. бр. 4265, 15. 9. 1950.
Опадање занимања Аустријанаца за рад кореспондира са увођењем рестриктивне политике ФНРЈ према доласку страних стручњака, као последице штедње девиза. Под таквим околностима, на измаку 1950. године, ипак је било понуда (нарочито млађих лекара) да дођу и раде у ФНРЈ, одричући се права на трансфер уштеђевина, с тим да им се омогући брз долазак породица. АЈ-25-157-415, предмет пов. бр. 5204/1950 и акт пов. бр. 105, 10. 1. 1951.

да група аустријских инжењера и мајстора посети Југославију због упознавања устројства машина и система рада фабрика шибица, што би послужило изградњи такве фабрике у Аустрији. Иако се радило о провереним стручњацима *Фојта* и мада су Аустријанци пристали на захтев Југославије да групу предводи совјетски инжењер, након начелног прихватања иницијативе, с краја јуна 1948, председништво владе ФНРЈ је променило мишљење и средином октобра одбило молбу.[110]

Чехословачка

Чехословачка је била земља из које су мајстори и специјалисти долазили у Југославију још пре Другог светског рата. У неким занатима, попут прераде шећера и производње пива, заузимали су, уз Немце, доминантан положај. У српским шећеранама бројност Чеха наметнула је чешки језик као доминантан, а у шећерани у Ћуприји као једини језик комуникације.[111] Иако су неки остали у Југославији и након рата[112], нове привредне околности наметнуле су потребу за ангажовањем додатног стручног кадра, специјалиста и КВ радника за разне области друштвеног и економског живота, од уметности и здравства до индустрије и саобраћаја. Потребе су биле огромне, не само током обнове већ и у време Првог петогодишњег плана. Тако је потрага за стручним кадром из ЧСР постала део државне политике, исте оне која је врбовала и ангажовала стручњака из других земаља. Та политика, међутим, није вођена плански и систематично, а *на терену* није увек реализована у сарадњи са органима ЧСР, већ и иза њихових леђа, што је наилазило на неодобравање.[113]

На важност ЧСР као извора кадра за Југославију утицали су фактори који су били мање економске, а више неекономске природе. Као економски фактор могла би се посматрати велика ослоњеност југословенске инду-

110 AJ-50-58-121, акти пов. бр. 2014, 28. 6. 1948. и 2827, 15. 9. 1948. и 14. 10. 1948.

111 Чехословачки специјалисти су на обради шећерне репе радили још у доба ране Краљевине СХС. АНБ 1/II, Народна банка Краљевине СХС/Југославије (1920–1945), *Историјска архива*, к. 87, акт Министарства финансија КСХС, бр. 5758, 7. 11. 1922.

112 Занимљиво је питање њиховог држављанства. Многи су након окупације ЧСР (1939) тражили и добили држављанство КЈ, при чему нису иступили (нити су то могли) из чехословачког. Послератне власти у Прагу заузеле су став да се они сматрају држављанима ЧСР. Влада ФНРЈ прихватила је да је *југословенско држављанство* било производ нужде (ради заштите од прогона нациста) и да треба омогућити повратак у држављанство ЧСР, али да се не сматрају аутоматски недржављанима ФНРЈ, већ да им се обезбеди званични *отпуст*. AJ-50-61-127, предмет пов. бр. 511/1946.

113 S. Selinić, „Stručnjaci iz Čehoslovačke", 80–81.

стрије на машине из чехословачких фабрика.[114] Зарад овладавања и правилног коришћења (првенствено) чешке технологије (како оне у предратним постројењима тако и новонабављене) било је важно наслонити се на њена искуства. Југославија стога настоји да у ЧСР пошаље што више ученика у привреди, али и НК или ПК радника, како би добила кадар способан да учествује у процесу производње. Други елемент сарадње на *кадровском питању* било је ангажовање група инжењера из ЧСР, који су, обично, пратили испоруке нових технолошких линија, монтирали их и пуштали у рад и пружали базичну обуку домаћим посленицима. Коначно, постојало је извесно занимање чехословачке техничке интелигенције за рад у Југославији, али, с обзиром на то да је привреда те земље остала готово нетакнута ратним дејствима, она је била симболична. Неекономски фактори, који ће ЧСР учинити местом одакле ће ФНРЈ црпсти део кадра који недостаје, директна су последица великих послератних миграција. Депопулациона политика коју је, уз благослов Савезника, ЧСР предузела у Судетској области (за неколико година отишло је 2.500.000–2.800.000 Немаца), широко је отворила врата понуди стручне и КВ радне снаге.[115]

---

114 Као и у случају других извора стручне радне снаге, највеће потребе из ЧСР биле су за индустрију. Врбовање радника по фабрикама понекад је било сасвим отворено. Многи грађани ЧСР (највише етнички Немци), сами су нудили услуге представницима Југославије у Прагу. Разлози који су опредељивали ФНРЈ да увози индустријске машине и лиценце из ЧСР „мотивисали су је да упућује своје ученике у чехословачку привреду и да из Чехословачке доводи стручњаке и раднике”. *Исто*, 81

115 Како је ЧСР пред рат имала 14.600.000 становника, губитак од 3.250.000 (погинули у рату, изгон и одлазак Немаца и размена с Мађарском) чинио је преко 22%. О ситуацији у ЧСР види више у: *Увод*, *Последице рата у Европи*, *Чехословачка*, а о губицима становништва и миграцијама уп: *Czechoslovakia: a Country Study*, (Z. E. Kohut, н.д.), 54; В. Эрлихман, *н.д.*, 61.
Чешки Немци били су мета делегација ФНРЈ које су трагале за стручњацима, с тим да су се они могли само обавезати на рад, а не трајно населити. С друге стране, одлазак Немаца и Мађара из ЧСР отворио је потребу за *попуњавањем* испражњеног простора Чесима и Словацима који су живели ван земље. Бенеш је упутио позив сународницима, па су се многи иселили из ФНРЈ, што је у неким предузећима створити тешкоће (јула 1946. из Рудника *Љубија* отишло је 15 радника, махом занатлија и три од укупно четири шофера). Коначно питање држављанства решено је Протоколом од 13. 11. 1948., када је омогућено отпуштање свих Чехословака из ФНРЈ који су захтев поднели до 6. 5. 1947, а приликом одласка није се могла пренети имовина, осим симболичних накнада за некретнине и нешто покретних ствари. У међувремену и ЧСР је имала потребу за страном радном снагом (више десетина хиљада радника за индустрију и грађевинарство), па и оном из Југославије, али не стручном, већ помоћном. АЈ-11-4-16, 33. Записник састанка начелника одељења, бр. 9302, 18. 6. 1946; АЈ-106-3-9, бр. 13756, 16. 7. 1946; АЈ-50-134-279, К. бр.

Географски положај Прага и послератне саобраћајне прилике у средњој и источној Европи учинили су град важним транзитним чвориштем. Посланство ФНРЈ у Прагу (од априла 1946. амбасада), важна тачка кроз коју је већина југословенских делегација пролазила путујући не само у Чешку, већ и у друге области и земље,[116] била је битно транзитно одредиште и при организовању транспорта репатрираца и немачких стручњака на пропутовању из Берлина за ФНРЈ, али и кључно место за ангажовање специјалиста из ЧСР.[117] Исту улогу, али у мањем обиму (с обзиром на понуду која је постојала на територији за који је надлежан словачки део државе), играо је Генерални конзулат у Братислави.[118] Посао у вези са ангажовањем стручњака из ЧСР запао је социјалном аташеу амбасаде у Прагу Јовану Петровићу. То, међутим, није извирало из инструкција за рад, које је априла 1946. добио из Министарства рада (наведени послови у вези са исељеницима и старање о југословенским ученицима у ЧСР), већ из чињенице да су стручњаци почели да му се обраћају молбама за рад у ФНРЈ. Петровић је, стога, молио Министарство рада за инструкције у вези с тим и на исту тему разговарао са председником ЦО ЈСЈ Ђуром Салајем.[119]

1067, 2. 5. 1946 (допис инж. Јана Швејкара из Прага, српског поданика од 1915. и учесника Солунског фронта, упућен генералном секретару владе, Митру Бакићу); *Dokumenti o spoljnoj politici, 1948*, 447-449; AJ-25-173-446, акт Социјалног аташеа у Прагу, пов. бр. 17, 16. 5. 1946.

116 Пошто је приликом службених путовања у инстраснство владао велики неред, представници ФНРЈ у Прагу често су довођени у неугодан положај. Делегати на пропутовању скоро редовно нису поседовали новац, визе и друге путне документе. Посланство у Прагу морало је *на брзу руку* да моли за визе и пропуснице, одлаже авионске летове и сл., што је успоравало путовање, дизало трошкове и штетило угледу земље, па је влада јуна 1946. наредила да се за свако путовање морају обезбедити путне исправе и на време требовати девизе. AJ-24-8-30, акт Генералног секретаријата, пов. бр. 888, 1. 6. 1946.

117 Само у једном извештају социјалног аташеа, из априла 1947. године, наводи се око 50 стручњака који су понудили рад југословенској индустрији, саобраћају, грађевинарству и здравству. AJ-25-85-216, Ангажовање стручњака, пов. бр. 58, 7. 4. 1947.

118 Конзулат је такође примао понуде за упослење и био у преписци са амбасадом у Прагу и са МИП-ом у Београду. Занимљиву понуду упутио је инж. шумарства Дезидер Топерцер, из Љевоче у Словачкој. Послератне власти су га прогласиле за „Немца-Мађара", па му је одузета служба, иметак и држављанство, иако је, како је наведено у допису, био „потпуно невин" и требало је да буде исељен за Мађарску. Стога је он молио за упослење у ФНРЈ, међутим, архивска грађа не даје одговор да ли је до ангажовања дошло. AJ-4-28-261, акт Генералног конзулата у Братислави, бр. 2660, 7. 1. 1946.

119 AJ-25-173-446, пов. бр. 74, 6. 4. 1946. и акт Социјалног аташеа, Р. бр. 53, 25. 4. 1946.

Вероватно под дејством тог разговора, у акцији на врбовању стручњака (која ће на значају добити у првој половини 1947), аташеу Петровићу од средине 1946. придружиће се делегат Привредног савета ФНРЈ, инж. Ђуро Галековић, а доцније и делегати Министарства рада Миодраг В. Рајковић и Синадиновић.[120] Међутим, у ситуацијама које су оцењене као врло важне, у ангажовање су се укључивали највиши функционери ресора. Министар пољопривреде и шумарства, др В. Чубриловић је, на основу интереса који су показали чланови једне агрономске делегације која је у јесен 1946. посетила ФНРЈ и са знањем министарства пољопривреде ЧСР, лично је послао позивна писма тројици врхунских агронома, др инж. Јиржију Напрстеку (за рад на оплемењивању домаће сорте свиња – мангулица), др Домелију (за професора Високе пољопривредне школе у Сарајеву, у оснивању и рад на оплемењивању трава и других биљака) и др инж. К. Мостовоју (као специјалисте за биљну производњу за Институт за пољопривредна истраживања у Земуну, у оснивању).[121]

Судетски Немци су првих година након рата могли да бирају само између *непознатих величина*. Останак је доведен у питање, каква год била лична жеља сваког од њих. Позитивно решење на захтеве за држављанство, које су могли поднети само малобројни који су могли доказати своју лојалност чешком и словачком народу, није било извесно, а одлазак у порушену и гладну Немачку није деловао примамљиво. Некима се одлазак и доказивање на раду у Југославији чинио као могућност стварања „моралног капитала” којим би се у будућности могло обезбедити држављанство ЧСР. Таква могућност није била само претпоставка, већ се о њој међу Немцима размишљало и у извесној мери је практикована.[122] У неку руку, рад у ФНРЈ је требало да буде нека врста *пургаторијума* којим би се стекло право на *рај* домовине.

120 Услед некоординације и већег броја одлазака и долазака у Праг лица задужених за послове на ангажовању, владала је прилична збрка. Галековића је у одсуству (4. 1 – 20. 2. 1947) мењао Рајковић. С Галековићем је средином фебруара дошао делегат Синадиновић, који је требало да обавља дужност четири месеца. Међутим, Синадиновић није владао немачким језиком, па је Галековић одлучио да му помаже инж. Рајковић настављајући послове на ангажовању. Тако ће се до почетка јуна 1947. године на службеним документима делегата налазити оба потписа. AJ-25-85-216, акти К. пов. бр. 1338, јул 1947, Социјални аташе, бр. 1032, 29. 3. 1947, пов. бр. 58, 7. 4. 1947. и бр. 1386, 8. 5. 1947; AJ-25-173-446, акт Социјалног аташеа, пов. бр. 117, 2. 6. 1947.

121 AJ-4-28-261, предмет пов. бр. 320/1947.

122 Према информацији социјалног аташеа у Прагу (VIII 1948), власти ЧСР нису биле спремне да натраг приме Немце који су се иселили, а уступке су чинили само ако су се неки од њих „због своје жртвовали на раду” у ФНРЈ. AJ-25-173-446, акт Социјалног аташеа, пов. бр. 4, 24. 7. 1948.

Иако су чешки Немци били контингент слободне радне снаге, са којима ће већ августа 1946. предуговоре закључивати делегат Галековић, током исте године (нарочито у другој половини), почело је да стиже све више молби Чеха за рад у ФНРЈ. Према наводима групе од 13 грађевинских стручњака, у земљи је у том тренутку постојала „надпродукција" њиховог занимања, а свесни потреба Југославије, понудили су услуге. Као нудиоци рада појавиће се шумарски, саобраћајни, машински и др. индустријски инжењери, контруктори, техничари, лекари, зубни техничари, музичари итд. У наредном периоду стизало је све више понуда и отпочео је транспорт група ангажованих стручњака. Фебруара 1947. планирано упућивање најмање 13 стручњака (11 инжењера и двојица техничара, сви етнички Немци), а у априлу одлазак 15 нових (један лекар, остали разних индустријских профила), уз могућност упућивања још два лекара и два инжењера и 30 чланова породица (такође у огромној већини Немци). До почетка априла дошле су нове понуде за рад, укупно за 53 лица (од чега 12 ученика у привреди који су желели да стекну праксу у Југославији), чије су специјалности биле предвиђене за предузећа и установе индустрије, саобраћаја, поморства, радио-индустрије и здравља. Међутим, у тој групи Немци су чинили мањину (15 лица).[123]

Мада су посленици задужени у Прагу за рад на врбовању стручњака морали доста да путују и организују велики број састанака, што је повлачило знатне трошкове за репрезентацију, трпели су од недостатка новца. Било је притужби да су трошили део личних примања, јер Министарство рада није покривало трошкове. Такође, сматрало се да у том министарству нема довољног разумевања за целокупну ситуацију. Аташе Петровић имао је утисак да министарство не разуме како се одвија акција на ангажовању, односно да тамо влада уверење како на врбовање стручњака власти гледају благонаклоно. Испоставило се да Министарство социјалне политике ЧСР, надлежно за мобилизацију радне снаге, ништа не зна о томе, а да је до сазнања дошло тек „нееластичним гестом" инж. Галековића, који је у све заводе разаслао позив немачким стручњацима да се пријаве за рад у ФНРЈ.[124] Управе и партијске организације заводâ протестовале су код над-

123 Исто; AJ-50-119-242, предмет пов. 1216/1946; AJ-25-85-216, више молби из 1946. године, акт Социјалног аташеа, бр. 1032, 29. 3. 1947 (на акту је код осам имена уписано „дошао"), акт Социјалног аташеа, пов. бр. 58, 7. 4. 1947; AJ-4-25-250, акт Персоналног одељења, бр. 4518/I, 3. 10. 1946; AJ-17-9-9, Списак стручњака који долазе из ЧСР у току фебруара, 1947. О делу потреба, понуда и активностима на ангажовању види и: AJ-25-173-446 (преписка са социјалним аташеом у Прагу).

124 До тада је ширење вести ишло лично, у разговорима са стручњацима, преко пријатеља или на састанцима. Сем информација на стручним скуповима и састанцима, које су Југословени преносили колегама, највећа помоћ долазила је од пријатеља

лежног министарства, па је аташе био принуђен да се извини. У појединим заводима тражено је да се из њих избаце југословенски ученици и шегрти. Из завода у којем су два Немца, подносећи као понуду Галековићев позив, тражила дозволу за одлазак у ФНРЈ пет југословенски омладинаца је и отерано.

Још неугодније је било када је „реакционарна” штампа објавила вест о понуди југословенске владе немачким стручњацима. На то је реаговало Министарство индустрије ЧСР протестом код амбасадора ФНРЈ због „акције извоза немачких стручњака у Југославију.”[125] Међутим, најизразитија последица неселективног врбовања Немаца у ЧСР била је забрана издавања дозволе за транспорт стручњака (планираног за јун 1947) коју је, по налогу владе, донео МУП ЧСР. Такав став заузет је под дејством енглеске ноте којом је замерено што власти дозвољавају пребацивање „стручњака-судетских Немаца из ЧСР у Југославију”.[126]

Испоставило се да услед дефицита у радној снази привредне власти ЧСР повремено занемарују прописе о протеривању Судетских Немаца, настојећи да сачувају део специјалиста, потребних домаћој индустрији. Зато се оштро реаговало на југословенско врбовање. Иако се акција на проналажењу и ангажовању немачких стручњака из ЧСР наставила наредна два месеца, Министарство рада је у допису влади од 12. маја 1947. закључило да је ефекат ангажовања у Прагу заправо био слаб. Како је наведено, од фебруара до почетка маја утрошено је на ангажовање око 800.000 динара, а за то време дато је свега 28 сагласности за долазак, од чега су стигла само двојица стручњака. Сем тога, стигло је 14 стручњака за које није постојала сагласност, па се појавио проблем размештаја (и трошкова издржавања). Несразмеру између уложеног труда на врбовању и броја приспелих стручњака изазвао је интерес власти ЧСР за радом Немаца, па је било случајева да им дају дозволу за одлазак у ФНРЈ, али не и за извоз покућства, обећавајући им останак. Пошто је ангажовање стручњака из Немачке оцењено

из Војнотехничког института (мајор Десперат и потпуковници Халоупка и Задина) и МУП-а (инж. Будик) који су помагали организацију врбовања и избор стручњака, па и техничке послове на издавању пропусница, одобрења за извоз намештаја, организацији транспорта и сл. AJ-25-85-216, пов. 760, 3. 5. 1947 (понуда Бохумила Јанског, стручњака за слабе струје, с позивом на разговор са Стјепаном Ханом, делегетом ФНРЈ, септембра 1946. на састанку електротехничара ЧСР у Брну); AJ-25-173-446, акт Социјалног аташеа, пов. бр. 68, 14. 4. 1947.

125 AJ-25-173-446, акт Социјалног аташеа, пов. бр. 68, 14. 4. 1947.

126 До тога је дошло пошто је неки немачки стручњак отишао у амбасаду В. Британије у Београду, тражећи да буде транспортован у Немачку. Тада је показао уговор закључен у Југославији и испричао о врбовању у ЧСР. AJ-50-119-242, акт Министарства рада, пов. бр. 1285, 4. 7. 1947.

као јевтиније, Министарство рада је предложило да престане врбовање у ЧСР, с ћим се влада сагласила, уз опаску да се евентуално даље ангажовање обавља само уз сагласност власти у Прагу, а да се „главни рад по овом питању треба пренети на Немачку и друге земље." Тако је почетком јуна 1947. акција на врбовању у ЧСР обустављена, а делегати Министарства рада су до почетка јула повучени из Прага.[127]

Током акције врбовања у 1946. и до половине 1947. године организовано је неколико већих и мањих транспорта, као и појединачних упућивања стручњака у ФНРЈ, међутим, непостојање евиденција онемогућује утврђивање тачног броја. Према подацима МУП-а ЧСР, тај орган је између јула 1946. и априла 1947. одобрио одлазак 71 немачком стручњаку, са укупно 106 чланова породица (177 лица).[128] Томе се мора додати више десетина Чеха (првенствено) и Словака који су тражили и добили посао у ФНРЈ и непознат број Судетских Немаца који су стигли без сазнања чехословачких власти. У истом периоду обављен је велики број разговора са стручњацима, примљено је на стотине молби за рад и са свима који су добили сагласност (и нису у међувремену одустали) формализован је однос потписивањем предуговора и исплатом аконтација. Према каснијим примедбама стручњака, предоченим кад су већ били на раду у ФНРЈ, очигледно је да се у разговорима делегати и стручњаци из нису увек добро разумели.[129] Међутим, одлазак делегата Министарства рада из Прага није сасвим зауставио нити потребу ФНРЈ за стручњацима, нити жељу неких стручњака из ЧСР за рад у Југославији. На документима (понудама за рад) који су раније пристигли у Министарство рада и даље се радило и ресорни органи су се изјашњавали о потребама. Такође, питање стручне помоћи покретано је на састанцима са званичницима ЧСР, тим пре што су у том периоду размењи-

127 У допису Министарства рада Генералном секретаријату владе од 12. 6. 1947. наводи се како је у исто време појачано ангажовање стручњака из Немачке, „где се могу најлакше и најбрже добити стручњаци, с обзиром на прилике које владају у њој" и да се наставља ангажовање из Аустрије, мада тамо уз велике проблеме пошто је добијање пропусница од англоамеричких власти било готово немогуће. АЈ-25-85-216, пов. бр. 1285, 12. 6. 1947; АЈ-50-119-242, предмет пов. бр. 830/1947 и акт Министарства пољопривреде, пов. бр. 611/III, 5. 7. 1947.

128 Приликом транспорта тих особа коришћени су возови којима су репатрирани држављани ФНРЈ. О извору у Архиву Министарства спољних послова Чешке Републике (Archiv Ministerstva zahraničních věcí České republiky, Praha), види: S. Selinić, „Stručnjaci iz Čehoslovačke", 83

129 Најчешће се постављало питање принадлежности, али занимљиво је да неки стручњаци нису разумели да им плата не тече од дана потписивања предуговора, већ од поласка за ФНРЈ. Преписка о захтеву лекара др Карела Шиде, запосленог у Загребу у: АЈ-25-85-216, предмет пов. бр. 1982/1947.

ване посете значајних привредних делегација,[130] а поједини послови завршавани су и стручним ангажовањем које се обављало у земљи, без одласка у ФНРЈ (израда разних студија и испитивања на моделима).[131] Ипак, како су се у привреди јављали захтеви за одређеним (конкретним) експертима, при чему су они били расположени да раде у ФНРЈ (неки и да поведу породице), крајем 1947. године у Министарству рада је промењено мишљење о стручњацима из ЧСР и обезбеђена је сагласност владе да се ради на њиховом ангажовању. Овога пута заузет је, пак, јасан став да свако појединачно ангажовање мора бити у споразуму са чехословачким властима.[132]

Током прве половине 1948. године послови на ангажовању стручњака из ЧСР су се унеколико наставили. Интересовање је постојало, а у изворима се сада појављују тражиоци посла са чешким и словачким именима и ретко немачким.[133] Сем социјалног аташеа у послове је умешана и Југословенска комисија за инвестиције при Трговинском изасланству у Прагу, као и представник Министарства рада Рајко Поповић, који је стао на страну Резолуције ИБ и у дневнику КПЧ *Руде право* (*Rudé právo*, *Црвена правда*)

130 О раду на понудама које су послали и донели делегати по повратку у земљу: AJ-25-85-215, предмет пов. бр. 2116/1947. О делегацији тешке индустрије ЧСР, која је дошла на позив Б. Кидрича: AJ-11-35-107, 30. 7. 1947; AJ-17-182-183, предмет 19713/1947 (с обрачунима трошкова, 1947. и 1948).

131 Министарство електропривреде послало Југословенској комисији за инвестиције у Прагу овлашћења за професора Чешке високе техничке школе у Прагу, инж. др Теодора Јеждика и шефа теоријског одељења фабрике ЧКД (*Českomoravská–Kolben–Daněk*, Praha) у Бланском, инж. др Мирослава Нехлебу да израде део пројектне и истраживачке документације за хидроелектрану *Јабланица*. AJ-11-38-122, дописи од 29. 10. 1947. и 5. 11. 1947.

132 Почетком новембра 1947. Министарство рада послало је социјалном аташеу у Прагу Упутство за потраживање и ангажовање стручне радне снаге и Нацрт уговора за стране квалификоване раднике. Занимљиво је да је планирано и ангажовање инструктора (5-6 особа на рок од једне године) за организацију ученичких радионице у индустријским местима (рад са ученицима, оспособљавање мајстора за инструкторе и завршни курс за те будуће инструкторе), али некомплетна архивска грађа не дозвољава тврдњу да је до тога заиста дошло. AJ-50-119-242, акт Министарства рада, пов. бр. 4846, 25. 11. 1947; AJ-25-173-446, пов. бр. 5353, 19. 12. 1947, акти Министарства рада, пов. бр. 4191, 1. 11. 1947. и 4247, 5. 11. 1947, акт Социјалног аташеа, 22. 11. 1947.

133 На основу документа из априла 1949, у којем се говори о могућности ангажовања за потребе ваздухопловне индустрије машинског монтера Јозефа Дизнера закључује се да су власти саопштавале онима који су намеравали да оду на рад у Југославију да уколико то учине више неће моћи да се врате у ЧСР. AJ-25-158-418, акт МУП, V пов. бр. 26496, 23. 11. 1948. и акт Главне дирекције ваздухопловне индустрије, пов. бр. 792, 15. 4. 1949.

од 3. септембра 1948. иступио против КПЈ.[134] Било је више слања стручњака и монтера за пуштање у погон купљених постројења, а појединачна ангажовања наставила су се и након Резолуције, као и захтеви за повратак у ЧСР.[135] Рана 1949. година донела је завршетак свих видљивих активности на ангажовању. У фебруару је укинуто Социјално одељење амбасаде у Прагу, па није више било новца за евентуалне аконтације и транспорт стручњака. Двојица стручњака, који су тада добили дозволу власти за селидбу у Југославију (чекану пола, односно годину дана), нису више могли бити упућени. Коначно, почетком јуна 1949. године Министарство рада је известило МИП да је ЧСР обрисана из плана ангажовања стране радне снаге.[136]

Сем интереса за рад, који, ако не рачунамо Судетске Немце, није био претерано велики, Чехословаци су своје занимање према Југославији показали пре свега у области туризма. Још септембра 1945. године отпочела је преписка у вези са упућивањем туриста на Јадранско море, првенствено у Опатију. До почетка фебруара 1946. југословенска влада се сагласила са тим, а с пролећа исте године, доласком у Београд делегације друштва Савеза пријатеља Титове Југославије (Svaz přátel Titovy Jugoslávie), отпочело се и са конкретизацијом идеје.[137] Међутим, постојао је интерес и за *радни*

134 AJ-25-173-446, акт Социјалног аташеа у Прагу, 2922, 3. 9. 1948.

135 AJ-50-61-127, предмет Министарства тешке индустрије пов. бр. 1309/1948; AJ-25-173-446, акт Социјалног аташеа у Прагу, бр. 105, 13. 4. 1948; AJ-25-158-418, пов. бр. 3249-XIV-2, 1. 7. 1948, табела: *Преглед страних стручњака чехословачких држављана који су овом заводу неопходни…*, s.d. [1948.] и молба Роберта Опите, 29. 8. 1948; AJ-11-71-236, извештај, 16. 7. 1948; AJ-11-74-245, телефонски извештај из Прага, 9. 7. 1948; AJ-11-46-155, акт ХЕ Маврово, бр. 806, 3. 11. 1948.

136 AJ-25-158-418, акти МИП пов. бр. 3109/2, 19. 2. 1949, бр. 4903/2, 19. 3. 1949, акт Одељења за информације Амбасаде ФНРЈ у Прагу, пов. бр. 54, 26. 2. 1949. и акт пов. бр. 4239/49-XIV-2, 13. 6. 1949.

137 AJ-50-61-127, акти МИП, пов. бр. 5233, 21. 9. 1945, К. бр. 1002, 28. 9. 1945, акт Министарства трговине и снабдевања, бр. 399, 5. 2. 1946. и акт пов. бр. 311, 9. 2. 1946; AJ-25-173-446, допис Социјалног аташеа у Прагу, бр. 29, 11. 4. 1946.
Намеру владе ЧСР да 300 туриста, који би јула 1946. боравили у Опатији, Цриквеници, Рабу, Краљевици, Селцу, Крку и Башкој (а који су били из Савеза ослобођених ратних заробљеника и имовно слаби), Југославија подржи бесплатним превозом и повлашћеним ценама исхране није подржана услед својих слабих материјалних могућности (на тај се начин, евентуално, могао помоћи мањи број туриста, али не 300). Ипак, број туриста из ЧСР је растао до 1948. године. Почетком августа 1948, усред сезоне, када их је на Јадрану било 3080, чехословачке туристичке агенције отказале су све резервације и зауставиле даља путовања, наводећи као разлог лошу храну у хотелима и поступање према туристима из ЧСР. AJ-50-61-127, предмет пов. бр. 1003/1946 и акт предузећа *Путник*, 15598, 3. 8. 1948.

одмор, као што је то било са групом од 41 стручног радника, чланова Чехословачких синдиката, која је одмор 1947. године провела на добровољном раду у *Фабрици аутомобила Марибор* (ТАМ), а планирано је да 200 ученика техничке школе у Банској Бистрици (Словачка), старих 17–35 година, јул 1948. проведе на раду у ФНРЈ.[138]

Мађарска

Мађарска је била земља коју су рат и последице рата и послератних друштвених и економских кретања тешко погодиле. Разарања и распад инфраструктуре довели су до нестанка залиха, пада производње кључних грана привреде на испод 50%, уништења чак четвртине индустрије, дошло је до крупних демографских промена. На то се надовезала совјетска окупација, са поступном (али темељном) променом друштвено-економског и политичког система и обавеза плаћања репарација, које ће 1946/1947. износити чак 17% друштвеног дохотка. Све то убрзало је економску кризу и инфлаторну спиралу, која ће 1945/1946. прерасти у дотад у историји незабележену хиперинфлацију. Кризу је пратила незапосленост (210.000–220.000 лица на крају 1946. године), нарочито изражена у грађевинарству, мањим погонима металне и машинске индустрије, у државној и пословној администрацији.[139]

Односи ФНРЈ са Мађарском били су резултат не само чињенице претходне окупације и припајања Бачке и Барање Хортијевој држави, већ и масовног сврставања локалног мађарског становништва уз окупациони режим. Неповерење је било обострано, а нове власти нису изоставиле, – макар је тако било током првих месеци по завршетку рата, – ни реванш, генерисан како социјалним тако и националним узроцима. Ипак, југословенски врх је брзо, у име заједничког револуционарног циља, прокламовао и спроводио политику помирења и пружања руке новој социјалистичкој Мађарској, а у земљи је почео активан рад на политици националне равноправности.[140]

138 АЈ-11-35-107, Молба да група чешких радника посети централу *Мариборски Оток*, бр. 7278, 31. 7. 1947 (Министарство електропривреде то ипак није одобрило); АЈ-50-61-127, акти МИП, бр. 43348, 10. 2. 1048. и пов. бр. 47746, 24. 3. 1948, Председништва владе, пов. бр. 413, 17. 3. 1948, Централног већа НОЈ, бр. 2128, s.d. и Генералног секретаријата владе, пов. бр. 895, 14. 4. 1948.

139 Више о стању у Мађарској након рата види: *Увод*, *Последице рата у Европи*, *Мађарска*. Криза у Мађарској имала је дугорочне ефекте. Још крајем 1948. године чиновничка зарада износила је око 480 форинти, а за боље ципеле требало је издвојити 250–300 форинти. АЈ-507-IX, 86/III-22, Реферат приликом спровођења ратних заробљеника, поручник Радоња Ненадовић, I 1949.

140 Национално-социјални реванш подразумевао је, између осталог, делимично присилно исељавање Мађара из Војводине. Њихова велика бројност, као и бројност

Један од видова помирења било је и олакшавање репарационих обавеза,[141] које се делом односило на ангажовање вишкова мађарске радне снаге. Сагласно споразуму о примирју између Савезника и привремене владе Мађарске од 20. јануара 1945. године, владе у Будимпешти и Београду потписале су 11. маја 1946. споразум о роби коју је Мађарска дужна да испоручи на име накнаде ратне штете. Чланом 9 споразума предвиђено је да у „случајевима где се предвиђа монтажа постројења и њихово стављање у погон, као и давање производних метода и поступака, те обука југословенског стручног особља", Мађарска обезбеди рад стручног особља.[142] Сем тога,

беземљаша, претила је да, када се почне са прерасподелом „немачке земље", услед једнакости која се морала поштовати, доведе до поделе земље Мађарима, уместо словенском живљу из пасивних и аграрно пренасељених крајева и до даље мађаризације Војводине. AJ-642-10-33, О делимичном исељењу Мађара из Војводине, s.a. [1945].

Комплексност међусобних односа илуструју на први поглед супротне политичке одлуке које се тичу, с једне стране, размене становништва, а с друге одустајања од територијалних претензија ФНРЈ према Мађарској, као и релаксирања репарационих обавеза. Оптирање становништва јесте обављено, али у унапред утврђеном броју (сагласно споразуму постигнутом 22. 9. 1946, током Париске мировне конференције), далеко од потпуне размене, а власт ФНРЈ је напустила идеју о ревизији границе (вероватно на подстицај СССР-а) са циљем да се помогне мађарским комунистима да се учврсте на власти. Aleksandar Kasaš, *Mađari u Vojvodini 1941–1946*, Novi Sad 1996, 190–194; Árpád Hornyák, „Jugoslavenski teritorijalni zahtjevi prema Mađarskoj i susjednim zemljama i planovi za njihovu primjenu nakon Drugog svjetskog rata", *Časopis za suvremenu povijest*, 1/2010, 48–53; *Dokumenti o spoljnoj politici, 1946/II*, 168–169.

141 На молбу Мађарске, ФНРЈ је, подстакнута примером СССР-а, продужила рок за исплату репарација са шест на осам година и прихватила прогресивно увећање (1946. године – 7.000.000 долара; 1947 – 9.000.000; 1948 – 10.000.000 и у периоду 1949–1952. година по 11.000.000). Тако је обавеза Мађарске у критичној 1946. години, са предвиђених 14.000.000 опала за половину. Истовремено ЧСР, која је сматрала да је уступцима помогла Будимпешти, – а њена су потраживања била тек десети део укупних мађарских обавеза, – није пристала на продужење рока. Доцније ће Мађарска, без обзира на предусретљивост ФНРЈ, покушати да релативизује економске клаузуле које су је према уговору о миру оптерећивале и да смањи њихов обим разним потраживањима физичких и правних лица која су она ма по ком основу имала (или сматрала да имају) у Југославији. AJ-54-46-113, предмети пов. бр. 839/1946. и 951/1946, анализа *Питање репарационих обавеза из Мађарске*, (R1), s.d. [1946], акт МИП, пов. бр. 9111, 3. 8. 1946, са ед-мемоаром амбасаде ЧСР у Београду; AJ-50-63-134, пов. бр. 1770, 12. 6. 1948.

142 Према одредбама споразума репарације у вредности од 70.000.000 долара Мађарска је требало да исплати до 20. 1. 1951. Ради обављања репарационих послова, влада ФНРЈ је у Будимпешти образовала Југословенску репарациону делегацију, као тело са свим дипломатским привилегијама. У вези са мађарским стручним

током преговора о релаксацији репарација, Мађарска је нудила отплату дела обавеза путем радне снаге. Синдикат грађевинских радника Мађарске поднео предлог о упућивању 6000–10.000 радника свих грађевинских струка (стручњаци, надзорно особље, зидари, тесари, бетонџије, скелари, керамичари, гипсари итд.), сврстаних у комплетне групе за изградњу грађевинских објеката „у акорду” (насеља, зграде, мостови и др.). Током рада групама би основне животне потрепштине и смештај обезбедила ФНРЈ, од зараде за изградњу уговорених објеката одбили би се трошкови издржавања, а остатак зараде рачунао би се као део измирених репарација. Мада се из документа не види коме је предлог послат, назначено је да он проистиче из велике беспослице мађарских грађевинара и да је хитне природе.[143]

Након што је СССР позвао Југославију да у Будимпешту пошаље своје представнике, марта 1945. образована је војна мисија.[144] Југословенска делегација при Савезничкој контролној комисији у Мађарској, како се званично звала мисија, била је представничко тело, важно транзитно-комуникационо чвориште[145] и кључни посредник о разговорима на тему репарација (па и репарација у људству). На њеном челу стајао је пуковник Обрад М. Цицмил (1948–1950, амбасадор ФНРЈ у Лондону). Према споразуму од 11. маја 1946. образована је, као тело за бригу о наплати ратне штете, Југословенска репарациона делегација, а након што је 10. фебруара 1947. године у Паризу потписан мировни уговор са Мађарском, дипломатски односи подигнути су на ранг посланства, чије ће конзуларно одељење бити задужено за ангажовање радне снаге (за склапање и потписивање предуговора са стручњацима из Мађарске, не нужно Мађарима, већ и тамошњим Немцима, одређен је члан репарационе делегације др Тоша Хофман).[146]

особљем предвиђеним за монтажу и пуштање у погон објеката и обуку кадра, влада ФНРЈ је њихов целокупан транспорт кроз Југославију и трошкове исхране и становања, преузеле на себе. Споразум у: AJ-17-5-5 (и у: *Dokumenti o spoljnoj politici, 1946/I*, 129–133).

143 AJ-54-46-113, понуда, s.d. [1946].

144 Особље мисије најпре је било у Дебрецину, а након ослобођења Будимпеште прешло је у главни град. *Dokumenti o spoljnoj politici, 1941–1945*, *II*, Beograd, 1989, 342–343; Dušan A. Kovač, „Radio-telegrafist Vojne misije u Mađarskoj”, *Veze u NOB, Ratna sećanja, 1941–1945*, Beograd, 1981, 176.

145 Сва министарства и установе били су дужни да за представнике који путују кроз Мађарску пре израде путних исправа телеграфом ступе у везу с делегацијом у Будимпешти ради добијања транзитних и улазних виза и тек по добијању одобрења, која је давала Савезничка контролна комисија, да пошаљу службенике на пут. AJ-24-8-30, акт Генералног секретаријата Владе ФНРЈ, пов. бр. 888, 1. 6. 1946.

146 AJ-25-85-215, акт пов. бр. 4739, 20. 11. 1947; AJ-25-86-218, акт пов. бр. 247, 14. 2. 1947. Мировним споразумом предвиђено је неодложно враћање мађарских за-

За разлику од ангажовања у Немачкој, Аустрији и ЧСР, где није било активног учешћа државе домаћина, те је контакт између представника ФНРЈ и нудилаца рада био непосредан, у Мађарској је као преговарач стајало званично струковно или синдикално тело.[147] Југословенска предузећа су преко својих министарстава брзо по пријему информације о могућности ангажовања група мађарских грађевинара показала интерес за тим,[148] а још пре закључења споразума о њиховом упослењу разрађивани су модалитети транспорта железницом (планирано је 4000 радника).[149] Међутим, пре ангажовања грађевинара Југославија је била заинтересована за рад пољопривредних стручњака.[150] На иницијативу ресорног министарства, влада је на почетку 1947. године одобрила ангажовање око 140 ветеринарских и пољопривредних стручњака из Мађарске, ЧСР и Бугарске. Од тога Мађарима који су већ показали интерес за рад у Југославији припадало би (након провере стручности и политичког опредељења) око половине радних места (стручњаци за житарице, индустријско и крмно биље, коњарство, свињарство, овчарство, мелиорацију и др).[151]

Разговори Министарства рада ФНРЈ и Земаљског савеза грађевинских радника Мађарске резултирали су *утаначењем* од 2. јуна 1947. године. Савез грађевинара се обавезао да обезбеди 4000 КВ грађевинских радника (физички здравих, способних да самостално обављају посао и који располажу радном књижицом са подацима о стручној спреми), колективне пасоше и друге путне исправе и повлашћену вожњу железницом (што би

робљеника, потврђена је ратна одштета, утврђена још споразумом о примирју, а рок за отплату продужен на осам година. *Dokumenti o spoljnoj politici, 1947/I*, 204–220.

147 Појединачних понуда рада било је тек неколико, а давали су их Немци са боравиштем или држављанством Мађарске. AJ-17-182-183, понуда инж. Ернста Брауна, 16. 9. 1946. и Реферат о могућности подизања фабрике хемијских апаратура, 26. 9. 1946 (нема потврде да је Браун ангажован, мада је у Министарству индустрије оцењено да би то било од велике важности).

148 О заинтересованости индустријских предузећа види: AJ-17-97-97. У Министарству рада је на тему ангажовања мађарских грађевинара одржана почетком априла 1947. конференција на којој су утврђиване потребе разних ресора. AJ-17-182-183, пов. 1403, 19. 4. 1947.

149 AJ-25-85-215, предмет пов. бр. 1171/1947.

150 Према извештају министра В. Чубриловића, крајем 1946. у пољопривреди ФНРЈ било је 1920 стручњака са факултетском и средњом спремом и 828 ветеринара, што није задовољавало ни најнужније потребе, а школовање кадра на универзитетима и стручним школама није могло ни до 1950. године да обезбеди довољан број стручњака. AJ-4-28-261, акт пов. бр. 906/I, 28. 12. 1946.

151 AJ-4-28-261, акти пов. бр. 906/I, 28. 12. 1946, пов. бр. 3/I, 8. 1. 1947 и бр. 309/I, 22. 1. 1947.

Министарство рада касније рефундирало). Савез је био дужан да концентрише раднике у три сабирне базе, у Печују, Солноку и Ходмезевашархељу, да се постара око алата и снабдевања храном до границе и да транспорт обави од 15. до 30. јуна 1947. године у групама од по 500 људи.[152]

Са своје стране Министарство рада ФНРЈ било је дужно да прихвати грађевинаре, обезбеди током пута исхрану, смештај и додатак од по 30 динара дневно за подмиривање нужних личних потреба и транспортује их до места рада (уз сношење трошкова). Имало је обавезу да код предузећа издејствује за сваког радника по две дневнице (просечне) на име паушалне накнаде осталих трошкова пута и да у погледу зарада, додатака и социјалног осигурања обезбеди једнакост са југословенским радницима. У погледу здравственог осигурања, члановима породица мађарских грађевинара током боравка у ФНРЈ обезбеђена је подршка према прописима о здравственом осигурању Мађарске, а све трошкове (лечења и плаћања паушала запослених) сносила је Југославија. Прихваћено је и плаћање свих новчаних помоћи (породични и дечји додаци) које осигуранику припадају ради издржавања породице, али по прописима Југославије (нпр. за свако дете додатак је износио по 175 динара), затим омогућавање посредством Народне банке слања уштеђевине у Мађарску (до половине зараде), као и снабдевање једнако снабдевању запослених Југословена (посебно је наглашена обавеза специјалног снабдевања рубљем, одећом и обућом). Уговор је закључен за грађевинску сезону 1947. године, а превремени отказ рада омогућен је послодавцу уколико се радник огреши о дисциплину у мери која би била довољна да се домаћем раднику уручи отказ или уколико није стручан, а то је омогућено и раднику ако послодавац не испуњава обавезе из уговора. Редован раскид радног односа, на крају грађевинске сезоне, морао је бити најављен 14 дана раније, а по истеку уговора ФНРЈ је обезбеђивала транспорт до границе и паушалне трошкове (две дневнице).[153]

У оквиру припрема за долазак грађевинских радника у Мађарску је послат делегат Министарства рада који је учествовао у формирању радних група, имао задатак да буде на сталној вези са министарством и да јави тачан број радника прикупљених по базама. За сваки транспорт понаособ упућиван је посебан делегат као пратилац, који је по уласку у ФНРЈ гра-

152 AJ-25-158-424, Утаначење између Министарства рада ФНРЈ и Земаљског савеза грађевинских радника Мађарске о упослењу мађарских грађевинских радника, пов. бр. 1284, 2. 6. 1947.

153 Тачке споразума које се тичу социјалног осигурања и иначе најосетљивије због потенцијално великих трошкова услед диверзитета појава које подлежу таквом осигурању, биле су, на иницијативу мађарске стране, предмет даљих преговора. AJ-25-158-424, Протокол (мађарски предлог), IX 1947.

ђевинаре предавао по групама делегатима република. За улазак у ФНРЈ предвиђени су гранични прелази Суботица и Котириба (недалеко од Чаковца). Тамо су представници органа за посредовање рада, по директиви Централног одбора JCJ, уз помоћ месних синдикалних организација, били дужни да обезбеде топли или течни оброк, снабдеју раднике сувом храном за даље путовање и исплате по 30 динара. Предвиђено је било да подршку представницима републичких органа рада пруже синдикалци. О важности питања сведочи што су о акцији транспортовања и упослења мађарских грађевинара упознати сви релевантни фактори у земљи – од председништва владе ФНРЈ и влада република, преко свих савезних и републичких планских комисија и министарства грађевина, савезних министарстава индустрије, саобраћаја, руда, финансија, унутрашњих послова, спољне трговине и трговине и снабдевања, централног и републичких синдиката, Народне банке и Државног завода за социјално осигурање, до предузећа у којима ће грађевинари радити. Како је примећено, „боравак мађарских радника у ФНРЈ ће, поред радног учинка у грађевинарству, имати и политички значај", па је и о томе требало водити рачуна.[154]

До краја јула 1947. године на градилиштима у ФНРЈ обрело се 3295 мађарских зидара, тесара, минера, баракера, тунелских зидара, молера и других, распоређених у четири републике – 2016 у Србији (од тога 403 у Београду), 215 у Хрватској (154 у Загребу), 728 у БиХ (235 у Сарајеву) и 246 у Црној Гори (189 у Титограду), а до краја године њихов број ће нарасти на 3470 (у Србији на 2141).[155] Осетно мањи број приспелих радника у односу на план (у првом транспорту било их је 40% мање) био је последица, како су приметили делегати у Будимпешти, недовољног ауторитета мађарских синдиката, исплате помоћи коју су власти дале незапосленима баш пред одлазак на рад (што је одбило многе који су намеравали, па и

154 AJ-25-158-424, акт Уговор, пријем и распоред грађевинских радника из Мађарске, пов, бр. 1679, 11. 6. 1947; AJ-25-85-215, предмет 1679/1947. Доласку мађарских радника придавана је велика важност. Први транспорт који је стигао 18. 6. 1947. из Ходмезевашархеља (298 грађевинара), сем представника централног државног синдиката, који су обезбедили топли оброк, суву храну за даље путовање, исплату путних трошкова и по кутију цигарета, дочекало је 1000 домаћих радника, председник месног већа Суботице, председник градског НО, као и и мађарски посланик у Београду Золтан Санто, који је одржао пригодан говор. AJ-25-85-215, писма Данила Бешеа Главном одбору Јединствених синдиката Србије и Томе Бекавца Централном одбору JCJ, 19. 6. 1947.

155 AJ-25-158-424, Распоред мађарских грађевинских радника (VII 1947), пов. бр. 2743, 3. 9. 1947; AJ-25-62-165, бр. 3747, 10. 11. 1947; AJ-25-85-215, Извештај представника мађарских радника Хебл Јожефа, 21. 12. 1947; AC, Министарство рада НР Србије (MP НРС), Годишњи извештај за 1947.

оне који су претходно прихватили да раде у Југославији), као и деловања „реакције” која је на све начине водила кампању против одласка.[156] Судећи према првом транспорту, радници су били оскудно одевени и у дотрајалој обући. Многи су били заплашени гласинама по којима ће бити затворени у логоре и на рад ићи у пратњи стражара, а још више их није било упознато са условима рада и висином принадлежности, могућношћу слања новца и писама породицама и пријема мађарске штампе.[157]

Недовољна обавештеност грађевинара о условима рада, за коју је JCJ оптуживао мађарски синдикат, заправо је, због лоше дистрибуције информација, падала на терет Југославије. Од доласка првог транспорта прошло је скоро месец дана док министар финансија није решио питање могућности слања дела уштеђевине породицама. Тек 14. јула 1947. одобрио је да мађарски грађевинари посредством филијала Народне банке могу слати до 50% зараде. Све молбе за слање уштеђевине, које су радници поднели у међувремену, биле су одбијене, па су на неким радилиштима грађевинари поднели колективни захтев за раскид уговора.[158] Коначно, било је и пропуста који нису утицали на рад ангажованих, али јесу на функционисање југословенских органа. Јован Штербик, делегат Министарства рада задужен за организацију последњих транспорта (током јула), према наводима МИП-а, није нашао за потребно да одржава контакт са посланством у Будимпешти, рачунајући и то да није доставио спискове радника које је упутио у земљу. Тиме је вођење евиденција и успостављање контрола које су се обављале у посланству онемогућено, али Министарство рада је тврдило супротно, како су се делегати Штербик и Шинка (који су неко време радили заједно) сваког дана обраћали посланику Карлу Мразовићу, секретару или конзулу.[159]

156 Делегат Министарства рада који је пратио транспорт, Стеван Шинка (исти онај који ће августа 1948. године нестати из Беча проневеривши новац), известио је како је приликом преласка границе мађарски полицајац „пљувао на раднике што напуштају своју домовину рекавши им да ће доћи кући голи и боси.” С друге стране, агитација Земаљског савеза грађевинских радника Мађарске оцењена је као закаснела и млака, а организација посла препуштена је нижим синдикалним организацијама. Тако се дешавало да радници лутају по Мађарској од једне сабирне базе до друге, да им нису обезбеђени храна и смештај (многи су остали под отвореним небом), да им је давана недовољна сума новца за трошкове током пута до границе (добили су по 20, а килограм хлеба плаћали су на црној берзи по 9 форинти, при чему су неки морали да чекају и по три дана до поласка транспорта). AJ-25-85-215, писма Данила Бешеа Главном одбору Јединствених синдиката Србије и Томе Бекавца ЦО JCJ, 19. 6. 1947.

157 AJ-25-85-215, писмо Томе Бекавца ЦО JCJ, 19. 6. 1947.

158 AJ-25-85-215, пов. бр. 2069, 15. 7. 1947.

159 AJ-25-85-215, предмет пов. бр. 2743/1947.

Мађарски грађевинари дошли су у Југославију у седам великих транспорта (последња два обављена су 21. јула 1947, мада је након тога дошло још око 175 лица). Током кампање Земаљски савез грађевинских радника Мађарске није обезбедио лекарски преглед па је приспело много болесних радника, који су се због неспособности убрзо почели враћати кућама, и није испунио договорену квоту па је дошло 500 радника мање, а транспорти су каснили због немогућности да се у кратком року превезе 500 људи. Подбацили су и синдикални одбори у провинцији који нису обавили проверу моралне, политичке и стручне способности грађевинара. Коначно, реакционарни кругови су ширењем неповољних прича о Југославији одбили многе од идеје о одласку на рад и тек су вести радника који су дошли првим транспортима о условима рада и заради коју су остварили разбили „све реакционарне клевете".[160] Све наведено, као и грешке које су учињене у ФНРЈ а тицале су се лошег смештаја, снабдевања и социјалних давања учинили су да грађевинари знатно флуктурирају. Већ августа почели су самовољно да напуштају посао (36 лица), а до краја године отишло их је 1430 (у септембру 185, октобру 421, новембру 606 и децембру 182).[161]

Током трајања грађевинске сезоне бројна отворена питања из области социјалног и здравственог осигурања довела су до нових преговора две стране, који су резултирали протоколом о допунским утаначењима, закљученим 19. септембра 1947. године између Министарства социјалног старања Мађарске и Министарства рада ФНРЈ. Захтевима Мађарске о најширем покривању свих „осигураних случајева" из домена социјалне заштите (укључујући, нпр. давање права радницима оболелим на раду у ФНРЈ на лечење у Мађарској и покривање таквих трошкова, или трошкова лечења по престанку рада у ФНРЈ, а пре добијања посла у Мађарској), Југославија није могла сасвим да одговори. Део трошкова у вези са случајевима изнемоглости, старости и смрти прихваћен је условно (до доношења одговарајуће конвенције), с тим да ФНРЈ издатке по том основу рефундира мађарском социјалном осигурању. Такође, прихваћено је да ФНРЈ у случајевима дуже болести грађевинског радника, а у циљу лакшег „саобраћаја с околином", на његов лични захтев обезбеди рехабилитацију или лечење на територији АП Војводине, а у случају неопходности слања на лечење у Мађарску било је потребно утврдити тачан обим услуга који би пале на терет југословенског осигурања. Истовремено, у намери да се разреши питање накнада трошкова лечења чланова породица грађевинских радника,

160 AJ-25-85-215, Извештај представника мађарских радника Хебл Јожефа, 21. 12. 1947.

161 AJ-25-85-215, пов. бр. 5449, 24. 12. 1947.

представници државних завода за социјално осигурање Мађарске и ФНРЈ потписали су о томе протокол.[162]

Крај грађевинске сезоне означио је повратак мађарских грађевинара. Последњи рок за напуштање Југославије био је 15. децембар 1947. године. Радницима је требало обезбедити возне карте до места становања, с тим да је трошак путовања до границе сносило предузеће, а трошак остатка пута рефундирало је Министарство рада. Такође, било је важно ускладити термине повратка и обезбедити колективне пасоше и визе како не би више већих група истовремено стигло у Београд у потрази за путним исправама и возним картама. Радницима који су напуштали Југославију након истека уговора омогућено је да у Народној банци купе 25 форинти (106,25 динара) за евентуалне трошкове од границе до места становања. С обзиром на бројне неправилности у снабдевању, Министарство рада је тражило да се макар на крају сезоне то исправи и да се радницима обезбеде текстил и обућа.[163]

У Србији је радило готово 62% мађарских грађевинара. Иако је Министарство рада Србије било активно умешано у планирање радне снаге, прихват, проверу, распоређивање и контролу, уочене су многе неправилности. Најизраженији проблеми били су у вези са радним условима и обавезама и са распоређивањем и захтевали су готово свакодневне интервенције. Лоша организација, довођење и прихват радника, неодговорност предузећа која нису поштовала *утаначење*, као и поједини претерани захтеви Мађара (уз многе оправдане) створили су много тешкоћа. Најпре, избор радника у Мађарској није био добар. Обећавано им је више него што су могли добити, није се водило рачуна о стручности и способности (дошли су радници *погрешних* струка, стари, болесни), многи су били без исправа. Затим, расподела није била добра, јер су упућени на многобројна градилишта, па је контрола поштовања *утаначења* била отежана. Предузећа су различито обрачунавала зараду (по норми или по сату), а услед непрецизних спискова било је пуно неправилности при слању уштеђевине и исплати дечјих додатака. На многим радилиштима нису обезбеђени станови, што је изазвало велико незадовољство, а и мензе у почетку нису биле на задовољавајућем нивоу. Коначно, није се знало ко је одговоран да контролише

162 AJ-25-158-424, допис директору Централног завода за социјално осигурање у Будимпешти, 19. 9. 1949. и два протокола, 19. 9. 1949.

163 AJ-50-119-242, акт Министарства рада, пов. бр. 4245, 6. 11. 1947. По истеку сезоне било је захтева неких предузећа (у Смедереву, Сарајеву и др.) да задрже на послу поједине раднике из Мађарске, што је Министарство рада ФНРЈ дозвољавало под условом да се не мењају обавезе утврђене колективним уговорима. AJ-25-85-215, акт пов. бр. 4827, 27. 11. 1947, предмет пов. бр. 4917/49/1947 (X 1947 – I 1948, молбе за рад: Имре Рајк, Арпад Тот, Габор Маџар и Антал Часи).

рад грађевинара (у почетку требало је да то буду републичка министарства рада, да би се потом наметнуло савезно, а касније приспеле раднике распоредило је Министарство грађевина). Према закључку Министарства рада Србије, грађевинари су се показали у великом броју као добри радници. Зараде КВ зидара биле су 5000–7000 динара. Нарочито добрим показали су се тесари, који су могли добити и до 15.000 месечно. Иако су се испрва колебали због рада по норми временом су је прихватили, у великом броју укључили се у такмичења, па су најуспешнији постали ударници. На крају сезоне „велики број Мађара изјавио је жељу да идуће године дођу на рад у нашу земљу."[164]

Осим грађевинара, из Мађарске су од 1947. године у мањем броју долазили и стручњаци повезани са набавкама које су имале југословенска министарства. Уз постројења добијена путем репарација, за потребе монтаже и пуштања у рад министарства су закључивала споразуме о ангажовању стручњака неопходних за те послове, а у појединим случајевима закључиван је посебан уговор са специјалистима пројектантских и организационих способности који нису били везани за неко конкретно постројење, већ за технолошку област, или су ангажоване групе стручњака за технолошка испитивања.[165]

Крајем 1947. године у ФНРЈ се обрела нова група стручних радника из Мађарске, металаца, који су дошли посредовањем Земаљског синдиката мађарских радника металне индустрије. Како за њих, – а биће их до краја пролећа 1948. године око 200 (од чега 160 регистрованих), – мађарски синдикат и Министарство рада ФНРЈ нису закључили посебан споразум, то су се сходно примењивале одредбе *утаначења* о раду грађевинских радника (од 2. јуна и 19. септембра 1947). Међутим, како није било формалног споразума, то се извесна права, нарочито из домена социјалног осигурања

164 АС, МР НРС, Досије фонда, Годишњи извештај за 1947, бр. 35, 13. 1. 1948.

165 Тако је Министарство индустрије закључило (вероватно 1947) трогодишњи уговор са инж. Аладаром Сентматроњом, који је обављао важне послове на изради пројеката за фабрику каблова, али је у Мађарској радио и на прикупљању информација за репарације, као и о потребним стручњацима. Месечна накнада износила је 2000 динара, а стручњак је био обавезан да по истеку уговора, ако то буде потребно, рад настави у ФНРЈ још две године. АЈ-17-182-183, записник конференције, 20. 11. 1947.

Исте године из Будимпеште су на захтев Генералне дирекције савезне прехрамбене индустрије тражена тројица инжењера (Степан Линдер, Хавер Бела и Јосип Прогел) који би са домаћим стручњацима у котлу зрењанинске фабрике шећера обавили пробу разних лигнита ради изналажења „најподеснијег ложишта за рационално коришћење појединих врста лигнита и њихове примене код набавке нових котловских постројења". АЈ-17, Персонално, ф. 7, II бр. 9438, 15. 10. 1947.

чланова породица нису могла остварити, што је изазвало негодовање. Такво стање решиће се закључивањем споразума, односно *утаначења* између Министарства рада ФНРЈ и Министарства социјалног старања Мађарске о регулисању социјалног осигурања металских радника запослених на подручју ФНРЈ од 21. маја 1948. године.[166]

Истовремено са регулисањем статуса металских радника вођени су нови преговори око ангажовања грађевинара (850 зидара, тесара и армираца). Предвиђени су за рад у БиХ, под условима бољим него у *утаначењу* из јула 1947. године: индивидуални пасоши, индивидуални уговори који би се закључивали у предузећу, једна сабирна база у Мађарској и један транспорт, двоструко већа једнократна исплата (60 динара) и стимулација од 40 динара за сваки радни дан, укључујући дане боловања. Тако су на темељу претходних аката о ангажовању мађарских радника, 9. јуна 1948. у Будимпешти Министарство рада ФНРЈ и Министарство грађевина БиХ, с једне, и Земаљски савез грађевинских радника Мађарске с друге стране, потписали Утаначење о упослењу мађарских грађевинских радника на подручју ФНРЈ и до краја месеца транспорт од 850 грађевинара стигао је у Сарајево. Без обзира на Резолуцију ИБ, они ће се у предузећима БиХ задржати до истека уговореног рока, 15. децембра 1948,[167] а пред повратак чак 200 радника те групе (и неки од оних малобројних који су остали из 1947. године), изјаснило се да би под истим условима остало и у 1949. години.[168]

Током 1947. или 1948. године забележено је најмање једно групно ангажовање стручних радника из Мађарске који нису дошли на основу споразума о раду грађевинара и металаца. Реч је о 70 радника ангажованих за

166 Документ био је потпуно наслоњен на одредбе о социјалној заштити утврђене *утаначењем* о грађевинским радницима од 2. 6. 1947. и на протокол од 19. 9. 1947. године. AJ-25-158-424; предмет пов. бр. 6157/1948 и *Утаначење* од 21. 5. 1948; AJ-50-63-134, акт Министарства рада, пов. бр. 6157, 17. 5. 1948.

167 Након разлаза компартија забележена је веома висока синдикална посета из Мађарске. Јанош Терек, генерални секретар Централне управе Савеза грађевинских радника посетио је октобра 1948. сународнике на раду у Храсници, Ћатићима, Зеници, Тузли, Сарајеву и Београду и обратио им се, избегавајући актуелне политичке теме. AJ-25-158-424, извештај, X 1948.

168 AJ-25-158-424, Предлог за рад око склапања уговора за ангажовање 850 грађевинских радника из Мађарске, 27. 5. 1948, акт пов. бр. 4161, 24. 5. 1949, Утаначење, 9. 6. 1948, акти пов. бр. 4972, 11. 6. 1949. и пов. бр. 5652, 1. 12. 1948. Има индиција да је у БиХ ипак стигао нешто мањи број радника пошто је до 20. јула 1948. на 863 одобрене визе послато на оверу 666 уговора о раду (мада је могуће да су неке групе дошле након тог датума). AJ-25-158-424, подаци о 17 колективних виза издатих у Посланству ФНРЈ у Будимпешти, 29. 6. 1948. и достављање уговора на оверу, 20. 7. 1948.

потребе Главне дирекције савезне индустрије мотора, за шта је сагласност дало Министарство рада, који су радили у четири предузећа у Србији (Раковица, Железник, Нови Сад и Смедеревска Паланка, укупно 64 радника) и два предузећа у Хрватској (Славонски Брод и Загреб, 6 радника). Они су имали исте услове као домаћи радници (норме и наднице 18–20 динара по радном часу), а као стручњаци за машинску обраду метала, у којима је ФНРЈ оскудевала, оцењени су као врло корисни и „потпуно правилно искоришћени".[169]

Нешто мађарских радника остало је у Југославији и током 1949. године, међутим, о којем се броју ради, немогуће је утврдити пошто, како је забележено у документима, Министарство рада ФНРЈ није располагало евиденцијом. Наиме, ресори у чијим су предузећима претходних година радили мађарски стручни радници, грађевинци и металци, нису слали обавештења о броју оних који су се вратили у домовину, па је Министарство рада остало ускраћено за таква сазнања.[170]

Италија

Италија је пре рата била емигрантска земља и током неколико деценија милиони грађана у потрази за послом отиснули су се у разне земље Европе и преко Атлантика. У Белгији су више од двојице на сваких пет рударских радника били странци, а међу њима највише је било Италијана, док истовремено у Италији готово да није било странаца.[171] Мада није било већих разарања индустрије и инфрастуктуре, рат је продубио старе демографске и привредне проблеме. Неспособност индустрије да у већој мери ангажује вишак радне снаге (током 1946. године, пре повратка главнине ратних заробљеника, било је око 2.500.000 незапослених и још у првој половини 1948. њихов број неће пасти испод 2.000.000), повезан са недостатком горива, сировина и прехрамбених производа и готово исцрпљеним резервама девиза, појачавао је привредно назадовање, а утисак безнађа оснаживала је тешка новчана криза.[172]

169 AJ-25-158-424, Списак мађарских радника распоређених по републикама, s.d.

170 Рад Мађара у 1949. години потврђује упит Савеза синдиката Југославије, Покрајинског одбора за Војводину, упућен Министарству рада о бројности и адреси таквих запослених, а стога што они не примају никакву штампу и што нису били „правилно обавештени о догађајима код нас и у иностранству, нарочито у вези са клеветничком кампањом Информбироа". Опаска Министарства рада да је њихов број „незнатан" није сасвим у сагласности са упитом синдиката и његовом жељом за „правилним информирањем", јер се политичко образовање не би тражило тек за неколико лица. AJ-25-158-424, предмет бр. 9822/1948 (24. 8. 1949 – 1. 9. 1949).

171 W. Maas, *н.д.*, 13–14.

172 О привредном стању Италије види *Увод*, *Последице рата у Европи*, *Италија*.

Италијански стручњаци који ће радити у ФНРЈ потицали су из више извора. Неки су били из редова ратних заробљеника, неки су чинили политичку емиграцију (из Зоне А СТТ и из остатка Италије), а најзначајнију групу представљали су стручни радници у потрази за послом и зарадом, чији је ангажман био делимично организован (колективне природе), а већим делом на индивидуалну иницијативу. За Италијане које је крај рата затекао у Југославији разматрана је могућност да нађу упослење. Државна комисија ФНРЈ за репатријацију је преко својих припадника и преко Југословенског Црвеног крста сазнала да се репатрирани Италијани, који су се борили у НОБ-у, налазе у тешкој ситуацији. Њих су суграђани примили с неповерењем и стварали им „такве тешкоће да им је скоро опстанак онемогућен.” Зато је Министарство социјалне политике тражило сагласност да они остану у земљи (ако желе) и да се запосле у војсци или на другим местима, саобразно својој струци, што је из кабинета Ј. Б. Тита прихваћено 31. јула 1945. године.[173] Сем њих, ратни заробљеници који су били вољни да за уговорну обавезу остану на раду у ФНРЈ стицали су могућност отпуштања.

Групу Италијана из чијих ће се редова попунити део потребног кадра чинили су политички емигранти. Према партијској депеши из октобра 1946. године из Италије у ФНРЈ месечно је долазило око 100 емиграната. До тада су примани само они с препоруком ЦК КП Италије, док су други, с гаранцијом локалних органа КПИ или других антифашистичких организација, враћани. Емигранти су настањивани у Зони Б, али су војне власти то забраниле. Централни комитет КПИ је обавестио ЦК КПЈ да ће уз сваког емигранта слати карактеристику и разлог одласка и да се може рачунати са око 25 лица месечно.[174] Неколико година касније појавиће се нова форма

Према проценама СПК, по отпуштању заробљеника очекивало се да број незапослених пређе 3.000.000. Међутим, тачни подаци о радној снази у Италији нису постојали пошто службе задужене за вођење евиденција нису функционисале. Према извештају Репарационе комисије ФНРЈ, а на основу анализа које су радили италијански стручњаци, прилике у тој земљи оцењене су као „несређене, са знацима дезорганизације, осиромашења широких народних слојева и знатних сметњи за развитак производних снага”. Сем мноштва незапослених у индустрији је постојало и 750.000 непотребних радника, којима се, услед прописа, није могао дати отказ, а код запослених радни учинак се преполовио. AJ-41-114-204, Подаци о економији Италије, Проблем радне снаге, 21. 1. 1946; AJ-54-46-112, Привредне прилике у Италији, стр. пов. 11, 7. 5. 1948, Привредно стање Италије, 1946, предмет пов. бр. 4708/1948.

173 AJ-642-10-32, бр. 2808, 23. 7. 1945. и пов. бр. 260, 1. 8. 1945; AJ-50-35-73, пов. бр. 308, 1. 8. 1945.

174 AJ-507-IX, 48/XIV-5, к. 24.

политичких емиграната – комуниста из Италије – *титовци*, који су тако окарактерисани због неприхватања Резолуције ИБ. Један од њих, Пјерлеони Мацини, није могао да нађе посао у Италији не само зато што му је то онемогућавала *реакција*, већ и због тога што локални руководиоци КПИ то нису хтели да му обезбеде. Његова молба с краја 1949. године да с породицом дође у ФНРЈ прихваћена је након неколико месеци, међутим, власти Италије одбиле су да му дају визу.[175]

Сем Италијана који су затечени на тлу Југославије, већи прилив стручне радне снаге уследио је 1947. године. То је време када ће се са Италијом закључити мировни уговор и отпочети нормализација односа, мада и даље оптерећених аспирацијама ФНРЈ на Трст и Јулијску крајину, с једне,[176] и исељавањем италијанског становништва из Истре, Далмације и Јулијске крајине, с друге стране.[177] Успостављању редовних дипломатских односа (специфичних услед билатералне затегнутости), претходило је упућивање Делегације при савезничком Саветодавном већу за Италију, убрзо по капитулацији, 1943. године. Представника владе КЈ, Миху Крека, заменио је јула 1945. делегат НКОЈ-а, Јосип Смодлака, мада је послове обављао његов син Словен.[178] Иако је упорно одбијала сваки предлог за сарадњу, директне

175 Конзуларно одељење амбасаде у Риму, заинтересовано да се Мацинију изиђе у сусрет, писало је МИП-у да се „питање ангажовања именованог не одбацује", већ да се властима Италије достави текст уговора о ангажовању, што је био услов за добијање излазне визе. АЈ-25-162-435, акти Конзуларног одељења бр. 4228, 6. 12. 1949. и бр. 85, 19. 1. 1951.

176 Уговор о миру са Италијом закључен је у Паризу 10. 2. 1947, с тим да његова примена почиње 15. 9. 1947. године. *Сл. лист ФНРЈ*, 74/47. Своје незадовољство мировним решењем Југославија је манифестовала Декларацијом Владе ФНРЈ поводом потписивања мировног уговора с Италијом. Види: *Борба*, 11. 2. 1947; *Jugoslovenska revija za međunarodno pravo*, 3/1954, 114; Vladimir Ibler, „Pariški mirovni ugovor s Italijom od 10. veljače 1947.", *Adrias*, *Zbornik Zavoda za znanstveni i umjetnički rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Splitu*, 15/2008, 47–49.

177 После Другог светског рата иселило се више од 200.000 Италијана. Исељавања су почела после 1943, а најинтензивнија су била 1948. године. Напуштање Југославије било је из политичких и економских разлога или услед размене становништва на основу споразума о опцији (1948). Као и сви други велики миграциони таласи и крупне демографске промене на просторима Југославије, и у овом случају процене се знатно разликују. Више у: Darko Dukovski, „Model egzodusa: Istarski *Il grande esodo* 1945. – 1956. godine. Uzroci i posljedice", *Dijalog povjesničara/istoričara*, Zagreb 2003, 307–326. О контроверзним закључцима савремене (нарочито хрватске) историографије на ту тему види: Franko Dota, „Od usuda povijesti do fatalne greške: Hrvatska historiografija o stradavanju i iseljavanju Talijana Istre i Rijeke", *Časopis za povijest Zapadne Hrvatske*, 6–7/2011–2012, 77–95.

178 Југославија је до јануара 1947. избегавала званично успостављање дипломатских односа са Италијом (иако је Рим то дуго тражио). Тек када је постало извесно да ће

разговоре и успостављање ма какве редовне коегзистенције са италијанским властима[179], влада у Београду је настојала да оствари своје економске претензије. Путем Економског одељења Делегације покушаће пре успостављања дипломатских односа да обезбеди функционисање трговинског промета. Ради обављање те делатности влада ФНРЈ предложила је отварање Трговинског бироа у Милану, на шта је Рим октобра 1946. начелно пристао. Биро је почео децембра исте године да ради без добијања формалне сагласности, коју је Рим условио реципроцитетом, односно дозволом да отвори своје представништво у Београду. У натезањима око отварања трговинских бироа доћи ће и до успостављања редовних дипломатских односа и питање трговинског пословања уредиће коначно Споразум о трговини и економској сарадњи, потписан у Риму 28. новембра 1947. године.[180]

Италијани који су самостално хтели да нађу упослење у ФНРЈ, уколико се нису одлучили на илегалан прелазак границе, што је била свако-

се савезничка војна управа повући из Италије, Београд је пристао на преговоре о успостављању „политичких”, а не „дипломатских односа” (отварање посланстава и Београду и Риму није за ФНРЈ значило успостављање „нормалних дипломатских односа”). Тако *ограничени* односи успостављени су 10. 2. 1947, да би крајем марта две владе издале саопштење о отварању посланстава. До јула исте године посланици Младен Ивековић и Енрико Мартино заузеће своја места. *Dokumenti o spoljnoj politici, 1947/I*, 353; Миљан Милкић, „Југословенско посланство у Риму, 1947–1951”, *Југословенска дипломатија 1945–1961*, *Зборник радова*, Београд, 2012, 117; исти, *Југославија, Италија и Трићанска криза 1948–1954*, Докторска дисертација, Факултет политичких наука, Београд, 2012 (даље: М. Милкић, *Југославија, Италија*), 6–7.

179 Италијански званичници су још током 1944. године наговештавали спремност за сарадњу са Југославијом путем директних разговора, а почев од 1945. та спремност се може континуирано пратити. У тој намери тражили су подршку СССР-а, САД, В. Британије и других држава блиских Југославији (Пољске и ЧСР) међутим, како је забележио министар спољних послова Италије Де Гаспери, одговор је био „апсолутно ћутање југословенске владе”. *I documenti diplomatici italiani, Decima serie: 1943–1948, Vol. II (12 dicembre 1944 – 9 dicembre 1945)*, Roma, 1992, док. 461 (25. 8. 1945), 624–625, док. 462 (25. 8. 1945), 625–626. док. 697 (19. 11. 1945), 988. О слабом ангажовању савезника на италијанску молбу види: *Исто*, док. 634 (23. 10. 1945), 891, док. 674 (11. 11. 1945), 955–956; *I documenti diplomatici italiani, Decima serie: 1943–1948, Vol. III (10 dicembre 1945 – 12 luglio 1946)*, Roma, 1993, док. 275 (11. 3. 1946), 322, док. 327 (5. 4. 1946), 388–389. Тек ће у околностима Мировне конференције у Паризу доћи до непосредних контаката између званичника Италије и ФНРЈ. *I documenti diplomatici italiani, Decima serie: 1943–1948, Vol. IV (13 luglio 1946 – 1 febbraio 1947)*, Roma, 1994, док: 160, 163, 305, 334, 338, 339, 340, 347, 350, 368, 374 (15. 8. 1947 – 4. 10. 1947).

180 О покушају отварања Трговинског бироа у Милану, отпору италијанске стране, као и току преговора види: Miljan Milkić, „Obnova trgovinskih veza Jugoslavije i Italije posle Drugog svetskog rata”, *Istorija 20. veka*, 1/2016, 120–133.

дневна појава, били су упућени да се обрате југословенској делегацији (од лета 1947. године посланству) у Риму. Међутим, активни приступ југословенских привредних делегата, попут оглашавања, потражње *на терену* и врбовања, како су чинили у ЧСР, Немачкој или Аустрији, није био карактеристичан за Италију. Једино је познато да су представници Јединствених синдиката у Трсту (организације блиске југословенском синдикату, са седиштем на Сушаку покрај Ријеке), „агитовали" међу радништвом Зоне А СТТ за упослење у Југославији и да су сем радника из зоне у ФНРЈ дошли и други Италијани који су уредно били снабдевени документима тршћанских синдиката.[181]

Радници и стручњаци који су дошли у ФНРЈ из Зоне А СТТ и они из Италије нису били једнаки. Према Италијанима ван СТТ примењена су строжа тумачења прописа. Ако се може разумети различит приступ у односу на раднике из Зоне А (међу којима су многи били „југословенске националности" и борци „за југословенску ствар"), теже је објаснити разлику која је прављена између италијанских радника и мађарских грађевинара. Тумачећи уредбу о платама у грађевинарству, приликом закључења колективног уговора Мађарима је признат максимални додатак од 25% на зараду (примењивало се код домаћих радника који раде ван места

181 То ће довести касније до тешкоћа јер су посебни социјални бенефити које је влада ФНРЈ давала грађанима Зоне А (као грађанима на „окупираном подручју" који су били под тешком политичком ситуацијом), исплаћивани и радницима из Италије, што је могло да створи праксу „којој би тешко било поставити границе". Тим бенефитима радници из Зоне А стављени су у осетно бољи положај него Југословени, па је ширење основице (радника) која подлеже помоћи могло да изазове тензије. Министарство рада је сматрало да се између радника из Зоне А и из Италије не може поставити једнакост. Влада је била *приморана* да стимулише раднике из Зоне А из више разлога. Њихов долазак у био је одређен не само потребом за стручним радницима, већ и жељом за пресељењем. Међутим, у предузећима је било пуно неправилности (дуго чекање на упослење, одређивање ниже плате, спорост у решавању стамбеног питања и снабдевања). Јављало се незадовољство, па и напуштање ФНРЈ, што је погодовало негативној пропаганди. Стога је одређено да се о потребама ресора за радом лица из Зоне А, њиховом прихвату, класификовању према стручности и распоређивању бави ЦО ЈСЈ. Предузећима је наређено да их одмах упосле, обезбеде им стан и снабдевање. Наднице су одређене сходно Уредби о регулисању надница и плата радника и одређен је посебан додатак за помоћ породицама (800–1500 динара, зависно од броја укућана и квалификације). Додатак је исплаћиван од 1. 3. 1947. па до пресељења породице у ФНРЈ (за делове Зоне А који су према мировном уговору припали ФНРЈ основ за добијање додатка је нестао, али услед немара још неко време је исплаћиван). АЈ-25-85-217, пов. бр. 3546, 4. 10. 1947. и предмети бр. 2862/1947 и пов. бр. 4329/1947; АЈ-106-56-78, пов. бр. 1650, 8. 7. 1947; АЈ-25-162-435, бр. 5361, 29. 12. 1948; АЈ-50-119-242, пов. бр. 300, 3. 3. 1947.

становања). Међутим, сличан захтев италијанских грађевинара, којих је 1947. године био приличан број, није наишао на одобравање, уз објашњење како они ионако не раде у својој земљи па се становање на градилишту не може сматрати радом изван места сталног боравишта. Исплата додатка Мађарима правдана је потребом за њиховим радом (што је важило и за Италијане), услед које је дошло закључења „специјалног аранжмана” са мађарским синдикатом. Такво образложење, сматрамо, није извирало из суштинске разлике која се могла направити између две групе радника (у погледу потреба и очекиваног и оствареног учинка), већ је последица идеолошке блискости с једном и различитости са другом државом.[182] Даље, Италијанима који су се до половине 1947. године запутили на рад у ФНРЈ, за разлику од сличних случајева са Немцима из Немачке, Аустрије и ЧСР, нису плаћани трошкови селидбе, и то је питање још тада сматрано отвореним до дефинитивне одлуке владе.[183] Коначно, још један показатељ не претерано изражене спремности за што једноставнијим упошљавањем Италијана огледао се у томе што након прецизирања типских уговора о хонорарној служби њихов образац није сачињен на италијанском језику, већ само на немачком.[184]

Недостатак јасно дефинисане и централизоване акције на запошљавању италијанских стручњака није спречио њихов долазак у ФНРЈ и проналажење посла. Према представкама посланства Италије у Београду, још 1948. године разна предузећа врбовала су раднике „на нелегалан начин”. До тог сазнања дошло се када је једна грађевинска фирма из Љубљане тражила од посланства да прибави визе групи радника из околине Удина, предвиђених за рад у Словенији. Тада је откривено да има још предузећа у

182 Како се изјаснило Министарство рада, нарочите погодности страним радницима, дате само у два случаја – радницима из Зоне А СТТ (месечни додатак) и мађарским грађевинарима (теренски додатак) – извирале су из специфичних услова. Таква пракса није се могла проширити „и на друге стране раднике, који неорганизовано и без позива долазе” и за које „нема чак ни података о њиховом броју, стручном квалитету и нарочитој потреби за њиховом радном снагом”. Радницима који су дошли без ширег споразума о упослењу нису се могла „признати већа права него што припадају домаћим радницима.” AJ-25-85-217, пов. бр. 3546, 4. 10. 1947; AJ-25-15-48, бр. 12784, 11. 9. 1947.

183 AJ-50-119-242, акт МНО, пов. бр. 3032, 17. 6. 1947. Питање путних трошкова стручњака из осталих земаља уопште није било довођено у питање, тако да поступак према Италијанима заправо представља лошу намеру, сасвим сагласну игноранцији која је постојала у сфери дипломатских односа.

184 Предузећа у којима су радили италијански стручњаци, попут *Електрољубљане*, сама су преводила текст уговора са немачког на италијански језик, ради даље административне обраде. AJ-11-56-178, пов. бр. 216, 5. 3. 1948.

којима се налазе радници из Италије, упослени мимо знања Министарства рада ФНРЈ и сагласности Секретаријата владе за персоналну службу, те да је некима омогућено и слање дела уштеђевина породицама.[185] Министарство иностраних послова заложило се августа 1948. године да се питање ангажовања италијанске радне снаге уреди уз поштовање домаћих прописа о раду (закључивање индивидуалних уговора са сваким радником) и италијанских о емиграцији радне снаге, или да се та проблематика уреди склапањем општег привременог аранжмана.[186]

Представништвима ФНРЈ у Италији (посланство у Риму, генерални конзулат у Милану и др.) стизало је све више молби стручних радника за упослење[187] у ресорима који су имали потребу за специјалистима.[188] Долазило је до све већег броја ангажмана путем запошљавања појединаца, али и кроз обимније подухвате, какав је била изградња фабрике бешавних цеви, чије је пројектовање поверено техничком бироу инж. А. Калмеса из Ми-

185 АЈ-25-162-435, пов. бр. 4565, 31. 5. 1948 и пов. бр. 1045, 13. 8. 1948, предмет пов. бр. 3647/48. Из саслушања којем су били подвргнути референти Опште државне болнице у Сарајеву и зидар који је у њој радио, Силвестро Тромбета, сазнаје се да је по престанку важења ранијег уговора (VIII–XII 1947) Тромбета тражио и добио „потврду о радним условима", помоћу које би се вратио на исто радно место 1948. године (потребна ради добијања пасоша). Референти болнице правдали су се да та потврда није била уговор о раду, али занимљиво је да нису издали једну, већ 13 таквих потврда, помоћу којих је исти број грађевинара имао доћи на рад у Техничко одељење болнице. Случај је преко МИП-а Италије и посланства у Београду дошао до југословенских власти и органа рада НР БиХ. АЈ-25-162-435, записници о изјавама Пауле Алтарац, Владислава Лазића и Силвестра Тромбета, 8. 7. 1948.

186 АЈ-25-162-435, пов. бр. 1045, 13. 8. 1948.

187 У некима су дате чудне биографије. У лето 1947. посао је тражио Ерколе Парбони, наводно рударски техничар који је похађао Универзитет Принстон у САД, да би потом радио као техничар у Кини, Кореји, на Филипинима, у Индонезији и Албанији. Након капитулације Италије одбио је да сарађује са Немцима, ступио у контакт с албанским партизанима и спремао је саботажу на електричној централи, када је ухапшен. Успео је у Аустрији да побегне и илегално стигне до Рима, где се повезао с диверзантима и дочекао ослобођење, након чега је радио код Савезника као преводилац за енглески језик, да би потом остао без посла. С обзиром на то да није имао документацију која би сведочила о било којем детаљу из биографије, остала је само забелешка шефа Конзуларног одељења посланства у Риму како је „горе именовани прилично оронуо и слабог здравља." АЈ-25-85-217, предмет пов. бр. 2948/1947.

188 Према једном недатованом прегледу (вероватно из 1947) само за девет савезних ресора и два ресора НР Македоније из Италије је потраживано 247 стручњака индустријско-техничке, грађевинске, пољопривредне, геодетске, геолошке, електровеза, здравствене и ветеринарске струке (од чега 75% са високом школом). АЈ-25-85-217, Преглед потреба за ангажовање страних стручњака из Италије, s.a.

лана.[189] Централна управа бродоградње ФНРЈ је 1948. године тражила 500 КВ бродограђевинара и само је строга штедња девиза ограничила тај број на 100,[190] али зато су у предузећу *Градитељ* у Сарајеву 1948. године радила 94 КВ радника, а у *Градису* из Љубљане, на градилишту *Литостроја*, њих 37.[191] Иако југословенски органи рада нису сарађивали са сродним телима Италије, у плановима су рачунали на њен кадар. План за 1948. укључио је Италију као извор радне снаге слично земљама Средње Европе, али без намере да се о томе с Римом договори.[192] Међутим, можда услед тога што су из плана (који се реализовао само путем представништава ФНРЈ), до августа ангажована свега три стручњака, органи рада Југославије ускоро су променили став о излишности договора с владом Италије.[193]

Питање споразумевања покренула је централна синдикална организација, Италијанска генерална конфедерација рада (Confederazione Generale Italiana del Lavoro), 18. маја 1948. године, када је посланству у Риму упутила допис у којем је наведено како је већ дуго очигледно а нарочито у области око Удина, постојање „једне стварне емиграције радника из те провинције”, која је нерегулисана и најчешће се обавља илегално. Покушаји локалне радничке коморе и Провинцијског уреда да то питање реши са Јединственим синдикатом Трста (експонентом политике ФНРЈ), пропали су јер је био потребан договор највиших власти. Стога је Конфедерација рада предложила склапање споразума којим би се регулисао ток емиграције и статус оних који су раније „отишли криомице” и који су се налазили у Југославији, па су у јесен 1948. представници двеју влада отпочели преговоре.[194]

189 AJ-106-56-78, Молба за издавање визе конструктору инж. Ђанију, 10. 12. 1947.

190 Иако се захтев сматрао оправданим, па и хитним с обзиром на недостатак стручног кадра, ипак питање да ли се у буџету може обезбедити сума за плаћање дела уштеђевина тек је требало да се решава. AJ-25-162-435, пов. бр. 4894, 9. 6. 1948. и пов. бр. 644/XIV/2, 12. 8. 1948.

191 Када су грађевинари у питању, главну улогу у врбовању и даље је имао Јединствени синдикат Трста. AJ-25-162-435, Спискови Италијана који су дошли 1947. и 1948. године, акт пов. бр. 424, 28. 7. 1948; AJ-25-160-433, предмет пов. бр. 723/1948.

192 Југославији је било потребно за ту годину 247 средње и високо квалификованих лица индустријско-техничке, грађевинске, пољопривредне, здравствене, ветеринарске, геолошке и геодетске струке, као и за електровезе. AJ-25-161-435, предмет пов. бр. 1045-XIV-2/1948.

193 Приметно је да су сви радници који су из Италије дошли током 1947, без обзира да ли уз посредовање синдиката у Трсту или илегално, регулисали радни однос закључењем уговора о раду, што је омогућавало слања уштеђевине, што није важило за оне који су ван плана дошли у току 1948. године. Исто; AJ-25-160-433, пов. бр. 1328-XIV-2, 4. 9. 1948.

194 AJ-25-162-435, предмет пов. бр. 2824/1948; AJ-25-160-433, пов. бр. 3647, 19. 10. 1948 (о питањима пензионог фонда, слању уштеђевина и високих такси за визе).

Иако се у преговорима (који ће с временом добити форму консултација), судећи по посредним закључцима из докумената, није одмакло ни до почетка 1950. године[195] (вероватно ни касније), ангажовање Италијана за рад у ФНРЈ настављено је. Трошкови ангажовања (путни, селидбени и сл), осим трошкова делегата у Италији и износа уштеђевина, покривани су из репарационих обавеза Италије.[196] Предузећа су стручне раднике упошљавала без обзира на то да ли су у земљу ушли легално или као политички емигранти.[197] Чак је Тито, поводом захтева групе од преко 50 шумарских радника из Резије, код Удина, за рад у шумарској индустрији Словеније, интервенисао наредбом: „Предузети мјере да се ти радници доведу на рад и припремити им станове."[198] Сем из Италије, неки њени грађани запослени у другим државама показивали су интерес за долазак у Југославију (незадовољни ангажманом у Аустрији и Швајцарској).[199]

У самој Италији посланство у Риму и конзулат у Милану и даље нису имали јасне инструкције нити стручну помоћ у вези са ангажовањем. Зато је посланство крајем фебруара 1949. године тражило од Министарства рада да одреди специјалног делегата за рад на ангажовању „који би био стручњак за тај посао и који би био обавезан да путује по Италији, да проналази […] потребне стручњаке и евентуално одмах с њима склапа уговоре."[200] Судећи према каснијој преписци, посланство у Риму је и надаље остало не само без посебног делегата Министарства рада, већ и без јасних упутстава о томе како поступати при ангажовању Италијана. Када је незапосленост у Италији 1950. године даље порасла, што је довело до све већег броја обраћања потенцијалних економских емиграната свих струка и нивоа образовања, посланство је тражило инструкцију о поступању, али из Министарства рада је поручено како се за 1950. и 1951. годину планира са-

195 AJ-108-29-47, стр. пов. бр. 59, 2. 2. 1950.

196 Средства која су ишла на терет ФНРЈ планирала су се, уз сагласност Министарства финансија, у девизном неробном плану ресорног министарства (Министарства рада ФНРЈ). AJ-25-155-408, пов. бр. 5297, 23. 11. 1948. и пов. бр. 5504, 27. 11. 1948. Иначе, мировни уговор са Италијом предвидео је да репарационе обавезе могу потицати из више извора, међу којима су биле и услуге. *Уговор о миру са Италијом*, Део VI, Одељак I Репарације, тачка 2.

197 Одобрење уговора за 23 илегално дошла радника, политичка емигранта, запослена у Градском подузећу за транспортни рад и шпедиције у Ријеци. AJ-25-162-435, предмет пов. бр. 527/1949.

198 AJ-25-162-435, акт Кабинета Маршала, бр. 496, 28. 1. 1949.

199 AJ-25-161-434, Иницијатива инж. Ота Финца, 20. 5. 1949, пов. бр. 4578, 31. 5. 1949, допис Посланства у Берну, 13. 7. 1949.

200 AJ-25-162-435, акт МИП, II Регионалног одељења, пов. бр. 43677, 28. 2. 1949.

мо „мали број неопходних висококвалификованих стручњака са факултетском спремом” и изузетно „са средњошколском спремом и дугогодишњом праксом”, те да се управо планирају девизна средства за трансфер уштеђевина, о чему ће бити обавештени накнадно. Једино што је Министарство рада дало као тумачење тицало се молби КВ радника (мајстора), који су могли наћи упослење у ФНРЈ само у металској струци и само под једнаким условима као и домаћи радници, дакле без права на слање уштеђевине и на путне трошкове.[201]

Да нешто није било у реду са комуникацијом на релацији Београд–Рим сведочи нота италијанског посланства од 22. октобра 1950. године. У њој је наведено да посланство у Риму и конзулат у Милану врбују раднике за лаку и тешку индустрију, али да им се не дозвољава потписивање уговора пре одласка, већ само добијају обавештење да ће опште радне услове утврдити по доласку у ФНРЈ. Посланство је тражило да у сваком појединачном случају буде обавештено о плати, радном времену, трансферу уштеђевине, социјалном осигурању, одмору, трошковима путовања, могућности састајања са породицом, условима становања и снабдевања. Министарство рада негирало је да је било ко остао ускраћен за информације о условима рада, јер су они утврђени за све странце још решењем из априла 1949. и навело како су сви радници дошли са уредним италијанским пасошима (што није било тачно – прим. аут.), те су власти те земље упознате с њиховим бројем, а услови рада истоветни су са онима под којима раде Југословени (с могућношћу слања уштеђевине). У вези с примедбом о састајању с члановима породице наведено је како је само од 1. јануара до 30. септембра 1950. године за коришћење одмора у Италији одобрено девиза за 658 лица.[202] Потребе ФНРЈ за стручним радом биле су још 1949. и 1950. године велике,[203] међутим, обим упошљавања странаца нису одређивале жеље, већ девизе. Најпожељнији су били Немци, а у њиховом недостатку предузећа нису била ни против ангажовања Италијана.[204]

201 AJ-25-160-433, предмет пов. бр. 3942/1950.

202 Исто, предмет пов. бр. 4942/1950.

203 Неке специфичне делатности, попут индустрије мотора, вапиле су за радом Италијана (стручњаци *Ансалда*, *Алфа Ромеа*, *Фијата*). Предузећима Главне дирекције савезне управе мотора, међу којима су били мариборски *ТАМ*, *Индустрија мотора Раковица* (ИМР), *Индустрија кугличних лежајева* (ИКЛ), било је потребно чак 2112 Италијана (одобрен је долазак само 327 стручњака, што говори о нереалном планирању, али и о огромној несташици девиза). AJ-108-29-47, стр. пов. бр. 59, 2. 2. 1950.

204 AJ-25-162-435, пов. бр. 5010, 12. 7. 1949 (допис Министарства рударства ФНРЈ).

Сем од самих радника и стручњака који су имали интерес за проналажење посла у ФНРЈ, посредна корист очекивала се и од посета организованих под окриљем Партије или синдиката. Оне нису нужно имале привредни карактер, али њихове културне или идеолошке матрице биле су погодан оквир кроз који се репрезентовала *светла југословенска стварност* и високи циљеви којима друштво и држава теже, рам у који се *паковала* пропаганда намењена ширењу фронта пријатеља нове Југославије.[205]

Бугарска

Идеолошка блискост режима у Софији и Београду и заједничка припадност совјетској сфери наметали су убрзано приближавање донедавно зараћених суседа. Како се унутар социјалистичког света нису допуштале конфронтације, то се наметала потреба за минимизирањем *традиције сукоба* и фаворизовањем идеје о савезништву. У том циљу требало је придобити *масе*, посебно с југословенске (српске) стране, које су гајиле јаке емоције због злочина бугарских окупатора. У циљу мењања лоших представа о другом, у погон је стављена пропаганда.[206] Прва конкретна мера на неутралисању негативних ратних емоција била је помоћ Бугарске у храни и војничкој опреми, с јесени 1944. године. Подједнако важна била је медицинска помоћ која се огледала у раду бугарских лекара и медицинских сестара у разним болницама Југославије (март–октобар 1945). Прва лекарска екипа (седам лекара и 21 техничар), под вођством др Вазвазова, упућена ради сузбијања пегавог тифуса, током три месеца рада у Шапцу, Београду, Суботици и Банату од ваши је очистила 23.486 особа.[207]

---

205 Једна таква посета била је долазак у ФНРЈ представника FEDERTERRA (*Federazione nazionale fra i lavoratori della terra*), синдикалне организације основане 1901. године у Болоњи, чије је вођство било и у ЦК КПИ. Након боравка делегације културних радника (за поља етнологије, књижевности, сликарства, режије, психијатарије и права) у Југославији, марта 1948, у италијанској штампи осванули су афирмативни чланци о ФНРЈ и држана су позитивна предавања. Са сличним очекивањима дочекана је децембра 1949. група студената из Милана, која је дошла ради успостављања студентских веза. Међу њима је било политички неутралних, али и чланова КПИ, левичара и симпатизера Југославије. М. Милкић, *Југославија, Италија*, 438; АЈ-507-IX, 48/XIII-31, к. 23, бр. 181.

206 О послератном приближавању и пропаганди на *брисању* негативног сећања види: Petar Dragišić, *Jugoslovensko-bugarski odnosi 1944–1949*, Beograd, 2007 (даље: P. Dragišić, *Jugoslovensko-bugarski odnosi*), 38–40.

207 *Политика*, 1. 6. 1945. Медицинска помоћ односила се и на лечење војника ЈА у болницама Бугарске, као и на помоћ у ветеринарским лековима. Више у: P. Dragišić, *Jugoslovensko-bugarski odnosi*, 41–42.

Бугарска је учествовала у обнови привреде Југославије. Војска је поправљала пруге и мостове, железници је уступљен део вагона и локомотива (са особљем), телефонски и телеграфски апарати, гориво, ремонтована су железничка средства. На основу специјалног кредита лиферован је угаљ, војни материјал и друга роба, а у зиму 1944/1945. организована је широка акција прикупљања помоћи за Југославију (иако је у Бугарској снабдевање било лоше). Продубљивању веза двеју држава доприносиле су посете функционера, омладинских, женских, пионирских и других организација, културних делегација, занатлија, новинара, спортиста,[208] а повезивање је резултирало успостављањем дипломатских односа. Одлуке влада о формирању посланстава пратило је одређивање посланика (Николе Ковачевића и Петра Тодорова) и предаја акредитива, 22, односно 28. маја 1945. године.[209] Јула 1945. године у Софију је дошао и нови војни изасланик ЈА, генерал-мајор Љубо Илић, дотадашњи шеф војне мисије НОВЈ у Паризу.[210] Пуна нормализација односа уследила је након потписивања мировног уговора, у Паризу, 10. фебруара 1947 (ступио на снагу 15. септембра), којим је, између осталог, утврђено неодложно репатрирање бугарских заробљеника и висина накнаде за ратну штету нанесену Грчкој и Југославији. Захваљујући *промени стране* након септембарског преврата 1944, Бугарској је утврђено да обави само делимичну надокнаду штете у износу од 70.000.000 долара у року од осам година.[211]

Убрзо након потписивања мировног уговора, владе ФНРЈ и Бугарске закључиле су споразум о робној размени и плаћањима (26. марта 1947). У оквиру Бледске конференције, 1. августа 1947, склопљени су споразуми о привредној сарадњи и царинским олакшицама којима су, уз остало, прокламована начела о координацији, усаглашавању спољнотрговинског пословања и привредних планова са циљем да се обезбеди јединствен развој двеју привреда, утврђен курс валута и сарадња у области пољопривреде. Предвиђено је и координирање рада истраживачких института и узајамна техничка помоћ у свим гранама привреде, као и сарадња „на изградњи

208 Вид помоћи на који се посебно емотивно гледало било је збрињавање социјално угрожене југословенске деце током 1945. године у Бугарској (готово 12.000 ратне сирочади, избеглица, деце из сиромашних породица). О помоћи Бугарске и успостављању веза на разним нивоима види: *Исто*, 42–50.

209 *Исто*, 50–51.

210 Званично на то место биће постављен указом маршала Тита од 21. 8. 1945. *Razvoj oružanih snaga SFRJ 1945–1985,* Vojnoobaveštajna služba, knj. 13, Beograd 1990, 218.

211 Грчкој 45.000.000, а Југославији 25.000.000 долара. Уговор у: *Dokumenti o spoljnoj politici, 1947/I*, 186–204; технички детаљи у: *Сл. лист ФНРЈ*, 73/47.

нових кадрова", а као припрема за царинску унију, укинуте су царине и таксе на алат и лични пртљаг „сељака, занатлија и радника који иду на рад у другу земљу."[212]

Рат је на бугарској економији оставио последице, али ни издалека онакве какве су биле у земљама са непосредним бобеним дејствима. Много крупније промене наступиле су на пољу друштвеноекономских и политичких односа након завршетка рата. Кроз послератну несташицу хране и раст црне берзе прошло се релативно лако и брзо захваљујући државној контроли и реквизицијама. Буџетски дефицит био је у несразмери са веома благим третманом Савезника у питању репарација (без обавеза према Западу, отпис Југославије и смањење захтева Грчке на притисак СССР-а), али инфлација није узела маха. Иако масовно сељачка земља, Бугарска је ипак доживела знатну незапосленост, реалне зараде запослених опале су, а повећавао се недостатак потрошних добара. Неки од тих *вишкова* радне снаге биће добродошли Југославији.[213]

Пољопривредне власти Југославије уочиле су по завршетку рата велики дефицит ветеринарских стручњака. Читави срезови били су без ветеринара (у БиХ преко 40 срезова, у Србији преко 20, у Македонији 16). Не само што се није могла успоставити ветеринарска служба, већ су и заразне сточне болести неконтролисано почеле да се шире. Док домаћи образовни систем не обезбеди потребан број сточних лекара, за шта ће бити потребно неколико година (сматрало се до 1950. године), решење се морало тражити у иностранству – Бугарској, Мађарској и ЧСР. Међутим, прву понуду за рад групе бугарских ветеринара, из средине 1945. године, влада ДФЈ је одбила, да би пола године касније иницијатива Министарства пољопривреде за долазак ветеринара уродила плодом.[214]

---

212 *Dokumenti o spoljnoj politici, 1947/II*, 86–89. На темељима Бледских споразума настављено је даље приближавање, чија је кулминација био Уговор о пријатељству, сарадњи и узајамној помоћи, који су Тито и Димитров потписали у дворцу *Евксиноград* у Варни, 27. 11. 1947. године. О околностима потписивања уговора и његовом значају: P. Dragišić, *Jugoslovensko-bugarski odnosi*, 136–141, 150.

213 О ситуацији у Бугарској види више у: *Увод*, *Последице рата у Европи*, *Бугарска*. Власти ФНРЈ знале су да у појединим гранама, иако упола мања, Бугарска има већи број стручњака, посебно ветеринара, лекара и инжењера. АЈ-25-85-217, акт Посланства у Софији, пов. бр. 281, 17. 10. 1947.

214 Министарство је захтев образложило огромном потребом за ветеринарским стручњацима. Пошто је Бугарска њима обиловала, долазак у Југославију не би нашкодио тамошњој вет-служби. Наведено је да је 30–40 лица већ изразило жељу за долазак, као и да су бугарски ветеринари погоднији од других „јер би одмах могли бити распоређени на терен, пошто се питање језика не поставља, а и прилике у нашој земљи су сличне онима у Бугарској." АЈ-50-119-242, К бр. 232, 28. 1. 1946.

Током 1946. године споразумом између савезних органа финансија и рада утврђени су услови рада за бугарске ветеринаре и агрономе који би дошли у ФНРЈ. До краја године, знатно пре споразума о привредној сарадњи двеју земаља, Министарство пољопривреде и шумарства потписало је са Министарством пољопривреде Бугарске акт о ангажовању бугарских ветеринара. Њима је је током рада у ФНРЈ гарантована зарада од 3000–4500 динара, додатних 2000 динара паушала и „70% од незаразне праксе”, били би осигурани према домаћим прописима о здравственом осигурању, а улози за пензиони фонд би се преко Народне банке ФНРЈ депоновали Бугарској народној банци. Путне трошкове од боравишта до места рада сносила је југословенска страна, а ветеринарима је дата могућност слања дела уштеђевине породицама (до 2000 динара, тј. 20.000 лева месечно). Једини услов ветеринарима био је да остану на раду најмање једну годину (и не више од пет).[215]

У ангажовању бугарских ветеринара активну улогу играла су министарства пољопривреде и посланства обе земље. Посланство ФНРЈ у Софији организовало је слање група ветеринара (првих 11 сточних лекара, почетком фебруара 1947) и њихове индивидуалне одласке.[216] Такође, оно је било домаћин делегатима министарстава која су самостално трагала за стручњацима (попут секретара за прехрамбену индустрију Министарства индустрије и рударства НР БиХ, Енвера Мешковића, који је у Софији боравио у јесен 1947), али и место на које су се бугарски стручњаци непосредно обраћали у потрази за радом.[217] Иако се у комуникацију између Министарства пољопривреде и посланства у Софији током 1947. године, као посредник, у намери да се уреди, централизује и убрза пословање на ангажовању страних стручњака, умешало Министарство рада ФНРЈ, стиче се утисак да је долазак бугарских ветеринара и даље текао уобичајено и не брже него раније. Спорост није ни у овом послу изостала, па је и део бугарских ветеринара, попут осталих стручњака из земаља у којима је ФНРЈ проналазила радну снагу, одустајао од ангажмана након дужег чекања.[218] Иако је, према

215 Група бугарских ветеринара (десетак лица) радила је у Југославији током друге половине 1946, пре него што је споразум закључен. Иначе, у Министарству пољопривреде у сврху ангажовања најмање 137 пољопривредних и ветеринарских стручњака из Бугарске, Мађарске и ЧСР током 1947. године рачунало се на трошак од 1.000.000 динара. АЈ-4-25-250, Услови рада бугарских ветеринара и агронома, с.а [1946]; АЈ-4-28-261, бр. 309/I, 22. 1. 1947, пов. бр. 100/I, 28. 1. 1947. и бр. 909, 25. 2. 1947.

216 АЈ-4-28-261, бр. 943/I, 25. 2. 1947.

217 АЈ-25-85-217, акт Посланства у Софији, пов. бр. 281, 17. 10. 1947.

218 АЈ-25-85-217, предмет 3530/1947.

информацијама из Министарства пољопривреде, квалитет већине бугарских ветеринара био слаб,[219] услед очајног стања тог кадра у ФНРЈ интерес за њиховим даљим радом и ангажовањем пољопривредних стручњака није јењавао, па је су септембра 1947. министарства пољопривреде закључила нови споразум. Њиме је планирано да до 1. марта 1948. у ФНРЈ дође по 50 ветеринара и агронома, с тим да их је већ пре краја тог месеца било 14 (12 ветеринара и два агронома, што је, уз 11 раније приспелих ветеринара, чинило бројку од укупно 25 бугарских стручњака), а ускоро је *листа жеља* проширена на још три универзитетска професора и три специјалисте за биље. Накнадо ће бугарска страна изјавити да није у могућности да удовољи тражњи (између осталог због смрти једног од професора) и послаће само једног стручњака за вештачко оплођавање стоке, биолога проф. др Кирила Братанова, потоњег академика. Истовремено, појавиће се Бугари заинтересовани да у ФНРЈ поведу своје породице, а и захтеви Југославије почеће да садрже све јасније специфициране потребе.[220]

Пре отпочињања процеса форсиране (комунистичке) индустријализације Бугарска је представљала типичну државу ситних земљопоседника. Како је навео Х. Нојбахер, њени сељаци су рано прешли на интензивну земљорадњу, оријентисали се на тржишну производњу и били су „најбољи баштовани Европе",[221] а то је био кадар у којем је југословенска пољопривреда, и поред огромне масе сељака, оскудевала. Питање рада бугарских баштована (*градинара*) у Југославији, вештих у узгоју поврћа, отворено је крајем 1945. године. Заправо, из архивске грађе се закључује да су још пре и током рата бугарски *градинари* (како се каже у једном документу – „приличан број") били настањени у Југославији и да су се бавили башто-

219 АЈ-50-59-124, Извештај о резултатима рада по питању спровођења у живот споразума закључених на Бледу августа 1947.

220 Нови споразум је у мањој мери услове. Ветеринари су морали бити доброг владања, уживати добар глас, имати најмање 3-4 године искуства и највише 45 година живота. Рок ангажовања износио је најмање једну годину, али могао се продужити након пете. Посао су могли очекивати најпре у Србији и БиХ, док су висина плате и додатака (осим паушала који је износио 1000–2000 дин), услови осигурања, путни трошкови и слање уштеђевина остали исти. Остали пољопривредни стручњаци, необухваћени ранијим споразумом, имали су једнаке услове осим зарада (4.00–5000 дин. и паушал 1000–2000 дин) и очекиваног места рада, које је укључивало и Македонију. АЈ-25-85-217, предмет бр. 3117/III/1947, пов. бр. 3487, 8. 10. 1947; АЈ-50-59-124, Извештај о резултатима рада по питању спровођења у живот споразума закључених на Бледу августа 1947; АЈ-4-28-261, пов. бр. 1958, 10. 7. 1947; АЈ-50-60-125, Извештај о спровођењу у живот закључака Мешовите комисије за економску сарадњу, s.d., 1948.

221 H. Nojbaher, *н.д.,* 46.

ванством на својим имањима или као најамни радници. Такође, у МУП су из Бугарске стално стизале молбе баштована за улазак у Југославију, па је влада ФНРЈ почетком 1946. године дала начелну сагласност за долазак пошто за њима „постоји потреба”.[222] Међутим, тек након Бледских споразума између Министарства пољопривреде ФНРЈ и Бугарског градинарског савеза, закључен је 28. јануара 1948. године у Софији уговор о ангажовању 50 баштована организатора и 30 баштована радника за обрађивање повртњака. Обавезе Југославије састојале су се од плате (4000 дин. за организаторе и 3500 дин. за раднике, уз коју се за нарочито залагање могла примити и накнада од 500 дин), трошкова смештаја (стан, осветљење, огрев), исхране и путовања од државне границе и до. Сем трошкова који су падали на терет послодавца, осигурање су плаћали сами бугарски радници (као и југословенски), а Министарство пољопривреде ФНРЈ је гарантовало могућност слања чак 80% месечне зараде породицама у Бугарску.[223]

Закључивање неповољног уговора Министарства пољопривреде са Бугарским градинарским савезом (тежи него при ангажовању других стручњака), било је последица некоординираности рада органа, лошег преговарања и кршења процедура и планова. Примарни предлог Министарства пољопривреде за ангажовање бугарских агронома (1947. године) Министарство рада ФНРЈ је подржало. Међутим, након тога, орган пољопривреде тражио је и 100 (и више) КВ радника (баштована, живинара, куниђара и др), који би били плаћени као домаћи пољопривредни КВ радници III платне групе (према Уредби о плаћању пољопривредних радника, 2600–3200 дин), са још 10% на плату и додатком од 500 дин. за нарочито залагање. Једнакост у плаћању са домаћим радницима требало је да постоји и код пољопривредних техничара (млађи техничари 3200–3800, техничари 3900–4400. и виши техничари 4500–5200 дин, док се за залагање могло добити још 500–1000 дин). Уз то, техничарима би се омогућило сање уштеђевине од 1500, а КВ радницима 1000 динара месечно.[224] Министарства рада и финансија сагласила су се с предлогом и шеф Плана кадрова Министарства пољопривреде Ратомир Гајић отпутовао је у Бугарску ради ангажовања *градинара* за рад на индустријским и државним економијама. Међутим, преговори су показали да Бугарски градинарски савез није задовољан условима. Његов представник, Љубомир Конакчијев, показао је понуду Градског пољопривредног предузећа *Пољопривреда* из Загреба (очи-

222 AJ-50-59-124, акт Одељења за пасоше МУП, бр. 866, 31. 12. 1945 и пов. бр. 43, 9. 1. 1946.

223 AJ-50-60-125, Уговор од 28. 1. 1948.

224 AJ-25-85-217, акт Министарства пољопривреде и шумарства, пов. бр. 3690, 19. 12. 1947.

гледно упућену мимо свих процедура), у којој су дати знатно бољи услови (плате 4500–5500 динара, бесплатна храна, стан, огрев и осветљење, превоз од границе до Загреба и обећање слања 80% уштеђевине), тражио је корекцију понуде. Бугари су Гајићу показали и услове које су за исти посао нудили ЧСР и Румунија, а који су били још бољи (уз остало, уступање пољопривредних површина и деоба добити, уз изношење све зараде из земље домаћина). У таквој ситуацији Гајић је, након консултација са помоћником министра пољопривреде Ђуришићем, пристао на услове који су постали саставни део уговора од 28. јануара 1948. године.[225]

Међутим, са тако дефинисаним условима Министарство рада није хтело да се сагласи. У одговору на допис Министарства пољопривреде, којим је накнадно тражена сагласност, уз напомену да је питање хитне природе јер „градинари већ стижу", замерено је што се уговором одступио од обавеза које су раније утаначене, што није дефинисан рок важења уговора и што је омогућено слање 80% уштеђевине у Бугарску, док је у свим осталим случајевима ангажовања странаца, као и у сагласности Министарства финансија, одобрено 50%. Одбијајући да се даље бави решавањем проблема који није изазвало, Министарство рада сматрало је да треба тражити мишљење владе, па је *ствар* дошла до Привредног савета. Тамо је дата сагласност на уговор склопљен са Бугарским градинарским савезом, уз напомену да је то решење „изузетно". Привредни савет је оценио да је испуњење бугарског захтева услов за „спровођење у живот" уговора од 28. јануара 1948, а како је долазак баштована у сматран важним за унапређење домаћег повртарства и подизање стручног кадра, то алтернативе није било.[226]

Привредна сарадња двеју земаља која је извирала из Бледских споразума односила се, уз остало, на помоћ у стручном кадру. Стога је 1947. године дошло до размене или доласка у ФНРЈ мањег броја студената и професора електротехнике, појединих стручњака за прехрамбену и дрвну индустрију, рударство, производњу емајла, грађевинарство, индустрију гуме и обуће и др.[227] Занимљиво је да су поједина ангажовања, попут четворице

225 AJ-25-85-217, предмети бр. 5464/1947 и пов. бр. 2564/1948, Уговор, 28. 1. 1948, пов. бр. 1346, 17. 2. 1948, Записник о саслушању Ратомира Гајића, 26. 3. 1948.

226 AJ-25-85-217, предмет пов. бр. 1346/1948; пов. бр. 2282, 25. 3. 1948 и акт Привредног савета, пов. бр. 992, 26. 3. 1948.

227 Активности су организоване су преко мешовитих гранских поткомисија, формираних на основу Бледских споразума (за спољну трговину, координацију привредних планова, индустрију, рударство, електрификацију, пољопривреду, припрему царинске уније, проширење путних и железничких веза и двовласничка имања). AJ-11-35-107, акт Владе, пов. III бр. 2303, 30. 10. 1947, телеграм, 18. 10. 1947, акт Главне дирекције за електрификацију Бугарске, бр. 23951, 2. 12. 1947; AJ-11-33-98, акт Министарства електрификације Бугарске, бр. 3845, 17. 12. 1947; AJ-11-34-

техничара грађевинске струке, обављена без укључивања Министарства рада ФНРЈ.[228] Слична пракса настављена је и наредне године, када су мање групе стручњака ангажоване за рад у грађевинарству, на пројектовању железничких пруга (једна бригада Дирекције грађења бугарских железница, састављена од четири инжењера и шест техничара), у шумарству (20 стручњака – директора шумарских газдинстава, шефова разних шумарских секција, начелника бригада за шумарско грађевинарство и за премер и уређење шума, инспектора и шумара), у производњи емајла и др. Сва та ангажовања проистекла су из Бледских споразума, односно ангажмана мешовитих секција формираних на основу тих споразума и протокола које су надлежна министарства закључила са одговарајућим бугарским органима. Уговори о ангажовању тих лица углавном су били у оквиру стандардних уговора са страним стручњацима (укључујући трансфер 50% уштеђевине), али из њих је била искључена ставка о слању пакета (то право је било дато, према наводима Министарства рада, само стручњацима из Немачке и *ослобођеницима*).[229]

Међутим, рад мешовитих југословенско-бугарских комисија, поткомисија и секција оцењен је маја 1948. у влади ФНРЈ као несистематичан и неједнообразан. Неке од примедби директно су се односиле на послове у вези са ангажовањем бугарских стручњака, а нарочито оне о прекорачењу обима овлашћења, решавању појединих крупних питања „простим договором”, без сачињавања конкретних уговора, извршавању појединих закључака комисија без одобрења надлежних органа, па и без одобрења владе ФНРЈ и посетама службеника разних надлештава и установа Бугарској

102, План капиталне изградње, бр. IV 3078, 11. 9. 1947; AJ-17-179-180, Протокол поткомисије за електрификацију, 21. 8. 1948; AJ-50-59-124, Извештај о спровођењу у живот споразума закључених на Бледу, 1947; AJ-11-56-178, предмет пов. бр. 149/1947–1948; AJ-50-60-125, Примање бугарских ученика у Индустријску школу и радника на специјализацију у Комбинат *Борово*, акт бр. 958, 31. 1. 1948.

228 Техничари Величко Маринов Младенов, Петар Николов Караџев, Александар Перов Иванов и Георги Симеонов Илин почели су децембра 1947. једногодишњи рад у Бироу за архитектонска пројектовања електроенергетских постројења. У њиховом ангажовању учествовали су тај биро, Министарства електропривреде, СПК и посланство у Софији, али не и Министарство рада. Такође, непознат број стручњака ангажован је без знања савезног органа рада за потребе Министарства грађевина НР Македоније (наводно, уз сазнање СПК). AJ-11-56-178, предмет пов. бр. 149/1947–1948; AJ-25-158-416, пов. бр. 2171, 24. 3. 1948, пов. бр. 4556, 31. 5. 1948. и пов. бр. 5895, 6. 7. 1948.

229 AJ-25-158-416, пов. бр. 4556, 31. 5. 1948. и пов. бр. 5895, 6. 7. 1948, предмет пов. бр. 5695/1948 и акт пов. бр. 4536, 16. 6. 1948; AJ-25-85-217, предмет пов. бр. 3253/1948; AJ-50-60-125, акт Министарства тешке индустрије, II пов. 2886, 17. 7. 1948.

(и обрнуто) ради решавања разних питања, али без сазнања владе о томе. Мере на обавештавању надлежних о активностима комисија и поштовању утврђених поступака и, уопште, на увођењу реда у тој области, које је влада прописала, биће донете прекасно, непосредно пре него што Резолуција ИБ сасвим измени односе између двеју држава.[230]

Осим ангажмана који је подразумевао зараду запослених, забележен је и добровољни ангажман бугарске омладине, као што је то било у случају специјалиста за постављање телефонских и телеграфских линија. Централни комитет бугарске „демократске" (комунистичке) омладине изразио спремност, јула 1946. године, да већ истог месеца пошаље бригаду од 20 омладинаца који би месец дана постављали телефонско-телеграфску мрежу у Југославији, а влада је понуду прихватила (додуше, само 10 стручњака) и одредила да се она ангажује на *Омладинској пруги*.[231] Изван привредних делатности, део бугарских наставника и учитеља (1947. године било их је око 120) ангажован је, у сарадњи просветних органа две државе, за рад у мањинским школама у срезовима Босилеград и Цариброд.[232]

Резолуција ИБ преокренула је однос Бугарске према ангажовању. Поступци који нису окончани заустављени су, чак и када се радило о конкретним захтевима. *Војвођанска индустрија свиле* из Новог Сада није добила *практичара* за прераду природне свиле, иако је знала његово име, радно место и адресу и потраживала га још од почетка марта. Спорост у поступању довела је да новосадска фирма дочека Резолуцију и остане без свилара, мада је мањак стручњака водио неиспуњењу плана.[233] Бугарске власти почеле су да ометају ангажовање нових стручњака, док га нису сасвим зауставиле. Чак и онима који су били *под уговором*, али на годишњем одмору у Бугарској, забрањен је повратак у ФНРЈ.[234] Ипак, са неколицином Бугара,

230 АЈ-50-60-125, Економска сарадња ФНРЈ са НР Бугарском и Републиком Пољском, акт б.б. (потписао генерални секретар владе Љ. Ђурић), V 1948. Према прегледу размене кадра између Бугарске и ФНРЈ, у оквиру Бледских споразума, разне комисије и поткомисије планирале су долазак и ангажовање најмање 900 бугарских стручњака разних профила и специјалности (од КВ радника до професора универзитета), као и одлазак неколико десетина Југословена у Бугарску. Међутим, до почетка 1948. године план није реализован више од 20%, а судећи по динамици из те године ни приближно није досегнут до захлађења односа. АЈ-50-60-125, Преглед размене кадрова, б.б, 21. 1. 1948.

231 АЈ-50-59-124, предмет К. бр. 1906/1946.

232 АЈ, Комитет за школе и науку при Влади ФНРЈ (315)-3-11, преписка о професорима и учитељима за Цариброд (од 1951. године Димитровград) и Босиљград, III–XII 1947.

233 АЈ-25-158-416, предмети пов. бр. 5259/1948 и пов. бр. 1830/1948.

234 АЈ-25-158-416, акт Конзуларног одељења МИП, пов. бр. 533843, 31. 8. 1948.

који се након истека уговора (разрешења обавезе од 31. октобра 1948) нису вратили у земљу, закључени су током 1949. године нови уговори.[235]

Нови доласци Бугара нису више имали везе са обостраним интересом за рад. Према информацији МУП-а НР Србије, током годину дана од Резолуције из суседних *народних демократија* пребегло је више хиљада лица, а из Бугарске око 800, при чему је појава имала тренд раста. Избеглице су чинили радници (34%), сељаци (27%), државни службеници, студенти и ђаци (32%) и припадници осталих професија (7%). Скоро трећину чинили су функционери БРП и активни чланови Отаџбинског фронта који се нису слагали са променом политике према КПЈ, док су претежну већину осталих чинили економски емигранти.[236] Избеглице из Бугарске, зависно од порекла и боравишта, третиране су двојако. Са емигрантима је закључиван уговор о раду (или хонорарној служби) као са другим странцима, међутим, на избегле из Пиринске Македоније, без обзира на националну припадност, примењивали су се прописи важећи за југословенске раднике и службенике.[237]

---

235 Један од њих био је Павле Нинков, рођен 1927. године у Полукрајишту, који је као баштован дошао 22. 2. 1948. године. Након истека уговора он је као добар радник и остао у Бечмену, на економији Повереништва грађевина ИОНО Београда. Можда је пресудно за такву одлуку било склапање брака са Невенком Сремчевић (рођ. 4. 7. 1928), са којом је почетком новембра 1949. добио сина. На предлог Повереништва, средином новембра 1949, одобрен је нови уговор, којим је омогућен и трансфер уштеђевине родитељима, али у износу од 10% зараде. AJ-25-158-416, акт Повереништва грађевина Београда, бр. 1403, 7. 11. 1949 и акт Одељења за персоналне послове ИОНО Београда, бр. 5756, 14. 11. 1949. О датуму разрешења баштована: AJ-25-158-416, акт ЕЛКА, Загреб, бр. 50 Са. 4421, 7. 5. 1949.

236 Економски емигранти су нарочито погодовали пропаганди која је користила то што Бугарску напуштају њени *трудбеници* тражећи бољи живот у ФНРЈ. У саопштењу министра унутрашњих послова Србије Слободана Пенезића Крцуна, датом Танјугу, каже се како се пребегли „према квалификацијама и жељама“ распоређују по индустријским и другим предузећима, како је омогућено школовање онима који су морали да напусте школе и факултете у Бугарској, како су радници изједначени у правима са Југословенима, али и како су они добри и пожртвовани радници: „Готово сви ови људи раде веома добро, а није мали број оних који су постали ударници. Има случајева да се поједини јављају и у наше радне фронтовнске бригаде и иду заједно с нашим људима на велика градилишта наше Петолетке, дајући свој допринос изградњи социјализма у Југославији.“ *Dokumenti o spoljnoj politici, 1949*, 93.
Један од видова пројугословенске пропаганде, уперене против СССР-а и режима у Бугарској, били су и прогласи емиграната, као што је *Проглас бугарских емиграната у ФНРЈ* (AJ-507-IX, 15/V-134). Према подацима ЦК КПЈ (на основу информација избеглица), током 1950. године у Србију и Македонију пребегло је још 127 лица (до краја јуна 1951. још 352). AJ-507-IX, 15/V-132, *Бугарска*, 1. 8. 1951.

237 AJ-25-158-416, акт Министарства рударства, бр. 303, 26. 1. 1950, биографија (Рај-

Чишћење партијских редова у ФНРЈ, након Резолуције ИБ, није мимоишло ни неке бугарске држављане. Један од њих, за чију се судбину живо интересовао МИП Бугарске, био је инж. Сергеј Јанакијев. Бугарска амбасада је оштро замерила Југославији због „безразложног хапшења" Јанакијева, за кога је, пак, Београд тврдио да је чинио дела саботаже и субверзије, па и да је у Бугарској познат као ратни службеник немачке војне комаде, који је после рата осуђен као саботер.[238]

Ангажовање стручњака из других земаља

Анализа изворне архивске грађе, али и конкретне информације из извора насталих радом Министарства рада ФНРЈ, показали су да је кључно, највеће и, са аспекта остварења планираних задатака на врбовању и ангажовању страних стручњака, најуспешније изворište била Немачка. Уз њу, значајни извор стручне радне снаге чиниле су Аустрија, као и Чехословачка, Мађарска Италија и Бугарска, док је из осталих земаља долазио веома мали број стручњака.[239] Ипак, у југословенским привредним предузећима нашао се током друге половине четрдесетих година XX века покоји специјалиста из других земаља Европе, па и са свих осталих континената.

Остале социјалистичке земље у Европи (Пољска, Румунија и Албанија) нису биле извор специјалистичке радне снаге јер су и саме оскудевале, било што је никад нису имале било због ратних страдања. Споразуми о сарадњи подстицали су размену привредног кадра, али она се првенствено односила на слање ученика у привреди и шегрта на изучавање заната. Тако је током 1947. године, уз подршку влада и синдиката, дошло до размене по 500 југословенских и пољских ученика у привреди (индустрија, електропривреда и др.), чији су циљеви били подједнако у „стручном уздизању" и у „политичком зближавању".[240] Наредне године закључен је са Пољском

чев Киро), 3. 6. 1950, акт Генералне дирекције металургије ФНРЈ, бр. 3081, 23. 1. 1951; АЈ-25-102-266, предмет пов. бр. 5157/1949.

238 Јанакијев, ухапшен 15. 10. 1948, који је на робији провео пет и по година, био је предмет више бугарских нота и југословенских одговора на њих (15. 2. 1949, 21. 4. 1950). МИП је тврдио да је делатност Јанакијева у току рата била добро позната бугарским властима, као и то да је његов отац осуђен „на смрт стрељањем због непријатељског рада". *Dokumenti o spoljnoj politici, 1950*, 192–193. Подаци о боравку на робији у: Срђан Цветковић *„У име народа": Политичка репресија у Србији 1944–1953* [изложба], URL: http://goliotok.uimenaroda.net/sr/abc/j/4/ [28.4.2016].

239 АЈ-50-119-242, акт Министарства рада, пов. бр. 4846, 25. 11. 1047.

240 АЈ-50-63-137, К. бр. 638, 19. 3. 1947. и предмет I бр. 160/1947; АЈ-11-26-68, Смештај омладинаца из НР Пољске, 27. 6. 1947; АЈ-11-33-98, Предрачун за интернат за Пољаке, предмет бр. 13036/1947; АЈ-11-36-110, допис *Електроцентра*, Сарајево, 8. 8. 1947. и 1. 10. 1947; АЈ-11-46-156, преписка у вези са Домом пољских омла-

споразум о техничкој сарадњи, који је требало да доведе и до размене кадра (више десетина стручних радника). Међутим, конкретизација плана, на ком је рађено у оквиру Сталне комисије за економску сарадњу, отегла се до средине године, да би након Резолуције ИБ (мада је ФНРЈ и даље била заинтересована), активности почеле да замиру.[241] С друге стране, група Пољака, иако не бројна, али која је могла бити од интереса за поједине делатности у привреди и ван ње, није била у прилици да се домогне ФНРЈ и нађе ухлебљење. Реч је о Јеврејима који су још 1946. године намеравали да напусте Пољску. Амбасади у Варшави у то време јављао се све већи број њих који су због „провокација реакције” желели да се настане у ФНРЈ. Било је доста „одличних стручњака, поготово лекара, инжењера и других”, међу којима научник и директор болнице, хирург др Дезидеријус Силецки, и његова супруга, лекарка Надзија Тоболкина. На трећу, поновљену молбу, коју је МИП упутио (октобра и новембра 1946. и фебруара 1947), на питање како поступати са захтевима пољских Јевреја, Генерални секретаријат владе одговорио је тек почетком марта 1947. Одговор показује крајњу неспремност да се због идеологије сагледа истина: „мишљења смо, да за сада не би[смо] могли дозволити усељавање Јевреја-стручњака из Пољске јер Пољска, наша пријатељска земља, је исто тако страдала у рату као и Југославија и има исто такве потребе за стручњацима као и ми, а што се тиче положаја Јевреја у новој Пољској, сматрамо да је демократска Пољска у стању да гарантира личну безбедност и равноправност Јевреја са осталим грађанима Пољске.”[242]

Са суседном Румунијом размена је била још мањег обима, мада је било планова за *увоз* већег броја стручних радника за потребе шумарства (за испуњење плана извоза дрвног материјала, 1947. године).[243] У ванпривреди приметан је рад дела учитељског кадра за румунске мањинске школе у Банату,[244] а након разлаза са земљама Истока, у ФНРЈ ће пребећи и нешто

динаца у Загребу, бр. 889, 9. 1. 1948, бр. 1892, 17. 1. 1948. и бр. 1894, 16. 1. 1948, предмет бр. 16589/1947–1948.

241 AJ-50-63-137, Главна дирекција савезне текстилне индустрије и свиларства о Споразуму о техничкој сарадњи са Пољском, 23. 1. 1948, Саопштење (концепт) председника Југословенске делегације при Сталној комисији за економску сарадњу (инж. Тадије Поповића), Варшава, 5. 6. 1948, Извршење закључака економске сарадње између ФНРЈ и Републике Пољске, 17. 7. 1948.

242 AJ-50-63-137, предмет МИП, О. бр. 10477/1946–1947, К. бр. 350, 5. 3. 1947.

243 Те године је мањак у шумарству био огроман и калкулисало се цифром од чак 10.000 радника које је потребно обезбедити *са стране*. AJ-50-119-242, пов. бр. 1479, 4. 8. 1947.

244 AJ-315-3-11, акт пов. бр. 316, 1. 4. 1947 (опозив учитеља Михајла Васка и Матеја Јона).

румунских емиграната, од којих су поједини били врсни стручњаци и који су добили упослење у југословенским предузећима.[245]

Коначно, са Албанијом је питање размене подразумевало само долазак ученика и шегрта на школовање и усавршавање у ФНРЈ и одлазак неких експерата у Албанију ради пружања помоћи у изградњи привреде. Албански ђаци су 1947. и 1948. године учили занат у разним индустријским, електроенергетским, рударским, поморским, саобраћајним, ПТТ и другим установама и предузећима. За то време становали су у интернатима ученика у привреди, снабдевени одећом, обућом и храном, а због лоше дисциплине, нереда, избегавања обавеза и неразумевања језика, као и појаве здравствених проблема (венеричне болести и склоност ка маларији) убрзо су им се придружити посебни референти из Албаније или из посланства у Београду.[246] С друге стране, као испомоћ Албанији, ишле су из ФНРЈ групе стручњака, попут ливаца и монтера, који су почетком 1947. године радили на једној вунарској предионици.[247] Међутим, ван оног што је представљало размену, како су је уоквириле привредне власти две земље, појавили су се неки Албанци у специфичној непривредној области – школству. Забележен је већи број случајева да се албански наставници и учитељи, с праксом или без ње, али и гимназијалци, несвршени гимназијалци и други недовољно образован кадар, или непросветни кадар, наставници које је одредило албанско Министарство просвете, па чак и лица која су из Албаније отпуштена из државне службе због „саботаже посла и везе са реакционарним елементима" нађу упослење у школама у Македонији и на Косову.[248] По-

245 Тако је инж. Попеску у ФНРЈ добио азил, а у Индустрији мотора *Раковица* упослење. Како се на лица са азилом нису примењивали прописи о страним стручњацима, то му бенефити које су имали запослени странци нису припадали. Покушај Главне дирекције савезне индустрије мотора да Попеску, као еминентан стручњак и неко ко је пребегао без новца и гардеробе и оставио четворочлану породицу у Румунији без материјалних средстава, ипак добије право на слање уштеђевине и друге погодности, ипак није уродио плодом. АЈ-25-158-426, предмет бр. 10467/1949.

246 АЈ-17-97-97, Долазак омладинаца из Албаније на специјализацију и изучавање заната, бр. 3802, 17. 1. 1947, акт Одељења за стручни наставу VIII бр. 8772, 13. 2. 1947, акт Министарства рада бр. 1594, 6. 2. 1947, Извештај Индустријске школе при предузећу Творница вагона *Славонски Брод*, о проблемима са омладинцима из Албаније, бр. 50, 24. 10. 1946; АЈ-11-35-107, пов. бр. 750, 28. 7. 1947; АЈ-11-56-178, бр. 2153, 30. 8. 1948.

247 АЈ-17-97-97, акти о слању стручњака у Албанију (1947); АЈ-17-9-9, разни материјали о одласку југословенских монтера (међу којима руски емигранти).

248 Југославију је највише бринуло присуство *реакције*, па је захтевано (после пријаве из марта 1947, по којој у Министарству просвете Македоније ради Гани Шеху, човек отпуштен у Албанији због веза са погубљеним *реакционаром* Тефиком Балијем), да будућа примања у државну службу одобри председник владе. На погрешни

себну особеност приликом запошљавања таквог кадра чини то што су им у Македонији принадлежности за школску 1947/1948. годину биле обрачунате у износу за 100% већем него плате домаћих наставника.[249]

Из последње суседне земље, Грчке, у истраженим документима није било стручњака врбованих за рад у привреди, али 1946. године појавило се пуно избеглица из Егејске Македоније.[250] Према информацијама цивилних и војних власти из прве половине 1947. године, око 2500 особа различитих стручних и образовних профила (махом нижих) нашло је уxлебљење у предузећима Македоније (од тога 900–1000 њих оставило је целокупну или део породице у Грчкој, а 13 је било запослено у МНО). Иначе, на избеглице се у питањима радних односа примењивала, сходно ставу владе, легислатива која је важила и за домаће радништво, а не прописи о раду странаца.[251]

или недовољни ниво образовања *наставног кадра* централне власти нису се обазирале, па су тако учитељи и наставници из Албаније без образовања и праксе разврставани у категорије, с тим да су одређивани за најнижу (пету) категорију. Такође, било је прихватљиво да се за наставу користе уџбеници из Албаније, за које је Тирани испоручена већа количина хартије. AJ-50-119-242, предмет пов. 461/1947; AJ-25-158-416, предмет 11894/1949, Категоризација, бр. 3/56, 15. 2. 1950; AJ-315-3-11, акт МИП пов. бр. 419635, 30. 9. 1947, VIII пов. бр. 294, 24. 3. 1947, акт МИП пов. бр. 11682, 5. 10. 1946, пов. бр. 603, 9. 10. 1946. и бр. 679, 24. 10. 1946.

249 Албанско посланство замолило је марта 1947. плату наставном особљу из Албаније на раду у ФНРЈ увећану за 50%, што је одмах учињено, међутим, просветне власти у Македонији су пола године доцније тај износ повећале на читавих 100%. AJ-315-3-11, акт Посланства НР Албаније 118/1, 26. 3. 1947 (са списком од 47 имена), VIII пов. бр. 1163, 21. 9. 1947. и бр. 1211. 24. 3. 1948.

250 О разлозима за то више види у: М. Ристовић, *На прагу Хладног рата.*

251 Запосленим избеглицама из Егејске Македоније припадао је, по решењима Министарства рада (VI 1946, III 1947) дечји додатак, без обзира да ли су деца у ФНРЈ или у Грчкој. Међутим, врло битно питање – додатак за одвојен живот (од 800 дин.), слично додатку који је признат лицима из Зоне А СТТ, које је од априла 1947. више пута покретано, до октобра исте године није било решено. У прегледаној архивској грађи нисмо нашли потврду да је то питање и доцније позитивно решено. AJ-50-119-242, пов. бр. 600, 15. 4. 1947; AJ-25-15-48, предмети бр. 5549/1947 и бр. 11558/1947, акти пов. бр. 2448 и 2449, 11. 8. 1947, предмет пов. бр. 3515/1947 и акт пов. бр. 3555, 6. 10. 1947.

За групу избеглица (преко 4600 лица) насељену у војвођанском селу Буљкес (данас: Маглић), важила су посебна правила. Та социјално и идеолошки експериментална заједница комунистичких избеглица уредила је односе сасвим према грчким законима, што је била појава без преседана у југословенској пракси. О специфичностима избеглих у Буљкес види радове М. Ристовића: *На прагу Хладног рата*; *Експеримент Буљкес – Грчка утопија у Југославији 1945–1949*, Нови Сад, 2007; „Експеримент Буљкес: ‚грчка република‘ у Југославији 1945–1949”, *Годишњак за друштвену историју*, 2–3/1997.

Од осталих европских земаља на раду у ФНРЈ, на краткорочним пословима или *на дуже* (уз закључење најмање једногодишњег уговора о хонорарној служби или о раду), налазиле су се групе (највише у броју од неколико десетина) и појединци из Швајцарске, Шведске, Белгије, Француске, В. Британије, Данске и Шпаније.

Швајцарска је спадала у земље у којима су представници појединих привредних ресора или предузећа циљано тражили одређене стручњаке ради ангажовања. Ипак, први стручњаци који ће доћи у Југославију нису били производ потражње, већ понуде. Почетком лета 1945. године стигла је у виду помоћи швајцарска ветеринарска мисија од 16 чланова (седам југословенских поданика), снабдевена са 5,5 тона ветеринарског материјала, апарата, инструмената и лекова.[252] Неколико седмица касније у ДФЈ је дошла и специјална техничка мисија задужена за прикупљање података о најнужнијим потребама реконструкције земље (обнову мањих техничких постројења попут ковачница, стругара, занатских радионица и испоруку основне опреме за њих).[253]

Почетком априла 1946. група од 24 Швајцарца (радници, занатлије, инжењери, архитекте) обратила се Генералном конзулату ФНРЈ у Цириху, са молбом за одлазак на рад. Половина њих били су припадници Швајцарске радничке партије (Partei der Arbeit der Schweiz, PdA), међу њима неколико шпанских бораца, затим двојица левичара, док су остали били неутрални или без описа политичке припадности. Као разлог за одлазак навели су жеље за усавршавањем и за изградњом „Нове Југославије" и потребу да издржавају породице, а према наводима конзула у Цириху – сви су проценили

252 До формирања мисије дошло је након што је децембра 1944. лекар из Санитетског одељења Врховног штаба, потпуковник Николић, у Швајцарској изјавио како у земљи влада велика оскудица у ветеринарима и ветеринарском материјалу. На присутне југословенске ветеринаре то је оставило јак утисак и они су, уз помоћ колега, формирали тим за помоћ. Швајцарски део тима чинили су шест ветеринара, две лаборанткиње и један технички директор (са задатком да извиди могућност подизања дечјег дома средствима из Швајцарске), а југословенском су били по један ветеринар, студент ветерине, хемичарка и шофер и три студента других наука. Предвиђено је да Југословени остану у земљи трајно, а Швајцарци три месеца. За то време издржавали би се сопственим средствима, а потребно је било обезбедити им смештај и храну бесплатно, или по повољним ценама. Министарски савет ДФЈ сагласио се са доласком мисије 28. 6. 1945. АЈ-50-64-141, предмет пов. бр. 155/1945.

253 Мисију од 14 инжењера и КВ радника требало је да организује шеф техничког одсека хуманитарне установе *Дон Свис* (*Don Suisse*) Жан Мусар, који је већ почетком септембра 1945. био у Југославији. АЈ-17-1-1, бр. 2017, 2. 8. 1945. и бр. 2306, 8. 9. 1945.

да је „Југославија једна од ретких земаља […] у којој се збиља ради.”[254]

Први стандардно ангажовани Швајцараци (на *кратак рок*) били су инжењери, монтери и сл. који су пуштали у погон купљена електроенергетска постројења, што је почело 1945. и трајало више година.[255] Међутим, истовремено се појавио интерес дела незапослених стручњака за радом у ФНРЈ на уговорној основи. Пошто су се они јављали дипломатско-конзуларним представништвима, на иницијативу посланства у Берну МИП је јануара 1947. тражио од Министарства индустрије инструкције и образац уговора (заправо да посредује код Министарства рада да припреми материјал). Упит посланства био је оправдан пошто представништва ФНРЈ *на страни* нису била упозната са радним односима у земљи (радно време, награђивање, раскид уговора, социјално осигурање и сл.). Међутим, иако је МИП још неколико пута слао исти захтев, министарства индустрије и рада нису одговорила ни до маја 1947. године.[256]

Таква спорост администрације није се разликовала од динамике уочене у комуникацији између Београда и представништава ФНРЈ у Немачкој, Аустрији, ЧСР, Италији. Стиче се утисак да је читав државни апарат, и поред идеолошки декларисане брзине и динамике која мења стварност из дана у дан, био прожет спорошћу, одуговлачењем и једном, рекли бисмо оријенталном учмалошћу. Стога не изненађује што су и упити Швајцараца за рад у Југославији, и то неопходних привреди, решавани месецима. Тако је између молбе грађевинског инж. Валтера Штирлија и његовог доласка са породицом у ФНРЈ претекло десет месеци.[257]

254 У групи је било самаца и ожењених (са децом и без њих), а неки су хтели да поведу породицу. Грађа не омогућује да се утврди да ли је групи омогућен долазак. АЈ-25-85-217, предмет МИП, бр. 4770/1946.

255 Потреба за монтерима јавила се већ јуна 1945, а први контакти (август 1945), тицали су се набавки преко Унре, тј. реализовања наруџбеница уговорених пре рата са *Браун Боверијем*, *Зулцером* (*Sulcer*) и *Шармилом* (*Charmilles*). Испоруку добара *кочили* су нејасно правно следбеништво предратних југословенских фирми и испоруке дате током рата предузећима квислиншких држава (нпр. Електричном подузећу НДХ). Један од значајнијих испоручилаца опреме била је швајцарска фирма *Браун Бовери*, из Бадена, од које је децембра 1946, након набавке за потребе Дирекције истарских угљенокопа у Раши тражено да пошаље инжењера „ради договора око постављања турбогенератора“. АЈ-11-31-83, акт IV бр. 2774, 28. 6. 1945; АЈ-11-1-7, Извештај о службеном путу у Швајцарску, 27. 9. 1945; АЈ-17-160-161, акт бр. 8963, 14. 8. 1945; АЈ-11-32-87, акт Дирекције, Раша, 13. 1. 1947.

256 АЈ-17-97-97, предмет пов. бр. 515/1947. Пример молбе које су упућиване представништвима ФНРЈ у Швајцарској: АЈ-25-158-430, молба Емила Естопија, 17. 3. 1947.

257 Штирли је изразио жељу да ради у Југославији молбом од 12. 11. 1947. Пошто је био учесник француског покрета отпора и боравио у тој земљи, молбу је упутио

Слично случају Швајцарске, стручњаци из Шведске, за којима је ФНРЈ имала потребу од 1946. године били су инжењери и монтери за постављање и пуштање у рад купљених уређаја и опреме, а још пре тога они који су монтирали набављене резервне делове за постројења која су се морала поправити.[258] Међутим, већ током 1947. године појављују се шведски стручњаци који су заинтересовани за уговорни рад. За време боравка шведске привредне делегације јула 1947, која је проистекла из послова на набавкама (машине за израду дрвених кућа и сушионице за дрво за дрвну индустрију БиХ), показано је занимање 11 стручњака, инжењера и пословођа за рад у ФНРЈ и саопшени су њихови услови. Неколико месеци касније, уочи испоруке машина, Министарство дрвне индустрије БиХ, уочавајући да у земљи не постоје стручњаци који би организовали посао у тој грани привреде и монтирали машине, тражило је ангажовање петорице стручњака из Шведске. Након сагласности министарстава рада и финансија, посредством МИП-а приступило се пре истека 1947. године ангажовању стручњака. Занимљиво је да су ти стручњаци, као и тројица који ће за исте сврхе бити доведени током 1948, постављали свако своје услове, који су се разликовали у висини плате (од 600 до 1250 шведских круна) и износу дела зараде који ће у страној валути слати породицама (200 до 1000 круна), те да југословенске власти нису покушале да унификују те захтеве (мада се појединачно преговарало са стручњацима и током преговора претерани захтеви сводили на разумнију меру). Касније, када буде било неопходно да се уговорне обавезе уједначе са новим прописима о раду странаца (1949), то ће довести до отпора стручњака и њихових претњи о прекиду сарадње.[259]

преко амбасаде ФНРЈ у Паризу. Намеравао је да дође са супругом (23 године), за коју је молио запослење у некој болници или вртићу, и малим дететом. Услове које му је понудила Главна дирекција за грађење железница из Београда прихватио је с „великим задовољством“ и тражио је обезбеђен стан. АЈ-25-158-430, предмети пов бр. 5215/1947–1948, пов. бр. 385/1948. и пов. бр. 5600/1948.

258 Један од најзначајнијих добављача електротехничких уређаја и опреме била је чувена Шведска фабрика турбина а.д. ШТАЛ (Svenska Turbinfabriks AB Ljungström). Услови и принадлежности које су инжењери ШТАЛ-а могли очекивати зависили су од обима и сложености посла. За адаптацију ротора у Фабрици цемента у Каштел Сућурцу било потребно током 3–4 месеца платити инж. Кјелу Гунару по 55 шведских круна на дан на име трошкова пута, хране, преноћишта и џепарца, као и годишњу накнаду за монтажу у износу од 25.000 круна (АЈ-11-12-43, предмет бр. II-7200/1947). Према курсној листи Народне банке једна круна износила је од 1946. године 13,9 динара (База Народне банке Србије).

259 Швеђани који су 1947–1949. били на раду у Творници дрвених кућа у Завидовићима и другим сличним фабрикама у БиХ (Доњи Вакуф, Босанска Крупа, Фоча, Дрвар) у: АЈ-25-158-431, акт Министарства рада БиХ, пов. бр. 992, 20. 10. 1947, бр. 4101, 29. 10. 1947, предмети бр. 4345/1947, пов. бр. 2193/1948, пов. бр. 3997/1949

Области у којима је такође забележено присуство шведских стручњака у дужем периоду (најмање годину дана), биле су електроенергетика (монтажа уређаја, руковање, обука домаћег кадра), црна металургија (стручњак за агломерацију при железарама Олаф Аспегрен радио је 1949. у Сиску и Зеници), металопрерађивачка индустрија (рад Фридриха Јанкеа у Творници за прераду металних производа и легура *Радоје Дакић* у Титограду 1949–1950. године), рударска истраживања (ангажовање стручњака за дубинска бушења Холма Зундбиберга, 1950) и сл., али није недостајало ни стручњака из културе. Комитет за кинематографију ангажовао је 1948. године стручњака за тонска снимања Теренца Вента да успостави и организује тонска одељења у *Звезда филму*, надзире квалитет радова и обучи 10 лица. Њихов ангажман потицао је од иницијативе других Швеђана који су радили у Југославији, као и личних захтева, упућених посредством посланства и Трговинског изасланства у Стокхолму, а занимљиво је да су некима одобравана упослења ван плана, што је представљало ретку појаву.[260]

Стручњаци из Француске[261] долазили су на сопствену (појединачну или групну) иницијативу, као последица набавки уређаја и машина или на основу циљане тражње. Посредством Удружења инжењера и техничара или инокосно услуге су нудили стручњаци грађевинарства, електротехнике, машиноградње, хидрологије, конструкторства и др. У комуникацији између стручњака и ресорних органа, којом су посредовали МИП, амбасада у Паризу и конзулати у Марсељу и Лиону, одабрани су неки изузетни специјалисти,[262] као што је био инж. Леон Левин, стручњак за хидротехничка лабораторијска испитивања, који је децембра 1947, на позив Министарства електропривреде, дошао из Гренобла. О значају ангажовања говори што је он, уз још једног Немца ангажованог средином 1948, био једини струч-

и акт Министарства дрвне индустрије БиХ, бр. 366/49, с.д.

260 AJ-25-158-431; AJ-50-119-242, пов. бр. 625, 3. 3. 1948; AJ-50-64-142, предмет пов. бр. 861/1948; AJ-11-79-259, акт Предузећа *Хидроцентрале на Дрини*, Перућац, пов. бр. 132, 11. 10. 1948; AJ-11-86-280, бр. П-IV-1019, 18. 3. 1949; AJ-106-41-61, акт Капиталних набавки, бр. 16901, 14. 6. 1949; AJ-25-41-131, предмет бр. 694/1950; AJ-25-158-431, предмет Секретаријата Владе ФНРЈ за персоналну службу, пов. бр. 33/1950.

261 Француска је била земља која је такође *трпела* од мањка радне снаге, па је и сама привлачила стране раднике. *Foreign Workers, Information on Selected Countries' Experiences*, US GAO, Report to the Chairman, Committee on the Judiciary, Washington, September 2006, 87; J. P. Linch, R. J. Simon, *н.д.,* 148.

262 AJ-11-8-33, акт МИП, КПО бр. 3334, 27. 7. 1945; AJ-50-119-242, К. бр. 2417, 20. 8. 1946; AJ-11-6-22, бр. 11550, 4. 7. 1947; AJ-11-43-148, пов. бр. 2025, 13. 7. 1948; AJ-25-85-217, пов. бр. 2800, 3. 9. 1947; AJ-25-165-438, предмет пов. бр. 6034/1949–1950.

њак своје врсте у ФНРЈ.[263] Такође, познато је учешће више Француза, као дела француско-немачко-југословенске конструкторске групе Генералне дирекције за машиноградњу, која је 1950. године била задужена за израду посебне хидротехничке опреме.[264] Остала ангажовања била су слична ангажовањима из других земаља, па тако и она из 1950, за која нису планирана девизна средства. Тада је било могуће ангажовати странце само ако одустану од слања дела уштеђевине, што ће бити и *судбина* конструктора дрвених рибарских бродова Робера Етигера, који је био потребан бродоградњи НР Хрватске.[265]

Од уговорених послова са француским фирмама најзначајнији је био споразум са пројектантским друштвом *Etudies et projects* из Гренобла, које је у предузећу *Франц Лескошек* у Марибору образовало конструкциони биро хидромеханике (шест стручњака).[266] Међутим, најинтересантнија ангажовања била су за за ванпривреду. Три спортска савеза под руководством Комитета за фискултуру ФНРЈ ангажовали су на по неколико месеци врхунске француске тренере; бициклистичког шампиона Француске Марсела Бабиноа, да припреми југословенске бициклисте за међународна такмичења и одржи течаје за тренере, једног од најбољих тенисерапрактичара Анрија Висоа, ради припреме такмичара за интернационалне сусрета и подизања стручног нивоа домаћих инструктора и наставника на Институту за фискултуру у Француској, и кошаркашког стручњака Анрија Хела ради припреме репрезентације ФНРЈ за европско првенство у кошарци и тренирање врхунских кошаркаша у Загребу.[267]

263 Левин је са супругом и троје деце дошао у ФНРЈ по уговору на пет година и за плату од 15.000 динара. Процењено је да је важан за реализацију *Петогодишњег плана електропривреде*, а сем практичног рада требало је да обучи 40 домаћих стручњака. Убрзо је предложио за хидроцентралу у Овчар Бањи „једну врло корисну новост". Радио је у лабораторији у Аранђеловцу, а од средине 1948. у већем новоизграђеном објекту под Авалом. Како би се услед преласка предупредиле тешкоће око допунског снабдевања, министар електропривреде Никола Петровић молио је да се снабдевање у рангу професора универзитета настави из „посебног магазина Министарства трговине и снабдевања НР Србије". У преписци тим поводом, сем стручности, навео је да је Левин био „борац Покрета отпора у Француској". Како је супруга већи део године боравила у Француској, дошло је до проблема у вези са исплатом 50% уштеђевине у девизама, па је почетком 1950. министар опет интервенисао. АЈ-11-43-148, акт пов. бр. 2025, 13. 7. 1948; АЈ-25-158-421, акти Министарства електропривреде бр. 2477, 12. 1. 1950. и бр. 3758, 23. 1. 1950.

264 АЈ, Дирекција за електрификацију Владе ФНРЈ, (625)-4-13, Закључци са састанка, *Метална*, Марибор, 23. 8. 1950.

265 АЈ-25-165-438, предмет пов. бр. 6034/1949–1950.

266 АЈ-25-158-421, предмет бр. 2901/1950.

267 АЈ-25-158-421, акт Комитета за фискултуру ФНРЈ, бр. 2768, 28. 3. 1949. Европско

Када је у питању неколицина стручњака који су дошли на рад из Белгије, њихов ангажман није био последица активности Југославије, већ личне иницијативе која је обично извирала из склоности ка левици или припадности комунистичком покрету. Изузетак је неколико уговора о набавкама машина, уз које је било потребно обезбедити стручњаке на краће време.[268] Стручњаци су молбе достављали посланству ФНРЈ у Бриселу, али оне без идеолошке симпатије нису прихватане. Писмом из јануара 1946. Уред за професионално саветовање из Вервјеа изразио је намеру за слањем на рад у ФНРЈ омладинаца које је саветовао при избору занимања. Захтев је образложен речима да „омладинци, које интересује нека служба у којој су места попуњена желе из разних разлога да промене земљу и да оду у иностранство”, али став владе био је да „за сада не би било пожељно запослење белгиских радника.”[269] Међутим, када се марта 1946. ковач Жан Мајер обратио Титу, наводећи своју партизанску прошлост и чланство у КП Белгије од 1921. године, инструкција маршала била је „да се молиоца може примити”, што је значило да ће у само неколико дана МУП одобрити долазак, а Министарство индустрије наћи радно место у Творници вагона, стројева и мостова у Славонском Броду.[270]

До појединачних понуда, преговора па и ангажовања стручњака дошло је и са неколико Британаца, Данаца и Холанђана и са једним Шпанцем. Тромесечни преговори са британским инж. металургије Савијем, блиским идејама левице, запели су око неадекватно образложених детаља уговора. Очекивање да се тек у Београду (у који би дошао о свом трошку) упозна с детаљима Савију није било прихватљиво, али изгледа да је и Југославија изгубила интерес за врсним стручњаком, нарочито када је изразио жељу да

првенство 1949. године играно је у Египту. Због високих трошкова путовања учествовало је само пет екипа из Европе, међу којима није била репрезентација Југославије.

268 Групу таквих стручњака чинили су пословођа, машиниста и шипо-полагач белгијске фирме *Пио Франки* (*Pieux Franki*), с којом је предузеће председништва владе, *Изградња*, склопило уговор о набавци франки-машина (за побијање шипова), неопходних за подизање зграде председништва и „репрезентативног хотела на левој обали Саве”. AJ-50-119-242, пов. III бр. 1546, 8. 8. 1947.

269 AJ-50-58-122, предмет пов. бр. 499/1946.

270 С временом ће *идеолошка подлога* слабити пред питањима стручности и држања принципа, па ће понуда агронома Нестора Деума (1948), којег је препоручио сенатор КП Белгије Жан Фонтен, бити прихватљива, али само ако пристане на најмање двогодишњи уговор и услов да уштеђевину не шаље у Белгију. Недостатак извора није омогућио сазнање да ли је Деум прихватио такве услове. AJ-25-85-217, предмет пов. бр. 95/1946. и акт пов. бр. 100, 3. 5. 1946; AJ-25-158-417, предмет пов. бр. 3090/48-XIV-2.

о стању у уземљи пише без цензуре за британску радничку штампу, чији је био дописник (*Daily Worker* и др.).[271] Са другим стручњаком (из ванпривреде), Питером Хојлеом, специјалистом за снимање звука, Комитет за кинематографију закључио је у другој половини 1950. једногодишњи уговор. Његова важност била је изузетна, па је на покушај Министарства рада да измени ставке уговора (на штету стручњака, при чему ни уговорени хонорар од 12.000 динара месечно није био у сразмери са примањима других стручњака), Комитет за кинематографију заузео категоричан став, потежући као аргумент и међународну репутацију земље.[272]

Из Данске је октобра 1947. године колегијалну помоћ понудило Удружење данских архитеката, друштво дипломаца Краљевске академије у Копенхагену, формирано 1946. ради помоћи земљама страдалим у рату. Молба за долазак архитекте Амицбола Нилса који је требало да преговара о ангажману одбијена је пошто дански архитекти „нису предвиђени планом за 1948. годину".[273] У архивској грађи пронађена је и комплексна понуда грађевинског инж. Ј. Улица, с краја 1945. године, који је желео да дође у Југославију (у којој је радио 1937–1941) из четири разлога – да изрази поштовање данских партизана маршалу Титу, да представи акцију данске помоћи деци Југославије (у храни и евентуално организовању посета), да посредује између трговачких друштава двеју земаља у циљу обнове веза и да види могућност да он сам, као цивилни инжењер, помогне „на реконструкцији Југославије".[274]

---

271 АЈ-25-85-217, предмети пов. бр. 2086/1947, 2853/1947 и 2854/1947. Сачувана су још најмање три одбијања понуда Британаца: бившег пилота и инструктора летења, поручника Вилијема Шандлера, који је желео да емигрира из политичких разлога (VII 1948) и инж. Томаса, стручњака за наводњавање (VI 1949), јер нису били предвиђени планом, а текстилног инж. Јана Гранта (с краја 1950) јер „у Југославији нема посла" који би му одговарао (иако је 1948. године пет месеци радио у Словенији). АЈ-25-158-420; АЈ, Савет за прерађивачку индустрију Владе ФНРЈ (109)-6-8, писмо Б. Кидричу, 19. 1. 1951.

272 У допису је упозорено како би се Хојле сигурно жалио због измене уговорних обавеза британској амбасади у Београду, чиме би се код тог „дипломатског представништва створило неповољно мишљење о поступцима са страним стручњацима у Југославији." АЈ-25-166-438, бр. 8868/1, 15. 10. 1950. Целокупан предмет о Хојлеу у: АЈ-180, к.3, 2/14.

273 АЈ-25-158-419, акт Савезне управе за радну снагу, VII 1948.

274 Посланству ФНРЈ у Стокхолму, надлежном за Данску, јављено је да дозвола за посету инж. Улица „долази у обзир" тек на пролеће, када почне грађевинска сезона. АЈ-50-119-242, предмет К. бр. 1369/1945.

Од холандских стручњака у Министарству саобраћаја, најкасније од 1949. године, радио је инж. Јан Полдерман, стручњак за бродоградњу,[275] а једини Шпанац *откривен* у архивској грађи није био запослен у привреди, већ у Радио Београду. Хозеа Борта Велу, иначе члана делегације избеглих шпанских антифашиста, током посете Београду, октобра 1950. године, *врбовала* је владина Дирекција за информације за рад у редакцији на шпанском језику Радио Београда у својству коментатора.[276]

Стручњаци неколико ваневропских земаља такође се у документима појављују као тражиоци радних места или као радници у ФНРЈ. Из Окланда у Калифорнији још марта 1947. јавио се Роберт Х. Росе, дипломирани економиста, заинтересован за функционисање колективних газдинстава у пољопривреди, те је нудио услуге уколико у Југославији постоји „нешто налик на петогодишњи план у СССР-у”. Пошто је Министарство пољопривреде било заинтересовано за долазак, Генералном конзулату у Чикагу дат је задатак да испита „политичку исправност”.[277] Даље, грађа потврђује слање упутнице од 2000 долара амбасади у Вашингтону „за потребе страних стручњака у Америци”, коју је платила Генерална дирекција савезне хемијске индустрије,[278] као и рад Лојала Клекнера из Њујорка у Жељезари *Зеница* (1950).[279] Извори сведоче и о занимању Американаца југословенског порекла, попут молбе консултанта инж. М. Ј. Поповића, из Јунионтауна, Пенсилванија, стручњака за монтажу „тешке машинерије и растапање гвожђа”, са искуством од 25 година рада у *Вестингхаусу*. Молби се није изашло у сусрет пошто није било могућности за „ангажовање страних стручњака из прекоморских земаља” јер нису планирана „никаква средства у страним девизама за плаћање или трансфер уштеђевина.”[280]

Сем заинтересованих (и неких ангажованих) Американаца, документација сведочи о раду најмање једног држављанина Колумбије, Аугустина Камеа, ентомолога и фитопатолога запосленог у Министарству пољопри-

275 АЈ, Министарство саобраћаја Владе ФНРЈ (162)-25, 1950. година, Девизни план, пов. бр. 2231, 1. 9. 1950 и бр. 10282, 29. 10. 1949.

276 Услед непланираног ангажовања настала је збрка око тога да се шпанском коментатору омогући слање 30% уштеђевине породици која је избегла у Француску. АЈ-25-158-429, предмет бр. 11072/1950–1951. и акт 1430, 22. 2. 1951.

277 Недостатак извора није дозволио да се утврди да ли је Росе дошао у ФНРЈ. АЈ-50-130-267, предмет пов. бр. 377/1947.

278 АЈ-10-9-10, 4237, 3. 8. 1949.

279 Био је представник фирме *Браверт* (*A. A. Brassert*) из Њујорка. АЈ-106-43-63 (фол. 784–786).

280 АЈ-25-158-427, предмет пов. бр. 4647/1950.

вреде Македоније[281] и двојице Јужноафриканаца, инж. Химија Левенштајна, хемичара запосленог у руднику *Бор*[282] и стручњака за црну металургију, инж. Хајнриха Шмидинга, чији је захтев одобрен на измаку 1950. године.[283] Палету земаља чији су грађани подносили захтев за рад у Југославији употпуњује Аустралија са молбама два брачна пара, хемијског инж. Харолда Ернеста Хамприса и васпитачице Дроре Бут, и хемијског инж. Френка Реџиналда и аналитичке хемичарке Џинивер Малком (обоје чланови КП Аустралије из Сиднеја), и затим Нови Зеланд, из којег је стигла молба двојице научника Агрикултурног колеџа из Северног Палмерстона (Massey Agricultural College), јеврејских избеглица из Пољске, агронома Х. Гута и инж. хемије др И. Рајфера. Како је захтев Новозеланђана био скопчан са великим трошковима, то је Комитет за школе и науку и поред високе стручности подносилаца молбе и доказаног квалитета рада морао бити одбијен, а за супружнике из Сиднеја претпостављамо, пошто су њихове молбе сачуване у персоналијама Министарства лаке индустрије, да јсу заиста и били ангажовани.[284]

Како су показала истраживања, стручни радници и специјалисти заинтересовани за краћи или дужи рад у Југославији, па с обзиром на то и ангажовани у предузећима и установама разних привредних (и ванпривредних) ресора, били су грађани читавог низа европских земаља, али и држава Северне и Јужне Америке, Африке и Аустралије, а доминирали су, што услед друштвених и привредних околности у матичним земљама, што због *географије*, односно близине, грађани земаља у окружењу, а највише Немци са територије Трећег рајха у његовом максималном обиму.

Странци у омладинским радним бригадама

Део послова од којих се очекивало да пружи важан допринос обнови и развоју привреде, посебно у делу инфраструктурних радова, биле су омладинске радне акције (ОРА). Оне нису представљале стручан рад и по структури активности нису се разликовале од употребе заробљеничког рада из његове прве фазе (мануелни послови уз ноторно коришћење физичке

281 АЈ-25-158-423, предмет бр. 3/123-50-XIV-2.

282 Левенштајн имао је око 35 година, а од 1941. припадао је КП Јужне Африке. Њему и породици (супруга и троје деце) улазна виза додељена је и поред бројних ургенција, које су почеле још фебруара 1948. тек у јулу те године. Није му дато право за слање уштеђевине. АЈ-24-43-110, предмет пов. бр. 178/1948; АЈ-25-158-422, предмет пов. бр. 3249-XIV-2,/1948.

283 АЈ-25-163-437, бр. 133, 19. 2. 1951.

284 АЈ-10, Персонално, ф. 9 (А–Л), Бут, Хамприс; АЈ-50-119-242, предмет пов. бр. 556/1948.

снаге). Свакако да је постојала разлика у третману, смештају и снабдевању омладинаца и заробљеника, иако су радни услови били слични, као и у односу тих радника према раду. Наиме ентузијазам омладине и њен понекад фанатични однос према радном задатку били су главне карактеристике тог вида делатности. Иако такав рад не захтева стручност и специјализацију (изузев мањих група који су као КВ радници укључени у поједине сложеније фазе послова) и тиме не улази у ужем смислу у тему ове књиге, сматрали смо да је због контаката домаћих и страних учесника ОРА, размене идеја, обичаја и навика током заједничког боравка на истом радилишту, потребно у кратким цртама појаву поменути.

Локалне радне акције, наслеђене из рата, током читаве 1945. биле су усмерене на обнову. Међутим, почетком 1946, на подстицај Тита,[285] приступило се систематичном избору пројеката за добровољни рад омладине. Он је био израз потребе да се сопственим снагама учини што више на подизању земље, али и сјајна пропагандна појава са двојаким дејством – сентименталним повезивањем учесника акције путем усађивања схватања о њиховом прегору равном ратном херојству (што је утицало и на прихватање пожељне идеологије) и истицањем јединства и заједништва свих народа чија омладина здушно уноси себе у темеље нове државе. Таква пропаганда требало је да одјекне надалеко. Тако је, у садејству са Централним већем УСАОЈ, изабран први пројекат трајне вредности који ће „представљати велику ставку у изградњи социјализма” – изградња пруге Брчко–Бановићи. *Омладинска пруга*, окончана у кратком року и пуштена у саобраћај за дан Октобарске револуције (7. новембра 1946),[286] била је тек почетак изградње савезних инфраструктурних пројеката на којима је током наредне четири деценије учествовало више стотина хиљада младих Југословена и на хиљаде странаца, чије је присуство забележено још на самом почетку *акцијашења*.

Мада рад младих странаца на ОРА не припада теми овог рада, он је представљао околност интеракције домаћег и страног. Она није садржала преношење специјалних искустава, техника и вештина, као у случају

285 Тито је 1. 1. 1946. поручио: „Обраћам се теби, омладини Југославије, да будеш носилац радног одушевљења, да будеш примјер упорности и самопожртвовања у изградњи земље као што си била у четворогодишњој борби за слободу своје земље, као што си у прошлој, 1945. години била примјер у раду на обнови земље.” *20 godina omladinskih radnih akcija*, Mladost, Beograd, [s.a] (даље: *20 godina*), 12. Физички рад омладине повезивао се у врху КПЈ „са идејно-политичким радом, стручним образовањем, снажењем моралног и политичког јединства, националним зближавањем и развијањем духа међународне солидарности.” B. Petranović, Č. Štrbac, *Istorija socijalističke Jugoslavije*, 51.

286 Радови на прузи отпочели су 1. 5. 1946. године. *20 godina*, 12, 15.

стручњака, али је носила размену култура, навика и понашања и пружала могућност за увиђање (и прихватање) различитости. Већ на прузи Брчко –Бановићи, у лето 1946, налазило се између 1500 и 2000 младих из иностранства. Албанска бригада бројала је 194 лица, аустријска 13, бугарска 249, чехословачка 358,[287] француска (југословенски исељеници) 108, I грчка 305, II грчка (ЕЛАС) 300, мађарска 50, пољска 105 и румунска 61.[288] Омладинци су дошли из преко 20 земаља, а у њиховом боравку Централно веће Народне омладине Југославије (НОЈ) видело је „најбољи начин за међусобно упознавање омладине и развијање сарадње у изградњи новога и лепшега живота за младе генерације читавог света".[289] Већ на следећем пројекту, изградњи пруге Шамац–Сарајево (1947), радило је 5800 младих из преко 40 земаља, области или територија света, сврстаних у око 50 бригада и група.[290] Наредних година учешће омладинаца на ОРА наставило се, нарочито на аутопуту *Братство–јединство*, али због Резолуције ИБ у мањем броју. На подизању модерне саобраћајнице између Београда и Загреба 1948. године радило је 1485 лица из 16 земаља, а 1949. само 443 (од чега 98 девојака), сврстаних у седам бригада (из седам земаља, али махом Југословениисељеници).[291] До краја 1950. број страних омладинаца, углавном са

287 Одлазак Чехословака на ОРА координиран је у сарадњи са амбасадом у Прагу и локалним организаторима, Савезом пријатеља Титове Југославије и Савезом високошколског студентства. Услед мањка радне снаге у ЧСР планиран број од 1000 младих знатно је редукован. АЈ-25-173-446, акт Социјалног аташеа у Прагу, пов. бр. 17, 16. 5. 1946 и пов. бр. 20, 23. 5. 1946.

288 АЈ, Савез социјалистичке омладине Југославије (114/I)-290, Страна омладина на ОРА. Бројност бригада се у извештајима незнатно разликује, што не мења општу слику учешћа омладинаца на радној акцији, а у разним документима навођен је и различит укупни број *акцијаша* из иностранства.

289 Исто, Извештај Извршном комитету *Светске федерације демократске омладине*, Париз, s.d. [1946].

290 АЈ-41-605-949, Државни статистички уред, *Омладинска пруга Шамац–Сарајево*, 1. 4 – 15. 11. 1947 (статистички подаци); АЈ-114-290, Страна омладина на ОРА, Извештај од 18. 11. 1947, Национални састав иностраних бригада, s.d. [1947]; *20 godina*, 140–141; *Информативни приручник*, 6–7. Како су током изградње пруге Шамац–Сарајево неки швајцарски, британски и западнонемачки листови писали о наводним војним вежбама домаћих и страних бригадира на ОРА ради интервенције у Грчкој, то је 14 команданата страних радних бригада (од укупно 56) потписало 18. 7. 1947. у Зеници резолуцију „поводом писања реакционарне стране штампе". *Dokumenti o spoljnoj politici, 1947/II*, 508–510.

291 АЈ-114-152-Радне акције, Извештај о учешћу на изградњи Аутопута *Братство–јединство* (26. 6 – 9. 9. 1949), Иностране радне бригаде на изградњи Аутопута *Братство–јединство* у 1949. години; АЈ-114-291, Страни омладинци на ОРА, Извештај *О радним акцијама* (учешће иностраних бригада), 1948.

Запада, почео је поново да расте (више хиљада), а најзначајнији ангажмани били су изградња Новог Београда и Студентског града у Загребу.[292]

Занимљиво је да су на ОРА, међу хиљадама младих, били неки који ће играти значајну улогу у својим државама. Један од њих био је Пјер Трудо, доцније либерал и петнаести премијер Канаде (1968–1979, 1980–1984). Као млад правник и интелектуалац заинтересован за идеје марксизма, Трудо је желео да помогне изградњу Југославије, а према сећању касније функционерке Савезног извршног већа Мирјане Крстинић, тада се „заљубио у нашу земљу и море”.[293] Нешто раније (1946) постојала је блиска веза синдикалца и оснивача и члана КП Индије Шрипада А. Дангеа, са акцијом на прузи Брчко–Бановићи. Мада сам (вероватно) није учествовао, он је из Енглеске послао 200 индијских омладинаца да граде пругу. Као партијски борац, који је због политичког деловања током британске управе провео 13 година у затвору, сматран је у ФНРЈ једним од „најбољих елемената у Индији”.[294] Коначно, најпознатији учесник ОРА, који је 1950. радио на подизању Студентског града у Загребу, био је Пол Пот, доцнији вођа Црвених Кмера и диктатор Камбоџе (1975–1979). Током школовања у Паризу (1949–1953) Пот се прикључио комунистима и дошао на радну акцију у Југославију.[295]

---

292 AJ-114-295, Страна омладина на ОРА, Приједлог плана рада са иностраним омладинским бригадама, s.d. [1950], изјава Јакше Бучевића, члана ЦК НОЈ, на конференцији за штампу, s.d. [1950]; AJ-114-296, Страна омладина на ОРА, писмо ЦК НОЈ „Драги пријатељи”,, s.d. [1950]. Види и: Војо Пекић, „Поводом учествовања иностраних омладинаца на изградњи студенстског града”, *Народна омладина*, ЦК НОЈ, 5/1950, 37–51. Писање западне штампе о страним бригадам на ОРА у пресклипингу: AJ-114-297, Страна омладина на ОРА.

293 Tvrtko Jakovina, „Sjećanja koja čine povijest – razgovori s Mirjanom Krstinić, visokom dužnosnicom u vladama SRH i SFRJ”, *Časopis za suvremenu povijest*, 1/2003, 300. Трудо (отац актуелног премијера Канаде Жастина Трудоа), судећи по биографским подацима, на ОРА је био 1948. или 1949. године, док је, након постдипломских студија у Паризу и Лондону, путовао широм Источне Европе, Блиског и Далеког истока.

294 О Дангеу види: Verinder Grover, *Shripad Amrit Dange: A Biography of His Vision and Ideas Paperback*, New Delhi, 1998.

295 Пот је о раду на ОРА говорио у интервјуу датом југословенским новинарима који су били у Пном Пену, 17. 3. 1978. Open Revolt!: „Pol Pot’s Interview with Yugoslav Journalists”, URL: https://openrevolt.info/2012/06/03/khmmer-rouge-a-interview-with-pol-pot/ [21.11.2017]

Структура страних радника и стручњака

Научно сагледавање неке појаве у целини, њено квантификовање и темељно анализирање захтева, да се послужимо речником информатике, одговарајући инпут. Анализирање учешћа стране стручне радне снаге у привреди Југославије у периоду од краја рата до 1950. године суочено је са једним општим хендикепом – непостојањем целовитих евиденција радне снаге. Бирократизовани апарат у којем су се преплитале привредне, државне и политичке власти, формално чврсто повезане, идеолошки једнако усмерене и заодењуте плаштом владајуће партије, у функционалном су смислу неретко стајале на супротним интересним позицијама, тако да су уз огроман напор резултати били *мршави*. Небројене активности фабричких руководстава, локалних, републичких и савезних власти, СПК, Привредног савета, синдиката, КПЈ и др. на евидентирању и систематизовању радне снаге по струкама, пословима, гранама и територијалној организацији, послови на извештавању, анализирању стања по гранама и (ре)дефинисању потреба, изради општих, ресорних, републичких и локалних планова и поред мноштва утрошеног времена нису дали добре резултате. Констатација председника Привредног савета Кидрича из марта 1951. да савезна власт не располаже потребним подацима, што доводи до тога да „постоји прилична збрка у плановима радне снаге”,[296] потврђује да прецизно евидентирање кадра и дефинисање јасних и неупитних потреба нису од свршетка рата ваљано обављени.

Многи напори савезних органа (најчешће Министарства рада) да се евиденције уреде *запињали* су на дугом, сложеном и лоше контролисаном путу информација од савезног ресора, преко министарстава рада република и градских и среских НО, до предузећа и установа (па и њихових ужих јединица) и назад.[297] Понекад су нижи органи извештавали неозбиљно и не поштујући налоге. Почетком 1950. године у делу извештаја о раду Министарства рада НР Србије који се односи на упослену страну радну снагу, унети су више него штури подаци. Табела која је требало да садржи све странце (подељене по националности) који су у Србији радили у преду-

296 *Zapisnici PS 4*, 26.

297 О неупотребљивости евиденција занимљив је један навод органа који је имао највећу обавезу да их води – МУП. У намери да систематизује податке о присутним странцима, Министарство рада тражило је од савезног МУП-а пописе. Међутим, тај орган је одговорио да „не располаже никаквим подацима о страној радној снази који би могли бити од интереса за Министарство рада, јер евиденција странаца није једнообразно организована за читаву земљу” и да „у скоријој будућности нема намере да овакву евиденцију спроводи.” AJ-50-119-242, акт Министарства рада, бр. 3010, 25. 6. 1946.

зећима савезног, републичког и локалног значаја није садржала податке за Београд, Земун, Панчево, Војводину и Аутономну Косовско-Метохијску Област (АКМО), што значи да је изостављена огромна већина ангажованих страних радника и стручњака.[298]

С обзиром на наведено, анализирање стране радне снаге не може се обавити с пуном егзактношћу, као што није могуће утврдити ни тачан број недостајућих стручних радника и специјалиста у послератној Југославији (поменуто је да је реални *мањак* стручне радне снаге износио више десетина хиљада, а да је нужни минимум потребног кадра био око 16.000. људи[299]). Међутим, процес *планирања* страног кадра у ресорним органима ФНРЈ и република и у органима надлежним за питање плана и рада, који је стално преиспитиван услед ограничених девизних средстава, оставио је бројне трагове у архивској грађи. То је омогућило сачињавање солидних статистичких узорака који ће показати не само трендове већ омогућити и вишеслојно анализирање и категорисање стране радне снаге у привреди Југославије.[300]

Странци у ФНРЈ

Према званичној статистици, у ФНРЈ је 31. децембра 1948. године боравио 75.031 странац. Били су грађани готово свих земаља Европе и држава осталих континената (44 земље или територије). Ту су убројани апатриди рођени на територији Југославије (14.876) или у иностранству (10.787), руски емигранти (7183) – вероватно они који су одбили држављанство СССР-а, као и избеглице из суседних земаља: Грчке (7578), Италије (18), Румуније (3), Бугарске (1), Албаније 246) и СТТ (28) – све скупа 40.720 лица без држављанства или са статусом избеглица. Од преосталих 34.311 лица, међу којима су били запослени у ФНРЈ и чланови породица, најбројнији су држављани ЧСР (6828), СССР (5874), Немачке (5280), Италије (3856) и Бугарске (3208).[301]

298 АС, МР НРС, Досије фонда, Годишњи извештај о раду, 1949, стр. пов. бр. 4, [1950].

299 Види: *Стање у послератној Југославији и правни оквир за ангажовање странаца*, *Радници и стручњаци: стање и потребе*, *Послератна несташица стручног кадра*.

300 У непрегледном мору разних планова, који су дефинитивно карактеристика свих архивских фондова у којима се чува архивска грађа из периода раног социјализма (посебно од увођења Петогодишњег плана), често није лако утврдити који од њих је коначан, а још теже који је и у ком обиму, реализован, међутим утврђивање појава и трендова не представља *немогућу мисију*.

301 Следили су држављани Албаније (2.283), Мађарске (1.939), Румуније (1.657), Аустрије (1.354), Пољске (992), СТТ (604) и Грчке (564). AJ-50-33-64, Статистички годишњак МУП, 1948.

С обзиром на резултате нашег досадашњег истраживања, закључује се да су грађане СССР-а готово сасвим чинили бивши руски емигранти који су прихватили понуђено (или наметнуто) држављанство, а да су држављани ЧСР у највећем броју били Судетски Немци. Збирајући грађане Немачке и Аустрије и већину грађана ЧСР, који су боравили у ФНРЈ, долази се до бројке од преко 10.000 лица са немачког говорног подручја. Томе у прилог сведоче и наводи Министарства спољне трговине, према којима је у Југославији крајем 1949. године било запослено око 10.000 немачких стручњака, од којих је око 7000 било из Источне, а око 3000 из Западне Немачке.[302]

Међутим, Министарство рада ФНРЈ није дуго поседовало тачне податке о броју и распореду стручњака из иностранства. Иако се знало да је тај орган до краја 1947. године ангажовао око 3500 мађарских грађевинара, 1500 радника из Италије, 2000 из Зоне А СТТ, најмање 5000 *ослобођеника*, 600 радника и стручњака из Немачке и 75 из Аустрије, Бугарске, ЧСР и др. прецизни подаци о распореду по републикама нису постојали.[303] Нешто касније, у образложењу потреба за страном радном снагом (са трошковником, због чега се може сматрати егзактнијим), Министарство рада навело је нешто другачији број ангажованих и за 1948. годину планираних странаца. Средства је требало обезбедити за 800 Немаца и 4000 *ослобођеника* у земљи, те планирана 1243 висока стручњака и 219 стручних радника; за 600 присутних и планираних 2906 грађевинских и 247 др. стручњака Мађара; за нових 220 стручњака и 104 радника из Аустрије; за постојећих 4000 КВ радника и планираних 220 стручњака и 142 радника Италијана; за 29 стручњака и 49 радника из ЧСР, као и за 50 стручњака и још 370 планираних највиших стручњака и 62 радника Бугара. Уз њих наведено је и 30 стручњака, шпанских републиканаца.[304] Тек с временом ће неке округле

302 АЈ-25-164-438, акт Министарства спољне трговине I/4, бр. 56837, 6. 12. 1949. Претпостављам да је њихова припадност Немачкој (укључујући и поделу по зонама) последица већ учињеног пресељења из ЧСР и других земаља у којима су многи раније живели, а не стварног порекла.

303 У одговору на упит Дирекције за информације ФНРЈ од 14. 10. 1947 (о броју страних радника, националности, распореду, радним, животним и културним условима итд.) Министарство рада није поседовао ни сумарне податке, већ ће их на брзину прикупити у року од месец дана. На остала питања одговорено је делимично, а процена распореда по републикама, а нарочито процена користи и даље перспективе њиховог ангажовања остале су непознате. АЈ-25-62-165, предмет пов. 3747/1947.

304 АЈ-25-86-218, пов. бр. 1246, 14. 2. 1948. План је у већој мери реализован, мада уз доста тешкоћа, осим код мађарских грађевинара и Бугара, где је знатно подбацио због политичких прилика.

цифре бити замењене прецизнијим, као што је податак с почетка 1949. године о 3968 Немаца и 257 Аустријанаца који су радили као *ослобођеници*.[305] Без обзира на мањкавости, поређењем евиденција савезних и републичких ресора рада,[306] МУП-а и других органа, њиховим анализирањем и утврђивањем трендова и односа, може се говорити са великом вероватноћом о око 16.000 страних радника и стручњака који су у од 1945. до 1950. године дуже или краће време обављали делатност у Југославији, као и о више хиљада чланова њихових породица. Тако би укупни број странаца који су радили у Југославији и лица која су ту боравила и зависила од њиховог рада прелазио 20.000.[307]

Размештај страних стручњака по републикама и њихова национална структура

Према евиденцији Министарства рада Србије, током 1947/1948. године на рад по републикама распоређено је близу 11.000 страних држављана, а до 1950/1951. још око 1850.[308] У апсолутним бројевима највише их је било у Србији (4330) и Хрватској (3578), а најмање у Црној Гори (343). Међутим, гледано према учешћу у укупном становништву ФНРЈ *најбоље* су прошле БиХ (22% стручњака на 16,6% удела у становништву), Словенија (11% – 8,8%) и Хрватска (26% – 23,8%). *Позитиван биланс* забележила је још Црна Гора (3% – 2,4%), док су најлошије прошле Македонија (3% –7,3%) и Србија (35% стручњака на 41,4% становника).[309]

---

305 Тај податак био је из евиденција МУП-а, а настао је као последица окончања репатријације ратних заробљеника. У званичном саопштењу наведено је да није репатрирано 1348 лица услед утврђене кривице или сумње у кривична дела, као и цитирани број Немаца и Аустријанаца који су се у завичај враћали сходно уговорима о раду. *Борба*, 8. 2. 1949, 1; *Dokumenti o spoljnoj politici, 1949*, 12.

306 У том смислу важна је серија архивске грађе Министарства рада НР Србије у којој се налази подаци о 12.380 уговора „о раду страних радника ангажованих после ослобођења, 1945–1952”. АС, МР НРС, ф. 114–137 садржи уговоре од бр. 1 до 11.828, а ф. 138–142 од бр. 1 до 551.

307 Без руских емиграната, фолксдојчера и избеглица.

308 У евиденцијама нису убележени извршиоци по колективним уговорима као што су били они са мађарским грађевинарима или металцима. Евиденције су вероватно отпочете накнадно (можда 1950/1951). До краја израде евиденције (1952. године) прецртано је још око 200 имена, тако да је тада остало још најмање 1650 *активних* уговора. АС, МР НРС, Г-232, књ. пр. 219, књ. 3, Страни држављани на раду у ФНРЈ – по републикама 1947–1952.

309 Статистички подаци према: *Коначни резултати пописа становништва од 15. марта 1948. године, Књига VI, Становништво по родном крају*, Савезни завод за статистику ФНРЈ, Београд, 1955.

Табела 4: Распоред стручњака по републикама[310]

Република	1947–1948. година	1950–1951. година
Србија	3824	506
Хрватска	2899	679
БиХ	2447	270
Словенија	1200	270
Македонија	335	75
Црна Гора	289	54
УКУПНО:	**10.994**	**1854**

Разумљиво је и очекивано, у складу са истицаним начелима индустријализације, да су страни стручњаци упућивани у оне области и градове у којима се одвијао убрзани индустријски развој. Области у којима је индустријализација била умеренија (Војводина) или у којима је каснила (Македонија, Косово и Метохија), имале су стога знатно мању концентрацију страног стручног кадра.

Графикон 4: Распоред страних стручњака по републикама, 1947–1948. година

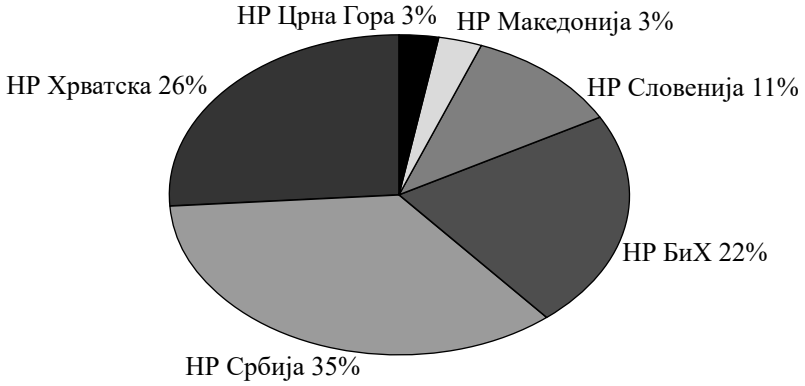

Према: АС, МР НРС, Г–232, књ. пр. 219 и књ. 3, Страни држављани на раду у ФНРЈ, по републикама, 1947–1952.

310 АС, МР НРС, Г-232, књ. пр. 219 и књ. 3, Страни држављани на раду у ФНРЈ, по републикама, 1947–1952.

Графикон 5: Распоред страних стручњака по републикама 1950–1951. година

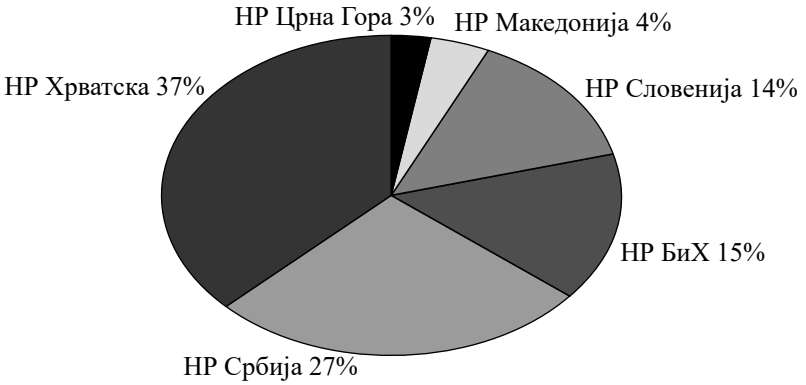

Према: АС, МР НРС, Г–232, књ. пр. 219 и књ. 3, Страни држављани на раду у ФНРЈ, по републикама, 1947–1952.

Војводина, као пољопривредна област и без сировинске основе за развој *најважнијих грана* (црне и обојене металургије) и као погранично подручје према *народним демократијама* (што ће играти улогу након разлаза 1948) није била у фокусу индустријализације. Донекле развијена металопрерађивачка индустрија, као грана важна за задовољавање потреба пољопривреде (ратарске справе и оруђа, млински уређаји, поткови и окови и сл.) била је последица потреба локалног тржишта и више самоникла појава него продукт *плана*. У целини, мерено обимом инвестиција у „кључним гранама индустрије”, Војводина је у индустријском развоју заостајала за другим подручјима Југославије.[311]

О закаснелој и недовољној индустријализацији Македоније, осим већ наведених запажања о малом броју стручних *ослобођеника* који су тамо распоређени,[312] речито сведочи и информација владе те републике с почетка 1947. године, у којој је наведено како њени органи до тада нису закључивали уговоре о раду са немачким стручњацима. Једино је савезно

311 Види: Сава Лакић, „Друштвено-економски услови развоја металне индустрије у Војводини после Другог светског рата”, *Зборник Матице српске за друштвене науке*, бр. 52, Нови Сад, 1969, 57–87; Vojvodina: srezovi i opštine, I, Vojvodina, Novi Sad, 1960, 97, 115–117.

312 О томе види: *Подобни и „домаћи” страни стручњаци*, *Уговор о слободи*, *Бројност и учинак ослобођеника*.

министарство пољопривреде тамо упутило „известан број немачких заробљеника" и Министарство здравља НР Македоније је склопило уговоре са лекарима из ЧСР, и то на основу уговора које су лекари имали са Комитетом за заштиту народног здравља ФНРЈ.[313]

Сасвим је другачије стање било са индустријализованом Словенијом. Према подацима Управе за радну снагу Министарства рада НР Словеније на почетку 1949. године тамо је на основу уговора радило 675 странаца. Готово 69% били су Немци (402 запослена), више од 37% Италијани (252), близу 13% Мађари (87), 1,7% Аустријанци (12). Око 0,5% и мање од тога било је Бугара (4), Чеха и Пољака (по 2) и Руса и Грка (по 1). Факултетски образованих стручњака, с обзиром на солидно стање стручног кадра, било је тек око 3,5% (електро, машински и грађевински инжењери, архитекте, педагози, планери, фармацеути, лекари и сл).[314]

У Србији, којој је запала осетно мања *квота* страних стручњака и *ослобођеника* у односу не њено учешће у укупном становништву, бројност странаца пратила је тренд који је постојао у остатку земље (раст током 1946/47–1948. периода, кулминација и почеци опадања у 1949. години и осетан пад током 1950). Према извештају Министарства рада НР Србије, у тој су републици током 1947. године радила 2692 страна радника, од чега 2141 мађарски грађевинар, 343 радника из бивше Зоне А СТТ и 208 страних држављана према издатим дозволама за рад[315]. Две године касније, када више није било мађарских сезонских радника у битнијем броју, у тој републици било је упослено 1647 страних стручних радника и специјалиста, од чега 690 у савезним предузећима и установама, 476 у републичким и 481 у локалним значаја (било је такође 1106 фолксдојчера и 337 држављана СССР, бивших *белих* емиграната).[316]

313 AJ-50-119-242, акт Генералног секретаријата Владе НР Македоније, пов. бр. 120, 7. 2. 1947. Македонија ће за све време постојања југословенске федерације остати најнеразвијенија република и са најизраженијом „техничком хендикепираношћу". *Историја на македонскиот народ*, Тодор Чепреганов (ур.), Скопје, 2008, 316, 321.

314 AJ-25-155-409, пов. бр. 454, 14. 1. 1949.

315 АС, МР НРС, Г-232, Досије фонда, Годишњи извештај о раду, 1947, пов. бр 35, 13. 1. 1948.

316 АС, МР НРС, Г-232, Досије фонда, Годишњи извештај о раду, 1949, стр. пов. бр. 4, [1950], прилог бр. 7.

Табела 5: Распоред страних стручњака у НР Србији (по националности и гранама савезних, републичких и локалних ресора), 1949[317]

Ресори	Немци	Италијани	Мађари	Бугари	Румуни	ЧСР	Пољаци	Французи	Грци	Албанци	Аустријанци	САД	Холанђани	Свега
1. Савезни														
Тешка инд.	96	2	16	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	**115**
Рударство	136	9	27	25	23	3	4	16	8	0	30	3	0	**284**
Железница	19	25	0	3	0	1	0	0	0	0	0	0	0	**48**
Лака инд.	207	18	0	5	3	0	0	0	7	0	0	0	0	**240**
Електро-прив.	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	**2**
Пошта	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	**1**
Свега 1.	**460**	**54**	**43**	**33**	**26**	**4**	**5**	**16**	**15**	**0**	**31**	**3**	**0**	**690**
2. Репу-блички														
Грађевинар-ство	66	9	24	17	6	1	4	0	3	0	0	0	0	**130**
Пољопри-вреда	18	4	0	2	5	0	0	2	1	15	0	0	0	**47**
Саобраћај	11	4	1	1	0	0	0	2	0	0	0	0	0	**19**
Индустрија	54	4	2	8	4	5	3	2	3	0	2	0	0	**87**
Шумарство	9	7	2	7	3	0	0	0	1	8	0	0	0	**37**
Државне набавке	4	3	3	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	**10**
Народно здравље	5	2	0	0	0	1	0	0	0	0	1	0	0	**9**
Просвета	8	1	0	26	1	1	0	0	0	18	2	0	0	**57**
Прехрамбе-на инд.	20	10	11	2	0	2	0	0	0	0	0	0	0	**45**
Трговина и снабдевање	5	0	2	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	**9**
Комунални послови	2	1	0	1	0	0	0	0	3	0	0	0	0	**7**
Водопри-вреда	5	2	0	3	9	0	0	0	0	0	0	0	0	**19**
Свега 2.	**207**	**47**	**45**	**69**	**28**	**10**	**7**	**6**	**11**	**41**	**5**	**0**	**0**	**476**
3. Локална привреда	**115**	**35**	**27**	**97**	**42**	**9**	**7**	**3**	**50**	**90**	**4**	**1**	**1**	**481**
УКУПНО (1+2+3):	**782**	**136**	**115**	**199**	**96**	**23**	**19**	**25**	**76**	**131**	**40**	**4**	**1**	**1647**

317 Према табели у: исто.

Према подацима Управе за радну снагу Министарства рада НР Србије (додуше, не сасвим целовитих), почетком 1950. године на територији те републике, у предузећима републичког и локалног карактера (не и савезног), радило је 279 немачких и 16 аустријских држављана – стручњака, укупно њих 295 (додуше, чак половини нису израђени нови уговори, односно дозбволе за рад, у складу са упутством бр. 1905 из 1949. године), што је у односу на стање из 1949. године пад од готово 70%.[318] Гледано према републичким привредним ресорима, почетком 1950. године у Србији је највише странаца било у индустрији (64), грађевинарству (26) и шумарству (17), а у оквиру локалне привреде (без спецификације ресора) највише је радило у предузећима АП Војводине (93) и ИОНО Београда (58).[319]

Осим у највећим и најразвијенијим градовима, странци су, што је и очекивано, радили и у другим, па и мањим местима Србије, која су тек развијала своју индустрију. Нарочито су били заступљени у срединама у којима су се развијале нове индустрије (аутомобилска, поједине гране хемијске, нафтна и др.). Један од таквих градова, који ће постати окосница југословенске радио, доцније електронске индустрије, био је Ниш. У том граду било је 1950. године укупно 380 странаца (не рачунајући 34 жене домаћег порекла које су биле удате за руске емигранте). Од тог броја било је 38 регистрованих политичких емиграната, 26 руских емиграната и 61 страни држављанин без назнаке држављанства (примљени у ФНРЈ током те године), као и три фолксдојчера. Од преостала 252 лица, која су вероватно у највећем броју представљала стране стручне раднике (мада би им се са великом сигурношћу могао додати и 61 странац без навођења држављанства), чак 174 чинили су држављани Немачке, 36 Грчке, 17 Пољске, а преосталих 25 били су Бугари, Албанци, Аустријанци, Румуни, Италијани, Белгијанци и Чехословци.[320] Као и у другим до сада приказаним случајевима, немачка компонента доминирала је и на примеру тог града.

Доминација Немаца у структури страних радника и стручњака у Југославији происходила је из више објективних фактора, на које се наслонила циљана активност југословенских власти надлежних за обезбеђење радне снаге. Најпре, у Југославији се налазио знатан стручни потенцијал међу ратним заробљеницима (доминантно Немцима), који ће држава с временом почети све систематичније да користи. С друге стране, сем већ више

318 АЈ-25-152-404, Преглед упослених Немаца и Аустријанаца, 24. 1. 1950. упореди са:табелом у АС, МР НРС, Г-232, Досије фонда, Годишњи извештај о раду, 1949, стр. пов. бр. 4, [1950], прилог бр. 7.

319 АЈ-25-152-404, Преглед упослених Немаца и Аустријанаца, 24. 1. 1950.

320 ИАН, НОГН, Планска комисија 1947–1951, Статистика (*грађанско стање*), 1950, ознака 20/18602.

пута поменуте бројности Немаца (староседелаца и немачких избеглица) који су у окупираној и производно девастираној Немачкој били без посла, важан фактор представљало је њихово образовно и искуствено богатство. Таква *понуда* готово да је била савршено компатибилна са потребама југословенске привреде која се тек будила, а имала огромне развојне амбиције. Захваљујући томе власти Југославије организовале су (уз све већ наведене недостатке) замашну акцију њиховог врбовања и ангажовања, првенствено посредством Војне мисије у Берлину.

Графикон 6: Национална структура запослених странаца у Србији почетком 1950. године

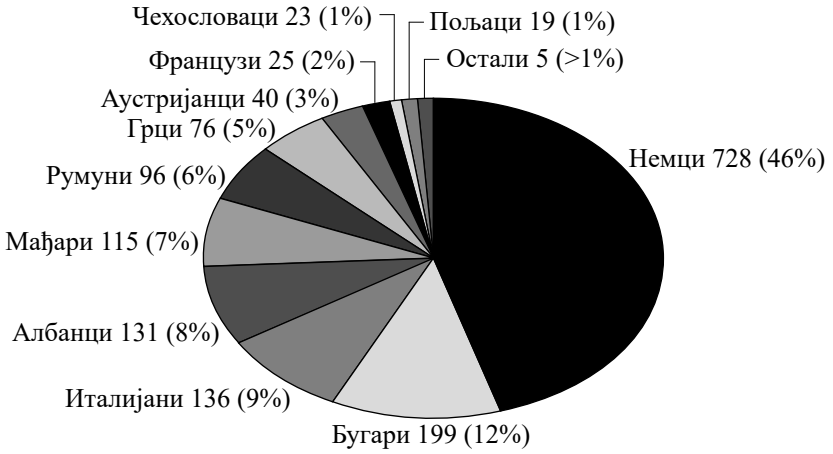

Према: АС, МР НРС, Г–232, Досије фонда, Годишњи извештај о раду, 1949, стр. пов. бр. 4, s.a. [1950], прилог бр. 7.

Већ први транспорти немачких стручњака из Берлина сведоче о намери ФНРЈ да не само *постави на ноге* традиционалне привредне гране, већ и да развије новије делатности (аутомобилску индустрију, производњу синтетичких материјала и др.).[321] Још наглашенија доминација рада Немаца била је у областима које су у производњи Југославије до тада биле сасвим непознате. Најупечатљивији пример представља радио-индустрија.

321 Транспортом од 13. 3. 1947, од укупно 11 стручњака (са којима је путовало и двоје чланова породица), осим експерата за машиноградњу, парне котлове, фабрике, локомотиве, радионице, заваривање, електротехничара и грађевинског техничара (по један), био је и стручњак за фабрикацију аутомобила и двојица стручњака за прераду синтетичких материјала. АЈ-17, Персонално, ф. 7, акт Министарства рада пов. бр. 453, 25. 3. 1947.

Подаци о систематизованим и попуњеним радним местима у Заводима РР у Нишу више него сликовито сведоче не само о великој бројности Немаца у односу на друге стране стручњаке, већ показују да су поједини процеси били обављани искључиво (или готово искључиво) њиховим радом. Маја 1949. године, у тренуцима када се нишка радио-индустрија још уходава,[322] од 68 попуњених радних места у производним и развојним погонима 56 радника (82,3%) били су Немци. У алатници они су били једини запослени (10 радних места), а у осталим погонима чинили су изразиту већину (23 радника од укупно 32 у погону *радио-апарата*, 3 од 4 у *рендгену*, 7 од 8 у *жичари* и 13 од укупно 14 у *цевима*).[323]

Иако се не може мерити с бројношћу и учинком Немаца, делатност Италијана на изградњи послератне привреде није била занемарљива. Слаб учинак југословенских званичних представништава у Италији на ангажовању радне снаге ипак није утицао на њихову бројност, која је расла из године у годину, првенствено као последица иницијативе (преласка) самих италијанских КВ радника (а делимично можда и као последица рачунања неких бивших држављана Италије у италијанске раднике).[324] Једно од сведочанстава томе јесте пораст броја захтева за омогућавање трансфера уштеђевина породицама у Италију или СТТ. Тако је у архивској грађи Министарства рада уочено 38 таквих захтева током 1948. године, 352 током 1949. и чак 710 током 1950. године (с тим да се тренд раста наставио и даље, у 1951. години).[325]

Без обзира да ли је број од 4000 италијанских КВ радника (и још око 340 планираних стручњака и радника за 1948)[326] одговарајући за нашу дефиницију страних стручњака, наводимо га овде као илустрацију њиховог

322 Указом Президијума Народне скупштине од 22. 1. 1949. Предузеће за производњу радио и рентген апарата Заводи РР, Ниш, постало је предузеће општедржавног значаја. *Сл. лист ФНРЈ*, 8/49.

323 АЈ, Комитет за радиодифузну службу Владе ФНРЈ (8)-5, Оперативно одељење, 1947–1950. *Заводи РР*, Ниш, Систематизација, V 1949.

324 У документу Министарства рада ФНРЈ с почетка 1948. године наводи се присуство 4.000 КВ радника из Италије „који су већ у земљи", међутим касније евиденције не наводе тако висок број, односно пропорцију Италијана у укупном страном стручном радништву, те је могуће даје тим бројем обухваћен и део становништва СТТ. АЈ-25-86-218, пов. бр. 1246, 14. 2. 1948.

325 Захтеви су се односили на девизе за слање породицама у Италији или за потребе годишњег одмора који намеравају да проведу код куће (у овом другом случају тражене су и путне исправе). Сем Италијана који су радили у привреди био је и знатан број оних коју су делатности обављали у ванпривреди (музичари, уметници и сл). АЈ-25-160-433.

326 АЈ-25-86-218, пов. бр. 1246, 14. 2. 1948.

обима у појединим предузећима или на појединим пословима, али још више због важности која происходи из такве бројности. Нека од већих ангажовања током 1948, 1949. и делимично 1950. године била су: Централна управа бродоградње ФНРЈ доставила је маја 1948. Министарству рада 89 уговора склопљених између предузећа *3. мај* и радника из зоне А СТТ; током јуна 1948. у ријечка предузећа приспело је 28 радника (24 из Италије, четири из Трста), од чега 23 занатлија и пет чиновника; бродоградилиште *Уљаник* из Пуле доставио је маја 1949. године 57 уговора са Италијанима; септембра 1949. године Управа за радну снагу Министарства рударства ангажовала је за индустрију нафте 140 Италијана, углавном монтера; Министарство тешке индустрије ФНРЈ у периоду јануар–март 1950. имало је по предузећима 113 Италијана – радника 5. групе (58 у Словенији, 21 у Србији, 34 у Хрватској); за 218 Италијана запослених у МНО преко филијале НБЈ за Хрватску одобрен је трансфер уштеђевина за први квартал 1950. године (по 1500–2000 динара), а исто је било и са 91 Италијаном при Министарству грађевина БиХ, итд.[327]

Осим њих, мада у стручном погледу нису представљали шаролику целину (попут Немаца), није без значаја ни рад Мађара. Најбројнија група, грађевинари, налазила се на више десетина радилишта широм земље (само у БиХ, која је, додуше, била највеће југословенско *градилиште,* било их је у 20 предузећа).[328] Судећи према списковима који садрже личне и стручне податке четвртине укупног броја запослених (829 од 3295 грађевинара), средином 1947. године на рад у ФНРЈ дошао је, у просеку, зидар, узраста између 20 и 29 година, писмен, ожењен и отац једног детета. С обзиром на сврху доласка, разумљиво је да је проценат зидара далеко надмашио остале.

Табела 6: Структура мађарских грађевинских радника у ФНРЈ, 1947.[329]

Занимање	Број запослених	Проценат запослених
зидар	589	71,04
тесар	184	22,19
палир и пословођа	25	3,01
техничар	11	1,32
молер	5	0,6
гвожђар	4	0,48

327 AJ-25-162-435.

328 AJ-25-85-215, спискови Мађара по предузећима Министарства грађевина НР БиХ, 1947.

329 AJ-25-85-215.

Занимање	Број запослених	Проценат запослених
каменар	4	0,48
калдрмџија	3	0,36
бетонирац	3	0,36
кровопокривач	1	0,12
УКУПНО:	**829**	**100**

Сви мађарски грађевинари били су писмени. У браку је било 64,2%, неожењених 35%, а разведених 0,8%. По запосленом, који је био у браку или разведен, долазило је 1,7 дете. Према животној доби, највећи број био је у трећој деценији (26,3%), потом у петој (21,2%), четвртој (20,8%) и шестој (19,2%), а осетно мање их је било у другој (8,6%) и седмој (3,9%).[330] Међутим, старосна структура радника у БиХ је наредне, 1948. године, била кудикамо другачија. Од 864 евидентирана радника (мада је споразум предвиђао 850), 373 су била између 40. и 50. године живота (43,2%), 263 су била деценију млађа (30,4%), 199 их је било између 21. и 30. године (23,1%), 19 између 51. и 60. године (2,2%), 8 до 20. године (0,9%), а 2 преко 60 година живота (0,2%).[331] Највеће одступање заправо је последица промена у крајњим категоријама (најмлађима, до 20. године живота) и старијима од 50. година, што би било у складу са ранијим ставом да се избегну нестручни (и неискусни) и старији радници.

Сем грађевинара, који су радили на подизању разних фабричких постројења,[332] значајан је био рад Мађара у савезној металној индустрији. Већи број машинбравара, електричара, алатничара, ливаца, лимара и других радио је у *Фабрици машина алатљика* у Железнику, *Првомајској* у Загребу, *Војвођанској ливници* у Новом Саду, *Јасеници* у Смедеревској Паланци[333] и многим другим предузећима.

Према уговору између југословенског Министарства пољопривреде и Бугарског градинарског савеза с почетка 1948. године, као и каснијих договора, у ФНРЈ је стигло 115 баштована (85 организатора баштованског рада и 40 радника). Они су дошли у три етапе, а распоређени су по предузећима, заправо економијама републичких влада (изузев НР Македони-

330 Исто.

331 АЈ-25-158-424, Мађарски грађевинари у Југославији (БиХ), 1948.

332 Између осталих, зидали су фабрику тешких машина алатљика у Железнику, фабрику вагона у Славонском Броду, *Прву механичка фабрика стакла* у Панчеву, фабрику пекмеза *Билећанка*, разне машинске станице, војна слагалишта и друго. АЈ-17, Персонално, ф. 6, Подаци о стручњацима из Мађарске, 12. 7. 1947.

333 У тим погонима био је 1947. године на раду укупно 21 металски радник из Мађарске. АЈ-17, Персонално, ф. 7, пов. бр. 2117, 11. 10. 1947.

је), по економијама појединих Савезних министарстава, као и по главним дирекцијама пољопривредних добара (савезној и републичким). Највећи проценат бугарских баштована нашао је ангажман на економијама Србије и нешто мање Хрватске, док је најмањи број њих радио у Македонији и Црној Гори.

Табела 7: Распоред бугарских баштована 1948. године[334]

Ред. бр.	Установа	Организатора	Радника	Организатора и радника
1.	Председништво Владе НР Србије	9	7	16
2.	Председништво Владе НР Хрватске	8	3	11
3.	Председништво Владе НР Словеније	2	–	2
4.	Председништво Владе НР БиХ	1	2	3
5.	Председништво Владе НР Црне Горе	1	–	1
	Укупно (1–5):	**21**	**12**	**33**
6.	Министарство рударства ФНРЈ	9	6	15
7.	Министарство тешке индустрије ФНРЈ	5	4	9
8.	Министарство лаке индустрије ФНРЈ	6	4	10
9.	Министарство саобраћаја ФНРЈ	3	3	6
10.	Министарство електропривреде ФНРЈ	1	1	2
	Укупно (6–10)	**24**	**18**	**42**
11.	Главна дирекција савезних пољопривредних добара	7	–	7
12.	Главна дирекција пољопривредних добара НР Србије и Војводине	11	–	11
13.	Главна дирекција пољопривредних добара НР Хрватске	8	–	8
14.	Главна дирекција пољопривредних добара НР Словеније	5	–	5
15.	Главна дирекција пољопривредних добара НР БиХ	5	–	5
16.	Главна дирекција пољопривредних добара НР Македоније	2	–	2
17.	Главна дирекција пољопривредних добара НР Црне Горе	2	–	2
	Укупно (11–17)	**40**	**–**	**40**
	Укупно (1–17)	**85**	**30**	**115**

334 Према: АЈ-50-60-125, Распоред бугарских градинара.

Остали страни стручњаци били су сувише малобројни да би представљали предмет било какве *расподеле* на савезне и републичке органе, већ су распоређивани сходно конкретним потребама за које су и ангажовани.

Распоређивање странаца по ресорима

Без настојања да се непорециво утврди број страних стручњака, може се уочити да је, не рачунајући мађарске грађевинаре и металце, ратне заробљенике и *ослобођенике*, као ни Италијане који су самостално дошли на рад у ФНРЈ, само 1948. године, односно прве целе године провођења Петогодишњег плана, било зацртано (и махом реализовано) ангажовање око 2000 стручњака средње и високе спреме, углавном Немаца (раније је утврђено да се због штедње неће ангажовати страни КВ радници).[335] Од планираног броја странаца у 1948. години највише их је предвиђено за рад у индустријско-техничкој струци (40%), у грађевинарству (30%) и у здравству (23%). Занимљиво је, иако је у структури готово свих предузећа средњеобразовани кадар био знатно бројнији од високог, да је план предвидео ангажовање 1397 лица са високом стремом и свега 575 са средњом (однос 70,8 : 29,2%). То несумњиво сведочи о огромном недостатку најквалитетнијег кадра, највиших специјалиста, односно стручњака чији рад заправо омогућује остварење процеса рада осталих (нижих) чинилаца.[336]

Највећи број стручњака, 19,2%, планиран за индустрију (10,1% за тешку и 1,5% за лаку индустрију ФНРЈ и 7,6% за Србију), затим 9,9% за рударство, 9,1% за саобраћај и 4,3% за електропривреду (респектабилних 10,1% планирано је за Министарство рада ФНРЈ, али ту се радило о стручњацима здравствене струке). Када је у питању однос потреба савезне државе и њених чинилаца, ресорима ФНРЈ припадало је 1014 стручњака (51,4%), а владама република 958 (48,6%).[337]

У кључном извориште за снабдевање стручном радном снагом, Војној мисији у Берлину, већ је у часу усвајања плана за 1948. годину био комплетиран списак са 214 имена средње и високо образованих лица, са којима је раније договорен ангажман и који су добили сагласност за дола-

335 Неколико редакција плана показује тенденцију сталног смањивања броја потребних стручњака. Прегледи показују да се пошло од 3100 стручњака, редуковало на близу 2450, да би се дошло до 1972 (одобрено у влади ФНРЈ). Ипак, у општем тренду смањивања броја, код појединих струка забележен је пораст (металурзи, геолози и ветеринари). АЈ-25-86-218, табеле СПК, више планова потреба за КВ радницима и стручњацима из иностранства (1948) и предмет пов. бр. 3611/1948.

336 АЈ-25-86-218, пов. бр. 3611, табела *План потреба за иностраним стручњацима*, 29. 4. 1948, пов. бр. 3461, 24. 4. 1948.

337 Исто.

зак у ФНРЈ.[338] Од тог броја чак 148 имало је звања стечена вишом школом или факултетом (машински, металрушки, електро, хемијски, грађевински и др. инжењери, архитекте, контруктори, геолози, лекари), остали су били техничари различитих профила, а тек око 15 спадали су у дефицитарне КВ раднике (прецизни механичар, дувач стакла, керамичар, фрезер, ронилац).[339]

Према једној табели из прве половине 1948. године, у Министарству тешке индустрије (насталом у то време одвајањем ресора индустрије на лаку и тешку), радило је 766 страних стручњака. Од тог броја 224 странаца била су у металној индустрији, 207 у црној металургији, 197 у индустрији мотора, 128 у електроиндустрији, по четири у индустрији цемента и индустрији алуминијума и бакра и два у индустрији ватросталних материјала. Укупно 243 лица ангажована су у иностранству (Немци), 454 је ослобођено из заробљеништва, седам их је било из Бугарске и 62 из Мађарске.[340]

Бројне табеле (спискови) страних стручњака на раду у индустрији ФНРЈ, сачуване у архивској грађи ресорних органа (министарстава индустрије, тешке индустрије и лаке индустрије, дирекција црне металургије, савезне индустрије мотора и др.) сведоче о њиховом знатном присуству, међутим, такве табеле најчешће су недатоване, што ствара потешкоће у утврђивању прецизне хронологије. Ипак, у кључним предузећима у сваком тренутку радио је одређени број странаца. Тако је (вероватно) почетком 1948. године 329 споља ангажованих запослених странаца у дирекцијама тешке индустрије радило код укупно 32 савезна послодавца.[341]

---

338 Списак, на којем је претходно било 429 имена, редукован је након одлуке да се за 1948. годину не ангажују КВ радници. AJ-25-86-218, пов. бр. 3461, 24. 4. 1948.

339 Исто. У Секретаријат Владе ФНРЈ за персоналну службу наставили су да из Министарства рада пристижу спискови кандидата за рад. О доминацији Немаца сведочи списак на којем је од 71 стручњака 67 било из Немачке, а тек по један из Белгије, Француске ЧСР и Бугарске (одобрено је 35 ангажовања). AJ-25-86-218, пов. бр. 3744, 5. 5. 1948.

340 AJ-19-211-1789, Списак страних стручњака Министарства тешке индустрије, s.a. [1948]; исто и у: AJ-16-23-28, бр. 472, 10. 6. 1948 (прилог: списак страних стручњака).

341 AJ-16-23-28, Списак ангажованих страних стручњака по дирекцијама, s.d. [1948?]. Судећи према другим списковима у тај број нису укључена лица која су ангажована у земљи (*ослобођеници* или емигранти из Италије и СТТ који нису били део синдикалног споразума).
Помена странаца у том ресору има још из 1946. године. AJ-17-9-9, акти о страним стручњацима из Немачке и Трста, достављање стручних картона и сл. (I–IV 1947).

Табела 8: Распоред странаца у дирекцијама Министарства тешке индустрије, 1948

Ред. бр.	Назив органа и назив предузећа (послодавца)	Број запослених странаца
I	ГЕНЕРАЛНА ДИРЕКЦИЈА САВЕЗНЕ МЕТАЛНЕ ИНДУСТРИЈЕ	
1.	Фабрика вагона, Краљево	5
2.	Индустрија шинских возила, индустријских и енергетских постројења и челичних конструкција *Ђуро Ђаковић*, Славонски Брод	23
3.	Творница алатних стројева *Првомајска*, Загреб	4
4.	Војвођанска ливница, Нови Сад	3
5.	Tovarna splošnih metalnih konstrukcij in vijakov (Фабрика општих металних конструкција и вијка), Марибор	1
6.	Фабрика вагона *14. октобар*, Крушевац	4
7.	Фабрика алата *Југоалат*, Нови Сад	8
8.	Фабрика машина *Иво Лола Рибар*, Железник	43
9.	Титови заводи *Литострој*, Љубљана	7
10.	Фабрика мостова, вагона и гвоздених конструкција *Јасеница*, Смедеревска Паланка	4
	Укупно I:	**102**
II	ГЕНЕРАЛНА ДИРЕКЦИЈА ЦРНЕ МЕТАЛУРГИЈЕ	
11.	Главни конструктивни биро, Београд	4
12.	Железара *Смедерево*	1
13.	Жељезара *Зеница*	19
14.	Рудник и жељезара *Вареш Мајдан*	3
15.	Жељезара *Сисак*	2
16.	Železarna *Jesenice*	4
17.	Železarna *Guštanj*	5
	Укупно II:	**38**
III	ГЕНЕРАЛНА ДИРЕКЦИЈА САВЕЗНЕ ИНДУСТРИЈЕ ЦЕМЕНТА	
18.	Беочинска фабрика цемента, Беочин	1
	Укупно III:	**1**
IV	ГЕНЕРАЛНА ДИРЕКЦИЈА САВЕЗНЕ ИНДУСТРИЈЕ АЛУМИНИЈУМА И БАКРА	
19.	Товарна глинице и алуминијума *Стрнишче*	6
20.	Творница алуминија *Лозовац*	1
21.	Електрометалуршки комбинат *Шибеник*	4
22.	При Дирекцији	1
	Укупно IV:	**12**
V	ГЛАВНА ДИРЕКЦИЈА САВЕЗНЕ ИНДУСТРИЈЕ МОТОРА	
23.	Индустрија прецизне механике, Београд	15
24.	Tovarna avtomobilov *Maribor* (TAM)	23
25.	Индустрија мотора *Раковица*	35
26.	При Дирекцији	2
	Укупно V:	**75**
VI	ГЛАВНА ДИРЕКЦИЈА САВЕЗНЕ ЕЛЕКТРОПРИВРЕДЕ	
27.	Творница електричних кабела *Елка*, Загреб	3
28.	Новосадска фабрика кабела *Новокабел*, Нови Сад	1
29.	Творница електричних жаруља ТЕЖ, Загреб	7
30.	Elektrotehnično podjetje *Iskra*, Крањ	42
31.	Електроиндустријско подузеће *Раде Кончар*, Загреб	47
	Укупно VI:	**100**
VII	ГЛАВНА ДИРЕКЦИЈА САВЕЗНЕ ИНДУСТРИЈЕ ВАТРОСТАЛНОГ МАТЕРИЈАЛА	
32.	Фабрика шамота *Аранђеловац*	1
	Укупно VII:	**1**
	Укупно I–VII	**329**

Анализом властитих имена стручњака (неспорних) утврђено је да је било око 83% немачких, 8% италијанских, 7% мађарских и 2% осталих (нејасних или југословенских).[342] Међутим, претходне, 1947. године, број *ненемачких* стручњака био је знатно већи. Само је у Индустрији мотора у Раковици (ИМР) октобра 1947. године радило 42 Мађара,[343] да би их нешто касније било 26.[344]

Странци су, што је у складу са економском политиком и потребама развоја, доминирали у металној, електро и индустрији мотора (аутомобила). Када је реч о савезној индустрији мотора, најзаступљенији су били у Словенији (ТАМ), да би временом све више њих радило у ИМР-у. Док је у јесен 1947. у Раковици радило пет стручњака из Немачке, у мариборској фабрици било их је најмање 63. Нешто касније током 1948. године, однос се постепено мењао те их је у ТАМ-у било око 45 (укупно 65, са 17 *ослобођеника* и једним Румуном и двојицом Руса који су одраније боравили у Југославији), а у ИМР-у 40 (укупно 82, са 37 *ослобођеника* и одраније присутна 4 *бела* Руса и 1 Грком). Укупно гледајући, са *ослобођеницима* и запосленим емигрантима, страни кадар у ИМР-у ће постати бројнији него у ТАМ-у (82 према 65).[345] Још почетком 1950. године радило је у ТАМ-у 55 странаца – 27 Немаца, 13 Италијана, пет грађана СТТ и по два Чехословака, Пољака, Аустријанца, Грка и лица без држављанства,[346] а потреба за њиховим радом у савезној индустрији мотора постојала је и након 1950. године.[347]

---

342 Исто.

343 Тада је радило и 38 *ослобођеника*, од који су свега двојица оцењени као нерадници и недисциплиновани. АЈ-17, Персонално, ф.7, Извештај о кретању страних стручњака, 11. 10. 1947.

344 У том тренутку (вероватно почетком 1948. године), радило је шест стручњака ангажованих у Немачкој (три машинска инжењера, варилац, механичар и монтер), 42 *ослобођеника* (од чега осам техничара), 57 КВ заробљеника и 20 НК заробљеника (укупно 151 странац). АЈ-17, Персонално, ф.7, Индустрија мотора Раковица (преглед странаца), s.d. [1948?]

345 Споља ангажованих у ТАМ-у било је пет из ЧСР (од чега четири Судетска Немца) и 40 из Немачке, а у ИМР-у 16 Мађара, 17 Италијана, пет Немаца и по један Бугарин и Чех. АЈ-17, Персонално, ф.7, Извештај о кретању страних стручњака, 11. 10. 1947; АЈ-16-23-28, карактеристике страних стручњака (*Мотори*), s.d. [1948?], Списак радника – страних стручњака који се налазе на раду у предузећима, s.d. [1948?], Списак ангажованих страних стручњака по дирекцијама, s.d. [1949?].

346 У наредним месецима број Италијана ће остати исти, али број грађана СТТ нарашће у марту на 15. АЈ-108-4-12, акт ТАМ, персонално, бр. 6, 10. 1. 1950, спискови италијанских држављана који намеравају да шаљу динаре у Италију и у СТТ, 9. 3. 1950.

347 АЈ-16-23-28, списак са образложењима, s.d. [1950].

Тренд раста броја запослених странаца до 1949. године био је особеност и других грана тешке индустрије. У Генералној дирекцији црне металургије број од 49, с почетка 1948. године,[348] нарастао на 281 (у извору омашком наведено 291), али уз повећање броја предузећа под управом те дирекције (укључени су Železarna Štore, рудници *Љубија* и *Цер* и Ваљаоница *Земун* са укупно 173 странца). Када се узме у обзир и разлика која је настала укључивањем нових предузећа у тај савезни ресор, остаје да је повећање броја ангажованих премашило 100% (са 49 на 108 запослених).[349]

За оцену важности рада страних стручњака битан је и њихов бројчани однос према домаћим стручњацима сродног или истог профила на заједничким радним местима, као и искуство које је стајало за њима. Добар пример за такво поређење пружа група инжењера и техничара који су средином 1948. године радили у конструкционим бироима предузећа Генералне дирекције савезне металне индустрије. У укупно 12 бироа радило је 63 домаћих и 49 страних (судећи по именима готово сасвим немачких) стручњака. Ако би се искључили конструкциони бирои два предузећа која су радила на територији НР Словеније (индустријски најразвијеније), у којима није било страних стручњака, а било је 22 домаћих, тај би однос био такав да би број странаца претезао над бројем домаћих инжењера и техничара.[350]

348 АЈ-16-23-28, Списак страних стручњака ангажованих по индивидуалним уговорима (на дан 18. 1. 1948). Разлика у односу на број наведен у претходној табели производ је немогућности тачног датовања извора табеле, али и различитог броја предузећа у саставу Дирекције, што је била последица промена АОР појединих предузећа (тзв. дизање на савезни ниво).

349 АЈ-16-23-28, Преглед систематизације страних стручњака и радника у категорије према решењу Министарства тешке индустрије пов. бр. 47/49, 1949.

350 АЈ-16-23-28, бр. 472, 10. 6. 1948, са списком домаћих и страних инжењера и техничара у конструкционим бироима.

Табела 9: Упоредни преглед бројности и радног искуства домаћих и страних стручњака у конструкционим бироима савезне металне индустрије, 1948[351]

	Конструкциони биро предузећа	Домаћи инж. и техничари		Страни инж. и техничари	
		Број	Год. искуства	Број	Год. искуства
1.	*Ђуро Ђаковић*, Славонски Брод	13	132	18	219,5
2.	*Иво Лола Рибар*, Железник	6	35,5	8	140
3.	*Литострој*, Љубљана	11	72,5	0	0
4.	*Осијечка љеваоница*, Осијек	6	59	3[352]	21
5.	Војвођанска ливница, Нови Сад	1	5	3	22,5
6.	Фабрика вагона, Краљево	2	20,5	3	63,5
7.	Фабрика пољопривредних машина *Змај*, Земун	1	5	4	48
8.	*Јасеница*, Смедеревска Паланка	4	37*	4	62,5
9.	*Југоалат*, Нови Сад	1	4	2	16
10.	*Првомајска*, Загреб	6	43	4	58
11.	*14. октобар*, Крушевац	1	4	0	0
12.	Tovarna splošnih metalnih konstrukcij in vijakov, Марибор	11	125*	0	0
	Укупно:	**63**	**542,5**	**49**	**651**

* није наведен податак за по једног запосленог

351 Исто. Сем странаца у бироима било је и других у металној индустрији. У предузећима која ће се груписати у Генералну дирекцију савезне индустрије пољопривредних машина (Војвођанска ливница, Осијечка љеваоница и земунски *Змај*), то су махом били *ослобођеници*. У новосадској и осијечкој фабрици током 1949–1950. било их је по осам, а у *Змају* 14, као и још два италијанска столара, а конструкторима се придружио холандски технички цртач, ожењен Југословенком, Кристијан Висер. AJ-16-23-28, Преглед страних стручњака, s.d. [1949]

352 У питању су заробљеници.

Оно што је најзанимљивије у поређењу домаћих и страних конструктора у савезној металној индустрији јесте разлика у броју година радног искуства. Готово за четвртину мањи број страних инжењера и техничара имао је више од 100 година радног искуства. Ту разлику не мења битније то што за двојицу домаћих грађевинских инжењера није наведен број година праксе (мада не можемо искључити ни могућност да су били без већег искуства). Ако би се поново изузела два словеначка предузећа, радно искуство странаца било би двоструко веће од искуства домаћих стручњака.[353]

У главним и генералним дирекцијама Министарства лаке индустрије (1948–1950), судећи по персоналној документацији, радило је 550–600 странаца (од којих је око 10% отпадало на руске емигранте). Највећи број њих чинили су Немци (око 88%), било је мало Италијана (нешто преко 4%), а остатак су чинили групе или појединци из Бугарске, ЧСР, Француске, Швајцарске, Аустралије, Данске, Грчке, Мађарске, Јерменије и др.[354] Још при оснивању Министарства, у погонима дуванске, папирне, хемијске, прехрамбене и текстилне индустрије, индустрије стакла и коже и гуме, медицинске производње и у *Југоштампи*, био је запослено најмање 240 странаца (101 стручњак из иностранства и 139 *ослобођеника*).[355] Занимљиво је да су у тој групи више од 15% чинили стручњаци са високим образовањем (инжењери, хемичари и доктори хемије), било је око 12,5% кадра средњег образовања и око 72,5% КВ радника.[356]

Бројност странаца у погонима лаке индустрије с временом ће опадати, али не пуно. Крајем 1949. године било је на раду 215 странаца (међу њима 67 избеглица из Егејске Македоније), од којих 116 Немаца, 10 Италијана, осам Румуна, шест Чехословака, четири Аустријанца, два становника СТТ и по један Мађар и Француз (68 ангажованих посредством Министарства рада, 53 *ослобођеника* и 27 *осталих*, без избеглица). Такође, у ФНРЈ се налазило и 196 чланова породица 75 упослених странаца, а још 13 њих очекивало је 16 својих укућана.[357] Опадање броја странаца наставило се и даље,

353 АЈ-16-23-28, бр. 472, 10. 6. 1948.

354 Узорак на 50% архивске грађе. АЈ-10, Персонално, ф. 1 (А–Л).

355 АЈ-10-9-10, спискови ангажованих страних стручњака и *ослобођеника*, [1. 2. 1948?]. У тај број нису укључени запослени у Главној дирекцији за азбест, којих је почетком друге половине 1949. године било 11 (четири Немца, шест Румуна и један грађанин СССР-а). АЈ-10-9-10, Статистички преглед о стању стране радне снаге (1. 7 – 30. 9. 1949).

356 АЈ-10-9-10, спискови ангажованих страних стручњака и *ослобођеника*, [1. 2. 1948?].

357 У тај број улази и 98 чланова породица Егејских Македонаца, који су иначе сви били ангажовани у савезној индустрији дувана. Број укућана Немаца износио је 87, а Чехословака 11. Занимљиво је да су породице довели готово сви Немци из

не само као последица мањих потреба ФНРЈ (заправо смањених могућности утрошка девиза), већ и јаче жеље странаца (Немаца) за повратком. Тако је у предузећима Генералне дирекције за прераду стакла (фабрике стакла или сијалица) у Панчеву, Параћину, Рогашкој Слатини, Загребу, Храстнику и Стражи број од 82 страна стручњака и радника из фебруара 1948. године и 88 с почетка лета 1949, пао на 67 у јесен 1949. и на 53 на крају првог тромесечја 1950. године.[358]

Од почетака савезне радио-индустрије, у њеним предузећима током 1948–1949. године радило је најмање 130 страних (немачких) стручњака. Највећи број (око 100 у сваком тренутку) зарађивао је принадлежности радом у Заводима РР у Нишу (касније: Електронска индустрија, Ниш), а двадесетак у Предузећу за радиоиндустрију *Никола Тесла* у Београду. Од укупног броја, пет стручњака припадало је првој групи, односно категорији (плата 18.000–20.000 динара), један другој (16.000 динара), 46 трећој (11.000–20.000 динара), 65 четвртој (8000–12.000 динара).[359]

Једна од кључних грана економског развоја била је електропривреда. У њој, као незамењивој делатности подршке индустријализацији, али и показатељу друштвене модернизације, која је представљала још и технолошку новину (домети предратне Југославије били су у том смислу веома скромни), своје место ће наћи и више стотина страних држављана. У архивској грађи фонда Министарства електропривреде, савезног органа надлежног за развој електропривреде, сачувани су персонални документи о најмање 235 *ослобођеника* и стручњака ангажованих из иностранства, који су у периоду 1947–1949. ступили с његовим предузећима у уговорни однос.[360]

совјетске окупационе зоне и тек око 10% оних из западних зона. АЈ-10-9-10, Статистички преглед о стању радне снаге (дуван), 1. 7 – 30. 9. 1949, Статистички преглед о стању радне снаге, 30. 9 – 30. 12. 1949.

358 У јесен 1949, што због стварне жеље за повратком што услед страха од могућег напада земаља Истока, готово сви Немци су изјавили да желе да се врате, али из Министарства лаке индустрије поручено је: „Чекати, док можемо дуже да их задржимо!”. О томе и о бројности стручњака види: АЈ-10-9-10, спискови страних стручњака и *ослобођеника*, [1. 2. 1948?], бр. 3581, 6. 7. 1949, акти Генералне дирекције савезне индустрије стакла, пов. бр. 2928, 10. 10. 1949. и бр. 913, 29. 3. 1950.

359 Првобитни распон плата у Заводима РР износио је 5000–16.000 динара бруто. Део радника који је спадао у 5. групу и неколико који су имали струку која се није могла употребити, није категорисан и њима после 1949. вероватно није продужен уговор, док су се у 1. групи, сем инжењера и највиших стручњака, нашли и нарочито специјализовани техничари са дугом праксом. АЈ-8-51, Заводи РР, Ниш, [1949]; АЈ-8-52, Радио индустрија *Никола Тесла*, 8. 4. 1948 [спискови и категоризација, s.d.].

360 Анализа на основу: АЈ-11-158/159–492/493 (персонални досијеи страних стручњака). Судећи према прегледима странаца у ресору савезне електропривреде за период 1947–1950., који су у више махова давали претежно поуздане пресеке стања,

Почевши ране 1947. године са тек неколико страних експерата (и неутврђеним бројем раније упослених заробљеника и *ослобођеника*), судећи по годинама радног стажа веома искусних и добро плаћених, у ресору који је још увек тражио организациони идентитет,[361] број страних стручњака је до 1949. осетно растао, да би 1950. почео да стагнира и опада.[362] Од 235 странаца у електропривреди, чији су лични досијеи сачувани у архивској грађи, 99 (42,1%) је било ангажовано *споља*, а 136 (57,9%) ослобођено из логора након закључења уговора о раду (углавном на две године). Међу лицима ангажованим у иностранству највише је било грађана свих зона Немачке, (68,68%), затим Италије (7,07%), Аустрије (6,06%), Бугарске (4,04%), ЧСР и СССР-а (3,03%) и знатно мање Мађарске, Француске, Шведске и особа без држављанства. Међу њима било је десетак жена, (стено)дактилографкиња, од којих је једна, рођена у Холандији, дошла као секретарица реномираног електропривредног стручњака проф. Адолфа Лудина, док су неке биле супруге или кћери инжењера ангажованих углавном у експертском бироу тог истог високог стручњака.[363]

Према националности, далеко најзаступљенији били су Немци са 71,71%, с тим да им се може додати и 6,06% лица која су се изразила као Аустријанци. Далеко иза су Италијани (7,07%), Руси (5,05%), Бугари (4,04%), Мађари и Чехословаци (по 2,02% – остали држављани ЧСР били су Немци), те Французи и Швеђани (по 1,01%).[364] Међу њима највише је било особа у петој деценији живота (38%), затим у шестој (21%), четвртој (19%) и трећој декади (14%), те у другој (5%) и седмој (3%). Један од најмлађих био је Улрих Забелкоф (18 година), који је са оцем Паулом дошао из Берлина. Дакле, близу 60% страних електропривредних стручњака било је у радно најплодотворнијим годинама – између 31. и 50.[365]

Електропривреда је у многоме зависила од знања и искуства страних стручњака, посебно они њени сегменти који су генерисали даљи развој

највећи број запослених у једном тренутку кретао се око 150–160. AJ-11-87-286 (разни спискови страних стручњака).

361 Тек у августу 1947. године савезна електропривреда ће са статуса генералне дирекције прерасти у ранг министарства.

362 Први извори дају податке о тек десетак страних стручњака (Немаца), од којих је већина имала преко 25 година радног искуства и плате које су биле приближне или тек за 10–15% мање од плата највиших руководилаца у електропривреди. AJ-11-2-14; AJ-11-87-286 (спискови); AJ-11-148-464, бр. 3475, 24. 1. 1950 (картони страних држављана).

363 AJ-11-158/159-492/493, персонални досијеи страних стручњака; AJ-11-87-286, Списак страних стручњака, 24. 5. 1949.

364 AJ-11-158/159-492/493, персонални досијеи страних стручњака.

365 Исто.

и које раније није обављао домаћи кадар (нпр. пројектовање). Тако је у Савезном пројектантском бироу за термоелектрична постројења (*Термобиро*) из Београда, који је имао задатак да обавља истраживања и израђује типизиране пројекте термичких електрана, што је био посао који су пре рата радиле стране компаније и који је захтевао „виско квалификирани технички персонал”, од самих почетака радио већи број Немаца. Први спискови (вероватно из 1947. године) показују већу бројност запослених Немаца (укупно 15 цртача, техничара и архитеката и две дактилографкиње немачких имена) од Југословена (15 лица укључујући директора, његовог помоћника и секретара).[366] Следећих година укупни број запослених нарашће до 65–70, али бројност Немаца остаће на високом нивоу (24–26 стручњака, укључујући две дактилографкиње) и потреба за новим стручњацима биће евидентна.[367] Чак и 1950. године, када је знатно опао број странаца у привреди ФНРЈ, у *Термобиро* је радило 17 специјалиста (12 високо образованих и пет техничара).[368]

Графикон 7: Старосна структура странаца у савезној електропривреди (1947–1949)

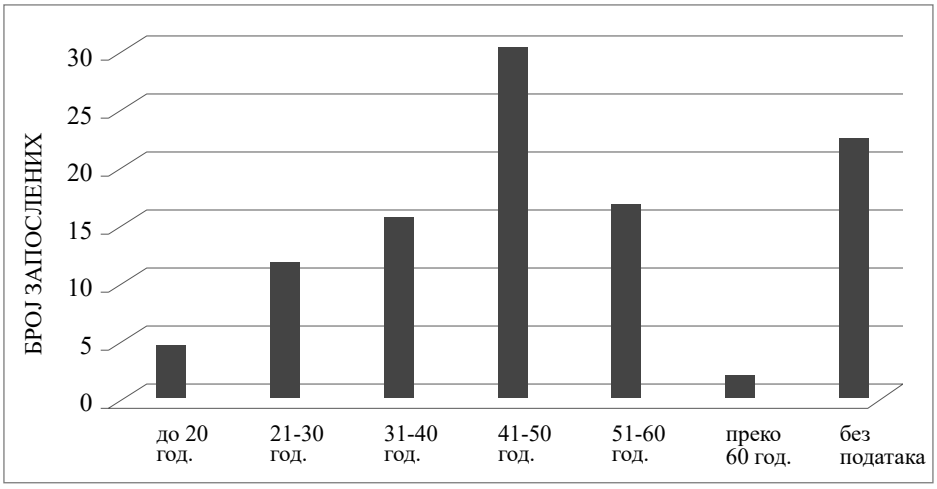

Према: AJ-11-158/159–492/493, персонални досијеи страних стручњака

366 AJ-11-58-181, Списак људства *Термобироа*, [1947?], Однос кадрова у *Термобироу*, [1948].

367 AJ-11-58-181, Списак намештеника *Термобироа* по звањима, s.d. [1948/1949] (према том списку било је, сем два дактилографкиње, пет ратних заробљеника, седам *ослобођеника* и 13 лица ангажованих у Немачкој), План потреба страних стручњака за 1949. годину, 21. 10. 1948, систематизације [1949].

368 AJ-11-150-469, VIII бр. 4777, 2. 2. 1950.

Слично је било у пројектантском бироу за хидропостројења (*Хидробиро*), који је имао више од 20 немачких техничких цртача, техничара и инжењера, у бироу за разводна постројења и далеководе, у којем су од 16 систематизованих места 7 попунила лица немачких имена,[369] као и у другим предузећима и на градилиштима електропривреде. Групе и појединци немачки стручњаци радили су у савезним монтажним предузећима (*Термо* и *Хидромонтажа*), Предузећу за испитивање и консолидацију терена (*Електросонд*), републичким дирекцијама електропривреде, локалним електричним предузећима, предузећима за електрификацију (*Електројуг*, *Електроисток* и *Електроцентар*) и на градилиштима свих термо и хидроелектрана.[370]

Знатну потребу за стручњацима из иностранства имале су железнице ФНРЈ. Тамо је средином 1949. године радило више од 410 странаца (без 39 фолксдојчера, девет Руса и једног избеглог Грка), мада су раније исказане потребе, након смањења плана из марта 1949, износиле 580 лица (80 стручњака са факултетским или средњошколским образовањем и 500 специјалиста радника).[371] Посебно велику заступљеност странци су имали на пословима у којима је домаће искуство било слабо. У Сектору за трасирање и обележавање пруга Завода за пројектовање Министарства железница по уговору запослени Немци чинили су 63% особља.[372] Међутим, значајније од тога било је то што су статистички подаци о странцима у ресору железница систематизовани и што дају податке не само о пореклу стручњака већ и о броју чланова њихових породица у ФНРЈ, начину ангажовања, суми дозначених уштеђевина, као и количини пакета послатих у иностранство.

369 АЈ-11-46-155, пов. бр. 3027, 31. 12. 1948; АЈ-11-150-469, *Хидробиро*, персонална структура, s.d. [1949/1950]; АЈ-11-56-179, Стручни савет *Хидробироа*, 1948; АЈ-11-46-155, Попис страних стручњака *Електросонда*, 16. 6. 1948; АЈ-11-57-180, систематизација Савезног пројектантског бироа за разводна постројења и далеководе, [1948].

370 АЈ-11-82-269, систематизација *Електросонда*, 5. 11. 1948; АЈ-11-150-469, *Термомонтажа*, 1. 2. 1950; АЈ-11-110-340, Страна радна снага у *Термомонтажи*, 1949; АЈ-11-62-195; АЈ-11-74-244, прекобројни кадар у електропривреди Србије, 2. 7. 1948; АЈ-11-152-478, страни стручњаци у Словенији, 2. 2. 1950; АЈ-11-76-253, Електрично предузеће *Београд*, 1948; АЈ-11-46-155, разни спискови, 1948; АЈ-11-120-348, страна радна снага у Словенији; АЈ-11-27-69, *Електроисток*, 2. 1. 1947. и др. јединице описа (види попис фонда АЈ-11), као и већина јединица описа о изградњи електроенергетских постројења.

371 АЈ, Министарство железница Владе ФНРЈ (164), планови потреба за страним стручњацима (1948), предмет пов. бр. 406/1949.

372 Покушај смањења суме уштеђевина које се шаљу породицама са 50% на 30% довео је до масовне претње отказима. АЈ-164-438, пов. бр. 10077, 30. 8. 1949.

Од наведеног броја странаца (укључујући фолксдојчере и избеглице, пошто се из статистике не могу издвојити), исправно закључен и одобрен уговор имало их је 376, а дозволу за рад четворо (преко 84%), међутим, број радника за које су испуњени картони личних података, ради достављања Министарству рада, износио је тек 137 (око 30,3%). Гледајући по групама на које су разврстани, најмање *валидних* уговора било је у 5. групи, 72%, а највише у 1. и 2, 100%. Принадлежности исплаћиване странцима износиле су 3078.280 динара месечно, а појединачне плате кретале су се од 6800 до 19.600 динара. Сем трошкова зарада предузећа је оптерећивао смештај странаца. Услед помањкања стамбеног простора неки су живели у хотелима (месечни трошак за 19 стручњака био је 54.880 динара), а више од петине смештено је у неодговарајуће станове.[373]

373 AJ-25-155-410, Табела, образац SR–2, 30. 7. 1949.

Табела 10: Преглед стране радне снаге у Министарству железница ФНРЈ, 1949.[374]

	ПОРЕКЛО РАДНЕ СНАГЕ	Бројно стање по групама						Од укупног броја			Долазак породица				Слање уштеђевина			У тромесечју послало пакете		
		I	II	III	IV	V	Свега	Ангажовало Министарство рада ФНРЈ	Ослобођени заробљеници	Остали	Број страних радника којима су породице доведене у ФНРЈ	Укупан број доведених чланова породица	Број радника за које треба довести породице	Број чланова породица које треба довести	Број страних радника са правом слања уштеђевине	Уштеђевину шаље	Износ послате уштеђевине у тромесечју (динара)	Број страних радника који су послали пакете	10 kg	20 kg
1	Немачка, совјетска зона	0	11	83	24	141	**259**	104	151	4	68	149	3	5	119	101	633.000	42	95	1
2	Немачка, западна зона	4	12	40	40	15	**111**	45	63	2	22	47	1	1	52	31	122.550	25	48	0
3	Аустрија	0	0	2	2	0	**4**	0	4	0	2	0	1	0	2	2	11.800	0	3	0
4	Италија	0	1	4	0	2	**7**	0	1	6	1	2	0	0	2	1	5.400	0	0	0
5	СТТ	0	0	0	0	4	**4**	0	0	4	0	4	0	0	1	1	0	0	0	0
6	ЧСР	0	0	1	1	1	**3**	0	2	1	1	0	0	0	1	0	5.800	0	0	0
7	Бугарска	0	0	0	0	1	**1**	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
8	Мађарска	0	0	0	6	0	**6**	0	0	6	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
9	Русија	0	0	4	0	5	**9**	0	0	4	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
10	Румунија	0	0	2	0	5	**7**	0	6	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
11	Пиринска Македонија	0	0	1	0	0	**1**	0	0	1	0	0	0	6	0	0	0	0	0	0
12	Фолксдојчери	0	0	0	0	39	**39**	0	0	39	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	УКУПНО:	**4**	**24**	**137**	**73**	**213**	**451**	**149**	**227**	**69**	**94**	**202**	**5**	**12**	**177**	**136**	**778.550**	**67**	**146**	**1**

374 Према: AJ-25-155-410, Преглед стране радне снаге (образац SR–2) у предузећима и установама Министарства железница 30. 6 – 30. 9. 1949.

Судећи по персоналној документацији сачуваној у знатној количини у готово свим фондовима привредних органа, нарочито министарстава рада, индустрије и електропривреде, на узорку већем од 20% од укупног броја странаца на раду у ФНРЈ, може се закључити да је био присутан веома стручан, образован и искусан кадар, у годинама које се сматрају најплодотворнијим, да су га углавном чинили Немци, породични људи (ожењени, најчешће са потомством) и махом верници (претежно протестанти).[375] Страни стручњаци на раду у ФНРЈ, не рачунајућу велику групу мађарских грађевинара, ангажовану по колективном уговору на једнозначном и временски лимитираном послу, махом су имали немачко држављанство (близу 62,5%), следили су грађани Аустрије (око 9,5%), ЧСР (8,7%) и Бугарске (близу 6%), те италијански држављани (3,8%), совјетски, тј. *бели* (испод 2,5%), мађарски (око 2%), као и мањи број припадника других држава.[376] Национална структура није значајније одударала. Било је око 67,4% Немаца, 8,7% Аустријанаца, 7% Чехословака, 5,7% Бугара, 3,8% Италијана, 2,4% Руса (*белих*), 1,7% Мађара и нешто преко 3% осталих (Француза, Швајцараца, Белгијанаца, Швеђана, Албанаца, Пољака, Јевреја, Арапа).[377]

Као што се и очекује од групе конципиране да стручним радом помогне развој привреде, спољa ангажовани специјалисти поседовали су завидан ниво образовања. Занемарујући случај једног шеснаестогодишњег Руса који је био НК (чији је картон вероватно омашком завршио уз картоне стручњака), образовни ниво групе састојао се од 11,9% КВ радника (занатлија и мајстора разних профила, те стручних радника са праксом), 24,1% техничара (са средњом стручном спремом) и чак 64% више и високо образованих (од којих нешто преко 1% студената).[378] Таква структура у потпуној је опозицији са нивоом образовања Југословена првих година након Другог светског рата, али је и потпуно компатибилна са потребама једног тако неразвијеног економског система на његовом путу у модернизацију.

375 Анализа према: АЈ-11-158/159-492/493; АЈ-17, Персонално, ф.5, ф.6, ф.7; АЈ-25-87-219; АЈ-25-157-415. Узорак је мањи у оним случајевима у којима одређене рубрике у евиденцијама и картонима нису попуњене или их биографије нису садржале (део података о старости, брачном стању, деци и религији), што није у битној мери утицало на статистичку процену и утврђивање трендова и односа.

376 Око 1% било је лица без држављанства а испод тог броја било је грађана Шведске, Француске, Швајцарске, Пољске, Албаније, Белгије, Ирака итд. Исто.

377 Било је ту најразноврснијих националних комбинацина – Рус јеврејске вере који је рођен у Канади а живи у САД, затим Јевреjин Немац, рођен у Брну и ожењен Чехињом, са којом има децу која се осећају као Чеси, Јевреjин Аустријанац, итд. Исто.

378 Исто.

Према животној доби у годинама до 20. било је око 3,1% стручњака, између 21. и 30. године 16,8%, између 31. и 40. године 25,2%, између 41. и 50. године 34,4%, између 51. и 60. године 17,9% и старијих од 60 година 2,6%. Према брачном стању било је 87,1% ожењених, 10,9% неожењених и по 1% разведених и удоваца. Од ожењених и разведених стручњака и удоваца без деце је било 23%, са по једним дететом 40%, са двоје деце 27,1%, са троје деце 7,5%, са четворо деце 1,2 % и са петоро и више деце 1,2%. На основу расположивих података, процењујем да је од зараде странаца запослених у ФНРЈ на неки начин зависило преко 2200 деце у Немачкој, Аустрији и др. земљама.[379]

Графикон 8: Преглед старосне структуре *ослобођеника* и страних стручњака

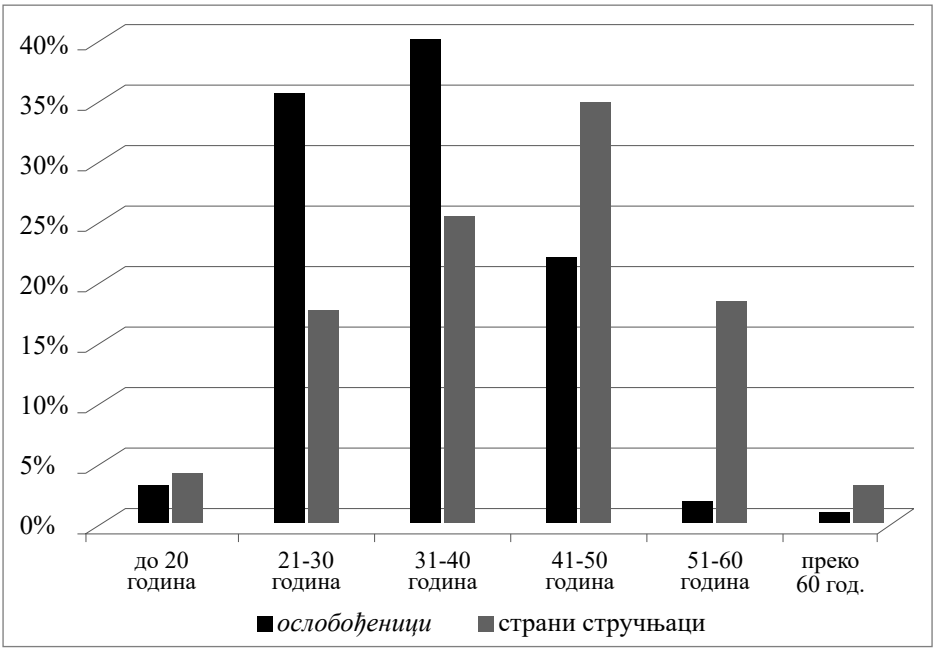

Према: AJ-11-158/159–492/493; AJ-17, Персонално, ф.5, ф.6, ф.7; AJ-25-87-219; AJ-25-157-415

379 Исто. Међу децу рачуната су не само рођена, већ и усвојена деца.

Графикон 9: Преглед образовне структуре *ослобођеника* и страних стручњака[380]

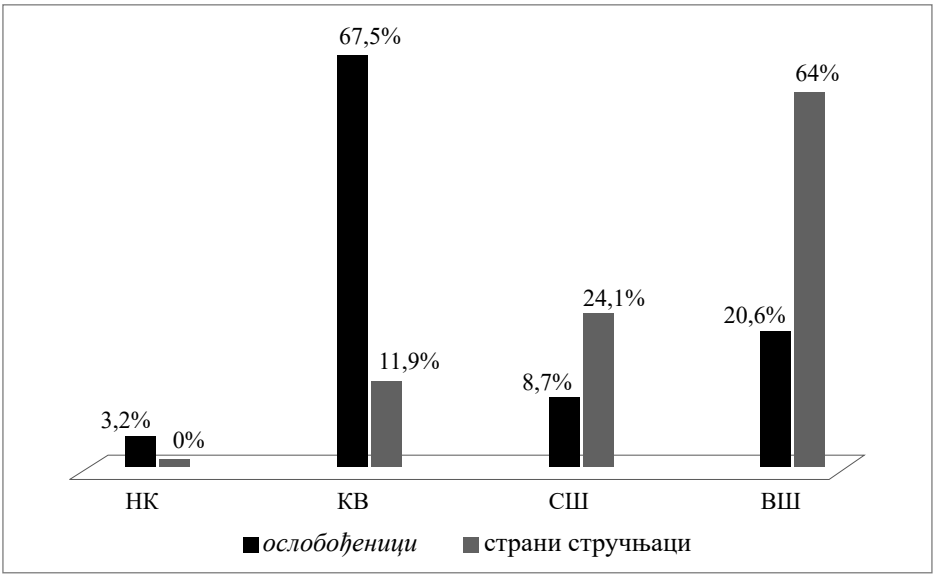

Према: AJ-11-158/159–492/493; AJ-17, Персонално, ф.5, ф.6, ф.7; AJ-25-87-219; AJ-25-157-415.

Бројчана премоћ *ослобођеника* млађих година сасвим је сагласна њиховој претходној функционалности – учешћу у саставу оружаних снага, као што и бројчана доминација високообразованих (и животно *зрелих*) стручњака одговара сврси због које су се нашли у ФНРЈ – да својим знањем и искуством допринесу развоју привреде.

У погледу религије, мада су ти подаци у евиденцијама најоскуднији, међу стручњацима највише је било протестаната, око 39,9%, затим 20,8% католика, 18,5% православаца, 3,9% верника без навођења вероисповести, 2,2% осталих (муслимана и Јевреја), а 14,7% били су атеисти.[381]

Иако су евиденције мањкаве и тешке за анализу, највероватније да је укупни број странаца који су били на раду у Југославији у периоду 1945/46–1950. износио између 15.900 и 16.500 (између 12.380 и 12.848 уговором обавезаних страних стручњака и *ослобођеника* и најмање око 3500–3700 мађарских грађевинара[382]). Након периода којим се бави ова књига

380 Исто.

381 Исто.

382 Године 1947. било их је 3470, а наредне сезоне 850, међутим, није могуће утврдити колико је било нових радника, а колико њих је поново дошло у Југославију. Тако-

у земљи је, према проценама, остало најмање 1650 страних стручњака. С временом их је бивало све мање, а и мотиви за запошљавање су се променили (постали су део уобичајених кретања малог броја људи које су водиле пословне или животне прилике). Тиме је појава изгубила на ширини и обиму, свевши се на статистички незанимљиву појаву, а њени домети постали су економски ограничени. Ипак, и надаље ће остати мањи број странаца у Југославији, међу којима ће неки ту наћи и посао. Тако су средином осамдесетих година XX века, пред колапс југословенске федерације, у земљи била запослена 1622 странца и у евиденцијама служби за запошљавање пријављено још 576 страних држављана без посла.[383]

Уговарање као основ рада и извор неспоразума

Понуда и тражња рада страних држављана постојала је у Југославији још од 1945, а на обиму је добила већ наредне године, знатно пре времена у којем ће као појава добити институционални оквир, више-мање јасне методе поступања, разрађене технике и одговорности.[384] Међутим, између формално јасних правила поступања и начина на који се она примењују често није било подударности. Сагледавајући поступке државних органа и привредних субјеката према страном раду, могу се уочити најмање три појаве чије су последице знатно реметиле међусобне односе. Опште говорећи, бољем разумевању и квалитетнијим односима сметали су *промена правила* (прописа који уређују права из радних односа), *административни пропусти* и *непоштовање уговорних обавеза*. Мада је након децембра 1946. године почео организован приступ ангажовању странаца и централно

ће, у збир није укључено око 270 мађарских радника металске и моторне струке пошто се није могло утврдити да ли су, као грађевинари, били обухваћени колективним уговором, или су појединачно уговарали посао у предузећима.

383 На крају 1985. године највише страних радника у Југославији било је из Италије, Пољске, Чехословачке и СССР-а, а радили су у индустрији, образовању, култури, здравству, угоститељству и туризму. Према стручном образовању, било их је око 40% са високом и вишом школом, 23% са средњом школом, 22% чинили су КВ и ВКВ радници, и 15% приучени и НК радници. S. Arsenov, н.д., 91.

384 Појава се може пратити у већем броју фондова савезних органа. Примери у: AJ-50-119-242, акт МИП, пов. бр. 626, 25. 4. 1945 и пов. бр. 74, 3. 5. 1945; AJ-17-97-97, акт Министарског савета, 26. 5. 1945; AJ-11-6-20, писмо *Фабрике алуминијума а.д.*, Београд, 21. 6. 1945; AJ-11-7-31, бр. 812, 20. 10. 1946 (стручњаци, Беч), 30. 11. 1946 (електропривреда); AJ-17-127-128 (хемијска индустрија); AJ-11-21-58, писмо Вернера Тетмајера, 20. 2. 1946; AJ-17-1-1, акт Министарства инд. и рударства Хрватске, 16. 3. 1946; AJ-17-5-5 (занатлије, стручњаци за сигналне уређаје и аутомобилску индустрију), 21. 10. 1946; AJ-11-6-22, 16. 12. 1946 (електротехничари); AJ-11-12-43, акт бр. 9328, 6. 12. 1946 (инж. и архитекте из ЧСР и Аустрије).

евидентирање, пошто је тиме задужено Министарство рада ФНРЈ, наставило се с ранијом праксом да стручњаке ангажују разне привредне делегације које су боравиле у Немачкој, Аустрији и ЧСР, делегати Привредног савета, Централног одбора ССЈ (у случају Италијана), или СПК (приликом довођења Бугара). Ангажовање је било стихијско, без разраде плана. Сем знатног ангажовања стручњака из Немачке, Италије и СТТ, на основу специјалних споразума из 1947. и 1948. године ангажовани су радници из Мађарске, а у мањим броју и држављани ЧСР, Бугарске и Француске и др. земаља.[385] Намера да се упошљавање странаца обавља само према плану, посредством савезног министарства рада, није до краја реализована током читавог периода којим се бави ова студија, а ангажовања мимо њега, иако их је било мање, постојала су и током 1950. године.[386]

Када су током 1946. године у иностранству успостављени први пунктови за ангажовање стручњака, уговори су закључивани пре поласка стручњака, мада је било и оних који су у ФНРЈ дошли без уговора. Нетипизиране уговоре, сачињене на основу општих смерница, потписивали су различити представници државе *на страни*. Често се догађало да уговори садрже обавезе за које се унапред знало да се не могу извршити. У Берлину је преузимана обавеза да Војна мисија породици стручњака, до пресељења у ФНРЈ, даје за издржавање 200–400 РМ месечно (с тим да половину износа стручњак плати у ФНРЈ у динарима),[387] обавеза о слању уштеђевине и пакета у неограниченом износу, обавеза о посредовању при набавци намештаја по доласку у ФНРЈ, као и обавеза по којој ће влада Југославије давати заштиту и осигурање стана и имовине стручњака и његове породице у Немачкој. У Прагу су уговори гарантовали да ће стручњак имати „потпуну слободу у приватном животу као и сви грађани ФНРЈ” и „неповредивост донешеног и привређеног власништва” (при чему се није бележило шта је све од имовине стручњак донео у ФНРЈ), давано је обећање да ће Југославија настојати да ослободи или осигура банковне улоге стручњака у ЧСР или Немачкој, покретну имовину, па и новац раније уплаћен за пензиони фонд или осигурање, а није ограничавана ни висина уштеђевине за слање

385 AJ-25-155-408, Извештај о страној радној снази у ФНРЈ, пов. бр. 4147/2, 18. 10. 1950.

386 Управа за пројектовање ИОНО Београда ангажовала је немачког моделара Ханса Вајера (1. 4. 1950), Министарство за науку и културу певачицу и наставницу певања Аду Пољаков (20. 5. 1950), а Министарство дрвне индустрије НР Хрватске Аустријанца Едуарда Хаерела (14. 6. 1950), који је дошао као „стручњак за жичне железнице”, а имао је средњу трговачку школу. Исто.

387 Мада је исплата вршена до 1947. године, наплата дуга стручњацима у земљи ишла је лоше због слабе евиденције у Берлину, па је део наплате остао нереализован.

у иностранство. Због мноштва сличних „незгодних обавеза", Министарство рада је почетком 1947. године почело да ревидира уговоре, што је изазвало бројне несугласице.[388]

Неповољну слику дотадашњег начина ангажовања и уговарања приказао је извештај из априла 1947. године. Уговори склапани у Берлину и у Прагу међусобно су се разликовали. Руководиоци предузећа нису консултовани „какви су стручњаци потребни и уз које би се услове могли примити" и какви се услови за рад могу пружити, па се дешавало да се дају нереална обећања. То је изазивало нерасположење стручњака, а предузећа стављало у незгодну ситуацију јер нити су знала какве радне услове да обезбеде, нити како да правилно искористе кадар о којем нису имала податке. Нерасположење су исказали и домаћи радници јер су видели да поједини странци за слаб или непродуктиван рад примају високе плате, а синдикати нису објаснили важност присуства страних стручњака. Коначно, уговори су са правне стране „састављени на један дилетантски начин, с опћим фразама из којих се не види што једна страна има право дати, а друга примити". Иако је могла бити дата једна прецизна директива у вези са извршењем уговора, она је изостала.[389]

Појава која је изазивала знатне тешкоће била је језичка баријера, односно слабо познавање језика средине у којој је странац ангажован. Током преговора делегат ФНРЈ и стручњак не би се увек разумели, што је некад водило и до прекида сарадње. Како није било могуће утврдити шта је у разговору једна страна рекла другој, надлежни су тражили да делегати бележе све обавезе и договоре и да од стручњака узму детаљне податке. Најтеже је било штитити се од неповољног дејства појава које се нису могле уговором обухватити, што је био случај при ангажовању лекара, др Херберта Шварца, потребног 1950. године за рад у Скопљу. Убрзо по доласку у Македонију Шварц се, међутим, вратио у Немачку, „јер нема у Скопљу немачке школе у којој би његова деца, која би касније дошла, учила." Расправа о томе да ли је приликом разговора лекар изјавио да ће доћи у ФНРЈ сам или с децом (о чему се спекулише у документима), није била важна јер је стра-

388 АЈ-25-86-218, акт пов. бр. 2302, 1. 8. 1947; АЈ-25-87-219, предмет пов. бр. 1299/1947; АЈ-25-155-408, Извештај о страној радној снази, акт пов. бр. 4147/2, 18. 10. 1950. Страни стручњаци су се могли држати уговора којим је утврђен облигациони однос и послодавац би то морао да поштује, али многи су под притиском пристајали на измене, што је утицало на губитак поверења и раст разочарања.

389 За клаузулу о једнократној помоћи за обезбеђење основне егзистенције дешавало се да у истој дирекцији један стручњак добије 100.000 динара (од којих ће потрошити 60.000), а други само 30.000. АЈ-25-87-219, Извештај правног референта Мирка Пухара, 15. 4. 1947.

нац одбио договорени рад и напустио земљу, што је произвело трошкове и држави и стручњаку, међусобно урушило поверење, а проблем *на терену* није решило. Да ствар буде гора, случај др Шварца није био једини.[390]

Језичка баријера стварала је проблеме и у земљи. Када је почетком 1947. године почео систематичнији рад на уговорима са странцима, у новим нацртима појавиле су се клаузуле које се позивају на разне домаће прописе. Међутим, странцима није дат превод тих прописа, па су многи били ускраћени за сазнања о правима и дужностима.[391] Сем тога дешавало се да се превод уговора на страном (немачком) језику не поклапа с оригиналом, па је тако немачки *архитекта и грађевински инжењер* постао на српскохрватском *грађевински техничар*.[392]

Коначно, некоординација у раду државних тела и организација и недостатак информација нису били реткост у поступку ангажовања страних стручњака. Рад на реализацији споразума између Генералне дирекције црне металургије и предузећа *Сименс* из Берлина о ороченом (једномесечном) ангажовању конструктора инж. Серница, као делу послова на набавци нацрта за електро-пећ за железару *Шторе*, прешао је са делегата Министарства тешке индустрије, инж. Вуге, на трговачког изасланика у Берлину Сурлана. Како изасланик није пажљиво читао документацију, то је *Сименсу* доставио уговор о сарадњи не са поменутом дирекцијом, већ са предузећем *Југоелектро*.[393] Новоосновани Генерални конзулат ФНРЈ у Франкфурту на Мајни укључен је средином 1949. године у поступак ангажовања, а да запослени тамо нису били упућени у неопходне појединости, нити су били обезбеђени нужни ресурси за тај рад. Тако је, на основу решења Министарства рада и МУП-а ФНРЈ требало организовати упућивање у земљу др Јана Ернеста, међутим, када је стручњак дошао у конзулат по визу поставио је питање плаћања путне карте за себе, супругу и кћер. Конзулат није имао одобрење да у такве сврхе изда новац, а стручњак својих средстава да плати путовање, па је поступак стављен *на чекање* док Биро за страну радну снагу Министарства рада не извести шта даље да се ради. Решења за долазак у земљу била су издата још у августу, односно септембру, а већ је био крај новембра 1950. године када је Биро припремио одговор да се и породици плате путни трошкови.[394]

390 Више њих вратило се „одмах иза доласка у ФНРЈ, јер нису били у потпуности упознати са условима рада” AJ-25-163-437, пов. бр. 294, 3. 2. 1951.

391 AJ-25-87-219, Извештај правног референта Мирка Пухара, 15. 4. 1947.

392 AJ-25-163-437, жалба Франца Буша, 5. 7. 1949.

393 Како се случај не би отезао, надлежно Министарство тешке индустрије прихватило је да уговор потпише *Југоелектро*, а да се услуга изведе у дирекцији. AJ-106-56-78, преписка 1949 (фол. 405–410).

394 AJ-25-163-437, пов. бр. 3741/1, 24. 11. 1950.

Успостављање прописа као извор промене преузетих обавеза

Озбиљније планирање потреба за страном стручном радном снагом, као и ефективних страних средстава плаћања за такозвани *девизни неробни план* почело је тек 1948. године. Истовремено, у Министарству рада почело се са регистровањем уговора, који су типизирани и укључивали су обавезе које је послодавац могао испунити (додуше и то са тешкоћама), као и висину уштеђевине коју стручњак може слати у иностранство, а која је ограничена на 50% редовних бруто примања.[395]

Усвајање прописа о раду страних стручњака и њихово мењање у периоду 1947–1950. (упутство о ангажовању из 1947. и упутство и решења о ангажовању, снабдевању и категоризацији из 1949. године), као и општих радних прописа чије је дејство *погађало* странце (уредба о устаљивању радне снаге из 1950. године), готово по правилу смањивали су права странаца (или макар највећег броја њих), а ревидирање уговора у духу нових норми изазивало је знатно незадовољство и отпор.[396] Сем што су се мењали, прописи неретко нису били ни усклађени на свим нивоима државне пирамиде. Решења којима су у савезном министарству рада одобравани уговори о раду закључени између државних установа и надлештава, с једне, и страних стручњака и *ослобођеника* с друге стране, нису подлегала плаћању таксе, док је таква обавеза постојала када су одобрење уговора тражила привредна предузећа.[397]

Ипак, било је случајева где је крута државна бирократија попуштала пред аргументима странаца (мада, тек неких). За потребе Министарства тешке индустрије октобра 1948. године потписан је уговор са Албином Васерером из Целовца. Њиме је омогућено слање 50% зараде (од 13.000 динара) супрузи у Аустрију. У очекивању нових образаца Министарство рада месецима није одобрило уговор, те уштеђевина није могла бити дозначена. У међувремену требало је ревидирати уговоре у складу са прописима из марта и априла 1949. године, али Васерер је одбио да потпише док се све нереализоване дознаке (тада већ 58.500 динара) не пошаљу. Нови обрасци уговора нису предвидели регулисање евентуалних ранијих обавеза, међутим, ванредним одобрењем Министарства рада омогућена је исплата. Аргумент који је Васерер имао у рукама био је необорив – он је био једини високи стручњак за израду и фабрикацију синтер-магнезита и руководио је

395 AJ-25-155-408, Извештај о страној радној снази, пов. бр. 4147/2, 18. 10. 1950.

396 О регулативи види: *Стање у послератној Југославији и правни оквир за ангажовање странаца*, *Правни оквир ангажовања, рада и боравка страних стручњака*.

397 Сходно Закону о таксама плаћала се 30 динара. АС, ПК НРС, ф. 119 (Г-29), пов. бр. 2995, 30. 10. 1947; *Сл. лист ДФЈ*, 71/45.

у Краљеву радовима на изградњи фабрике (потоњи *Магнохром*). Фабрика, која је сматрана приоритетном, морала је бити у функцији до 1950. године. Уколико би такав стручњак, једини у земљи и један од ретких у Европи, напустио посао, морала би се обуставити изградња, што није било прихватљиво.[398]

Међутим, и обавезе које је југословенска страна прихватила (оне из уговора), ретко су сасвим поштоване. Највише проблема било је због трансфера уштеђевина (што ће услед огромног недостатка девиза бити *рак-рана* међусобних односа) и становања. Стручњаци би добили неадекватне станове или дуго боравили у хотелима који су били скупи, а нису обезбеђивали конфор потребан за квалитетан рад. Тешкоће је стварала и крутост у опхођењу. У неким предузећима нису разумели „да бољи и еластичнији поступак значи – бољи квалитет рада” и више могућности да се уз страног стручњака оспособи и домаћи кадар. Пошто су већину стручњака чинили Немци, на неким местима са њима се поступало скоро као са заробљеницима, заборављајући „да су они слободни људи, да су драговољно дошли у ФНРЈ.”[399] Стога не изненађује што је и поступање са онима који нису *драговољно* дошли, већ су преведени из статуса заробљеника, често било још неадекватније.

У појединим предузећима уговарање рада пратиле су тешкоће изазване грубим формалноправним пропустима. Приликом ослобађања ратног заробљеника уговор је евидентиран на дан закључења, откад је текао једногодишњи, двогодишњи или трогодишњи рок. Дешавало се да уговор треба допунити или исправити, некад из сасвим формалних разлога. Међутим, тада је уместо датума закључења уписиван датум измене. На тај начин уговорна обавеза *ослобођеника* била би продужена за разлику у датумима, што је понекад износило више месеци, због чега су они оштро негодовали.[400] Сем тога, било је случајева да се *ослобођенику* који је потписао уговор о раду његов примерак, након одобрења у Министарству рада, никад не достави. Коначно, најгрубљи пропуст представљало је одбијање предузећа месецима да закључи уговор. Такви радници били су ускраћени за сва права која би им по уговору припадала. Повремена подсећања надлежних

398 AJ-25-164-438, предмет 6277/49, 24. 5. 1949.

399 AJ-25-86-218, пов. бр. 2302, 1. 8. 1947. Понекад се ишло и у другу крајност, па су појединa предузећа наседала „извесним страним стручњацима-уцењивачима који за рад рђавог квалитета, траже високе награде, преко уговора”. Исто.

400 ИАН, НОГН, 1948. година, предмет пов. 124/1948. Из расписа Министарства рада Србије (пов. бр. 1073/48) види се да је немачки инструктор при одбору ЈСЈ реаговао због неправилности при уговарању рада са ослобођеним ратним заробљеницима и тражио мере за њихово превазилажење.

републичких и савезних органа да се уговори морају закључивати *одмах* по ослобођењу заробљеника и истовремено са отпочињањем рада у предузећу, садржала су и упозорења о томе да је такво поступање неисправно и налоге за неодложно санирање таквог стања.[401]

Крута централизација и строго управљање привредом ипак нису у многим предузећима на формалноправном нивоу и у сфери административних послова довели до пуне ефикасности. Из учесталог обраћања органа надлежних за рад привредним ресорима, локалним органима и предузећима везано за неправилности приликом уговарања, недвосмислено се закључује да је *на терену* владала лабава дисциплина и да пун ред при закључивању уговора са *ослобођеницима* и са стручњацима *споља* није успостављен до самог краја. Међутим, административна аљкавост није нужно ишла на штету странаца. Понекад је од ње *трпела* и државна каса. Приликом доласка странаца Министарство рада им је на име аконтација давало одређену суму новца, која је морала бити враћена од првих принадлежности.[402] Према једном извештају, током 1948. године мноштво стручњака ипак то није учинило, неки ни после више ургенција. Они то сами нису могли учинити, већ посредством предузећа, али она често о аконтацијама нису била обавештена, а и кад јесу, нису знала коме да дозначе новац.[403] У међувремену неки би стручњаци променили адресу или без најаве и формалног отказа својевољно напустили посао, чиме су за *повериоца* постали недостижни, па су остала знатна дуговања. Такође, било је случајева *дупле наплате* социјалних доприноса (при исплати аконтације и при исплате зараде).[404] Стога је Министарство рада надлежним привредним органима доставило списак странаца – дужника (са висином аконтације, датумом исплате и називом установе или ресора у који су првобитно упућени), на основу ког их је требало идентификовати и утврдити где се налазе. Предвиђена је могућност да су неки странци дуговање вратили, о чему је било потреб-

401 ИАН, НОГН, 1948. година, пов. 124/48, 16. 9. 1948.

402 Уобичајени износи били су 1000–1500 динара (више од две трећине свих исплата), али било је и мањих (500) и већих аконтација (2000–2500), па и знатно већих (3000, 4000 чак и 5000 динара).

403 О исплати аконтација и тешкоћама у враћању види акте из 1946. и 1947. године у: АЈ-17-9-9.

404 Иза седам Мађара, који су 1948. године сами напустили *Индустрију прецизне механике* из Београда, остао је дуг од преко 14.900 динара на име аконтација, трошкова обуће, дознака породици, огрева, осветљења и кирије. Бројне промене радног места странци нису сами иницирали, већ су услед мањка кадра прераспоређивани. Дешавало да у сваком од тих предузећа неки добију аконтацију, а контрола се с временом потпуно губила. АЈ-108-1-3, бр. 4367, 7. 3. 1949; АЈ-106-107-135, бр. 18082, 29. 5. 1948.

но послати доказ. Укупно дуговање уписана 283 лица износило је 348.000 динара.[405] Нажалост, некомплетност предмета није омогућила утврђивање колико потраживања је наплаћено, али неконтролабилност која је пратила процес ангажовања стручњака, не само споља већ и у земљи, и кроз овај пример је евидентна.

(Не)поштовање прописа

Најцеловитији прописи о раду страних стручњака донети су 1949. године. Упутство од 28. марта прописало је поступак ангажовања и упослења, а решење од 5. априла утврдило је обавезу категоризације запослених странаца и одредило њихова основна права и дужности. Прописи су били обавезни за све послодавце са страном радном снагом. Према упутству требало је пописати страну радну снагу затечену на дан 1. априла 1949. године, испуњавајући за сваког упосленог лични картон и тај материјал, са статистичким прегледом, доставити Министарству рада до краја маја, а према решењу категорисати страну радну снагу у року од 15 дана од дана његовог ступања на снагу и у року од три месеца (најдаље до 5. јула) ревидирати уговоре. Иако су у упутству и решењу рокови јасно одређени, Министарство рада ФНРЈ је са представницима савезних привредних ресора и Министарством рада НР Србије држало посебну конференцију, три пута расписе упућивало (7. маја, 2. и 21. јуна 1949. године), подсећало републичке ресоре рада и слало службенике у обилазак надлежних органа како би се задаци обавили ваљано и на време.[406] Међутим, неажурност, збрка, па и некомпетентност надлежних тела и појединаца, којима је у делокруг стављено старање о раду странаца, представљали су непремостив проблем.

На састанку Управе за страну радну снагу и савезних органа електропривреде, рударства, железница, грађевина, тешке индустрије, лаке индустрије, поморства, пошта, војске и радио-дифузије, одржаног због великог кашњења у примени прописа, 29. септембра 1949, Ђуро Бркан, шеф одсека за страну радну снагу, поразно је констатовао да су Министарству рада достављена само четири статистичка прегледа и 26 картона стручњака, да је тражено одобрење за разврставање 853 лица, а ревидирано 150 старих и добијено одобрење за 30 нових уговора. Поступак није убрзало ни раније упозорење по којем странци којима до 5. јула не буду ревидирани уговори неће имати право на слање уштеђевине. Очито да референти у министарствима нису проучили прописе, што је водило излишној преписци и кашњењу. Потврђено је да се страна радна снага и даље ангажује без одобре-

405 AJ-25-164-438, пов. бр. 371, 12. 1. 1949.

406 AJ-19-211-1789, акт Министарства рада ФНРЈ, пов. бр. 6282/49, 19. 11. 1949, Извештај КДК.

ња Министарства рада, да нису регулисани радни односи, није обављена евиденција, нити утврђен број страних држављана на раду у ФНРЈ, те да се нису могле планирати девизе за трансфер уштеђевина. То је код странаца доводило до опадања елана, напуштања радних места ради интервенисања у Министарству рада и стварања незадовољства према „социјалистичкој Југославији".[407]

Као основне узроке таквом стању представници ресора навели су недовољан број референата, њихову честу смену (у Министарству електропривреде и по два пута месечно) и слабо познавање *материје*, раштрканост предузећа, враћање непотпуних картона, тешкоће приликом овере картона у одсецима милиције, незаинтересованост неких руководилаца, неусаглашеност између звања стручњака и стварних радних места, кашњење у пријему образаца стручних картона (Министарство тешке индустрије прекасно је добило 5000 картона), тешкоће које стварају странци желећи да се разврстају у што вишу, нарочито 1. групу, чиме би обезбедили повољнији основ за трансфер уштеђевина (раније су имали право на слање 50%), недостатак фотографија, питање ко ће платити фотографисање и слично.[408] Чак и сами представници савезних ресора присутни на састанку нису били сасвим у *тематици*. Наиме, четвртина позваних није дошла, а четвртина присутних није била упућена у активности у вези са страним стручњацима јер је тек од недавно радила те послове. Без сумње, страни стручњаци, предузећа и ресорна министарства, па и централна тела која су се старала о странцима, нашли су се у збрци из које се с муком излазило. Послови око категоризације и разврставања, нарочито због промене услова за трансфер уштеђевина, изазвали су реакције и жалбе стручњака, претње раскидањем, па и раскиде уговора, тражења одштете итд. У таквим условима ширили су се гласине како „сваког месеца има транспорт који иде за Немачку", што је даље компликовало ситуацију. Закључак састанка био је да се сви послови (достављање картона, категоризација и ревидирање уговора и дозвола за рад) заврше до краја октобра 1949. године, а у духу времена, на предлог представника Министарства рударства ФНРЈ, „примљено" је такмичење за извршење рокова и квалитета рада.[409]

407 АЈ-25-155-408, записник, бр. 11414/49-XIV-2, 4. 10. 1949.

408 Представник војске као посебан проблем истакао је питање трансфера уштеђевина за пребегле италијанске *антифашисте*. Како је рекао: „управи је врло незгодно, да у једном предузећу одобрава трансфер за оне које су довели, а за оне који су као политички непожељни побегли у нашу земљу не могу да трансферирају, те је потребно ово поставити као једно политичко питање". Исто.

409 Исто.

Нови рок ипак није донео сјајне резултате. У Министарству рада закључено је да су предузећа, установе и персонална одељења ресора питању примене прописа о страним радницима поклонила слабу или никакву пажњу. Савезни и републички ресори до краја октобра тражили су категоризацију за 1884 стручњака, од чега је послато само 565 уговора (431 на ревизију, 106 нових и 28 допунских на одобрење), што значи да за 1319 одобрених категоризација нису достављени уговори, достављено је 438 личних картона (у односу на категоризацију 1446 мање), 13 статистичких прегледа (што је незнатно у односу на број ресора који имају стране раднике) и 78 извештаја о издатим дозволама за рад радника 5. групе.[410]

Обим непридржавања прописа и неизвршења обавеза био је велики. С обзиром на то да је у Министарству рада до ступања на снагу решења о категоризацији било регистровано 11.167 уговора, а како је према доступним подацима (не сасвим тачним) 1655 лица напустило ФНРЈ, остаје да је у свих пет група преко 9500 странаца требало да има ревидиране уговоре и дозволе за рад, међутим, категорисано их је тек 1884.[411] О слабој посвећености ревизији сведочи и то што је тек мањи број уговора достављен исправан. Остали су се по неколико пута враћали *на дораду*, иако је Министарство рада у мају и јуну 1949. доставило обавезно тумачење решења и објашњење како се уговори испуњавају. Такво понашање, уз незаинтересованост многих руководилаца предузећа и надлежних органа, који нису обезбедили довољан број компетентних референата за бављење страним стручњацима и уз уочено непоштовање уговорних обавеза, узроковали су мноштво жалби и притужби стручњака. Молба, готово вапај Министарства рада, упућен Комисији државне контроле, да се утврди одговорност за неизвршавање задатка одређених актима о ангажовању и категоризацији, без којих није било могуће успоставити потпуну евиденцију стране радне снаге и регулисане радне односе, дошла је, макар за већину странаца који су радили у Југославији – прекасно. Тек поткрај јануара 1950. године Комисија државне контроле предузела је прве кораке на позивању на одговорност службеника неких одељења ресорних органа који нису поступили по упутству Министарства рада ФНРЈ.[412]

410 АЈ-19-211-1789, акт Министарства рада ФНРЈ, пов. бр. 6282/49, 19. 11. 1949, Извештај КДК.

411 Подаци нису сасвим поуздани јер предузећа ни ресорни органи нису редовно извештавали о одласку странаца из ФНРЈ, као ни о закљученим уговорима или издатим дозволама за рад. Исто. Види Табелу 11 и 12.

412 АЈ-19-211-1789, акт Министарства рада, пов. бр. 6282/49, 19. 11. 1949, Извештај КДК, са накнадно писаном белешком од 23. 1. 1950.

Табела 11: Преглед резултата о спровођењу у живот упутства пов. бр. 1905/49 и решења бр. 4271/49 код савезних ресора[413]

	Категоризација		Ревидирано уговора		Нових уговора		Допунских уговора		Личних картона		Статистичких прегледа	
	до 29.9.1949.	до 31.10.1949.	до 29.9.1949.	до 31.10.1949.	до 29.9.1949.	до 31.10.1949.	до 29.9.1949.	до 31.10.1949.	до 29.9.1949.	до 31.10.1949.	до 29.9.1949.	до 31.10.1949.
Министарство тешке индустрије	337	7	139	7	18	2		1				
МНО	253		2	11	2	1		1	20	52		
Главна геодетска управа			4						3			
Министарство рударства	57	106	13	1		1	1					
Министарство пошта	7			2		6		1	2	10		3
Министарство саобраћаја	7		2								1	
Комитет за кинематографију	8		3						2			
Министарство лаке индустрије	60	4	1	21	1	1	13			35		
Комитет за заштиту народног здравља	3		1	1				1			1	
Министарство грађевина	23		2	3	2	3		1				
Комитет за фискултуру	2		1									
Министарство електропривреде	95		7	15	2	5						
Комитет за радиодифузију	140			44		5				125	1	
Министарство пољопривреде	6			1								
Министарство железница	137								1			
Министарство поморства	6					2						
Савезна планска комисија					1							
УКУПНО:	**1.141**	**117**	**175**	**106**	**26**	**26**	**14**	**5**	**28**	**222**	**4**	**3**

413 AJ-19-211-1789, акт Министарства рада ФНРЈ пов. бр. 6282/49, 19. 11. 1949, Извештај КДК (табела од 10. 11. 1949).

Табела 12: Преглед резултата о спровођењу у живот упутства пов. бр. 1905/49 и решења бр. 4271/49 код народних република[414]

	Категоризација		Ревидирано уговора		Нових уговора		Допунских уговора		Личних картона		Статистичких прегледа		Дозвола за рад	
	до 29.9.1949.	до 31.10.1949.	до 29.9.1949.	до 31.10.1949.	до 29.9.1949.	до 31.10.1949.	до 29.9.1949.	до 31.10.1949.	до 29.9.1949.	до 31.10.1949.	до 29.9.1949.	до 31.10.1949.	до 29.9.1949.	до 29.9.1949.
Србија	34	99	11	14	6	7			1	5			20	37
Хрватска	37	92	45	36	8	2		2	133	19	1	2		
Словенија	12	91		1	14	2				4				
БиХ	46	143	35	6	4	3			13	4		3	8	13
Македонија	7	53			8			7						
Црна Гора	8	4	1	1						9				
УКУПНО:	**144**	**482**	**92**	**58**	**40**	**14**		**9**	**147**	**41**	**1**	**5**	**28**	**50**

Међутим, непридржавање прописа није било својствено само послодавцима. Мађарски машинци запослени у Индустрији мотора *Раковица* ни издалека нису испунили очекивања. Норму је испуњавала тек неколицина и стицао се утисак да су „олако схватили свој долазак у ФНРЈ”. Двојица из групе чак су нестала (Ференц Селецки и Шандор Штолба) са алатом и дугом од по 2000 динара.[415]

Последице непридржавања прописа

Неажурност и неправилности око спровођења категоризације и обнављања уговора са страним стручњацима на аката Министарства рада и последице које су из тога проистицале створили су низ тешкоћа и погоршали изгледе за продужавање уговора и даљи останак немачких и других страних стручњака на раду у Југославији. Извештаји инструктора за немачке стручњаке и раднике из БиХ, Хрватске, Словеније и Београда из јула 1949. године наводили су како се у многим местима не спроводи решење о категоризацији. Министарство трговине и снабдевања БиХ подређеним органима није проследило то решење, па су од 1. маја 1949. године сви немачки стручњаци у Сарајеву остали ускраћени за потрошачке карте. Тако

414 Исто.

415 АЈ-108-4-12, Извештај о кретању страних стручњака, Индустрија мотора Раковица, 25. 7. 1947.

је стручњацима 15. маја обустављено издавање јела у мензама јер нису предали потрошачке карте, а породице са двоје-троје деце биле су присиљене да намирнице купују на слободном тржишту (које је у БиХ слабо функционисало). Када је крајем маја такво стање довело до озбиљне претње штрајком дела стручњака, инструктор за немачке стручњаке и раднике при ГО Савеза синдиката БиХ Вилмс самоиницијативно се обратио разним надлежним министарствима постигавши „успех", тако „да се започело на врат на нос (са) спровађањем [sic] поменутог Решења". У делу предузећа категоризација и друге одредбе из решења, међутим, нису спроведене ни наредних месеци.[416]

Слична неажурност и потешкоће које су из ње проистицале (нерасподељене или *неувећане* карте, једнаке картама домаћих радника) владале су и у Подлабину, Београду (*Југоштампа*, Молерско предузеће *Дуга*, *Прецизна механика*, Министарство електропривреде), Ријеци и многим другим местима. Посебне тешкоће навео је у извештају инструктор за немачке стручњаке за Хрватску. Највише жалби изнели су Немци из ријечког *3. маја* где су ставке уговора прецртане самоиницијативно (право на слање новца, датум склапања уговора). Директор предузећа Вукасовић рекао је стручњаку Герду Царскеу: „Ја немам интерес за немачким стручњацима. Они нека само раде, али нека не мисле". Чак и тамо где се решење о категоризацији спроводило јављале су се тешкоће услед страха од разврставања и уопштавања проблема запажених у неким предузећима (остајање без уговора услед честих интервенција, брисање одредби уговора, нереализација допунских уговора, недолазак породица, кашњење већ потписаних уговора и сл.). Међу страним стручњацима пуно се дискутовало о категоризацији и са неповерењем се очекивало предстојеће склапање нових уговора, а како би се неповерење амортизовало често су организоване дискусије са одборима синдиката и обећавана је помоћ на превазилажењу нејасноћа.[417]

Посебну тешкоћу чинила је лоша хијерархијска координација у тумачењу и спровођењу акта о категоризацији. У више случајева персонални референти или комисије за разврставање неправилним тумачењима подстицали су стручњаке да напусте Југославију. Немачким стручњацима у фабрици ТАМ у Марибору (26 особа) персонално одељење је саопштило да се припреме како би 17. јула 1949. године били у Београду ради повратка. *Персоналац* у Фабрици медицинских инструмената *Сутјеска* из Београда изјавио је да ће уговори са стручњацима престати да важе и сви бивши заробљеници бити до децембра враћени у Немачку. Генерални директор текстилне индустрије рекао је стручњаку Амашуберту да „сви не-

416 АЈ-25-41-131, Извештај о повратку немачких стручњака, 5. 7. 1949.

417 Исто.

мачки стручњаци могу сада да иду својим кућама”.[418] Слабост у тумачењу мишљења хијерархије осетио је и високи стручњак Градског саобраћајног предузећа *Београд* Вернер Цахман, који је примао плату од 12.000 динара. Презадовољан његовим радом, директор предузећа обећао је чак повишицу, међутим, правник комисије за разврставање и склапање новог уговора рекао је Цахману како му је плата смањена на 6000 динара, „пошто су сви страни стручњаци у погледу плате сада изједначени са домаћим стручњацима”. На задовољство управе и стручњака тај случај је убрзо ипак повољно решен, али са ограничењем плате суочили су се немачки инжењери и конструктори у Министарству железница, којима је у новим уговорима утврђена плата одмерена још при ослобађању из заробљеништва или првом запослењу, две године раније (4000 динара).[419]

Гласине су пратиле све етапе спровођења решења о категоризацији, а нарочита конфузија била је у вези са повратком немачких стручњака. Међу њима су почетком лета 1949. године почеле неконтролисано да се шире вести како се свако може пријавити Комитету за социјално старање ФНРЈ у Београду (Бранкова улица бр. 7) ради повратка кући и то без икаквих *папира*. По Словенији се, пред транспорт планиран за 17. јул 1949, говорило да би Немци требало до тог дана да се појаве у Београду и да ће „на лицу места” бити решено питање девиза за пут и све друго у вези са транспортом, што је било немогуће. Међутим, случајеви одвраћања стручњака „од даљег останка на раду у Југославији” оцењени су у Министарству рада као нешто чиме се може нашкодити „социјалистичкој изградњи”.[420]

Посебне тешкоће имали су лоше информисани стручњаци који су у ФНРЈ довели породице. Један Немац, запослен у Хрватској, увече 30. јуна обавештен је како би са женом и двоје деце требало да буде 17. јула у Београду ради повратка. Деца су била болесна и лекар је установио да нису у стању да путују, али у предузећу му је ипак речено како „под сваку цену има да путује”. У многим предузећима, и поред јасног интереса за рад Немаца, нису ништа могли да учине услед лошег разумевања инструкција. Застој протока информација, нетачно или половично обавештавање и конфузија која је из тога проистицала стварали су услове за неповољну пропаганду међу стручњацима у земљи, али и споља. Контролни органи знали су да се неправилности испољене ка повратницима могу користити против ФНРЈ. У једном извештају о повратку забележен је случај Дегнера, радника предузећа *Звезда* из Београда, који је с породицом, јуна 1949. го-

418 Исто.
419 Исто.
420 Исто.

дине, отпутовао у транспорту бивших ратних заробљеника. Међутим, код Салцбурга Американци су им због непоседовања виза онемогућили путовање. Аутор извештаја је веровао да ће америчка обавештајна служба „баш ове људе ставити под притисак и разумљиво је да ће од њих извући разна питања југословенских предузећа и извештаје". Било је јасно да ти људи за своје невоље неће кривити Американце, већ Југославију што их је послала без исправа и није било неочекивано да шире негативну пропаганду међу другим стручњацима.[421]

Како је наведено у закључку извештаја од 5. јула 1949. године, сви побројани примери подложни су провери и не може се на основу њих уопштавати. Међутим, аутор извештаја Лаза Гаврић запажа како они ипак указују на одређене опасности: „Из парола које круже међу немачким стручњацима, као: сви немачки стручњаци мора да се врате својим кућама, до децембра о[ве] год. не сме више ни један бивши ратни заробљеника да је овде, итд, као и из разних случајева неправилног примењивања решења о категоризацији од стране појединих персоналних референата, може се закључити да становити кругови имају интерес да немачке стручњаке одврате од даљег останка на раду у Југославији и тиме нашкоде социјалистичкој изградњи."[422]

Трошкови и девизни одлив

Највећи трошак Југославије у периоду после Другог светског рата, а посебно по проглашењу Првог петогодишњег плана, чиниле су инвестиције. Средства су прикупљана из више унутрашњих и спољашњих извора, међутим, у време ескалације сукоба са земљама Истока, а пре учвршћивања веза са Западом (1948–1950), ФНРЈ је била готово сасвим упућена на домаће ресурсе. Инвестиције су трошиле велики део националног дохотка, па је *глад* за девизама била огромна.[423] Страна валута прибављана је извозом производа пољопривреде, руда, метала, дрвне масе, па и продајом девизних резерви и злата.[424] Девизама се располагало рестриктивно, па се на рад странаца често гледало као на узрок њиховог перманентног одлива.

421 Исто.

422 Исто.

423 На инвестиције се у периоду 1947/1949. година трошило око 32% националног дохотка (у САД у периоду 1869–1938. око 13%, а у КЈ око 5%). Привредна ситуација 1950. била је још тежа. Економска блокада и суша снизиле су ниво производње испод учинка из 1949. и такво ће стање потрајати три године, а у условима кулминације Хладног рата издаци за обрану порасли су на 24% националног дохотка. Због свега тога штедња је била императив. Д. Биланџић, *Идеје и пракса*, 54, 154.

424 АЈ-12-901, *Проблематика наше девизне ситуације*, стр. пов. б.б, 8. 8. 1949.

Питање девиза било је важно за обе стране. Држава је имала интерес да смањи одлив страног новца, док су стручњаци желели да што већи део зараде замене за девизе. Међутим, валутна правила у Југославији била су рестриктивна. Страним стручњацима и сваком другом, било је онемогућен вангранични промет домаћег новца и само изузетно, уз визирани пасош, могло се из земље изнети или унети до 200 динара.[425] Почетком 1946. године Народна банка је утврдила курс валута (који ће до 1951. бити прилично стабилан),[426] а потом омогућила да сви путници у иностранство могу добити девизе у валути земље у коју путују (у противвредности од 3.000 динара, а за ЧСР 1.000 динара). За сав новац преко лимита морала се обезбедити дозвола Министарства финансија, с тим да се води рачуна о квотама које су друге земље утврдиле за унос сопствене валуте.[427] Питање одлива девиза представљао је велики проблем за ФНРЈ, па је било важно спречити неограничено право на слање уштеђевине, а кроз ревизију уговора и смањити раније стечена права стручњака.[428]

425 АНБ, 1/III, *Историјска архива*, к. 385, Банковно-валутно одељење Министарства финансија ДФЈ, Решење о забрани изношења и уношења динара, VIII бр. 1799, 11. 5. 1945. При изношењу ограничена је и вредност апоена (на 50 динара). Вишак новца путници су пријављивали на граници и он је депонован до повратка у земљу, а непријављене динаре царина је конфисковала.

426 АНБ, 1/III, *Историјска архива*, к. 385, Распис бр. 184/78, 16. 10. 1946 (упутства за обављање послова купопродаје ефективних страних валута); *Сл. лист ФНРЈ*, 93/46.

427 У Аустрију се могло унети 10 шилинга, у Мађарску 50 форинти, у ЧСР 500 круна, у Бугарску 2.000 лева и у Италију 5.000 лира. Свака продаја девиза бележена је у путну исправу. Исто, Распис бр. 187/81, 16. 10. 1946.

428 Уместо 50% прихода за све стручњаке решењем о категоризацији (1949) за 1. групу специјалиста (најмању), као основица за слање дознака прописано је 50% бруто прихода из уговора (без додатака). Остале групе имале су основицу од 40%, 30% и 20%, а 5 (КВ радници) је потпуно искључена (мању суму девиза могли су добити тек при одласку). Стручњаци којима је део породице био у ФНРЈ од средине 1950. могли су слати само половину прописаног износа. AJ-25-155-410, Решење о категоризацији, бр. 4271/49, 5. 4. 1949; AJ-25-167-440, бр. 10834/50-XIV/2, 22. 12. 1950.

Табела 13: Однос динара према страном новцу 1946. и 1950. године[429]

Земља	Валута	Јединица валуте	Динара 1946. године	Динара 1950. године
САД	долар	1	50	50
В. Британија	фунта	1	200	140
Швајцарска	франак	100	1.072 1.160 (од VI 1946.)	1.143,43
СССР	рубља	1	9,44	9,4[430]
ЧСР	круна	100	100	100
Бугарска	лев	100	10	17,55
Аустрија	шилинг	100	100	500
Мађарска	форинта	100	425	425
Италија (и зона А СТТ)	лира (лира „А”[431])	100	30 15 (од XI 1946.) 10 (од III 1948.)	10
СТТ (зона Б)	лира „Б”[432]	100	30	10
Немачка	рајхсмарка	100	60 200 (1948. године)	–
Немачка	марка (западна)[433] марка (источна)	100	–	1190,48 1200

У целини узев, девизни трошак ангажовања стручњака настајао је из два основна извора – трошкова врбовања у иностранству и трошкова слања уштеђевине. Поред свих формалних ограничења и доношења регулативе, услед непридржавања прописа, нарочито оних о регистровању уговора у Министарству рада, централни државни органи нису могли имати тачну

429 АНБ, 1/III, Историјска архива, к. 385, Распис бр. 184/78, 16. 10. 1946 (упутства за обављање послова купопродаје ефективних страних валута); *Сл. лист ФНРЈ,* 8/46, 52/46 и 93/46; АЈ-11-98-319, Предлог девизног неробног плана за 1950. годину, курсна листа, XVIII-пов. бр. 11206, 5. 11. 1949.

430 Курс је био само обрачунски и пре прекида односа (пошто се рубљом није могло трговати), да би потом представљао само фикцију. Такав курс СССР није признавао већ је после деноминације (XII 1947) рубљу вредновао са 4,2 динара, а почетком 1948. са 6. АНБ, 1/III, *Историјска архива*, к. 385-2, акт бр. 8876/I, 24. 5. 1945. и акт Девизне дирекције, 6. 7. 1945; *Југословенско-совјетски односи*, 267–269.

431 Издање Банке Италије (Banca d'Italia).

432 Издање Господарске банке за Истру, Ријеку и Словеначко приморје.

433 У тренутку валутне реформе у Немачкој (18. 6. 1948) курс према динару био је 100 ДМ за 1500 динара. АЈ-106-107-135, белешка, 2. 11. 1948.

информацију колики је број странаца на раду у ФНРЈ, па тиме ни колика је обавеза државе у девизама за трансфер уштеђевина. Ни јаснија правна разрада обавеза у вези са радом странаца (III–IV 1949.) није омогућила тачно утврђивање њиховог броја, нити сасвим регулисала радне односе. На ажурност није утицало ни то што је утврђен рок за ревизију (5. јул 1949) и што су ревизија и категорисање били conditio sine qua non трансфера уштеђевина.[434] Око слања уштеђевина дуго је владала конфузија. Како преузимање обавеза и потписивање аката о ангажовању у иностранству није било усклађено са оним што се у земљи од те обавезе очекивало, то је настајао простор за слободно тумачење и различито разумевање облигација, па тиме и за незадовољство странака. Поменуто је да су мисије и војне делегације још од 1946. године, без сагласности, преузеле исплату *потпора* породицама стручњака. Плаћања су, судећи по бројним представкама, била неуредна, а када је дошло време за рашчишћавање питања трошкова, Министарство рада одбило је да подржи било које плаћање сем *слања уштеђевине*. Када је марта 1948. дошло до обуставе тих исплата, породице стручњака у Немачкој остале су без прихода, па је са њиховог аспекта тиме настао дуг. Тако је до краја 1947. године породица др Кребса потраживала око 11.000 РМ, син стручњака Бауерзакса жалио се да више месеци није добио исплату, а из Војне делегације у Бад Залцуфлену фебруара 1948. потраживан је већи број ранијих дуговања. Проблем је настао и код већ извршених исплата на име потпоре (плаћених до краја 1947) у укупном износу од преко 26.000 РМ. С обзиром на то да Министарство рада није прихватило покривање таквих исплата, позиција Војне мисије нашла се у минусу. На санирање дугова и минуса у буџету Мисије радиће се још месецима (чак ни у марту 1949. минус није *покривен*), што је додатно кварило слику о Југославији и остављало горак укус код свих оних који су трпели последице.[435]

Извори сугеришу да изостанак слања уштеђевине у иностранство није био увек последица крутости државних органа и административних пропуста, већ понекад и воље самих стручњака. Без обзира на узрок недостављања, у иностранству су се дешавале веома непријатне сцене. Био је не мали број приговора, па и тужби породица које су остале без средстава за

434 Види: AJ-25-155-410, Упутство пов. бр. 1905/49, 28. 3. 1949, Решење о категоризацији, бр. 4271/49, 5. 4. 1949; AJ-25-155-408, Извештај о страној радној снази, пов. бр. 4147/2, 18. 10. 1950.

435 AJ-106-56-78, Извештај о тешкоћама око ангажовања немачких стручњака, 2. 1. 1948; AJ-25-167-440, Списак потраживања, бр. 148/I, 19. 2. 1948, предмет бр. 1987/1948, Исплата потпора породицама страних стручњака у Немачкој, VII 1948; AJ-25-164-438, акт Војне мисије, пов. бр. 635/1, 5. 10. 1948, пов. бр. 6275, 31. 8. 1948. и пов. бр. 3447, 28. 3. 1949.

издржавање и чији су чланови радили и добро зарађивали у Југославији, усмерених против Војне мисије у Берлину, заправо против ФНРЈ.[436] Такође, слање уштеђевина за део стручњака из источне зоне Немачке онемогућено је од 1949. године услед прекида политичке и економске сарадње.[437]

Како није могуће утврдити егзактан број странаца на раду (а бројност је стално варирала), није изводљиво израчунати тачан трошак који је настао трансфером уштеђевина. Ипак, на основу података о општим и ресорним девизним неробним плановима за 1948. и 1949. годину, могуће су поуздане процене. Након умањења првобитног плана страних стручњака за 1600 (почетком 1948), на име девиза за слање уштеђевине за око 9500 запослених и 5950 планираних било је намењено 435.201.900 динара (утрошиће се до краја године готово пун износ – 434.188.800 динара) и још 9.404.000 динара за издатке делегата у иностранству (укупно око 8.900.000 долара). Била је то највећа позиција у плану одлива девиза, али том сумом нису исцрпљени трошкови у вези са страним стручњацима јер је на позицији Министарства рада на име *других издатака* планирано још 6.000.000 италијанских лира, 2.145.000 лева и 664.412 мађарских форинти.[438] Следеће године план је услед кризе умањен скоро за девет пута. На име „уштеда страних радника" планирано је 46.942.000 динара, а на име „хонорара за стране стручњаке и аналитичаре" још 2.079.000 динара.[439] Како број странаца на раду није ни близу толико редукован, такве су суме заправо последица смањења права странаца путем аката о категоризацији, о чему сведочи белешка из фебруара 1949. намењена министру финансија. У њој се објашњава како првобитни уговори (1946–1947. године) махом нису дефинисали лимите уштеђевине која се може слати у иностранство и како је то уговорима из 1948. године промењено (50% основне зараде), мада је остало нејасно каква су права стручњака у вези са изношењем девиза приликом одсуства или дефинитивног повратка, те се сугерише да ако се из ма ког разлога буде мењао „постојећи тип уговора", потребно је „водити рачуна о ефекту одлива страних средстава плаћања, који би уследио

436 Како је наведено у допису Војне мисије у Берлину: „Због оваквих неизвршавања својих дужности, имамо посла са адвокатима, са судом, са местном општином, са созиаламтом [*sic*] и.т.д." AJ-25-152-404, акт Војне мисије, пов. бр. 429/1, 28. 7. 1949.

437 AJ-25-167-440, бр. 2311, 23. 5. 1950.

438 Првобитни план предвиђао је трошак од 543.156.400 динара. AJ-25-86-218, акт пов. бр. 1246, 14. 2. 1948. О плану и утрошку девиза: AJ-12-901, Предлог девизног неробног плана за 1948. и Ревизија плана одлива девиза 1948, 4. 2. 1948, Преглед одлива девиза у 1948.

439 AJ-12-901, материјали о девизном неробном плану и одливу према том плану за 1949. годину.

на основу уговора”.[440] Како ће након ревизије уговора из 1949. године тек мали део стручњака задржати иста права у погледу слања уштеђевине, то је очигледно сугестија уродила плодом.

Осим обима уштеђевина није могуће непорециво утврдити ни укупну суму утрошених девиза на пословима који су пратили ангажовање и рад странаца, а које су, уз остало, подразумевали путне трошкове (гориво, карте за воз или авион, таксе, визе), трошкове боравка и рада делегација (смештај, исхрана, административни и трошкови оглашавања), смештај и исхрану стручњака до поласка, трошкове повратка и др. Ипак, извесне вредности су познате. За последњи квартал 1946. године Министарству индустрије одобрено је 630.000 динара „ради подмирења трошкова око прикупљања и одашиљања у Југославију стручњака из иностранства, потребних нашој индустрији”.[441] Делегат који је радио на врбовању стручњака у Прагу, инж. Галековић, потрошио је током друге половине јула и августа 1946. године преко 70.000 динара и у октобру задужио још 200.000,[442] а персонални референт Главне управе железничког саобраћаја, машина и алата Душан Сужњевић добио је за 15 дана пута у ЧСР 200.000 динара.[443] Министарство рада је са буџетске линије на којој су се налазила средства за ангажовање стране радне снаге током првих седам месеци 1947. године утрошило 4.850.000 динара. Тим новцем ангажовано је 4000 странаца (из Мађарске, Аустрије, Италије, ЧСР, Бугарске и др). На истој буџетској позицији остало је свега 150.000 динара, а до завршетка године планиран је утрошак још 3.000.000 динара (претежно за стручњаке из Немачке и Белгије) – укупно 8.000.000 динара за 1947. годину.[444]

Према извештају Народне банке, на име слања уштеђевина у Немачку у периоду од јануара до 30. јуна 1948. године утрошено је 654.261,94 РМ, а у јулу још 41.510,00 РМ (укупно 1.787.704,38 динара). Како би се наставиле исплате до краја године и проширио списак корисника на све високе стручњаке који су потписали уговор после 10. марта 1948, било је потребно још 24.000.000 динара (9.600.000 за западну, а 14.400.000 за источну

440 AJ-12-901, белешка, 19. 2. 1949.

441 AJ-17-9-9, акт Министарства финансија ФНРЈ бр. 10655, 21. 9. 1946.

442 AJ-17-9-9, акт Персоналног одељења Владе ДФЈ, бр. 64, 9. 9. 1946, бр. 549, 18. 3. 1947. Спецификација трошкова обухватила је банкарске провизије, исплате аконтације, трошкове слања депеша у ФНРЈ, трошкове транспорта (отпремање робе и покућства, возарина за вагоне), хотелски смештај, таксе за молбе, реекспедицију вагона, 3000 комада цигарета Морава за репрезентацију, трошкови коришћења аутомобила у Прагу, исхрана стручњака и возача током пута и сл.

443 AJ-17-9-9, бр. 7946, 28. 10. 1946. и бр. 24401, 27. 12. 1946.

444 AJ-25-86-218, пов. бр. 2658, 22. 8. 1947.

зону). По истом основу 1949. године за дознаке у СТТ било је потребно 124.470.000 лира (12.447.000 динара). Без обзира што се егзактне цифре не могу сасвим утврдити, девизни трошкови рада страних стручњака били су велики. У првом тромесечју 1949. потрошено је на име уштеђевине преко 14.000.000 динара (план је предвиђао преко 23.700.000). За првих пет месеци исте године Министарство електропривреде утрошило је на име хонорара више од 130.000 девизних динара (1.080.000 планирано до краја године) и око 240.000 за службена путовања (као и близу 600.000 динара трошкова представништава у иностранству, која су се делом бавила и ангажовањем стручњака). Коначно, на крају периода који посматрамо, у 1950. години, један мали савезни орган, Дирекција за електрификацију, на име девизног неробног плана, тј трошкова хонорара страних стручњака и службених путовања, планирао је преко 5.900.000 динара, од чега је до септембра утрошио готово 3.200.000.[445]

Табела 14: Утрошак девизних динара по девизном неробном плану Министарства рада на име слања уштеђевине страних радника и стручњака – први квартал 1948[446]

Земља	Валута	Одобрено валуте за I тромесечје	Утрошено валуте	Остало неутрошено (у динарима)
Немачка (западна зона)	САД долар	40.762	31.392	468.500
Немачка (источна зона)	немачка марка	478.512	72.656	4869.840
ЧСР	круна	321.900	206.022	115.878
Мађарска	форинта	537.979	265.620	1157.525
Француска	франак	1.291.960	134.408	219.588
Италија	лира	93.437.500	82.687.019	1080.048
Холандија	гулден	955	0	18.000
Аустрија	шилинг	110.520	102.933	37.935
Шведска	круна	3.882	0	53.991
Бугарска	лев	13.489.112	9.110.560	962.498
Разне земље	САД долар	11.885	53	591.600
	УКУПНО (динара):	око 23.709.442	око 14134.039	9575.403

445 АЈ-25-152-404, пов. бр. 1065-ХВИ/2, 23. 8. 1948; АЈ-25-155-408, пов. бр. 3746, 11. 4. 1949; Извештаји о девизном плану за 1949. годину и реализацији тог плана у: АЈ-11-98-319; Разни материјали о девизном неробном плану за 1950. годину у: АЈ-625-2-6.

446 АЈ-25-155-408, пов. бр. 3746, 11. 4. 1949.

Према констатацији Привредног савета ФНРЈ са седнице од 14. октобра 1950. године, на страну стручну радну снагу годишње се трошило око 75.000.000 динара. Како знатан део страних стручњака више није био неопходан, сматрало се да са њима не треба обнављати уговоре, али их не треба ни раскидати, већ сачекати да истекну (већи део уговора је истицао крајем 1950. године). Могућност да страни стручњаци остану у ФНРЈ није искључена, али под условима који су важили за Југословене (без слања уштеђевине, односно девиза, у иностранство). Сходно потребама, требало је задржати стручњаке највиших квалификација, а од нижих само конструкторе.[447]

Посебну групу непланираних трошкова неких послодаваца, који нису били девизни, али који сведоче о неспособности да се проблеми реше и који су сем губитка новца често кварили односе између предузећа и странаца, били су стамбени. То нису били трошкови боравка у становима, већ хотелског смештаја, који најчешће није погодовао послодавцу због цене, али ни стручњаку због неадекватних услова за породични живот. Тај предмет бројних спорова, о чему ће бити речи, извирао је из уговорне облигације и друштвених околности. Првим уговорима преузета је обавеза да, док се стручњаку не обезбеди стан, трошак издржавања иде „на терет ФНРЈ” (доцније измењено да се до доделе стана исплаћује дневница).[448] С друге стране, мањак станова у земљи био је хронична појава. Из таквих околности генерисаће се неколико проблема: претерани трошкови које је послодавац имао плаћајући хотелски смештај, немогућност стручњака да након промене уговорне клаузуле о начину издржавања до доделе стана од дневнице плати смештај и храну у хотелу за себе и породицу (а многи су били са породицама) и недостатак услова за угодан породични боравак и још више за стручни рад у поподневним сатима (што се од експерата и очекивало и добијало) у хотелским условима. Незадовољство је било опште, а резултираће конфликтима, жалбама, споровима и раскидима пословне сарадње.

447 Препоручено је да треба раскинути и уговоре са страним уметницима, осим са политичким емигрантима који би по повратку у своју земљу могли бити прогањани (попут Тршћанске филхармоније). *Zapisnici PS 3*, 646–647 (записник 133, 14. 10. 1950).

448 AJ-25-86-218, бр. 4681, 27. 3. 1947. и пов. бр. 765, 12. 5. 1947.

СВАКОДНЕВНИ ЖИВОТ: ПОСЛОВНО ОКРУЖЕЊЕ, СОЦИЈАЛНИ УСЛОВИ, ПРИВАТНОСТ И МЕЂУСОБНЕ ПЕРЦЕПЦИЈЕ

Странци на радном месту

Распоређивање

Иако је најчешће био организован у виду транспорта, долазак стручњака у ФНРЈ трпео је од многих мањкавости. Када је реч о доласку стручњака из главног сабирног центра Немачке, Берлина, раније наведене тешкоће око пристизања у тај град, снабдевања док се чека полазак, првобитно разорених путева којима је аутобус данима возио, а потом неусловних возова који нису били ни удобнији ни бржи, суревњивости совјетске војне администрације и разних граничних контрола, с временом су слабиле док политичке тензије из 1948. године нису поново отежале (и коначно онемогућиле) такво путовање. Уз то, све време је постојао проблем са преспорим добијањем улазних виза за Југославију.[1] Док су транспорти још ишли, али уз све ригорозније контроле, делегати су настојали да пошаљу стручњаке по било коју цену. Није била реткост да, када се нису могле добити путне исправе, Војна мисија у Берлину стручњаку дâ лажни идентитет. Текстилном предузећу *Корушка* из Земуна био је због израде пројекта проширења фабрике неопходан Карл Хобер, стручњак који је тамо радио још пре рата. Због тешкоћа са добијањем виза снабдевен је документима на име Драге Хобера, рођеног у Љубљани, и упућен као југословенски репатрирац.[2]

Тешки услови путовања поправљали су се, али услед повећања броја и обима транспорта појавиле су се невоље у земљи, којима су допринели не само домаћи организатори већ и странци. Након уласка у ФНРЈ, а првих година је то за путнике из Берлина било углавном преко Суботице[3], они су

---

1 Захтеви за визе за групне и појединачне доласке страних (претежно немачких) стручњака садржане су у већини фондова државних органа. Неке примере види у: AJ-24-43-110; AJ-106-41-61; AJ-106-43-63; AJ-106-56-78; AJ-108-4-12, као и у персоналној архивској грађи фондова.

2 AJ-25-168-441, пов. бр. 2452, 25. 3. 1948.

3 Пријем у Суботици био је у Прихватилишту за репатријацију, на адреси Западни виногради бр. 301. Тамо је стручњаке и њихове породице дочекивао представник Министарства рада, обављао разговор и достављао им возне карте за даљи пут. Дешавало се да већ ту поједини стручњаци посумњају у своју намеру да раде у

долазили у прихватну станицу Нови Сад ради распоређивана по ресорима и републикама. Пут је, углавном, даље водио преко Београда и мада је већина стручњака одређена за рад по унутрашњости, није била реткост да се на своју руку задрже тамо. Тако се дешавало да на одредиште дођу касно или појединачно или да се и не појаве јер би у Београду нашли друго радно место. Како је појава до средине 1948. године узела маха, у Министарству рада одлучено је да делегат који у Новом Саду распоређује стручњаке одмах о томе телефоном извести предузеће и да се групама стручњака издају колективне, а не појединачне возне карте.[4] Истовремено, како су страни стручњаци долазили са мало или нимало новца, а имали су потребе за одређеним трошковима током путовања, било је неопходно кредитирати их. У таквим случајевима надлежно министарство је по хитном поступку тражило позајмицу од својих предузећа у која су стручњаци упућени (аконтацију плате), што није било оправдано због неправилног „везивања средстава кредитора”, а понекад је било и неизводљиво јер је тешко било наћи средства у тренутку пристизања транспорта. Зато су током 1948. године надлежни ресори тражили од Министарства финансија одобрење за посебне наменске кредите.[5]

Распоређивање стручњака на радна места требало је да обављају органи на чије су тражење ангажовани. Међутим, дешавало се да они нису имали план и да су тек по приспећу стручњака тражили радна места. Групу бугарских баштована тражило је Министарство пољопривреде, а распоређивао СПК, међутим било је и сложенијих ситуација. Четворицу немачких стручњака за електропривреду у Берлину је, без сагласности Министарство електропривреде, врбовао представник Министарства рада и транспортом из марта 1948. године упутио у земљу. Савезној електропривреди био је потребан само један стручњак, а остали су месецима пребацивани „из руке у руку”.[6]

Распоређивање је у неким случајевима личило на *преотимање*. На подстицај неколико лица која су одраније радила у Земаљском грађевинском предузећу *Мајевица* у Тузли, 13 италијанских зидара запутило се тамо почетком сезоне 1949. године. Њихово је присуство било важно због подизања електране у Лукавцу. Међутим, када су зидари ушли у Југосла-

Југославији и да затраже путне исправе за повратак. AJ-25-163-437, Извештај Красоја Стакића о путовању у Суботицу, 21. 8. 1948.

4 AJ-25-168-441, акт пов. бр. 321/48-XIV/2, 5. 8. 1948.

5 Министарство тешке индустрије процењивало је да му је за те потребе у другој половини 1948. године потребно 250.000 динара. AJ-16-23-28, бр. 7679, 6. 5. 1948.

6 AJ-19-211-1789, Извјештај о ангажирању и распореду страних стручњака, IV 1948.

вију, Управа за радну снагу Министарства рада Словеније није их пустила у БиХ и задржала их ја за своје потребе (предузеће *Градис*, Љубљана).[7]

Сем тешкоћа приликом првог распоређивања, неправилности су постојале и код прераспоређивања. Дешавало се да се читаве групе страних радника и стручњака распореде из једног предузећа у друго, а да Министарство рада о томе нема никаквих информација. Тако је септембра 1948. око 20 италијанских стручњака, скупа са породицама, дошло из Ријеке (предузећа *3. мај* и *Александар Ранковић*) у Зеницу у пратњи једног официра УДБ ради распоређивања у железари и другим фабрикама, а да то нису знали ни у Министарству рада ни у управи *Жељезаре*. Иначе, није била реткост да се стручни радници привремено распореде у друго предузеће (често градилиште), у форми уступања, те да се по окончању посла врате.[8]

Радно окружење

По доласку у место рада, прихвату и пријави органима унутрашњих послова, странце су чекали разнородни радни услови и средина, од добрих до очајних, у зависности од тога какво је било предузеће у погледу духа који је владао, организације и услова рада, руковођења. Где је радио мањи број странаца, бригу о њиховим радним односима и чување персоналних досијеа и карактеристика водио је посебан кадровски референт, а ако их је било више, организован је реферат или одсек.[9] Запослени на тим пословима жалили су се да их је мало, многи нису овладали прописима које је требало применити, па су кашњења у решавању кадровских питања била константа.[10] Када је организација предузећа била добра и интерес за радом (учинком) страних стручњака јасно профилисан, стварали би се адекватни услови за рад. Пред долазак веће групе странаца за изградњу железаре у Зеници, септембра 1949, хитно је обезбеђен канцеларијски намештај – 40 писаћих столова, 20 роло-ормара, 10 дактилографских столица и 100 сто-

7 Враћање *преотетих* зидара није решено још до краја јуна 1949. AJ-25-161-434, бр. 2599, 9. 3. 1949, предмт пов. бр. 2690/1949, акти бр. 4229, 10. 5. 1949. и пов. бр. 4223, 20. 6. 1949.

8 AJ-25-155-410, предмет пов. бр. 392/1949; AJ-106-82-106, пов. бр. 3578, 12. 12. 1947; AJ-106-20-34, бр. 6467, 21. 2. 1948.

9 За групно ангажоване раднике, као што су били италијански грађевинари, у оквиру предузећа у којем су радили образован је посебан реферат и одређен водитељ реферата. AJ-17-97-97, стр. пов. бр. 40, 30. 5. 1947; J-25-162-435, Спискови Италијана, 1947. и 1948, пов. бр. 424, 28. 7. 1948.

10 Пример како се начелник персоналног одељења Савезне управе за геолошка истраживања правда да знатан део послова није обављен због недостатка референата за странце и како је сам принуђен да обавља неке такве активности види у: AJ-24-43-110, акт Управе, бр. 2556, 5. 11. 1947.

лица.[11] Међутим, многима није обезбеђен радни комфор, било што су руководиоци били незаинтересовани било због оскудице.

Општи радни услови важили су за странце као и за Југословене. Када је у ФНРЈ отпочео систем рада на норму, странци који су могли бити укључени, подвргнути су нормирању. Јуна 1948. Савезни пројектантски биро за хидроелектране *Хидробиро*, известио је Министарство електропривреде како су „Немачки стручњаци укључени […] у норме.”[12] Такође, уговори о ангажовању нису правили већу разлику између споља ангажованих стручњака и *ослобођеника* (ако је унеколико и било у почетку она се кроз ревизије уговора *топила*).[13] Међутим, није била реткост да се на *ослобођенике* гледа с већим подозрењем. Пример таквог поступања била је Творница вагона у Славонском Броду. Управа предузећа није гледала исто на бивше заробљенике и на стручњаке из Немачке. Представници *ослобођеника* били су уверени да се у њиховом случају на закључење и одобрење уговора чека знатно дуже (група од 10 њих чекала је на уговор више месеци), што је онемогућило испуњење клаузуле о слању пакета и уштеђевине породицама, а обећања која су им дата у погледу висине принадлежности нису испуњена (уместо 6000–8000 добијали су 5000–5800 динара). С друге стране, стручњаци из Немачке имали су „знатно већу плату”, мада су *ослобођеници* већ дуго били познати пословодству предузећа, пошто су претходно радили као заробљеници. Такав однос није деловао стимулативно на заробљеника који су још увек били у логорима, а који су размишљали о закључењу уговора о раду.[14]

Стручњацима и (нарочито) *ослобођеницима* којима је у раду била потребна стручна литература послодавац је омогућавао набавку књига, као што је то учињено са инж. Е. Бутом, *ослобођеником* Фабрике шамота у Аранђеловцу, а поједина предузећа и дирекције претплаћивали су се на стручне часописе (америчку и немачку периодику).[15] У недостатку кадра није била реткост да поједине руководеће дужности обављају страни стручњаци. Тако су до фебруара 1949. у бројим предузећима Министарства тешке индустрије странци бити шефови конструкционих бироа, пого-

11 AJ-106-43-63 (фол. 774).

12 AJ-11-66-217, допис, 7. 6. 1948.

13 Формално, они су били изједначени, али поједине погодности, када су у питању *ослобођеници*, касниле су (слање пакета) или су извршаване (долазак породица).

14 Како је наведено у представци *Антифа* 117. логора у Славонском Броду: „Нама је свима неразумљиво да другови, који већ овде раде 1½ год. о чијем раду већ предузеће може судити, пружају лошији услови, него потпуно непознатим инжењерима из Немачке.” AJ-17, Персонално, ф.6, пов. VIII бр. 3352, 10. 11. 1947.

15 AJ-133-15-25, бр. 445, 7. 3. 1950; AJ-132-7-14, бр. 12106, 15. 10. 1949.

на, појединих фабрикација итд.[16] Нема сумње да је исто било и у предузећима других министарстава.

Страни стручњаци на раду углавном су испуњавали очекивања и служили сврси због које су ангажовани. Они који нису задовољили добијали су премештај или отказ. Међутим, било је стручњака који су калкулисали учинком свог рада. Рударски стручњак др Виктор Вет, према запажању Министарства рударства ФНРЈ, обављао је поверене задатке до неког степена, али не окончавајући их, па је у замену за завршетак тражио повећање плате (за 250%) и претио отказом.[17] Није била реткост да страни стручњак промени радно место и пређе код другог послодавца у истом или другом ресору. Надлежни руководилац (министар, председник комитета или директор дирекције) доносио је, сходно закону, решење о премештају, којим је одређиван нови послодавац и утврђиван рок преласка. Истим актом руководилац предузећа задужен је да распореди стручњака и да се стара о извршењу одредаба уговора.[18]

У Југославији су у мањем броју радиле жене. Најчешће су долазиле као супруге или кћери стручњака и радиле као (стено)дактилографкиње. Међутим, услед прилива избеглица из Грчке и са Истока било их је и на другим радним или стручним местима, а неке су добијале и звање ударника.[19]

Део радног окружења, мада не материјалне природе, представљала је могућност комуницирања, која је услед обостраног непознавања језика била знатно редукована, па и онемогућена. Код послова који су били мануелни или се обављали математичким формулама, конструкционим прорачунима, техничким цртежима и сл., ограничена могућност споразумевања није морала представљати већу тешкоћу (мада се и то дешавало). Ипак, нису сви странци радили на тај начин. Приликом упошљавања већих група, као што су биле политичке и економске избеглице из Италије и Зоне А СТТ, било је доста административних радника (комерцијалисти, контролори, службеници, пословође и сл.) чији је рад *у струци* без врло доброг

16 Јануара 1949. одлучено је да се на таква места поставе домаћи вршиоци дужности који би се уз *стручне саветнике* (странце) оспособили за руковођење. АЈ-16-25-28, решење пов. бр. 47, 17. 1. 1949.

17 Вет је био свестан ексклузивитета својих знања, па је „искористио […] тај моменат". АЈ-25-168-441, пов. бр. 4742, 8. 7. 1948.

18 Таквих решења има у фондовима свих органа који су запошљавали стране стручњаке. Пример види у: АЈ-106-107-135, решење, перс. бр. 453, 27. 5. 1948.

19 Диликстија Чанева (избегла 1945), запослена у Струмици и Скопљу као сортирка, до 1949. четири пута је проглашена за ударника. АЈ-10, Персонално, ф. 9 (А–Л), Карактеристика, 15. 10. 1949.

познавања језика био немогућ, а најчешће је био случај да они „не знају нити једну нашу реч”. Стога су често предлагани за премештај и прераспоређивани по другим предузећима и ресорима, не би ли се пронашло место на ком би „били боље употребљиви”.[20]

Непотребни или неадекватни страни стручњаци

Погрешно ангажовање

Посебну аномалију у процесу коришћења стране стручне радне снаге у изградњи југословенске привреде представљала су погрешна врбовања и ангажовања. Иако је таквих појава било доста, оне ипак нису биле масовне, мада су понекад стварале пуно компликација, несугласица па и гротескних ситуација. Особен случај десио се са неколико стручњака које је марта 1948. године потраживало Министарство електропривреде. Биро за притужбе и предлоге СПК овластио је 20. марта 1948. године службеницу Олгу Мартиновић да испита зашто три (од четири пристигла) страна стручњака која је Министарство електропривреде тражило нису тамо запослена, како је организован њихов пријем и смештај, где се у том тренутку налазе и како су искоришћени. Мартиновић је утврдила да Министарство није имао потребу за тим стручњацима и да није било обавештено о њиховом доласку. Пошто нису могли бити упослени у електропривреди (сем једног), послати су Министарству пољопривреде НР Србије које је двојицу распоредило у млекарску индустрију Београда, а једног је Министарство рада упутило Министарству тешке индустрије на располагање. Током испитивања случаја утврђено је да је то била честа појава, а долазила је као последица слабе организације око *требовања*, допремања и распоређивања страних стручњака.[21]

Међутим, откуд стручњаци за млекарство у електропривреди? Нешто јаснија слика добија се из извештаја М Димитријевића који је до марта 1948. године радио у Берлину на ангажовању стручњака. Децембра 1947. из Министарства електропривреде јављено му је о потреби набавке машина за прераду млека (за *економију*). Како није било могуће набавити машине, Димитријевић је ступио у контакт с конструктором, инж. Отом Религом, који је имао нацрте тражених машина и који се понудио за рад у Југославији, препоручујући истовремено колегу, инж. Ериха Мацника, дугогодишњег градитеља млекарских машина. Димитријевић је 10. фебруара 1948. послао понуде Министарству електропривреде (које је имало до кра-

20 AJ-25-155-410, акт Министарства индустрије ФНРЈ, пов. бр. 1249, 28. 10. 1948.

21 AJ-19-211-1789, Овлашћење, 20. 3. 1948, Службена белешка О. Мартиновић, 24. 3. 1948.

ја месеца имало времена да их одбије). У плану за 1948. годину постојала је потреба за радом таквих стручњака у ресору пољопривреде, па је Димитријевић предвидео да двојица инжењера три месеца раде у Министарству електропривреде (док не заврше млекару), а потом пређу у Министарство пољопривреде. Димитријевић је обавестио и Министарство рада ФНРЈ о намери да ангажује ту двојицу, за које је иначе мислио да их свакако треба довести у Југославију, а с обзиром да му је упутство Министарства рада (бр. 4191 из 1947. године) омогућавало одабирање стручњака и потписивање пробних уговора (на три месеца), он их је тако и ангажовао. Њему пак није било познато ко је ангажовао друге стручњаке за млекарство који су приспели истим транспортом. Религ му је, наводно, рекао да је остале ангажовао Димитријевићев наследник у Берлину, Колар, са којим иначе није обавио примопредају. Димитријевић је изјавио да су транспортом стигли и други стручњаци које није он ангажовао, а које не потражује ниједно министарство, и осврнуо се на свог наследника Колара, за кога је рекао да је учитељ, а да је за одабирање стручњака потребно стручно и искусно лице: „Из искуства које сам стекао радећи на ангажовању стручњака у Берлину Немци су спремни и да лажу само да би дошли до ухлебљења. Зато је потребно стручно лице које ће да га пропита у његовој стручности и да види на лицу места да ли су наводи тачни".[22]

Било како било, транспорт из Берлина са *сувишним* стручњацима стигао је у Нови Сад 6. марта 1948. године и референт за стране стручњаке у Министарству електропривреде Анђа Бошковић, као и сваки претходни пут, отишла је да их прихвати. Сем више тражених специјалиста, те четири породице раније запослених стручњака, приспела су и четворица нетражених: инжењери Религ, Мацник и Арнолд Вајснер и алатничар Ернест Палке, са супругом. Како су им уговори гласили на Министарство електропривреде и како је Димитријевић (приспео истим транспортом) потврдио да их је ангажовао за потребе тог ресора, Бошковић их је прихватила. Испоставило се да стручњаци нису ни тражени ни потребни. Ипак, био им је понуђен посао. Палке је прихватио понуду да оде у електропривредну радионицу *Ступ* крај Илице, али *рашомонијада* је настала код запошљавања млекарских инжењера. Религ је изјавио да не жели да ради као конструктор пошто је у ФНРЈ дошао да организује откупне станице за млеко. Бошковић га је оценила као оданог пићу и као неког ко се „погрдно изражава о нашем руководству". Мацник је „тражио да се одмах врати" јер неће да ради заједно са Религом за кога каже да је дошао само с намером да види шта се из Берлина може донети за препродају, док је Вајснер изјавио да му је „јао жао што је дошао са њима" јер су они „обични бандити". Бошковић

22 Исто, Извештај М. Димитријевића, 24. 3. 1948.

је покушала да упосли Вајснера, али без успеха, па је сву тројицу, знајући за намеру М. Димитријевића, упутила у Министарство пољопривреде Србије и они су запослени у Градском млекарству (аконтацију од 5500 динара и смештај у интернату обезбедило им је Министарство електропривреде, док се нови послодавац не снађе).[23]

Извори сведоче о мноштву погрешних врбовања. На захтев делегата ФНРЈ у Прагу власти ЧСР пустиле су из логора Судетског Немаца инж. Георга Глетлера. Дошао је у Министарство индустрије као стручњак за аутомобиле. Испоставило се, међутим, да је он „инжењер комерције” и да „не може послужити у продукцији аутомобила, нити у ресору индустрије уопште”, али ни као комерцијалиста због непознавања језика. Уз све то оцењен је као личност која није поверљива. Како повратак у ЧСР није био могућ, Министарство рада било је приморано да га пошаље за Немачку, али ни то није било могуће легално, пошто су совјетске власти касниле са издавањем дозвола за улазак по четири месеца. Тако је Глетлер морао да отпутује септембра 1947. године са транспортом отпуштених ратних заробљеника.[24]

Дешавало се, међутим, да се не зна ко је тачно, за које и чије потребе ангажовао страног стручњака. У Министарство индустрије НР Хрватске дошао је почетком 1950. године инж. Ернст Фрајберг, стручњак *за производњу гибљивих цеви, арматура и прикључака за бензинске цеви и за израду бензинских мерила*. Знало се само да га је упутио конзулат ФНРЈ у Минхену. Како министарство није могло да га упосли, то је, скупа са дописом, послат Главној дирекцији савезне индустрије мотора у Београду. У допису је наведено да је Фрајберг упућен јер „његова стручност лежи на пољу рада” индустрије мотора, али да ако није потребан, може се слободно упутити у Минхен или установи која га може користити. На крају, хрватско министарство молило је да, након упослења или даљег упућивања странца, буде обавештено ради обрачуна трошкова које је имало. Дирекцији мотора Фрајберг није био потребан, па је упућен Министарству рада ФНРЈ ради упослења у другом ресору, али тај орган га је вратио, уз напомену да се странац врати у Минхен или у Загреб на трошак дирекције. Како она није могла сносити трошкове дугог чекања на пасош, то га је за 2000 динара вратила Министарству индустрије Хрватске.[25] Финансијски трошак у овом случају био је знатно

23 Два дана пошто је запослен, Религ је дошао код А. Бошковић тражећи помоћ пошто неће да ради у „заједници” с инж. Мацником, који се „само прави важан а да у ствари ништа и не зна”. Бошковић га је упутила натраг на рад у Градско млекарство напоминьући да би му „било боље да почне озбиљно да ради а не да губи време у непотребним шетњама”. Исто. Извештај А. Бошковић, 22. 3. 1948.

24 AJ-25-87-219, пов. бр. 2927, 5. 9. 1947.

25 AJ-19-211-1789, предмет 952/1950.

мањи од штете због лошег утиска који је оставило слање стручњака од једне институције до друге, али и од спознаје да надлежно савезно министарство рада избегава да решава *тешке* случајеве.

Тешкоће су настајале и кад се знало ко *требује* стручњаке, али кад је то рађено без координације. Министарство грађевина Црне Горе тражило је крајем 1949. године грађевинског стручњака, испоставиће се – непотребно. С *потребом* министарства *поклопила* се понуда немачког инж. Антона Тица. Крајем априла 1950. он се нашао у Београду, јавио Министарству рада и упућен је у Титоград. Тамо је недељу дана чекао да се министар врати на рад да би сазнао да нема посла, па је упућен у Градско грађевинско предузеће *Пљевља*. Ни тамо није било посла, али морали су га упослити пошто га је послало Министарство! Уговор није склопљен јер није било образаца на немачком. Тиц је на терен излазио тек два пута, јер није било потребе за тим, није познавао језик, а предузеће није имало средстава за тумача. Доцније је оптужен да само пије и да такав не би ни могао користити (што изгледа неће бити од интереса код наредног послодавца). Када је из Титограда, после месец дана, стигло обавештење да се Тицу одреди плата од 12.000 до 18.000 динара, поручено му је да предузеће нема тај новац. Стога је одлучио да се врати у Београд и јави Министарству рада ФНРЈ. За то време трошкови су расли и само на име аконтације, без превоза и других трошкова за њега и супругу, нарасли су на 25.000 динара.[26]

Коначно, за нека ангажовања предузећа су тврдила да су им наметнута. Предузеће *Електромонтажа II* било је дубоко захваћена нерадом, слабом дисциплином и лошом организацијом. У њему су страни стручњаци, као и домаћи, били готово беспослени. Контрола Министарства електропривреде утврдила је почетком децембра 1949. године да страни стручњак Бруно Кемке (дошао средином 1948. у ФНРЈ на пет година), за пола године, откад је додељен предузећу, није ништа радио, а примао је плату од 15.000 динара.[27] Предузеће је побијало наводе контролног органа пошто „контроланти нису довољно ушли у материју да би могли донети правилан суд о недостацима предузећа", а директор је истакао како Кемкеа уопште није тражио и више пута је скретао пажњу надлежнима да је он непотребан, али из Министарства електропривреде наређено је да га предузеће мора примити и плаћати.[28]

---

26 Тиц је до средине јуна, пре него што се јавио Министарству рада, у Београду нашао посао у предузећу *Термоелектрика*. АЈ-25-165-438, предмет пов. бр. 115/1950.

27 АЈ-11-150-469, Извештај о прегледу предузећа *Електромонтажа II*, Београд, 6. 12. 1949.

28 Исто, Изјашњење по извештају од 1. 12. 1949, 11. 1. 1950. *Наметање* стручњака предузећу вероватно је тачно, јер је још септембра 1949. Ми-

Прераспоређивање

Пред истицање уговора послодавац је о томе јављао надлежном ресорном органу.[29] Већина стручњака се након истека уговора враћала кући, али многи су наставили рад код других послодаваца. Међутим, било је доста оних који су у уговорном року стављани надлежном ресору на *располагање* и премештани у друга предузећа или ресоре, било што је за тим постојала пословна потреба било што нису задовољили очекивања. Неки високи стручњаци, након периода проведеног у производњи, као што је то био случај са проф. др Фридрихом Шумахером, геологом у Звечану (Рудник *Трепча*), наставили су каријеру као наставници универзитета. Шумахер је последњих дана децембра 1949. додељен, а 1. новембра следеће године и распоређен за наставника Рударског факултета Техничке велике школе у Београду, ради држања вежби на предметима Минерална лежишта и Методе испитивања минералних лежишта (које због недостатка кадра нису ни држане до тада).[30]

Међутим, промена радног места није увек била последица квалитетног рада. Они који нису задовољили *враћани* су надлежном органу на прераспоређивање, али неки нису поштовали такве одлуке и сами су налазили нови ангажман. Инж. Фриц Ек показао се недораслим за успешно усавршавање и добијање нових начина печења керамике и високофреквентне керамике, за шта је ангажован. Стога га је послодавац, савезни Институт за електровезе у Љубљани, октобра 1948, упутио у ресор тешке индустрије ФНРЈ ради прераспоређивања или враћања у Немачку. Међутим, стручњак је самовољно отишао у Целје, сместио се у хотел *Европа* и нашао посао у Главној дирекцији електроиндустрије НР Словеније, након чега су уследиле жалбе које ће стићи до СПК и ЦО ССЈ.[31]

нистарство електропривреде закључило да Кемке није довољно способан за рад (на градилишту Термоелектране *Костолац*) и намеравало да му да отказ, што је Министарство рада одбило. AJ-25-163-437, предмет бр. 11119/1949.

29 AJ-108-4-12, бр. 6284, 8. 5. 1950.

30 AJ-24-43-110, акти о Шумахеру, 1947–1950.

31 Могуће је да Ек није задовољио, међутим, он је и грубо изигран коришћењем правних празнина при ангажовању. Обећана плата од 16.000 динара није исплаћена (плаћан је 8000, па 5000 дин). Због незакључења уговора (услед пробног рада) није могао да шаље пакете и уштеђевину, па се породица нашла на рубу опстанка (остали су без стана, жена је морала да обавља најтеже и најгрубље послове), услови смештаја били су неко време неприхватљиви (празан стан, без кревета, са накнадно допремљених неколико дасака, стубова и струготином ради прављења постеље), а однос са руководством института био је веома лош. Сличан случај у истом

Било је оних који су неколико пута мењали радно место, а да нигде нису били задовољили. Инж. Валтер Леонарт, стар 64 године, дошао је јануара 1948. као стручњак за ракетно наоружање. За око две и по године променио је пет предузећа, а у најмање три оцењен је као недовољно стручан, неподесан, па и као „отворени непријатељ". У Генералној дирекцији наоружања МНО у Земуну није показао никакав резултат. Иако самосталан у раду и са свим расположивим средствима, за три месеца давао је „само обећања и теоретске поставке", постављао нове захтеве и тражио „неограничено вријеме као услов успијеха".[32] Потом је за високу плату (8500 дин), био запослен у шабачкој *Зорки* и Творници соде *Лукавац*, где је такође неповољно оцењен („не показује никакове воље за рад и потпуно се неправилно односи према задатцима претпостављених старешина"), а кратко је радио у Жељезари *Зеница* и Пројектантском предузећу *Мелиоратор*, Сарајево, али нема извештаја о тамошњем учинку.[33]

Министарство рада је још јуна 1947. године констатовало је да има мноштво случајева да одговорни органи стручњаке које су претходно тражили, зато што нису задовољни радом, стављају на располагање том министарству без консултација. Како орган рада није био у стању да свима, а нарочито брзо, нађе нови посао, био је принуђен да по хотелима плаћа храну и преноћиште, понекад дуже од месец дана. Слично је било и приликом отказа уговора о раду, када се до новог запослења, или добијања путних исправа, време проводило *на терет* министарства. Сем финансијских, таква пракса имала је и репутационе последице пошто су неки стручњаци тражили заштиту својих интереса у представништвима страних земаља. Како би се појава елиминисала, Министарство рада молило је ресорне органе да сваку будућу одлуку о премештају или отказу донесу у сагласности са њим.[34]

Замерка да својим чињењем доводи другог *пред свршен чин*, укључујући и негативан финансијски ефекат, могла се, међутим, ставити и Министарству рада. Јула 1948. оно је Министарству грађевина ФНРЈ, без оба-

институту збио се и годину дана раније. АЈ-41-622-977, предмет бр. 955/1949.

32 За то време трошак за њега и четворочлану породицу износио је преко 100.000 динара. Додуше, његова кћи Леонора доцније ће већи део времена провести на раду (*Зорка*, Шабац, Творница соде *Лукавац*, *Луговинил*, Каштел Суђурац). АЈ-10, Персонално, ф. 9, (А–Л), досије В. Леонарт.

33 Леонарт се жалио на лоше услове за рад. Због честих промена предузећа радио је без одобреног уговора најмање две и по године. Земљу ће напустити тек крајем маја 1951. Исто; АЈ-25-166-438, материјали у вези са одобрењем уговора В. Леонарта, 2. 1. 1948 – 20. 3. 1951.

34 АЈ-25-86-218, акт бр. 1854, 20. 6. 1947. Идеја Министарства рада у случају премештаја због тога што стручњак не задовољава била је да он остане на првобитном радном месту док се не пронађе ново, што није било у интересу послодавца.

вештења, али и без потребе, упутило неколико стручњака са породицама. Неприпремљен, орган грађевина сместио их је у хотел, стварајући трошак нескладан са очекиваним ефектима рада. Стручњаци нису имали документацију о квалификацијама, па су на основу усмених изјава примљени на тромесечни пробни рад у Институт за проучавање и конкретизовање проблематике Новог Београда, којем су недостајали инжењери. Након месец и по, један од њих, инж. Алфред Ферман, показао се неадекватним (преуска специјалност, недовољна пракса и познавање само немачких прописа за рачунање и типове конструкција), те је разрешен и стављен на располагање Министарству рада. Међутим, истог дана је враћен, с напоменом да је Министарство грађевина дужно да стручњака упосли на другом месту, па ако то није могуће, да се обрати Савезној управи за радну снагу Министарства рада ради проналажења новог посла. Ако ни тако не би било могуће наћи посао Министарство грађевина било је дужно да донесе одлуку о повратку стручњака, да обавести надлежне о томе и да сноси путне трошкове. То што орган грађевина никада није тражио тог стручњака није играло улогу.[35]

Отказивање рада

Нису сви страни стручњаци увек били на висини задатка, било зато што нису били довољно или адекватно квалификовани било услед лажног представљања. Када се сумњало да стручњак није довољно обучен, могла се образовати посебна комисија за процену квалификованости. Комисија Савета за прерађивачку индустрију Србије прегледала је рад инж. Ханса Костеа, који је од 1. октобра 1949. до 30. септембра 1950. године радио на пројектовању постројења за млекарство. Утврђено је да Косте није дао жељене и обећане резултате при конструисању машина и уређаја, јер „његови радови нису на висини данашње технике”, а ни пројектовање постројења није добро колико се очекивало (види се познавање неких технолошких процеса, али очигледна је несамосталност, рад према готовим архитектонским цртежима и донекле расположивом материјалу и машинама, присутна је конфузија и несређеност).[36]

Непотребни стручњаци, они који нису показали довољно квалификација, или се нису могли исправно користити у грани привреде за коју су ангажовани, нити у другим гранама, најчешће су добијали отказ уговора. Грађевински инж. Ерих Флекер, Аустријанац, од 1948. запослен у Среском

35 Према белешци на акту којим је Министарство грађевина известило СКК, Ферман није враћен кући већ је добио посао у ресору пољопривреде. AJ-19-211-1789, акт пов. бр. 1348, 13. 9. 1948.

36 AJ-25-165-438, предмет пов. бр. 5150/1950.

грађевинском предузећу *Космај* из Младеновца, није се довољно залагао нити сачинио оперативни план градилишта, због чега су радови трпели. Након годину дана предложен је за раскид уговора. Томе у прилог ишла је промена приоритета грађења у Младеновцу, па је *Космај* изгубио на значају и из њега су повучени најзначајнији грађевински стручњаци (ради ангажовања у републичком грађевинском предузећу *Београд*, које је радило на подизању фабрике *Керамика*, Младеновац). Без тога можда би Флекер и даље остао на раду, овако, препоручен је за повратак кући.[37] Међутим, отказ уговора могао је иницирати и странац, као што је то учинио проф. др Јан Вајгт, хирург из ЧСР запослен у Општој народној болници у Титограду. Као разлоге за раскид уговора, што ће бити прихваћено, Вајгт је навео погоршање болести (ортопедски, неуролошки и кардиолошки проблеми), неиспуњење уговорних обавеза (онемогућено слање уштеђевине) и незадовољство категоризацијом (разврстан у 2. групу).[38]

Сем услед лошег или недовољног рада, отказ је могао уследити и због испуњења сврхе због које је стручњак ангажован. Након припојења Истре ФНРЈ, део особља тршћанске фирме *Селвег* (Societa elettrica della Venezia Giulia, SELVEG) остао је, према споразуму са Војном управом за Јулијску Крајину, Истру, Ријеку и Словеначко приморје, на раду у предузећима која су потпала под управу Министарства електропривреде ФНРЈ. До краја јануара 1948. године констатовано је у електропривреди Хрватске и ФНРЈ да су Италијани обавили „своју мисију", односно да су обучили домаћи кадар за самостално руковање постројењима, те је МУП-у упућен захтев да се што пре обезбеди напуштање земље.[39]

Стручњаци који нису задовољили знањем, учинком или понашањем могли су бити и бивали су враћени у земље одакле су дошли, нарочито ако се незадовољство утврдило на почетку или у ранијем делу уговорног рока. Када би се незадовољство констатовало при крају рока из уговора о раду, послодавци и надлежни органи радије су чекали његово истицање. Тако је Курт Ангемилер, иако марта 1950. године оцењен као неодговоран према послу и недисциплинован, остављен на раду јер му се 1. јула завр-

37 АЈ-25-163-437, акт предузећа *Космај*, 1185, 28. 6. 1949.

38 Лекар је заправо био веома разочаран поступањем према њему, а имајући у виду шта је све и под каквим околностима учинио за три године боравка у Црној Гори (постигао је нулти морталитет при операцијама, радећи у веома скромним условима). АЈ-25-163-437, предмет пов. бр. 1466/1950.

39 Ствар је требало убрзати и стога што се део Италијана није односио „најпријатељскије" према ФНРЈ и био је „сумњивог држања". АЈ-11-46-155, предмет пов. бр. 1052/1948.

шавао уговор.[40] Такође, *ослобођеници* који радом нису задовољили или су показали несавесност, услед чега им је уручен отказ, нису нужно враћани у заробљеништво. Мада нисмо утврдили правни основ, из архивске грађе је јасно да *ослобођеници* којима је отказан рад неколико месеци пре истека уговорног рока нису упућивани у логоре, већ су им обезбеђиване путне исправе за повратак у домовину.[41]

Проблем лошег или незадовољавајућег рада понекад је, као разлог за удаљавање из предузећа и враћање кући, комбинован са идејнополитичким ставовима (стварним или не – немогуће је утврдити због одсуства изјава друге стране). Јуна 1949. године Министарство лаке индустрије упутило је Министарству рада допис којим је тражено „уклањање из предузећа” и из земље немачких стручњака, хемијског инж. Ханса Динига и техничара Фридриха Рила. Дининг, иако специјалиста за производњу оксалне и мрављe киселине, од кога се очекивало да пројектује фабрику за продукцију тих киселина, оцењен је као недовољно широко квалификован. Покушаји висококвалитетног рада у фабрици *Зорка* у Шапцу и *Творници душика Руше* нису доносили плод, али јесу сталне захтеве за повећањем хонорара. Незадовољан исплатама (10.000–15.000 дин. месечно), Дининг је одбијао да потпише уговор. У међувремену испоставило се да, осим недовољне стручности, Дининг има још једну *мрљу*. Сазнало се како он „потиче из велепоседничке породице, да је уске специјалности, да је био члан нацистичке странке, да критикује и мрзи СССР и земље народних демократија, да нас потцењује и да се интересује да ли ће комунисти у ФНРЈ скоро отићи са власти, додајући да су Немци потпуно излечени од комунизма.”[42] У фабрици *Зорка* потврђено је како се Дининг стално налазио у друштву немачких заробљеника где је „ширио нацистичку пропаганду” и закључено је да је „по свему судећи […] из страха од Совјета побегао из Немачке и дошао у ФНРЈ”. Како је, уз све наведено, за квантитет и квалитет рада који је пружио примао превисоку плату, што је водило незадовољству домаћих стручњака, и како је повећавао прохтеве (луксузан стан, из којег би се избацио домаћи главни инжењер), одлучено је да се скупа са Рилом („који је такође нациста и његов верни следбеник у свему”), као „штеточина” уклони из земље.[43]

40 AJ-108, Персонално 4, Страни стручњаци (А–З), бр. 4137, 29. 3. 1950.

41 AJ-8-52, Радио-индустрија *Никола Тесла*, Београд, отказ Ернсту Алеману, 6. 8. 1949.

42 AJ-19-211-1789, акт бр. 4590, 13. 3. 1949.

43 Још пре истека јула постигнута је сагласност да се Дининг, са пет укућана (супругом, таштом и троје деце), и Рил пошаљу у логор у Суботицу и тамо сачекају транспорт за Немачку. AJ-19-211-1789, службена белешка уз акт бр. 4590, 20. 6. 1949;

Странцима који нису задовољили квалитетом појединци су послодавци то саопштавали на увиђаван начин. У Институту за електропривреду у Београду радио је инж. др Карл Керфер, са супругом, дактилографкињом Шарлотом. Примљен као високи стручњак, са платом од 12.000 динара, Керфер након више месеци рада није задовољио. Комисија је марта 1949. године проценила да он није „онакав стручњак, какав се представљао", те да му треба отказати рад, као и супрузи која му је додељена као помоћна радна снага (пошто не зна језик престаје потреба за њеним радом). Ипак, тако оштар закључак уобличен је у понуду стручњаку да се обе стране сагласе око промене рока важења уговора, а информација у писаној форми добила је умерен призвук: „Врло је тешко за Министарство електропривреде ФНРЈ да Ваше велико знање и искуство у области електропривреде искористи у довољној мери."[44] Међутим, иако се очекивало да Керфер отпутује за Немачку, он и супруга нашли су посао у *Термоелектру* (можда и стога што им нису обезбеђене путне исправе) и били су у Београду још најмање годину дана, мада им је уговор истекао септембра 1949. године.[45]

У случају озбиљнијих дисциплинских прекршаја или кривичних дела, могао се уручити тренутни отказ, мада је било послодаваца који то нису знали. Војна пошта 8115-39, Земун, у којој је од марта 1948. године, као ауто-механичар, радио *ослобођеник* Едгарт Карл Вебер, који је са једним домаћим радником ухваћен у крађи „извесне војне имовине мање вредности", није по учињеном делу знала шта да учини с њим те се обратила Министарству рада. У одговору Министарство је навело оправдане разлоге, наведене у уредби о заснивању и престанку радног односа, на основу којих се уговор може раскинути пре истека, односно без отказа, а случај у којем „је радник затечен при вршењу кривичног дела" један је од њих.[46]

АЈ-10, Персонално, ф. 9, (А–Л), досије Х. Дининг.

44 Није искључена могућност да је такав текст писма настао у договору две стране, а како страни стручњак не би имао лошу пословну референцу, пошто је у тексту наведено да то писмо (од 13. 5. 1949) замењује писмо од 9. 5. 1949. АЈ-11-157-492, предмет бр. 1327/1949.

45 У међувремену је настао спор између супружника Керфер и савезног органа електропривреде због трансфера уштеђевина (Шарлоти, као супрузи лица које већ шаље уштеђевину, није омогућено слање од самог почетка, а Карлу током два месеца, као и након истека уговора), те је ангажован адвокат. По мишљењу правника послодавца, у случају доласка на суд Министарство електропривреде би вероватно изгубило по свим тачкама, међутим, недостаје документација којом би се утврдило како је спор окончан. АЈ-11-157-492, предмет VIII бр. 11558/1950.

46 АЈ-25-102-266, предмет пов. бр. 449/1949.

Несвакидашњи предлози и захтеви

Сем уобичајених захтева које су страни стручњаци постављали као услов за долазак, као што су примања, путни трошкови, услови рада, снабдевање и сл., било је сасвим несвакидашњих. Неке је било могуће решити. Дерматолог, др Рауф Јамил, Ирачанин школован у Бечу, навео је у понуди „да му не пријају врућине и да не би желео место са таквом климом”, те је пре краја 1950. године нашао ухлебљење у болници у Иванграду.[47] Међутим, било је и нерешивих несвакидашњих захтева. Један од њих (заправо није реч о захтеву, већ предлогу) превазилазио је капацитете земље. Професори Високе техничке школе у Грацу, др Алфред Грабнер и др Гинтер Обердорфер, предлагали су 1947. године да се у Југославији оснује технички *суперфакултет* за усавршавање свршених инжењера (нека врста техничке академије), што није било могуће извести ни организационо ни кадровски.[48] Неодржив план предлагао је и др Виктор Вет, рударски експерт доведен из чехословачког логора за интернирце. Он је желео да у Немачкој отвори институт за привредно саветовање и планирање, у којем би се за потребе ФНРЈ радили планови и нацрти. Институт би био смештен у енглеској или америчкој зони, а Вет би обезбедио пружање најбољих услуга Југославији „уз абнормално високе хонораре”.[49] Коначно, било је понуда које су слали страни стручњаци, неретко веома добри и искусни, попут електроинжењера Ладислава Секија, или инж. Лајоша Бирталена, бившег директора мађарске фабрике *Нитроген*, који су тражили неприхватљиво високе плате. Мада су реално могли бити плаћени 6000 до 8000 динара, њихови су захтеви ишли између 15.000 и 20.000. Ипак, ни такви захтеви нису аутоматски одбијани, већ је процењивано да ли је стручњак толико неопходан да би се са њим учинио посебан уговор[50]

Евидентирање и категоризација

Евидентирање је неопходна активност у свакој организацији, радној нарочито. Потреба за утврђивањем тачног броја ресурса (сваке врсте) важна је због дефинисања пословних процеса, а значај пописивања потенцијала иностраног кадра, осим пословне, има у условима недостатка (страног) новца и знатну финансијску сврху, а у оквирима идеолошког друштва, какво је било у послератној Југославији, осим планске,[51] и безбедносно-

47 AJ-25-157-415, предмет пов. бр. 3611/1950–1951.

48 AJ-25-157-415, пов. бр. 1444, 23. 4. 1947.

49 AJ-25-168-441, предмет пов. бр. 4742/1948.

50 AJ-17, Перс, ф.5, предмет пов. бр. 1383/1947, акт пов. бр. 1507, 7. 5. 1947.

51 Евиденција и статистика у привреди сматране су веома значајним. У истицању ва-

пропагандну (очување тековина ширење идеја револуције). Значај евидентирања страних стручњака, макар на нивоу декларативног, па и нормативног, није се доводио у питање. Пракса је, међутим, ишла својим путем.

Евидентирање је прво почело у центрима за ангажовање странаца, Војној мисији у Берлину и Репарационој комисији, који су водили спискове и разне прегледе података. Понекад су извештавање и евидентирање ишли до у детаље, бележећи чак и промену хотелске собе стручњака.[52] У земљи је маја 1946. Министарство рада ФНРЈ разрадило обавезу пописа стране радне снаге. Прописани су упитници (за попуњавање по окрузима) и утврђени појмови степена стручних звања: *самостални* (занатлије и пољопривредници без послодавца), *КВ радници* (са посебним стручним знањима и вештинама), *НК радници, шегрти, намештеници* (техничка и административна лица) и *помоћно особље* (курири, чувари, вратари).[53] Судећи по доцнијој преписци, упитници нису донели довољно потребних информација, па ће Министарство рада више пута тражити податке о страним (посебно немачким) стручњацима. Међутим, ресорни органи податке или нису достављали или су они били неупотребљиви. Ни притужба влади ФНРЈ из априла 1947. године није уродила плодом.[54] Немарност ресора није била особеност само при одговорима на захтеве *цивилних органа*. Судећи по преписци Комитета за народно здравље ФНРЈ са МУП-ом стиче се уверење да се ни према захтевима органа силе није поступало с већом посвећеношћу.[55]

Иако непотпуне, евиденције Министарства рада показале су да је крајем 1947. у ФНРЈ радило око 5000 *ослобођеника*, 3300 мађарских грађевинаца, 1500 Италијана и још 2000 лица из Зоне А СТТ (без јасне националне припадности), 600 лица ангажованих у Немачкој и још 75 лица из Аустрије, Бугарске, ЧСР и других земаља. Иако има извесних нејасноћа, укупан

жности у штампи су подвлачене Стаљинове речи према којима нема планског рада без евиденције и да је евиденција немогућа без статистике. АЈ-17-114-115, Дневни преглед штампе, 134, 16. 1. 1947.

52 Тако је Министарство саобраћаја известило Репарациону комисију о размени соба између др инж. Гинтера Р. Брандеса и инж. Ернста Ј. Шофта у хотелу *Београд* или о преласку Ханса В. Безеа и његове супруге Цецилије из собе бр. 2 у собу бр. 92 у хотелу *Аторија* у Београду. АЈ-54-354-521, акт Министарства саобраћаја, пов. бр. 49, 17. 2. 1947.

53 АЈ-25-86-218, бр. 2700, 21. 5. 1946.

54 АЈ-17-97-97, акти пов. бр. 1319, 5. 4. 1947, 1508, 5. 5. 1947. и 2323, 8. 7. 1947.

55 Сумњамо да је списак достављен за потребе ресора државне безбедности, са именима шест упослених и једним чланом породице, комплетан, а остали подаци прилично су оскудни АЈ-31-66-95, предмет бр. 1384/1947.

број од 12.475 лица јасно сведочи о потенцијалу који је *са стране* уложен у изградњу Југославије. Ипак, без добре евиденције није могло бити ни адекватне контроле, па ни прегледа кретања странаца. Готово нестварно делује запис из акта Министарства рада од 3. јула 1947: „Догађа се да по неки стручњак напусти место упослења, шета по предузећима тражећи нови посао и управа предузећа које је напустио о томе не обавештава никога.”[56]

Почетком 1948. године примећено је како се у земљи налази веома велики број страних стручњака и *ослобођеника* о којима се стара само Министарство рада ФНРЈ (ангажовање, распоређивање, регулисања радних односа, евидентирање), а да републички органи рада често не знају ни кога ни где имају. Да би могли исправније да планирају кадрове, одлучено је да им се пренесу сви послови и евиденција, а да савезно министарство рада и даље искључиво одобрава уговоре (изузета су министарства саобраћаја, поморства и народне одбране, која своје послове око странаца не препуштају републикама).[57] Током наредних година већи број дописа Министарства рада ФНРЈ садржао је запажање да подаци за евиденцију недостају или касне, а они који стигну често су несређени или непотпуни. До априла 1948. успостављена је тек делимична, више него мањкава, евиденција страних стручњака коју су водила савезни органи за своје ресоре и Министарство рада за земљу у целини. У евиденцији одобрених уговора Министарства рада уписано је тек 426 уговора, при чему је оно сâмо из иностранства довело 904 лица. Предузећа се нису либила да не доставе на одобрење уговоре ни за она лица која су добили од Министарства рада, па је стога *комоција* при информисању о на други начин добијеним странцима морала бити још већа.[58] Савезни ресор тешке индустрије тврдио је да има потпуну евиденцију страних стручњака, по којој су тамо радила 243 лица, али уговори су склопљени са 107. Истовремено у лакој индустрији званично су била позната само два страна стручњака, иако их је било много више, а у савезној електропривреди 37, уз признање да евиденција није *прећена* и потпуна. У рударству се тек почело с прављењем досијеа и дошло се тек до броја 52, што је много мање од броја странаца. У пољопривреди се знало за једног странца, а стварни број није се ни приближно могао претпоставити.[59] Иако је један од разлога за помањкање прецизне евиденције о страним стручњацима био и тај што су неки одбијали да потпишу уговоре, јер им нису одговарали услови рада или су имали посебне захтеве које предузећа

56 AJ-25-62-165, бр. 3747, 10. 11. 1947; AJ-17-9-9, пов. бр. 2323, 8. 7. 1947.

57 AJ-11-46-155.

58 AJ-19-211-1789, Извјештај о ангажирању и распореду страних стручњака, IV 1948.

59 Исто.

нису могла да прихвате, ипак је главни разлог ове појаве био неажурност и тромост привредне и државне бирократије.

Ништа јаснију слику држава није имала ни о правилном искоришћењу страних стручњака на радним местима. Године 1948. још нису постојала јединствена упутства како би се та евиденција водила и ко је обављао. Нека министарства (тешке индустрије и електропривреде) тражила су од предузећа извештаје о радним обавезама и учинку странаца, међутим, ти они нису достављани редовно, а провере искоришћености на терену повремено је радило једино Министарство тешке индустрије.[60] Истовремено, скоро су сва министарства добијала од стручњака жалбе да у раду нису правилно искоришћени, али оне су већином решаване административно (Министарство електропривреде жалбе је прослеђивало на даљи поступак Министарству рада). Само је у ресору тешке индустрије на неке од њих реаговано провером оправданости у предузећу и предузимањем мера. Већина жалби била је оправдана,[61] мада је било и случајева да су оне проистицале из чињенице да су поједини стручњаци били специјализовани за узак сектор рада, а тадашње стање техничког нивоа југословенске привреде није пружало могућност да се они упосле на таквим пословима.

Још једна неправилност при евидентирању немачких и других стручњака била је у томе што су нека министарства имала копије склопљених уговора (тешка индустрија, електропривреда), а нека чак ни то (лака индустрија). Већина ресорних органа није имала целовиту евиденцију о платама и о другим трошковима у вези са запошљавањем стручњака (плаћање становања или прехране у хотелима). Тек су у неким случајевима министарства знала висину плата и других трошкова.[62]

С обзиром на очајно стање евиденције страних стручњака, Комисија државне контроле предложила је марта 1948. године низ активности. Министарство рада је задужено да до 1. јуна прикупи све уговоре о раду и за њих изда одобрења, а да до 1. јула заведе потпуну евиденцију и донесе начелна упутства какве обавезе и у којој висини може предузеће да преузме у уговорима, те да изда упутства представницима у Берлину и Бечу да могу ангажовати само стручњаке за које добију сагласност. Предложено је да МУП до 1. јуна од пограничних органа прикупи податке о броју стручњака који су ушли у ФНРЈ, да на основу тога сачини евиденцију и да локалним

60 Исто.

61 Исто.

62 Министарству електропривреде било је знано да је за једног стручњака издвајало плату од 12.000 динара месечно и још 16.000 за становање и исхрану у хотелу. У другом случају на једног немачког стручњака, сем плате од 9500 динара, трошено је још 10.000 за хотел. Исто.

властима изда прецизне директиве како се треба односити према њима и на који им се начин морају остварити уговором загарантована права. Такође, МУП је задужен да до 15. маја обавести сва дипломатско-конзуларна представништва да се стручњаци могу ангажовати и пребацивати у земљу само на основу сагласности Министарства рада. Коначно, свим савезним органима наложено је да до 1. јуна уведу евиденцију о страним стручњацима (са тачним подацима о запослењу, трошковима, смештају, исхрани), да од предузећа прикупе преписе уговора, спроведу ревизију размештаја, склопе уговоре са свима са којима то није учињено, заврше контролу правилног искоришћења и провере оправданост жалби стручњака о неправилном коришћењу.[63]

Дефинисањем поступака и метода при ангажовању страних стручњака марта 1948. године требало је да уведе ред и једнообразност. Утврђено је да сви органи заинтересовани за рад страних стручњака морају своје потребе да остваре у границама плана који одобрава Секретаријат владе ФНРЈ за персоналну службу. Захтеви су морали бити јасни (назив предузећа, врсте послова, специјалност и сл.) и могли су се подностити само за високо и средње образоване стручњаке. Послодавци су могли да одређују плату под условом да она не прелази висину плате домаћег стручњака. Ипак, остављена је могућност да се странцима дају веће принадлежности, с тим што је такву одлуку морао да потврди ресорни министар, а обезбеђено је да у периоду од највише три месеца, за који је требало утврдити способност, знање и залагање страног стручњака, он добија аконтацију.[64]

Стање с евидентирањем странаца ни почетком 1949. године није одмакло далеко. Привредни савет ФНРЈ је 2. марта констатовао да је потребно обезбедити преглед страних стручњака, с квалификацијама и подацима о запослењу, како би се на послу могли адекватно искористити, али и наградити. Закључено је да у Министарству рада и ресорима у којима раде странци треба обавити регистрацију (бројност, квалификације, посао који раде, награде), посебно издвојити високе стручњаке, стручњаке и КВ раднике (мајсторе), раздвојити службу Министарства рада на део који се брине о специјалистима и део који се стара о радницима, хитно сачинити пројекат прописа о регистрацији, снабдевању и награђивању страних стручњака и послати их ресорима, детаљно прегледати све уговоре и отказати оне који нису потребни, као и решити питање слања пакета и новца породицама.[65] Из запажања Привредног савета закључујемо да се државни систем заправо није темељно позабавио страним радницима и стручњаци-

63 Исто.

64 Исто.

65 *Zapisnici PS 1*, 703.

ма, мада су они већ више година били у великом броју присутни. Не само да су остала нерешена питања из корпуса права страних стручњака (слање пакета и новца, награђивање, снабдевање и др.), већ су остали нејасни и ефекти коришћења њиховог рада пошто нису у потпуности пребројани нити категорисани. Дакле, у јеку индустријализације земље и Петогодишњег плана, телу које је основано ради руковођења привредом и координације свих ресора у земљи, Привредном савету, није било познато да ли је страни стручни кадар, који је био солидно плаћен, делом и у девизама, правилно, односно на најбољи могући начин искоришћен.

Даља разрада регулативе о страним стручњацима, уобличена доношењем обухватних прописа о поступку ангажовања и о категоризацији из марта и априла 1949. године, требало је да резултира ефикасним евидентирањем. Међутим, већ је процес достављања информација о прописима трпео од мањкавости. Нови прописи су, скупа са обрасцем уговора о раду и обрасцем уговора о хонорарној служби, достављани министарствима рада република, која су их крајем априла проследила градским НО. Градским одборима стављено је у задатак да документацију доставе управама предузећа која су под њиховим руководством, као и оближњим среским НО, како би они доставили материјале својим предузећима.[66] У том поступном и успореном преношењу задатака с нивоа на ниво очекивало се да се прве заокружене информације (попуњени обрасци за први квартал) врате у републичка министарства до 25. маја 1949. године. Разумљиво је да се то није десило.

Залагања највиших органа да се евидентирање странаца на раду у Југославији обави у потпуности, да се спискови ажурирају, а све формалности у вези с уговорима коначно реше, нису уродила плодом. Како је у годишњем извештају навело Министарство рада НР Србије, у тој републици је током 1949. остварен само „непотпун преглед запослених стручних радника". У извештају се оперисало бројем од 3113 лица (међу којима 1116 фолксдојчера и 337 држављана СССР-а, бивших емиграната). Највећи број таквих радника није регистрован код органа рада, нити су са њима закључени уговори, иако је министарство „предузело мере да се положај страних радника регулише".[67] У условима промене општих прописа о странцима на раду, када је требало чинити нове евиденције, ревидирати спискове и утврђивати планове за наредни период, поново су се јављали исти проблеми неажурности и неблаговремености. С обзиром на то, и поред поразног призвука, заправо не изненађује превише сазнање да је још дубоко у 1950.

66 ИАН, НОГН, 1949. година, предмет пов. 61/49.

67 АС, МР НРС, (Г-232), Досије фонда, Годишњи извештај о раду за 1949. годину, стр. пов. бр. 4, [1950].

години Министарство рада саопштавало како „ни до данас нема употпуњену евиденцију стране радне снаге”.[68]

Како је и разврставање странаца у потрошачке категорије зависило од тачности и благовремености евиденција, то је и у тој области настало много тешкоћа. Предлози за разврставање каснили су, често су били некомплетни и неусаглашени са актом који је уређивао ту материју, па се Министарство са многима није сагласило. Готово по правилу то је министарство одређивало припадност запосленог нижој (неповољнијој) групи.[69] Категоризација ће, делом због диференцирања садржаја основних животних потрепштина на које су имали право сходно потрошачким картицама, а још више због великих промена које је донела у проценту уштеђевине која се могла слати породицама у иностранство, изазвати дубоке потресе у односу странаца и предузећа, односно југословенске државе. Смањење права страних упосленика при дозначавању девиза, које је код неких категорија било драстично, биће повод многобројеним жалбама, споровима, тужбама, поступцима пред инспекцијама и судовима, раскидима уговора, али и стварању веома неповољне слике о земљи домаћину.[70]

Погодности

Приходи

Основна зарада и додаци

Основе погодности на које су имали право упослени странци, иначе базичне погодности сваког запосленог, били су приходи. Плате и други видови зарада у Југославији после Другог светског рата, без обзира на власништво привредног субјекта, установе или организације регулисани су уредбама владе. У првом тренутку, од априла 1945, све плате у привреди регулисала је једна уредба, а централизовано је уређено и питање зарада, помало рогобатно званих *принадлежностима* државних и других јавних службеника савезног нивоа.[71] Тек од краја 1946, па током наредних годи-

68 AJ-17-9-9, пов. бр. 2323, 8. 7. 1947; AJ-11-90-295, Роковник са конференције погонских инжењера у Генералној дирекцији електропривреде НР Србије, 14 – 16. 3. 1949; AJ-50-119-242, пов. бр. 101, 28. 4. 1950; AJ-133-15-25, бр. 812, 9. 5. 1950; AJ-59-1-3, пов. бр. 287, 5. 7. 1950.

69 Било је и нешто супротних случајева. Разна акта у: AJ-25-156-411; AJ-25-169-442; AJ-25-170-442.

70 Министарство рада није сматрало да је акт о категоризацији узрок за бројне тужбе које ће се појавити, већ раније грешке послодаваца који нису достављали уговоре на одобрење, због чега „стечено право” на слање уштеђевине није коришћено. AJ-25-170-442, акт 8062/50-XIV-2, 25. 8. 1950.

71 Уредба о регулисању надница и плата радника и намештеника у државно-привред-

на, биће доношене уредбе које регулишу зараде појединих ресора, привредних области и делатности. Док је јединствена уредба о платама била једино мерило висине примања у привреди, радници су имали сатницу 6,5–11 динара за НК рад (зависно од разреда скупоће), 7,50–12,50 динара за ПК рад, 9–16 динара за КВ рад и 11–19 динара за нарочито квалификоване раднике, предраднике и пословође. Истовремено, месечне плате намештеника износиле су 1800–3000 динара за помоћно техничко, техничко и административно, 2400–4600 за ниже, више и самосталне помоћнике, 4600–6000 за посебне и опште руководиоце и више од 6000 динара за изузетне стручњаке, при чему су ти износи били мањи за 15% у другом, а за 30% у трећем разреду скупоће.[72] Просечне месечне плате радника биле су 1946. године између 2232 и 3.165 динара, док је административно-техничко особље примало од 2183 до 5214 динара, а за просечно покривање трошкова живота једног радника било је потребно око 3800 динара, без издатака за одећу, обућу, огрев, осветљење, културне потребе и издржавање породице.[73] Радничке плате у току 1947. године нису се битније промениле (сем у рударству, грађевинарству, војној индустрији и пољопривреди)[74]. До почетка педесетих година плате радника и намештеника забележиле су раст, па ће најниже порасти 20–40% (зависно од ресора), односно око 66% када су у питању погони опасни по здравље, док ће највише плате порасти у распону од око 30–60% за *уобичајене* погоне, па до 100% за нарочито квалификоване раднике, предраднике и пословође у небезбедној или штетној радној средини.[75]

ним и приватним предузећима, приватним установама и организацијама, *Сл. лист ДФЈ*, 24/45.

72 У јесен 1945. примања су коригована, па је сатница НК радника износила 9–11 динара, ПК радника 11–12,50, КВ радника 12,5–16 и пословођа, предрадника и нарочито квалификованих радника 16–19 динара, и то у местима првог разреда скупоће. У свим осталим местима те плате, као и раније дефинисане плате намештеника исплаћивале су се умањене за 10%. *Сл. лист ДФЈ*, 24/45 и 79/45.

73 Према обрачуну Државног статистичког уреда, минимални трошкови живота били су мањи и износили су за самце месечно 2232, а за четворочлану породицу 5198 динара. Р. Радић, н.д, 34–35.

74 Процечна надница рудара (која је била једна од највиших) износила је око 120 динара, док је у осталим гранама индустријским износила 110,50. Исто, 35.

75 Поређење и прорачун према: *Сл. лист ФНРЈ*, 28/47, 44/48, 74/48, 86/48, 6/49 и 62/50. С обзиром на недостатак и важност стручњака за развој индустрије и других области („окосница развитка и унапређивања"), рано је постало јасно да се таквом кадру принадлежности морају обезбедити на посебан начин, што је подразумевало одговарајући износ, а за сваки постигнут успех и посебне награде. АЈ-11-4-16, Предлог за седницу начелника, 10. 11. 1945.

Плате страних стручњака текле су, по правилу, од дана поласка из одредишта у иностранству.[76] У првим уговорима висина је утврђена у релативном износу (сходно платама домаћих стручњака). Ревизије с почетка 1947. године утврдиће их у фиксним износима, па ће то, услед страха од инфлације, изазвати подозрење.[77] Утврђивање релативне плате водило је неспоразумима које је требало решити након доласка у предузеће. Оно што је понуђено неретко се доста разликовало од обећања која су дали делегати у иностранству, а слично се десило након првобитне ревизије уговора (1947. године) када су у иностранству нереално уговорене плате сведене на стварну вредност. Услед многих притужби Министарство рада је сугерисало послодавцима да објасне страним стручњацима како плате уговорене у Берлину или Прагу не могу бити сталне, те да се висина плате одређују сходно стручној спреми (квалификацијама) и успесима у раду. Странцима је требало посебно напоменути да од њиховог залагања зависи висина плате и повишице којима су се у будућности могли надати.[78]

Плаћање које су неки странци очекивали (не сви) биле су дневнице током транспорта. Министарство рада било је у вези с тим експлицитно – дневнице нису припадале стручњацима јер нису предвиђене уговорима и стога што су путовање и исхрана били бесплатни. Ипак, има наговештаја да су биле обећане. Као потпору захтеву за исплату дневница неки немачки стручњаци навели су да су током путовања данима остајали гладни и да су трошили своја средства за исхрану. Иако је из извештаја познато да је у више наврата настајао озбиљан проблем за исхраном људи у транспортима из Берлина и мада су ти извештаји достављени Министарству рада, тај орган је сасвим неистинито одговорио: „Није познато да су стручњаци из Немачке остајали без хране по неколико дана”. Министарство је, напротив, тврдило како по приспећу стручњака у ФНРЈ „остаје храна за још неколико дана путовања, јер наша Војна мисија ФНРЈ у Берлину осигурала је исхрану целог транспорта добро.”[79]

76 Ако би транспорт каснио, што се повремено дешавало (нпр. услед квара аутобуса, септембра 1946), плата је текла од трећег дана пре последњег термина предвиђеног за полазак (без обзира на стварни полазак). AJ-11-5-19, допис инж. В. Шола, 3. 2. 1946.

77 AJ-25-87-219, Извештај правног референта М. Пухара, 15. 4. 1947.

78 Министарство је оставило могућност да се изузетно најнеопходнијим и најангажованијим стручњацима оставе високе плате. AJ-25-87-219, пов. бр. 1299, 13. 6. 1947. Преглед плата, премија и др. видова зараде у *Жељезари Зеница* види у: AJ-106-92-117, прегледи плаћања страних стручњака, 1947.

79 AJ-25-87-219, Извештај правног референта М. Пухара, 15. 4. 1947.

Зависно од квалификација, радног места, посебних задатака и других фактора, плате странаца у Југославији кретале су се у широком опсегу. Најниже су износиле 3000–4000, многе су се кретале у распону 6000–8000, високе су вредноване са 10.000–12.000 динара, а било је и осетно виших. Са ванредним примањима разлика је бивала још већа. Неретко су примања странаца премашивала примања југословенских колега, па и плате руководилаца предузећа у неким су случајевима знатно заостајале.[80]

Веома заслужни стручњаци били су повремено новчано награђивани, нарочито код завршетка крупнијих послова. Премије након важних конструкционих подухвата (израда специјалних машина) или израде елабората биле су саставни део допунских уговора,[81] а постојале су и годишње награде. Премије су исплаћиване сходно стеченим условима и имале су различиту вредност. Било је примера да као годишњу награду странац добије 20.000–30.000, или 50.000–70.000 динара.[82] Међутим, за конкретне пројекте следовале су сразмерно веће исплате. Конструктор Густав Валтер, пореклом из ЧСР, награђен је октобра 1948. двадесетоструком месечном бруто платом, без икаквих одбитака, с тим да се одобри достављање половине износа породици. Такав предлог дала је посебна комисија Савезне металне индустрије након што је Валтер у фабрици *Иво Лола Рибар* у Железнику израдио нацрт специјалне брусилице за производњу висококвалитетног брушеног челика. Висока награда образложена је уштедама које ће се постићи Валтеровом машином. Два и по пута слабија машина коштала би у девизама колико и његова у динарима (како је црној металургији био потребан капацитет 10 таквих машина, чија је цена била 4.000.000 динара, за набавку слабијих шведских машина, у количини од 25 комада, морало би се издвојити 13.750.000 девизних динара). На такав предлог није би-

80 Висина личних примања може се видети у свим фондовима ресорних органа, посебно у персоналној грађи и актима који се односе на план и расподелу зарада. Плате директора предузећа за електрификацију у БиХ у 1949. години биле су од 4200–4500 динара (са звањима техничара) и до 5400–6200 динара (са звањима виших индустријских инжењера). Директорима је сем зараде могао још припадати функционерски додатак (800–1300 динара) и лични додатак (500–1500 динара). Зависно од додатака укупна зарада могла је износити од 4500 до 7900 динара. AJ-11-113-350, VIII бр. 15937, 13. 5. 1949.

81 У чл. 4. допунских уговора стајало је, уз остало: „Исплате награда и премија вршиће се по прописима који важе за службенике – држављане ФНРЈ." Тај пропис је био Правилник о премијским додацима службеника индустријских предузећа савезног значаја, запослених у производњи, *Сл. лист ФНРЈ*, 56/49; AJ-108-4-12, распис бр. 702, 20. 1. 1950.

82 AJ-24-43-110, Предлог за премије немачким стручњацима, 1949.

ло примедби.[83] Нешто доцније инж. Паул Царников за потребе Железаре *Смедерево* израдио је, за мање од пет месеци, према допунском уговору у слободно време, нацрте механичког уређаја загревне пећи за лимове (52 цртежа), за шта је награђен са 50.000 динара.[84] С друге стране, инж. др Г. Ф. Драт добио је свега 10.000 динара мада је иницирао конструкцију новог типа реверзираних справа за реверзирање плина и ваздуха у високој пећи челичане у Зеници, која се показала успешнијом од било ког другог типа такве справе у свету.[85]

Међутим, премије су понекад биле предмет притужби. Дешавало се да се систем награђивања, услед небриге руководилаца, неправилно користи, што је доводило до „смањивања радног елана”, па и давања отказа.[86] Такође, награђивање је различито тумачено у разним привредним органима. Тако је рад инж. Рихарда Форста, кога је Главна дирекција савезне индустрије мотора *позајмила* Генералној дирекцији савезне металне индустрије ради прегледа калионице *Југоалата* и састављања извештаја, вредновао на два начина. Орган металне индустрије сматрао је да инжењера треба наградити само за писање извештаја, који је састављан у слободно време (документ од 18 страна, процењено је, рађен је 30 часова, што по цени од 50 динара на сат износи 1500 динара), а путовање из Београда за Нови Сад, бављење и рад тамо исплаћени су кроз плату, дневнице и трошкове службеног путовања. Супротно мишљење имала је дирекција индустрије мотора: Форст је на основу прегледа калионице дао научни елаборат (пројекат за преправку), а не извештај, и обавеза рада према уговору претпоставља само рад у предузећу где је намештен, док се сви други радови морају хонорисати према вредности или према договору. Како је рад садржао 1,12 штампаних табака описа и 0,5 табака нацрта, а како се „најобичнији елаборат плаћа мин[имално] 4500 дин. по штампаном табаку, то би овај елаборат најмање стајао динара 7300”, што значи да је његов рад требало наградити 3–4 пута већим износом.[87]

Обећане премије нису увек биле исплаћене. Стручњак за истраживање нафтних поља, Аустријанац др Курт Колман, био је у Југославији заробљеник. Због искуства упослен је на истраживању нафтних поља Мославине. Годину дана након повратка у домовину, крајем 1949, у писму југословенском колеги, проф. Јосипу Огулинецу, радо се сећао времена проведеног на раду у Генералној дирекцији за нафту и плин, у којој је, захваљујући њему,

83 AJ-16-4-4, предмет 14898/1948.

84 AJ-106-40-60, Оцена рада стручњака Паула Царникова, II–VIII 1949.

85 AJ-106-25-43, бр. 5343, 15. 2. 1949.

86 AJ-16-25-28, пов. бр. 1308, 2. 11. 1948.

87 AJ-108, Персонално, 4, Страни стручњаци (A–З), предмет 561/1948–1949.

имао „радни комфор", безбрижан и слободно организован рад. Прве бушотине на налазишту *Мрамору*, како је навео, показале су се позитивним, па му је министар рударства Бане Андрејев у два наврата 1948. године, пред сведоцима, обећао премију у случају проналаска нафте, без обзира где се Колман тада буде налазио. За стручњака обећање је имало званични карактер и није било везано „за персону министра". Међутим, ни након више месеци од почетка производње на *Мрамору* награду није добио, па је замолио колегу који познаје његов рад у ФНРЈ да се заузме пошто у Европи нема пуно лежишта нафте која су пронађена „с тако јефтиним средствима".[88] Извори, међутим, не потврђују да је до исплате дошло.

На неисплаћене премије жалио се августа 1949. професор техничког факултета у Бечу, др инж. Карл Петер, запослен у Železarni Guštanj. Сем премија, жалио се и на неискоришћене дане годишњег одмора и ненамирене трошкове за оштећен намештај, сломљену керамику и стакло приликом транспорта у Југославију. *Спор* је трајао месецима, па се Петер обратио делегату Министарства рада у Бечу, Х. Ватовцу, претећи да ће тражити помоћ владе Аустрије. Пошто је Петер био важан за даље проналажење аустријских стручњака и набавку литературе, Ватовац је почетком децембра 1949. ургирао у Министарству тешке индустрије, које се *удостојило* одговора тек средином марта 1950. године. Побијало је Петерове наводе тврдећи да су премије исплаћене, да је део годишњег одмора користио радећи на Загребачком велесајму по изричитој жељи министра (који није дозволио плаћање пројекта пошто павиљон министарства није отворен), као и да је покућство поправљено о трошку послодавца, а да за сломљену керамику и стакло не сноси кривицу. Неиспуњене обавезе пратио је не само више месеци закаснели одговор, већ и бахат и надмен став послодавца.[89]

Други који су залагали на раду, а нису били врхунски стручњаци, могли су се надати посебном месечном личном додатку. Виши индустријски техничар Вилхелм Домке је у конструкционом бироу Главне дирекција савезне индустрије мотора поред плате од 4500 динара добијао у другој половини 1948. и месечни додатак од 400, а 1949. године од 700 динара.[90]

88 Испитивања на *Мрамору* нису коштала пуно више него двомесечне дневнице за Колмана – односно око 12.000 динара, јер лоцирање бушотине је завршено само на основу геолошког картирања, без геофизичких испитивања и истражних бушотина. АЈ-19-211-1789, Писмо др Колмана, 6. 11. 1949. Колман је био геолошки стручњак светске класе. Његову сажету биографију и научну библиографију види у: Robert Janoshek, „Kurt Kollmann, 13. 3. 1915–27. 9. 1982", *Mitteilungen der Österreichischen Geologischen Gesellschaft*, 76, Wien, 1983, 325–329.

89 АЈ-25-157-415, пов. бр. 6625, 23. 12. 1949. и 20. 3. 1950.

90 АЈ-108, Персонално, ф. 4 (А–З), решења на име Домке Вилхелм, 1947–1949.

Маја 1948. године деветоро запослених у Жељезари *Зеница* добили су због залагања и успеха у раду осетно веће месечне додатке од 1000 до 2000 динара и то ретроактивно,[91] а признати стручњак за електропривреду, В. Шол, запослен у Институту за електропривреду, Загреб, имао је јануара 1949. плату од 7000 и додатак од 1500 динара.[92] Значај тих средстава показује поређење са додацима руководилаца. Лични додаци појединих директора предузећа Генералне дирекције електропривреде БиХ у мају 1949. године износила од 500 до 1500 динара, с тим да није свима одређен такав вид зараде.[93] Иако лични додатак није био обавезна ставка, онима који су га примали постајао је важан, па су се брзо јавиле реакције стручњака због његовог опорезивања. Међутим, Министарство финансија је још јула 1947. назначило да се све исплате тог типа као „лични додаци за изванредан рад” опорезују.[94]

Већина породица странаца уговорно обавезаних на вишегодишњи рад остала је у својим земљама. То је отворило питање да ли стручњаци имају право на додатак за одвојени живот. Да би се уклониле дилеме, октобра 1947. Министарство рада је појаснило да „право на додатак за одвојени живот страним радницима и стручњацима” не припада, осим радницима из Зоне А СТТ.[95] Међутим, није редак случај да руководиоци предузећа широм Југославије, па и неких синдиката (у Србији), нису знали шта Зона А подразумева, па су свим запосленим Италијанима (из зоне и из Италије) плаћали накнаду за одвојени живот. Тешкоћа је настајала када би таква лица прешла у предузећа у којима се знала актуелна политичка географија. Појава је била толика да је Министарство рада морало крајем 1947. упутством да разјасни питање исплате накнаде за одвојени живот радницима из Зоне А. Прецизирано је да исплата припада само онима чије су уже породице остале на подручју зоне.[96] Међутим, има у архивској грађи инди-

91 Најзначајнији међу њима, инж Макс Рајнхарт, добио је највећи износ додатка и ретроактивну исплату од 1. 1. 1948. године. AJ-16-23-28, перс. пов. бр. 422, 18. 5. 1948.

92 AJ-11-142-439, Преглед службеника, 3. 1. 1949.

93 Директорима је, додуше, углавном, припадао и тзв. функционални додатак, који се у овој дирекцији кретао између 800 и 1300 динара. AJ-11-113-350, VIII бр. 15937, 13. 5. 1949.

94 AJ-106-107-135, бр. 22542, 3. 8. 1947; AJ-16-23-28, Подсетник актуелних питања са немачким стручњацима, s.a.

95 АС, ПК НРС, ф. 119 (Г-29), пов. бр. 2816, 17. 10. 1947. То питање биће коначно уобличено упутством о поступку ангажовања пов. 1905/49. AJ-25-155-410.

96 Дефинисани су и чланови уже породице: 1) брачни друг, 2) брачна, ванбрачна и усвојена деца и пасторчад до навршених 17, односно 23 године живота ако похађају школу, а ако су због телесне и душевне мане неспособни за привређивање, док

ција да су поједина предузећа, која су неосновано исплаћивала додатак за одвојени живот, након интервенције Министарства рада преименовале то плаћање у додатак на стручно залагање (*лични додатак*). За странце разлика је била само у томе што је прво плаћање било ослобођено пореза, а на друго се плаћао (у просеку 150–200 динара), а што је то било грубо кршење прописа мало се ко осврнуо.[97]

Трансфер уштеђевина

Могућност слања уштеђевине породицама у домовину махом је била саставни део уговора страних стручњака, али та је област дуго била нормативно непрецизирана.[98] Иако део већ бројних закључених уговора, клаузула о слању уштеђевине у Немачку привремено је суспендована актом Министарства финансија од 27. априла 1947 (док се не проучи питање финансијског пословања ФНРЈ у Немачкој). Тим поводом ресорима је поручено како је потребно „да на одговарајући згодан начин" укажу немачким стручњацима на ту чињеницу.[99]

Финансијски ефекти те обавезе и њено правно (пре)компоновање изазивали су, о чему је делимично било речи, доста потешкоћа у комуникацији између послодаваца (од директора предузећа до министара) и страних стручњака. Међутим, то право нису користили сви стручњаци (поједини су имали потребу само за слањем пакета), а неки су га слободно тумачили (дипл. инж. Хелмут Герке тражио је да се уштеђевина уместо породици у Немачкој шаље сестри у Швајцарској, али да породица настави да прима потпору Војне мисије у Берлину).[100] Услед закаснелог нормирања у пракси се јавила читава палета процената уштеђевине и других плаћања (потпора војних мисија), која су реализована или су очекивана, а пошто нису испуњена постала су предмет спора. У лето 1947, када је већ преко 8000 странаца (стручњака *споља*, *ослобођеника*, *колективних* радника из Мађарске,

---

та неспособност траје и 3) отац и мајка радника који су због старости и болести неспособни за рад. AJ-25-15-48, предмет пов. бр. 5541/1947–1948.

97 AJ-16-23-28, пов. бр. 177, 26. 5. 1948.

98 О томе види: *Стање у послератној Југославији и правни оквир за ангажовање странаца*, *Правни оквир ангажовања, рада и боравка страних стручњака*, *Правне норме намењене страним држављанима на раду у ФНРЈ, Примена прописа о категоризацији, правима и обавезама и њихова даља разрада.*

99 AJ-17-97-97, пов. бр. 973, 15. 5. 1947.

100 AJ-11-24-69, акт *Предузећа за електрификацију истока*, бр. 416, 20. 1. 1947. Од 40 немачких стручњака у Генералној дирекцији црне металургије током 1948. године свега је неколико њих користило право на слање уштеђевине. AJ-106-107-135, бр. 35805, 10. 11. 1948.

радника из Италије и зоне А СТТ) било ангажовано у ФНРЈ (а рачунало се до краја године са 1600–1700 нових) Министарство финансија коначно је одобрило Народној банци да може од предузећа примати динаре и дозначавати их у Немачку (од августа) и Аустрију (од септембра), у суми од 50% зараде,[101] а тек у новембру 1947. уведена је пракса да Министарство финансија буде обавештено о броју страних радника и да се саглашава на слање дознака у иностранство.[102]

Уштеђевине су понекад у иностранство трансферове кришом. Почетком 1948. године Генералној дирекцији црне металургије били су за зидање Сименс-Мартинових пећи хитно потребни стручни радници из Трста, па им је дато обећање да ће се породицама исплаћивати део зарада. Међутим, како питање није уређено званично (у сарадњи са америчким окупационим властима), одлучено је да се илегално унесе 2.000.000 лира које би расподелио повереник дирекције Антон Мартеланц.[103] Пошто таква пракса није била одржива, то што уштеђевина није била испоручена, скоро пола године толико је разљутила тршћанске зидаре да су масовно почели да напуштају посао и да се враћају.[104]

Разне запреке поводом слања уштеђевина, укључујући и захтев за добијање девиза приликом напуштања Југославије, представљале су један од најкрупнијих извора неслагања власти и страних стручњака. Хронични мањак девиза у државној каси водио је ка све већим ограничењима у трошењу. Бројна кашњења у одобравању уговора (нових и ревидираних), услед чега су поједине привилегије суспендоване, међу којима и право на слање уштеђевине, само су доливала уље на ватру незадовољства. Управо је то давање, па потом редуковање и коначно укидање (некима) права на трансфер уштеђевина оставило најлошији утисак и изазивало најжучнију реакцију, па не чуди што је у архивској грађи остало много молби, захтева, приговора и притужби страних стручњака, информација о судским поступцима, па и реакција страних дипломатских представништава на заштити права својих грађана. Неки странци су нашли задовољење, многи не, ме-

101 AJ-50-119-242, акт Министарства рада, пов. бр. 2300, 1. 8. 1947; AJ-17-97-97, пов. бр. 2587, 23. 8. 1947; AJ-11-33-97, пов. бр. 785, 1. 10. 1947.

102 AJ-50-119-242, предмет III бр. 5683/1947. Примери захтева Народној банци за слање дознака у иностранство и захтева Министарству финансија за одобрење у AJ-106-107-135; AJ-25-87-219.

103 AJ-106-61-83, пов. бр. 549, 12. 2. 1948.

104 У једном извештају каже се како у „Трсту неће нико ни да слуша да иде на рад у Југославију“ што због проблема око испорука уштеђевина што због непријатности које су породице доживљавале. Таква ситуација погодовала је *реакционарним листовима*, а претила је опасност и да повереник Мартеланц буде ухапшен. AJ-106-82-106, акт Železarne Jesenice, 13. 5. 1948.

ћутим, формално гледано, југословенски послодавац је заправо често излазио из оквира правног понашања, једнострано онемогућавао извршење обавеза или их на друге начине умањивао или анулирао.[105]

Непрецизност у дефинисању појма уже породице, питање поступања у случају када је само део породице у ФНРЈ, ревизије уговора, а посебно она из 1949. године која је масовно зауставила слање уштеђевина (августа и септембра готово да није било дознака), озбиљно су ометали исправно коришћење права на трансфер уштеђевина.[106] Томе се могу додати немар администрације, нефлексибилно тумачење прописа, али и *комотно* понашање стручњака. Зуботехничару, Аустријанцу Јозефу Ридереру, запосленом од септембра 1948. у амбуланти ГНО Краљево (Ранковићево) уговор „није саображен са прописима" готово две године након потписивања, па је тек на интервенцију Политичког представништва Аустрије у Београду дозвољен трансфер уштеђевина. Када је коначно одобрено слање по 5000 динара месечно, стручњак је „одустао да шаље новац својој породици".[107] Један од највећих и најкориснијих стручњака који је у то време радио у Југославији (октобар 1946 – октобар 1950), инж. Хелмут Герке, пројектант бројних термоелектричних постројења и учитељ многих младих инжењера и техничара није, пак, имао од чега да одустане. Његову молбу за накнаду дела неискоришћених трансфера (а из разних разлога био је чак током 22 месеца у немогућности да шаље уштеђевину) Министарство рада је одбило, изговарајући се да таква обавеза није преузета уговором и још се позивајући на низ ситнијих ванугоборних уступака који су њему учињени током рада у Југославији (могућност слања дела уштеђевине у Швајцарску, мада Герке није био њен држављанин, потом преусмеравање уштеђевине ка Западној Немачкој и коначно, омогућавање да му се у ФНРЈ доведе друга жена, вероватно након развода).[108]

Међутим, није се захтевима стручњака увек стајало на путу. Добро образложени захтеви за ванредни трансфер наилазили су на разумевање. У Руднику *Трепча* је од новембра 1947. радио рударски геолог др инж. Мартин Донат. Имао је право на месец дана одмора за сваку годину рада. Пошто је 1949. наговестио да би наредне године користио одмор у Немачкој, у предузећу је предложено да искористи оба годишња одмора (2 месеца).

105 Таква документа могу се наћи у готово свим фондовима ресорних органа који су имали стране раднике, а нарочито у Министарству рада ФНРЈ. Пример дела таквих извора у: АЈ-25-164-438.

106 АЈ-25-25-217, пов. бр. 3600, 3. 5. 1948; АЈ-25-164-438 и 25-165-438, разна документа, 1948–1950.

107 АЈ-25-165-438, предмет 6110/1950.

108 АЈ-25-166-438.

Када је Донат поднео молбу за коришћење одмора испоставило се да је његово присуство на послу неопходно: „задаци који се постављају пред њега толико су обимни и везани са роком да га ми никако не би могли пуштати на годишњи одмор, а нарочито не ове године кад су постигнути добри резултати истражних радова код рудника Радуша за хромну руду и код рудника Мајданпек где су претежно његовим знањем и истрагама откривене веће количине бакарне руде”. Донат је пристао да одустане од одмора за 1949. годину, с тим да се трећина компензације у новцу за неискоришћени одмор дозначи породици у Немачку, што је прихваћено.[109]

Неким се ванредним захтевима за трансфер уштеђевина излазило у сусрет само делимично. Стручњак Генералне дирекције металургије ФНРЈ, др инж. Франц Шиха, тражио је априла 1950. године, пред повратак у Немачку, у коју се враћао са још шест чланова породице, дозволу за трансфер 36.000 динара. Тај износ производ је једногодишњег кашњења у одобрењу уговора (за то време није слао по трећину месечне плате од 9000 динара), а молбу је још правдао чињеницом да у Немачкој нема средстава и да ће по повратку запасти у велику неприлику. У међувремену породица Шиха је нарасла (месец дана раније родило се још једно дете). Захтеву није одговорено у потпуности, али омогућено је слање 20.000 динара, а при обрачуну путних трошкова *урачуната* је и беба, мада се тај „случај није могао приликом планирања [девиза] предвиђати”.[110] Међутим, Вилхелм Шол, признати стручњак за електропривреду, добио је тек уз помоћ адвоката одобрење за ванредно слање 48.000 динара (тражио је 80.000 на име неискоришћеног права од фебруара 1949. до јуна 1950. године). За *застој* Шол је кривио послодавца, али Јавно тужилаштво је утврдило да је одговорност на стручњаку, који није хтео да потпише ревидирани уговор, односно захтевао је да се у њега унесу све клаузуле које су биле у уговору из 1946. године. Међутим, до тог сазнања дошло се тек пошто је исплата обављена.[111]

Коначно, питање трансфера уштеђевина могло је постати проблем и из нехотичних разлога. Од момента је уведен трансферни лист (1949), он се налазио у поседу стручњака. Могло се догодити, а и догађало се, да се затури или изгуби. Хемичар-аналитичар Хелмут Лаубе, који је од средине 1949. године радио у *Осијечкој љеваоници жељеза и творници стројева*, након неколико дана изгубио је *неискоришћену* дозволу за слање новца. Мада је важио само уз лични документ, уз молбу за издавање новог трансферног листа, Лаубе је поднео копију службеног листа НР Хр-

109 AJ-25-165-438, предмт бр. 3559/1950.

110 AJ-25-165-438, предмет бр. 4587/1950.

111 AJ-25-166-438, Дозвола за трансфер новца за инг. Шола, акти бр. 7294, 13. 7. 1950, 8465, 4. 9. 1950, 8444, 7. 9. 1950, 25. 9. 1950. и 23. 10. 1950. и 1119, 9. 2. 1951.

ватске, *Народних новина*, у којем је изгубљени трансферни лист оглашен неважећим.[112]

Проблем са трансфером уштеђевина доводио је до сталног пребацивања одговорности, па су многи стручњаци почели непосредно да се обраћају (писано, па и лично) Министарству рада ФНРЈ. Како већина није прихваћена, код стручњака се стварало незадовољство, беспотребно се трошило време и чинила се штета читавој друштвеној заједници. Стога је Министарство рада тражило крајем априла 1950. године да се сви ресорни органи и њихове установе и предузећа упознају са начином добијања одобрења за трансфер уштеђевина и замену новца приликом напуштања ФНРЈ и да о томе обавесте стране стручњаке, а поентирано је одлуком да се за све молбе стручњака убудуће наплаћују таксе.[113]

Осигурање

Социјално осигурање

Сагласно општим прописима и одредбама уговора на основу којих су радили у Југославији, страни радници и стручњаци били су осигурани. Осигурање је обављано по прописима Закона о социјалном осигурању радника, намештеника и службеника, а не прописа о осигурању државних службеника, без обзира на место рада. На основу осигурања стручњацима је припадао додатак на децу који је, сагласно Правилнику о додацима за децу радника и намештеника, исплаћивао послодавац. Како је уговорени износ плата био истовремено и бруто и нето износ (у уговорима је наведен као бруто, али није био оптерећен порезима и социјалним давањима, па је исплаћиван у пуној вредности), то је трошкове осигурања сносио послодавац (28% плате). Тешкоћа је настала око евидентирања таквих плаћања пошто закон није предвидео да бруто и нето износи буду исти, међутим, на иницијативу Генералне дирекције црне металургије, како се не би радила фиктивна калкулација (додавање на плату по уговору 28% ради фингирања бруто плате), Државни завод за социјално осигурање одобрио је изузетак у поступању.[114]

Било је послодаваца који су, под дејством једне ноте МИП-а Бугарске из јуна 1946. године, сматрали да бугарски ветеринари уплате за пензиони фонд дају директно заводу своје земље. Како је то створило конфузију у

112 AJ-25-165-438, молба Министарству рада, 17. 1. 1950*; Narodne novine*, *Službeni list Narodne Republike Hrvatske*, br. 17/1950.

113 AJ-41-622-977, акт Министарства рада бр. 4620/50-XIV/2, 17. 4. 1950.

114 *Сл. лист ФНРЈ*, 65/46 и 100/46; AJ-11-46-155, пов. бр. 260, 19. 1. 1948 (исто и у: AJ-31-67-95); AJ-106-107-135, бр. 19231, 9. 7. 1947. и предмет 20094/1947.

Министарству пољопривреде и подручним предузећима Државни завод за социјално осигурање потврдио је септембра 1947. године да је слање дознака по том основу само у његовом делокругу, а да се модалитети уређују са одговарајућим бугарским пензионим фондом, те „да у то питање не могу улазити установе код којих су ти ветеринари упослени.”[115]

Колективна осигурања, попут мађарских грађевинара 1947. године, стварала су тешкоће у оперативном извршењу обавеза и током плаћања. По *утаначењу* с Мађарима, сем радника, били су здравствено осигурани и чланови породица. Утврђено је да ФНРЈ за њих плаћа извесни паушал који се израчунавао на веома компликован (и у крајњем нетачан) начин због мноштва варијабила, неконтролабилности у прикупљању података и коришћења већег броја (неусклађених) прописа двеју држава.[116]

Осигурање стручњака ангажованих у иностранству првобитно је текло од дана ступања на рад. У пракси се дешавало да се неки стручњаци током путовања разболе, па и да се лече у болници. Како нису могли бити пријављени у социјалном осигурању, поставило се питање ко ће покрити трошкове њиховог лечења. Да би се избегли такви случајеви, Министарство рада је 5. фебруара 1948. године обавестило све органе да је потребно убудуће пријављивати стране стручњаке са даном њиховог поласка из иностранства (откад им је текла и плата).[117]

Више немачких стручњака молило је послодавца, Министарство рударства ФНРЈ, да се постара да им након повратка у домовину немачке власти узму у обзир уплате за социјално осигурање. Како је питање задирало у прерогативе друге земље и имало политичку *тежину,* није се могао дати другачији одговор него да урачунавања времена проведеног у ФНРЈ у социјални *стаж* не може бити уређено једнострано, већ међудржавном конвенцијом, која се, међутим, није могла закључити пре потписивања мировног уговора.[118] Конвенције о социјалном осигурању биле су важне и за инверзан случај – признавање страног социјалног осигурања у стаж осигурања у ФНРЈ. За закључење конвенција, међутим, било је потребно време, стабилан систем социјалног осигурања у разним државама (што у другој половини четрдесетих година није био случај) и политичка воља. Без признавања страног осигурања, лица која су радила у ФНРЈ нису могла да користе давања за случај болести, трудноће и порођаја за која се захтевао дужи (шестомесечни) стаж. Како се странцима не би ускратила материјална

115 AJ-25-17-53, предмети бр. 4466/1946–1947. и бр. 13608/1947.

116 AJ-25-17-53, пов. бр. 1969, 4. 7. 1947.

117 AJ-25-86-218, пов. бр. 1003, 2. 2. 1948.

118 AJ-25-105-272, предмет бр. 1795/1948.

помоћ за зубне и друге протезе, посебне справе за лечење, пороћаје и сл., током 1948. године одвијала се опсежна преписка између органâ за социјално осигурање, рад, законодавну делатност и спољне послове. До краја јула уобличен је став да је ту материју потребно уредити међудржавним конвенцијама, али до тада, како ангажовање странаца не би трпело, требало је уговорима обухватити сва питања са сваким стручњаком понаособ, па и повластице из области социјалног осигурања, које би се признале (ако је то у интересу ФНРЈ), а да се тиме не условљава реципроцитет.[119]

Питање реципроцитета постављено је 1950. године, када је ступио на снагу нови закон о социјалном осигурању радника, службеника и њихових породица.[120] Отворено је питање исплате материјалних обезбеђења стечених на основу социјалног осигурања по повратку стручњака у земљу. Закон је био јасан и подразумевао је поштовање реципроцитета (исплате су омогућене држављанима земаља које су исте такве исплате давале Југословенима). Међутим, процењено је да такав став штети даљем ангажовању странаца и да је у политичком смислу *нецелисходан* (ускраћивање већ стечених права). Тако је у садејству савезних органа за социјално старање, законодавство, финансије и иностране послове и Јавног тужиоца, јуна 1950, предложено решење којим се „страним држављанима, који су као отпуштени ратни заробљеници или страни стручњаци, добровољно по ослобођењу остали у нашој земљи или су у њу дошли као стручњаци да раде на обнови земље и изградњи социјализма могу исплаћивати материјална обезбеђења стечена на основу социјалног осигурања и по повратку у њихову земљу или у државу ранијег сталног боравка, без обзира да ли држава у којој су се населили једнако поступа са држављанима ФНРЈ." Међутим, изгледа да такво решење није формално усвојено због законом дефинисаног *реципроцитета*, али је сугерисано да послодавци у оправданим случајевима могу поступати у његовом духу.[121]

Болест и лечење

Сходно одредбама закона о социјалном осигурању страним радницима и стручњацима, као и присутним члановима породица, припадала је бесплатна лекарска помоћ, лекови и медицинска помагала, материјална

119 АЈ-25-105-272, бр. 1626, 27. 1. 1948, 4986, 22. 3. 1948, предмети бр. 6597/1948 и бр. 9313/1948, бр. 11122, 21. 7. 1948, предмет бр. 11693/1948.

120 Члан 7. потврдио је да страни држављани запослени у ФНРЈ „као радници или службеници у државним, задружним и друштвеним предузећима и установама осигурани су и имају иста права на основу социјалног осигурања као и држављани ФНРЈ." *Сл. лист ФНРЈ*, 10/50.

121 АЈ-25-165-438, предмет 6379/1950.

надокнада, стационарно лечење у болницама и установама за рехабилитацију.[122] Иако је наплата трошкова медицинског третмана у случају болести уређена актом о социјалном осигурању, ипак је већи број странаца који су се налазили на болничком лечењу остао *дужан*, односно њихов боравак у болницама није наплаћен. Мада није јасно како је до тога дошло, Комитет за заштиту народног здравља је утврдио да је од ослобођења до краја 1948. године остао дуг за болничко лечење 3886 страних држављана, у износу од преко 8.830.000 динара (у тај број су укључени су и трошкови за 1877 избеглица из Грчке и 389 лица из СТТ). Тако је преко 1600 странаца лечено у болницама без намирења трошка, мада је број лечених чији су трошкови плаћени био, судећи по духу документа, знатно већи.[123]

Дешавало се да током рада у ФНРЈ страни стручњаци и *ослобођеници* тешко оболе, а да неки послодавци покушају да то пренебрегну. Телеграфиста Ханс Хајнрих, који је стекао слободу након изјаве за останак на раду, задобио је баш пред потписивање уговора тешку срчануману. Његов захтев за лекарским прегледом директор рудника *Ртањ*, у који је распоређен, одбио је и 21. фебруара 1948. године закључен је уговор. Сутрадан је Хајнриха прегледао руднички лекар и констатовао потпуну неспособност. Како је у међувремену отпуштен из логора, Хајнрих се почетком марта упутио у IX Одељење МУП-а у Београду. Од предузећа је захтевано изјашњење и лекарски налази, а два месеца касније, након поновног доласка у Београд, Хајнрих је послат у 4. заробљенички логор у Београду где је још неколико месеци чекао на разрешење проблема, раскид уговора и одлазак кући.[124]

Пакети и писма

Странцима на раду у Југославији било је омогућено слање пакета. Та могућност спадала је у корпус понуда које су делегати у иностранству давали при првом контакту и била је део предуговора. Како је регулатива каснила за *праксом*, а координација између државних органа хронично мањкала, то су приликом слања (или покушаја слања) пакета стручњаци наилазили на препреке. По правилу, страни стручњаци су током преговора о ангажовању нарочито инсистирали на клаузули о слању пакета. Тешко

122 Изузев породица мађарских грађевинара и металаца, запослених на основу колективних уговора, које су то право остваривале у својој земљи.

123 Трошкови нису плаћени за 496 Немаца (махом заробљеника), 462 Италијана, 127 Аустријанаца, 117 Совјета (угласвном бивших емиграната), 108 Мађара, по 95 Чехословака и Бугара, 51 Албанца, 33 Румуна, 23 Пољака и по неколико Американаца, Француза, Холанђана, Швајцараца и Британаца. АЈ-31-80-110, бр. 2750, 27. 4. 1949.

124 АЈ-25-152-404, предмет пов. бр. 5993/1948.

привредно стање, ограничено и нередовно снабдевање у земљама одакле су страни стручњаци долазили (нарочито у Немачкој) давали су значај слању прехрамбених производа и робе широке потрошње. Како је и у ФНРЈ прехрањивања становништва било отежано и на рационисаном снабдевању, њен је интерес био да ту могућност ограничи. Међутим, и поред супротстављених интереса, модел обострано прихватљивог решења био је могућ и формално је успостављен омогућавањем слања пакета једном месечно у количини од 10 кг. Тешкоће ће настати изван регулаторног поља – у сфери праксе, услед спољашњих околности и непоштовања прописа. Олака обећања, непоштовање рокова, отежан саобраћај, грешке при адресовању, непрофесионализам транспортног предузећа, спорост у дистрибуцији, а доцније и опструкција у појединим, тада већ непријатељски расположеним земљама Истока, повремено су претварали слање пакета у извор озбиљног неразумевања између стручњака и предузећа (државе), па и отвореног сукоба, укључујући и раскид уговорних обавеза.

Проблеми са слањем пакета појавили су се још 1946. године. Делегати у Немачкој обећавали су превише и у предуговорима су се нашле одредбе које се нису могле остварити (неограничена маса пакета и количина намирница, неодређена динамика слања и сл.). Дошавши у земљу, стручњаци су почели да спремају пакете и да врше притисак на МИП да их испоручи. Они који су били у Београду чак су лично доносили и остављали пакете Одсеку за пријем и експедицију поште, а за оне у унутрашњости то су чинила предузећа. Тиме се наметала обавеза том министарству да од Министарства спољне трговине обезбеди извозне дозволе и контролише садржај пакета, што није било у његовом делокругу. Такође, МИП се претварао у транспортну службу и наметани су му шпедитерски и послови царинског посредовања, што је тек излазило из оквира ресора.[125] Пакетима у магацинима МИП није посвећена довољна пажња, често су тамо дуго стајали и док би стигли до посредника за дистрибуцију, Одељења за ангажовање Војне мисији у Берлину, храна би се покварила. У међувремену чланови породица су, очекујући пакете, опседали Војну мисију и друга представништва ФНРЈ, жалили се због кашњења и тражили бржу испоруку, а посебно велико незадовољство следило је када би биле достављене покварене намирнице.[126]

125 На такву праксу МИП се већ 16. 12. 1946. пожалио Генералном секретаријату владе, тражећи да се слања пакета регулише увођењем једнообразних пакета и ангажовањем неке домаће установе (предложен је *Центропром*) за припрему и паковање пошиљки (и за контролу коришћења рационисаних намирница), као и да се нареди предузећима да прекину с достављања пакета том министарству. AJ-50-119-242, акт МИП, пов. бр. 14879, 16. 12. 1946.

126 AJ-25-87-219, Извештај Војне мисије о ангажовању немачких стручњака, стр. пов.

Мада је питање уредног достављања пакета пре свега било важно немачким стручњацима, дешавало се да они узрокују кашњење испоруке. Није било мало случајева да су приликом адресовања пакета писали нетачне и непрецизне адресе, па су се такве пошиљке, после дужег лутања по Немачкој, враћале мисији у Берлин, а чекање на исправну адресу и ново достављање захтевало је још доста времена.[127]

Покушај прецизнијег уређења начина слања пакета у иностранство почело је 1947. године, када је Министарство рада израдило упутство. Пакете је послодавац слао ресорном органу, који је од УДБ тражио да изврши цензуру и потом их упућивао у МИП или Репарациону комисију ФНРЈ ради слања у иностранство, с тим да је за животне намирнице унутар пакета морала постојати дозвола Министарства спољне трговине (добијана једном месечно). Запослени у републичким предузећима имали су још један корак – прикупљање пакета у републичком ресорном органу и достављање савезном.[128] Ново уређивање области, актима министарстава рада и спољне трговине, уследило је у лето 1947. године. Како би се уједначиле у маси и врсте робе (било је и слања Унрине робе) и успоставила контрола, утврђено је да пакети које могу слати странци којима је то утврђено уговором и чија је ужа породица у Немачкој, морају бити масе до 10 кг (са највише 25% масноћа и 300 цигарета), имати дозволу органа за трговину и снабдевање и бити достављени предузећу *Трансјуг* (предузећа из Београда непосредно, а из унутрашњости преко својих генералних и главних дирекција).[129]

Новембра 1947. утврђено је да даље слање пакета родитељима није могуће без потврде месних власти у иностранству да не примају ренту или социјалну помоћ, а решењем од 21. јануара 1949,[130] којим је регулисано

бр. 39, 12. 6. 1947, допис Војној мисији, пов. 962, 8. 5. 1947, допис Војне мисије, I. бр. 4459, 24. 5. 1947.

127 AJ-25-163-436, акт Војне мисије, Берлин, пов. бр. 733, 1. 11. 1948.

128 AJ-25-86-218, пов. бр. 335, 27. 2. 1947. До јула 1947. закључено је да је тражење дозволе Министарства спољне трговине сувише сложено. Молба странца ишла је послодавцу, па у републички орган, одатле савезном ресорном органу и онда у министарство и *враћала се* истим путем. Ради скраћивања поступка одређено је да се предузећа обраћају директно републичким опуномоћеништвима Министарства спољне трговине. AJ-17-97-97, акт Опуномоћеништва за Србију, бр. 1339, 23. 7. 1947.

129 AJ-17-97-97, предмет пов. бр. 2596/1947. У новембру 1947. године *Трансјуг* је известио Министарство рада да током зиме неће моћи да обавља транспорт пакета камионима на релацији Београд–Берлин, већ железницом, тако да се пакети доставе његовој филијали у Суботици. AJ-50-119-242, акт Министарства рада пов. бр. 4388, 24. 11. 1947.

130 AJ-11-33-94, прилог пов. бр. 1439, 22. 12. 1947.

снабдевање стручњака, редефинисана су правила при слању пакета. Оно је омогућено једном месечно, на основу дозволе комитета за спољну трговину републике, коју је прибављао послодавац на молбу стручњака (неискоришћено право није се могло пренети у наредни месец). Право су могли користити радници и стручњаци свих пет група, с тим да пакет није смео бити тежи од 10 кг (бруто), а у њему се могло налазити до 2 кг масноће, до 3 кг меса и месних производа и до 500 цигарета (остатак су могли чинити други прехрамбени производи), а само изузетно количине су се могле удвостручити.[131] За разлику од ангажованих стручњака, *ослобођеници* дуго нису могли да шаљу пакете, иако је и њима то било изузетно важно. Тек 9. априла 1948. године Министарство трговине и снабдевања одобрило им је слање пакета, једном месечно, бруто тежине од 5 кг, укључујући до 2 кг масноћа, меса или месних прерађевина и 200 цигарета.[132]

Према тумачењу решења Министарства рада ФНРЈ бр. 4271 од 5. априла 1949, слање пакета ужој породици имали су страни држављани који су ангажовани после 9. маја 1945. године, као и бивши ратни заробљеници који су уз уговор пуштени на слободу. Ангажовани пре тог датума, без обзира на закључене уговоре, нису имали ту повластицу, као ни станци који су после 9. маја 1945. својевољно, легално или илегално дошли у ФНРЈ, осим оних који су разврстани у прве четири групе и којима је то обезбеђено на основу регистрованих уговора. Повластица није припадала ни фолксдојчерима у заробљеничким или цивилним логорима, чак и ако су имали закључен уговор о хонорарној служби или о раду и ако су категорисани.[133]

Бројни покушаји да се слање пакета правно уобличи и спроведе, и поред видног побољшања, дуго нису постигли пун ефекат и остали су узрок многих спорова. Слично евидентирању, питање пакета било је актуелно још током 1949. године.[134] С друге стране, уопштено нормирање остављало је празнине које су предузећа тешко решавала. Тако су шесторица немачких стручњака ангажована у електропривреди била више месеци ускраћена за слање пакета, иако је у предугоговорима из Берлина стајала та могућност. У земљи се подразумевало да странци пре потписивања уговора три месеца проведу на пробном раду, и за то време они су били у правном вакууму (предуговор фактички више није био на снази, а услови за потписивање уговора још се нису стекли). Како у пробном раду није било угово-

131 АЈ-25-155-410, Решење о категоризацији, бр. 4271/49, 5. 4. 1949.

132 АЈ, Министарство трговине и снабдевања ФНРЈ (163)-18, *Снабдевање 1948*, пов. бр. 1404, 9. 4. 1948.

133 АЈ-180-к5-316, акт Министарства рада бр. 4271/49.XIV/2, 18. 5. 1949.

134 Привредни савет је 2. 3. 1949. године констатовао да треба „решити питање слања пакета и новца породицама“. *Zapisnici PS 1*, 703.

ра, то је послодавац сматрао да могућност слања пакета током тог периода није експлицитна, па се по потреби обраћао надлежнима за мишљење или дозволу.[135]

Осим што су слали пакете из Југославије, запослени стручњаци повремено, од 1949. године, и добијали пакете из иностранства. Међутим, било је нејасно ко сноси трошкове транспорта. Предузеће за међународну отпремничку службу *Трансјуг* није могло од свих прималаца да наплати трошкове доставе и царињења пошто су се поједини стручњаци позивали на уговор о запослењу, наводећи да „све трошкове око допреме и отпреме пакета, ствари и пртљага” сноси Министарство рада. Како уговорна клаузула која би регулисала примање личних пакета из иностранства заправо није постојала (што, додуше, није било експлицитно наведено), то је Министарство рада обавестило *Трансјуг* да трошкове наплаћује од стручњака, али је питање наплате од стручњака који су већ напустили земљу остало нерешено.[136]

Слично је било и са слањем писама у Немачку, али и са пријемом страних у земљу. Једном речју владао је неред. Првих година пошта је каснила месецима и дешавало се да после дужег времена на одредиште стигне више писама. О редовном поштанском саобраћају могло се, међутим, дискутовати тек након што су савезници (СКК) омогућили његово отварање са Немачком (1. априла 1946). У ФНРЈ се Министарство пошта, МИП и МУП нису могли усагласити ко је надлежан да одобри такав поштански саобраћај, па је то учинила влада тек почетком јуна 1946 (само за породична писма и уз цензуру). Месец дана касније влада је променила мишљење, у страху да и обична писма „наизглед породичног карактера, могу садржавати саопштења која би могла имати штетних последица по нашу земљу.”[137] Потреба да се омогући основна комуникација ратних заробљеника и стручњака који су већ почели да пристижу у ФНРЈ са породицама нагнала је Војну мисију у Берлину да средином септембра 1946. пружи процену потенцијалне користи и штете од увођења директног саобраћаја. Иако је Мисија с пажњом вагала бенефите и потенцијалне ризике, процењујући да корисни аспекти претежу, и мада је Министарство пошта пружило подршку том ставу, ипак ће се на отварање поштанског саобраћаја чекати мишљење УДБ, тако да ће до њега доћи тек 15. фебруара 1947, готово годину дана након одлуке

135 AJ-11-46-155, 19116, 7. 6. 1948. Послодавац је могао и раније да закључи уговор, али није био у обавези док не процени стручну способност запосленог.

136 AJ-25-465-438, предмет бр. 1626/1950.

137 AJ-25-87-219, Извештај правног референта М. Пухара, 15. 4. 1947; AJ-50-63-135, акт Министарства пошта, пов. бр. 197, 1. 6. 1946, пов. бр. 897, 3. 6. 1946. и пов. бр. 1015, 2. 7. 1946.

СКК.[138] У међувремену Војна мисија је морала да одбија бројне захтеве за слање преписке између немачких стручњака у Југославији и чланова њихових породица.

Када се ипак успоставио какав-такав поштански саобраћај, он није био много бољи него достављање пакета, јер је и у тој области постојало више посредника. Приликом слања поште из Берлина, она је достављана Министарству рада у Београд, а онда распоређивана по предузећима широм земље. У супротном смеру пошта је ишла преко предузећа (установе) и надлежног ресорног органа до Репарационе комисије ФНРЈ, да би одатле курирском службом стигла у Берлин на распоређивање и слање адресатима, по зонама окупиране Немачке. Сем дугог пута унутар ФНРЈ, веза ка Берлину била је нередовна и кашњења су била велика, па су у Мисији у Берлину имали пуне руке посла да амортизују неповољан утисак који се стварао и који је могао лоше да утиче (и јесте утицао) на будуће ангажовање стручњака.[139]

Годишњи одмор

Страни стручњаци имали су, након 11 месеци рада (у прво време 12 месеци), право на плаћени годишњи одмор, у трајању од 15 до 30 дана, а могли су га користити у својој земљи или у Југославији. Они који су се одлучили за одмор у ФНРЈ налазили су извесну, не посебно атрактивну, али из године у годину све бољу туристичку понуду. Поједини региони, посебно они са традицијом (Истра и нарочито Опатија, нека далматинска острва, поједине бање), рано су се усмерили ка туристичкој привреди, а слање радничке класе на одмор (нарочито на море) постаће акцелератор који ће наредних деценија потпуно изменити изглед и услове живота многих раније пасивних крајева (нарочито на Јадрану).[140] Странци запослени

138 АЈ-50-63-135, предмети пов. бр. 1585/1946, 1782/1946, 1856/1947 и 143/1947, акт Министарства пошта ФНРЈ, пов. бр. 116, 27. 2. 1947.

139 АЈ-17-97-97, дописи, 26. 2. 1947. и 7. 3. 1947; АЈ-25-87-219, Извештај Војне мисије о ангажовању немачких стручњака, стр. пов. бр. 39, 12. 6. 1947, допис Војној мисији, пов. 962, 8. 5. 1947, допис Војне мисије, И. бр. 4459, 24. 5. 1947

140 У Истри се најраније почело с обновом туризма. Опатија, одмаралиште познато још из Аустроугарске, прва је обновила хотеле и већ у лето 1945. године тамо је почела *туристичка сезона*. До краја 1949. у Истри је обновљено 106 хотела и одмаралишта са 7105 кревета, а на Крку 13 објеката са 807 кревета. Обнова комплекса и подстицање туризма довешће у тој регији до великог раста броја домаћих туриста (са 88.474 гостију 1948. на 138.786 током 1949, при чему део туриста није био регистрован; услед блокаде са Истока, број страних туриста је са 5474 пао на 3358). Према социјалној структури, од укупног броја домаћих туриста 1948. године 17,9% чинили су радници (без занатлија и пољопривредника), а 28,3% слу-

у унутрашњости, посебно они највишег образовања, проводили су више седмица годишњег одмора на најатрактивнијим дестинацијама на Јадрану, првенствено у Дубровнику, Котору и Истри, али и у Загребу, Љубљани, Зеници, Цетињу…[141] Уз већ поменути раднички и омладински туризам из земаља народних демократија (Пољска, ЧСР), до 1948. године ће се створити солидна инфраструктура за страни туризам уопште проширењем делатности Предузећа за саобраћај путника и туриста у ФНРЈ *Путник*, Београд,[142] што је допринело и јачању домаће понуде (мада ће озбиљније отварање према страним туристима и њихова посета најзначајнијим дестинацијама почети тек 1950. године[143]).

Међутим, побољшање понуде није нужно значило одсуство невоља. Посебно кад су се организовањем туристичких активности бавила тела недорасла том послу. Страни стручњаци који су користили одмор у организацији синдиката, што им се у суштини наметало, могли су наићи на низ проблема. Немцима запосленим у Заводима РР у Нишу десило се да по одласку у синдикално одмаралиште сазнају да тамо нема слободних кревета, па су били принуђени да сами траже приватни смештај, што је повлачило додатне трошкове и проблеме са исхраном. Жељи стручњака да сами бирају место одмора разним се методама стајало на путу. Мада је дуго обећавано да ће питање одмора бити решено тако да сваки немачки стручњак може да користи годишњи одмор у месту у којем жели, што су обелоданили високи представници синдиката у Србији, то није решено још ни током 1950. године.[144]

жбеници и намештеници. Наредне године радника је било 15,2%, а службеника 38%. Branko Kojić, „Ekonomski razvitak Istre 1945–1950“, *Ekonomski pregled, Časopis Društva ekonomista Hrvatske*, god. I, 3–4/1950, 287–290.

141 Неке од туристичких дестинација стручњака у Министарству рударства види у: AJ-24-43-110.

142 Формирано је Одељење за иностранн туризам, које ће преко централе у Београду и филијала у Загребу, Љубљани, Бледу, Опатији, Сплиту и Дубровнику радити на прихватању и смештају страних путника и туриста, као и пружању услуга грађанима ФНРЈ приликом путовања у иностранство. AJ-50-97-203, IV бр. 3253, 19. 4. 1948. и пов. бр. 25/2, 14. 8. 1948.

143 Те је године појачан интерес туристичких агенција из Енглеске, Француске, Холандије, па и Саудијске Арабије, а у понуди је било 1968 соба (3238 лежајева) у 31 хотелу Опатије, Ловрана, Раба, Цриквенице, Сплита, Дубровника, Бледа и Рогашке Слатине (пансион у хотелима А категорије износио је 290–425, а Б категорије 200–285 динара). AJ-50-97-203, акт Комитета за туризам и угоститељство, стр. пов. 15, 6. 5. 1950.

144 ИАН, НОГН, Планска комисија, 1947–1951, Извештај о тешкоћама око ангажованих немачких стручњака у Заводима РР у Нишу, 30. 6. 1950.

Сем тешкоћа на које је немачки стручњак могао наићи у Југославији, постојале су и оне које је доживљавао на матичном тлу. Пошто је коришћење најкраћег путног правца за Берлин (преко ЧСР и Мађарске) од 1948. године редуковано, па с временом сведено на најнужнију меру, било је неопходно наћи алтернативу. Она се састојала у коришћењу саобраћајница Аустрије и западних зона Немачке, и то је постала рута за Берлинце који су намеравали да годишњи одмор проведу код куће. Међутим, путницима у возовима и аутобусима, који су из Франкфурта ишли у Берлин, совјетске пограничне власти чиниле су велике сметње и непријатности. Неки стручњаци доживели су шиканирање и вишедневно држање у притвору без објашњења. То је навело стручњаке да моле власти ФНРЈ за одобрење средстава за путовање авионом. Стручњаци нису могли сами да финансирају такав вид транспорта, јер је он био готово једнак суми девиза коју су могли изнети на име трансфера уштеђевине, а од ње је требало током одмора издржавати породицу и себе.[145] Послодавци нису могли помоћи запосленима, јер таква позиција у девизном плану није постојала, али је Министарство финансија показало разумевање сматрајући да те случајеве треба „узимати у обзир, па према томе и одобрити тражене девизе".[146]

Када су *ослобођеници* у питању, Министарство рада и МУП били су испрва категорични да се годишњи одмор може користити само „на територији ФНРЈ, а ни у ком случају у иностранству", да би 1948. године дозволили могућност посете породици и потом повратак у ФНРЈ на рад.[147] Међутим, ма где се намеравао користити одмор, његово остваривање могло је започети ингорисањем и пребацивањем одговорности. За запослене чији је рад подразумевао боравак на разним местима и код разних послодаваца, који су мењали радно место у оквиру ресора и селили се из града у град, дешавало се да *нема надлежног* за одобрење одмора. Некада је читавим групама фактички *суспендован* годишњи одмор стога што су се у фазама (које су могле трајати месецима) селиле из једног града у други, па су у решавање проблема уплитани виши органи управе.[148] Међутим, одобравање одмора могло је бити проблематично и за све остале стручњаке. Оно је

145 Алфред Шулце, запослен у *Звезда-филму* (*Централна филмска лабораторија*), раније у *Уфа-филму*, Берлин, након више од годину и по дана рада, августа 1950, намеравао је да оде кући на одмор, а да избегне непријатности. Међутим, за авионску карту било је потребно 196 марака, а његова *уштеђевина* износила је 196,5 марака. АЈ-180, к-3, 2/14, акт Комитета за кинематографију, IV бр. 6095, 11. 8. 1950; АЈ-180, к- 5, 316, IV бр. 4301, 2. 6. 1949.

146 АЈ-180, к-3, 2/14, акт Комитета за кинематографију, IV бр. 6095, 11. 8. 1950.

147 АЈ-31-67-95, предмет пов. бр. 31/1948 (II 1948) и акт МУП бр. 12865, 5. 8. 1948.

148 АЈ-8-9, бр. 865, 25. 5. 1949.

некад оспоравано или је каснило и поред обавезе дефинисане уговором и из не баш јасних разлога. Како је спорост у добијању путних испава била уобичајена, то се дешавало да одмор почне пре него што се добије пасош, а сем кашњења, дешавало се да МУП достави погрешне путне исправе. Инж. Хенрих Клербергер добио је излазну визу за Швајцарску (Цирих), уместо за Немачку.[149] С друге стране, дешавало се да се годишњи одмори свих запослених лоше испланирају (нпр. пословно недозвољена преклапања), или да забораве да благовремено донесу решење, па да руководилац спас за своје погрешке тражи код претпостављених.[150]

Иако је право на коришћење годишњег одмора у земљи порекла било (углавном) регулисано уговором, на њега се није радо гледано. Томе су погодовали и случајеви неврађања на радно место након одсуства или одмора у иностранству, а то је делом био продукт воље (разочараних) стручњака, а делом последица забране повратка од стране власти (као што је било са појединим Бугарима након Резолуције ИБ). Зато је августа 1948. године министар рада одредио да о сваком захтеву за провођење годишњег одмора или одсуства у иностранству убудуће не одлучују руководиоци предузећа, већ министри или председници комитета.[151]

Приватни и друштвени живот

Животни услови

Кретање

Странцу у ФНРЈ припадала је легитимација (дозвола боравка), коју је издавао МУП и која је служила као лични документ и доказ да је регистрован.[152] Међутим, није било мало случајева да се са издавањем легитимација касни или да локални орган унутрашњих послова има неправилан однос према страним држављанима. Немачки специјалисти који су од 1947. године радили у *Трепчи* и *Мачкатици* били су две године без легитимације, а у Косовској Митровици и Владичином Хану одсеци унутрашњих послова одбијали су да издају дозволе за путовање, чак и у службене сврхе. Због тога се у појединим предузећима догађало да не буде испуњен план „стручних радова странаца”, а било је и случајева хапшења стручњака који су по налогу предузећа морали путовати без легитимације (запослени у Руднику хрома, Скопље).[153]

149 AJ-10-9-10, перс. б.б, 20. 5. 1949.

150 AJ-106-17-30, предмет 4493-Зен-24/1951.

151 AJ-11-43-147, распис Министарства рада, стр. пов. 94, 16. 8. 1948.

152 AJ-25-155-408, акт МУП ФНРЈ, бр. 517, 6. 10. 1950.

153 AJ-25-167-440, пов. бр. 380, 2. 4. 1949.

Слобода кретања страних стручњака била је ограничена. Она се сводила на место запослења и његову непосредну околину. У Нишу су немачки стручњаци добили дозволу за кретање по граду и у кругу од 10 километара. На такву праксу сви немачки стручњаци ангажовани у *Заводима РР* жалили су се више пута, међутим, њиховим жељама није до краја удовољено.[154]

Становање

Поједине појаве и тешкоће које је у друштвени живот Југославије донела убрзана и пренаглашена индустријализација одражавале су се на све, па тако и на странце на привременом раду. Такав је случај био са становањем у градовима. Загушени великим приливом новог (сеоског) становништва, градови су се суочили са мноштвом комуналних и инфраструктурних потешкоћа, од којих је најтежа, и нерешива, била оскудица станова. Мањак стамбеног простора снажно је утицао на квалитет и културу живљења и доприносио рурализацији градова.[155] Из таквих околности извирао је и најтежи проблем у односу страних стручњака и послодаваца – обезбеђење адекватног становања. Он је утолико био већи што су се последице нерешеног стамбеног питања осећале стално, свакога дана када би стручњак кренуо са рада на *дневни одмор*, сваки пут када би се због тога жалио шефу, руководиоцу или вишим инстанцама, али и сваки пут када је послодавац трошио несразмерну суму новца за обезбеђење алтернативног (хотелског) смештаја. Тешкоћа је имала два узрока – прекасно предузимање мера за смештај стручњака, али и стварну немогућност да се у условима недовољно изграђене урбане Југославије обезбеди довољно пространи и прихватљив смештај за масу света који је похрлио у индустријски ареал.

На многим крајњим одредиштима, у предузећима и установама, дешавало се да се питању смештаја страних стручњака унапред не посвети ни најмања пажња, већ да се оно решава тек кад пристигну. Где год није било

154 ИАН, НОГН, Планска комисија, 1947–1951, Извештај о тешкоћама око ангажованих немачких стручњака у *Заводима РР* у Нишу, 30. 6. 1950.

155 Обнова је ишла споро јер су доступна финансијска средства улагана у индустријализацију. С друге стране, промена власништва над становима није мотивисала *рентијере* да улажу у поправку и модернизацију, а држава се није показала кадром да се стара о огромном броју на брзину стечених станова. Било је градова у којима читави квартови нису били безбедни за становање и где није било ниједног стана у првој или другој категорији, а у недостатку смештаја становало се по полуразрушеним објектима, кафанама, шупама, подрумима, фабричким ходницима, халама, стоваришима, вагонима. Ivana Dobrivojević, „Stambene prilike u jugoslovenskim gradovima 1945–1955“, *Istorija 20. veka*, 2/2012, 115–129; АЈ-11-1-5, Недељни извештај Главне управе електропривреде, 25. 11 – 1. 12. 1946.

лако или могуће наћи стан, посезало се за алретнативним смештајем – најчешће хотелима. Међутим, такав смештај не само да није био адекватан за становање и рад стручњака због цене (коју су плаћала предузећа), већ и због увећаних трошкова за исхрану, јер у хотелима стручњаци нису могли припремати храну, већ су били принуђени да користе хотелску.[156] Сем тога, поједини хотели имали су низак ниво хигијене. Дешавало се да се приликом уласка у собу утврди како је постељина непресвучена и прљава, подови неочишћени од наноса блата, прозори оштећени, да нема умиваоника и пешкира, да су кревети неудобни, лоше израде, често непричвршћени (било је и пропадања кроз кревете), а да је уз све то особље нељубазно.[157] Коначно, хотели нису погодовали породичном животу, а идеја власти и жеља многих стручњака била је да породице буду присутне.

Обезбеђење станова за стручњаке представљало је, уз неконзистентност текстова предуговора потписиваних у иностранству, највећу непредвиђену финансијску потешкоћу за послодавце. Како је уговором сваком стручњаку гарантовано да ће му у месту запослења бити обезбеђен стан (празан или намештен), услед немогућности да се то и учини исплаћивани су разни стамбени додаци. На име таквих трошкова само за запослене у електроиндустрији Загреба трошило се годишње 3.000.000 динара, што је било довољно за подизање веће стамбене зграде.[158] Према записнику о контроли пословања у Министарству електропривреде из марта 1949. године у том ресору је за 20 страних стручњака (од укупно 68 запослених) од децембра 1947. потрошено за становање у хотелима 328.984 динара, с тим да су неки у тамо боравили месец-два, а неки и више од године (инж. К. Керфер од 15. децембра 1947. до 31. јануара 1949).[159] Када није било слободног државног стана, дешавало се да странци станују *приватно*, а разлику између цена станарина *покривао* је послодавац.[160] Међутим, понекад би изнајмље-

156 AJ-25-87-219, Извештај правног референта М. Пухара, 15. 4. 1947.

157 Примери су из београдских хотела *Пошта* и *Бања Лука*, али било их је широм земље у сличном стању. AJ-106-16-27, стање у хотелима, 1948 (фол. 405–412).

158 Зато што није било решено питање станова за немачке стручњаке, у Загребу је уведена пракса доплате за скупљи живот (70 дин. дневно за одрасле и 50 дин. за децу), све док се не обезбеди адекватан стан. Доплата је имала циљ да надомести трошкове који су настајали „због немогућности вођења властитог домаћинства“, као и због стамбених трошкова који су „прелазили износ таксираних вредности стана у Загребу.“ AJ-16-23-28, Реферат о склапању уговора са Немцима, 16. 6. 1948.

159 Комисија која је испитивала пословање „није могла да установи ко је од службеника […] био одређен да се стара за обезбеђење празних станова овим стручњацима нити да је нешто стварно предузимао у том погледу.“ AJ-11-106-333, Записник КДК, 1 – 17. 3. 1949.

160 У Београду је за осам и по месеци (II–XI 1948) инж. Рајмонду Бару на име разлике

ни стан постао станодавцу неопходан, што је доживео инж. Адолф Фриче из Индустрије прецизне механике у Београду, са супругом. Станодавки су се новембра 1949. године вратила двојица синова из ЈА па се стручњаку морао тражити нови стан.[161] Коначно, није била реткост да се руководиоци предузећа, подресорних или ресорних органа не могу сложити ко сноси трошкове хотелског боравка стручњака, посебно ако је ангажовање *ишло* преко једног ресора, а рад обављан у другом,[162] а било је покушаја да се трошкови, или део њих, становања у хотелу *прелију* на стручњаке.

На великим градилиштима проблем становања странаца решавао се изградњом или проширивањем масовних спаваоница (у неким случајевима са по 50-60 кревета). Таква места обично је пратила лоша хигијена, која је, скопчана са слабом исхраном, претила (и доводила) до напуштања посла.[163] Забележени су и случајеви куповине некретнина (земљишта и стамбених зграда) ради смештаја радне снаге. У Зеници је 1946. године купљена кућа Александра Чанка и након оправке дата заробљеницима, а крајем 1949. и кућа Смаила Скока (скупа са намештајем) ради смештаја страних стручњака.[164] У Београду, као индустријском центру и стецишту многих страних стручњака, до средине 1947. године постало је јасно да смештај по хотелима ствара велике издатке. Само једна породица могла је стајати по 15.000 динара месечно. Министарство рада и МУП ФНРЈ (УДБ) сагласили су се да се обезбеди једна стамбена зграда у којој би становали само страни (немачки) стручњаци, па је 21. априла 1947. године Стамбено одељење ИНО Београда за то определило зграду у Средачкој улици бр. 8

исплаћено 3750 дин. Иначе, кирија за државни стан у Београду кретала се око 500 дин, док је дан у хотелу износио више од 700 дин. АЈ-131-11-25, бр. 7496, 8. 12. 1948; АЈ-106-56-78, бр. 25979, 17. 9. 1949 (рачун хотела *Majestic*, Београд).

161 АЈ-25-163-437, предмет бр. 11330/1949. Стан није пронађен па је породица Фирче смештена у хотел *Касина*, а стамбени проблем није решен ни до маја 1950. АЈ-108-1-4, бр. 5831, 5. 5. 1950.

162 Види више предмета о плаћању хотела за стручњаке у: АЈ-17-9-9.

163 О стању на градилишту хидроелектране *Винодол* види: АЈ-11-20-56, Извештај Грађевинског одјела Електричног подузећа Хрватске за I 1946, 7. 2. 1946.

164 У првом случају ресорни орган (Главна управа црне металургије) није се слагао са куповином стамбених зграда јер су заправо сви станови већ узурпирани власницима и дати на коришћење радницима и службеницима, међутим, на вишој инстанци је одлучено да се обави куповина некретнине и усели заробљеницима. Код продаје друге зграде Скоко је за намештај тражио исплату одједном, што је било у супротности са прописима о куповини од приватних лица. Међутим, услед важности намештаја за стручњаке тражено је ванредно одобрење Министарства финансија. АЈ-106-2-6, предмети бр. 23567/1946 и бр. 26593/1946; АЈ-106-11-20, предмет бр. 32230/1949.

(Врачар). Међутим, услед жалби, исељавање ранијих станара потрајало је више месеци, па је морала са интервенише Савезна контролна комисија. Смештање већег броја странаца у једну стамбену зграду имало је велики финансијски ефекат (уштеда), али је било битно и са становишта безбедности, због чега је МУП инсистирао на хитности.[165] Иначе, наредних година владала је велика јагма међу послодавцима да за своје стране стручњаке (па и неке домаће) обезбеде смештај управо у Средачкој 8.[166]

Сем пословних разлога за просторно сабирање радне снаге једног производног субјекта, претпостављамо да је и некаква сугестија МУП-а ишла у правцу што веће концентрације страних радника и стручњака, односно њиховог становања у што ужем кругу (једна зграда, смештај уз фабрику, једно село и сл.). Тако је након већ поменутих зграда у Београду и Зеници, намењених становању странаца, *Искра* из Крања средином 1948. године преместила све своје немачке стручњаке из хотела *Јеловица* у 15 километара удаљено село Поднарт, ТАМ је преузео зграду *Мариборски двор* са више десетина соба и упорно настојао да из ње отера друге кориснике (једну експозитуру железнице, хемијску чистионицу и официре ЈА који су користили 46 соба), а и у Нишу је већи број немачких стручњака смештен у исту зграду.[167]

С намером да уреди питање ванредних трошкова за становање страних стручњака, Министарство рада је крајем марта 1947. одредило да када послодавци не могу да обезбеде стан за самца, обезбеде хотелски смештај и плате разлику између цене станарине празног стана (коју би стручњак плаћао да је добио стан), али не и трошкове хране у ресторану, гостионици или мензи, пошто би такви трошкови ишли на његов рачун и да има стан. Међутим, ако је у хотел смештена породица, онда се, сем разлике у станарини, морала плаћати и разлика трошкова за исхрану између цена у ресторанима и „фактичких обичних трошкова исхране породице са истим бројем чланова који се хране код куће”.[168] Оно што је изостало јесте начин обрачуна таквих „фактичких обичних трошкова, а пренебрегнута је и кла-

165 AJ-50-109-220, акт Министарства рада, пов. бр. 2551, 16. 8. 1947. Стан у Средачкој 8 био је у власништву Управе стамбених зграда НО IV рејона. Међу станарима се помињу Ернест Кудике, Валтер Ленхарт, Карло Кирш, Витловски, Форстер и др. Разни акти 1948–1950 у: AJ-11-46-155; AJ-25-163-437.

166 Пример (неовлашћених) увида у коришћење зграде од стране послодаваца, а зарад смештања сопствених стручњака види у: AJ-25-163-437, предмет бр. 11330/1949. О покушају смештања домаћег стручњака види: AJ-263-437, бр. 628, 12. 1. 1950.

167 AJ-16-23-28, бр. 429, 9. 6. 1948. и пов. бр. 807, 8. 7. 1948; AJ-25-163-437, акт Генералне дирекције металске и радио индустрије Србије, бр. 3699, 9. 3. 1951.

168 AJ-25-87-219, пов. бр. 570, 31. 3. 1947.

узула која је постојала у многим уговорима по којој је одређено плаћање „намештеног стана", а не празног.[169]

Велика индустријска постројења нису се увек градила у најразвијенијим и најурбанизованијим срединама, па је обезбеђивање смештаја у оближњим варошима и градовима било озбиљан проблем. Како ни развијени градови, попут Београда или Загреба, нису могли једноставно да апсорбују огроман број нових становника, утолико је проблем био тежи у мањим местима. У Нишу су расположиви стамбени капацитети нестали врло брзо, а када је почела изградња Завода РР било је нужно отпочети са знатном станоградњом. Није било могуће пустити у погон тако комплексно предузеће, а да се претходно не подигне бар минимум стамбених објеката за раднике и намештенике. Проблем је још уочљивији кад се зна да је број становника Ниша са предратних 32.000 нарастао до 1948. године на преко 50.000, да је у граду било тек неколико улица са модерним коловозом, да је градски водовод покривао тек 25% потреба, а недовољна је била и канализациона инфраструктура, да мостова на Нишави није било довољно (само један задовољавајући), да они нису добро одржавани и да приобаље није било адекватно заштићено од поплава, да није било ниједне модерне пијаце. Под таквим условима решавање проблема становања стручњака доведених из иностранства није могло бити лако решено, нарочито не онако како би то требало и како је то уговорима или усменим обећањима гарантовано.[170]

У појединим местима живот страних стручњака био је веома тежак. У Зеници су се готово сви жалили на скупоћу, услове становања, снабдевање. Осим јединог изузетка, имали су на располагању само по једну собу у објектима *Касине* (вероватно хотел при *Жељезари*), а било је и породица које су становале у једној соби. Цене на слободном тржишту биле су као и у Београду, док је пијаца била веома оскудна. Обезбеђено снабдевање дуго

169 Због различито преузетих уговорних обавеза предузећа су била приморана, пре него што је извршена ревизија уговора, да различито поступају, тако да су оним стручњацима код којих је стајала обавеза обезбеђења намештеног стана обрачунавали другачију вредност станарине (исплаћивана је мања разлика). AJ-11-6-24, V бр. 8443, 16. 5. 1947.

170 Станоградња је текла у фазама, при чему је за прву, до краја године и пуштања *Завода* у погон, било планирано 50 станова, међутим примећено је да немају сва грађевинска предузећа могућност и опрему за такав задатак, па је од републичког министарства грађевина тражено да се за тај посао ангажује нишко предузеће *Пионир*. Иначе, пре изградње нових стамбених капацитета власти су већ извршиле налоге за одузимање постојећих *вишкова*, понекад и уз исељење станара ако се ценило да су ту потребније канцеларије, као у случају породице Аце Кузмановића из Ниша. ИАН, НОГН, Извршни одбор, 1948. година, пов. бр. 1777, 17. 8. 1948, бр. 68900, 6. 8. 1948. и пов. бр. 71 (Планској комисији НР Србије), s.d.

није функционисало, оно хране што је требало да се добије – каснило је, а кад би се добило, то је било у количинама знатно мањим од прописаних. Тешко су прибављали мање потрепштине – ормаре, душеке, лаворе, посуђе, прибор за јело. Већина их је дуго спавала само на сламарици, а у *Касини* су се појавиле стенице. Губитак поверења у послодавца био је неминован после низа датих, а неиспуњених обећања. Немачки радници (махом *ослобођеници*) били су под још горим условима. Становали су у лименим, лоше изолованим баракама, без потребних хигијенских услова.[171]

Смештај у хотелима није био толико тежак, али могао је довести стручњаке, посебно оне од којих се очекивао виши умни рад, у стање дисфункционалности. Уместо у стану у мирном делу града, по могућству са вртом и засебном собом за рад, „гдје би без сметње и буке могао средити своје мисли”, као што је очекивао већ поменути хемичар и наводно ракетни стручњак Валтер Леонарт (који није задовољио очекивања, што је можда било и последица односа према њему), он се нашао са супругом, две одрасле кћери и деветогодишњим сином у хотелу *Централ* у Земуну. Смештени су у две собе, без ложења, без удобности, па, према личном осећају стручњака, и без учтивости хотелског особља. Редовна хотелска бука, појачана извођењем музике сваке вечери од 18 до 24 часа, онемогућавала је постизање „душевне концентрације” и убијала живце, а високи трошкови хотела потхрањивали су бригу, а не спокој потребан за умни рад. Под таквим условима изостанак резултата рада не мора да изненади, као ни психичка нестабилност због које ће интервенисати лекар.[172]

Станови добијени на коришћење осетно су варирали по површини и квалитету, међутим, неки од понуђених имали су веома добре услове. Породица поменутог инж. Х. Дининга, запосленог у шабачкој *Зорки*, добила је у радничкој колонији фабрике стан мале површине – 62,11 квадратних метара за шест особа – али по структури и пратећим садржајима сасвим пристојан. Стан се састојао од шест просторија – предсобља (3,02м^2), *енглеског клозета* (1,21м^2), оставе (1,4м^2), кухиње (15,28м^2), две собе (23,5м^2 и 14,6м^2). Стан је имао и покривену веранду (8,64м^2) и сопствено двориште са баштом, шупом за дрва, свињцем и кокошарником. Уз тек мањи број трособних станова таква је била структура у читавој стамбеној колонији фабрике *Зорка* и такви станови су домаћим радницима често додељивани за становање двеју породица.[173]

171 АЈ-17, Персонално, ф. 7, Извештај Комисије за склапање уговора са страним стручњацима, [1949].

172 АЈ-25-166-438, материјали у вези са одобрењем уговора В. Леонарта, 2. 1. 1948 – 20. 3. 1951.

173 Дининг ће се стално жалити на мали стан, иако су му деца била у узрасту од три,

Дешавало се да се питање обезбеђења адекватног стана не реши месецима, чак годинама, понекад до истека уговора и одласка стручњака из ФНРЈ. Са инж. Јакобом Хертвеком из Немачке закључен је 1949. године уговор о хонорарној служби и он је започео рад у Индустријском пројектно-конструкционом заводу у Београду. Управа предузећа је његов рад високо ценила и констатовала да он „показује велико интересовање и вољу за радове на пројектовању фабричких постројења", те да се „својим учешћем у томе раду показао као високи познавалац и стручњак нарочито за потребе хемијске индустрије у конструисању апарата и уређаја, као и комплексно разрађивање фабричких постројења". Са Хертвеком је дошла супруга и двојица одраслих синова, што се поклапало с тежњама власти да се смањи *девизни притисак*, јер је уштеђевина трошена у земљи. Међутим, иако је уговором утврђено да стручњаку припада „одговарајући стан према месним приликама", што је значило трособан стан, услед несташице привремено је додељена једна „меблирана" соба у Улици Проте Матеје бр. 13. *Привремено* је дуго трајало и дошао је и крај 1950. године, а четворо одраслих људи и даље се тискало у једној соби. Завод у којем је Хертвек радио више пута се обраћао Министарству индустрије НР Србије и Повереништву за станове ИОНО Београда, али одговарајући стан није пронађен. Повереништво за станове ИВ рејона је на упит од 27. децембра 1950. одговорило „да за сада нема расположивих станова", те сугерисало Заводу да се обрати Министарству рада ФНРЈ с обзиром да се оно старало о згради за стране стручњаке у Средачкој улици. Хертвек је даљи останак на раду условио хитним решавањем стамбеног питања, што је довело да се убрзо обезбеди понуда, међутим, из неког разлога стан у Средачкој 8 стручњак није прихватио.[174]

шест и девет година. Међутим, примећено је у предузећу, главни иницијатор незадовољства била је његова супруга која је у Немачкој живела у стану од осам соба и никако се није могла навићи на нове услове. АЈ-10, Персонално, ф. 9 (А–Л), досије Х. Дининг

174 Предмет није комплетан и није било могуће утврдити шта се дешавало после фебруара 1951. године, када је Хертвек одбио понуђени стан. Можемо претпоставити да је понуда, из неког разлога неодговарајућег стана, после две године чекања могла само додатно појачати одлучност за раскид уговора и одлазак из Југославије. АЈ-25-163-473, бр. 1293, 15. 2. 1951.

Случај инжењера Хартвека заправо је само последица ужасног биланса када су станоградња и стамбени простор у питању. Како је утврдила И. Добривојевић, иако су новине свакодневно јављале о подизању нових стамбених зграда, изградња је на годишњем нивоу, чак према званичној статистици, достизала тек 70% предратне. Под непрекинутим механичким приливом становништва, стамбена беда у градовима се из године у годину заправо повећавала пошто темпо градње није био довољан чак ни да одржи стамбену равнотежу. Види: I. Dobrivojević, н.д., 119–120.

У случајевима када би се решило основно стамбено питање, додела стана, најчешће нису нестајали сви проблеми. Како је у многим уговорима предвиђено обезбеђење празног стана, а мноштво странаца није било у могућности да намештај допреми из иностранства (нису га имали, био је неадекватан, користиле су га породице) или купи у Југославији, омогућено је кредитирање. Међутим, суму новца, начин и динамику исплате нико није одредио. Једино што је Министарство рада потврдило било је, да се стручњацима може омогућити позајмица, која би се враћала у ратама, а да о њеном износу одлучују послодавци сходно броју чланова породице, намештају којим стручњак евентуално располаже, стручношћу и потребом која постоји за странцем.[175] Друга тешкоћа повремено су биле потребе за адаптацијом стана. Ти случајеви, као и набавка намештаја, решавани су давањем позајмица, а предузећа су новац обезбеђивала у виду инвестиционих кредита за које су ресорни органи гарантовали код Државне инвестиционе банке. Та средства су некад била велика. Немачки стручњак који је радио у *Електробосни* добио је за опремање стана 100.000 динара (потрошио само 60.000), а запослене у управи и још 10 предузећа Генералне дирекције црне металургије одобрено је и распоређено у новембру 1948. године 1.300.000 динара, а за први квартал 1949. године још 2.185.000 динара.[176]

Иако је већина странаца у ФНРЈ имала озбиљне тешкоће са становањем, појединим експертима пружени су веома високи стамбени стандарди. Амерички инжењер Јоже Ментон (иначе пореклом Словенац и подржавалац НОБ-а, што је утицало на однос надлежних), стручњак за ауто-каросерије, пристао је да 1949. године из Детроита дође у ФНРЈ, и у ТАМ-у и стави у службу своје искуство. У савезној индустрији мотора одлучено је да се Ментону у Марибору изгради кућа за становање, с тим да се води рачуна да просторије (укључујући кухињу) буду довољно простране.[177]

175 AJ-31-67-95, предмет бр. 3888/1947. и акт пов. бр. 1, 5. 1. 1948. Мада су цене варирале, према калкулацији Министарства тешке индустрије за опремање намештаја самачког стана било је потребно око 16.000 динара, једнособног стана с кухињом 40.000–50.000, а двособног 80.000–100.000 динара. AJ-16-23-28, пов. бр. 807, 8. 7. 1948.

176 AJ-40-41-100, б.б, 19. 11. 1947; AJ-106-107-135, пов. бр. 3592, 25. 10. 1948. и предмет бр. 35797/1948; AJ-106-43-63, пов. бр. 469, 10. 2. 1949; AJ-16-23-268, бр. 160, 12. 1. 1949. Од фебруара 1949. ДИБ је престало да даје банкарске инвестиционе кредите државном привредном сектору. Такво финансирање прешло је у надлежност Савезне планске комисије. AJ-106-41-61, предмет пов. бр. 8796, 19. 3. 1949.

177 AJ-108-30-51, акт 7548, 10. 5. 1949; *Glas naroda*, *List slovenskih delavcev v Ameriki*, New York, št. 271, 23. 10. 1944, 3; *Proletarec*, *Glasilo Jugoslovansko socialistično zvezo in Prosvetno matico*, Chicago, št. 2172, 6. 7. 1949, 3.

Некима је, пак, закидано и оно што им се могло одобрити и на шта су имали право. Локалне власти су, вероватно из подозривости, неким немачким стручњацима ускраћивале могућност на поседовање радио-апарата. Један од најспособнијих стручњака у електроиндустрији, Ерих Рихтер, запослен у предузећу ДИС у Загребу, иначе осведочени антифашиста, који је с одушевљењем дошао у Југославију, пријавио је случај познаника коме је онемогућено да пријави радио. Рихтер је био запрепашћен пошто је при поласку у ФНРЈ наглашено да ће страни стручњаци бити изједначени у правима и дужностима са Југословенима.[178]

Снабдевање

Снабдевање становништва животним намирницама и основним потрепштинама било је отежано првих поратних година веома тешко, подлегало је контроли и строго је рационисано. С планском расподелом почело се већ августа 1945, када су уведене потрошачке карте. Извесна стабилизација привредних прилика, остварена 1946. године, није се рефлектовала на снабдевање. Дефицитарна роба могла се набавити у слободној продаји и нарочито, на црном тржишту, по знатно вишим ценама, а изношење намирница из земље строго је било ограничено на службена путовања. Услед слабог откупа и других фактора, снабдевање становништва се 1947. године погоршало. Смањена је дневна порција хлеба (радницима 350–650, а општој категорији потошача 250 грама) и меса, сухомерснати производи су нестали са тржишта, недостајало је кромпира, пасуља, млека и млечних производа, сапуна, соли. Расподела месечних количина обезбеђеног снабдевања каснила је, није достизала пун обим (углавном се кретала између 61,04% и 83,60%), а током неких месеци изостајала је.[179]

Снабдевање страних стручњака и радника храном, одећом и обућом можда је био мањи проблем од становања, а засигурно и лакше решив, али ни ту није било неправилности. Осим привременог губитка права на снабдевање због неспоседовања бонова или потрошачких картица, а неретко су ови каснили због спорог одобравања или ревидирања уговора, у најтежој су ситуацији били радници који су због природе посла често мењали место

178 Министарство рада је сугерисало да стручњак поново тражи дозволу. AJ-25-87-219, Извештај правног референта М. Пухара, 15. 4. 1947.

179 Још априла 1945. било је забрањено печење хлеба и луксузних пецива од белог брашна и уведен је једнообразни хлеб од 70% пшеничног и 30% кукурузног брашна (за пет дин. по килограму). Хлеб, назван *синдикални*, био је лошег квалитета и продавао се бајат да би се мање трошио. Радницима на тешким физичким пословима следовало је 600, а осталима 400 грама тог хлеба. Р. Радић, *н. д*, 32–33, 36, 91; AJ-17-114-115, Дневни преглед штампе, 87, 19. 11. 1946.

делатности. Тако је група монтера из ЧСР, која је на захтев Министарства индустрије ФНРЈ током 1946. и 1947. године радила у разним индустријским предузећима, више од годину дана остала без бонова за текстил јер их ниједна дирекција није сматрала својим радницима.[180]

Како је већ показано, страни стручњаци у ФНРЈ након доношења решења о категоризацији (5. април 1949) имали су, макар формално, већи обим снабдевања него Југословени.[181] Ипак, снабдевање је често оцењивано као неуредно и тако ће остати и до 1950. године. Још и тада лоше снабдевање је било узрок претњи страних стручњака отказима. Управо с таквим претњама обратио се марта 1950. године Клуб немачких трудбеника, синдикална организација немачких стручњака из Новог Сада, Министарству рада ФНРЈ молећи за интервенцију ради бољег снабдевања.[182]

Радио-индустрија, нова грана привреде у највећој мери усмерена на рад немачких стручњака, није успешно решавала питање снабдевања запослених у Нишу и Београду. Након бројних примедби стручњака и Комитета за радиодифузију ФНРЈ, упућених Министарству трговине и снабдевања НР Србије, учињен је неки напор на побољшању снабдевања, али ни издалека довољан. У међувремену јавиле су се нове невоље. Марта 1950. године стручњацима Завода РР нишки НО је уместо кукурузног брашна доделио кукуруз у зрну. То не само да је изазвало негодовање, него и подсмех стручњака. Сапун је увек додељиван у мањој количини од прописане, дуго су изостајале намирнице које су раније биле испоручиване – конзервисане паштете или риба, суво месо, какао и чоколада, од меса се најчешће добијала овчетина, ређе говедина, а годину дана није било свињетине. Коначно, у Нишу није могао да се нађе штоф ни други текстил, пошто су се странци снабдевали у истим продавницама као и домаћи грађани, те је претила опасност да се добијене тачкице неће искористити. Слично је било и са стручњацима који су радили у Београду (око 40 њих, од којих неки са породицама). Примедбе су се највише односиле на добијање смањених количина намирницама од прописаних. Како су били принуђени да храну купују на слободном тржишту, стручњаци су тражили повећање плата у износу 5000–7000 динара. Међутим, орган снабдевања Србије недељама

180 AJ-50-96-198, преписка, VI 1947 (фол. 295–298).

181 Види: *Стање у послератној Југославији и правни оквир за ангажовање странаца*, *Правне норме намењене страним држављанима на раду у ФНРЈ*, *Прописи о разврставању страних стручњака у потрошачке категорије и о правима и обавезама*.

182 Из напомене са маргине дописа види се да је Министарство рада ФНРЈ наредило да се предузму мере на санирању проблема и да се затражи извештај од Министарства рада НР Србије. AJ-25-165-438, бр. 3653, 25. 3. 1950 (белешка од 28. 3. 1950).

није одговарао на дописе, нити на телефонске позиве. Тек почетком маја тражио је изјашњење ГНО Ниша, који је дао један крајње несолидан одговор, али на основу којег је Министарство трговине и снабдевања Србије закључило да су странци добро снабдевени. [183]

Ипак, у Нишу су били свесни да то не одговара стварности. На седници ИОНО Ниш од 20. јула 1950. године уочено је да је снабдевање стручњака било добро током 1948. године, да већ 1949. „није ишло како треба", а да је 1950. стање било такво да је отворен читав спектар нерешених питања: гарантовано снабдевање (храна, текстил), становање, огрев, здравствена служба, превоз аутобусом до радног места назад, слободно кретања ван града. Зато су чланови ИОНО добили задатак да иселе нелегалне станаре и уселе немачке стручњаке и породице, да контролишу начин лечења, испитају могућност снабдевања свињетином, обезбеде да аутобус стаје код *Завода*, разговарају са запосленима у продавницама за снабдевање, организују прикупљање примедбе у сарадњи са директором *Завода*, испитају могућност за добијање дозволе за кретање ван града и провере школовање деце стручњака.[184] Извештај који је потом уследио потврдио је у суштини све наводе стручњака, додајући покоји нови детаљ. Гарантована додела саламе и паштете потпуно је изостала од априла 1950. године зато што је прерађивач меса *Јухор* из Светозарева престао с испорукама и у вези с тим ништа даље није урађено. Сир, путер, рибље конзерве, сланина, чоколада и сл. ни једном од доласка странаца нису испоручени, мада је било обећано (ГНО Ниша се вајкао да нема одобрени контингент за снабдевање том робом, а да је делом уопште и нема, међутим, Немци су знали да такве робе има у официрској задрузи, тако да је било могуће истоветно опремити и немачку продавницу). Од рационисаних индустријских производа бољи штоф (од 30 тачкица по метру квадратном) није дељен годину и по дана, а када се појавио средином 1950. године, било га је премало. Душеци и јоргани и поред више требовања нису испоручени, па су неки стручњаци који су након боравка у хотелу добили празан стан били принуђени да се због

183 Из ГНО Ниш одговорено је да су стручњаци пристали да приме кукуруз уместо брашна (мада су навели да се то више неће поновити), да могу да узму текстил у посебној (*ударничкој*) продавници, али да се жале „да није довољан асортиман текстила" (али је такође потврђено да треба проширити понуду робе), као и да добијају сапун, с тим да жене добијају само „пераћи", а не и тоалетни, и да сапун за бријање није уопште дељен (што је делом у складу са примедбама странаца, а делом није одговорено на питање испоруке мањих количина). AJ-25-155-408, предмет бр. 4429/1950 и бр. 6245/1950.

184 AJ-25-155-408, предмет бр. 4429, 23. 3 – 22. 4. 1950; ИАН, НОГН, Планска комисија 1947–1951, Записник седнице ИОНО, 20. 7. 1950.

недостатка креветнине врате у хотел. За 20 тапацираних спаваћих соба, испоручених још марта 1950, нису стигли креветски улошци (*федери*), па су оне биле неупотребљиве. Остало покућство (посуђе, прибор за ручавање и сл.) није се могло набавити, а слично је било и са намештајем. Такво снабдевање доводило је до нових захтева за повишицом плате, јер је снабдевање на слободном тржишту било прескупо (цене су у односу на 1948. годину порасле три пута, а плате су остале исте). С друге стране, странци су били принуђени да део исхране подмирују пакетима из Немачке (чиме су трошили уштеђевину), а упуштали су се и у шверц (из Немачке су набављали сатове и другу робу која је недостајала и по високим ценама продавали у Југославији).[185]

Када се тешкоћама са снабдевањем додају проблеми са слањем уштеђевине, необезбеђеним становима, свакодневним рестрикцијама електричне струје и воде (које су дуго трајале услед квара електричне централе), лоше организованим годишњим одморима у радничким одмаралиштима, избегавањем власти да дају дозволу за неограничено кретање, али и однос неких запослених и грађана према стручњацима из Немачке и њиховим породицама, испоставља се да је разлога за незадовољство било сијасет. Напор одговорних на разним нивоима власти није изостао, али није био редован, адекватан или довољан, а свакако је био недовољно делотворан, па ће се тешкоће са снабдевањем наставити и након периода којим се бави ова књига.[186]

Породице

Брига о породицама страних стручњака била је нешто са чиме су југословенски понуђачи посла од почетка рачунали. Зато су у индивидуалне уговоре о ангажовању уткане клаузуле које подржавају породице стручњака. То су биле одредбе које су се тицале слања дела уштеђевине и пакета и могућности довођења породица у ФНРЈ (у неким случајевима предвиђена је и социјална заштита). Могућност довођења породице била је важна обема странама. Странцима би одсуство из домовине било знатно подношљивије ако би укућани били са њима (тим пре што је свакодневни живот у завичају првих поратних година био бесперспективан), а држави би присуство породица у ФНРЈ смањило одлив девиза. Колико је странцима би-

185 ИАН, НОГН, Планска комисија 1947–1951, Извештај о тешкоћама око ангажованих немачких стручњака у *Заводима РР* у Нишу, 30. 6. 1950.

186 Преласком на нови систем промета индустријском робом 1951. године донето је ново *Упутство о снабдевању страних стручњака који су запослени у ФНРЈ*. АЈ, Савет за машиноградњу Владе ФНРЈ (6)-2-2, бр. 1984, 3. 3. 1951 (исто у АЈ-25-155-408, бр. 1633, 9. 3. 1951).

ло важно присуство најближих сведочи бројност чланова породице. Само у неколико транспорта у периоду април–јун 1948. године транспортовано је преко 360 чланова породица немачких стручњака (већина је већ била у ФНРЈ, а део стручњака је путовао са породицама), а за још између 40 и 70 планираних нисмо успели да утврдимо да ли су тада допутовали.[187] У транспортима организованим у Берлину, који су до средине 1948. године упућивани у ФНРЈ без посебно великих тешкоћа, број чланова породица био је уједначен са бројем стручњака.[188] Како могућност легалног транспорта буде опадала, то ће се и број укућана који одлазе у Југославију смањивати. С друге стране, као што је наведено, о*слобођеницима* је исто обећано довођење породица, али након више промена става о томе (фактичко онемогућавање, потом одобравање, па поново спречавање) тек је мањи број њихових укућана дошао у Југославију.[189]

Једна од непознаница која ће изазвати многе неспоразуме била је што током врбовања и у првим уговорима и није дефинисан појам уже породице.[190] Доцније је питање решено, али то није смањило организационе тешкоће при пресељењу породица. Чак и политички важним странцима, попут немачких инструктора по месним синдикалним већима, месецима није решавана молба за довођење породица.[191] Спорост је имала извориште како у поступању домаће администрације (обезбеђење услова, селективно достављање информација, прикупљање документације, добијање улазних виза и сл.), тако и у поступцима стране бирократије (дуго чекање виза и других путних исправа, које је поспешила неповољна политичка клима). Када би, пак, транспорти кренули, дешавало се да поједине породице не

187 AJ-25-167-439, спискови чланова породица из транспорта: 17. 4, 24. 4, 22. 5, 29. 5. и 14. 7. 1948.

188 У транспорту од 14. 6. 1948. међу 203 путника било је чак 107 чланова породица (супруга, кћери, синова, мајки, чак нећака, па и једна служавка). Породице је том приликом повело 58 стручњака. AJ-25-164-438, Списак стручњака и њихових породица који су приспели транспортом од 14. 7. 1948.

189 О томе види: *Подобни и „домаћи" страни стручњаци*, *Уговор о слободи*, *Првобитне тешкоће и њихово превазилажење*. Мада се у Министарству рада оперисало мишљењем по којем *ослобођеницима* треба омогућити довођење породица услед чега би они имали „срећенији и потпунији живот", а који би омогућио „бољи ефекат у раду", и мада је фебруара то довођење омогућено, његови су ефекти остали незнатни. AJ-31-67-95, акт Министарсва рада бр. 268, 2. 2. 1948.

190 AJ-25-87-219, Извештај правног референта М. Пухара, 15. 4. 1947.

191 Инструктори месног синдиката у Београду, *ослобођеници* Гинтер Сандхоф и Ханс Буркхарт поднели су молбе јуна 1948. године, које ни у фебруару 1949. нису биле решене. AJ-25-164-438, бр. 25224, 25. 10. 1948, пов. бр. 4884, 18. 11. 1948. и предмет пов. бр. 42/1949.

стигну на циљ. Нарочито ако транспорт није био формиран у сагласности са прописима окупационе силе која је контролисала одређену зону Аустрије или Немачке, односно у случајевима кријумчарења људи, што су југословенске власти више пута чиниле. Тада би дошло до додатних трошкова (*избачене* породице морале су се некако вратити у место полазишта, а дешавали су се и случајеви болести, па је оболеле требало лечити), те се отварало питање ко ће их сносити.[192] Исто питање се отварало и када су породице немачких радника и стручњака фебруара 1949. године обавештене да се убудуће неће организовати транспорти, већ да они који добију визе могу „о властитом трошку редовитим возовима путовати у Југославију”.[193] Уговорна обавеза по којој ФНРЈ сноси трошкове транспорта породице тиме као да је заборављена. Мада то није потврђено као званичан став надлежних органа, ако је и било гласина или лоше интерпретације, остављало је код стручњака и њихових породица неповољан осећај.

Пристигли уз тешкоће или не, тек више хиљада чланова породица страних (претежно немачких) стручњака боравило је у Југославији између 1946. и 1950. године (неки и доцније). За то време делили су судбину окружења, обојену чињеницом да су странци, да не разумеју језик, нити познају обичаје и навике. Нашли су се у туђој средини захваћеној дубоком транзицијом, коренитом трансформацијом која је сезала до најситније друштвене поре и најтананије норме. Над свима је, и окружењем и придошлим породицама, лебдело сећање на минули рат, стварна горка искуства и још тмурнији стереотипи и митови који с временом нису губили на интензитету. Међутим, и поред неразумевања, неприхватања и отпора који су се јављали, живот се настављао, односи су се успостављали и стварало се ново искуство. Заједнички живот значио је и препознавање заједничких проблема, а они су саставни део свакодневице која је била притиснута проблематичним снабдевањем намирницама, набавком одеће и обуће, недостатком огрева, рестрикцијама струје, одржавањем породичног живота, неговањем и подизањем деце. Током боравка у ФНРЈ неке су се породице стручњака увећале и познато је више случајева рађања деце; неке су се, пак, умањиле. Код неких се као производ љубави јавила потреба за заснивањем брака, неки су ишли ка растави и разводу. Релативно кратак период у којем је постојала животна интеракција између југословенске средине и

192 Супруга стручњака Карла Пласа, руководиоца пилане у Соколцу, била је у транспорту враћеном фебруара 1949. године са аустријско-југословенске границе. Услед непријатности доживела је нервни слом и лечена је у болници у Целовцу. AJ-25-163-436, акт Војне делегације у британској зони, пов. S. бр. 36, 12. 3. 1949, S. бр. 39, 4. 4. 1949; AJ-25-164-438, пов. бр. 3804, 11. 4. 1949.

193 AJ-25-168-441, пов. бр. 3623, 4. 4. 1949.

породица странаца није, међутим, могла оставити дубље последице, што се не може рећи и за пословну интеракцију страних стручњака и радника и југословенског привредног окружења, о чему ће бити речи доцније.

Брак

Брак страних стручњака (страних држављана) који привремено пословно бораве на територији Југославије са држављанима ФНРЈ правно није био могућ. Закључење таквог брака било је могуће само ако страни стручњак поднесе захтев и буде примљен у држављанство ФНРЈ.[194] Двојица стручњака *ослобођеника*, Фридрих Гој и Ерих Винкелман, електричари Рудника *Љубија*, пристали су септембра 1948. године да остану на раду још три године уколико им се дозволи брак са Југословенкама (доцније понуда повећана на пет година). Међутим, иако је управа рудника пледирала да се такав предлог прихвати јер су електричари „јако потребни и јер су као стручњаци врло добри", МУП је остао на становишту да се таквим лицима не може дозволити закључење брака.[195] Ригорозност МУП-а није била усмерена само на питање брака држављана Југославије са странцима, већ и на своје грађане који су након принудног или добровољног рада из Немачке доводили жене. Још јула 1945. године, реагујући на повратак радника који су доводили жене, са којима су наводно ступили у брак, МУП је заузео становиште да ни фактичке ни формалне бракове са странкињама неће признавати. То се посебно односило на оне који су код куће оставили законите жене, као и на оне који су довели Немице. Њих је требало одмах, без обзира да ли су биле у фактичком или законитм браку, спровести у најближи логор за Немце или протерати преко границе, а убудуће није ни требало дозволити њихов улазак у земљу, већ их враћати са границе. Када је реч о раније неожењенима и о онима који су довели Рускиње, Холанђанке и др. одлучивало се у сваком конкретном случају, на основу њихових ставова и односа према НОБ-у.[196]

194 Основни закон о браку (1946) није третирао брак са странцем. Његова допуна из 1948. године забранила је брак са страним држављанином који привремено пословно, службено или приватно живи на територији ФНРЈ. Са оним странцем који није спадао у ту категорију брак је био могућ уз дозволу министра правосуђа (упутством од 14. 10. 1948. објашњен је поступак подношења молбе). *Сл. лист ФНРЈ*, 29/46, 36/48 и 89/48.

195 Таквих и сличних упита било је током 1948. године више. Од јесени те године све већи број стручњака условљавао је потписивање другог уговора могућношћу закључења брака са Југословенкама, при чему су то углавном били добри стручњаци, „а многи за сада и незамењиви." AJ-25-152-404, пов. бр. 2275/48-XVI/2 и предмет пов. бр. 2980/48-XVI/2/1948.

196 AJ-49, Општа архива, преписка Законодавно-правно одељења, 1945, бр. 425 и

На закључење брака са странцима, а Немцима нарочито, није се радо гледало ни онда кад су се правне околности могле уредити, па чак ни онда кад су Немци показивали несумњиву привржености Југославији. Михаел Рихард, пре рата члан КП Немачке, као припадник немачке војске прешао је октобра 1943. године код Вуковара партизанима и борио се до капитулације, а потом остао у војсци, у саставу граничарске дивизије (зона одговорности Дравовград, Горња Радгона, Крањ). Немачка КП препоручила га је за чланство у КПЈ 1947. године. Након демобилизације (марта 1947) отпутовао је у Немачку да поведе бракоразводну парницу, јер је од априла 1946. године живео у заједници са Лудмилом Јурјевич, са којом је желео да се венча. Услед прилика у Немачкој није успео да раскине брак, па се децембра 1947. са репатрирцима вратио у ФНРЈ. Од јануара 1948. до априла 1949. радио је као инжењер и пословођа у Газдном господарству, Транспортном одсеку – моторизација, а потом у грађевинском предузећу *Пројект* у Крању. Октобра 1949. добио је са Лудмилом дете (која је већ имала дете од четири године, чији је отац осуђен из политичких разлога). Међутим, неколико дана пре порођаја, како наводи, добио је одсуство ради завршетка бракоразводне парнице, која је окончана тек почетком јула 1950. Две недеље након раскида брака Рихард је писао генералном конзулу ФНРЈ у Франкфурту и молио за дозволу и термин повратка, изјављујући да је решен да тражи југословенско држављанство, како би тамо остао да живи и оженио се Лудмилом. Детаљи његовог односа са Лудмилом нису познати (отишао је непосредно пред порођај, што буди извесну сумњу), као ни то да ли је за развод брака заиста било потребно толико времена, али *пресуда* Министарства рада, изречена тек 2. октобра 1950. године, била је недвосмислена – Рихардово „поновно довођење на рад у ФНРЈ не долази у обзир.”[197]

Како се на брак са Немцем гледало у Југославији најречитије говори пример Вилија Бонгарца и његове верените Илонке Фој. Бонгарц је дошао у Рудник *Бреза* почетком 1948, на основу трогодишњег уговора. Кључни разлог доласка био је да ожени Илонку, држављанку Румуније, која је живела у Брези. Међутим, орган унутрашњих послова током годину дана неколико пута је Бонгарца криво саветовао у вези са склапањем брака, укључујући слање докумената непостојећим организацијама, упућивање непотребних молби, достављање оригинала на оверу у Немачку и сл. Није вредело ни обећање директора рудника и месног шефа КП да је брак одмах могућ, ојачано изјавом: „Ми смо комунисти, и што кажемо тога се и држимо.” Не само да брака није било више од године, него је Илонка средином

436/45: Расписи МУП ДФЈ, Каб. бр. 687/45, 9. 7. 1945. и 737/45, 12. 7. 1945.

197 AJ-25-165-438, предмет пов. бр. 3864/1950.

фебруара позвана у Срески НО у Високом, тамо вређана као „проститутка која се упушта са Немцима" и три дана задржана, мада се позвала на румунско држављанство. Пуштена је на интервенцију председника КП у Брези, уз обавезу потписивања некаквог документа по којем су се она и Вили морали растати уколико се за месец дана не венчају (што није било могуће јер су документа послата на оверу у Немачку).[198] Мада детаљи нису познати, јасно је да нису недостајали некомпетентност органа, самовоља, па и противправна дела.

Без обзира колико је питање закључења брака странцима било сложено, неки на то нису обраћали пажњу и формална ограничења нису спутавала њихове стварне одлуке. Мађарски радник Јанош Тунгош, запослен као грађевинар у предузећу *Шарган* у Титовом Ужицу, није марио за правна ограничења. Када је дошло време повратка кућу, Тунгош је изјавио како живи у „дивљем браку" с једном женом из Ужица, те да се неће вратити у Мађарску јер „му је у ФНРЈ боље".[199]

Нестали и умрли стручњаци

Неки од страних стручњака и *ослобођеника* који су радили у Југославији нестали су. За поједине се није могло утврдити да ли су побегли, умрли у осами, били жртве несрећног случаја или добровољно одлучили да *нестану*. Нестале је најчешће тражио Црвени крст. Рудолф Лархер, *ослобођеник* стар 29 година, коме је уговор с предузећем *Вицко Крстуловић* из Сплита истекао октобра 1949, нестао је, а да није преузео већ припремљене путне исправе и о њему више није било никаквих вести.[200] Међутим, неки нестанци били су упитни, а потрага за стручњацима излишна. Такви нестанци заправо су били плод одлуке самих стручњака, а најчешћи разлог су биле љубавне везе које су им се десиле у Југославији. Хајнц Флеминг, *ослобођеник*, био је запослен у ријечком *3. мају*. Како се није крајем априла 1950. године, када му је истекао уговор, вратио у Немачку, потражио га је септембра исте године Међународни Црвени крст. Флеминг, међутим, није желео да се врати кући. Сазнао је да је у међувремену његова супруга родила ванбрачно дете и припремио девизе за покретање бракоразводне парнице. Након тога почео је да се виђа са Ингрид, ћерком немачког стручњака Паула Кухлера, запосленог у истом предузећу. Како је породица

198 Предмет није комплетан па није познато како је случај решен. АЈ-25-168-441, Извештај В. Бонгарца, 24. 2. 1949.

199 АЈ-25-158-424, пов. бр. 3815, 14. 5. 1948.

200 У децембру 1950. године неискоришћени пасош је дат у МУП на поништавање. АЈ-25-165-438, предмет 6402/1950.

Кухлер напустила ФНРЈ јуна 1950. године, то је три месеца касније и Флеминг отпутовао код Ингрид у Гетинген.[201]

На економијама Комбината *Борово* у Орловачи и у Ловасу радио је од 1948. године Курт Наземан. Био је марљив на пословима млевења сточне хране, као кравар и као куниħар. Родитељима и супрузи, са којом је имао троје деце, престао је да се јавља од септембра 1949, па се поткрај 1950. године о њему распитивао Црвени крст. Према његовим речима, контакт је прекинуо када му се пакет, које је иначе редовно слао, вратио из Немачке. Од тада је престао да прима и писма, мада је од полиције у Немачкој сазнао да породица није променила место боравка. Наземан је у међувремену у Орловачи упознао Ивку Сабљић, почео с њом да живи и добио двоје деце, а у изјави је навео да ће се вратити породици у Немачку кад буде добио документа.[202] За разлику од њега, Алфред Шмит, *ослобођеник* из Подузећа *Виктор Ленац* у Ријеци, ни по коју цену није желео да се одрекне своје љубави. На потраживање мајке, којој се није јавио годину дана (од јануара 1950. године), а која је добила лажну информацију да је још јуна 1950. напустио ФНРЈ, Шмит је одговорио да је жив и здрав и да уопште није тражио излазну визу, нити то има намеру, а да је престао да јој се јавља јер није сагласна са његовом идејом о женидби. Шмит је само девојку са којом је живео желео „да има за жену, а другу не”, те је поднео молбу за одобрење брака, а очекивали су почетком 1951. године и новорођенче.[203]

Коначно, међу *несталима* је забележен и случај тражиоца који не постоји. Мада није могуће проверити изјаву Ханса Раткеа, који је од 1947. године ослобођен за рад у индустријском предузећу *Ђуро Ђаковић* у Славонском Броду, њега је тражила супруга коју он – нема! Ратке је потврдио да је комуникација са родитељима и браћом ретка, али да је одржава, као и да по истеку уговора намерава да оде у Немачку (почетком 1951. године), али да тамо „уопште нема жену”.[204]

Међу странцима било је оних чији је повратак у домовину спречила смрт. Живот им је окончан смрћу услед болести, несрећног случаја или самоубиства. Крајем децембра 1946. у Берлину је за потребе Министарства индустрије ангажован машински инж. Карл Кох. *Прошверцован* је са групом репатрираца јануара 1947. и добио је посао у Словенији (*Литострој*). Међутим, до почетка марта било је јасно да с њим нешто није у реду. Према подацима из Министарства рада Кох није задовољио на раду,

201 AJ-25-166-438, предмет бр. 8928/1950.

202 AJ-25-166-438, предмет бр. 10645/1950–1951.

203 AJ-25-166-438, предмет бр. 908/1951.

204 AJ-25-166-438, предмет бр. 7914/1950, бр. 9122/1950. и акт 795, 14. 2. 1951.

и јако је „нервно оболео", па је и сам изразио жељу да се врати у Немачку. Упућен је у Београд да сачека пасош, али док је чекао путне исправе стање се погоршало и смештен је у болницу. Сутадан, 16. марта 1947, Кох се у душевном растројству бацио са трећег спрата, кроз прозор и након неколико минута преминуо. Иза њега су остала два кофера личних ствари, која су послата Војној мисији у Берлин како би била предата породици, и трошкови лечења и обдукције за које се није могло утврдити ко би требало да их сноси.[205]

У Урбанистичком заводу у Сарајеву радио је инж. др Јоахим Хилдебранд. Његова супруга Августа, по позиву мужа и добијању исправа, запутила се у Сарајево. Међутим, почетком октобра 1947. године, док је она била још на путу, Хилдебранд се из непознатих разлога убио скочивши са трећег спрата кроз прозор свог стана. Неколико дана доцније, након што је сазнала шта се десило, Августа се обесила у соби хотела *Европа*. Суицидни брачни пар је сахрањен о државном трошку. Нема никаквих назнака о разлогу самоубиства инжењера, а у случају супруге морао је бити веома јак емотивни набој пошто би се егзистенцијални разлози, с обзиром на вредности које су остале иза ње, могли искључити. Наиме, Августа је, сем три кофера личних ствари, писаће машине и кутије са шеширима, донела доста накита и новца. Између осталог, налазило се ту девет комада златног накита (наруквице, ланчићи, сат, прстење, брош) са разним полудрагим и драгим камењем, три комада сребрнине и ниска са 146 бисера, а сем нешто страног новца (међу којим је било и неважећег) имала је и 3000 динара.[206]

Оно што се у условима рада на опасним радним местима није могло избећи, а посебно с обзиром на ниво мера заштите здравља и безбедности у погонима, јесте смрт на радном месту. Циркулариста и *ослобођеник* Хелмут Хибнер, запослен у Индустријској преради дрвета *Банат* у Белој Цркви, смртно је страдао услед непажње помоћника 12. априла 1949. године. У тренутку док је Немцу пословођа приговарао што ради посао (стругање *четвртаче*) који не мора, док се његов посао на *гатеру* (машини за примарну прераду дрвета) гомила, Хибнеров помоћник на циркулару је, помисливши да је дошло до застоја у раду, покушао да *ослободи* дрво. Циркулар је захватио његов дрвени бат и погодио Хибнера у абдомен, од чега је овај

205 Карл Кох је у неколико докумената грешком наведен као Паул Кох. AJ-25-87-219, предмети пов. бр. 44/1947, 398/1947, 463/1947, 564/1947 и 588/1947 и бр. 4314/1947.

206 AJ-25-163-437, акти пов. бр. 4899, 16. 8. 1948, 5346, 27. 11. 1948. и 2372, 4. 3. 1949.

убрзо умро.[207] Непажња и непоштовање мера техничке заштите стајали су живота двојицу немачких рудара из *Брезе*. Због лоше подграђеног *ускопа* у руднику је 26. јануара 1950. дошло до обрушавања дела радилишта, при чему су под теретом страдали *ослобођеници*, помоћни копач Валтер Мелер и јамски возач Паул Вајс, па је Министарство рударства БиХ тражило од јавног тужиоца да поведе поступак ради утврђивања кривице.[208]

Осим у суициду или на раду страни држављани губили су живот и под другим околностима – некада сасвим уобичајеним, каткад и бизарним. Фридрих Хајнц, радник предузећа *3. мај* у Ријеци, 4. маја 1949. године, након завршетка посла, попео се на трамвај. Ухватио се за спољашње шипке затворених врата, држећи у устима цигарету. Гледајући на супротну страну, Хајнц није приметио паркиран аутобус, о који је ударио главом, да би приликом пада задобио још и повреде руке и грудног коша. Од претрпљених повреда убрзо је наступила смрт.[209] Живот другог *ослобођеника*, Хорста Зелинга, радника ауто-базе Пале, предузећа дрвне индустрије *Јахорина*, изгубљен је 4. фебруара 1949. у тада још новој појави – аутомобилској несрећи,[210] док је инж. Курт Јон страдао 1. маја исте године у Нишу у незгоди на мотоциклу.[211] Коначно, бравар и *ослобођеник* Штефан Шихте, младић од 26 година, запослен у предузећу *Мостоградња*, Тител, играо је 7. јула 1948. године фудбал. Током утакмице незгодно је пао и „остао на месту мртав”. Шихте је сахрањен на заједничком гробљу у Тителу, међутим, његове личне ствари и потврда о смрти нису могле бити ником достављене пошто је пореклом био из Опелна у Горњој Шлезији, која је након рата припала Пољској, те није било могуће наћи његове родитеље.[212]

Несреће и смртни случајеви јавили су се и у бројчано великој групи мађарских грађевинара. Иако је њихов проценат веома мали, испод 0,4%, забележено је да се десило најмање тринаест инцидената, од чега најмање шест (мада се сматрало да их је било и више) незгода са већим или мањим повредама и седам смртних случајева (три при несрећи на раду, један од утапања на реци, два самоубиства и једна смрт услед болести).[213]

207 AJ-25-167-440, предмет 4758/1949.

208 AJ-25-168-441, предмет пов. бр. 2781/1950.

209 AJ-25-167-440, Записник, 3. 5. 1949.

210 Зелинг је оставио супругу и шесторо деце, узраста између четири и 15 година. Стога је било важно да се сва зарада затечена након смрти упути породици. AJ-25-165-438, предмет бр. 2783/1950.

211 AJ-25-41-131, предмет бр. 8952/1949.

212 AJ-25-152-404, предмет пов. бр. 1011/1948.

213 Утопљеник је радио у грађевинском предузећу *Грапек* из Косовске Митровице. AJ-25-85-215, Извештај J. Хебла, 21. 12. 1947. и предмет пов. бр. 4575/1947.

Надзор, идеологија и индоктринација

Елементи надзора

Државна контрола

У контроли страних радника као целине учествовала су сва савезна и републичка привредна и ванпривредна министарства и комитети у чијем саставу су страни стручњаци радили и сви органи рада. Они су обављали општу контролу, углавном на основу извештаја подручних установа и предузећа, али и посебних делегата који су обилазили *терен* и сублимирали информације ради даље дистрибуције. По потреби, у случају крупнијих аномалија, обављане су и контроле групног, па и појединачног рада и поступања. У том циљу формиране су разне ресорне комисије. Осим ресорних органа, провере је обављала Комисија државне контроле и о резултатима извештавала државни врх, а у вези са питањима трошкова истраживало је Министарство финансија. По потреби, контроле су обављали синдикални органи, а за општи надзор били су задужени органи унутрашњих послова (за *редовно* праћење стања месни одсеци унутрашњих послова, а у случају већих потреба и апарат државне безбедности). Ипак, мада је мноштво органа, трајних или једнократних тела и појединаца било укључено у контролу страних стручњака, праћење њиховог рада и односа са колективом и средином у којој су живели, стиче се утисак да није било јединственог система.

То потврђује извештај Комисије државне контроле ФНРЈ о прегледу ангажовања, распоређивања и искоришћавања страних стручњака у савезним органима управе (СПК, Секретаријату за персоналну службу председништва владе, савезним министарствима рада, унутрашњих послова, тешке индустрије, лаке индустрије, рударства, електропривреде, пољопривреде и иностраних послова), обављеном крајем марта 1948. године. Сем истицања генезе ангажовања страних стручњака и свих погрешака током 1945–1946. године у вези са неистоветношћу уговора, слабим планирањем, спорошћу при давању одобрења за ангажовање, неконсултовањем са Министарством рада приликом уговарања и сл. утврђено је да је планско ангажовање почело тек 1948. године. Међутим, план се показао неостваривим због слабог рада нових фактора у процесу ангажовања стручњака. Министарство рада ФНРЈ затражило је од савезних и републичких установа податке о потребама за њима. СПК и Секретаријат за персоналну службу председништва владе требало је да на потребе дају сагласност и потом Министарство финансија осигура девизе за слање дела зараде у иностранство, након чега би Министарство рада ФНРЈ приступило ангажовању стручњака. Заинтересовани органи и установе су планирали да током 1948. године ангажују 2438 висококвалификованих стручњака, 636 КВ радника

и 2900 грађевинских радника, међутим, СПК је дало сагласност само за прву групу, док секретаријат владе није уопште реаговао, па ангажовање за 1948. годину није почело ни у априлу.[214]

Контрола у колективу

Намера предузећа да озбиљно контролишу странце на раду није била упитна. С праксом су ствари стајале другачије, како је то већ показано у питањима евиденције и класификације, које су такође биле део контролног механизма. Несумњиво да су послодавци, сем рада, желели да контролишу и приватни живот стручњака. На састанку заменика кадровских директора савезне електропривреде 25. априла 1947. одлучено је да се сва предузећа упозоре „да воде строгу контролу о кретању и приватном животу страних стручњака”, те да им се пасоши морају одузети и послати у Генералну дирекцију савезне електропривреде.[215] Међутим, допис Министарства индустрије с почетка јула те године сведочи о слабој контроли кретања страних (немачких) стручњака: „Немци стручњаци сами долазе у ово Министарство по разним објашњењима, а да за то не знају нити Предузећа, нити пак њихове Генералне или Главне Дирекције. То се према томе дангуби радно време које је доста скупо плаћено.” Због наведеног било је потребно увести контролу тако да ниједан немачки стручњак без претходне дозволе персоналне службе предузећа не може „на своју руку обилазити Министарства како ово Министарство тако и Министарство Рада”.[216]

Иако је постојала обавеза персоналних служби предузећа да на почетку сваког месеца шаљу ресорном органу извештаје о кретању страних стручњака, та је активност у ресору индустрије потпуно занемарена. Примећено је да Немци могу, услед слабих контрола, да врше саботаже, а да то „остане незапажено”, па је наређено да се хитно доставе извештаји о кретању са подацима о залагању на раду, кретању у приватном животу и обезбеђености станова (на томе се нарочито инсистирало јер је постојало сазнање да већина Немаца жели приватно, а не хотелско становање, које је и боље и много јевтиније). Како је у припремама било ослобађање многих заробљеника за уговорни рад, то је Министарство индустрије тражило да се извештаји о кретању примене и на *ослобођенике*, посебно на информације о залагању на раду („ако не одговара на послу доставит ћете нам предлог да истога повратимо натраг у логор”).[217]

214 AJ-19-211-1789, Извјештај о ангажирању и распореду страних стручњака, IV 1948.

215 AJ-11-4-17.

216 AJ-17-97-97, пов. бр. 2354, 5. 7. 1947.

217 Исто.

Како је ипак с временом контрола колектива била све обухватнија (што је тражило и Министарство рада), растао је број докумената у којима су вредновани рад и понашање стручњака. Из извештаја и карактеристика (које су постале обавезни прилог уговора који се шаљу на одобрење) о немачким и другим стручњацима стиче се јасна слика пожељног и непожељног понашања и таквих особина. Вредновање пословних активности изражавло се синтагмама „на послу се залаже", „врло је савестан", „посао сврша у постављеном року", „посао извршава одмах, не гледајући на радно време", „ради са вољом и пожртвовањем", „ради стално прековремено", „остаје на раду до дубоко у ноћ", „труди се како би могао што више да допринесе", „својим радом много доприноси предузећу" и сл. Посебно се ценило ангажовање на обучавању домаћег кадра (подучавање ученика, радо преношење знања на друге), које је квалификовано као веома успешно. У том смислу запажано је: „да стручњак своје знање не задржава себично за себе већ га радо преноси и на друге", „воли да подучава и […] има много успеха" и сл. Нарочито се истицало ако су неки стручњаци посвећени синдикалном раду и склони прихватању идеја југословенског политичког курса уз оцене: „пуно се залаже на синдикалном раду", „помаже синдикалној организацији", „на синдикалном пољу се највише залаже и даје предлоге управи подружнице који су врло умесни", „учествује на свим ударничким радовима", „политички став му је правилан и показује се заинтересован", „много га интересује друштвено садање уређење и стално дискутује са добрим друговима из предузећа", „узима *Борбу* коју сваког дана прати и дискутује", „чита напредне немачке књиге", „похађа биоскоп и то највише Совјетске филмове"…[218]

Контроли је подлегао и друштвени и приватни живот стручњака. Тако ће се за поједине рећи да се крећу „у друштву осталих немачких стручњака", или да се виђају „у друштву немачких заробљеника", неки се слабо крећу ван места рада (запослени у Индустрији мотора *Раковица*, са станом у оквиру предузећа или у Кошутњаку ретко или никако не одлазе у Београд). Ервин Штраус из истог предузећа често је био у друштву „једне женске особе која станује у хотелу *Астorија*", али за Вилија Штајнерта није се могло рећи с ким се све среће пошто се „виђа у друштву сумњивих женских", и то стално са другима. За неке друге је, пак, наведено како живе са својим супругама, без навођења било каквог неуобичајеног (или неприхватљивог) понашања.[219]

218 AJ-17-7, Извештај о кретању ослобођених немачких стручњака по предузећима [Генералне дирекције савезне хемијске индустрије], s.d. [1947?].

219 Као меру заштите од таквог понашања предложено је да се Штајнерт изолује из предузећа. AJ-108-4-12, Извештај о кретању страних стручњака, Индустрија мотора *Раковица*, 25. 7. 1947.

Сем проблема језика и слабог разумевања (чак и код оних који су показали занимање за учење српскохрватског или словеначког), који је карактеристика свих странаца на раду, уз једну знатну мању групу додељене су оцене: „постављене задатке извршава површно”, „као стручњак не задовољава”, „раније је радио боље”, „задатке извршава али обично са закашњењем”, „ради само да би новац зарадио”. Донекле с негодовањем гледало се и на оне који пуно раде, али у циљу зараде: „Доста се код њега осећа тежња за новац и много ради само да би га више имао”, као што се неповољно гледало на политички незаинтересоване. Занимљиво је да они чији је рад оцењен као недовољно добар или лош сви показују политичку незаинтересованост или имају слаб политички став, а и не показују жељу за „преваспитањем”.[220]

Идеолошко-политички утицај

Синдикални и културно-просветни рад

Идеолошки рад међу страним стручњацима у ФНРЈ одвијао се на различите начине и обликован је сходно *циљној групи*. Они који су крај рата дочекали у униформи и пали у заробљеништво, још у логорима укључени су у масовно представништво *Антифа*, синдикалну и идеолошку организацију у исто време.[221] Партији на власти било је важно, међутим, да утицај остварује и након уговорног ослобађања (када буду у статусу *ослобођеника*), као и на стране раднике и стручњаке ангажоване или добровољно дошле из иностранства.[222] Међутим, намеру није пратила довољна посвећеност нити конзистентност у раду. Готово годину и по дана након што је преузело надлежност над ангажовањем странаца, априла 1948. године, Министарство рада примећује да се са *ослобођеницима* и страним (пре свега немачким) стручњацима и њиховим породицама „ништа не ради на идеолошко политичком уздизању”, а уочено је и како се странцима не даје могућност учења српскохрватског, словеначког или македонског језика.

220 Исто.

221 Види: *Подобни и „домаћи” страни стручњаци*, *Од заробљеника до ослобођеника – ратни заробљеници као радници у југословенској привреди*, *Заробљеници и идеолошки рад*. Иначе, *Антифа* није локални југословенски изум. Према совјетском узору истоветна и истоимена организација постојала је и у Пољској. Тамо је 1945. године било 45.000–50.000 заробљеника, а до краја репартијације (1950), умрло је око 6.000 (12%). Смртност у Пољској износи отприлике половину између смртности у СССР (30%) и Француској (2,5%). О немачким заробљеницима у Пољској види: Jerzy Kochanowski, *In polnischer Gefangenschaft: Deutsche Kriegsgefangene in Polen 1945–1950*, Osnabrück, 2004.

222 О намери КПЈ да међу Немцима, Аустријанцима и Италијанима спроводи културно-просветни види: B. Petranović, *Istorija Jugoslavije*, III, 159.

Стога је то министарство предложило да идеолошко-политичко уздизање стручњака обављају синдикалне подружнице предузећа и установа где они раде, а породица месне организације Народног фронта (уз подршку ЦО ЈСЈ и НФЈ), и да Комитет за школе и науку изда уџбенике или табаке за учење језика (по систему *Берлиц*).[223]

Судећи по доцнијим активностима синдикат се укључио у идеолошко-политички рад. Немци и Аустријанци су у предузећима добили синдикалне групе, а при синдикалним руководствима инструкторе. При ГО ЈСЈ, као и у сваком главном (републичком) одбору синдиката, за питања синдикалних потреба немачких стручњака био је задужен *немачки инструктор*.[224] Синдикално повезани Немци формирали су у ФНРЈ Клуб немачких трудбеника (Klub Deutscherschaffender) који је по градовима имао секције.[225] Оне које су организовале политичко-културни и просветни рад. Истовремено, Италијански радници запослени у Београду и Земуну имали су свој клуб, са библиотеком, а на кружоцима су изучавали марксистичку литературу.[226] Коначно, немачки и аустријски радници добили су 1948. године часопис на немачком језику.

Слика 5: Заглавље аката Клуба немачких трудбеника у Новом Саду[227]

223 Предлог је влада ФНРЈ проследила УДБ, међутим, она се огласила ненадлежном. АЈ-50-119-242, предмет Секретаријата владе за персоналну службу, бр. 418/1948.

224 АЈ-16-23-28, акт пов. бр. 215, 22. 6. 1948. Инструктор за немачке раднике и стручњаке при ГО Савеза синдиката Словеније био је 1949. године Ханс-Јоахим Хенсик. АЈ-41-622-977, акт ГО Савеза синдиката Словеније, бр. 863, 22. 1. 1949; В. Petranović, *Istorija Jugoslavije*, III, 159–160

225 Пример из Ријеке види у: АЈ-25-168-441, притужбе Петера Зибела, председника Клуба немачких трудбеника у Ријеци, 7. 2. 1949, 9. 2. 1949. и 20. 2. 1949 и пов. бр. 2128, 3. 3. 1949. Допис новосадске секције Клуба види у: АЈ-25-165-438, бр. 3653, 25. 3. 1950.

226 Како је навео Петрановић: „Био је то посебан начин идејног преваспитавања и припремања за отпуштање и повратак кућама.“ В. Petranović, *Istorija Jugoslavije*, III, 160.

227 АЈ-25-165-438, бр. 3653, 25. 3. 1950.

Синдикалистима (како југословенским тако и мађарским) у неку руку стављено је у задатак да се старају о културно-просветном раду са грађевинским радницима из Мађарске. Међутим, према оценама мађарских радничких представника, тај рад је био слаб. Како су били раздвојени по десетинама предузећа широм земље, није било могуће организовати састанке. С друге стране, из Мађарске у прво време није стизала штампа и културно-просветни материјал. Тек крајем августа почеће да пристижу такав материјал и новине из Мађарске и Новог Сада, па се развила слабашна културна делатност. Најдаље у том погледу отишло се у Сарајеву, где су мађарски радници ступили у контакт и успоставили сарадњу са локалним друштвеним организацијама. Захваљујући заједничком напору тамо су се повремено приказивали позоришни комади, играле фудбалске утакмице и организовале културне приредбе.[228]

Боравак мађарских грађевинара замало је оставио трага и у споменичком наслеђу земље. Ференц Роза, радник из Ваца, био је пет и по месеци запослен у Земаљском предузећу *Дрина* из Тузле. Оцењен је током рада као вредан, пожртвован и прави антифашиста. Након повратка у земљу, децембра 1947, желео је од срца да захвали земљи и граду домаћину. Без икакве накнаде намеравао је да на пијачном тргу у Тузли подигне споменик палим партизанима. Преписка у коју су још укључени Министарство рада, ГНО Тузла, предузеће *Дрина*, савезна и републичка планска комисија дошла је коначно до Министарства за науку и културу ФНРЈ. Предложени споменик, висине шест метара, који је предвиђао тростепену основу на којој стоји кубични постамент украшен с бокова саксијама с биљем (палмама), који носи бронзану скулптуру у облику гранате или авионске бомбе са уписаним српом и чекићем на телу и огромном бронзаном звездом петокраком изнад те скулптуре, није добио сагласност ресора за културу: „Споменик који је желео да подигне Роза Ференц, грађевински радник из Мађарске, према приложеној скици, претставља неуметничку нагрду која никако не одговара сврси.”[229] Тако су остаци мађарског прегнућа остали само у објектима које су тих дана и месеци зидали, али не и међу споменицима ФНРЈ.

228 AJ-25-85-215, Извештај J. Хебла, 21. 12. 1947.

229 AJ-25-158-424, преписка о предлогу споменика Ф. Розе, 18. 12. 1947 – 28. 12. 1948.

Слика 6: Скица споменика у Тузли[230]

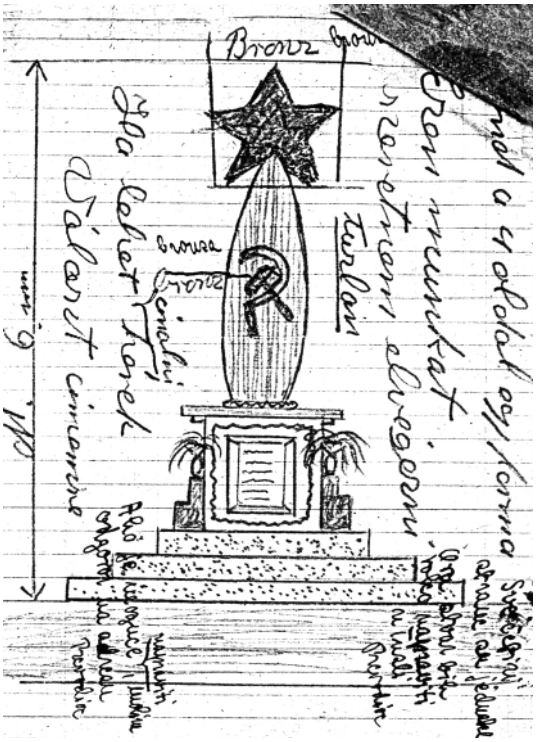

Масовни медији

Новине као масовни медиј имале су од своје појаве не само својство општег средства за масовну комуникацију већ и функцију обраћања одређеним циљним групама. У време којим се бави ова књига најпродорнији и најмодернији медиј масовне комуникације био је радио. Стога су главне радио-станице, као што је Радио Београд, имале посебне емисије на немачком језику (додуше, испрва са недовољно вештим спикерима и немодерно конципиране).[231] Међутим радио-уређај је већини био недоступан (а видели смо да је појединим странцима и ускраћиван), па је акценат у обраћању немачкој радној популацији у ФНРЈ стављен на новине. Тако су новине заправо остале најефикасније средство за *пласирање* и *конзумирање* информација, па не чуди што је после Другог светског рата широм Европе, и

230 Исто.

231 AJ-507, IX, 86/III-21, акт Генералштаба ЈА (II управа, 2. одељење), стр. пов. 514, 18. 8. 1948.

другде где су боравили ратни заробљеници припремана и дистрибуирана штампа намењена тој циљној групи. С обзиром на доминантну бројност особа с немачког говорног подручја, управо је таквих листова било највише. Некад је израда таквих листова било *дело* самих затвореника, с врло одређеном *обичном* сврхом, попут новина под називом *Brush up your English*, које је писао заробљеник логора Сетли (Setley) у Њуфоресту, у јужној Енглеској, Герхард Вагнер, а којима је циљ био учење енглеског језика.[232]

Синдикално повезани Немци и Аустријанци у ФНРЈ покренули су 1. маја 1948. године недељни лист на немачком језику *Der Schaffende* (*Трудбеник*), штампан у тиражу од 7000 примерака.[233] Ханс Бекер, рођен 1911. у Хамбургу, решењем МУП-а ФНРЈ од 26. априла 1948. године ослобођен је заробљеништва, закључио је уговор са ЦО ЈСЈ за рад у Синдикалном издавачко-штампарском предузећу *Рад* у Београду и запослен је као главни уредник листа.[234] Лист *Der Schaffende* је према КПЈ имао специфичне и важне задатке, пре свега у области *мобилизације* и *активизације* стручњака и радника. Да би се то постигло требало је да пише о њиховим успесима о томе како су их постигли, пошто је главни задатак штампе у изградњи социјализма, како је то наводио Лењин, „да васпитава масе на живим конкретним примерима и узорима из свих подручја живота”.[235] Како је лист обављао тај задатак записано је у критици из 1949. године: ако је општа слабост штампе у ФНРЈ била да „сувише шаблонизира ударнике, новаторе и рационализаторе”, да се у репортажама и биографијама често не види човек и његов рад, онда је то важило и за *Der Schaffende*, који је у већи-

232 *Daily Mail* (*Mail Online*), 30. 6. 2015, Jennifer Newton, „How German PoW's learnt to talk like natives: Prison camp newspaper included handy phrases like 'good as gold' and 'mad as a March hare'”, URL: http://www.dailymail.co.uk/news/article-3144608/ [15.8.2016].

233 Немачки заробљеници и у другим земљама имали су своју штампу. Лист заробљеника у Пољској звао се *Мост* (*Die Brücke*) и био је инструмент идеолошко-политичке индоктринације. Новине нису оскудевале у комунистичкој пропаганди и тенденциозном извештавању, а у преваспитавању бивших немачких војника најактивније су учествовали партијски активисти СЈПН (SED) из совјетске окупационе зоне, тј. Источне Немачке. Међутим, неки посебан успех у *преваспитавању* и прихватању комунистичке идеологије није био постигнут. J. Kochanowski, *н.д.*, 391–392.

234 Бекер је становао у Улици 7. јула (данас: Краља Петра) бр. 44. Јуна 1948. године поднео је молбу за довођење чланова породице из Немачке – супруге Јохане и сина Клауса, али ни осам месеци касније, и поред интервенције МУП-а, то није било учињено. АЈ-25-152-404, предмет бр. 3916/48-ХВИ/2/1948; АЈ-25-164-438, молба Х. Бекера, 17. 2. 1949.

235 АЈ-507, VIII, VI/1-1-113/к-36; АЈ-507, VIII, VI/1б/36, Критички осврт на неке листове и часописе, 1949*, Der Schaffende* (саставио М. М).

ни случајева само наводио имена немачких ударника, новатора и рационализатора и премије које су добили (чак и симболичне од 500 или 1000 динара). Ако се већ дају премије толиких износа, онда њима није требало давати публицитет јер је лист ишао и у иностранство. Зато је требало писати о људима, њиховим успесима и начину како су постигли, а тога у листу није било (двапут је више простора дато спорту него том питању). Такође, критикован је наслов „Немачки стручњаци дају основне проналаске" („Deutsches Facharbeiter macht grundlegende Erfindungen") са прве стране броја од 26. фебруара 1949. године. Такав наслов добио је још претенциознији карактер због фотографије колоне нових теретних аутомобила који су израђени у југословенским фабрикама, па је изгледало да је све то био продукт „проналаска немачких стручњака".[236]

Лист је имао задатак да васпитава и преваспитава немачке стручњаке и раднике у духу марксизма-лењинизма. Оцењено је да он добро региструје и интерпретира сва важнија политичка збивања у Југославији (на основу домаће дневне штампе). Такав неинвентивни и преписивачки манир оцењен је као задовољавајући. Међутим, лист није ни издалека искоришћавао могућности које би могле имати значајан васпитни карактер „на мисаоност немачког човека". Недостајало је осветљавање немачке прошлости и садашњости „са становишта мерксизма-лењинизма".[237] Лист ни у погледу идејно-политичког ни културно-просветног рада није искоришћавао „све могућности активизирања", а примећено је да се ограничавао на само неколико форми рада. С те тачке гледишта карактеристичан је био чланак „Предлози за наш културни рад" („Anregungen für unsere Kulturarbeit") у броју од 27. маја 1949. године у којем су као форме културног изражавања наведени само музика хорови и концерти, а да ништа није речено „о другим формама културног рада и о идејној садржини културне делатности" у клубовима немачких трудбеника („der deutschen Schaffender"), док се културна збивања у ФНРЈ и у свету само региструју, али не и интерпретирају.[238]

Негативна оцена појединих чланака била је последица начина изражавања (што није нужно продукт намере, већ пре неспретности аутора). На *мети* критичара нашли су се написи о школи за немачку децу и о кр-

236 Исто.

237 Као пример критичар је навео успомену на Карла Либкнехта и Розу Луксембург. Уместо да опширније прикаже и критички се осврне на догађаје у Немачкој из јануара 1919. и истакне значај револуционарних вођа, лист је поводом јубилеја њихове смрти донео у броју од 15. 1. 1949. кратку нотицу, песму К. Либкнехта *Јуриш* (*Sturm*) и кратак одломак *Писама из затвора* (*Briefen aus dem Gefängnis*) Р. Луксембург. Исто.

238 Исто.

старењу бродом по Дунаву, оба с почетка 1949. године. У чланку „Наша школа у Београду” („Unsere Schule in Beograd”), како се каже, постављене су ствари врло незгодно и писано је на начин како не би требало. Тамо је писало: „Отварање основне школе зависи сада само још од просторија и финансирања учитеља. У погледу финансирања учитеља у родитељском савету раширен је врло користан предлог да би се сваког који има двоје школске деце оптеретило месечно са по 10 динара”. Како је лист дистрибуиран ван ФНРЈ, постављено је питање „шта ће се казати када ово прочитају” у иностранству. Други чланак, „Сунце, вода и тренутак среће” („Sonne, Wasser und ein bischen Glück”), оцењен је као тенденциозно насловљен. Како је критичар јетко приметио: „Изгледа да у читавој несрећи немачких стручњака у нашој земљи ипак има понекад зрачак среће, као на пример када иду лађом по Дунаву” Посебно се осврнуо на реченицу у којој се каже да пошто је „овог пута целу лађу откупио Клуб (…) биле су добро организоване припреме за разоноду пасажера укључујући ту и јело и пиће” и саркастично закључио: „Изгледа да се иначе не може добро организовати осим када лађу откупи клуб немачких трудбеника”.[239]

Уређивачка политика и тематика листа оцењене су као одличне па би лист као такав могао „служити за углед многим нашим листовима”. Известилац сматра да је лист потребан, да служи постављеним циљевима, само треба уклонити слабости на које је указано и извршити јачу контролу садржаја.[240] Без обзира на примедбе лист је свакако писао на *пожељан* начин и није се усуђивао да се критички осврне на *вруће* теме које би штетиле угледу земље, чак и онда када је поступање државе било више него проблематично. У реакцији на написе из немачке штампе, у којима је наведено како власти Југославије стручњацима којима је истекла уговорна обавеза онемогућавају повратак тако што им се не издају излазне визе и потрошачке картице (због чега стручњаци морају да закључе нове уговоре), *Der Schaffende* је тврдио како је све то лаж и последица беспринципијелних антијугословенских клевета, те да се визе за Западну Немачку добијају за неколико дана, а да за Источну Немачку то траје дуже, али због неажурности совјетске амбасаде у Београду. Истина је била сасвим супротна, а редакција листа је након чланка била засута писмима немачких стручњака који су месецима чекали визе (неки дуже од пола године) и који су били огорчени.[241]

239 Исто.

240 Исто.

241 Многи су се због тога жалили страним дипломатским представништвима, посебно амбасади В. Британије, али и влади ДР Немачке. AJ-25-165-438, допис *Der Schaffende*, 13. 1. 1950.

Недељник *Der Schaffende* уређивала је само ужа редакција. Шира сарадња није била организована, већ су штампани прилози које су аутори самоиницијативно слали, што је био пропуст редакције. Партијска организација слабо је помагала редакцији („Ако се изузму појединци – партијци из Централног одбора ССЈ и редакције листа *Рад* – утицај партијске организације се ни не осећа"). Лист се дистрибуирао на основу претплате и до половине 1949. године тираж је нарастао на 11.600 примерака, од чега се у Немачку и Аустрију слало 2000. Како је примећено, да „лист нема од раније дефицита могао би да се сâм издржава". У закључку анализе речено је како је лист био добро примљен и изазвао је велико интересовање немачких стручњака у земљи, као и претплатника у Немачкој и Аустрији. Стога је предложено да се путем анкета утврди шта се читаоцима свиђа, а шта треба исправити и допунити. Како би лист потпуно „испунио своје задатке", известилац је предложио неколико мера: уклањање шаблонског набрајања ударника, новатора и рационализатора и писање о људима, њиховим успесима и начину на који су успехе постигли; не ограничавати се само на немачке раднике, него приказати и успехе Југословена; идејно-политички васпитавати раднике путем осветљавања немачке прошлости и садашњости у духу марксизма-лењинизма; указивати на све форме културног рада у клубовима *немачких трудбеника*, а не само на музику, певање и спорт; проширити организацију дописништва на унутрашњост; и спровести пажљивију контролу над садржином писања.[242]

Мађарски радници у Југославији нису имали свој лист. Међутим, стање након Резолуције ИБ и претпостављена њихова велика бројност нагнали су Покрајински одбор ССЈ за Војводину да у лето 1949. године затражи податке о распореду и броју мађарских грађевинара како би им дистрибуирала лист Народног фронта Војводине на мађарском језику *Magyar Szó* и лист Покрајинског одбора савеза синдиката за Војводину *Dolgozók*. Захтев је остао неуслишен јер Министарство рада није имало никакве податке о броју Мађара који су до тада напустили Југославију.[243]

Своје услуге Југославији у погледу пропаганде ускоро је понудила сасвим особена личност – током рата ђак Коминтернине школе (на којој је био колега Жарку Брозу, сину вође КПЈ),[244] искусан новинар, током рата запослен на московској радио-станици, способан организатор *агитпропа*

242 AJ-507, VIII, VI/1-1-113/к-36; AJ-507, VIII, VI/1b/36, Критички осврт на неке листове и часописе, 1949*, Der Schaffende* (саставио М.М).

243 AJ-25-158-424, предмет бр. 9822/1949.

244 *The Telegraph*, „Wolfgang Leonhard – obituary", 10. 9. 2014, URL: http://www.telegraph.co.uk/news/obituaries/11087532/Wolfgang-Leonhard-obituary.html [8.8.2017].

ЦК КП Немачке (и касније СЈПН), марксиста и доцент на Историјском факултету Партијске високе школе *Карл Маркс* у Клајнмахнову, крај Берлина, и искрени пријатељ Југославије, – Волфганг Леонард. Дана 31. јула 1948. Леонард, тада већ антистаљиниста, посетио је Војну мисију у Берлину. Изјавио је да је као пријатељ Југославије већ у илегали, пошто га је пратио НКВД. Напустио је стан и дошао је да јави нову адресу како би могао и даље да добија информативни материјал КПЈ (нарочито са V конгреса). Пренео је информације ко је у ЦК СЈПН још на југословенској страни, али, пошто је проценио да може бити у опасности, упитао је да ли може у крајњој нужди рачунати на помоћ, односно да добије ангажман у Југославији. Напоменуо је могућност своје сарадње на припреми листа *Der Schaffende* или немачких емисија београдске радио-станице. Том приликом он је предложио и побољшања у раду тих емисија – да се уместо тадашње „слабе” спикерке, која „нема јасан изговор”, ангажују два нова спикера (како би се избегла монотоност при дужем говорењу) и да се на почетку сваке емисије (немачке, али и других у програму) дâ преглед вести или кратак преглед емисије. Даље, Леонард је запазио да су материјали КПЈ, који су дистрибуирани по Немачкој, „скандалозно” преведени, те да треба пронаћи бољег преводиоца. Такође, изјавио је како је СЈПН наредио свим партијским организацијама да заведу „контролу писмених веза које одржавају бивши чланови КП, који су дошли из ратног заробљеништва” из Југославије.[245]

Мада по надзором, Леонард је још неко време остао у Берлину док марта 1949. године није са девојком Илзе Шпитман преко Прага пребегао за Београд. Тамо је до пред крај 1950. године радио као уредник немачког програма на Радио Београду, када је трајно прешао у СР Немачку.[246]

245 AJ-507, IX, 86/III-21, акт Генералштаба ЈА (II Управа, 2. Одељење), стр. пов. 514, 18. 8. 1948.

246 *Zeit Online*, „Ein Leben in Gefahr“ (intervju: Jörg Burger), Hamburg 12. 4. 2007, URL: http://www.zeit.de/2007/16/leonardo-16/komplettansicht [8.8.2017]. Током боравка у Београду Леонард је објавио најмање две књиге: *Die Wahrheit über das sozialistische Jugoslawien. Eine Antwort auf die Kominform-Verleumdungen*[2] и *Kominform und Jugoslawien. Über einige grundsätzliche Fragen des Kominform-Konflikts* (1949). По одласку у СРН, с неколицином истомишљеника основао је 1951. Независну радничку партију Немачке (Unabhängigen Arbeiterpartei Deutschlands), антистаљинистичку, неблоковску и титоистичку партију коју је до краја 1952. године финансијски подржавао КПЈ. Hermann Weber, *Die SED und der Titoismus: Wolfgang Leonhard zum 90. Geburtstag*, portal: Bundeszentrale für politische Bildung, Bonn, 14. 4. 2011, URL: http://www.bpb.de/geschichte/zeitgeschichte/deutschlandarchiv/54018/sed-und-titoismus?p=all [8.8.2017].

Школе

Као посебан вид средстава за индоктринацију и формирање жељених култруних и политичких образаца код најмлађе популације коришћен је образовни систем. Изворна основа о школовању деце страних стручњака на раду у Југославији 1945–1950. године веома је слаба, међутим, може се искристалисати неколико закључака и утврдити нешто факата. Није нам познат тачан број деце стручњака која су до 1950. године боравила у ФНРЈ, али може се говорити о стотинама, а можда и више од хиљаду. Највероватније да је већина деце школског узраста укључена у локални школски систем, односно у наставу на језицима ФНРЈ (српскохрватски, словеначки и македоски), али у највећим градовима с временом ће се отворити школе на немачком језику. Како је наведено у једном тексту с почетка 1949. године, објављеном у листу *Der Schaffende*, отварање основне школе у Београду очекивало се у најскорије време (остала су нерешена само питања смештаја и финансирања).[247] Није било могуће утврдити какво је стање са школовањем немачке деце у осталим већим градовима Југославије (престоницама република), али посредно закључујемо да су школе (не само основне) биле организоване. Томе у прилог иде чињеница да је у једној од најнеразвијенијих република и најудаљенијој од деценијских и вековних културних струјања из Немачке, у Македонији, пре краја 1949. године почело школовање на немачком језику. Извори потврђују да је тада почела да у немачкој мањинској основној школи у Скопљу ради једна учитељица, немачка поданица (из доступних извора није било могуће утврдити да ли је и сама школа почела с радом у то време или раније), а у истом граду постојала је и немачка гимназија (њен први разред водила је иста немачка учитељица).[248]

Неиспуњена обећања

Притужбе и жалбе стручњака

Уговори које су немачки и други страни стручњаци закључивали са предузећима у Југославији били су у појединим детаљима сасвим прецизни, али они нису могли бити тако опширни да обухвате све појаве и ситуације које дуготрајни живот и рад у страној средини собом носи. Зато су све оне сфере које нису могле бити укључене у сувопарни облигациони акт какав је уговор о раду (или хонорарној служби) *обухватала* обећања. У дељењу обећања учествовали су сви нивои привредне и јавне власти – од

247 AJ-507, VIII, VI/1-1-113/к-36; AJ-507, VIII, VI/1b/36, Критички осврт на неке листове и часописе, 1949, *Der Schaffende* (саставио М. М.).

248 AJ-25-158-416, предмет бр. 11894/1949.

руководилаца предузећа и представника локалних НО, преко републичких органа до представника федералне власти из редова разних комитета и министарстава. Међутим, када се не би испунила обећања, и још више када би се прекршиле уговорне клаузуле, следиле су притужбе и жалбе, а често и спорови.

Незадовољни страни стручњаци обраћали су се разним инстанцама. Жалбе, информације и захтеви стизали су на руке послодаваца (предузећа и установа), подресорним и ресорним органима републичког и савезног нивоа (дирекцијама, управама, комитетима, министарствима), инспекцијама рада, органима надлежним за рад и контролним комисијама у републици или федерацији, СПК, синдикату, МУП-у и МИП-у, страним амбасадама, посланствима, конзулатима, правосудним органима (тужилаштву и судовима), министрима лично, председништву владе, па и кабинету маршала.[249] Незадовољни стручњаци правду су тражили самостално (појединачно) или као група, зависно од врсте проблема, али и радног окружења (групне притужбе биће карактеристика у колективима у којима је радио велики број странаца).

Појединачне жалбе

Појединачних жалби сачуваних у фондовима државних органа ФНРЈ има на стотине, а иницране су разним потешкоћама.[250] Једна од обухватнијих, у којој је сажет већи број проблема, била је жалба Франца Пејхала, стручњака из ријечког *3. маја*, поднета Министарству рада 9. маја 1949. Пејхал је навео како је у Југославију дошао својевољно 7. априла 1947. на позив Војне мисије у Берлину, као техничар за организациона и калкулациона питања. Са предузећем је већ 21. јуна склопио уговор на четири године. Међутим, поступци персоналне управе и животни услови толико су се погоршали да није више могао да одржи уговор. Приликом закључења уговора потписао је текст на српскохрватском језику, који се сматрао важећим, а који је услед очајног превода са немачког постао бесмислен. Због тога није могао да оствари право на адекватнио повећање плате због пораста тро-

249 Жалбе кабинету, па и правно неодрживе (нпр. слање уштеђевине у Италију без потписаног и одобреног уговора), уродиле би плодом ако је тако из Маршалата тражено. AJ-25-162-435, акт Кабинета Маршала Југославије, бр. 3153, 10. 6. 1948; пов. бр. 285, 22. 7. 1948.

250 Најобимније целине архивске грађе која садржи жалбе чувају се у Министарству рада ФНРЈ (AJ-25-41-131; AJ-25-41-132; AJ-25-46-145; AJ-25-50-149; AJ-25-163-437; AJ-25-164-438; AJ-25-168-441), али и у другим фондовима (AJ-16-23-28; AJ-19-79-674; AJ-19-211-1789; AJ-24-43-110; AJ-41-622-977; AJ-50-150-267; AJ-108-33-65 итд).

шкова живота, што је сматрао грешком која се може усмено објаснити, али то није био случај. У међувремену су домаћи радници два пута добили повишицу, али не и Немци. Пејхалова плата (5300 динара нето) није била довољна за одржавање нормалног стандарда јер су у међувремену трошкови живота порасли за више пута, па је, да би преживео, морао да прода ствари које је понео из Немачке (гардеробу, веш, порцелан). У таквим околностима културне или личне потребе (нпр. одећу) није желео ни да помиње.[251]

Пејхал је сматрао да је уобичајено да страни радник добије вишу плату од домаћег, али у *3. мају* домаћи радници имали су исту или већу плату. Настављајући жалбу, стручњак је нагласио неправилности у раду кадровске службе: „Због руковођења персоналне дирекције толико су се погоршали услови рада да се може говорити о читавој игри интрига и чак непријатељском деловању према немачким стручњацима." Од Немаца се очекивало да не мисле, али да више раде, уступци који би се учинили једног дана одмах би се повукли (одредбе управе о служби за снабдевање радника, снабдевање јефтиним животним намирницама, рангирање у потрошачке категорије). Уместо снабдевање према карти R1a (месечно 7,5 кг меса, 1,7 кг шећера, 2,5 кг масти, 3,2 кг кукурузног брашна, 0,2 кг кафе у зрну и дневно 0,8 кг хлеба) добио је (као и друге немачке колеге) само R1b. На исплату путних трошкова чекао је девет месеци. Услови становања били су веома лоши (током годину и по дана четири породице имале су четири собе, тј. девет особа је користило једну кухињу и тоалет).[252]

Пејхал је имао притужбе и на услове рада. Како је навео, Немци су представљани као лоши радници које треба отерати из предузећа, иако је њихов учинак био слаб захваљујући руководству. Предлози Немаца нису се спроводили било стога да им се не би чинили уступци, било што су остајали „закључани у писаћем столу" како се не би разумела њихова вредност, за шта је имао много примера. Пејхал је шест пута мењао радно место. Годину дана радио је у технолошком бироу, где је постао ударник (рационализатор), а касније у рачуноводству, где је добио две премије. Ипак, управа је хтела да га прогласи неспособним. У дирекцији су му рекли да желе да га се ослободе, али га ипак нису пуштали кући, иако је он хтео да иде да помогне мајци и да преузме наследство. Када је једном тражио ципеле на основу карте за снабдевање, чуо је коментар како ципеле које он носи (и сви они) носи јесу за друге. Пејхал је оценио да те појаве нису у интересу никоме и да оне смањују резултате рада. Ради сређивања прилика у колективу тражио је формирање комисије, а за себе да буде разрешен уговора.[253]

251 АЈ-25-25-46-145, Жалба Ф. Пејхала, 9. 5. 1949.

252 Исто.

253 Исто.

Другима није била потребна серија аномалија, већ су реаговали на много мање проблеме. Алфред Јан, конструктор ренген-апарата, четрдесетосмогодишњак, рођен у Шћећину, супруг и отац једног детета, запослен у Заводима РР у Нишу, судећи по изворима, имао је *кратак фитиљ*. У јесен 1948. године били су му потребни јорган и душек. Изгледа да је више пута тражио начин за куповину те постељине, јер је на службеника Владимира Прицу, који је 10. новембра дошао да пренесе саопштење директора о могућности такве набавке (која из непознатог разлога није представљала очекивано решење), изненада почео да виче и да псује: „Ја то нећу више да трпим; доста је тога било. То је срамота! Задржите ваше говно за себе, а мене пустите кући! Ви немате ништа да ми кажете! Ко сте ви овде?!”. Без обзира што је Јан уместо потребне постељине (опет) добио савет, оцењено је да је „својим недисциплинованим и некоректним опхођењем” повредио службу и углед службеника, што је било кажњиво по одредбама Закона о државним службеницима. Јан се бранио да је био узрујан јер му се не омогућава куповина потребних ствари и сумњичио је службеника Прицу да није исправно пренео руководству садржај молбе. Признао је и све што је изговорио, осим псовке. Ипак, директор је на основу исказа судеоника, као и ранијих сазнања о некоректном понашању Јана према Прици (мада не и другим лицима запосленим у погону), донео решење о новчаној казни у износу од 10% месечне плате.[254] Слично је, условно говорећи због ситнице, категорички реаговао и Бернхард Барт, запослен такође у Заводима РР. Он је октобра 1950. године одбио да се усели у услован стан пошто подрум који је припадао стану није био испражњен. У подруму се налазило гориво једне нишке војне јединице, а на коришћење га је дала Управа народне милиције. Како подрум није био испражњен више месеци Барт је поднео отказ и о томе обавестио кабинет маршала Југославије.[255]

За неке проблеме није било могуће утврдити да ли се (и како) реаговало. Хемичар Рафинерије нафте *Ријека*, инж. др Освалд Шмит, молио је фебруара 1950. ванредну дозволу за куповину немачких марака у износу од 25.000 динара. Новац му је био потребан како би супруга и деца отпутовали у Франкфурт ради набавке покућства за њихов стан у Ријеци. Када је фебруара 1948. године долазио, Шмит је, по савету Војне мисије у Берлину, продао целокупан намештај из четворособног стана (није било могућности транспорта за ФНРЈ). Новац од продаје потрошио је на издржавање породице јер су му приходи били мали спрам цена у Југославији. Како до децембра 1949. године није слао у Немачку новац на име уштеђевине, а

254 AJ-8-51, *Заводи РР*, Ниш, решење бр. 2617/49-3, 16. 11. 1949.

255 AJ-25-163-437, акт Генералне дирекције металске и радио индустрије Србије, бр. 3699, 9. 3. 1951.

намештај му је био неопходан, обратио се Министарству рада молбом за ванредну набавку марака.[256]

Било је случајева да у истом предузећу ради брачни пар странаца. Иако су уговори били засебни и односили се на једно лице, нека предузећа су их код брачних парова посматрала у збиру. Шарлоти Керпер је онемогућено да шаље уштеђевину у Немачку пошто је то одобрено њеном супругу, запосленом у истом предузећу. Из мишљења кадровске правне службе Комитета за електропривреду ФНРЈ јасно је да је таквих случајева било у земљи више и да су доспевали до јавног тужиоца и на суд, чији је став резолутан – сваки је уговор посебан и обавезе наведене у њему неспорне су. Тако је Шарлоти, и свим другим супругама којима није омогућено слање уштеђевине без сумње то право припадало, а оне које су се обратиле суду су га и остваривле.[257]

Коначно, био је немали број жалби које бисмо могли окарактерисати као приговор савести. Услед великих потешкоћа са организацијом рада у многим предузећима доста немачких стручњака се жалило на то што се не користе на правилан начин и на радним местима за која су обучавани. Питање Фридриха Шнајдера, статичара Жељезничког грађевинског подузећа 11 Загреб, упосленог на деоници пруге код Сиска, било је карактеристично: „[…] зашто се ја упркос многих настојања овде у Југославији не користим у моме звању […], већ се пребацујем на радове које још никада у своме животу нисам изводио?". Закључак је требало да буде заправо закључак послодаваца и државе за чији су интерес странци радили: „Најзад, ми смо из Немачке овде дошли, да своја знања применимо и да нешто урадимо".[258]

Колективне жалбе

У предузећима у којима је радио већи број страних стручњака, а која нису уложила довољно труда на поштовању уговорних обавеза, притужбе су често упућиване групно. Већ је речено да је рађање југословенске радиоиндустрије у многоме зависило од учешћа немачких стручњака. Од 1947. године па надаље у сваком тренутку око стотину Немаца радило је само у погонима Завода РР у Нишу. Њима су пре доласка давана крупна обећања, али у реализацији се затајило па је средином 1949. године уследила групна жалба Министарству рада. Како је наведено, не само да су били разочара-

256 AJ-25-163-437, писмо О. Шмита, 11. 2. 1950. У архивској грађи није пронађен одговор.

257 AJ-11-157-492, предмет VIII бр. 11558/1950.

258 AJ-25-50-149, предмет бр. 5785/1949.

ни већ гневни и огорчени што им годину и по дана након боравка у ФНРЈ нико од званичних лица није објаснио њихов правни положај. Немцима у радио-индустрији није било јасно каква права имају приликом привремене или сталне неспособности за рад или у случају смрти, шта од предмета личне својине (не) смеју да изнесу приликом повратка и шта ће радити са новцем који уштеде, да ли могу да користе обећани годишњи одмор у Немачкој, да ли се чланови породица који су дошли у ФНРЈ могу вратити и пре истека уговора, шта се дешава ако се не испуни клаузула о додељивању празних станова (не хотелских соба), зашто им је ограничена слобода кретања (иначе гарантована током преговора) само на град и околину од 10 километара, каква је моћ пуномоћја, тестамената и других приватноправних аката оверених у Немачкој и како је регулисано питање накнаде ненамерно учињене штете током процеса рада. Уз сваку од непознаница постојало је још по неколико додатних питања, а њихова бројност и суштина сведоче о озбиљним пропустима стварне и формалноправне природе надлежних у предузећу.[259]

Групно су реаговали и немачки стаклари запослени у Рогашкој Слатини. Готово две трећине од укупно 25 Немаца тражиле су повратак у земљу (са породицама 34 особе) пошто су натерани да хитно напусте хотел *Нова Швицарија* да би у 25 км удаљеној Пристави добили свега пет соба (за 11 породица), без исправних нужника и пумпе за воду, са грубо тесаним креветима и само 10 сламарица. Од инцидента и жалбе почетком јуна 1948. прошло је девет месеци док захтеви за визу нису стигли у амбасаду СССР-а у Београду.[260] Накнаду у новцу и раскид уговора тражила је и група Италијана која је августа 1948. премештена из Ријеке у Зеницу. Тамо су отерани након провоцирања да се изјасне о Резолуцији ИБ (неки су је подржали), под пратњом милиције наоружане машинкама. Добили су знатно лошије услове рада, нижа примања и слабије снабдевање, па су неки Зеницу доживели као затвор. Након повратка у домовину (децембра 1948. и јануара 1949), због низа прекршених прописа и поступка приликом пресељења, Италијани су тражили новчану компензацију и посредовање Конфедералне радничке коморе из Горице (синдиката). Спор је решен тек септембра 1949. доношењем решења о исплати компензације.[261]

Групне жалбе односиле су се и на мађарске грађевинаре.[262] У извештају с краја 1947. године представник радника Јожеф Хебл апострофирао

259 AJ-8-9, превод обраћања Немачке групе Министарству рада ФНРЈ, 30. 7. 1949.

260 AJ-25-168-441, предмет пов. бр. 505/1948, акт пов. бр. 1936, 22. 2. 1949.

261 AJ-25-41-131, жалбе Италијана, IV–IX 1949.

262 Бројне појединачне и групне жалбе и притужбе Мађара види у: AJ-25-85-215; AJ-25-158-424.

је пуно грешака. Било је градилишта на којима су зидари данима радили нестручне послове (земљане радове, мешање и пренос бетона, претовар шљунка), или нису радили чекајући на скелама да се достави материјал који је каснио због недостатка и лошег коришћења помоћних радника. Радници су премештани с једног градилишта на друго, превоз је био лош, а послови нису били нормирани, што је урушавало дисциплину. Када је уведена норма, исплате су и даље обављане по радном сату, што је изазивало отпор. Обрачуни плата су каснили и дешавало се да буду неисправни, није исплаћиван теренски додатак, каснили су дечји додаци и дознаке уштеђевина. Било је грешака у категоризацији, карте за снабдевање су касниле, а испорука одеће и обуће била је незадовољавајућа. Храна је била једнолична и недовољна. Било је дана када није достављан хлеб или када је доручак у мензи изостао јер предузеће није платило трошкове, а забележен је и случај издавања црвљиве сланине. У предузећу *Рамиз Садику* у Ђаковици доручак се састојао од „празног чаја", ручак и вечера од по три децилитра чорбе, а цео месец није било меса. У предузећу *Штедин* из Пећи храна је транспортована без поклопаца, па је на радилиште стизала пуна прашине и мува. Станови су били лоши, слабих услова за хигијену, без прибора за одржавање и довољно воде. У некима је било мноштво инсеката, а кревети су били без сламарице. Поједини су били толико мали да су кревети постављани на *штафле*, под плафоном (стан у Цетињу за пет радника имао је пет квадратних метара, па су „спавали као живина на дрвету"). Било је случајева да се о болеснима не брине довољно и да се не обезбеде лекови. У неким местима нису били пријављени органима милиције. Иако се стање с временом поправљало и мада наведене појаве нису биле присутне стално и свуда (извештај помиње грађевинско предузеће у Крагујевцу које „своје раднике у свим погледима задовољава"), оне сведоче о великом немару у организацији рада и смештају грађевинара, па стога огромна флуктуација, од преко 40% до краја сезоне (у Руднику *Бор* 100%), не изненађује.[263]

263 Расту анимозитета између предузећа и грађевинара погодовали су и недостаци запажени код мађарских радника. Сем лоше организованог прикупљања и упућивања у ФНРЈ, примећено је да је дошло 60-70 радника који нису били грађевинске струке, да је било доста старих и болесних, да је било и оних који су „дошли са задњим намерама, који су били сигурно подметнути од стране реакције да стварају тешкоће и буне остале раднике". Коначно, пуно трзавица и свађа изазивало је пијанчење. Све то узроковало је већи број штрајкова, а у неколико случајева и колективно напуштање земље. АЈ-25-85-215, Извештај Ј. Хебла, 21. 12. 1947.

Преглед писаних жалби

Жалбе које су током рада у ФНРЈ поднели страни стручњаци биле су многобројне (више хиљада). Њихов број није могуће ближе утврдити. Међутим, један садржајан извештај о страној радној снази даје јасну слику узрока, као и обима жалби. У периоду од 1. јула 1948. до 21. јануара 1949. године Министарство рада примило је 1083 писане жалбе запослених странаца. Више од трећине односило се на тешкоће у вези са слањем уштеђевина и пакета, а више од петине на неизвршено пресељење породице. У знатнијој мери странци су се жалили на „слаб поступак”, што је могло за собом повлачити разне видове неадекватног понашања послодаваца или запослених према њима, а било је потешкоћа и у вези са новчаним примањима, лошом организацијом (неправилно коришћење и распоређивање), непоштовањем рокова и др. Преглед врста жалби које су подносили страни радници и стручњаци, са њиховим бројем и процентуалним односом, индикативан је као показатељ кључних проблема и степена њиховог решавања у периоду непосредно пре доношења општих аката којима се настојао увести ред и централизација у поступак ангажовања.[264]

Табела 15: Писане жалбе поднете Министарству рада ФНРЈ (1948–1949)[265]

Ред. бр.	Врста жалбе	Број жалби	Проценат
1.	принадлежности	66	6,1
2.	снабдевање	11	1,1
3.	стамбене прилике	6	0,5
4.	трансфер уштеђевина и слање пакета	363	33,6
5.	неисплаћивање премија и награда	2	0,2
6.	непресељење породица из Немачке у ФНРЈ	232	21,4
7.	премештање и школовање деце	24	2,2
8.	слаб поступак	98	9
9.	неправилно коришћење и распоред	51	4,7
10.	организација рада	5	0,5
11.	повратак у земљу након истека уговора	33	3
12.	раскидање уговора	53	4,9
13.	разне притужбе мањег значаја	139	12,8
	УКУПНО:	**1083**	**100**

264 AJ-25-155-408, Извештај о страној радној снази у ФНРЈ, акт пов. бр. 4147/2, 18. 10. 1950.

265 Исто.

Груписањем по сродности, установило би се да су проблеми финансијске природе (бројеви 1, 4. и 5. из табеле 15) изазвали 431 жалбу, што је готово 39,8% укупног броја. Други круг притужби односио се на питања приватног и породичног живота, од снабдевања и стамбених услова до недоласка породице или њеног премештања (бројеви 2, 3, 6. и 7), и на ту тему упућене су 273 жалбе, тј. преко 25,2%. Следећи корпус питања која су изазивала незадовољство страних држављана биле су тешкоће у вези с послом, које су се кретале од лошег поступања у предузећу (међуљудски односи) до погрешног коришћења рада страних стручњака и лоше организације рада (бројеви 8, 9. и 10), ради чега су упућене 154 жалбе (14,2%); међутим, томе се могу додати и проблеми настали превременим раскидањем уговора (што и јесте пословни проблем), тако да би број жалби у вези с радом износио 207, што је било 19,1% укупног броја. Питање одласка у земљу порекла након раскида или истицања уговора спадало би у проблеме с државном администрацијом, а такве 33 жалбе чиниле су 3%.[266] Сем наведених писаних жалби, личне притужбе, свакодневно саопштаване, којих је било знатно више, али које нису бројане, према извештају Министарства рада, односиле су се на исте проблеме као и писане.

Графикон 10: Природа поднетих писаних жалби (1. 7. 1948 – 21. 1. 1949)

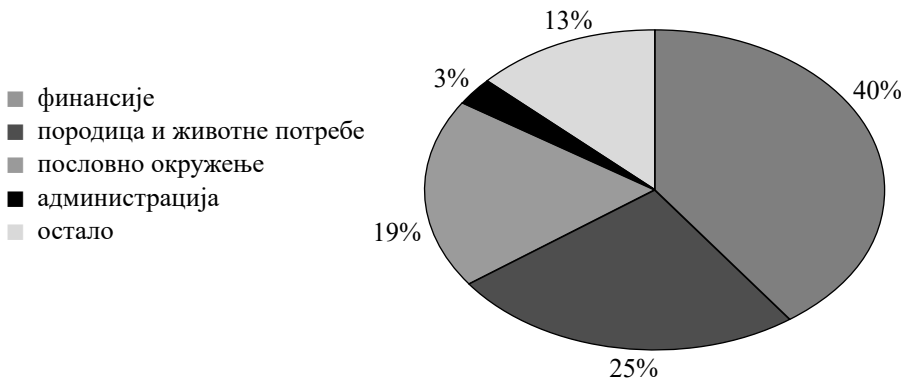

Према: AJ-25-155-408, Извештај о страној радној снази у ФНРЈ, акт пов. бр. 4147/2, 18. 10. 1950.

Из претходне табеле, графикона и анализе, као и увидом у архивску грађу, јасно се издваја закључак да је трансфер уштеђевина био најнеуралгичнија тачка у односима послодаваца (и државе) и страних стручњака. У свим фондовима у којима је сачувана архивска грађа о раду странаца у

266 Анализа према: исто.

ФНРЈ, ма како она била скромна обимом (а нарочито у онима у којима је сачувано мноштво грађе), налазе се документи који сведоче о проблемима са трансфером уштеђевина. Он оптерећује све време, тиче се свих слојева и нивоа страних радника и стручњака, присутан је у свим крајевима земље, непресушни је извор спорова, сучељавања и жалби.[267] Такве околности намећу један општи закључак у вези са темом ове књиге. Југословенској држави су страни стручњаци били изузетно важни, у појединим областима пресудни, па је била спремна да их, у целини гледајући, веома добро плати (и то је чинила, у домаћој валути). Међутим, недостатак страног новца био је толико велики, и толико га је тешко било стећи, да је чињено све да се потрошња сведе на најнижу могућу меру. С тим циљем није се презало да се уговорне клаузуле слободно тумаче, правила мењају *током игре*, бенефиције умањују и суспендују – све до границе губитка репутације, а неретко и прелазећи преко те границе. Као да се непрестано маневрисало проценом ко коме више треба и ко је угроженији (па тиме спремнији на попуштање) – странци који зарад сопствене, и егзистенције породице морају да се прихвате посла под ма каквим условима, или привредни субјекти Југославије који су били дужни да сигурно уплове у свет индустријализације, електрификације, урбанизације и уопште модернизације.

Притужбе предузећа

Нису, међутим, само странци показивали незадовољство послодавцима и молили за помоћ и заштиту. Дешавало се да предузећа и установе искажу своје незадовољство страним радницима и стручњацима (не рачунајући појединачна незадовољства резултатима рада или пријемом непотребних стручњака, о чему је раније било речи). Генерална дирекција савезне индустрије стакла имала је, како је известила Министарство лаке индустрије ФНРЈ, великих тешкоћа са немачким стручњацима, поготово током 1947. и 1948. године. Додељена 72 стаклара (са породицама), које дирекција није тражила, распоређена су на радна места, али с обзиром на начин доласка, смештена су у хотеле. Висока цена хотела нагнала је дирекцију да смести по 4-5 лица у једну собу (до средине 1948, када су добили станове). Иако је оцењено да се странци углавном добро хране, о чему сведочи и то што „су се сви угојили”, нису изостале бројне притужбе на квалитет живота и исхране. Странци су у предузећима искоришћени „до максимума”, осим у мањем броју случајева, и то због недостатка сировина или алата. Недовољно искоришћени су се жалили због тога, наводећи

267 Осим сваког привредног фонда понаособ, најцеловитије серије такве документације сачуване су у архивском фонду Министарства рада ФНРЈ: AJ-25-160-433; AJ-25-161-434; AJ-25-162-435.

да знају да производе најразноврсније артикле, каквих у Југославији нема. Међутим, када им је тражено да организују производњу тих артикала, немачки стручњаци су одбили говорећи да су у питању немачки патенти. Подносилац извештаја, заменик кадровског директора, тврдио је, пак, да они заправо те артикле нису ни знали да произведу, „јер за новац они би продали и себе и Немачку."[268]

Даље примедбе односиле су се на то што су се Немци махом издавали за стручњаке више квалификације него што су уистину били. Наиме, сем неколицине изврсних, остали су били стаклари слабијег квалитета него домаћи радници. Неки су били и приучени, али су морали бити плаћени као обучени домаћи радници. Високи стручњаци, попут инжењера, оцењени су као заиста достојни. У политичком смислу већина је била на линији социјалдемократије, десетак њих понашали су се као окорели фашисти, а тек четворица-петорица били су „јако добри напредни људи" који су збиља помагали „у изградњи социјализма", обучавали кадар и давали све од себе у производњи. Претежна већина волела је да „демагогише" како помаже југословенски социјализам, а у ствари успоставила је везе са себи сличнима по целој земљи, преносила је „телеграфском брзином" вести о платама и животу, захтевала стално боље услове и већа примања, позивајући се на наводне приче из других предузећа (о Немцима који као КВ радници примају 15.000 динара), хушкала остале да се буне, да не раде под таквим условима и томе слично. Такво понашање дирекција је оценила као уцењивачко и нагласила је неопходност што бржег обучавања домаћег кадра.[269]

Страни стручњаци су, као и остале људске заједнице, били каткад у сфери понашања са друштвене маргине . Између осталог било је крађа. Немачки стручњак Гинтер Кукај приметио је 12. новембра 1947. на служитељу Министарства рада своје панталоне, које су раније нестале из кофера. Нестанак се десио у време његовог службеног боравка у Ријеци (јул–новембар 1947) током којег је кофер стајао у згради министарства. Кофер је био са једне стране закључан, али не и са друге, па није било тешко делимично га отворити и узети ствари са врха. По повратку стручњак је приметио нестанак панталона и џемпера, али није намеравао да томе прида значај нити да случај пријави, док на служитељу није угледао своје панталоне. Нешто касније, 17. новембра, позван је на суочење и служитељ Јовановић. Носећи исте панталоне, он је дуго одбијао да призна дело, међутим, суочен са чињеницама, изјавио је: „Признајем да сам узео и панталоне и џемпер из кофера Кукај Гинтера. Да ово учиним руководио ме је осећај учињене велике штете и нанешених великих људских жртава са стране фашистичке

268 АЈ-10-9-10, бр. 3581, 6. 7. 1949.

269 Исто.

немачке војске народима ФНРЈ, па и мени лично и мојој породици. Кајем се што сам то учинио и што сам погрешио. Ствари сам узео за време радног времена у моменту када ме нико није видео. Нарочито су ми пале у очи панталоне које су носили југословенски официри, па ми је било криво да те панталоне носи Немац после рата.”[270]

Уместо добродошлице у земљу, већ поменутог електропривредног стручњака Карла Керфера сачекало је октобра 1947. изненађење: од седам сандука личних ствари утоварених у воз у Новом Саду, један је нестао. Садржај сандука чиниле су „техничке и знанствене” књиге и часописи велике вредности. Како је Керфер био уверен да је сандук погрешно достављен, учињено је више покушаја тражења по београдским надлештвима. Испоставило се, међутим, да кривца за губитак сандука не треба тражити међу пратиоцима транспорта. Два месеца након нестанка књига милиција Београда ухватила је и послала у истражни затвор крадљивца – такође немачког стручњака Ханса Кригера, па је Керфер позван да књиге преузме.[271]

Странци са инцидентним понашањем, које је често било продукт конзумирања алкохолних пића, прелазили су меру прихватљивог понашања. Изгредници који су изазивали неред, свађе и туче, претили и подбуњивали друге, што се повремено дешавало међу мађарским зидарима, могли су допасти затвора. Ласло Сабо, тесар у Покрајинском грађевинском предузећу *Нови Сад*, био је склон пићу и ремећењу реда. Долазио је на посао кад је хтео, одбијао да ради, подбуњивао на штрајк и претио батинама руководиоцу радова Алајосу Варги и директору предузећа, па га је, након пријаве руководиоца, 6. октобра 1947. године ухапсио орган јавне безбедности.[272]

Спорови и правосудна надлежност

За ситније прекршаје радне дисциплине страним стручњацима је у предузећу изрицана казна – углавном решење о одузимању 10% месечних принадлежности. Међутим, они који су тиме били незадовољни и жалили се надлежном државном органу могли су бити ослобођени казне уколико је оцењено да је жалба оправдана или да приликом поступка кажњавања докази нису правилно цењени, па је решење о казни поништавано. Међутим, када је оцењено да је првобитно решење директора предузећа донето с на ваљан начин, надлежни орган је такво решење *оснаживао*.[273]

270 Персоналном одељењу Министарства рада дат је налог да против Јовановића предузме „потребне кораке“. AJ-25-87-219, предмет пов. бр. 4765/1947.

271 AJ-25-87-219, предмет бр. 4708/1947.

272 Сабо је у затвору остао најмање неколико недеља, али и однаде је претио (убиством) руководиоцу Варги. AJ-25-85-215, предмет бр. 5553/1947–1948.

273 AJ-8-51, Заводи РР, Ниш, решење бр. 17870/49, 9. 1. 1950, решење о оснаживању

На прве уговоре са странцима Министарство рада ФНРЈ стављало је клаузулу према којој је за решавање спорова између страних стручњака и предузећа надлежна државна арбитража. Међутим, Главна државна арбитража при влади ФНРЈ није била сагласна с тим и подржавала је мишљење Комитета за законодавство и изградњу народне власти од 8. септембра 1948. године, – да је то надлежност радних судова, а за питања која излазе из оквира радних судова (дознаке у иностранство, и уз њега слање пакета, висина плата, путовање у иностранство, долазак породица и сл.) да је надлежно Министарство рада. Ипак, пракса обраћања странаца арбитражама, али и Савезној контролној комисији, настављена је и даље, тим пре што Министарство рада све до доношења упутства о ангажовању, марта 1949, није утврдило начин на који ће се решавати спорови са страним стручњацима, мада је влада још почетком новембра 1948. године одредила да се у том ресору организује служба која ће преузети све послове око притужби ван надлежности радних судова.[274]

Страни стручњаци су се у циљу заштите својих интереса што лично што путем правних заступника (адвоката) обраћали надлежним инспекцијама рада, па и судским органима. У многим случајевима наводи стручњака оцењени су у инспекцијама и судовима као тачни и послодавци су обавезани да неправилности исправе.[275]

Ставови и међусобно разумевање

Како разумети другог?

На однос према странцима у Југославији, међу којима је највише било Немаца запосленим у својству стручних радника или експерата, у Југославији утицало је више фактора. Нијансе у релацији према странцима бојили су, и на њих некад пресудно утицали сећање на рат и лична искуства, идеолошке претпоставке, склоност ка стереотипима, образовни ниво, припадност одређеној друштвеној групи, одјек политичких збивања на живот и перцепцију људи и многи други елементи. Комплексност коју најчешће подразумева однос према страној и недовољно познатој групи или појединцу, често са знатно другачијом цивилизацијском потком, додатно је у југословенској послератној стварности замешана процесом наглашене по-

решења предузећа *Никола Тесла*, бр. 2922 и 2923, 25. 11. 1949 (у та два случаја реч је била о самоиницијативном напуштању посла ради прибављања неког обавештења које није било хитне природе).

274 AJ-50-119-242, предмет IV бр. 8932/1948; AJ-25-155-410, Упутство пов. 1905/49.

275 О ангажману адвоката и мишљењима инспекција рада већи број докумената у: AJ-25-41-131. Као извршни акт инспекције су доносиле решења. AJ-25-50-149, предмет пов. бр. 877/1949.

литичке, идеолошке и друштвене транзиције коју је спроводила револуционарна власт. У тако турбулентном времену ни велики делови домаћег становништва нису били кадри да се брзо и лако *снађу* и прилагоде, да се уклопе у односе који се тек успостављају, па је утолико теже било очекивати јасан, јединствен и уравнотежен однос према странцима.

Негативна слика другог, ближег или даљег суседа, некога ко је другачији, као последица предрасуда и стереотипа, односно менталне инерције и склоности ка генерализовању и посматрању света у категоријама *црно-белог*, није ексклузивитет времена којим се бави ова књига, – а оно се наслања на најпогибељнији рат у досадашњој историји, – нити само односа становника Југославије према дојучерашњем непријатељу, из чијих редова су претежно били ангажовани страни стручњаци. Честа је појава у прошлости (као и данас) да се другачије слика најтамнијим бојама и описује нимало бираним речима, нарочито у временима сукоба. Тако Пољаци реч *пас*, као једну од највећих увреда, нештедимице користе како би описали суседне Немце: „Ко је Немац, он је пас” („Co Niemiec, to pies”), „Мртав Немац, мртав пас – мала је ту разлика” („Zdechly Niemiec, zdechly pies, mala to roznica jest”), њихов језик није друго до „лавеж паса” („wasza mowa to psie wycie”)[276]. Међутим, стереотипи нису својствени само једном народу. Нису само Југословени (или Пољаци) падали у интелектуалну тромост гледајући друге. Користећи се својим искуствима, предрасудама и замишљеном стварношћу, односно комбинујући све то, и други су градили стереотипе о Југословенима. Тако су Аустријанци, како је крајем 1946. навео политички представник ФНРЈ у Бечу Франце Хочевар, имали „врло лажне представе о Југославији”. Народ су доживљавали „као врло ратоборан, за мало диваљ”, а живот „као примитиван и некултуран”.[277]

Позив на поглед с *разумевањем* долазио је са стране. Шеф Војне мисије у Берлину, генерал-лајтнант Јака Авшич, дао је занимљиво виђење о начину на који треба гледати на немачке стручњаке, ради што бољег међусобног разумевања и постизања већег ефекта њиховог рада у Југославији.

276 Else Löser, *The Image of the Germans in Polish Literature*: *Poland and Falsifications of Polish History*, Kaiserlautern, 1983 (интернет издање: CODOH, 1995), URL: http://codoh.com/library/document/817/ [29.03.2016].

277 *Културна политика*, 256 (док. 409, 21. 12. 1946). Постоји мноштво радова о националним и језичким предрасудама и стереотипима у Европи до данашњих дана. О таквим појавама, као и о другим ауторима види: *Memory and Power in Post-War Europe: Studies in the Presence of the Past*, Jan-Werner Müller (ed.), Cambridge, 2002; *Stereotypes and linguistic prejudices in Europe*, Anna Dąbrowska, Walery Pisarek, Gerhard Stickel (eds.), Budapest, 2017; Andreas Zick, Thomas F. Pettigrew, Ulrich Wagner, „Ethnic Prejudice and Discrimination in Europe”, *Journal of Social Issues*, 2/2008, 233–251.

У писму Министарству рада ФНРЈ сугерисао је: „Потребно је упознати се са приликама под којима су Немци као стручњаци радили овде, са њиховим менталитетом и њиховим нивоом политичке свести. Ако они увиде да имају посла са људима који их разумеју, пристаће и желеће да иду за Југославију. Ако добију поверење у нашу исправност и уверење у испуњавању до танчина примљених обавеза, они ће прићи к нама са пуно воље и успеха. Ако будемо погрешно поступали, обећавали а не испуњавали примљене обавезе, онда наравно њихов рад у земљи неће бити успешан за нас. Код ангажовања стручњака није толико важан број колико њихов квалитет. Добре стручњаке траже и друге земље. Ми морамо настојати да одржимо везе са првокласним стручњацима. Чак и добри стручњаци, људи који су у стању да створе много новога неће дати све од себе ако се не снађу у средини која треба да их разуме."[278] Закаснели пријем поште, отежано или онемогућено слање пакета, одуговлачење поступка уговарања (вишемесечно чекање сагласности) и непоштовање уговора у потпуности – појаве које постоје још дуго током 1947. године – тешко да су могле допринети успостављању поверења.

Међутим, у односу према странцима, понајпре Немцима, видну улогу нису имали само индивидуално сећање на рат и колективне представе које су се (вољно или невољно) градиле. Стереотип о Немцима као извору проблема није се градио само на сопственом искуству и на примерима које су доживели појединци и групе у Југославији. Доживљај Немаца као *вишка* и *реметилачког фактора* није био ограничен на сопствену земљу, већ је шире гледан и дефинисан готово као општи, па су они морали бити *вишак* и *непотребни* где год да се налазе. Тако је амбасадор ФНРЈ у Прагу Дарко Чернеј у изјави за социјалдемократски лист *Право лиду* (*Právo lidu*), у изјави која се тиче економског опоравка ЧСР, нагласио како тај опоравак види као грађевину која има четири стуба: национализовану индустрију, конфисковану имовину непријатеља, експропријацију „непријатељског земљишта" и „исељење Немаца".[279] Стога не чуди што ће боравак и рад странаца, претежно Немаца, у Југославији, између осталог, обележити знатна доза нетрпељиваости у међуљудским односима. Једна од појава била је вербална забрана Немцима да мисле. Њима је било сугерисано само да раде. Према жалби техничара у предузећу *3. мај* у Ријеци, немачким стручњацима је поручивано: „Не размишљати много него више радити". Хотелско особље *Централа* у Земуну, према виђењу једног стручњака, није било најучтивије. „Имамо утисак да нисмо радо виђени, али се зато наш новац врло цијени", записао је Валтер Леонарт. У Нишу је неко време било уобичајено, па

278 AJ-25-87-219, акт Војне мисије у Берлину, пов. I. 1074, 5. 3. 1947.

279 AJ-17-114-115, Дневни преглед штампе, 95, 28. 11. 1946.

је престало, да би се 1950. године поново уочило „грђење чланова породица немачких стручњака”. Супругу стручњака Гарholда две су жене, назвале „немачком свињом”, а погрдни испади према деци немачких стручњака „нарочито од стране омладинаца” били су чести. Интервенције немачких стручњака код локалних власти, с циљем да такви испади престану (за шта се предлагало „категорично кажњавање”), нису биле плодотворне. *Ослобођеници* у панчевачкој *Утви* могли су добити разне погрде и епитете: Кронемајера је управник предузећа назвао „лена свиња”, мада је синдикат утврдио да је у питању врло добар радник; Латеману је поручено да ако не прихвата понуђених 12 дана одмора (мада му је припадало 15) може одмах да се врати у заробљеништво; Улриху је управник рекао да ће бити стрељан јер није испунио норму („држава би се веселила, ако би се такви неспособни људи стрељањем уклонили”), неколицина ни после 10 месеци није имала уговор, а конструктивни предлози Немаца за побољшање рада одбијани су речима „То ми већ све имамо”, иако је контрола утврдила да је организација рада у предузећу слаба. Такође, неповерење је доводило до тога да се одговорном немачком пројектанту не доставе све неопходне информације, због чега су се добијали мањкави пројекти, а да се онда оптужи за слаб и нестручан рад. Није недостајало ни ироније. На жалбу једног инжењера запосленог у *Искри* да стручњаци који станују у Поднарту немају где да пеку хлеб, па морају ићи у Блед, правни референт је одговорио „да је то свакако жеља њихових жена да се мало прошетрају по Бледу”. Коначно, мада се неправилности тиме ни издалека не исцрпљују, појединим Немцима, као што је то било са запосленима у Управи железничке механичке *радионице* у Батајници, било је након радног времена од стране милиције Земун забрањено слободно кретање (директор се правдао да је на то био принуђен због честог изостајања Немаца с посла).[280]

Нису, међутим, само Немци били нерадо виђени у радном окружењу. Директор грађевинског предузећа *Дело* из Београда није презао да пред званичним представником мађарских грађевинских радника изјави како би лично био „радостан кад би одузели од нас мађарских радника, јер само бригу имамо са њима”.[281]

Међутим, стереотипни погледи нису искључивали жељу за великим учинком немачких експерата. Од њих су се неретко очекивали нови резул-

280 AJ-25-166-438, материјали о одобрењу уговора В. Леонарта, 2. 1. 1948 – 20. 3. 1951; ИАН, НОГН, Планска комисија, 1947–1951, Извештај о тешкоћама око ангажованих немачких стручњака, 30. 6. 1950; AJ-25-41-131, пов. бр. 2629, 28. 9. 1948; AJ-25-163-437, жалба инж. Хајнца Биркеа, Вараждин, 2. 10. 1949; AJ-25-168-441, пов. бр. 258, 10. 1. 1949; AJ-25-50-149, предмет пов. бр. 877/1949.

281 AJ-25-85-215, Извештај J. Хебла, 21. 12. 1947.

тати, дела која раније нису постојала и модерна решења, дотад невиђена у југословенској пракси. Тако је у лето 1946. године Главна управа црне металургије намеравала да у Немачкој ангажује стручњака за градњу велике управне зграде у коју би се сместило Министарство рударства ФНРЈ са свим својом главним управама, а „која би била по први пут грађена у Југославији у челичној конструкцији",[282] а почетком 1947. вођени су преговори са инж. Тохтерманом „ради оснивања института за испитивање цемента, креча бетона итд."[283] Истовремено, примећено је у изворима, настојало се да се проникне у резултате истраживања и развојне планове немачких управљачких привредних структура који су разрађивани (и спровођени) још током рата. У потрази за информацијама, представници Југославије су у Немачкој разговарали са стручњацима који су током рата били ангажовани у значајним привредним постројењима (нпр. Борски рудник), а подаци су се користили за доношење стратешких одлука.[284]

Неуобичајене судбине и природе

Сем стереотипа, неповољном утиску и недовољном разумевању другог (странца на раду) погодовали су и неки поступци стручњака, који су понекад били чудни и одударали од конвенционалних. Јула 1948. године из Берлина је стигао специјалиста за градњу мостова, грађевински инж. Паул Тенер. Добио је намештење у Главној дирекцији грађења железница, секцији предузећа *Мостоградња* у Бихаћу. Међутим, Тенер је оставио несвакидашњу ситуацију у Немачкој. Он се почетком 1947. оженио Урсулом, са којом је након годину дана добио дете. Госпођа Тенер жалила се Војној мисији у Берлину како она и беба од шест месеци живе у веома тешким условима, јер јој муж четири месеца није послао новац ни пакет. Тенер је у Берлину оставио и љубавницу, госпођицу Каш, са којом је имао дете од годину и по, и којој је, по исказу супруге, послао нешто новца и пакет са шећером, чоколадом, какаом и бомбонама. Љубавница је робу из пакета продала „на црно" и елегантно уредила стан. Но, тиме се особита прошлост инж. Тенера није исцрпла. Из берлинског магистрата стигла је Мисији информација да Тенер са још једном женом, Виргинијом Киршке, има дете (старије од четири године), те да је на име алиментације дужан

282 АЈ-106-4-10, бр. 11808, 26. 6. 1946.

283 АЈ-11-12-43, Извештај о раду делегације Министарства индустрије ФНРЈ од 27. 1. до 8. 2. 1947.

284 Било је питање да ли количина руде оправдава изградњу пруге до Дунава и подизање топионице бакра у Костолцу, односно Кладову или Прахову, те се у том смислу истраживало какви су били немачки закључци. АЈ-54-354-521, допис Војне мисије, Берлин, пов. бр. 1757, 27. 6. 1946.

преко 2000 марака (месечна накнада била је 39 марака). С обзиром на све наведено, Мисија се поткрај октобра 1948. обратила Министарству рада да издејствује одбитке од плате за сву децу (три пута по 39, тј. 117 марака месечно), као и за анулирање дуга за дете госпођице Киршке. У надлежној дирекцији организовано је саслушање на којем је утврђено да је Тенер не само „скроз неморалног држања” већ и „алкохоличар, те као такав штетан по заједницу”, па је марта 1949. покренут поступак за његово враћање у Немачку.[285]

Сем небриге услед љубавне афере, било је и *обичних* примера небриге о деци, па се дешавало да им локални немачки судови одреде стараоце. Деци техничара Хермана Барневица, који се крајем 1946. године развео од супруге и потом запослио у предузећу *Иво Лола Рибар* у Железнику, одређен је старалац, Карл Круш. Одлуком суда о разводу утврђена је и обавеза плаћања алиментације од 100 марака месечно, што Барневиц није чинио од краја 1947. године. Како су деца живела у тешком стању, без довољно хране и одеће, старалац се заложио за хитну уплату дуга од 1200 марака (за 1948. годину) и тражио да за период од почетка 1949. године уместо алиментације отац шаље по један пакет месечно у количини од 10 кг намирница.[286]

Поред *заборављања* деце, неки су заборављали на своје законите супруге. Августа 1947. године грађевински инж. Петер Хелтен, из Берлина, отпутовао је са супругом Јоханом у ФНРЈ и добио намештење у грађевинском предузећу *Неимар*. У јесен 1948. у Војну мисију у Берлину стигло је писмо Јохане Хелтен, рођ. Вепнер, супруге Емила Хелтена, обоје са станом у Лихтенберг бургерхајмштрасе (Lichtenberg Burgercheimstrasse) 20, Берлин. У писму се наводи како је инж. Емил Хелтен отпутовао у Југославију под лажним именом (Петер) и са „туђом женом”, Ерно Штајнбек, која се лажно представљала као Јохана Хелтен. Права Јохана, ауторка писма, остала је у Берлину, сама и болесна, а пошто од мужа није било никакве помоћи и пошто је продала из стана све што је имало неку вредност, запала је у крајњу беду. Остављена супруга обратила се суду за заштиту и утврђивање износа који би муж био дужан да јој доставља. За тако нешто било је потребно знати где се Емил, лажни Петер, налази и колике су му принадлежности. Подаци су до краја године прикупљени посредством Министарства рада, али тада је у Мисију стигло писмо сâмог *одбеглог* инжењера. Он је молио да се узме у заштиту стан његове веренице Ерно. Међутим, како је Хелтен, да би изградио нови идентитет љубавнице Ерно, приликом одласка у ФНРЈ понео лична документа супруге, и како се Ерно служила тим

285 AJ-25-164-438, предмет пов. бр. 4360/1948–1949.

286 AJ-25-163-436, акт Војне мисије, Берлин, пов. 777, 12. 11. 1948.

идентитетом за напуштање Немачке, то је постала предмет интересовања немачке криминалистичке полиције.[287]

Коначно, емотивна страна карактера знала је стварати потешкоће и у другим случајевима. *Ослобођеник* Ролф Хинебек, шофер запослен у Грађевинском предузећу *Планум* у Земуну, показао је веома слабе радне резултате, за шта је руководство кривило његову повезаност „с неким женским из Београда". Како би га одвојило од *изазова*, руководство предузећа преместило га је на градилиште у Петровац на Млави, што је изазвало незадовољство (и жалбе) шофера Хинебека.[288]

Како други виде Југославију?

На то како ће пре стварног сусрета неко доживети Југославију утицао је низ фактора. Велику улогу имале су личне симпатије и идеолошка блискост. Нека виђења *споља*, која су у извесној мери могла бити и прорачуната (како би се тражилац посла што више допао онима којима се обраћа), покушавала су да прикажу много ширу слику него што је то могао бити лични осећај симпатије према једној земљи и њеном уређењу. Тако је у обраћању министру рада Швајцарац Емил Естопи, „инструментални бравар", приказао не само лични пословни и идеолошки пут – од пресељења родитеља у Француску, преко школовања и рада, развитка осећања блискости са КП Француске и протеривања које је доживео 1939. године због „политичке делатности", преко повратка у родну Швајцарску и преласка у Енглеску услед бојазни да ће и у домовини бити принуђен да ради „за хитлеровце", па до разочарања у „антинародну политику лабуриста", поновног повратка у своју земљу и поразног сазнања о „беди" Партије рада, чији се „лидери не могу ослободити њиховог социјал-демократског блата" – већ је њиме осликао и запажања о политици низа земаља и њихових левичарских партија. Насупрот Француске, која није показивала никаквог слуха за радничке проблеме и била спремна да води „офанзиву" против странке радничке класе, британског „декадентног царства" у којем је и левица водила катастрофалну и антинародну политику, и Швајцарске, чије становништво носи „све дегенеративне последице буржоаског режима у распадању" и које је грађанским васпитањем претворено у „бедно и глупо биће", стајала је Југославија, право место за радника „с комунистичким срцем". Стога, истичући своје квалитете, Естопи тражи „част" да ступи

287 Расположива архивска грађа не омогућује да се до краја испрати расплет око инж. Хелтена, који је почетком 1949. радио у Земаљском грађевинском предузећу БиХ *Траса* у Сарајеву. АЈ-25-168-441, акти Војне мисије, Берлин, пов. 775, 9. 11. 1948. и пов. бр. 820/1-48, 4. 1. 1949.

288 АЈ-25-152-404, акт Грађевинског предузећа *Планум*, пов. III бр. 382, 20. 7. 1948.

међу југословенске раднике и помогне изградњу снажне „механичне” индустрије, и молбу закључује: „Унапред знам за све тешкоће и лишења која ћу морати да подносим и да пребродим док ваша Партија не створи бољи живот за све ваше грађане, моја жена и моја два детета упозната (су) с тим али тежим да живим у заједници чистој и напредној, која иде напред и нека мој рад постане за мене ствар части и укуса.”[289]

О искреним утисцима које су из Југославије понели страни стручњаци није лако судити. Оно што недостаје јесте лични поглед, виђење које би се нашло у мемоарским или дневничким записима, али такве изворе нисмо успели да откријемо. Она друга страна виђења, из службених аката, даје неку слику, мада ту треба бити обазрив, јер званични дописи често носе дозу калкулантности (утисци се пренаглашавају због жеље да се добије одређени бенефит или услед борбе за неко суспендовано или ометено право). Према информацији СКК, страни стручњаци су код југословенског радништва увиђали „квалитет, сналажљивост и перспективу развитка”, али у руководству и вишем стручном кадру видели су оптерећеност сујетом. Многи предлози странаца одбијани су, што је за последицу имало неуспех, након кога се прихватао ранији предлог.[290] Судећи по жалбама, велика већина имала је негативна искуства са бирократијом, што је морало битно утицати на стварање коначне слике. Југословенска држава и њен привредни систем, административно неуређени и процедурално аљкави, нису могли оставити повољну слику, све и да су се знатно више трудили, а нису претерано.

Без обзира на слике које су једни о другима стварали, страни и југословенски радници успоставили су у појединим областима веома важну интеракцију. Искључујући ефекте на привреду, због којих су странци и доведени и које су свакако и остварили, занимљиве су последице у сфери нематеријалног. Најпре, врло су важне последице из области преношења знања – формално, путем наставе курсева и сл. и неформално, учењем током рада уз искусног стручњака. У овом другом случају ствара се још један слој утицаја, ненаметнут и непланиран, али заправо нужан. Многи млади шегрти, ученици у привреди, како се тада говорило, своја прва занатска искуства стицали су управо од Немаца са којима су радили (заробљеника, *ослобођеника* и доведених КВ мајстора). Њихов технички вокабулар готово у потпуности преузет је од немачких занатлија,[291] што је појава која је заправо започела знатно раније, услед ширења модерних техничко-техно-

289 AJ-25-158-430, молба Е. Естопија, 17. 3. 1947.

290 AJ-40-41-100, акт СКК, б.б, 19. 11. 1947.

291 Из интервјуа са Мирком Дубајићем, у периоду 1947–1949. учеником браварског заната у радионици *Срп и чекић* у Пожаревцу. Интервју обављен 27. 4. 1998. године.

лошких достигнућа из развијенијих немачких земаља на неразвијени југоисток Европе, па су се термини као што су шраф, шрафцигер, (мотор) цангле, цурихтер (циркулар), гатер, хилзна, шлајферица, шублер, шуко, швајс-апарат, дихтунг, гетриба (мењач), дизна, ауспух, куплунг (квачило), анласер (електропокретач), иберлауф (преливач), цајгер (бројило, показивач), хауба, фасунг, лицна, фен, регал, лустер, багер, кран, шмиргл-папир, сајла, дрејер (токар, машиностругар), молер, облајзнути (откинути – када завртањ откине навој па *проклиза*), хефтати, лакирати, штемовати, шалтати, пасовати (одговарати), шахт, фелер, курцшлус, лер, мустра, реш (и решо), и многи други, – потпуно одомаћили у језику Југословена, а неки ће остати у масовној употреби и данас.[292]

Одлазак

Приликом интервјуа са Титом 28. априла 1950. године, на питање страног новинара који је срео задовољне швајцарске инжењере запослене у ФНРЈ да ли ће Југославија и даље користити услуге страних техничара и стручњака, шеф државе је одговорио да ће то бити случај, али да ће ангажман зависити од девизних могућности земље.[293] Испуњење сврхе ангажовања страних стручњака и стални проблем девиза нису се, међутим, јавили 1950. године. Тако је и одлазак страних стручњака започео знатно раније. Спорадични одласци постојали су још 1947. године, следеће су били већ нешто обимнији (обухватиће оне са раним уговорима закљученим на годину или две, као и странце на краткорочним пословима), а 1949. године биће масовни.

Мада је формално питање одласка из Југославије након истека уговора било уређено, ипак се јављало много тешкоћа. Ради поједностављења логистике и убрзања повратка није био редак случај да се немачки и аустријски стручњаци враћају током репатрирања ратних заробљеника. Међутим,

292 Германизми у српском (српскохрватском) језику ни до данас нису довољно истражена тема. Док је језик сматран јединственим отворили су је радови Х. Штридер-Темпс (Hildegard Striedter-Temps, *Deutsche Lehnwörter im Serbokroatischen*, Michigen 1958), Е. Шневајса (Edmund Schneeweis, *Die deutschen Lehnwörter im Serbokroatischen in kulturgeschichtlicher Sicht*, Berlin, 1960) и М. Рамелмајера (Matthias Rammelmeyer, *Die deutschen Lehnübersetzungen im Serbokroatischen: Beiträge zur Lexikologie und Wortbildung*, Wiesbaden, 1975), а након политичке парцелизације језика, као последице разградње Југославије, темом су се бавили *домаћи* аутори, Б. Голубовић (Biljana Golubović, *Germanismen im Serbischen und Kroatischen*, München, 2007) и Н. Мемић (*Nedad Memić, Entlehnungen aus dem österreichischen Deutsch in der Stadtsprache von Sarajevo, Wien 2006; isti, Riječnik germanizama i austrijacizama u bosanskome jeziku*, Sarajevo, 2014).

293 *Dokumenti*, *1948*, *III*, 59.

о условима транспорта заробљеника није се много марило. Пошто су раније групе стручњака приликом таквих одлазака имале озбиљне примедбе, новембра 1948. тражено је од прихватилишта за репатрирце у Суботици да обезбеди бољу хигијену и редовно следовање меса и масноће.[294] Иако је такве транспорте пратио солидан административни ред, нису изостале аномалије. Једна од њих била је производ, рекло би се, ненамерних гласина. Разлог томе можда треба тражити у преносу *надлежности* над репатријацијом заробљеника са милицијских на цивилне органе. Рад IX одељења (задуженог за заробљенике) МУП је пренео на Одељење за репатријације Комитета за социјално старање владе ФНРЈ. То одељење отпремило је маја 1949. заробљенике за Аустрију и Немачку, којом приликом су отишли и стручњаци који су завршили са радом у Југославији. Следећи транспорт планиран је за јул, па је због тога, али и са циљем израде некаквог плана транспорта до краја године, ресорним органима послат распис којим су тражени подаци о Аустријанцима и Немцима којима до краја 1949. године истиче радни однос, а за оне којима престаје у јулу наведено је да са породицама дођу у Београд 17. јула 1949. године. Међутим, поједина предузећа нису добро разумела распис, па се раширило уверење да се стручњацима којима истиче уговор у јулу не може продужити радни однос и да се морају вратити. Настала је прилична конфузија, па је уследило објашњење да се у задатом року јаве само они стручњаци са којима је предузеће већ раскинуло радни однос и тражило путне исправе за повратак, они са којима предузеће не жели да продуже радни однос и они који сами не желе да продуже уговор.[295]

Страним стручњацима који нису имали пасош (а са некима је то био случај због *репатрирања* под лажним именом, односно тајног довођења у ФНРЈ) МУП је издавао *путни лист за странце*. Такав путни лист морао је бити тражен најмање четири месеца раније, а користио се приликом службених путовања странаца ван ФНРЈ, приликом одласка на годишњи одмор и када је напуштана територија земље по окончању уговорне обавезе (у сваком од случајева радник је остајао на послу до добијања путног листа и неопходних виза).[296] Приликом слања захтева за добијање путне

294 AJ-25-164-438, предмет пов. бр. 3915/1948.

295 AJ-180-к.5-316, акт Савезне управе за радну снагу, пов. бр. 4688/49-XIV-2, 10. 6. 1949, акт Министарства рада пов. бр. 4688/49-XIV-2, 5. 7. 1949; AJ-41-622-977, пов. бр. 1275, 14. 6. 1949.

296 Путни лист издаван је страним држављанима који су у ФНРЈ нашли уточиште, лицима без држављанства и страним држављанима који нису у могућности да прибаве путне исправе своје земље (страни стручњаци на раду). AJ-50-44-97, пов. бр. 20255, 8. 9. 1949.

исправе било је потребно обезбедити потврду локалних власти (повереништва за финансије НО) да странац није задужен порезом, потврду да није кажњаван и да се не налази под истрагом, а за чланове породица још и да су пријављени у ФНРЈ као страни држављани. Било шта да је недостајало, захтев за издавање пасоша је враћан.[297]

Судећи по бројим представкама, извештајима и анализама, највећи проблем приликом одласка био је добијање путних исправа. Требало је чекати пасоше (путне листове), излазне, транзитне и улазне визе. У процедуру су, сем МУП-а и МИП-а, укључена и страна представништва.[298] Дешавало се да, чекајући улазну визу за страну земљу, у пасошу истекне домаћа излазна виза (чему је на руку ишла и промена надлежности у земљи, јер је од марта 1950. године МИП престао да обезбеђује стране визе и пренео тај посао Министарству рада). Такве пасоше ваљало је поново *продужити* у МУП-у.[299] Време које је било потребно да странац добије визиран пасош мерило се недељама, па и месецима,[300] а чест је био случај да се са тим отпочне касно.[301] Доцње је нарочито било у случају превременог отказивања рада.[302] Многи стручњаци и радници (не сви) који су и након истека или прекида уговора морали чекати на *папире* време су проводили на терет предузећа. Што услед небриге предузећа што својом вољом, лутали су из места у место док не добију исправе. Није био редак случај да

297 АЈ-108-4-12, Перс. 189, 1. 6. 1950.

298 Пасоше је обезбеђивао МУП, а визе МИП. Влада је објаснила начин издавања путних исправа немачким стручњацима који желе да се врате у Немачку јуна (озваничено септембра) 1949. године, а МИП је крајем исте године разјаснио поступак за добијање виза. АЈ-50-44-97, I бр. 4359, 17. 6. 1949; АЈ-41-622-977, пов. бр. 3011, 10. 12. 1949; АЈ-25-163-437, акт Министарства рада НР Србије, пов. бр. 6454, 12. 12. 1949.

299 Према индицијама из Министарства рада страна представништва су на његов захтев за визу одговарала у року од два месеца, а када би страни стручњаци лично донели документацију (конкретно у амбасаду В. Британије), виза се могла добити за дан. АЈ-25-155-409, пов. бр. 1982, 16. 5. 1950.

300 Таквих случајева је било пуно. Пасоши пет стручњака запослених у руднику угља Живинице месецима су стајали у Министарству рада БиХ, под објашњењем да се чека на улазну визу за британску окупациону зону. АЈ-25-163-437, предмет пов. бр. 1929/1950.

301 Постоје и бројни примери правовременог обраћања. Мариборски ТАМ је за неколико стручњака којима је уговор истицао 31. 5. 1950. путне исправе тражио још средином фебруара. АЈ-108, Персонално, ф. 4, Страни стручњаци (А–З), захтеви од 15. 2. 1950. и 20. 2. 1950.

302 Хемијски техничар Гинтер Рајхел, запослен у Комбинату *Борово* ни након четири месеца од дана исказивања намере о отказу службе није добио никакав одговор. АЈ-10, Перс, ф. 9 (А–Л), пов. бр. 316, 19. 1. 1949.

дођу у Београд и интервенишу код разних органа (највише Министарства рада, МУП-а и МИП-а) ради бржег добијања пасоша, или да се упуте у представништва страних земаља и тамо пожале. Такво понашање имало је више негативних последица. Предузећа су непотребно трошила много новца, рађало се незадовољство код других странаца и стварала се негативна политичка репутација.[303]

Ради превенције таквих појава државни органи за рад и унутрашње послове често су слали захтеве за достављање свих битних података о странцима, њиховом раду и уговорној динамици и интервенисали у питању процедура за добијање путних исправа. То није имало пун ефекат јер ни до краја 1950. године проблем није изгубио на актуелности. Свестан да добијање излазних виза представља озбиљну тешкоћу и да је кашњење при издавању виза у супротности са међународним и домаћим прописима, министар унутрашњих послова А. Ранковић наредио је да се истраже разлози томе. У информацији од 6. октобра 1950. године утврђене су четири појаве: 1) странци су се за визе обраћали посредством предузећа или установе у којој су радили, међутим, руководиоци су молбе задржавали (нису их слали МУП-у) желећи са стручњаке што дуже задрже; 2) ако би се странци директно обраћали одељењима МУП-а, руководиоци предузећа су и тамо интервенисали, у истој намери, а органи МУП-а су *излазили у сусрет* и одлагали су или нису доносили решења; 3) молбе неких странаца одбијене су јер им није истекао уговорни рок; 4) молбе уредно поднете повереништву унутрашњих послова или пасошком одсеку републичког МУП-а решаване су, услед бројних провера, разних бирократских мера и немарности у веома дугом поступку. Оцењујући такву праксу као потпуно неправилну, „јер се ни једном страном држављанину не може ускратити одлазак у иностранство ако он то жели”, министар је наредио издавање виза у најкраћем могућем року, без обзира што је неки највиши стручњак потребан земљи, или што није истекао уговор о раду, и поручио: „Не може се један страни стручњак због својих радних квалитета задржавати у нашој земљи на тај начин што ће му се ускраћивати виза или што ће му се молба решавати мјесецима. Нека руководства установа или предузећа […] покушају да га задрже убеђивањем или омогућавањем бољих животних услова.” Како би се појава санирала, министар је одредио да странци убудуће молбе за визе (излазне и улазно-излазне) без посредника шаљу одсецима републичког МУП-а. Уз образац упитника било је потребно доставити још страни пасош и потврду предузећа да нема дуговања. Потврда је требало још да садржи податак да је лице странац, период боравка у ФНРЈ са местима слу-

303 АЈ-41-622-977, акт Министарства рада ФНРЈ, пов. бр. 6400, 1. 12. 1949.

жбовања или рада и напомену да је потребна виза. Рок за решавање таквих молби био је 48 часова а једини изузетак могао се направити ако би лице било пред хапшењем.[304]

Међутим, не може се сав терет одуговлачења превалити само на органе унутрашњих послова. Запажено је да, иако благовремено обавештавани о процедури добијања путних исправа, подручни органи министарстава (дирекције и др.) често нису поступали у складу са њом. Неретко је у вези са истим предметом документација упућивана у неколико етапа (прво упитници и фотографије, потом таксе, затим потврде итд). Коначно, на преспоро добијање путних исправа пресудно је утицало и поступање конзуларних одељења амбасада СССР-а и В. Британије код којих се на одговор чекало у просеку четири до седам месеци.[305]

Чекање на пасош нису сви стручњаци проводили у доколици. Обично су предузећа била дужна да их задрже на раду до добијања исправа (мада је то први пут уочено тек 1950. године), а онима који су у Београду чекали пасоше и визе обезбеђиван је привремени посао. Тако је архитекта Карл Шнајдер, након годину дана рада у предузећу Министарства грађевина НР Македоније средином октобра 1948. године дошао у Београд, а наредних месец дана, до добијања исправа, провео је на раду у Генералној дирекцији за угаљ Министарства рударства ФНРЈ.[306]

Међутим, нису сви странци приликом одласка из Југославије били спремни да поштују одредбе уговора и општих државних прописа. Из најразличитијих разлога неки би покушали да напусте земљу илегалним преласком границе, али ухваћенима је следило суђење и слање на вишегодишњу казну затвора са принудним радом.[307] Тајни прелазак нису покушавали само они запослени у близини граничног подручја већ и неки запослени дубоко у унутрашњости. Група од пет мађарских зидара напустила

304 Наредба министра важила је за све странце, укључујући избеглице из ИБ земаља, као и Егејске Македонце избегле из Грчке. Немцима су једино захтеване још и три фотографије како би им се издао Путни лист за странце, међутим, сматрамо да је под тим Ранковић подразумевао *ослобођенике* који нису могли поседовати пасош, а не и оне Немце који су спољa ангажовани. Исто; AJ-25-155-408, акт МУП ФНРЈ бр. 517, 6. 10. 1950.

305 AJ-108-4-12, акт бр. 4008, 20. 3. 1950.

306 Исто; AJ, Генерална дирекција за угаљ Министарства рударства Владе ФНРЈ (131)-11-25, предмет пов. бр. 6936/1948.

307 Италијански држављани Нере и Алдо Отмарич осуђени су на једну и по годину, Лучано Ћербачић на две, а Латино Брако и Родолфо Вучић на три године принудног рада. На молбу италијанског посланства у Београду, а након указа о помиловању од 31. 12. 1950, већина је ослобођена. AJ-15-17-306, преписка са МИП у вези с помиловањем, I 1951.

је августа 1948. године посао у грађевинском предузећу *Озрен* у Добоју, а ухваћена је у зони одговорности пограничне милиције Суботице.[308]

Они који су поштовали прописе враћали су се возом (најчешће) у земље и места у којима су раније боравили. Међутим, рат је у прекомпоновао политичку карту Европе, нарочито средње и Источне. Многи немачки стручњаци чије је порекло било у источном делу Немачке након истека уговора одлучили су да оду у Западну Немачку. Професор др Ото Мајсер, светски познати стручњак за геодезију, пореклом из Јене, на позив Министарства рударства радио је од 1947. до 1950. године „са добрим успесима” у рудницима *Трепча*, *Бор*, *Рудник*, *Злетово*, *Шупља стена* и *Јањево*. Мајсер, који је пред повратак живео са супругом и сином у Старом Тргу, није хтео да се врати у родни град, већ је отишао у оближњи, али *западни* Гетинген.[309]

Неки странци не само да се нису вратили у свој град и земљу него ни у окружење. Поједини су у рату остали без родбине, пријатеља и станова, без ичег што би их везивало за раније боравиште, а неки су остали без завичаја. Франц Евалд, инжењер у *Хидробироу*, замолио је да након истека уговора (31. марта 1949) отпутује у Бразил, где је радио до 1927. године. У образложењу молбе навео је како су он и супруга пореклом из „источних покрајина” које су после рата припале Пољској, а како су обоје изгубили родитеље то није било никог ко би их у Немачкој прихватио. Стога се они у Немачку не могу вратити јер тамо немају „ни стана ни завичаја”.[310]

Велики број странаца је по истеку уговора располагао знатном сумом новца који се нагомилао зато што нису могли да шаљу уштеђевину или што су га прековременим и ванредним радом зарадили. Како девизе нису могли ни добити нити изнети, странци са вишком новца почели су да купују златан накит, драго камење и другу робу чији извоз такође није био дозвољен. Пошто је појава узела маха, Народна банка, коју су странци „опседали” у намери да добију девизе, предложила је да се вишкови новца положе код ње као улог на штедњу, што је Министарство финансија одбило. Уместо тога поручено је Министарству рада да странцима сугерише „да своје зараде троше на побољшање свога живота у нашој земљи, а не на куповину предмета које неће моћи изнети”.[311] Таква неправична препорука није имала никаквог смисла јер су у питању била лица која већ напуштају

308 AJ-25-158-424, пов. бр. 1124, 16. 8. 1948.

309 AJ-24-43-110, акти о О. Мајсеру (преписка, карактеристике, молбе), 1948–1950.

310 За пут у Бразил Евалд је молио исплату у доларима, што је Министарство рада одбило јер није предвиђено уговором. Услед недостатка архивске грађе нисмо у могућности да утврдимо да ли је породица Евалд успела у својој намери. AJ-25-168-441, пов. бр. 2379, 9. 3. 1949.

311 AJ-25-155-408, бр. 7788, 2. 7. 1949, акт Народне банке, бр. 177401, 27. 8. 1948.

земљу. Стога је ипак ускоро у централи Народне банке у Београду отворен *Збирни рачун отпуштених ратних заробљеника* (бр. 23970), који је „разбијен на индивидуалне позиције", са подацима за сваког појединог корисника, на који су *ослобођеници* и страни стручњаци приликом одласка морали да положе вишкове динара, за шта су добијали потврду и обећање да ће бити *намирени* у иностранству у валути.[312] Када су повратници почели свакодневно да притискају Војну мисију у Берлину да им се дозначе средства, Министарство рада дало је објашњење да нема никакве обавезе да се таква средства трансферишу у иностранство, јер она не спадају у уштеђевину дефинисану уговором, али да их Народна банка чува као депозит и да ће их дозначити у иностранство кад се за то буду стекли услови.[313]

Многи уговори садржали су клаузулу о плаћању преноса пртљага приликом повратка. Међутим, процедуре у вези са плаћањем транспортних трошкова остале су недоречене и најчешће непознате овлашћеном шпедитеру *Трансјугу*, а било је и случајева да послодавци пренебрегавају ту обавезу. Због непостојања плана шпедитер није унапред знао број, масу нити одредиште пошиљки. За плаћања транспорта у иностранству било неопходно посебно одобрење Министарства финансија. Како је оно тражено прекасно (ако је и тражено), кад је странац већ морао бити на путу кући, често се дешавало да плаћање превоза и царине за покућство и други већи пртљаг *падне* на *Трансјуг*, а било је и покушаја да се обавеза наметне стручњацима. Тек маја 1950. године Министарство финансија одредило је да *Трансјуг* превози пртљаг без одобрења за сваки појединачни случај и да све трошкове сноси послодавац.[314]

Студије случаја: најеминентнији страни стручњаци у ФНРЈ

Висококвалификовани специјалисти

У архивској грађи која сведочи о раду странаца у Југославији постоји обиље података о веома квалификованим, стручним и искусним специјалистима из разних области привреде. Неки су били истраживачи и научни-

312 Странци о томе углавном нису били обавештени све до поласка (као ни предузећа и ресорна министарства), па се дешавало да се вишкови новца одузимају на граници (у Јасеницама) и тамо добија потврда. Министарство тешке индустрије је, на подстицај предузећа *Искра* из Крања, интервенисало код Министарства рада због таквог поступања које крњи углед не само Министарства и предузећа, већ и „читаве наше земље у иностранству". АЈ-25-165-438, бр. 2563, 25. 2. 1950.

313 АЈ-25-164-438, предмет бр. 11377/1949.

314 За стручњаке без регистрованог уговора или без клаузуле о транспорту покућства морала се тражити посебна дозвола Министарства рада ФНРЈ. АЈ-25-155-408, предмет бр. 5664/1950.

ци, који су током боравка у ФНРЈ оставили велики број стручних радова. Присуство научних и стручних радова високих специјалиста, професора универзитета и сарадника разних техничких института у архивској грађи сведочи да су неке њихове техничко-технолошке идеје, планови и пројекти разрађиване у тим делима нашле примену у Југославији.

Признати инжењери и професори Рударске академије из Фрајберга, геолог и минеролог Фридрих Шумахер и металург Франц Брентел, упослени у највећем европском руднику олова и цинка, *Трепчи*, писали су монографије за објављивање на српском језику и скрипте за наставу са студентима.[315] Од уже стручних (проблемских) радова остали су многи прилози споља ангажованих стручњака и *ослобођеника*, дипломираних инжењера и доктора техничких наука, међу којима Вернера Гестрих-Рабеа, Курта Валца, Д. Реслајна, Карла Зака, А. Д. Штрајта, Вебера, Г. Бруша, доктора хемије и технологије Рихарда Хајса, грађевинских или производних стручњака електропривреде Рудолфа Шулцеа, Апелта, Вилхелма Шола и Данијела Фецеа и др.[316] а међу њима и дела можда најзначајнијих и свакако најпродуктивнијих високих специјалиста, Хајнирха Кафке и Адолфа Лудина.

Хајнрих Кафка

Већ током 1946. године почињу у ФНРЈ да долазе изузетно квалификовани специјалисти. Уговор са Главном управом електропривреде је 15. јула 1946. године склопио др инж. Хајнрих Кафка, стручњак богате радне и професионалне биографије. Основне студије машинства и електротехнике (1903–1907), докторат (1918) и хабилитацију (1920) завршио је на немачкој

315 AJ-25-168-441, разна преписка 30. 3. 1950 – 8. 3. 1951. Као веома признатом металуршком стручњаку југословенским властима није сметала Брентелова нацистичка прошлост (био је члан Националсоцијалистичке странке 1940–1944). Шумахер је, пак, одбио чланство у нацистичкој странци (чак је током рата помагао при ослобађању неких својих студената Југословена), али потом је одбио и чланство у СЈПН, због чега је остао без посла. Norman Pohl, „Die Bergakademie Freiberg im Nationalsozialismus. Ein Werkstattbericht“, *Sachsen und der Nationalsozialismus*, Günther Heydemann, Jan Erik Schulte, Francesca Weil (Hrsg.), Göttingen, 2014, 251; *Mitteilungen des Freiberger Altertumsvereins, 92. Heft 2003 (21. Heft Neue Serie), Berühmte Freiberger, Ausgewählte Biographien bekannter und verdienstvoller Persönlichkeiten, Teil 4: Persönlichkeiten aus den Jahrzehnten ab 1876*, Freiberg in Sachsen, 2003, 70–71.

316 У редовима се говори о коришћењу шљунка, изради разних типова бетона, узгоју нових пољопривредних култура (*надземне* репе, *сувог* пиринча за који није потребно плављење, плуте у Далмацији, чиме би се она култивисала итд.), изградњи аутопутева, брана, хидро и термоцентрала, преносу једносмерне струје, методологији обрачуна производње и обрачуна електричне енергије итд. AJ-17-186-189; AJ-4-28-262; AJ-11-107-334; AJ-11-82-269; AJ-556-4-13.

Високој техничкој школи у Брну. Радио је 1907–1908. као асистент у фирми *Ф. Г. Нитхамер* (*F. G. Niethammer*), затим на пословима пројектовања електричних постројења аустроугарске морнарица (1908–1918), предавао као конструктор на катедри за машинство и електротехнику Високе техничке школе у Брну (1919–1920), накратко је био биро-инжењер у фирми *Браун-Бовери* у Грацу и Моравској Острави (1921), руководио лабораторијом за електричне инструменте у фирми *Сименс Халске* (*Siemens & Halske*) у Берлину (1921) експериментишући на мерним инструментима са погоном на наизменичну струју, именован је за приватног доцента на Високој техничкој школи у Берлину (1922), од 1924. до 1941. године радио у фабрици порцелана (Porzellanfabrik G. Bihl & Co) у чешким Ледвицама (нем. Ladowitz) најпре на пословима истраживања (нарочито развоја изолатора за проводнике високог напона), а потом (од 1925) као директор. Инж. Кафка истовремено је био и професор за теоретску електротехнику Високе техничке школе у Прагу (1925–1945), најпре као доцент, од 1940. као ванредни професор, да би 1942. био именован за директора тамошњег Института за технологију високих фреквенција и изабран за редовног професора (1943). У међувремену др Кафка је радио пројекте за потребе совјетске морнарице, а током каријере написао је више књига и око педесет стручних чланака.

Из биографије коју је Кафка приложио југословенским властима види се да су Совјети намеравали да га воде у Берлин, али га Чеси, наводно, нису дали. Тако је тај знаменити научник дошао у ФНРЈ и намештење добио у Загребу, у Институту за индустријска истраживања, а током рада у Југославији написао је књигу *Геометријски третман задатака из области технологије наизменичне струје* (*Geometrische Behandlung von Aufgaben aus das Wechselstromtechnik*), која је 1952. објављена на хрватскосрпском језику.[317]

Адолф Лудин

Најзначајнији и најплодотворнији немачки и страни стручњак на раду у Југославији био је проф. др Адолф Лудин (Карлсруе, 27. децембар 1879 – Берлин, 4. август 1968), син ревизора Адолфа Лудина (старијег) и мајке Софије. Студирао је од 1899. до 1904. године нискоградњу на технич-

317 Након Загреба професор Кафка каријеру је 1952. године наставио на Техничком универзитету у Карлсруеу као предавач за бежичну технологију. Бавио се, између осталог, питањима технолошког развоја и увођењем мерења и контроле критеријума за електричне машине. Тамо је и завршио радни век 1957. године. Умро је две године касније у Минхену. О Кафки више види у: AJ-11-7-32; Herbert Goetzeler, „Kafka, Heinrich“, *Neue Deutsche Biographie*, 11, 1977, 16, URL: http://www.deutsche-biographie.de/pnd139968687.html (17.11.2015).

ким факултетима у Шарлотенбургу (Technische Hochschule Charlottenburg, касније Technische Hochschule Berlin) и Карлсуреу (Technische Hochschule Karlsruhe). Још као студент учланио се у братство академских инжењера *Тула* (*Tulla*) у Карлсруеу. По свршетку студија радио је као инжењер-приправник у државној железничкој служби Бадена (Der Badischen Eisenbahn). Након годину дана преселио се у град Баден (Der Badischen Wasserbau- und Straßenverwaltung) да ради на пословима хидрограђње и путне инфраструктуре, а потом је у оквиру Рајнске грађевинске инспекције у Манхајму био ангажован на пројекту каналисања реке Некар (1906). Лудин је потом узео једногодишњи одмор како би у Франкфурту студирао економију и обавио студијско путовање кроз кроз Немачку, Швајцарску, Француску, Аустрију и северну Италију. Вративши се као *владин архитекта* (Regierungsbaumeister) освојио је прву награду на конкурсу Пруске академије грађевинских наука за за компаративну анализу новијих постројења за коришћење снаге воде у вишим и низијским областима. Године 1909. Лудин је у Карлсруеу докторирао са темом „Изградња хидроелектрана ниског притиска на комерцијалној основи”, а објављивањем књиге *Хидроенергија* (*Die Wasserkräfte*) 1913. постао је познато име у свету технике. Током Првог светског рата био је на француском фронту као артиљерисјки официр. Послове које је започео пред рат наставио је по његовом окончању, а нарочито пројектовање и изградњу бране и хидроелектране *Шварценбах*, у близини Баден-Бадена и учешће у конструисању хидроелектрана *Мург 1* и *Мург 2* на истоименој притоци Рајне у северном Шварцвалду. Након хабилитације у Карлсруеу (1920), Лудин је напустио државну службу и у истом граду отворио инжењерску канцеларију у којој је радио нацрте и мишљења о хидроелектранама и водоводним системима. Године 1922. постао је професор на Техничком факултету у Хановеру, догодине је преузео Катедру за инжењеринг река, водопривреду и земљиште на Техничком универзитету у Берлину, као наследник чувеног професора Макса Гранца, а 1925. добио је у задатак да управља Хидрограђевинском лабораторијом истог универзитета. Исте године награђен је почасним докторатом Немачке високе техничке школе у Брну, за редовног члана Пруске академије грађевинских наука изабран је 1929, а 1934. године проглашен је почасним чланом Румунске академије наука. Године 1934. објављује чувени уџбеник *Хидроелектране* (*Wasserkraftanlagen*), а 29. априла 1939. године примљен је у редовно чланство Пруске академије наука (Der Preußischen Akademie der Wissenschaften). [318]

318 Wolfgang Wirth, „Adolf Ludin“, *Baden-Württembergische Biographien*, *Bd. 2*, Bernd Ottnad (Hrsg.), Stuttgart, 1999, 308–310; Peter Robert Franke, „Ludin, Adolf“, *Neue Deutsche Biographie* 15 (1987), 295, URL: http://www.deutsche-biographie.de/pnd117280844.html [25.11.2015].

Лудин је доста времена провео ван земље радећи на разним пројектима. Тако је 1921. начинио студију о техничкој и финансијској изводљивости хироелектрана на реци Имара у Финској, потом је по уговору са властима Закавкаске Совјетске Републике у Грузији и Азербејџану 1924. радио на општем грађевинском (мастер) плану за хидропотенцијал на југозападном Кавказу, на рекама Рион, Кура и Аракс, а 1929/1930. боравио је годину дана у Уругвају, где је на позив владе радио као консултант и директор припремних радова за изградњу хидроелектране на Рио Негру (акумулација Ринкон дел Бонете). Његов пројекат бране и електране достављен је влади Уругваја на одобрење тек 1934. године, а изградњу је 1938. отпочео конзорцијум немачких фирми, да би је завршила америчка грађевинска група 1945. године.[319]

Да би задржао позицију на универзитету, Лудин се 1931. године придружио *Шталхелму* (*Der Stahlhelm, Bund der Frontsoldaten*), антидемократској и паравојној организацији ветерана Првог светског рата, а 1933. године и нацистичкој странци. Сем редовних обавеза предавача на факултету и научноистраживачког рада у Берлину, био је ангажован као инжењерски планер и консултант у земљи (Брауншвајг) и ван ње. Радио је на пројектима коришћења хидропотенцијала на рекама Бистрици (Алијакмон) у грчкој Македонији, Шенон у Ирској, Енс у Аустрији, као и у Румунији, Бугарској и Југославији. Иако у служби нациста, Лудин је на тим пројектима успевао да одржи извесну дистанцу у односу на активну политику Трећег рајха. Након пораза нацизма Лудин је због политичке припадности морао да поднесе оставку на катедри за хидротехнику Техничког универзитета у Берлину и пензионисан је (његова *академска смрт* потрајала је до 1954. године, када је именован почасним сенатором истог универзитета). Нашавши се у пензији, Лудин се посветио консултативним инжењерским пословима. Најпре је одведен у источну (совјетску) зону и радио је за потребе СССР-а и земаља у његовој сфери, затим је од 1947. до почетка 1952. радио у Југославији, да би се потом вратио у Уругвај као консултант на брани акумулације Ринкон де Бајгорија. У периоду 1955–1960. радио је на више водопривредних пројеката у оквиру Организације Уједињених нација за храну и пољопривреду (Food and Agriculture Organization of the United Nations). Тако је у Ирану сачинио пројекат бране и вештачког језера на реци Вахреган и радио на решавању проблема водоснабдевања, предводио је хидроло-

319 W. Wirth, н.д., 309; P. R. Franke, н.д., 295; *Die Bautechnik*, Nr. 32, 1955, 69 (Porträt), Nr. 42, 1965, 111, Nr. 46, 1969, 107 f. (Porträt); Pablo Thomasset Trakalo, „Adolfo Ludin, Profesor en Aprovechamientos Hidroeléctricos“, *Revista Somos UTE*, 83/2017, 14–19.

шка истраживања у области Инда и околини града Пешавара у Пакистану и радио у Јапану на студији о изградњи пристаништа. За рад, сем звања почасног сенатора на матичном универзитету, Лудин је награђен именовањем за почасног грађанина Високе техничке школе у Карлсруеу (1958), и одликован Великим немачким (савезним) крстом за заслуге (1961).[320]

Током живота објавио је преко сто стручних и научних радова и књига, међу којима и једну у коауторству са својим учеником и доцније чувеним математичарем и физичарем Полом (Палом) Немењијем.[321] У својим радовима постигао је успешно сажимање теоријских студија са практичним инжењерством, на општу добробит свих у коришћењу воде за производњу енергије, наводњавање и навигацију. Своју заоставштину подарио је архиву Техничког универзитета Берлин.[322]

Професор Лудин је у јесен 1947. године ангажован за потребе Министарства електропривреде ФНРЈ као врхунски стручњак за изградњу хидроцентрала, и са прилично специфичним статусом. С њим је 27. новембра 1947. закључен експертски уговор, према којем су редовне бруто принадлежности износиле 55.000 динара месечно, што је било неколико пута више од просечне зараде других (домаћих и страних) стручњака с високом стручном спремом. Половину те суме професор Лудин могао је да шаље као уштеђевину у Немачку. Међутим, нови уговор, ревидиран према упутству о поступку ангажовања из марта 1949. године, није благовремено регистрован у Министарству рада, па је августа 1949. остала неискоришћена могућност трансфера. Зато је Министарство електропривреде 17. септембра молило Министарство рада да хитно региструје уговор и одобри накнадни трансфер. Након само два дана, што сведочи о посебном статусу

320 W. Wirth, н.д., 309; P. R. Franke, *н.д*., 295; P. T. Trakalo, *н.д*., 14–19.

321 Дело: Adolf Ludin, Paul Nemenyi, *Die nordischen Wasserkräfte: Ausbau und wirtschaftliche Ausnutzung*, Berlin, 1930. Немењи је напустио Немачку након доласка нациста на власт, а у САД је учествовао у Пројекту *Менхетн* (*Manhattan Project*), истраживању и развоју првог нуклеарног оружја.

322 Заоставштину је, након смрти проф. Лудина, предала 1969. године његова супруга. Према напису Ханса К. Ферстера, у око четири метра регала сачувана је разноврсна документација о његовом стручном раду, али и приватне забелешке (рукописи, цртежи, фотографије, слајдови на стаклу, дневници са путовања и др.). Сачувани материјали омогућавају јасну реконструкцију начина градње хидроелектрана у управљања водотоковима у периоду од преко 40 година (1920–1960), у Немачкој и ван ње, тако да би се за писање неке озбиљне студије о историји искоришћења хидропотенцијала или хидроелектричној енергији у Европи или свету, неизоставно морала као извор искористи заоставштину проф. Лудина. Hans Christian Förster, „Die Anfänge der Talsperren“, *TU Berlin intern*, 11/11, 2011.

који је Лудин уживао, из Министарства рада упућен је регистровани уговор и изузетно одобрење за накнадни трансфер уштеђевине.[323]

Излажење у сусрет захтевима А. Лудина било је неоспорно, не само због његове важности већ и због спознаје да су недостаци у организацији послодавца видљиви. Професор је молио, и издејствовао, да током јануара и фебруара 1950. године пошаље дупле дознаке уштеђевине у Немачку (две целе плате од по 55.000 динара), а да потом у марту и априлу не шаље никакве дознаке, а онда је у марту тражио да му се омогући редовни трансфер уштеђевине (27.500 динара) који није учињен у септембру претходне године. Иако је пропуст настао грешком послодавца, односно персоналног службеника у Министарству електропривреде, што би оправдавало захтев професора, савезни орган рада, обично таквим молбама не би изашао у сусрет. У овом је случају затражио је средства од Народне банке, а персонално одељење новоуспостављеног Комитета за електропривреду (наследника Министарства електропривреде) због пропуста укорио.[324]

Сем стручног рада, Лудин је радио на препоручивању и довођењу других неопходних стручњака из Немачке и Аустрије. Још током боравка у Берлину сачинио је преглед стручњака за рад у пројектантским бироима савезне електропривреде (око 70 људи), а под непосредну управу добио је тим врхунских експерата у који су се као стенодактилографкиње укључиле његове кћерке Анемари и Урсула. Када се 1949. године отпочело с категоризацијом, Лудин је у саставу Министарства електропривреде имао експертску групу (Експертна група проф. Лудина) у којој је било још дванаест врхунских стручњака (један високи специјалиста, пет специјалиста и шест стручњака, по номенкалтури), а приликом реорганизације савезне електропривреде, 1950. године, та је група припојена Хидроенергетском заводу *Инг. Јарослав Черни*, у Београду, предузећу Савета за енергетику и екстрактивну индустрију Владе ФНРЈ.[325]

323 AJ-25-164-438, захтев Министарства електропривреде бр. 37661, 17. 9. 1949, акти бр. 10775, 17. 9. 1949. и 19. 9. 1949; AJ-59-2-6, записник, 3. 5. 1951. Лудин је уштеђевину слао на три адресе – Алберту Личу у Карлсруе (зона САД), Карлу Гразеру у Берлин (британска зона) и Ерли Лудин у Острах (француска зона). Нажалост, нисмо били у могућности да утврдимо сродство проф. Лудина с њима.
Крајем октобра 1949. супруга проф. Лудина Ана (Анамарија) отпутовала је преко Швајцарске за Немачку како би са Војном мисијом у Берлину закључила уговор о издавању под закуп породичне виле. С обзиром на важност која је придавана проф. Лудину, формалности око добијања потребних девизних средстава за путне трошкове (100 швајцарских франака и 200 ДМ), и поред тога што такви издаци нису планирани, обављене су у року од два дана. AJ-25-164-438, преписка, 20. и 22. 10. 1949.

324 AJ-25-164-438, предмет бр. 594/1950.

325 AJ-59-10-37, информација министру Вукмановићу, 12. 12. 1950; AJ-25-164-438,

Током рада у Југославији Лудин и његова група радили су на пројектовању 15 брана и хидроелектрана, укључујући градилишта на Неретви у Јабланици, брану на Локварки (*Винодол*), хидроелектране на Дрини, Власини (*Врла*), Брегалници, Глави Зете, Сави Мосте (у Жировници), Сошке електране (*Доблар* и *Плаве*), Маврово итд.,[326] чиме су оставили неизбрисив траг у електроенергетском систему Југославије.

Изузимајући време које је проводио на теренском раду (којег је било много), Лудин је с породицом становао у Београду, на елитном Сењаку, у Рожајској ул. бр. 9.[327] Убрзо након ревизије уговора уследио је захтев за пријем у држављанство, па су почетком 1951. године Адолф и Анамарија Лудин постали грађани ФНРЈ (што нису остали након одласка).[328]

Највиши академски стручњаци

До 1949. године долазак страних научника у академске посете Југославији није био део неког општег плана. Долазили су „углавном они научници који су сами желели”, и само у неколико случајева они које су надлежни позвали. Зато се Министарство за науку и културу ФНРЈ заузело да универзитети и научни институти убудуће планирају посете најзначајнијих страних научника и да их, уз његову сагласност, позивају. Циљ је био позвати оне научне раднике који би били од користи југословенској науци.[329] Према извештају Одељења за научне и културне везе с иностранством у саставу

захтев Министарства електропривреде бр. 37661, 17. 9. 1949, бр. 10775, 17. 9. 1949. и 19. 9. 1949; AJ-25-86-218, потребе ресора ФНРЈ за страним стручњацима, фебруар 1948; AJ-11-108-337, акт *Хидроелектропројекта*, бр. 667, 20. 6. 1949; AJ-11-107-334, записник, 24. 3. 1949; AJ-59-9-33, Питање коришћења експертне групе проф. Лудина, б.б [1950]. Ћерка Урсула се показала на раду као савесна, заинтересована, марљива и педантна. Запажено је да поседује самоиницијативу, самосталност у раду и дисциплину. AJ-11-158-493, разни акти 28. 11. 1947–10. 3. 1951.

326 О раду експертске групе и проф. Лудина види: AJ-11-43-148, AJ-11-35-107; AJ-11-46-155; AJ-11-56-179; AJ-11-73-239; AJ-59-9-33; AJ-59-10-37; AJ-11-108-337; AJ-556-4-13.

327 AJ-556-4-13, писмо, 18. 2. 1950.

328 Током информисања о последицама добијања држављанства Лудин је инсистирао на питању да ли ће тиме изгубити било које од права стечених уговором. AJ-59-2-6, записник, 3. 5. 1951.

329 Међутим, ресор надлежан за науку и културу није био нарочито заинтересован да даје сагласности за долазак оних научника који сами то желе (ради успостављања контакта са домаћим научницима, посета југословенским библиотекама, конкретних питања) пошто је тиме стављан у „непријатну ситуацију“ да се изјашњава о корисности „доласка таквих научника“ без довољно података о њима. *Културна политика*, 440.

федералног савета за науку и културу, 1950. године у земљи је боравило десетак страних научника и културних радника „на позив и трошак овог Савета". У извештају је наведено: „Одељење је организовало читав њихов боравак у Југославији, омогућило им да виде све што су желели. Питање је да ли је њихов боравак код нас стварно био од довољне користи за нашу земљу, и да ли је та корист у размеру са трошковима које смо имали око њих (просечни трошкови за једномесечни боравак једног странца износили су 50.000–70.000 динара). Иако се може сматрати да су сви ти људи стварно пријатељи наше земље, често се чинио исти пропуст, након одласка из Југославије нисмо готово ни са ким од њих одржавали везе."[330]

330 *Исто*, 451–452.

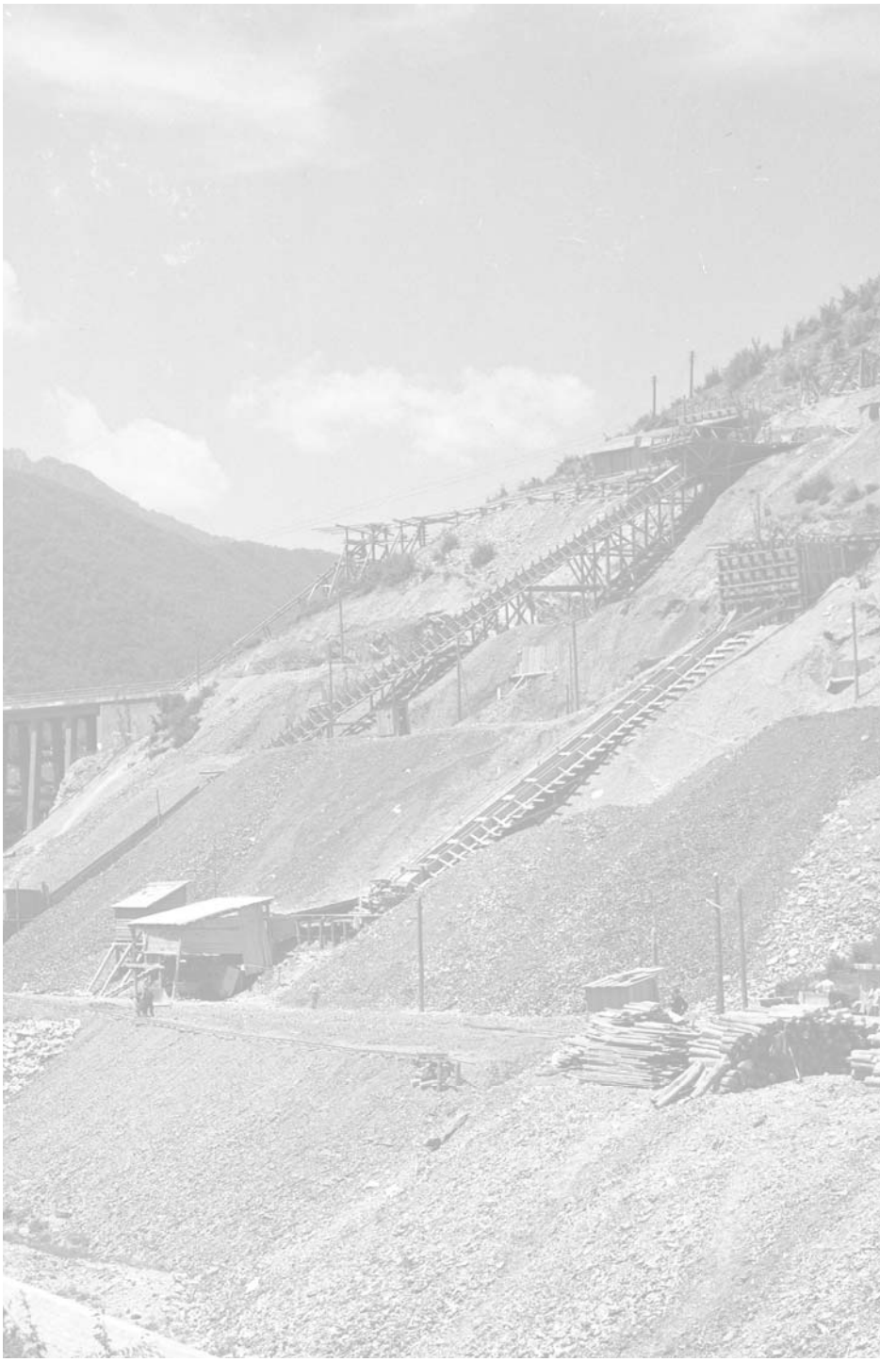

ФОТО ГАЛЕРИЈА

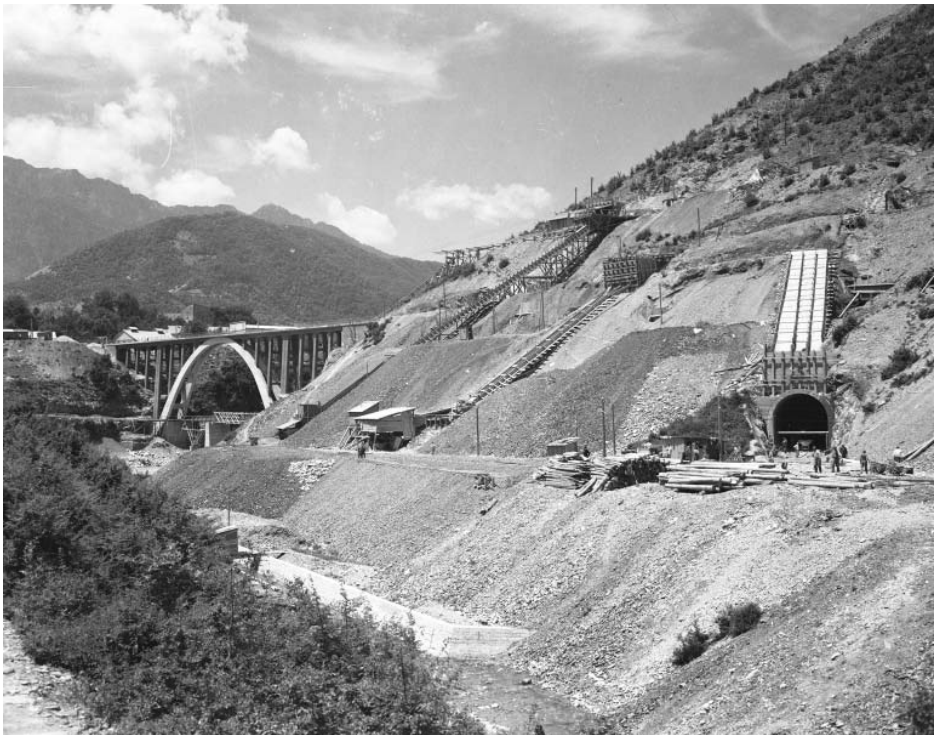

Изградња бране хидроелектране Јабланица, 1948, АЈ-112, бр. филма 3857

Проф. др Адолф Лудин, шеф контрукционог бироа за изградњу хидроелектрана Министарства електропривреде (1947-1951), TU Berlin, Universitätsarchiv

Израда првих поштанских кола "аеродинамичне линије", Фабрика вагона Смедеревска Паланка, 1. 1. 1949, АЈ-112, бр. филма 4722

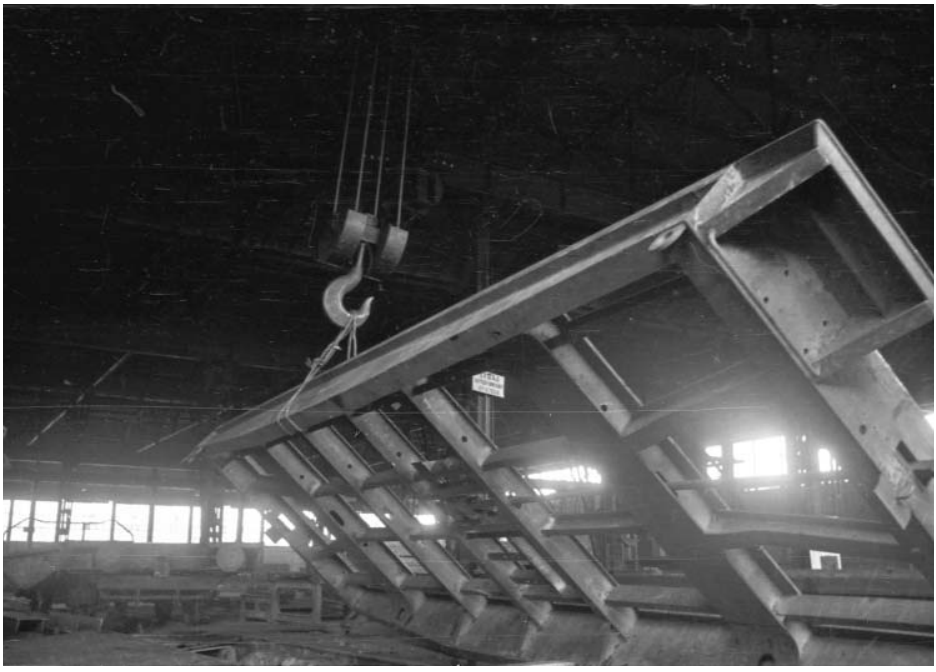

Израда теретних вагона велике носивости, Фабрика вагона Ранковићево (Краљево), 22. 8. 1949, АЈ-112, бр. филма 5453

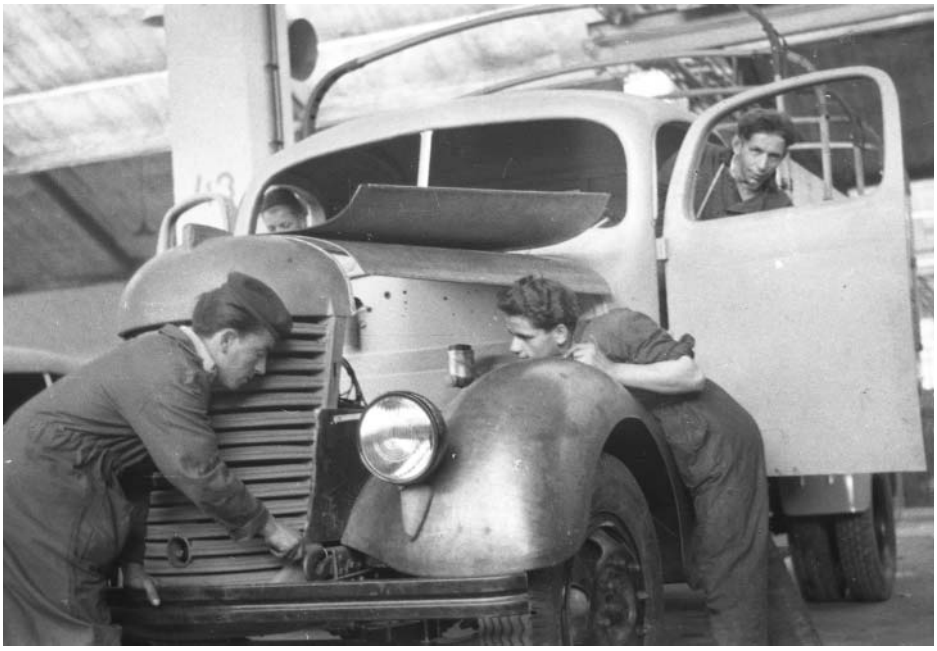

Монтажа камиона ТАМ Пионир,
Марибор, Тезно, 19. 4. 1948, AJ-112, бр. филма 1897

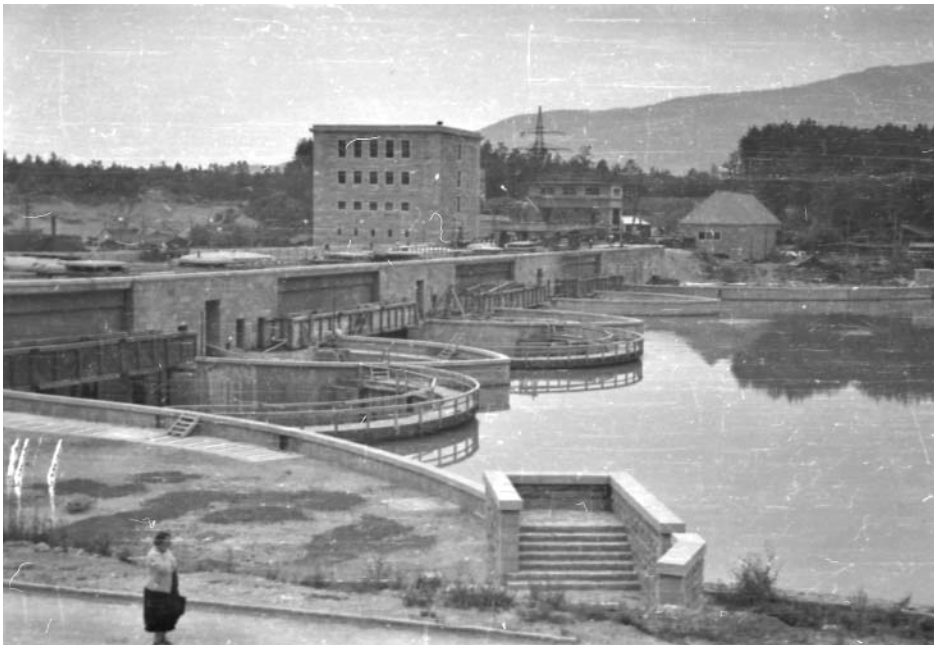

Хидроцентрала Мариборски Оток, 19. 8. 1949, AJ-112, бр. филма 5429

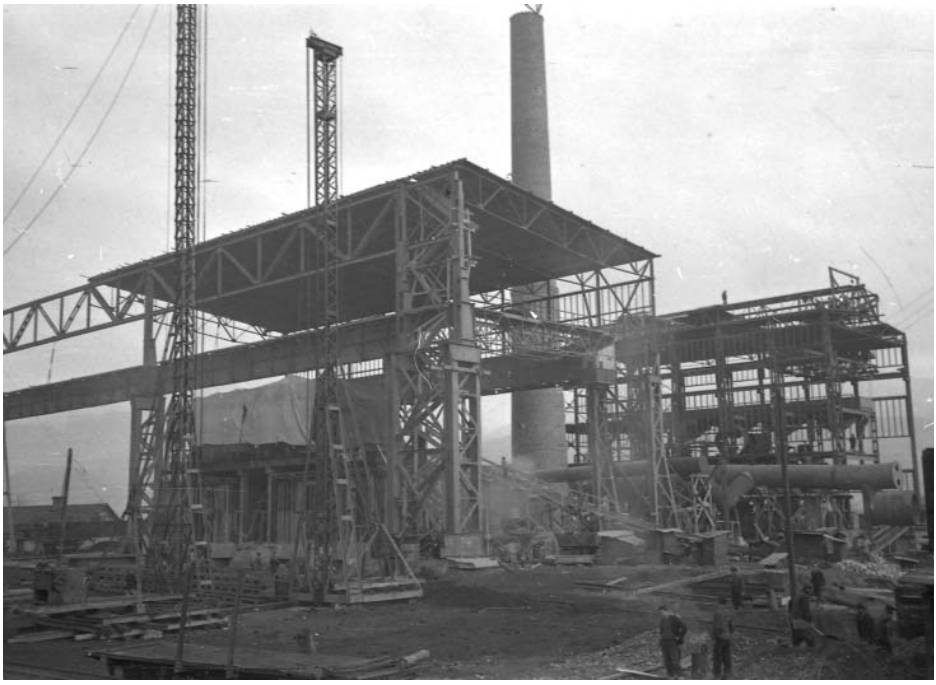

Изградња челичане 3 у железари Зеница, 25. 11. 1947, АЈ-112, бр. филма 1465)

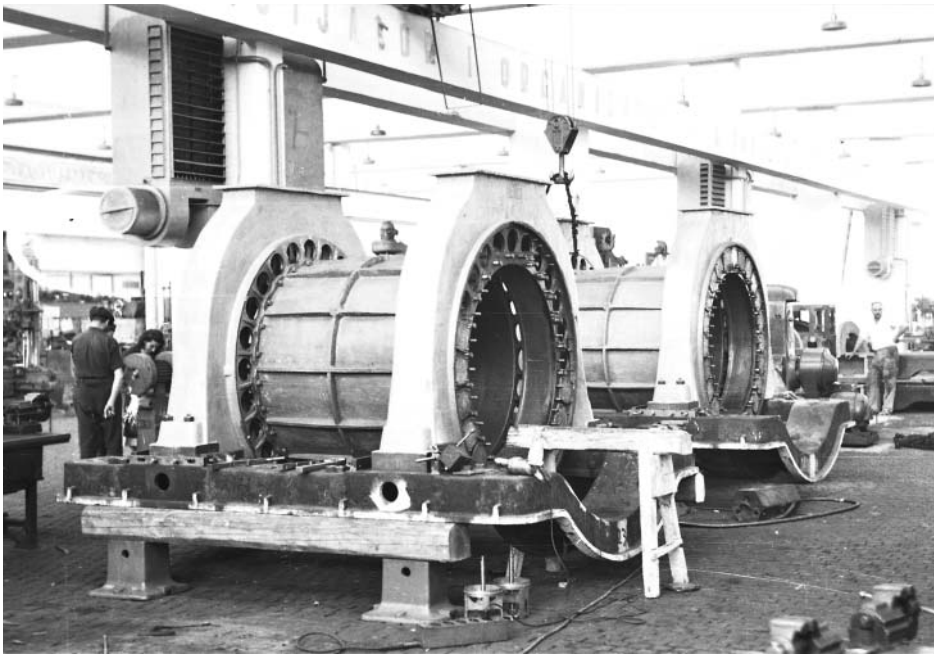

Дуваљке за високу пећ железаре у Сиску, Првомајска, Загреб (20. 8. 1949)

Спортске игре Немаца (трчање и скок у вис) на лакоатлетском првенству НР Хрватске, Загреб, 20. 8. 1949, АЈ-112, бр. филма 5439

БИЛАНС БОРАВКА (ЗАКЉУЧАК)

У поређењу са највећим делом Европе, Југославија је на крају Другог светског рата била веома неразвијена. Таквом стању допринело је неповољно економско, социјално, политичко, образовно и друго наслеђе, али и несразмерне стопе развоја области од којих је држава саткана након Првог светског рата, које уједињење није успело да нивелише. Покушаји власти Југославије да унапреде привреду и друштво, и поред извесних помака, услед спољашњих економских и унутрашњих друштвених и политичких разлога нису постигли пожељни успех. Сумрак међуратног периода она је дочекала као слабо индустријализована и инфраструктурно застарела сировинска база развијеније Европе којом доминира аграрно и слабо образовано становништво.

Немогућност (и неспособност) да се на сопственом тлу развију системи који би у довољној мери могли да едукују становништво и учине га способним за изазове времена, индустријски развој и друге процесе модернизације, још у ранијим временима нагонила је доносиоце привредних одлука и организаторе пословних процеса да стручну помоћ траже *на страни*. Тражећи решења за актуелне проблеме, махом при планирању инфраструктурних подухвата и усвајању нових технологија, власти и послодавци неретко су, још од времена Кнежевине Србије, посезале за стручњацима из иностранства. Тако је услед потражње стручног рада и других разлога флуктуације радне снаге (укључујући и политичко избеглиштво), у Југославији 1933. године живело 90.000 странаца.

На неповољно предратно наслеђе надовезале су се последице Другог светског рата, обележене тешким разарањима, одношењем материјалних добара и огромним људским губицима. Заостајање за развијеним светом било је веће него после Првог светског рата. Укупни губици Југославије процењени су на износ између 46,9 и 61 милијарде долара (зависно од истраживача). Уништено је више од четвртине индустрије, а њени производни капацитети опали су за преко трећине, девастиран је саобраћај, ионако заостала пољопривреда постала је још непродуктивнија, уништен је или оштећена петина зграда и 3.300.000 становника је остало без крова над главом. Људски губици, без обзира на процене (у којима се истраживачи знатно разилазе и које се крећу од 1.000.000 до 2.000.000), оставили су још

поразније последице. Тек, скромно стручно оспособљена и образована Југославија остала је без 90.000 стручних радника и 40.000 интелектуалаца.

Ни остатак Европе 1945. године више није имао економију способну за живот. Рат је скупо стајао, а већина земаља претрпела је велика разарања, бројне људске жртве и привредну парализу. У некима је била уништена петина националне имовине. У Западној Европи пољопривредна производња опала је на три петине предратне, а индустријска се преполовила. Јавила се несташица роба широке потрошње и надвила се авет глади. Годину дана након рата 100.000.000 Европљана уносило је дневно само 1500 килокалорија (и мање). Посебно тешко живело се у градовима, у којима су несташице хране и енергената биле највеће. Биће потребне године да се чак и ратом незахваћени региони привредно опораве, а посебно важан импулс томе дао је програм за обнову државног секретара САД Џ. Маршала.

Посебан проблем представљале су незабележене миграције. Током и након рата 40.000.000–45.000.000 Европљана претворено је у избеглице. Само на територији Немачке затекло се 6.000.000 заробљеника и принудних радника. Када су они кренули кући пристигао је већи талас миграната – више од 10.000.000 Немаца дошло је из источне Европе.

Простор омеђен Балтиком, Волгом, Егејским морем и западним обалама Италије био је највећи баштиник ратних ужаса. Чинило се да ће бити потребне године да се насеља и фабрике само рашчисте. Сем тога, средња Европе постала је својеврсни политички полигон – место сучељавања и латентног сукоба две идеологије, два друштвено-политичка и економска концепта, Западног и Источног.

Централна земља тог простора, Немачка, нестала је као јединствена држава и подељена је на окупационе зоне. Њена индустрија и инфраструктура биле су онемогућене, градови разрушени, а становништво без хране, одеће и огрева доведено на руб егзистенције. На такво стање *накалемили* су се плаћање репарација и прихват више милиона избеглица. Ослабљена привреда није била у стању да обезбеди радна места и зараду ни домаћем становништву. Појавило се мноштво незаспослених чија је стручна структура била веома разнолика – од најпростије радне снаге до врхунских експерата, неретко јединствених у струци. Таква *понуда* била је компатибилна са потребама већег броја земаља у Европи и ван ње, међу њима и Југославије, па су многи Немци ухлебљење и егзистенцију обезбедили одласком на рад у иностранство.

Аустрија, такође подељена међу окупационим силама, са оштећеном индустријом, дезогранизованом пољопривредом и без довољно хране и енергената, биће исто тако солидан извор стручне радне снаге за неразвијену југословенску привреду. Такав извор биће и ЧСР, земља која се налазила

у минулом рату на страни Савезника, али која је имала бројно немачко становништво. На таласу освете због злочина које је нацистички режим учинио широм Европе, у многим областима у којима су живели Немци подразумевало се да они приме терет колективне казне. Тако је, што услед страха што мерама државних власти, уследио изгон готово целокупне немачке популације из земаља средње и источне Европе, па и Судетских Немаца, међу којима су многи егзистенцијални спас нашли у предузећима Југославије.

Међу земљама чији су становници услед послератне кризе затражили посао у Југославији била су и преостала три суседа, активна учесника у окупацији 1941. године – Мађарска, Италија и Бугарска, свака из својих разлога и са различитом *понудом*. Мађарска, мада кратко под дејством директних борби, претрпела је знатна материјална разарања. Заробљена спиралом вртоглаве хиперинфлације, привреда није била кадра да апсорбује радну снагу, па су незапослени *грађевинари* и *металаци*, у споразуму са привредним властима ФНРЈ, радна места пронашли код јужног суседа. Италија је представљала конгломерат оштрих привредних, политичких и друштвених разлика, а као последица рата наступила је економска криза праћена јаком инфлацијом и незапосленошћу. Услед тих фактора Италија је (као и простор недефинисане Слободне Територије Трста) постала расадник специјалистичке, али и *обичне* радне снаге за југословенску привреду. Коначно, Бугарска, мада и сама неразвијена и кроз рат прошла по минималној цени, није се лако адаптирала на кризу, потпомогнуту променом друштвено-политичког система и репарационим обавезама, запала је у несташицу хране и индустријску незапосленост. Део њеног потенцијала, додуше не са посебно великим образовањем, већ превасходно опремљен специјалним техникама (баштовани), наћи ће током низа година упослење у пољопривреди Југославије.

Југославија се на крају рата нашла под новим околностима. Власт у земљи освојила је комунистичка партија Југославије, бољшевизирана револуционарна странка која поставља нови идејни и политички оквир, на различите начине подржављује приватну имовину и успоставља нов економски систем. Пут до прокламованих привредних циљева – индустријализације и електрификације земље – водио је преко послератне обнове и Првог петогодишњег плана. Међутим, у условима ниске продуктивности, недостатка инвестиција, слабе индустријске и још слабије образовне и стручне основе, с наслоном готово искључиво на СССР, који је и сам трпео од сличних проблема, резултати нису могли бити замашни. Озбиљно погоршање у релаизацији плана након раскида са земљама Истока, после Резолуције ИБ, тек ће се донекле ублажити окретањем Западу, током 1950. године.

Стање стручног кадра у Југославији било је катастрофално. На ниску образовну и квалификациону основу надовезала су се ратна страдања, а нова политика још је и допринела повећању јаза у питању стручног кадра. Његов велики недостатак постајао је и у релативним и у апсолутним бројевима из године у годину све већи. Огроман пораст броја запослених у привреди није пратио одговарајући пораст броја стручњака, а нова радничка класа није имала довољно радне културе, била је непродуктивна и склона великим флуктуацијама. У решавању тешкоћа рада ишло се разним путевима, од широког коришћења мануелне радне снаге, преко стимулативних мера при раду и широког и убрзаног обучавања радника, до улагања у стручно образовање. Међутим, до часа када ће стасати домаћи кадар мањак стручњака морао се обезбедити из доступних – иностраних извора.

То је нарочито добило на значају током припрема за реализацију Петогодишњег плана. Квалификовани људски ресурси обезбеђени демобилизацијом, повратком ратних заробљеника и дела економске емиграције из иностранства, уз помоћ Унре или обучени на брзину на курсевима, ни издалека нису били довољни. Сем тога, према малобројном кадру нове су власти, задојене стаљинистичком искључивошћу, показале нетрпељивост. Свест да се *празнина* у кадру мора попунити споља иницирала је и правно уобличавање питања рада странаца у ФНРЈ.

Странци на раду у Југославији генерисали су се из два основна извора. Ангажовани су ратни заробљеници који су били *плен* Југословенске армије, и странци из земаља у непосредном и ближем окружењу које су имале вишак стручне радне снаге (понајпре Немачка, Аустрија, ЧСР, Мађарска, Италија и Бугарска). Услови њиховог рада, као и права и обавезе, углавном су извирали из уговора о раду, који су у прво време закључивани само на основу општих смерница, а радноправни оквир устаљивао се дуже током времена, уз мноштво аномалија, што је уроковало многе неспоразуме. Норме су, по правилу, касниле за догађајима. Централни орган за старање над радом странаца одређен је тек крајем 1946. године (Министарство рада ФНРЈ), мада се неовлашћено ангажовање страних стручњака, које су обављале делегације разних министарства, наставило и наредних година. Први текст типског уговора састављен је јануара 1947. године (иако су неки странци радили још од 1945), а прво упутство о потраживању и ангажовању стручне радне снаге тек 1. новембра 1947. године. Ново упутство, којим је дорађено питање ангажовања, било је на снази од марта 1948. године, а пуно правно регулисање наступило је марта и априла 1949. године када су донети нови прописи о ангажовању и о категоризацији (првенствено ради обезбеђеног снабдевања). Пракса је показала да је сваки следећи пропис боље усклађивао активности на ангажовању стручњака и уређивао њихова

радна права и обавезе, али истовремено *крњио* раније стечена права, углавном ради смањења одлива девиза.

Рад странаца био је декларативно изједначен са радом домаћих запослених. Међутим, у највећем броју, сходно уговору, странци су имали нека већа права (могућност слања дела уштеђевине у иностранство, плаћање путних и селидбених трошкова приликом доласка и одласка стручњака и породица и сл.), али при провођењу клаузула дешавало се да буду ускраћени за део права која су имали домицилни радници (снабдевање, додатак за одвојени живот, ограничење кретања, недостављање уговора на матерњем језику или достављање погрешних превода и сл.).

Недостатак стручног кадра (и његово потпуно одсуство за поједине технолошке процесе), упутио је југословенски врх ка страним изворима, а њихове оквире одредиле су привредне и социјалне околности и ново политичко-идеолошко устројство земље, њеног суседства и читаве Европе. Идеологија је одредила да СССР и друге земље *народних демократија* буду најпожељнији партнери, при чему су се превиђали обим губитака које је претрпела прва земља социјализма и ограничене могућности других земаља Истока. У југословенским предузећима и установама заиста је радио већи број совјетских грађана, међутим, то су били бивши руски емигранти (*бели*) који су више на силу него добровољно примили држављанство СССР-а, те они стога нису представљали нов иностран потенцијал. *Правих* грађана СССР-а, међутим, било је много мање него што се очекивало. Иако је СССР још маја 1945. године донео одлуку о помоћи Југославији у стручном кадру, она је била минимална (нижа од обећане и неупоредиво нижа од очекиване) и дата је по високој цени. Само неколико десетина совјетских саветника и инструктора није оставило дубљег трага у развоју домаће привреде, неки од њих показали су приличну бахатост, мада су услови живота и рада који су им дати углавном знатно превазилазили услове које су имали Југословени, није примећено да су било шта радили на развоју конретних производних и технолошких линија и развојних пројеката, а зараде које су им омогућене биле су несразмерно високе. Политички разлаз 1948. године, при којем су ти саветници били искоришћени као повод сукоба, потпуно их је неутралисао из привредних активности.

Извор који ће се показати много употребљивијим били су ратни заробљеници. Из масе од преко 220.000 заробљеника из 1945. године у наредном периоду издвојило се неколико хиљада који су добили слободу у замену за уговор о раду (на две или три године). Заробљеници су најпре коришћени на масовним радовима, али с временом је отпочело њихово коришћење у складу са знањима и вештинама које су имали. Ограничени бенефити које су заробљеници на специјализованом раду остваривали по-

стаће знатно већи од средине 1947. године, када се њихов рад везује за Петогодишњи план и почиње се с масовном понудом уговора о раду. Када су крајем 1948. и почетком 1949. године ратни заробљеници репатрирани, у ФНРЈ је остало преко 5000 *ослобођеника* који су готово изједначени са домаћим радницима и са стручњацима из иностранства, мада уз извесна ограничења или оспоравања у пракси.

Недостатак домаће квалификоване радне снаге условио је потребу за ангажовањем страних стручњака. Странаца у привреди Југославије било је још пре завршетка борби за ослобођење земље, али наменско тражење у иностранству, врбовање и њихово ангажовање почело је 1946. године. Првобитно су те послове обављали представници Репарационе комисије и делегати разних ресорних органа, па поступак није имао неки нарочити ред. Централизација активности уследила је на крају 1946. године, када је за то задужено Министарство рада ФНРЈ. У *теренски рад*, односно послове потражње, преговарања и потписивања предуговора укључила су се још дипломатска, војна и репарациона представништва у иностранству (највише у Берлину, Бечу, Прагу, Будимпешти и Риму), али и синдикат (у Италији и Мађарској) и посебне ресорне делегације (пољопривреде, у Бугарској).

На тај начин ангажовано је десетак хиљада страних радника и стручњака за све области привредног живота, за рударство, базичну индустрију и капиталну изградњу, али и за развој нових, у Југославији непознатих технологија, у широкој лепези од занатлија и грађевинских радника до професора универзитета и доктора техничких наука. Највише је било Немаца, а кључни *регрутни* и *дистрибуциони* центар за ангажовање представљала је Војна мисија ФНРЈ у Берлину. Подељена Немачка је због стања привреде и инфраструктуре и великог прилива избеглица била непресушни извор радне снаге. До раскида са земљама Истока преко Берлина је у ФНРЈ било упућено више хиљада стручњака и чланова породица. Како на ту активност окупационе силе нису увек гледале благонаклоно, Југословени су често морали радити тајно и служити се лукавствима (укључујући кријумчарење људи), а путовања су била дуга и неудобна, скопчана са недостатком намирница, понекад лоше организована. Након Резолуције ИБ транспоти стручњака преко Берлина проредили су се док сасвим нису пресахли, а на значају су добити други центри: Минхен, Франкфурт, Хамбург и Диселдорф.

Друге земље у окружењу Југославије такође су, услед незапослености, постале места за ангажовање стручних радника. У Аустрији тим пословима се бавила Војна мисија (од октобра 1946. Политичко представништво) ФНРЈ у Бечу, у ЧСР посланство (па амбасада) ФНРЈ у Прагу, а у Мађарској Југословенска делегација при Савезничкој контролној комисији. Ангажо-

вање Италијана обављано је путем посланства у Риму и трговинског представништва у Милану, а услед специфичног статуса СТТ и акцијом синдикалних организација, док су многи из економских и политичких разлога самоиницијативно тражили запослење и кришом прелазили у Југославију. Ангажовање Бугара обављало се путем директних преговора представника министарстава пољопривреде ФНРЈ и Бугарске, а ангажовање Мађара разликовало се од других јер се обављало углавном у договору са мађарским синдикатима и у форми колективних уговора (преко 4000 *грађевинара* током 1947. и 1948. године и више стотина *металаца*), док су остали били обавезани индивидуалним уговорима. У мањем броју у ФНРЈ су, углавном на сопствену иницијативу, ангажовани и грађани других европских и ваневропских земаља.

Бољем и правилнијем ангажовању странаца знатно је сметало лоше планирање и превелика спорост при давању одобрења за ангажовање. Услед тога многи добри стручњаци одустали су од рада у Југославији и услуге понудили другим земљама. С друге стране, слабо административно поступање довело је до тога да и поред бројних евиденција ваљано и целовито пописивање страних стручњака никада није извршено.

Према процени, око 16.000 страних стручњака радило је до 1950. године у многим савезним, републичким и локалним предузећима и установама свих привредних и непривредних ресора. Највише их је било у индустријско-техничкој струци и грађевинарству (укупно 70%). Сагласно са прокламованом економском политиком, у већој мери су концентрисани у областима са убрзаним развојем, а у крајевима у којима је индустријализација била умеренија (Војводина) или је каснила (Македонија, Косово и Метохија) било их је знатно мање. Сем (очекиваног) ангажовања у предузећима црне и обојене металургије, рударства, електроиндустрије, електропривреде, машинства и сл., која су већ имала некакву основу (додуше неретко слабу), врло је важан био рад странаца у гранама и делатностима које су биле готово или сасвим неразвијене – аутомобилској и хемијској индустрији и нарочито, радио-индустрији (неке линије у Заводима РР, Ниш, биле су стопроцентно у *рукама* Немаца).

Страни стручњаци (не рачунајућу групу мађарских грађевинара, ангажовану по колективном уговору на једнозначном и временски ограниченом послу), махом су имали држављанство Немачке (62,5%), потом Аустрије (9,5%), па ЧСР (8,7%), Бугарске (6%), Италије (3,8%) и Мађарске (2%). По образовању било је 11,9% КВ радника (занатлија, мајстора и стручних радника са праксом), 24,1% техничара и 64% више и високообразованих, а према животној доби доминирали су странци у годинама између 31. и 50 (59,6%).

Бољем разумевању и квалитетнијим односима између привредних власти и странаца сметала је промена правила из радних односа, као и административни пропусти и непоштовање уговорних обавеза. Систематизовање раније ненормираних правила најчешће је ишло науштрб раније стечених права стручњака. Некоординација између централног органа рада, ресорних органа савезне државе, република и локалних власти и предузећа, недовољан број административних радника, непознавање прописа, спорост у поступању органа унутрашњих послова, местимично самовоља руководилаца предузећа и слични пропусти знатно су реметили односе и у неким случајевима доводили до отказивања рада, што је утицало на репутацију земље у иностранству. Томе су нарочито допринели бројни примери непоштовања уговорних клаузула у питањима исплата редовних и ванредних принадлежности, плаћања путних и селидбених трошкова, коришћења права на слање уштеђевине у иностранство, категоризације и снабдевања.

Пријем и боравак странаца у предузећима често је текао без великих тешкоћа, међутим дешавали су се случајеви тражења стручњака погрешних профила, лоше организације смештаја (услед несташице станова, али и услед небриге), необезбеђења услова за правилно искоришћење стручњака на радном месту итд. Посебно велики проблем представљало је слабо евидентирање стручњака и ревидирање уговора, што је штетило обема странама (држава није могла да располаже потенцијалом стручњака исправно, а њима су суспендована разна права у периоду док се не одобре ревидирани уговори). Бројне тешкоће су настајале око исплата за ванредне послове, у питањима права из социјалног осигурања, при слању и пријему пакета и писама, код коришћења годишњег одмора и у вези са трансфером уштеђевина (које су биле стални камен спотицања јер су представљале генератор одлива преко потребних девиза).

Током боравка у Југославији страни стручњаци и чланови њихових породица били су део њене друштвене структуре и сви недостаци који су погађали домаће становништво погађали су и њих. Недостајао је стамбени простор, нарочито квалитетан, оскудевало се у храни и индустријским производима широке потрошње. Није, међутим, недостајало неспоразума на послу, међу колегама и са окружењем. Сећање на тек минули рат неке је страсти појачавало, али интеракција са средином није била потпуно непозната категорија. Са суседима се и живело, рађале су се љубави, заснивале породице. Држава је наметала разне контроле, али оне нису биле ефикасне. Владајућа идеологија *упумпавана* је путем синдиката, синдикалних новина (на немачком и италијанском језику), радио емисија, школа.

Мањи спорови решавани су непосредно, у предузећу, већима се бавила инспекција рада, а велики су завршавали на судовима, али победник у

таквим поступцима није се знао унапред. Властима је неретко било јасно да је за многе лоше појаве одговорна југословенска страна. Странци и Југословени нису једни друге видели увек у најјаснијем светлу. Замућеном погледу доприносила, су негативна сећања, идеолошки разлози, јаке емоције и обиље стереотипа. Ипак, однос двеју страна није био само негативан. Напротив. Трансфер знања и искустава био је очигледан, а укупни ефекти боравка и рада страних стручњака били су изузетни. Велики број функционалних машина, производних линија, технолошких решења, идејних, конструкционих и главних пројеката, индустријских постројења, објеката електропривреде (нарочито хидроенергетских, али и целог електроенергетског система) и читавих нових индустријских подврста (у целини или у знатној мери), као што су делови машинске, хемијске, аутомобилске и електроиндустрије, а посебно радио-индустрија, не би били квалитетно, на време или у довољној мери изграђени, покренути и искоришћени, или не би у периоду обнове и првог Петогодишњег плана уопште били могући без учешћа страних стручних радника и специјалиста и без њиховог великог прегнућа.

STAY BALANCE (SUMMARY)

Compared to most of Europe, Yugoslavia was very underdeveloped at the end of World War II. An unfavorable economic, social, political, educational, etc. legacy contributed to such a situation, but also the disproportionate rates of development of the area from which the state was woven after the First World War, which unification failed to level. Attempts by the Yugoslav authorities to improve the economy and society, despite some success, have not achieved the desired level of success due to external economic and internal social and political reasons. It welcomed the twilight of the interwar period as a poorly industrialized and infrastructural outdated raw material base of more developed Europe, which is dominated by an agrarian and poorly educated population.

The inability (and disability) to develop systems on their own soil that could sufficiently educate the population and make it capable of the challenge of time, the industrial development and other modernization processes in earlier times has prompted economic decision makers and business process organizers to ask for help *on the side*. Looking for solutions to current problems, mostly in the planning and construction of infrastructure ventures and the adoption of new technologies, the authorities and employers have often, since the time of the Principality of Serbia, reached for experts from abroad. Thus, due to the demand for professional work and other reasons for the fluctuation of the labor force (including political refugees), 90,000 foreigners lived in Yugoslavia in 1933.

The unfavorable pre-war legacy was followed by the consequences of the Second World War, marked by severe destruction, taking away material goods and huge human losses. The lag behind the developed world was greater than after the First World War. Yugoslavia's total losses are estimated at between 46.9 and 61 billion dollars (depending on the researcher). More than a quarter of the industry was destroyed, and its production capacities dropped by over a third, traffic was devastated, the already backward agriculture became even more unproductive, a fifth of buildings were destroyed or damaged and 3,300,000 inhabitants were left homeless. Human losses, regardless of estimates (in which researchers differ significantly and regarding from 1,000,000 to 2,000,000), have left even more devastating consequences. Only a modestly professionally trained and educated Yugoslavia was left without 90,000 skilled workers and 40,000 intellectuals.

In 1945, the rest of Europe no longer had a viable economy. The war was costly, and most countries suffered great destruction, numerous human casualties and economic paralysis. In some, a fifth of national property was destroyed. In Western Europe, agricultural production fell to three-fifths of the before the war production, and industrial production halved. There was a shortage of consumer goods and the specter of famine prevailed. One year after the war, 100,000,000 Europeans consumed only 1,500 kilocalories a day (or less). It was especially difficult to live in cities, where food and energy shortages were greatest. It will take years for even the war-torn regions to recover economically, and a particularly important impulse to that was given by the US Secretary of State, J. Marshal, with his renewal program.

Unrecorded migrations were a special problem. During and after the war, 40,000,000–45,000,000 Europeans were turned into refugees. In Germany alone, 6,000,000 prisoners and forced laborers were present. When they left for home, a larger wave of migrants arrived - more than 10,000,000 Germans from Eastern Europe.

The area bordered by the Baltic, the Volga, the Aegean Sea and the west coast of Italy was the largest garden of war horrors. It seemed that it would take years for the settlements and factories to just be cleaned up. In addition, Central Europe has become a kind of political training ground - a place of confrontation and latent conflict of two ideologies, two socio-political and economic concepts, Western and Eastern.

The central country of that area, Germany, disappeared as a single state and was divided into occupation zones. Its industry and infrastructure were disabled, cities were destroyed, and the population was brought to the brink of subsistence without food, clothing and firewood. The payment of reparations and the acceptance of millions of refugees were *grafted* onto such a situation. The weakened economy was not able to provide jobs and earnings to the local population either. There were many unemployed whose professional structure was very diverse - from the simplest workforce, to top experts, often unique in the profession. Such an *offer* was compatible with the needs of a large number of countries in Europe and abroad, including Yugoslavia, so many Germans provided their livelihood by going to work abroad.

Austria, also divided among the occupying forces, with damaged industry, disorganized agriculture and without enough food and energy, will also be a solid source of skilled labor for the underdeveloped Yugoslav economy. Such a source will be the Czechoslovak Republic, a country that was on the side of the Allies in the last war, but which had a large German population. The wave of revenge for the crimes committed by the Nazi regime across Europe in many areas inhabited by Germans meant that they received the burden of collective

punishment. Thus, due to fear and measures taken by the state authorities, almost the entire German population was expelled from the countries of Central and Eastern Europe, including the Sudeten Germans, many of whom found existential salvation in Yugoslav companies.

Among the countries whose inhabitants sought work in Yugoslavia due to the post-war crisis were the remaining three neighbors, active participants in the occupation in 1941 - Hungary, Italy and Bulgaria, each with its own reasons and with a different *offer.* Hungary, although briefly under the influence of direct combat, suffered considerable material destruction. Captured by the spiral of dizzying hyperinflation, the economy was not able to absorb labor, so unemployed *builders* and *metalworkers*, in agreement with the economic authorities of the Federal People's Republic of Yugoslavia, found jobs over in their southern neighbor. Italy was a conglomeration of sharp economic, political and social differences, and as a result of the war, an economic crisis followed, accompanied by strong inflation and unemployment. Due to these factors, Italy (as well as the area of the undefined Free Territory of Trieste) became a nursery of specialist, but also *ordinary* labor force for the Yugoslav economy. Finally, Bulgaria, although undeveloped itself and went through the war at a minimal cost, did not easily adapt to the crisis, aided by a change in the socio-political system and reparations obligations, it fell into food shortages and industrial unemployment. Part of its potential, although not with a particularly large education, but primarily equipped with special techniques (gardeners), will find employment in Yugoslav agriculture for many years.

At the end of the war, Yugoslavia found itself under new circumstances. Power in the country was won by the Communist Party of Yugoslavia, a revolutionary party in the Bolshevik manner, which set a new ideological and political framework, supported private property in various ways, and established a new economic system. The path to the proclaimed economic goals - industrialization and electrification of the country - led through the post-war renewal and the First Five-Year Plan. However, in conditions of low productivity, lack of investment, weak industrial and even weaker educational and professional basis, with reliance almost exclusively on the USSR, which it suffered from similar problems, the results could not be great. The serious deterioration in the realization of the plan after the break with the countries of the East, after the Resolution of the Inform bureau, will only be somewhat mitigated by turning to the West, during 1950.

The situation of the professional staff in Yugoslavia was catastrophic. The low educational and qualification basis was followed by the sufferings of the war, and the new policy also contributed to increasing the gap in the issue of professional staff. Its great shortcoming became greater in both relative and

absolute numbers from year to year. The huge increase in the number of employees in the economy was not accompanied by a corresponding increase in the number of experts, and the new working class did not have enough working culture, was unproductive and prone to large fluctuations. There were various ways to solve the difficulties of work, from the widespread use of manual labor, through work stimulation measures at work and extensive and accelerated training of workers to investing in vocational education. However, by the time the domestic staff matured, the shortage of experts had to be provided from available - foreign sources.

This became especially important during the preparations for the implementation of the Five-Year Plan. Qualified human resources provided by demobilization, the return of prisoners of war and parts of economic emigration from abroad, with the help of UNRRA (United Nations Relief and Rehabilitation Administration) or trained quickly on courses, were far from sufficient. In addition, according to the small staff, the new authorities, imbued with Stalinist exclusivity, showed intolerance. The awareness that the gap in the staff must be filled from the outside also initiated the legal shaping of the issue of the work of foreigners in the Federal People's Republic of Yugoslavia.

Foreigners working in Yugoslavia were generated from two main sources - prisoners of war who were the captured by the Yugoslav Army and countries in the immediate and closer vicinity that had a surplus of skilled labor (primarily Germany, Austria, Czechoslovakia, Hungary, Italy and Bulgaria). The conditions of their work, as well as their rights and obligations, mostly stemmed from employment contracts, which were initially concluded only on the basis of general guidelines, and the labor and legal framework was established over time, with many anomalies, which caused many misunderstandings. As a rule, the norms were late for the events. The central body for taking care of the work of foreigners was appointed only at the end of 1946 (Ministry of Labor of the Federal People's Republic of Yugoslavia), although the unauthorized engagement, which was performed by delegations of various ministries, continued in the following years. The first text of the standard contract was drawn up in January 1947 (although some foreigners had been working since 1945), and the first instruction on seeking and hiring skilled labor was only on November 1, 1947. The new instruction, which finalized the issue of engagement, was in force since March 1948, and full legal regulation came in March and April 1949, when new regulations on engagement and categorization were passed (primarily for the purpose of secured supply). Practice has shown that each subsequent regulation better harmonized the activities of hiring experts and regulated their labor rights and obligations, but at the same time *violated* previously acquired rights, mainly in order to reduce foreign exchange outflows.

The work of foreigners was declaratively equated with the work of domestic employees. However, in most cases, according to the contract, foreigners had some greater rights (the possibility of sending part of the savings abroad, payment of travel and relocation expenses for the arrival and departure of experts and families, etc.), but when implementing the clauses they were denied rights enjoyed by domicile workers (supply, allowance for separate living, restriction of movement, non-delivery of contracts in the mother tongue or submission of incorrect translations, etc.).

The lack of professional staff (and its complete absence for certain technological processes) directed the Yugoslav leadership to foreign sources, and their framework was determined by economic and social circumstances and the new political and ideological structure of the country, its neighborhood and the whole of Europe. The ideology determined that the USSR and other countries of *people's democracies* would be the most desirable partners, overlooking the extent of losses suffered by the first country of socialism and the limited possibilities of other countries in the East. A large number of Soviet citizens did work in Yugoslav companies and institutions, but they were former Russian emigrants (*whites*) who accepted the citizenship of the USSR by force rather than voluntarily, and therefore they did not represent a new foreign potential. However, there were far fewer *real* citizens of the USSR than expected. Although the USSR made a decision in May 1945 to help Yugoslavia in the professional staff, it was minimal (lower than promised and incomparably lower than expected) and was given at a high price. Only a few dozen Soviet advisers and instructors did not leave a deeper mark on the development of the domestic economy, some of them showed considerable arrogance, although the living and working conditions given to them generally far exceeded the conditions of the Yugoslavs. It was not noticed that they did absolutely anything on the development of specific production and technological lines and development projects, and the salaries provided to them were disproportionately high. The political rift in 1948, in which these advisers were used as a pretext for the conflict, completely neutralized them from economic activities.

The source that would prove much more useful was the prisoners of war. From the mass of over 220,000 prisoners from 1945, several thousand selected in the following period, which were released in exchange for an employment contract (for two or three years). The prisoners were first used in mass work, but over time they began to be used in accordance with the knowledge and skills they had. The limited benefits that the prisoners achieved in specialized work will become significantly higher than in the middle of 1947, when their work was tied to the Five-Year Plan and began with a mass offer of employment contracts. When the prisoners of war were repatriated at the end of 1948 and the be-

ginning of 1949, over 5,000 *freedmen* remained in the FPRY, who were almost equated with domestic workers and experts from abroad, although with certain restrictions or disputes in practice.

The lack of a domestic skilled workforce has necessitated the hiring of foreign experts. There were foreigners in the Yugoslav economy even before the end of the struggle for the liberation of the country, but the purposeful search abroad, recruitment and engagement began in 1946. Initially, these tasks were performed by representatives of the Reparation Commission and delegates from various relevant bodies, so the procedure did not have a special order. The centralization of activities followed at the end of 1946, when the Ministry of Labor of the Federal People's Republic of Yugoslavia was in charge of them. Diplomatic, military and reparation missions abroad (mostly in Berlin, Vienna, Prague, Budapest and Rome), as well as trade unions (in Italy and Hungary) and special departmental delegations (agriculture, in Bulgaria) were involved in *field work*, demand, negotiation and signing of pre-agreements.

In that way, tens of thousands of foreign workers and experts were hired for all areas of economic life, for mining, basic industry and capital construction, but also for the development of new technologies unknown in Yugoslavia, in a wide range from craftsmen and construction workers to university professors and doctor of technical sciences. The most of them were Germans, and the key *recruitment* and *distribution* center for engagement was the Military Mission of the Federal People's Republic of Yugoslavia in Berlin. Divided Germany was an inexhaustible source of labor due to the state of the economy and infrastructure and the large influx of refugees. Until the break with the countries of the East, several thousand experts and family members were sent to the Federal People's Republic of Yugoslavia via Berlin. As the occupying forces did not always look favorably on this activity, Yugoslavs often had to work in secret and use cunning methods (including human trafficking), and the journeys were long and uncomfortable, lacking in food shortages, sometimes poorly organized. After the Resolution of Inform bureau, the transports of experts via Berlin became thinner until they completely dried up, and other centers are gaining in importance: Munich, Frankfurt, Hamburg and Dusseldorf.

Other countries in the vicinity of Yugoslavia have also, due to unemployment, become places for hiring professionals. In Austria, these tasks were handled by the Military Mission (since October 1946, Political Representation) of the FPRY in Vienna, in the Czechoslovak Republic by the Mission (then the Embassy) of the FPRY in Prague, and in Hungary by the Yugoslav delegation to the Allied Control Commission. The engagement of Italians was done through the embassy in Rome and the trade representation in Milan, and due to the specific status of the Free Territory of Trieste (FTT) and the action of trade unions,

while many for economic and political reasons sought employment and secretly moved to Yugoslavia, while the engagement of Bulgarians was done through direct negotiations of the Ministries of Agriculture of the Federal People's Republic of Yugoslavia and Bulgaria. The engagement of Hungarians differed from others because it was done mainly in agreement with Hungarian unions and in the form of collective agreements (over 4,000 *builders* during 1947, 1948 and hundreds of *metalworkers*), while others were bound by individual agreements. A small number of citizens of other European and non-European countries are engaged in the FPRY, mostly on their own initiative.

Better and more correct engagement of foreigners was significantly hindered by poor planning and excessive slowness in giving approval for engagement. As a result, many good professionals gave up working in Yugoslavia and offered services to other countries. On the other hand, poor administrative procedures have led to the fact that, despite numerous records, a valid and complete census of foreign experts has never been carried out.

According to estimates, about 16,000 foreign experts worked until 1950 in many federal, republican and local companies and institutions of all economic and non-economic departments. Most of them were in the industrial-technical profession and construction (70% in total). In accordance with the proclaimed economic policy, they are more concentrated in areas with accelerated development, and in areas where industrialization was more moderate (Vojvodina) or late (Macedonia, Kosovo and Metohija), there were significantly fewer of them. Apart from the (expected) engagement with companies of ferrous and non-ferrous metallurgy, mining, electrical industry, electric power industry, mechanical engineering, etc., which already had some (albeit often weak) basis, the work of foreigners in branches and activities that were almost entirely undeveloped - automotive and chemical industry and especially the radio industry (some lines in the Institutes of "RR Niš", were 100% *in the hands* of the Germans), was very important.

Foreign experts (not counting the group of Hungarian builders, engaged under a collective agreement in an unambiguous and time-limited job), mostly had the citizenship of Germany (62.5%), then Austria (9.5%), then Czechoslovakia (8.7%), Bulgaria (6%), Italy (3.8%) and Hungary (2%). By education, there were 11.9% of skilled workers (craftsmen, masters and skilled workers with practice), 24.1% of technicians and 64% more and highly educated, and according to age, foreigners between the ages of 31 and 50 were dominant (59 , 6%).

Better understanding and better relations between the economic authorities and foreigners were hindered by the change of rules from labor relations, administrative omissions and non-compliance with contractual obligations. The systematization of previously unregulated rules most often went to the detri-

ment of previously acquired rights of experts. Non-coordination between the central labor authority, the competent bodies of the federal state, republics and local authorities and companies, insufficient number of administrative workers, ignorance of regulations, slowness in the actions of internal affairs bodies, in some places arbitrariness of company managers, etc. the omissions significantly disrupted relations and in some cases led to job cancellations, which affected the country's reputation abroad. Numerous examples of non-compliance with contractual clauses in the issues of payment of regular and extraordinary income, payment of travel and relocation expenses, use of the right to send savings abroad, categorization and supply have especially contributed to this.

The course of admission and stay in the company was often without great difficulties, but there were cases of searching for experts with the wrong profiles, poor organization of accommodation (due to lack of apartments, but also due to negligence), failure to provide conditions for proper use of professionals in the workplace, etc. A particularly big problem was the poor registration of experts and revision of contracts, which harmed both parties (the state could not dispose of the potential of experts properly, and they were suspended various rights until the revised contracts are approved). Numerous difficulties have arisen regarding payments for extraordinary jobs, in matters of social security rights, when sending and receiving packages and letters, when using annual leave and in connection with the transfer of savings (which were a constant stumbling block because they were a generator of outflow of much needed foreign exchange).

During their stay in Yugoslavia, foreign experts and members of their families were part of its social structure, and all the shortcomings that affected the local population also affected them. There was a lack of housing, especially of high quality, and there was a shortage of food and industrial consumer goods. However, there was no lack of misunderstandings at work, among colleagues and with the environment. The memory of the last war intensified some passions, but the interaction with the environment was not a completely unknown category. They lived with their neighbors, love was born, and families were started. The state imposed various controls, but they were not effective. The ruling ideology was *pumped* through unions, union newspapers (in German and Italian), radio shows and schools.

Smaller disputes were resolved directly, in the company, larger ones were dealt with by the labor inspection, and large ones ended up in the courts, but the winner in such proceedings was not known in advance. It was often clear to the authorities that the Yugoslav side was responsible for many bad events. Foreigners and Yugoslavs did not always see each other in the clearest light. Negative memories, ideological reasons, strong emotions and an abundance of ste-

reotypes contributed to the blurred view. However, the relationship between the two sides was not only negative. On the contrary, the transfer of knowledge and experience was obvious, and the overall effects of the stay and work of foreign experts were exceptional. A large number of functional machines, production lines, technological solutions, conceptual, construction and main projects, industrial plants, power facilities (especially hydropower, but also the entire power system) and all new industrial subtypes (in whole or in part), such as parts of the mechanical, chemical, automotive and electrical industries, and especially the radio industry, would not be well built, started and used in a timely manner or in a sufficient manner, or would not be possible at all without the participation of foreign experts and specialists and without their great effort during the renewal and the first Five-Year Plan.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Извори

Необјављени извори

Архив Југославије, Београд

4 Савет за пољопривреду и шумарство Владе ФНРЈ
6 Савет за машиноградњу Владе ФНРЈ
8 Комитет за радиодифузну службу Владе ФНРЈ
10 Министарство лаке индустрије Владе ФНРЈ
11 Министарство електропривреде Владе ФНРЈ
12 Министарство финансија ФНРЈ
15 Президијум Народне скупштине ФНРЈ
16 Министарство тешке индустрије Владе ФНРЈ
17 Министарство индустрије Владе ФНРЈ
19 Комисија државне контроле ФНРЈ
23 Генерална дирекција металургије Владе ФНРЈ
24 Министарство рударства Владе ФНРЈ
25 Министарство рада ФНРЈ
31 Комитет за заштиту народног здравља ФНРЈ
36 Савет за народно здравље и социјалну политику
40 Привредни савет Владе ФНРЈ
41 Савезна планска комисија
49 Министарство правосуђа ФНРЈ
50 Председништво Владе ФНРЈ
54 Репарациона комисија при Влади ФНРЈ
59 Савет за енергетику и екстрактивну индустрију Владе ФНРЈ
61 Државно омладинско грађевинско предузеће Аутопут
65 Министарство трговине и индустрије КЈ
69 Министарство вера КЈ
70 Министарство финансија КЈ
103 Емигрантска влада
106 Генерална дирекција црне металургије
108 Главна дирекција савезне индустрије мотора
109 Савет за прерађивачку индустрију Владе ФНРЈ
114/I Савез социјалистичке омладине Југославије
129 Главна управа за план
131 Генерална дирекција за угаљ Министарства рударства Владе ФНРЈ
132 Генерална дирекција рудника и топионица обојених метала Министарства рударства ФНРЈ
133 Главна дирекција савезне индустрије ватросталног материјала
145 Савез студената Југославије

162 Министарство саобраћаја Владе ФНРЈ
163 Министарство трговине и снабдевања ФНРЈ
164 Министарство железница Владе ФНРЈ
180 Комитет за кинематографију Владе ФНРЈ
191 Главна управа железница
193 Дирекција грађења железница
314 Комитет за културу и уметност Владе ФНРЈ
315 Комитет за школе и науку при Влади ФНРЈ
335 Војислав Јовановић Марамбо
507 Централни комитет Савеза комуниста Југославије
556 Комитет за електропривреду Владе ФНРЈ
625 Дирекција за електрификацију Владе ФНРЈ
642 Министарство социјалне политике ДФЈ

Архив Србије, Београд

ПК НРС Планска комисија НР Србије
МР НРС Министарство рада НР Србије

Историјски архив Ниш, Ниш

НОГН Народни одбор града Ниша

Историјски архив Београда, Београд

504 Трговина аутомобила и прибора *Милош Стратимировић*

Архив Народне банке, Београд

1/II, Народна банка Краљевине СХС/Југославије 1920–1945
1/III Народна банка Југославије 1945–1992

Објављени извори

1) *Akten zur Auswärtigen Politik der Bundesrepublik Deutschland 1949/50*, *September 1949 bis Dezember 1950*, Rainer A. Blasius, München, 1997
2) *Bela knjiga o agresivnim postupcima vlada SSSR, Poljske, Čehoslovačke, Mađarske, Rumunije, Bugarske i Albanije prema Jugoslaviji*, Beograd, 1951
3) *Graph of devastation of German cities*, Catalogue ref: AIR 16/487: “Why did the RAF bomb cities?”, World War II: Western Europe 1939–1945: Hamburg, The National Archives, London, URL: http://www.nationalarchives.gov.uk/education/worldwar2/theatres-of-war/western-europe/investigation/hamburg/sources/docs/6/ [17.2.2016]
4) *Die Deutschen Kriegsgefangenen in Jugoslawien 1941–1949*, Kurt W. Böhme, Band I/1, München, 1962
5) *Die Deutschen Kriegsgefangenen in Jugoslawien 1949–1953*, Kurt W. Böhme, Band I/2, München, 1964

6) *Die deutschen Vertreibungsverluste*, *1939–50*, Statistisches Bundesamt, August 1958
7) *Die deutschen Vertriebenen in Zahlen*, *Teil 1*, Bonn, 1995
8) *Dokumenti 1948*, I, Vladimir Dedijer (prir.), Beograd, 1980
9) *Dokumenti* 1948, II, Vladimir Dedijer (prir.), Beograd, 1980
10) *Dokumenti 1948*, III, Vladimir Dedijer (prir.), Beograd, 1980
11) *Dokumenti o spoljnoj politici Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, 1941–1945*, II, Beograd, 1989
12) *Dokumenti o spoljnoj politici Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, 1945*, Beograd, 1984
13) *Dokumenti o spoljnoj politici Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, 1946*, I, Beograd, 1985
14) *Dokumenti o spoljnoj politici Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, 1946*, II, Beograd, 1985
15) *Dokumenti o spoljnoj politici Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, 1947*, I, Beograd, 1985
16) *Dokumenti o spoljnoj politici Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, 1947*, II, Beograd, 1986
17) *Dokumenti o spoljnoj politici Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, 1948*, Beograd, 1989
18) *Dokumenti o spoljnoj politici Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, 1949*, Beograd, 1991
19) *Dokumenti o spoljnoj politici Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, 1950*, Beograd, 1993
20) *Записници НКОЈ-а и Привремене владе ДФЈ 1943–1945*, Бранко Петрановић, Љиљана Марковић (прир.), Београд, 1991
21) *Zapisnici sa sednica Politbiroa Centralnog komiteta KPJ (11. jun 1945 – 7. jul 1948)*, Branko Petranović (prir.), Beograd, 1995
22) *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, tom V, knj. 35, Beograd, 1967
23) *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*: *Dokumenti jedinica i ustanova Nemačkog rajha 1942*, tom XII, knj. 2, Antun Miletić (redak.), Beograd, 1976
24) *Zur Geschichte der deutschen Kriegsgefangenen des Zweiten Weltkrieges*, Band XV, Erich Maschke (Hrsg.), München, 1974
25) *I documenti diplomatici italiani, Decima serie: 1943–1948, Vol. II (12 dicembre 1944 – 9 dicembre 1945)*, Roma, 1992
26) *I documenti diplomatici italiani, Decima serie: 1943–1948, Vol. III (10 dicembre 1945 – 12 luglio 1946),* Roma, 1993
27) *I documenti diplomatici italiani, Decima serie: 1943–1948, Vol. IV (13 luglio 1946 – 1 febbraio 1947)*, Roma, 1994
28) *Jugoslavija 1918–1988, Tematska zbirka dokumenata*, II izdanje, Branko Petranović, Momčilo Zečević (prir.), Beograd, 1988

29) *Југословенско-совјетски односи 1945–1956, Зборник докумената*, Љубодраг Димић и др (прир.), Београд, 2010
30) *Културна политика Југославије 1945–1952*, Бранка Докнић, Милић Ф. Петровић, Иван Хофман (прир.), Београд, 2009
31) *Leidensweg der Deutschen im kommunistischen Jugoslawien*, Band I–IV, 3. Auflage, München, Sindelfingen 1997
32) *Monthly Review*, UNRRA, № 7, March, June-August 1945, Washington, URL: http://www.fdrlibrary.marist.edu/_resources/images/wrb/wrb1238.pdf [1.4.2019]
33) Morgenthau Jr., Henry, *Suggested Post-Surrender Program for Germany* (1944), Franklin D. Roosevelt Presidential Library and Museum, URL: https://web.archive.org/ web/20130601001233/http://docs.fdrlibrary.marist.edu/psf/box31/folt297.html [22.2.2016]
34) *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*, III, Vladimir Dedijer (prir.), Beograd, 1984
35) *Privredna politika Vlade FNRJ, Zapisnici Privrednog saveta Vlade FNRJ*, *Knjiga 1 (14. XII 1944 – 31. III 1949)*, Miodrag Zečević, Bogdan Lekić (prir.), Beograd, 1995
36) *Privredna politika Vlade FNRJ, Zapisnici Privrednog saveta Vlade FNRJ, Knjiga 2 (1. IV – 9. XII 1949)*, Bogdan Lekić, Miodrag Zečević (prir.), Beograd, 1995
37) *Privredna politika Vlade FNRJ, Zapisnici Privrednog saveta Vlade FNRJ, Knjiga 3 (2. I 1950 – 19. XII 1950)*, Miodrag Zečević, Bogdan Lekić (prir.), Beograd, 1995
38) *Privredna politika Vlade FNRJ, Zapisnici Privrednog saveta Vlade FNRJ, Knjiga 4 (16. II 1951 – 15. I 1953)*, Miodrag Zečević, Bogdan Lekić (prir.), Beograd, 1995
39) *Public Papers of the Presidents, Harry S. Truman, 1945–1953*, Harry S. Truman Library & Museum, Independence, URL: https://www.trumanlibrary.org/ public-papers/index.php [1.12.2015]
40) *Статистическая таблица ЦСУ СССР „Среднемесячная денежная заработная плата рабочих и служащих по отраслям народного хозяйства СССР в 1940, 1945, 1950–1955 гг.“*, Российский государственный архив экономики (РГАЭ), Ф. 1562. Оп. 41. Д. 113. Л. 161–161об, Типографский экземпляр, URL: http://istmat.info/node/18454 [6.6.2017]
41) *The Marshall Plan Speech*, The George C. Marshall Foundation [nezvanična i zvanična verzija i tonski zapis], URL: http://marshallfoundation.org/ marshall/the-marshall-plan/marshall-plan-speech/ [4.4.2016]
42) *Treaties and Other International Agreements of The United States Of America, 1776–1949*, Multilateral 1946–1949, Vol. 4, „Reparation from Germany, Establishment of Inter-Allied Reparation Agency, and Restitution of Monetary Gold“, Charles I. Bevans, Washington, 1970
43) *Уговор о миру са Италијом*, Београд, 1947
44) *Foreign Relations of the United States, 1945*, *Europe*, Vol. V, Washington, 1969

45) *Foreign Relations of the United States*, *1948*, *Eastern Europe*, *The Soviet Union*, Vol. IV, Washington, 1974
46) *Foreign Relations of the United States, 1950*, *Central and Eastern Europe: The Soviet Union*, Vol. IV, Washington, 1981

Штампа

1) *Борба*, Београд (1946–1948, 1950)
2) *Glas naroda*, *List slovenskih delavcev v Ameriki*, New York (1944)
3) *Глас Народног фронта Србије*, Београд (1945)
4) *Daily Mail* (*Mail Online*), London (2015)
5) *Der Schaffende*, *Organ des Zentralausschusses des Gewerkschaftsbundes Jugoslawien*, Beograd (1948–1949)
6) *Der Spiegel*, Hamburg (1947, 1949, 1953)
7) *Die Bautechnik*, Berlin (1955, 1965, 1969)
8) *Zeit Online*, Hamburg (2007)
9) *Jugoslovenska revija za međunarodno pravo*, Beograd (1954)
10) *Narodne novine, Službeni list Narodne Republike Hrvatske*, Zagreb (1949)
11) *Политика*, Београд (1945)
12) *Proletarec*, *Glasilo Jugoslovansko socialistično zvezo in Prosvetno matico*, Chicago (1949)
13) *Службене новине Краљевине Југославији*, Београд (1935)
14) *Службене новине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, Београд (1924, 1925)
15) *Службени гласник Народне Републике Србије*, Београд (1947)
16) *Службени лист Демократске Федеративне Југославије*, Београд (1945)
17) *Службени лист Федеративне Народне Републике Југославије*, Београд (1946–1950, 1955)
18) *The Milwaukee Journal*, Milwaukee (1948)
19) *The Sydney Morning Herald*, Sydney (1945, 1999)
20) *The Telegraph*, London (2014)
21) *Wiener Zeitung*, Wien (1945)

Објављени мемоари, говори, интервјуи, програми, извештаји и чланци

1) Броз Тито, Јосип, *Изградња нове Југославије*, II, Београд, 1948
2) Broz Tito, Josip, *Izgradnja nove Jugoslavije*, IV, Beograd, 1952
3) Broz Tito, Josip, *O Partiji i ulozi komunista: KPJ u borbi za pobedu i odbranu revolucije (1941–1952)*, knj. druga, Beograd, 1984
4) Broz Tito, Josip, *Sabrana djela*, *6. oktobar – 15. novembar 1944*, tom XXIV, Beograd, 1982
5) Vukmanović Tempo, Svetozar, *Privredni razvoj i socijalistička izgradnja (1948–1958), Izabrani govori i članci*, Beograd, 1964
6) Vukmanović Tempo, Svetozar, *Revolucija koja teče: Memoari*, 2, Beograd, 1971

7) Đilas, Milovan, „Susret sa Staljinom“, *Susreti sa Staljinom, Zbornik*, Zagreb, 1948
8) Đilas, Milovan, *Razgovori sa Staljinom*, Београд, 1990
9) Đilas, Milovan, *Revolucionarni rat*, Beograd, 1990
10) Кардељ, Едвард, *Пут Нове Југославије 1941–1945*, Београд, 1946
11) Кидрич, Борис, *Привредни проблеми ФНРЈ*, Београд, 1948
12) Kidrič, Boris, *O tekućim pitanjima naše privredne politike*, *Referat na II Plenumu CK KPJ*, Zagreb, 1949
13) Krizman, Bogdan, *Svjedočanstva o drugom svjetskom ratu: Odlomci iz memoara i kronika (Schmidt, Gafenco, Anfuso, Goebels, Hassel, Stettnius, Bernadotte)*, Zagreb, 1952
14) Лењин, Владимир Ильич, *Изабрана дела, том II, књига I*, (*Наредни задаци совјетске власти*), Београд, 1950
15) Nenadović, Aleksandar, *Razgovori s Kočom*, Zagreb, 1989
16) Nojbaher, Herman, *Specijalni zadatak Balkan*, Beograd, 2005
17) Пекић, Вojo, „Поводом учествовања иностраних омладинаца на изградњи студенстског града“, *Народна омладина*, ЦК НОЈ, год. IV, 5, Београд, 1950
18) *Foreign Workers, Information on Selected Countries' Experiences*, US GA Office, Report to the Chairman, Committee on the Judiciary, House of Representatives, Washington, September 2006, URL: http://www.gao.gov/assets/260/251401.pdf [28.8.2017]

Литература

Монографије и студије

1) *20 godina omladinskih radnih akcija*, Mladost, Beograd [s.a]
2) Алексић, Драган, *Привреда Србије у Другом светском рату*, Београд, 2002
3) Андрејевић, Севделин, *Монографија: 100 година пиваре „Ниш“ 1884–1984*, Ниш, 1984
4) *Austria: a Country Study*, Eric Solsten, David E. McClave (eds.), 2nd ed., Washington, 1994
5) Balabkins, Nicholas, *Germany under direct controls: economic aspects of industrial disarmament*, *1945–1948*, New Brunswick, 1964
6) Baldwin, Richard, Wyplosz, Charles, *The Economics of European Integration*, London, 2004
7) Бартош, Милан, Николајевић, Борко Д., *Правни положај странаца (Савремена схватања међународне праксе и праксе у ФНРЈ)*, Београд, 1951
8) Bacque, James, *Other Losses: An Investigation into the Mass Deaths of German Prisoners of War at the Hands of the French and Americans After World War II*, Toronto, 1989
9) Bacque, James, *Der geplante Tod: Deutsche Kriegsgefangene in amerikanischen und französischen Lagern 1945–1946*, Frankfurt am Main, 1989
10) Белых, Никита Юрьевич, *Экономика ГУЛАГа как система подневольного*

труда (на материалах Бятлага 1938–1953 гг.), Москва, 2011
11) Berend, Ivan T, *Ekonomska istorija Evrope u XX veku: Ekonomski modeli od laissez-faire do globalizacije*, Beograd, 2009
12) Berend, Ivan T, Ránki, György, *The Hungarian Economy in the Twentieth Century*, London, Sydney, 1985
13) Биланџић, Душан, *Идеје и пракса друштвеног развоја Југославије 1945–1973*, Београд, 1973
14) Bilandžić, Dušan, *Historija SFRJ: Glavni procesi*, Zagreb, 1979
15) Bićanić, Rudolf, *Ekonomska politika FNRJ: Ekonomski sistem, ljudi u ekonomici, narodna imovina*, I knjiga, Zagreb, 1962
16) Bićanić, Rudolf, *Economic Policy in Socialist Yugoslavia*, Cambridge, 1973
17) Богавац, Томислав, *Становништво Београда 1918–1971*, Београд, 1976
18) Bondžić, Dragomir, *Beogradski univerzitet 1944–1952*, Beograd, 2004
19) Borhi, László, *Hungary in the Cold War, 1945–1956: Between the United States and the Soviet Union*, Budapest, New York, 2004
20) Bukorov, Branislav, *Poreklo stanovništva Vojvodine*, Novi Sad, 1957
21) *Bulgaria: a Country Study*, Glenn E. Curtis (ed.), 2nd ed., Washington, 1993
22) Bussière, Eric, Griset, Pascal, Bouneau, Christophe, Williot, Jean-Pierre, *Industrialisation et sociétés en Europe occidentale (1880–1970)*, Paris, 1998
23) *Vojvodina: srezovi i opštine*, *I*, *Vojvodina*, Novi Sad, 1960
24) Garodi, Rože, *Velika prekretnica socijalizma*, Beograd, 1970
25) Гедис, Џон Л., *Хладни рат: Ми данас знамо*, Београд, 2003
26) *Germany: a Country Study*, Eric Solsten (ed.), 3rd ed., Washington, 1996
27) *Geschichte der deutschen Wirtschaft im 20. Jahrhundert*, Reinhard Spree (Hrsg.), München, 2001
28) Ginsborg, Paul, *A History of Contemporary Italy*, New York, 2003
29) Giusti, Maria Teresa, *I prigionieri italiani in Russia*, Bologna, 2014
30) Глишић, Венцеслав, *Терор и злочини нацистичке Немачке у Србији 1941–1944*, Београд, 1970
31) Glossner, Christian L., *The Making of the German Post-War Economy: Political Communication and Public Reception of the Social Market Economy after World War II*, London, New York, 2010
32) Grečić, Vladimir, *Savremene migracije radne snage u Evropi*, Beograd, 1975
33) Grover, Verinder, *Shripad Amrit Dange: A Biography of His Vision and Ideas Paperback*, New Delhi, 1998
34) Dahlmann, Dittmar, *Deutsch-jugoslawische Wirtschaftsbeziehungen in den 1950er und 1960er Jahren*, Bonn, 2002
35) Дашић, Јарослав, *Индустрија чачанског краја 1885–1946: Машинство и електрика*, Чачак, 1995
36) Dormois, Jean-Pierre, *The French Economy in the Twentieth Century*, Cambridge, 2004
37) Dragišić, Petar, *Jugoslovensko-bugarski odnosi 1944–1949*, Beograd, 2007

38) Ђилас, Милован, *Пад нове класе: Повест о саморазарању комунизма*, Београд, 1994
39) Živković, Nikola, *Ratna šteta koju je Bugarska učinila Jugoslaviji 1941–1944*, Beograd, 1985
40) Živković, Nikola, *Ratna šteta koju je Italija učinila Jugoslaviji u Drugom svetskom ratu*, Beograd, 1991
41) Živković, Nikola, *Ratna šteta koju je Nemačka učinila Jugoslaviji u Drugom svetskom ratu*, Beograd, 1975
42) Zanden, Jan L.van, *The Economic History of the Netherlands 1914–1995: A Small Open Economy in the 'Long' Twentieth Century*, London, New York, 2005
43) Ziemer, Gerhard, *Deutscher Exodus: Vertreibung und Eingliederung von 15 Millionen Ostdeutschen*, Stuttgart, 1973
44) Зундхаусен, Холм, *Историја Србије од 19. до 21. века*, Београд, 2009
45) Илић, Петар, *75 година Српске фабрике стакла – Параћин (1907–1982): 136 година стакларства у Србији*, Београд, 1983
46) Илић, Саша, Јерковић, Соња, Булајић, Владимир, *Ђорђе Вајферт – визионар и прегалац. Лична и пословна илустрована биографија (1850–1937)*, Београд, 2010
47) Историја на македонскиот народ, Тодор Чепреганов (ур.), Скопје, 2008
48) Jakovina, Tvrtko, *Američki komunistički saveznik: Hrvati, Titova Jugoslavija i Sjedinjene Američke Države 1945–1955*, Zagreb, 2003
49) Janjetović, Zoran, *Nemci u Vojvodini*, Beograd, 2009
50) Jacobsen, Annie, *Operation Paperclip: The Secret Intelligence Program that Brought Nazi Scientists to America*, New York, Boston, London, 2014
51) Јовановић, Мирослав, *Руска емиграција на Балкану 1920–1940*, Београд, 2006
52) Kalvokorezi, Piter, Vint, Gaj, *Totalni rat*, Beograd, 1987
53) Kaplan, Jacob J., Schleiminger, Gunther, *European Payments Union: Financial Diplomacy in the 1950s*, Oxford, 1989
54) Karner, Stefan, *Im Archipel GUPVI: Kriegsgefangenschaft und Internirung in der Sowjetunion 1941–1956*, Wien, München, 1995
55) Kasaš, Aleksandar, *Mađari u Vojvodini 1941–1946*, Novi Sad, 1996
56) Kačavenda, Petar, *Nemci u Jugoslaviji 1918–1945*, Beograd, 1991
57) Kershaw, Ian, *To Hell and Back: Europe 1914–1949*, London, 2015
58) Keyserlingk, Robert H, *Austria in World War II*, Montreal, 1988
59) Клеменц, Јанко, *Привредна политика Западне Европе*, Београд, 1961
60) Кока, Јирген, *О историјској науци: Огледи*, Београд, 1994
61) Kontler, Laszlo, *A History of Hungary: Millenium in Central Europe*, New York, 2002
62) Kochanowski, Jerzy, *In polnischer Gefangenschaft: Deutsche Kriegsgefangene in Polen 1945–1950*, Osnabrück, 2004
63) Kočović, Bogoljub, *Žrtve Drugog svetskog rata u Jugoslaviji*, London, 1985

64) Krndija Drago, *Industrijalizacija Jugoslavije*, Sarajevo, 1961
65) Kukoleča, Stevan, *Analiza privrede Jugoslavije pred Drugi svetski rat*, Beograd, 1956
66) Kullaa, Rinna, *Non-alignment and its Origins in Cold War Europe: Yugoslavia, Finland and the Soviet Challenge*, London, New York, 2011
67) Kuljić, Todor, *Sećanje na titoizam: između diktata i otpora*, Beograd, 2010
68) Куниберт, Бартоломео, *Српски устанак и прва владавина Милоша Обреновића 1804–1850*, Београд, 1901
69) Kühnrich, Heinz, Hitze, Franz-Karl, *Deutsche bei Titos Partisanen 1941–1945 Kriegsschicksale auf dem Balkan in Augenzeugenberichten und Dokumenten*, Köln, 1997
70) Lagendijk, Vincent, *Electrifying Europe: The Power of Europe in the Construction of Electricity Networks*, Amsterdam, 2008
71) Lázár, István, *Hungary: A Brief History*, Budapest, 1993
72) Лакер, Волтер, *Историја Европе 1945–1992*, Београд, 1999
73) Lamb, Richard, *War in Italy 1943–1945: A Brutal Story*, Boston, 1994
74) Lampe, John R., Jackson, Marvin R., *Balkan Economic History, 1550–1950: From Imperial Borderlands to Developing Nations*, Bloomington, 1982
75) Lampe, John R., Prickett, Russell O., Adamović, Ljubiša S., *Yugoslav-American Economic Relations Since World War II*, Durham, London, 1990
76) Lampe, John R., *The Bulgarian Economy in the Twentieth Century*, London, Sydney, 1986
77) Linch, James P., Simon Rita J., *Immigration the World Over: Statutes, Policies and Practices*, Oxford, 2003
78) Löser, Else, *The Image of the Germans in Polish Literature*: *Poland and Falsifications of Polish History*, Kaiserlautern, 1983 (интернет издање: CODOH, 1995), URL: http://codoh.com/library/document/817/ [29.03.2016]
79) Maas, Willem, *Creating European Citizens*, Lanham, 2007
80) Мајданац, Боро, *Индустријализација и пораст радничке класе у Србији 1947–1952. године*, Београд, 1981
81) Marjanović, Jovan, Knežević, Đorđe, Petranović, Branko, Jovanović, Aleksandar, *Pregled razvoja socijalističke Jugoslavije od završetka oslobodilačkog rata do 1965. godine – 25 godina socijalističke Jugoslavije*, Beograd, 1968
82) Macartney, Carlile Aylmer, *Hungary: A Short History*, Edinburgh, 1962
83) Macura, Miloš, *Stanovništvo i radna snaga kao činioci privrednog razvoja Jugoslavije*, Beograd, 1958
84) Миленковић, Тома, *Руски инжењери у Југославији 1919–1941*, Београд, 1997
85) Милкић, Миљан, *Југославија, Италија и Трићанска криза 1948–1954*, Докторска дисертација, Факултет политичких наука, Београд, 2012
86) Милорадовић, Горан, *Лепота под надзором: Совјетски културни утицаји у Југославији 1945–1955*, Београд, 2012
87) Milošević, Aleksandar i dr., *Beogradski vodovod 1892–1975*, Beograd, 1975

88) Mirković, Mijo, *Ekonomska historija Jugoslavije*, Zagreb, 1968
89) Mirković, Mijo, *Ekonomska struktura Jugoslavije 1918–1941*, Zagreb, 1952
90) Mirković, Mijo, *Izgradnja socijalističke ekonomije u Jugoslaviji*, Zagreb, 1979
91) Митровић, Андреј, *Пропитивање Клио: Огледи о теоријском у историографији*, Београд, 1996
92) Митровић, Момчило, *Друштвено-економске промене и организација управљања привредом у Србији 1944–52. године*, Београд, 1988
93) Mommen, André, *The Belgian Economy in the Twentieth Century*, London, New York, 2003
94) Moore, Bob, Fedorowich, Kent, *The British Empire and Its Italian Prisoners of War, 1940–1947*, New York, 2002
95) Naimark, Norman M., *The Russians in Germany: A History of the Soviet Zone of Occupation, 1945–1949*, London, 1995
96) Naimark, Norman M., *Fires of Hatred: Ethnic Cleansing in Twentieth-Century Europe*, Harvard, 2002
97) Недев, Недю, *Три държавни преврата или Кимон Георгиев и неговото време*, София, 2007
98) Огнянов, Любомир, *Политическата система в България 1949–1956*, София, 2008
99) Owen-Smith, Eric, *The German Economy*, London, 2003
100) Палавестра, Предраг, *Књижевност и јавна реч*, Пожаревац, 1994
101) Petranović, Branko, Štrbac, Čedomir, *Istorija socijalističke Jugoslavije: Opšti pregled*, Knjiga prva, Beograd, 1977
102) Petranović, Branko, *Istorija Jugoslavije 1918–1988, Druga knjiga, Narodnooslobodilački rat i revolucija 1941–1945*, Beograd, 1988
103) Petranović, Branko, *Istorija Jugoslavije 1918–1988, Treća knjiga, Socijalistička Jugoslavija 1945–1988*, Beograd, 1988
104) Петрановић, Бранко, *Југославија на размеђу (1945–1950)*, Зоран Лакић (ур.), Подгорица, 1998
105) Петровић, Драган, *Историја индустрије Београда*, II, Београд, 2006
106) Petrović, Vojislav, *Razvitak privrednog sistema FNRJ posmatran kroz pravne propise*, I, Beograd, 1954
107) Petrović, Vojislav, *Razvitak privrednog sistema FNRJ posmatran kroz pravne propise*, II, Beograd, 1955
108) Petrović, Vojislav, *Razvitak privrednog sistema FNRJ posmatran kroz pravne propise*, III, Beograd, 1956
109) Pečujlić, Miroslav, *Horizonti revolucije: Studije iz političke sociologije*, Beograd, 1970
110) Pogany, Istvan, *Righting Wrongs in Eastern Europe*, Manchester, 1997
111) Postan, Michael Moissey, *An Economic History of Western Europe 1945–1964*, London, 1967
112) Prijevec, Jože, *Tito i drugovi*, I deo, Beograd, 2013

113) Primorac, Milena, *Strani radnici: sociološki aspekti privremene ekonomske emigracije*, Beograd, 1980
114) Ramet, Sabrina P, *The Three Yugoslavias: State-building and Legitimation 1918–2005*, Washington, 2006
115) Razvoj oružanih snaga SFRJ 1945–1985, grupa autora, Vojnoobaveštajna služba, 13, Beograd, 1990
116) Reich, Simon, *The Fruit of Fascism: Postwar Prosperity in Historical Perspective*, Ithaca, New York, 1990
117) Redžić, Nail, *Telmanovci: zapisi o njemačkoj partizanskoj četi „Ernest Telman"*, Beograd, 1984
118) Ристић, Андрија М., *Правни положај странаца*, Београд, 1934
119) Ristović, Milan D., *Nemački „novi poredak" i Jugoistočna Evropa 1940/41–1944/45: Planovi o budućnosti i praksa*, Beograd, 1991
120) Ристовић, Милан, *Експеримент Буљкес – Грчка утопија у Југославији 1945–1949*, Нови Сад, 2007
121) Ристовић, Милан, *На прагу Хладног рата: Југославија и грађански рат у Грчкој (1945–1949)*, Београд, 2016
122) Rodinis, Andrej, *Velika praznina: Njemački ratni zarobljenici na radu u Bosni i Hercegovini*, Tuzla, 2017
123) Sassen, Saskia, *The Mobility of Labor and Capital: A Study in International Investment and Labor Flow*, Cambridge, 1988
124) Staritz, Dietrich, *Geschichte der DDR 1949–1989*, Frankfurt am Main, 1996
125) Стателова, Елена, Грънчаров, Стойчо, *История на България в три тома: История на нова България 1878–1944*, Том III, София, 1999
126) Stettinius Jr., Edward R., *Roosevelt i Rusi: Konferencija u Jalti*, Zagreb, 1952
127) Стојановић, Дубравка, *Калдрма и асфалт: Урбанизација и и европеизација Београда 1890–1914*, Београд, 2008
128) Stojanović, Dubravka, *Rađanje globalnog sveta 1880–2015: Vanevropski svet u savremenom dobu*, Beograd, 2015
129) Terzić, Velimir, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941: Uzroci i posledice poraza*, 2, Beograd, Ljubljana, Titograd, 1982
130) Tomasevich, Jozo, *War and Revolution in Yugoslavia: 1941–1945*, *Occupation nad Collaboration*, Stanford, 2001
131) Turnock, David, *The Economy of East Central Europe, 1815–1989, Stages of transformation in a peripheral regio*n, London, New York, 2006
132) Thränhardt, Dietrich, *Geschichte der Bundesrepublik Deutschland*, Frankfurt am Main, 1996
133) Ulam, Adam, *Nedovršena revolucija: marksizam i komunizam u modernom svetu*, Beograd, 1990
134) Filipović, Milenko, *Obnova naše industrije: prvi bilans*, Beograd, 1946
135) Freedman, Robert Owen, *Economic Warfare in the Comunist Bloc: A Study of Soviet Economic Pressure Against Yugoslavia, Albania and Communist China*, New York, 1970

136) Freund, Alexander, *Aufbrüche nach dem Zusammenbruch: Die deutsche Nordamerika-Auswanderung nach dem Zweiten Weltkrieg*, Göttingen, 2004
137) Fukujama, Frensis, *Sudar kultura*, Beograd, 1997
138) Hahn, Hans Henning, Hahn, Eva, *Die Vertreibung im deutschen Erinnern: Legenden, Mythos, Geschichte*, Paderborn, 2010
139) Хаџи-Пешић, Јован, *Новац Југославије 1944–1992*, Београд, 1995
140) Hobsbaum, Erik, *Doba ekstrema: Istorija Kratkog dvadesetog veka 1914–1991*, Beograd, 2002
141) Horvat, Branko, *Industrija nafte u Jugoslaviji, I, Proizvodnja nafte*, Beograd, 1965
142) Horvat, Branko, *Privredni sistem i ekonomska politika Jugoslavije: Problemi, teorije, ostvarenja, propusti*, Beograd, 1970
143) Hungary: a Country Study, Stephen R. Burant (ed.), Washington, 1990
144) Czechoslovakia: a Country Study, Ihor Gawdiak (ed.), 3rd ed., Washington, 1989
145) Clodfelter, Micheal, *Warfare and Armed Conflicts: A Statistical Reference to Casualty and Other Figures, 1500–2000*, 2nd ed., Jefferson, 2002
146) Cmings, Bruce, *Korea's Place in the Sun: a modern history*, New York, London, 1997
147) Crouzet, François, *History of the European Economy, 1000–2000*, Charlottesville, 2001
148) Čalić, Dušan, *Planiranje privrede FNRJ*, Zagreb, 1950
149) Čalić, Dušan, *Produktivnost rada i privredni razvoj SFRJ*, Zagreb, 1966
150) Čobeljić, Nikola, *Politika i metodi privrednog razvoja Jugoslavije (1947–1956*), Beograd, 1959
151) Špero, Vasilije, *Razvitak industrije FNRJ*, Beograd, 1955
152) Wettig, Gerhard, *Stalin and the Cold War in Europe: The Emergence and Development of East-West Conflict, 1939–1953*, Lanham, Plymouth, 2008
153) Эрлихман, Вадим, *Потери народонаселения в XX веке*: *Справочник*, Москва, 2004

Зборници

1) *American Military History, Vol. II*, *The United States Army in a Global Era 1917–2003*, Richard W. Stewart (ed.), Washington, 2005
2) *Eisenhower and the German PoWs: Facts against Falsehood*, Günter Bischof, Stephen E. Ambrose (eds.), Baton Rouge, London, 1992
3) *Историја Београда*: *Двадесети век*, *3*, Васа Чубриловић (ур.), Београд, 1974
4) *История мировой экономики*, Г.Б. Поляк, А.Н. Маркова (редакц.), Москва, 2002
5) *Memory and Power in Post-War Europe: Studies in the Presence of the Past*, Jan-Werner Müller (ed.), Cambridge, 2002
6) *Mitteilungen des Freiberger Altertumsvereins, 92. Heft 2003 (21. Heft Neue Serie), Berühmte Freiberger, Ausgewählte Biographien bekannter und verdienstvoller*

Persönlichkeiten, Teil 4: Persönlichkeiten aus den Jahrzehnten ab 1876, Freiberg in Sachsen, 2003
7) *Soviet Occupation of Romania, Hungary, and Austria 1944/45–1948/49*, Csaba Békés, László Borhi, Peter Ruggenthaler, Ottmar Trașcă (eds.), Budapest, 2015
8) *Социализам: Опыт. Проблемы. Перспективы. Экономика социалистической Болгарии*, Е. В. Рудакова (редакц.), Москва, 1976
9) *Stereotypes and linguistic prejudices in Europe*, Anna Dąbrowska, Walery Pisarek, Gerhard Stickel (eds.), Budapest, 2017
10) *The Economic History of Eastern Europe 1919–1975, Vol. II: Interwar Policy, The War, and Reconstruction*, Michael C. Kaser, E. A Radice (eds.), Oxford, 1987
11) *The Expulsion of the „German" Communities from Eastern Europe at the End of the Second World War*, Steffen Prauser, Arfon Rees (eds.), European University Institute, Florence, Working paper HEC 2004/1, San Domenico, 2004
12) *The New Cambridge Modern History, Vol. XII, The Era of Violence 1898–1945*, D. Thomson (ed.), Cambridge, 1960
13) *The Fontana Economic History of Europe: The Twentieth Century, Part One*, Carlo M. Cipolla (ed.), New York, 1977
14) *The History of Everyday Life: Reconstructing Historical Experiences and Ways of Life*, Alf Lüdtke (ed.), Princeton, 1995

Енциклопедије, хронологије, лексикони, статистике

1) *Економски лексикон*, Београд, 1975
2) *Encyclopædia Britannica*, „Hungary", URL: http://www.britannica.com/place/Hungary/History [2.12.2015]
3) *Encyclopedia of the Cold War*, Vol. 1, Ruud van Dijk (ed.), New York, 2008 (László Borhi, „Hungary")
4) *Информативни приручник о Југославиј: Општи подаци о политичком, привредном, социјалном, културном и просветном животу у Федеративној Народној Републици Југославији*, *I*, *1948–1951*, Београд, 1951
5) *Jugoslavija 1945–1964: Statistički pregled*, Beograd, 1965
6) *Jugoslavija 1945–1985: Statistički prikaz*, Beograd, 1986
7) *Коначни резултати пописа становништва од 15. марта 1948. године, VI, Становништво по родном крају*, Београд, 1955
8) *Модерна српска држава 1804–2004*. *Хронологија*, Београд, 2004
9) *Neue Deutsche Biographie*, URL: http://www.deutsche-biographie.de [25.11.2015]
10) *Hronologija radničkog pokreta i SKJ 1919–1979*, Tom II, *1941–1945*, Beograd, 1980
11) *Hronologija radničkog pokreta i SKJ 1919–1979*, Tom III, *1945–1979*, Beograd, 1980

Чланци, расправе и прилози

1) Aleksić, Vesna, „Mission Impossible of American Experts in Serbia 1919–1920“, *125 Years of Diplomatic Relations between the USA and Serbia*, Ljubinka Trgovčević (ed.), Belgrade, 2008
2) Arsenov, Sava, „Ekonomska emigracija i zapošljavanje stranaca u Jugoslaviji“, *Migracijske teme*, 1, Zagreb, 1987
3) Bencetić, Lidija, „Doprinos Vladimira Velebita jugoslavenskoj diplomaciji“, *Jugoslovenska diplomatija 1945–1961: zbornik radova*, Beograd, 2012
4) Богетић, Драган, „Економска сарадња Југославије са СР Немачком у време сукоба са Коминформом (1948–1956)“, *Југословенски историјски часопис*, 1–2, Београд, 1998
5) Bogosavljević, Srđan, „Drugi svetski rat – žrtve: Jugoslavija“, *Dijalog povjesničara/istoričara*, 4, Zagreb, 2001
6) Bolt, Jutta, Zanden, Jan Luiten van, „The Maddison Project: collaborative research on historical national accounts“, *The Economic History Review*, 67 (3), Oxford, 2014
7) Vrišer, Igor, „Industrializacija Jugoslavije“, *Geographica Slovenica*, 10, Ljubljana, 1979
8) Вукоњански, Игор, „Положај државних чиновника у епохи социјалистичке Југославије 1945–1966“, *Архив, Часопис Архива Југославије*, 1–2, Београд, 2012
9) Vukušić, Sara, „Standard života njemačkih ratnih zarobljenika korištenih u društveno korisnom radu u Rijeci u drugoj polovici 1945.“, *Klepsidra, Časopis Udruge studenata „Malleus“*, br. 3/4, Rijeka, 2008
10) Vučković, Miloš, “Novac, kredit, banke”, *Razvoj privrede u FNRJ*, Beograd, 1956
11) Гибианский, Леонид Янович, „К вопросу исследования причин и характера советско-югославского конфликат 1948 года“, *Zbornik radova povodom 75. godišnjice života akademika Envera Redžića*, Sarajevo, 1990
12) Gibianskii, Leonid, „The Soviet Bloc and the Initial Stage of the Cold War: Archival Documents on Stalin’s Meetings with Communist Leaders of Yugoslavia and Bulgaria, 1946–1948“, *Cold War International Histrory Project Bulletin*, 10, Washington D.C, 1998
13) Gleitze, Bruno, „Deutschlands Bevölkerungsverluste durch den Zweiten Weltkrieg“, *Vierteljahrshefte zur Wirtschaftsforschung*, Berlin, 1953
14) Goetzeler, Herbert, „Kafka, Heinrich“, *Neue Deutsche Biographie*, 11, 1977, URL: http://www.deutsche-biographie.de/pnd139968687.html [17.11.2015]
15) Gregory, Brad S., „Is small beautiful? Microhistory and the history of everyday life“, *History and Theory*, Vol. 38, Issue 1, Middletown, 1999
16) Грчић, Мирко, Миштал, Станислав, „Развој и тенденције локализације индустрије у метрополитенским подручјима Београда и Варшаве“, *Гласник Српског географског друштва*, год. LXVIII, 2, Београд, 1988

17) Grünfelder, Anna Maria, „Zaboravljene žrtve nacionalsocijalizma: prinudni i robovski radnici i radnice“, *Dijalog povjesničara/istoričara,* 7, Zagreb, 2003
18) Gulić, Milan, Ninković, Momir, „Mješovita jugoslovensko-sovjetska društva: slučaj Juste“, *Istorija 20. veka*, 1, Beograd, 2014
19) Gleitze, Bruno, „Deutschlands Bevölkerungsverluste durch den Zweiten Weltkrieg“, *Vierteljahrshefte zur Wirtschaftsforschung*, Berlin, 1953
20) DeLong, James Bradford, „Cornucopia: The Pace of Economic Growth in the Twentieth Century“, *NBER*, *Working Paper № 7602*, Berkeley, 2000, URL: www.nber.org/papers/w7602 [25.12.2018]
21) DeLong, James Bradford, *Slouching Towards Utopia?: The Economic History of the Twentieth Century (XIX. Present at the Creation, The Post WWII Reconstruction)*, Berkeley, 1997, URL: http://www.j-bradford-delong.net/TCEH/Slouch_Present19.html [25.12.2018]
22) Despot, Milivoj, „Stranci – borci 8. korpusa NOVJ: neka pitanja njihovog statusa“, *Vojnoistorijski glasnik*, 1, Beograd, 1990
23) Dobrivojević, Ivana, „Stambene prilike u jugoslovenskim gradovima 1945–1955“, *Istorija 20. veka*, 2, Beograd, 2012
24) Dota, Franko, „Od usuda povijesti do fatalne greške: Hrvatska historiografija o stradavanju i iseljavanju Talijana Istre i Rijeke“, *Časopis za povijest Zapadne Hrvatske*, 6–7/2011–2012, Rijeka, 2012
25) Dragišić, Petar, „Jugoslavija i Austrija 1945–1955“, *Istorija 20. veka*, 1, Beograd, 2013
26) Dukovski, Darko, „Model egzodusa: Istarski *Il grande esodo* 1945. – 1956. godine. Uzroci i posljedice”, *Dijalog povjesničara/istoričara*, Zagreb, 2003
27) Dukovski, Darko, „Negativne gospodarske, socijalne i političke prilike u Istri (1945. – 1954.)“, *Dijalog povjesničara/istoričara*, Zagreb, 2001, 280
28) Đikanović, Vesna, „Jugoslovenska država i iseljenici: propagandni rad među iseljenicima u SAD od 1945. do 1948. godine“, *Tokovi istorije*, 1–2, Beograd, 2005
29) Eichengreen, Barry, Boltho, Andrea, „The Economic Impact of European Integration“, *The Cambridge Economic History of Modern Europe: 1870 to the Present*, Vol. 2, Cambridge, 2010
30) Žerjavić, Vladimir, „Stradanja Jugoslavena u Drugom svjetskom ratu“, *Viktimologija*, god. 1, 1–2, Zagreb, 1990
31) Životić, Aleksandar, „Pitanje Albanije u odnosima Jugoslavije i Zapada 1945–1947“, *Istorija 20. veka*, 3, Beograd, 2010
32) Жижић, Родољуб, „Од 2,5 до 2.000 киловата“, *Овде Радио-Београд, Зборник поводом педесетогодишњице,* Београд, 1979
33) Зеленин, Владимир В, „Военая миссия СССР в Югославии в Босанской краине 1944 года“, *Zbornik radova povodom 75. godišnjice života akademika Envera Redžića*, Sarajevo, 1990
34) Zick, Andreas, Pettigrew,Thomas F., Wagner, Ulrich, „Ethnic Prejudice and Discrimination in Europe*“, Journal of Social Issues*, 2, Washington, 2008

35) Ibler, Vladimir, „Pariški mirovni ugovor s Italijom od 10. veljače 1947.“, *Adrias, Zbornik Zavoda za znanstveni i umjetnički rad HAZU u Splitu*, 15, Split, 2008
36) Ivaniš, Željko, „Neki činioci međunarodnog ekonomskog položaja Jugoslavije prvih godina poslije II svjetskog rata“, *Zbornik radova*, 24, Visoka vojnopolitička škola JNA, Beograd, 1987
37) Ilić Saša, „Vrednovanje rada i životni uslovi nemačkih ratnih zarobljenika zaposlenih u privredi Jugoslavije 1945–1949. godine“, *Istorija 20. veka*, 2, Beograd, 2019
38) Илић, Саша, „Од наде до разочарања – помоћ Совјетског Савеза у изградњи југословенске привреде (1945–1948)“, *Годишњак за друштвену историју*, 1, Београд, 2016
39) Илић, Саша, „Штедња електричне енергије: Неки проблеми односа државе и појединца у несташици струје 1949–1950. године“, *Годишњак за друштвену историју*, 3, Београд, 1996
40) Ilić, Saša, Jerković, Sonja, Bulajić, Vladimir, „Weifert in Serbien (1873–1937)“, *Serben und Deutsche im 20. Jahrhundert – im Schatten offizieller Politik*, Gabriella Schubert (Hrsg.), Wiesbaden, 2015
41) Jakovina, Tvrtko, „Sjećanja koja čine povijest – razgovori s Mirjanom Krstinić, visokom dužnosnicom u vladama SRH i SFRJ“, *Časopis za suvremenu povijest*, 1, Zagreb, 2003
42) Janoshek, Robert, „Kurt Kollmann, 13.3.1915–27.9.1982“, *Mitteilungen der Österreichischen Geologischen Gesellschaft*, 76, Wien, 1983
43) Јовановић, Мирослав, „Стаљинизам“, *Историјски гласник*, 1–2, Београд, 1993
44) Juranović, Nora, „Industrija u Hrvatskoj u razvoju od 100 godina“, *Ekonomski pregled, Časopis Društva ekonomista Hrvatske*, god. IX, 3–4, Zagreb, 1958
45) Kardelj, Edvard, „Socijalistički put razvoja privrede FNRJ“, *Razvoj privrede u FNRJ*, Beograd, 1956
46) Kenessey, Zoltan, „The Primary, Secondary, Tertiary and Quaternary Sectors of the Economy“, *The Review of Income and Wealth*, Series 33, Nr. 4, Ottawa, 1987
47) Kovač, Dušan A., „Radio-telegrafist Vojne misije u Mađarskoj“, *Veze u NOB, Ratna sećanja, 1941–1945*, Beograd, 1981
48) Kojić, Branko, „Ekonomski razvitak Istre 1945–1950“, *Ekonomski pregled, Časopis Društva ekonomista Hrvatske*, god. I, br. 3–4, Zagreb, 1950
49) Kolar-Dimitrijević, Mira, „Statistički pregled stranih radnika i članova njihovih porodica u Jugoslaviji 1933. godine“, *Časopis za suvremenu povijest*, 3, Zagreb, 1972
50) Колеров, Модест, „Военнопленные в системе принудительного труда в СССР 1945–1950“, *Отечественные записки. Журнал для медленного чтения*, 3 (12), Москва, 2003
51) Лакић, Сава, „Друштвено-економски услови развоја металне индустрије у Војводини после Другог светског рата“, *Зборник Матице српске за друштвене науке*, 52, Нови Сад, 1969

52) Lovrenović, Stjepan, „Zanatstvo F.N.R. Jugoslavije“, *Ekonomski pregled, Časopis Društva ekonomista Hrvatske*, 3, Zagreb, 1955
53) Manojlović Pintar, Olga, „‚Široka strana moja rodnaja‘, Spomenici sovjetskim vojnicima podizani u Srbiji 1944–1954“, *Tokovi istorije*, 1–2, Beograd, 2005
54) Марјановић, Јован, „Допринос Југославије победи антихитлеровске коалиције“, *Историјски гласник*, 1–2, Београд, 1970
55) Macura, Miloš, „Radna snaga i zaposlenost“, *Razvoj privrede u FNRJ*, Beograd, 1956
56) Mayer, Martin, „Analphabetismus und Erwachsenenbildung in Jugoslawien seit dem Zweiten Weltkrieg“, *Deutsch lernen: Zeitschrift für den Sprachunterricht mit ausländischen Arbeitnehmern*, 1–2, Stuttgart, 1991
57) Milićević, Nataša, „Neke forme prinudnog rada u Srbiji 1944–1950.“, *Logori, zatvori i prisilni rad u Hrvatskoj/Jugoslaviji 1941.–1945., 1945.–1951.*, Zbornik radova, Zagreb, 2010
58) Milićević, Nataša, „Obračun vlasti sa ‘buržujskom decom’: Gubitak prava na školovanje (1945–1950)“, *Tokovi istorije*, 3–4, Beograd, 2005
59) Милкић, Миљан, „Југословенско посланство у Риму, 1947–1951“, *Југословенска дипломатија 1945–1961*, *Зборник радова*, Београд, 2012
60) Milkić, Miljan, „Obnova trgovinskih veza Jugoslavije i Italije posle Drugog svetskog rata“, *Istorija 20. veka*, 1, Beograd, 2016
61) Милорадовић, Горан, „Стаљинови поклони (Тематика југословенског играног филма 1945–1955)“, *Историја 20. века*, 1, Београд, 2002
62) Murashko, G. P, „The Fate of Hungarian Minorities in Slovakia ater Second Worl War: Resettlement and Re-Slovakization: Moscow‘s position“, *Forced Migration in Central and Eastern Europe 1939–1950*, Alfred J. Rieber (ed.), London, Portland, 2000
63) Nećak, Dušan, „Avstrijsko-jugoslovanski odnosi 1944–1955 brez manjšinskega vprašanja“, *Borec*, 10, Ljubljana, 1987
64) Nećak, Dušan, „O problemu ’razseljenih oseb’ (D.Ps.) in jugoslovanskih ’Volksdeutscherjev’ v Avstriji te o britanski ideji njihove zamenjave s koroškimi Slovenci (1945–1947)“, *Zgodovinski časopis*, 4 (105), Ljubljana, 1996
65) Перишић, Мирослав, „Велики заокрет 1950: Југославија у трагању за властитим путем“, *Писати историју Југославије: виђење српског фактора*, Београд, 2007
66) Перишић, Мирослав, „Свест о другачијем: југословенски студенти у Француској 1945–1950. Између изазова Париза и верности Партији“, *Tokovi istorije*, 4, Beograd, 2006
67) Perišić, Miroslav, „Čehoslovačka javnost i Rezolucija Informbiroa 1948“, *Istorija 20. veka*, 1, Beograd 2006
68) Petranović, Branko, „Beogradski univerzitet i industrijalizacija 1947–1952. godine“, *Univerzitet u Beogradu 1939–1988*, Zbornik radova, Beograd. 1988
69) Петрановић, Бранко, „Југословенско-амерички односи 1945–1948“, *Токови револуције*, 1, Београд, 1988

70) Петрановић, Бранко, „Методолошке дилеме савремене историје“, *Гледишта, Часопис за друштвену критику и теорију*, 5, Београд, 1977
71) Петрановић, Бранко, „О неким крајностима рада на савременој историји и односу опште и локалне историје“, *Гледишта, Часопис за друштвену критику и теорију*, 12, Београд, 1970
72) Петрановић, Бранко, „О неким проблемима обраде историје ФНРЈ“, *Југословенски историјски часопис*, 1, Београд, 1962
73) Петрановић, Бранко, „О примени метода анализе садржаја у савременој историји“, *Прилози за историју социјализма*, 17, Београд, 1970
74) Petranović, Branko, „Okviri glavnih tokova društvenih promena u Jugoslaviji 1949–1950“, *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*, 1–2, Ljubljana, 1982
75) Петрановић, Бранко, „Помоћ УНРЕ Југославији“, *Историја XX века, Зборник радова II*, Београд, 1961
76) Петрановић, Бранко, „Прилог изучавању планирања и финансирања привредне обнове у Југославији 1945–1946“, *Југословенски историјски часопис*, 2, Београд, 1963
77) Петрановић, Бранко, „Савремена историја и њени парадокси“, *Историјски записи*, 1, Титоград, 1987
78) Port, Andrew I., „History from Below, the History of Everyday Life, and Micro-history“, *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Science*, James D. Wright (ed.), 2nd ed., Vol. 11, Orlando, 2015
79) Pohl, Norman, „Die Bergakademie Freiberg im Nationalsozialismus. Ein Werkstattbericht“, *Sachsen und der Nationalsozialismus*, Günther Heydemann, Jan Erik Schulte, Francesca Weil (Hrsg.), Göttingen, 2014
80) Prunk, Janko, „Za antropološki pristup u našoj istoriografiji“, *Metodologija savremene istorije (Saopštenja sa Okruglog stola održanog 17. i 18. decembra 1985. godine u Beogradu)*, Beograd, 1987
81) Puška, Aslan, „Industrializacija Kosova kao inovativni proces“, *Geographica Slovenica*, 10, Ljubljana, 1979
82) Пянкевич, Владимир Леонидович, „Невольники в возрождении советской экономики (историография принудительного труда граждан СССР 40–х – начала 50–х годов)“, *Историографический сборник*, *Межвузовский сборник научных трудов*, Выпуск 20, Саратов, 2002
83) Радић, Радмила, „Друштвено-економски положај радничке класе у Србији у периоду од 1945. до 1950“, *Токови револуције*, XX–XXI, Београд, 1988
84) Рангелова, Росица, „Промени в икономическия и социалния статус на жените в България (1938–1958 г.)“, *Пол и преход: 1938–1958*, К. Даскалова, Т. Кметова (съставителки), София, 2011
85) Ристовић, Милан, „Ескперимент Буљкес: ‚грчка република‘ у Југославији 1945–1949“, *Годишњак за друштвену историју*, 2–3, Београд, 1997
86) Ристовић, Милан, „Мирослав Јовановић: Истраживачки немир, енергија и изгарање“, *Годишњак за друштвену историју*, 2–3, Београд, 2014

87) Rhode, Gotthold, „Die Deutschen im Osten nach 1945“, *Zeitschrift für Ostforschung*, Heft 3, Marburg, 1953
88) Selinić, Slobodan, „Stručnjaci iz Čehoslovačke u Jugoslaviji 1945–1948“, *Istorija 20. veka*, 2, Beograd, 2009
89) Selinić, Slobodan, „Urbanizacija socijalističkog Beograda: Istorijski pogled na neke aspekte urbanizacije Beograda 1945–1970“, *Tokovi istorije*, 3–4, Beograd, 2005
90) Smith Jr., Arthur L., “Die Deutschen Kriegsgefangenen und Frankreich 1945–1949”, *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, 1, München, 1984
91) Sokolov, Andrei, „Forced Labor in Soviet Industry: The End of the 1930s to the Mid-1950s“, *The Economics of Forced Labor: The Soviet Gulag*, Paul R. Gregory, V. V. Lazarev (eds.), Stanford, 2003
92) Spehnjak, Katarina, „Posjet britanskih parlamentaraca Zagrebu u studenome 1945. godine“, *Časopis za suvremenu povijest*, 2, Zagreb, 2003
93) Spehnjak, Katarina, „Propaganda prije svega: kulturne veze Jugoslavije i Britanije 1945–1948“, *Tokovi istorije*, 1–2, Beograd, 2005
94) Stanić, Nikola, „Teritorijalna alokacija investicija i kretanje narodnog dohotka po regionima u posleratnom periodu (prilog komparativnoj analizi regionalnog položaja Vojvodine)“, *Ekonomska misao*, 4, Beograd, 1975
95) Stark, Tamás, „A magyar zsidóság a vészkorszakban és a második világháború után: Statisztikai áttekintés“, *Regio*: *Kisebbség Kultúra Politika Társadalom*, 3 sz., Budapest, 1993
96) Stark, Tamás, „Genocide or Genocidal Massacre?: The Case of Hungarian Prisoners in Soviet Custody“, *Humans Right Review*, 3, Heidelberg, 2000
97) Стекић, Живојин, „Везе са светом“, *Овде Радио-Београд, Зборник поводом педесетогодишњице*, Београд, 1979
98) Стојановић, Дубравка, „Уље на води: политика и друштво у модерној историји Србије“, *Србија 1804–2004: три виђења или позив на дијалог*, II издање, Београд, 2009
99) Sundhaussen, Holm, „Die Deutschen in Jugoslawien“, *Dialogue – Journal International d'Arts et de Sciences*, Vol. 4, № 16, Paris, decembre 1995
100) Terzić, Milan, „Jugoslovenska kraljevska vlada, general Dragoljub Mihailović i savezničko bombardovanje ciljeva u Jugoslaviji 1942–1944“, *Tokovi istorije*, 1–2, Beograd, 2005
101) Trakalo, Pablo Thomasset, „Adolfo Ludin, Profesor en Aprovechamientos Hidroeléctricos“, *Revista Somos UTE*, 83, Montevideo, 2017
102) Tripković, Đoko, „Jugoslavija i Maršalov plan“, *Istorija 20. veka*, 1–2, Beograd, 1990
103) Ther, Phillip, „A Century of Forced Migrations“, *Redrawing Nations: Ethnic Cleansing in East-Central Europe, 1944–1948*, Phillip Ther, Ana Siljak (eds.), Oxford, 2001
104) Franke, Peter Robert, “Ludin, Adolf“, *Neue Deutsche Biographie*, 15 (1987), URL: http://www.deutsche-biographie.de/pnd117280844.html [25.11.2015]

105) Förster, Hans Christian, „Die Anfänge der Talsperren“, *TU Berlin intern*, 11/11, Berlin, 2011
106) Haar, Ingo, Die demographische Konstruktion der „Vertreibungsverluste“: Forschungsstand, Probleme, Perspektiven“, *Historie*, *Jahrbuch des Zentrums für Historische Forschung Berlin der Polnischen Akademie der Wissenschaften*, 1, Berlin, 2008
107) Haar, Ingo, „Die Deutschen Vertreibungsverluste –Zur Entstehung der Dokumentation der Vertreibung“, *Tel Aviver Jahrbuch*, Tel Aviv, 2007
108) Hornyák, Árpád, „Jugoslavenski teritorijalni zahtjevi prema Mađarskoj i susjednim zemljama i planovi za njihovu primjenu nakon Drugog svjetskog rata“, *Časopis za suvremenu povijest*, 1, Zagreb, 2010
109) Hofman, Ivan, „Umetnost i represija“, *Tokovi istorije*, 1–2, Beograd, 2004
110) Caesar, A. A. L, „Yugoslavia: Geography and Post-War Planning“, *Transactions and Papers*, Institute of British Geographers, 30, London, 1962
111) Carreras, Albert, „The twentieth century – from break with the past to prosperity (II): The great stages“, *An Economic History of Europe: From expansion to development*, Antonio Di Vittorio (ed.), New York, 2006
112) Čepič, Zdenko, „Nekatere značilnosti gospodarske politike v obdobju 1945–1952: (teze)“, *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*, 1–2, Ljubljana, 1985
113) Wirth, Wolfgang, „Adolf Ludin“, *Baden-Württembergische Biographien*, Bd. 2, Bernd Ottnad (Hrsg.), Stuttgart, 1999
114) „X“ [George F. Kennan], „The Sources of Soviet Conduct“, *Foreign Affairs*, 4, Washington, 1947

Остало

Филм

1) Moreuil, François (réalisation), Kersaudy, François (scénario), *Tito – Staline, l’exception et la règle* (*Staljin – Tito, izuzetak i pravilo*), France, 1997 [документарни филм], URL: https://www.youtube.com/watch?v=SxsvIK59n-c [1.4.2016]
2) Wargnier, Régies (réalisation), *Est-Ouest*, France, 1999 [играни филм]

Књижевност

1) Александар Поповић, *Драме*, *Кус петиљ*, Београд, 2001

Каталози

1) *Kriegsgefangene reden*, Katalog zur Ausstellung, Verbandes der Heimkehrer, Kriegsgefangenen und Vermißtenangehörigen Deutschlands e.V, Berlin, 1951
2) *Menschen nach dem Krieg*, Katalog zur Ausstellung, Gerhard Jagschitz, Stefan Karner (Hrsg.), Wien, 1995
3) Stojanović, Željko, *Nacionalni katalog novčanica Srbije i Jugoslavije*, Beograd, 2007

Интернет портали

1) *Bundeszentrale für politische Bildung*, Hermann Weber, „Die SED und der Titoismus: Wolfgang Leonhard zum 90. Geburtstag“, Bonn, 2011, URL: http://www.bpb.de/geschichte/zeitgeschichte/deutschlandarchiv/54018/sed-und-titoismus?p=all [8.8.2017]
2) *Virtualni radio-museum*, „Povijest radija u Hrvatskoj“, URL: http://free-sk.htnet.hr/ radio_museum/Povijest%20radija%20u%20Hrvatskoj.htm [3.2.2016]
3) *Open Revolt!: „Pol Pot's Interview with Yugoslav Journalists“*, URL: https://openrevolt.info/2012/06/03/khmmer-rouge-a-interview-with-pol-pot/ [21.11.2017]
4) *Radio-Elektro*, „Radioindustrija ex YU“, URL: http://rek.co.rs [5.2.2019]
5) *„У име народа“: Политичка репресија у Србији 1944–1953*, Срђан Цветковић, изложба, URL: http://goliotok.uimenaroda.net/sr/abc/j/4/ [28.4.2016]
6) *Campagna di Russia*, Multari, Massimo, „Seconda Guerra Mondiale: I caduti del Fronte Orientale”, 2011, URL: http://www.campagnadirussia.info/wp-content/uploads/2011/12/I_caduti_del_fronte_orientale.pdf [2.2.2016]
7) *Comune di Collepardo (Frosinone)*, Italia, „Personaggi: Angelo Graziani“, URL: http://www.collepardo.it/storia/graziani-angelo.htm [28.10.2016]

База података

1) Народна банка Србије, информациони систем, База курсева валута

СКРАЋЕНИЦЕ

АВНОЈ – Антифашистичко веће народног ослобођења Југославије

AEG – Allgemeine Elektricitäts-Gesellschaft, Berlin (Опште електрично друштво, Берлин)

АЈ – Архив Југославије

АКМО – Аутономна Косовско-метохијска област

АНБ – Архив Народне банке

Антифа – антифашистички одбор(и) (Antifaschistischer Ausschüsse)

АОР – административно-оперативни руководилац

АП – Аутономна покрајина

АС – Архив Србије

аут. - аутор

АФЖ – Антифашистички фронт жена

Б/I – болесни [заробљеници] прве групе [класификација при расподели хране]

Б/II – тешко болесни [заробљеници] друге групе [класификација при расподели хране]

б.б. – без броја

БДП – бруто домаћи производ (Gross domestic product, GDP)

БКП – Бугарска комунистичка партија

БНД – бруто национални доходак

БНП – бруто национални производ (Gross national product, GNP)

бр. (или) br. – број

БРП(к) – Бугарска радничка партија – комунисти (Българската работническа партия – комунисти БРП(к))

В. Британија – Велика Британија

в.д. – вршилац дужности

VDS – Der Verband Deutscher Studentenschaften (Савез немачких студентских организација)

ВКВ – висококвалификован

Vol. – Volume (том, свезак)

г. – грам

G.m.b.H – Gesellschaft mit beschränkter Haftung (друштво са ограниченом одговорношћу)

GAO – Government Accountability Office

ГНО – Градски народни одбор

ГНООВ – Главни народноослободилачки одбор Војводине

ГО – главни одбор

год. (god.) – година

ГУЛАГ – Главна управа логора (Гла́вное управле́ние лагере́й)

ГУПВИ – Главна управа за послове ратних заробљеника и интерниираца (Главное управление по делам военнопленных и интернированных)

GCMF – George C. Marshall Foundation (Фондација Џорџа Маршала)

д.д. – деоничко друштво

ДИБ – Државна инвестициона банка, Београд

дин. – динар

ДМ – немачка (западна) марка, дојчемарк (Deutsche Mark, DM)

док. – документ

дос. – досије (архивски)

др – доктор

ДР Немачка – види: НДР

др. – други

ДУНД – Државна управа народних добара

ДФЈ – Демократска Федеративна Југославија

ДХБ – Државна хипотекарна банка, Београд

Ed. – Editor, Edition (издавач, издање)

ЕЛАС – Грчка народноослободилачка армија (Ελληνικός Λαϊκός Απελευθερωτικός Στρατός)

електроприв. – електропривреда

ERP – European Recovery Program (Европски програм за обнову)

ЕУКОМ – Европска команда оружаних снага САД (United States European Command, US EUCOM)

Ж.У. бр. – Железничка управа, број [ознака на документима]

З/I – здрави [заробљеници] прве групе [класификација при расподели хране]

и т. сл. – и томе слично

ИАБ – Историјски архив Београда

ИАН – Историјски архив Ниш

ИБ – Информациони биро комунистичких и радничких партија

IBRD – International Bank for Reconstruction and Development (Међународна банка за обнову и развој)

ИМР – Индустрија мотора Раковица

инг. – инжењер

инд. – индустрија

инж. – инжењер

ИНО – Извршни Народни одбор

Информбиро – види: ИБ

ИОГН – Извршни одбора града Ниша

ИОНО – Извршни одбор Народног одбора

IRBM – Intermediate-range ballistic missile (балистичке ракете средњег домета)

итд. – и тако даље

ЈА – Југословенска армија

ЈАТ – Југословенски аеротранспорт

јерм. – јерменски

ЈИК банка – Југословенска извозна и кредитна банка, Београд

ЈНА – Југословенска народна армија

ЈНОФ – Јединствени народноослободилачки фронт (Југославије)

ЈСЈ – Јединствени синдикати Југославије

ЈСРНЈ – Јединствени синдикат радника и намештеника Југославије

Jr. – Junior (млађи, у личним именима)

Jhrg. – Jahrgang (година)

к. (k.) – кутија [архивска]

К. бр. – Кабинет, број [ознака на документима]

КВ – квалификован

kg – килограм

КДК – Комисија државне контроле ФНРЈ

КЈ – Краљевина Југославија

КНОЈ – Корпус народне одбране Југославије

књ. (knj.) – књига

ком. – комада

Коминформ – Комунистички информациони биро (види: ИБ)

Космет – Косовско-метохијска област

КП – комунистичка партија

КПИ – Комунистичка партија Италије

КПЈ – Комунистичка партија Југославије

КПМ – Комунистичка партија Мађарске

КПЧ – Комунистичка партија Чехословачке

КСХС – Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца

лат. – латински

М бр. - Министарство бр. [ознака на документима]

МИП – Министарство иностраних послова ФНРЈ

МНО – Министарство народне одбране ФНРЈ

МР НРС – Министарство рада НР Србије

МУП – Министарство унутрашњих послова ФНРЈ

н.д. – наведено дело

нап. – напомена

NASA– North American Space Agency (Северноамеричка свемирска агенција)

НДР – Немачка Демократска Република (Deutsche Demokratische Republik, DDR)

НДХ – Независна Држава Хрватска

НК – неквалификован

НКВД – Народни комесаријат унутрашњих послова СССР (Народный комиссариат внутренних дел СССР)

НКОЈ – Национални комитет ослобођења Југославије

НОБ – Народноослободилачка борба

НОВ и ПОЈ – Народноослободилачка војска и партизански одреди Југославије

НОВЈ – Народноослободилачка војска Југославије

НОГН – Народни одбор града Ниша

НОЈ – Народна омладина Југославије

НОО – народноослободилачки одбор

НОП – Народноослободилачки покрет

№ - број

нпр. – на пример

НР – народна република

Nr. – numerus (број)

НФЈ – Народни фронт Југославије

OEEC – The Organisation for European Economic Co-operation (Организација за европску економску сарадњу)

ОЗНА – Одељење за заштиту народа

ОНО – Обласни народни одбор

Оп. бр. – Оперативно [одељење], број [ознака на документима]

Ор. бр. – Организационо [одељење], број [ознака на документима]

ОРА – омладинска радна акција

Перс. бр. – Персонално [одељење], број [ознака на документима]

ПК - полуквалификован

ПК НРС – Планска комисија Народне Републике Србије

пов. – поверљиво

подв. – подвукао

PoW – Prisoner of War (ратни заробљеник)

прим. – примедба

прир. – приредио, -ла, -ли

RAF – Royal Airforces (Краљевско ратно ваздухопловство)

РМ – рајхсмарка (Reichsmark, RM)

рус. – руски

s.a. – sine anno (без године)

САД – Сједињене Америчке Државе

св. – свеска

s.d. – sine dato (без датума)

СЕВ – Савет за узајамну економску помоћ (Совет экономической взаимопомощи, СЭВ)

SED – види СЈПН

СЈПН – Социјалистичка јединствена партија Немачке (Die Sozialistische Einheitspartei Deutschlands, SED)

СКВ – Савезничко контролно веће (Allied Control Council, ACC)

СКЈ – Савез комуниста Југославије

СКП(б) – Свесавезна комунистичка партија (бољшевка)

сл. – сантилитар (центилитар)

сл. – слично

Сл. лист – Службени лист

СНО – Срески народни одбор

Совјетски Савез – види СССР

СПК – Савезна планска комисија Владе ФНРЈ

СР Немачка – види: СРН

СРН – Савезна Република Немачка (Bundesrepublik Deutschland, BRD)

SS – Schutzstaffel, Заштитни одред [нацистичка паравојна формација]

ССЈ – Савез синдиката Југославије

СССР – Савез Совјетских Социјалистичких Република (Сою́з Сове́тских Социалисти́ческих Респу́блик)

стр. пов. – строго поверљиво

СТТ – Слободна Територија Трста

СФРЈ – Социјалистичка Федеративна Република Југославија

Танјуг – Телеграфска агенција нове Југославије

ТАМ – Tovarna avtomobilov Maribor

UN – Уједињене нације (The United Nations)

UTE – Administración Nacional de Usinas y Trasmisiones Eléctricas, Montevideo (Национална управа за електране и електро-пренос, Монтевидео)

УДБ – Управа државне безбедности ФНРЈ (Удба)

Унра – Управа Уједињених нација за помоћ и обнову (The United Nations Relief and Rehabilitation Administration, UNRRA)

уп. – упореди

УСАОЈ – Уједињени савез антифашистичке омладине Југославије

ф. – фасцик(у)ла [архивска]

FEDERTERRA – Federazione nazionale fra i lavoratori della terra (Национална федерација радника земље) [Италије]

ФНРЈ – Федеративна Народна Република Југославија

фол. – фолијација (нумерација појединачног листа архивске грађе)

Hrsg. – Herausgeber; Herausgegeben (издавач, уредник; издање)

HQ BAOR – Headquarters of the British Army of the Rhine (Штаб Британске армије на Рајни)

C.C.F.A. – La Chambre de Commerce française en Allemagne (Француска трговинска комора у Немачкој)

ЦК – централни комитет

ЦО – Централни одбор

ЦСУ СССР – Централни завод за статистику СССР (Центральное статистическое управление СССР)

ČKD – Českomoravská-Kolben-Daněk, Praha

ЧСР – Чехословачка Република

št. (словеначки : številka) – број

ШТАЛ – Шведска фабрика турбина а.д. (Svenska Turbinfabriks AB Ljungström, STAL)

Именски регистар

А

Авшич, Јакоб Јака (1896–1978) 253, 281, 284, 306, 312, 512
Адамовић, Љубиша С. (1928) 117, 134
Аденауер, Конрад (1876–1967) 255
Ајзенхауер, Двајт (Dwight Eisenhower, 1890–1969) 20, 53
Ајхенгрин, Бери (Barry Eichengreen, 1952) 16, 21, 47
Алаџалов, Иван Александрович 208
Алексејев (псеудоним Стаљина или Молотова) 109
Алексејев, професор богословије 117
Aleksić, Vesna (1970) 34
Алексић, Драган, уредник листа *Време* (1901–1958) 308
Алексић, Драган (1956) 31, 39, 123
Алеман, Ернст 436
Ален, Џорџ (George Venable Allen, 1903–1970) 148
Алтарац, Паула 341
Амашуберт (Amaschubert) 413
Амброз, Стивен (Stephen E. Ambrose, 1936–2002) 20
Ангемилер, Курт (Kurt Angemüller) 435
Андрејев, Бане (1905–1980) 449
Андрејевић, Севделин 35
Апелт 526
Арефијев, Фјодор 208
Армјанинов, Димитриј (Дмитрий М. Армянинов, 1910–1949) 214
Arsenov,Sava 17, 401
Арсов, Љупчо (1910–1986) 173, 184
Аспегрен, Олаф 362
Атли, Клемент (Clement R. Attlee, 1883–1967) 62
Ачесон, Дин (Dean Acheson, 1893–1971) 117

Б

Бабино, Марсел (Marcel Babinot, 1923) 363
Багров, Иван 208
Бадољо, Пјетро (Pietro Badoglio, 1871–1956) 76
Бајлони, породица 33
Бак, Џејмс (James Bacque, 1929) 20
Бакарић, Владимир (1912–1983) 206
Бакић, Митар (1908–1960) 317
Балапкинс, Николас (Nicholas Balabkins, 1926) 21, 274
Baldwin, Richard 16
Бали, Тефик 357
Банк, Ојген/Еуген (Eugen Bank) 232, 257
Банкс, др 154
Бар, Рајмонд (Raymond Bahr) 468
Бардоши, Ласло (László Bárdossy, 1890–1946) 69
Барневиц, Херман (Hermann Barnewitz) 516
Барсков, Алексеј (Алексей Н. Барсков, 1895–1951) 214
Барт, Бернхард 502
Бартош, Милан (1901–1974) 166, 182
Барух, Бернард (Bernard M. Baruch, 1870–1965) 49
Бауерзакс, О. (Bauersachs) 286, 418
Bevans, Charles I. (1908–1986) 273
Бевин, Ернест (1881–1951) 54
Бедрач, Јанко 276
Безбродова, Ирина В. 20
Безе, Ханс В. 439
Безе, Цецилија 439
Бекавац, Тома 329–330
Бекер, Јохана (Johanna Becker) 494
Бекер, Клаус (Klaus Becker) 494
Бекер, Ханс (Hans Becker, 1911–?) 494
Békés, Csaba (1957) 49
Бела, Хавер 333

Белић, Живан
Белих, Никита Јурјевич (Никита Юрьевич Белых, 1975) 21, 220
Беме, Курт (Kurt Willi Böhme, 1914–1989) 20, 254
Бенеш, Едвард (1884–1948) 66–68, 316
Bencetić, Lidija 118
Berend, Iván T. (1930) 21, 38, 69–72, 74, 93, 147
Беренс, Курт (Kurt Bährens) 20
Бернадот, гроф Фолке (Folke Bernadotte, 1895–1948) 279
Бернер (Börner) 292
Бертхолд, Вил (Will Berthold, 1924–2000) 20
Беше, Данило 329–330
Биков, Фјодор Степанович 208–209
Биланџић, Душан (1924–2015) 22, 38–40, 42, 104, 123, 135, 137, 415
Биндер, инжењер 312
Бирке, Хајнц 514
Бирнс, Џејмс (James F. Byrnes, 1882–1972) 54, 58
Биртален, Лајош 438
Бићанић, Рудолф (1905–1968) 13, 22
Бишоф, Гинтер (Günter Bischof, 1953) 20
Благодатов, Алексеј (Алексей Васильевич Благодатов, 1893–1987) 305
Блажевић, Јаков (1912–1996) 184
Блазер, Херберт (Herbert Blaser, 1912–?) 267
Блазијус, Рајнер (Rainer A. Blasius, 1952) 21, 120
Бланк, Александр Соломоновиц 20
Блек, Јуџин (Eugene Robert Black Sr. 1898–1992) 148
Блум, Емерик (1911–1984) 245
Богавац, Томислав 22, 94
Богетић, Драган (1953) 120
Богосављевић, Срђан (1950) 123
Бодров, Михаил Ф. (Михаи́л Фёдорович Бодро́в, 1903–1988) 199
Бојко, Михаил Степанович 208–209
Бојко, Полина 209
Bolt, Jutta (1977) 83
Болто, Андреа (Andrea Boltho, 1939) 16, 21, 47
Бонгарц, Вили (Willi Bongartz) 482–483
Бонер, Сандрин (Sandrine Bonnaire, 1967) 217
Бономи, Иваное (Ivanoe Bonomi, 1873–1951) 77
Bondžić, Dragomir (1973) 217
Борхарт, Михаел (Michael Borchard) 20
Borhi, László (1961) 69–72
Bouneau, Christophe (1960) 56–57
Бошковић, Анђа 429–430
Брако, Латино 523
Брандес, др Гинтер Р. 439
Брант (Brandt), проф. др 256
Брант, Фриц (Fritz Brandt) 271
Братанов, проф. др Кирил (Кирил Цочев Братанов, 1911–1986) 349
Браун, Вернер фон (Wernher von Braun, 1912–1977) 281
Браун, Ернст 327
Брентел, Франц (Franz Btenthel, 1891–1957) 282, 526
Брешћак, Хенрик 224
Бркан, Ђуро 408
Броз Тито, Јосип (1892–1980) 8, 15, 19, 37, 77, 81, 87–88, 104, 108–110, 112, 114–118, 135, 139, 149, 159, 183, 199, 201, 205–206, 210, 214–215, 222, 228, 251, 286, 323, 343, 347, 368–369, 500, 519
Броз, Жарко (1924–1995) 497
Бруш, Г. (G. Brusch) 526
Будик, инжењер 320
Буђин, Алексеј Павлович 208
Букоров, Бранислав (1909–1986) 22, 154
Булајић, Владимир (1969) 33
Булгањин, Николај (Никола́й Алекса́ндрович Булга́нин, 1895–1975) 205, 214
Burant, Stephen R. (1954) 75
Burger, Jörg 498
Буркхарт, Ханс 479
Bussière, Eric (1955) 56–57, 61, 80, 282
Бут, Дрора 367
Бут, Ерих 254, 426
Бучевић, Јакша 370
Буш, Франц 404

В

Вагенблас, Хорст (Horst Wagenblaß) 20
Вагнер, Герхард (Gerhard Wagner) 494
Вазвазов, др (Възвъзов) 345
Вајгел, проф. др Рудолф (Rudolf Weigel) 282
Вајгт, проф. др Јан (Jan Weigt) 435
Вајер, Ханс 402
Вајлер, Г. Е. (G. E. Weiler) 286
Вајс, Паул (Paul Weiss) 486
Вајснер, Арнолд (Arnold Weisner) 429–430
Вајферт, Ђорђе (Georg Weifert, 1850–1937) 33
Валтер, Густав (Gustaw Walter) 447
Валц, Курт (Kurt Walz, 1904–1999) 526
Варга, Алајос 510
Варње, Режи (Régies Wargnier, 1948) 217
Васерер, Албин (Albin Wasserer) 405
Васко, Михајло 356
Ватовец, Хуго 313–314, 449
Вебер (Weber) 526
Вебер, Едгарт Карл 437
Веге, Роберт (Robert Weege) 308
Вела, Хозе Борта 366
Велебит, Владимир (1907–2004) 15, 118, 163
Велсер, Јохан (Johann Welser) 282
Венкарути, Ђовани (Giovani Vencharutti) 193
Вент, Теренц (Terenc Wendt) 362
Вет, Виктор (Viktor Voeth) 427, 438
Вилмс (Willms) 413
Винкелман, Ерих (Erich Winkelman) 481
Vint, Gaj (Guy Wint, 1910–1969) 45–46, 48–49
Висер, Кристијан 390
Висо, Анри 363
Витловски (Witlowsky) 470
Виторио Емануеле III (Vittorio Emanuele III, 1869–1947) 76, 78
Вишински, Андреј (Андре́й Януа́рьевич Выши́нский, 1883–1954) 216
Владисављевић, Живко (1911–1981) 301
Влаховић, Душан 253
Ворошилов, Климент (Климе́нт Ефре́мович Ворошѝлов, 1881–1969) 49, 75
Vrišer, Igor 149
Вуга 288, 404
Вујошевић, Радмила 113
Вукасовић 413
Вукмановић Темпо, Светозар (1912–2000) 22, 30, 93, 104–105, 115, 118, 127–128, 135, 148–150, 162–163, 165, 205, 210, 212, 217, 531
Вукоњански, Игор 168–169
Vukušić, Sara 221, 223, 238
Вучић, Родолфо 523
Vučković, Miloš 90

Г

Гавриловић, Владимир 255
Гаврић, Лаза 415
Гајгер (Geiger), Владимир (1962) 10
Гајић, Ратомир 350–351
Галековић, Ђуро (1902–?) 318–320, 420
Гароди, Роже (Roger Garaudy, 1913–2012) 94
Gates, Becky A. 67–68
Gawdiak, Ihor (1935) 66
Гедис, Џон Л. (John Lewis Gaddis, 1941) 21, 49
Георгијев, Кимон (Кимон Георгиев Стоянов, 1882–1969) 82
Герашћенко, Владимир (Владимир Сергеевич Геращенко, 1905–1995) 199
Геринг, Херман (Hermann Göring, 1893–1946) 36, 232
Герке, Хелмут (Hellmuth Goerke) 451, 453
Гестрих–Рабе, Вернер (Werner Gestrich–Rabe) 526
Gibianskii, Leonid (Гибианский, Леонид Янович, 1936) 110–111, 201
Гинсборг, Пол (Paul Ginsborg, 1945) 21, 76
Гинтер, Јоханес (Johannes Günter) 288–289
Gleitze, Bruno (1903–1980) 52
Глетлер, Георг 430
Глишић, Венцеслав (1932) 39
Глоснер, Кристијан (Christian L. Glossner) 21, 274, 279
Goetzeler, Herbert 527
Гој, Фридрих (Friedrich Goj) 481
Голман, Сабина Е. (Sabine Elisabeth Gollmann) 21

Голубовић, Биљана 519
Гордон, Глигорије Михајлович 208
Готвалд, Клемент (Klement Gottwald, 1896–1953) 66–67
Гочев, Људмил 11
Грабнер, др Алфред 438
Гразер, Карл (Karl Graser) 531
Граниг, проф. др Бартел (Bartel Granigg, 1883–1951) 310
Грант, Јан (Ian Grant) 365
Гранц, Макс (Max Grantz, 1854–1945) 528
Грацијани, Анђело (Angelo Graziani, 1909–2008) 250
Грегори, Бред С. (Brad S. Gregory, 1963) 25
Gregory, Paul R. (1941) 113
Гречић, Владимир (1938) 5–6, 22, 278
Griset, Pascal (1957) 56–57
Гротевол, Ото (Otto Grotewohl, 1894–1964) 55
Грчић, Мирко (1954) 40
Grünfelder, Anna Maria 36
Грънчаров, Стойчо (1942) 81
Гузина, Војин (1914–1997) 15
Gulić, Milan 111
Гунар, Кјел (Kjell Gunnar) 361
Гут, Х. 367

Д

Dąbrowska, Anna 512
Далем, Франц (Franz Dahlem, 1892–1981) 248
Далман, Дитмар (Dittmar Dahlmann, 1949) 120
Данге, Шрипад Амрит (Shripad Amrit Dange, 1899–1991) 370
Даскалова, Красимира (1957) 83
Дашић, Јарослав 19, 34
Де Гаспери, Алчиде (Alcide De Gasperi, 1881–1954) 77–78, 338
Дегнер 414
Дедијер, Владимир (1914–1990) 19, 22, 109, 118, 152, 159, 255
Деканозов, Владимир (Влади́мир Гео́ргиевич Декано́зов, 1898–1953) 112, 125, 199, 211,
Делкен, Јохан (Johann E. Deelken) 14
Делонг Џејмс Бредфорд (DeLong, James Bradford, 1960) 44, 47
Десперат, мајор 320
Despot, Milivoj 37
Деум, Нестор 364
Di Vittorio, Antonio (1941) 44
Дизнер, Јозеф (Josef Diesner) 322
Dijk, Ruud van (1956) 72
Дикхоф, Ото (Otto Dyckhoff, 1884–1947) 99, 282
Димитријевић, М. 301, 428–430
Димитров, Георги (Геòрги Михàйлов Димитрòв, 1882–1949) 82, 85, 347
Димић, Љубодраг (1956) 22, 109
Дининг, Ханс (Hans Düning) 176, 282, 436–437, 472–473
Доберле, Миленко 287
Докнић, Бранка (1953) 144
Домели, др 318
Домке, Вилхелм (Wilhelm Domke) 449
Донат, др Мартин (Martin Donath) 453–454
Dormois, Jean–Pierre 47
Драгишић, Петар (1975) 21, 306, 345, 347
Драт, др Г. Ф. (G. F. Drath) 448
Дубајић, Мирко (1933–2009) 22, 518
Dukovski, Darko (1960) 163, 337

Ђ

Ђани (Gianni), конструктор 342
Đikanović, Vesna (1973) 152
Ђилас, Милован (1911–1995) 14, 22, 109, 112–113, 117–118, 162, 197, 201, 203–206, 212, 217
Ђорђевић, Југослав Југ 162
Ђукић, Радивоје Лола (1923–1995) 162
Ђурић, Љубодраг (1917–1988) 287, 353
Ђуришић, помоћник министра 351
Ђусти, Марија Тереза (Maria Teresa Giusti) 21

Е

Евалд, Франц (Franz Ewald) 524
Еинауди, Луиђи (Luigi Einaudi, 1874–1961) 79
Ек, Фриц (Fritz Eck) 432

Енгелке, Еда (Edda Engelke) 21
Енгелс, Фридрих 106
Ернест, др Јан 404
Ерхарт, Лудвиг (Ludwig Wilhelm Erhard, 1897–1977) 255
Естопи, Емил (Emile Estoppey, 1905–1976) 360, 517–518
Етигер, Робер (Robert Haettiger) 363

Ж

Жерјавић, Владимир (1912–2001) 123
Живковић, Никола (1930–2017) 22, 37, 39
Životić, Aleksandar (1981) 205
Жујовић Црни, Сретен (1899–1976) 104
Жуков, Георгиј (Гео́ргий Жу́ков, 1896–1974) 53

З

Забелкоф, Паул (Paul Sabelkof) 393
Забелкоф, Улрих (Ulrich Sabelkof) 393
Задина, потпуковник 320
Зак, Карл (Karl Sack) 526
Замазал, Фридрих (Friedrich Albert Zamazal) 311
Zanden, Jan Luiten van (1955) 45, 83
Зеленин, Владимир Владимирович (1920–1998) 38, 199
Зелинг, Хорст (Horst Selling) 486
Зечевић, Миодраг (1930–2015) 17, 22
Зечевић, Момчило (1935–2017) 133
Зибел, Петер (Peter Siebel) 491
Ziemer, Gerhard 52
Zick, Andreas 512
Зоговић, Радован (1907–1986) 133
Зорин, Валеријан (Валериан Александрович Зорин, 1902–1986) 110, 199, 216
Зундбиберг, Холм (Holm Sundbyberg) 362
Зундхаусен, Холм (Holm Sundhaussen, 1942–2015) 22, 108, 112, 115

И

Ibler, Vladimir (1913–2015) 337
Иваниш, Жељко 106, 135, 213
Иванов, Александар Перов 352
Ивековић, Младен (1903–1970) 338
Идн, Ентони (Robert Anthony Eden, 1897–1977) 62
Илин, Георги Симеонов 352
Илић, Љубо (1905–1994) 346
Илић, Петар 32
Илић, Саша (1968) 33, 104, 198, 233, 238, 246
Ильич Лењин, Владимир (Влади́мир Ильи́ч Ле́нин, 1870–1924) 100, 105, 159, 494
Исков, Глигорије Глигоријевич 208

J

Jagschitz, Gerhard (1940–2018) 21
Јаковина, Тврtко (1972) 118, 370
Јамил, др Рауф (1915–?) 438
Јан, Алфред (Alfred Jahn, 1900–?) 502
Јанакијев, Сергеј (Сергей Янакиев, 1910–?) 355
Јанке, Фридрих 362
Janoshek, Robert 449
Јански, Бохумил 320
Јањетовић, Зоран (1967) 10, 254
Jackson Marvin R. (1932) 38
Јеждик, др Теодор (Theodor Ježdík, 1889–1967) 165, 322
Јене, Јозеф 228
Јерковић, Соња (1970) 33
Јерлихман, Вадим (Вадим Эрлихман, 1965) 22, 48, 53, 63, 68, 70, 78, 81, 218, 316
Јовановић, служитељ 509–510
Jovanović, Aleksandar 95
Јовановић Марамбо, Војислав (1884–1968) 64
Јовановић, Мирослав (1962–2014) 158–159, 195
Јон, Курт (Kurt John) 486
Јон, Матеј 356
Johnson, Lonnie (1952) 63
Јунг, Херман (Hermann Jung) 20
Juranović, Nora 99, 101
Јурјевич, Лудмила 482

К

Кајтел, Вилхелм (Wilhelm Keitel, 1882–1946) 52
Калај, Миклош (Miklós Kállay, 1887–1967) 69
Kalvokorezi, Piter (Peter J. A. Calvocoressi, 1912–2010) 45–46, 48–49
Калмес, А. (A. Calmes) 341
Калтенгер, Роланд (Roland Kaltenegger, 1941) 20
Калугина, др Марија Николајевна 208–209
Кальницки, Андреј 196
Каме, Аугустин 366
Kaplan, Jacob J. (1920–?) 16
Карабеговић, Осман (1911–1996) 184
Караџев, Петар Николов 352
Кардељ, Едвард (1910–1979) 14, 17, 22, 40, 87–88, 91,97, 104, 109, 113, 117–118, 162, 201, 206
Карел, Паул (Paul Carell) 20
Карнер, Штефан (Stefan Karner, 1952) 20–21, 218, 220–221
Карољи, Иштван (Istvan Karoly) 21
Карпенко, Феодор 209
Касандро, Ђованини (Giovanni Cassandro, 1913–1989) 77
Kasaš, Aleksandar (1952) 325
Kaser, Michael C. 93
Kaufer, Šandor 37
Кафка, др Хајнрих (Heinrich Kafka, 1886–1959) 526–527
Kačavenda, Petar (1932–2000) 6
Каш (Kasch), госпођица 515
Кејнез, Џон (John Maynard Keynes, 1883–1946) 31
Кемке, Бруно 431–432
Кенан, Џорџ (George Frost Kennan, 1904–2005) 49
Kenessey, Zoltan (1928–1998) 13
Кенон, Кевендиш (Cavendish Wells Cannon, 1895–1962) 115, 215
Керпер, Шарлота 503
Kersaudy, François (1948) 115
Керфер, др Карл (Karl Körfer) 437, 468, 510
Керфер, Шарлота (Charlotte Körfer) 437
Кершбаумер, Гертруд (Gertrud Kerschbaumer) 21
Кершо, Јан (Ian Kershaw, 1943) 21
Кеслер, Аугуст 236
Keyserlingk, Robert H. (1933) 62
Кидрич, Борис (1912–1953) 22, 42, 104–105, 117, 122–123, 132, 135, 162, 164, 214, 287, 322, 365, 371
Кињевски, мајор 216
Кираљи, Бела (Béla Király, 1912–2009) 117
Кирш, Карло (Karlo Kirsch) 470
Киршке, Виргинија (Wirginia Kirschke) 515–516
Кларк, Колин (Colin Clark, 1905–1989) 12
Клекнер, Лојал (Loyal Kleckner) 366
Клеменс, инжењер 286
Клеменц, Јанко 16, 21, 44, 47
Клербергер, Хенрих 466
Кметова, Татяна 83
Кнежевић, Ђорђе 95
Кнол, Харалд (Harald Knoll) 21
Ковач, Душан А. 326
Ковачевић, Никола (1890–1967) 346
Кока, Јирген (Jürgen Kocka, 1941) 23
Колар, учитељ 429
Kolar–Dimitrijević, Mira (1933) 34
Коларов, Васил (1877–1950) 85
Колб, Ернст (Ernst Kolb, 1912–1978) 306
Колеров, Модест (1964) 218
Колман, др Курт (Kurt Kollmann, 1915–1982) 448–449
Колосов, Кузма Николајевич 202, 208
Колта, Тибор 282
Конакчијев, Љубомир (Любомир Конакчиев) 350
Kontler, Laszlo (1959) 76
Корњејев, Николај (Николай Васильевич Корнеев, 1900–1976) 112, 203
Косановић, Сава (1894–1956) 152
Косте, Ханс 434
Костов, Трајчо (Трайчо Костов, 1897–1949) 85
Котхе, Ерих (Erich Kothe) 249
Кох, Карл (Karl Koch) 484–485
Кох, Паул, види: Кох, Карл
Kohut, Zenon E. (1944) 66, 68, 316
Коцина Б. (B. Kozina) 286
Kochanowski, Jerzy (1960) 490, 494
Кочовић, Богољуб (1920–2013) 22, 123

Кребс, др В. Е. (W. E. Krebs) 286, 418
Крек, Миха (1897–1969) 337
Кригер, Ханс (Hans Krüger) 510
Krizman, Bogdan (1913–1994) 279
Крлежа, Мирослав (1893–1981) 14
Крндија, Драго 93
Кронемајер, *ослобођеник* 514
Крстинић, Мирјана (1925) 370
Круш, Карл (Carl Krusch) 516
Кудике, Ернест (Ernest Kudicke) 470
Кузмановић, Аца 471
Кукај, Гинтер (Günter Kuckay) 509
Куколеча, Стеван (1913–1994) 30, 39
Кула, Рина (Rinna Kullaa) 15, 21, 204–206
Kuljić, Todor (1949) 159
Куниберт, Бартоломео (Bartolomeo Silvestro Cuniberti, 1800–1851) 32
Кухлер, Ингрид (Ingrid Kuchler) 483–484
Кухлер, Паул (Paul Kuchler) 483–484
Кушнир, Петар Никифоров 208
Kühnrich, Heinz (1935–2002) 37

Л

Лаврентијев, Анатолиј (Анатолий Иосифович Лаврентьев, 1904–1984) 112, 114, 205, 210, 214–216
Lagendijk, Vincent (1980) 147
Лазар, Иштван (István Lázár, 1933) 21, 76
Lazarev, V. V. 113–114
Лазић, Владислав 341
Лакер, Волтер (Walter Laqueur, 1921–2018) 21, 44–48, 51–52, 59, 61–62, 78, 279
Лакић, Зоран 95
Лакић, Сава 376
Lamb, Richard (1911–2000) 77–78
Лампе, Џон (Lampe, John R., 1935) 21, 38, 81–85, 117, 134–135
Лархер, Рудолф (Rudolf Larcher) 483
Латеман, *ослобођеник* 514
Латр, Жан де (Jean de Lattre de Tassigny, 1889–1952) 53
Лаубе, Хелмут 454
Левенштајн, Хими (Hymie Löwenstein) 367
Левин, Леон 362–363
Лебедев, Иван (Иван Михайлович Лебедев) 214
Лекић, Богдан 17, 22
Леман, Албрехт (Albrecht Lehmann) 20
Ленхарт, Валтер (Walter Lönhardt) 470
Лењин, види: Илич Лењин, Владимир
Леонард, Волфганг/Владимир (Wolfgang/Wladimir Leonhard, 1921–2014) 498
Леонарт, Валтер (Walter Leonhardt) 433, 472, 513–514
Леонарт, Леонора (Leonora Leonhardt) 433
Либкнехт, Карл (Karl Liebknecht, 1871–1919) 495
Линдер, Степан 333
Линч, Џејмс (James P. Linch) 22, 278, 362
Лисинац, трговац 308
Лич, Алберт (Albert Lietsch) 531
Lovrenović, Stjepan (1908–1988) 101
Löser, Else 512
Лозовски, Соломон (Соломон Абрамович Лозовский, 1878–1952) 199
Локовшек, Иван Јан (1913–1993) 286
Лонго, Луиђи Гало (Luigi Longo Gallo, 1900–1980) 251
Лубарда, Петар (1907–1974) 14
Лудин Леле, Софија (Sofia Ludin Loehle, 1850–1943) 527
Лудин, Адолф, старији (1842–1900) 527
Лудин, проф. др Адолф (1879–1968) 282, 301, 393, 526–532
Лудин, Анамарија Ана (Anna Maria Ludin, 1893–1985) 531–532
Лудин, Анемари (Annemarie Ludin, 1926) 531
Лудин, Ерла 531
Лудин, Урсула (1927) 531–532
Луксембург, Роза (Rosa Luxemburg, 1871–1919) 495
Lüdtke, Alf (1943–2019) 25

M

Macartney, Carlile Aylmer (1895–1978) 76
Мацини, Пјерлеони (Pierleoni Mazzini) 337
Мацник, Ерих (Erich Matznik) 428–430
Мацура, Милош (1916–2005) 121, 123–124, 135
Мачек, Иван (1908–1993) 161
Мађар, Габор 332

Мајданац, Боро 19, 92–93, 122, 127, 132–133, 136
Мајер, Жан (Jean Maier) 364
Мајсер, проф. др Ото (Otto Meißer) 524
Макарије, игуман Раванице 308
Макнил, Хектор (Hector McNeil, 1907–1955) 117
Малком, Цинивер (1918–?) 367
Mandić, Petar 38
Manojlović Pintar, Olga (1966) 109
Маринко, Миха (1900–1983) 42
Марјановић, Јован (1922–1981) 22, 38, 95–96, 135, 156
Маркау, др Алфред 178
Маркова, А. Н. 218
Марковић, Љиљана 88
Маркс, Карл 106, 159
Маршал, види: Броз, Јосип Тито
Маршал, Џорџ (George Catlett Marshall Jr. 1880–1959) 47, 60–61, 65–66, 71, 79, 82, 114, 120, 134–135, 542, 552
Мартеланц, Антон 452
Мартино, Енрико (Enrico Martino, 1907–1981) 338
Мартиновић, Олга 428
Мас, Виљем (Willem Maas) 21, 52, 278, 335
Машке, Ерих (Erich Maschke, 1900–1982) 20, 218
Маурер, др 291
Mayer, Martin 121
Мелер, Валтер (Walter Möller) 486
Мемић, Недад 519
Менчиков, Олег (Олег Евгеньевич Меньшиков, 1960) 217
Ментон, Жоже 152, 474
Мешковић, Енвер
Мете, Херберт (Herbert Mätte) 193
Микојан, Атанас (Анастáс Ивáнович Микоя́н, 1895–1978) 201–202
Миленковић, Тома (1935–2018) 196
Милер, Хајнрих (Heinrich Müller) 274
Miletić, Antun 36
Милићевић, Наташа (1971) 19, 141
Милкић, Миљан 338, 345
Милорадовић, Горан (1965) 109, 112, 162, 204
Милошевић, Aleksandar 33
Милошевић, Сима 119
Милутиновић, Иван (1901–1944) 88
Мирковић, Мијо (1898–1963) 22, 30–31, 38–39, 135, 148–149
Мишкал, Станислав 40
Митровић, Андреј (1937–2013) 196, 198
Митровић, Момчило 90
Младенов, Величко Маринов 352
Молотов, Вјачеслав (Вячеслáв Михáйлович Мóлотов, 1890–1986) 62, 109, 199, 201, 214, 216, 248
Mommen, André (1945–2017) 21, 45
Монтгомери, Бернард (Bernard Law Montgomery,1887–1976) 53
Moreuil, François (1934–2017) 115
Моргентау, Хенри (Henry Morgenthau Jr, 1891–1967) 54
Мостовој, др К. 318
Мразовић, Карло (1902–1987) 330
Müller, Jan–Werner 512
Multari, Massimo 78
Мур, Боб (Robert Ian *Bob* Moore, 1941) 21
Мусар, Жан (Jean Mussard) 359
Мусолини, Бенито (Benito Mussolini, 1883–1945) 76–77
McClave, David E. 63

Н

Навратил, Хајнц (Heinz Nawratil, 1937–2015) 20
Нађ, Ференц (Ferenc Nagy, 1903–1979) 75
Наземан, Курт (Kurt Nasemann) 484
Naimark, Norman M. (1944) 51–52, 70
Напрстек, др Јиржи 318
Newton, Jennifer 494
Недев, Нељо (Недю Недев) 21, 81
Немењи, Пол/Пал (Paul Felix Nemenyi, мађ. Neményi Pál, 1895–1952) 530
Nenadović, Aleksandar (1927–2006) 16, 108, 112, 118, 211
Ненадовић, Радоња 253, 324
Нени, Пјетро (Pietro Sandro Nenni, 1891–1980) 77
Нере 523
Нећак, Душан (Dušan Nećak) 245, 252–253, 306–307

Нехлеба, др Мирослав (Miroslav Nechleba)322
Нешић, Милорад 308
Нешковић, Благоје (1907–1984) 104
Николајевић, Борко Д. 166, 182
Николић, потпуковник 359
Нилс, Амицбол (Ammitzboll Niels) 365
Ninković, Momir 111
Нојбахер, Херман (Hermann Neubacher, 1893–1960) 36, 283, 349
Нојхаузен, Франц (Franz Neuhausen, 1887–1966) 36, 232, 282
Норден, Карл (Carl Norden) 88

О

Обердорфер, др Гинтер 438
Обреновић, Милош, кнез (1783–1860) 32
Овен–Смит, Ерик (Eric Owen–Smith) 21, 57, 59–61, 114, 274
Огњанов, Љубомир (Любомир Огнянов, 1941) 21, 85
Огулинец, Јосип 448
Ожболт, Фрањо 296
Олсон, Кулберт (Culbert Olson, 1876–1962) 135
Орлов, инжењер 208
Отмарич, Алдо 523

П

Павлич, Стане (1914–1996) 255
Павлов, Алексеј Васиљевич 208
Павловић, Лука 140
Палавестра, Предраг 159
Палке, Ернест (Ernest Pahlke) 429
Пап, Тибор (Tibor Papp) 21
Парбони, Ерколе (Ercole Parboni, 1880–?) 341
Пари, Феруђо (Ferruccio Parri, 1890–1981) 77
Пејхал, Франц (Franz Pejchal) 500–501
Пекић, Бојо 370
Пенезић Крцун, Слободан (1918–1964) 354
Перишић, др Звонко 313
Перишић, Мирослав (1959) 14, 144–145, 165, 206
Петар II Карађорђевић (1923–1970) 87
Петер, др Карл 449
Петков, Никола (1893–1947) 82
Петрановић, Бранко (1927–1994) 6–7, 14, 19, 22, 37–38, 41, 88, 91–92, 95–98, 101, 103–104, 108–112, 116–117, 119, 122, 133–138, 149, 154, 160, 213–214, 234, 256, 368, 490–491
Петровић, Војислав
Петровић, Драган 39, 99
Петровић, Јован 317–318
Петровић, Милић Ф. 144
Петровић, Никола (1910–1997) 115, 363
Петронијевић, Аврам (1791–1852) 32
Pettigrew, Thomas F. 512
Пехачек, Радо (1913–1983) 284
Печујлић, Мирослав (1929–2006) 97, 101, 130–131, 163
Пик, Вилхелм (Friedrich Wilhelm Pieck, 1876–1960) 55
Pisarek, Walery 512
Плас, Карл 480
Pogany, Istvan (1952) 67, 72
Полдерман, Јан 366
Полијан, Павел (Pavel M. Polian) 21
Полих, конструктор 99
Поляк, Г. Б. 218
Пољаков, Ада 402
Попеску, инжењер 357
Поповић, Александар (1929–1996) 225
Поповић, Владимир Шпанац (1914–1972) 16, 112, 125, 134, 199, 211
Поповић, Константин Коча (1908–1992) 15, 22, 108, 118, 201, 205, 210–211
Поповић, М. Ј. 366
Поповић, Милентије (1913–1971) 132, 202
Поповић, Рајко 322
Поповић, Тадија 356
Port, Andrew I. (1967) 25
Порше, Фердинанд (Ferdinand Porsche, 1875–1951) 282
Постан, Мајкл М. (Michael Moissey Postan, 1899–1981) 16, 21, 47, 56, 80, 278
Пот, Пол (1925–1998) 370
Pohl, Norman 526
Prauser, Steffen 51
Прашанг, Едвард (Eduard Praschang) 311

Преображенски, Јевгеније (Евге́ний Алексе́евич Преображе́нский, 1886–1937) 147
Прике, Расел (Russell O. Prickett) 117, 134
Примас, Јакоб 245
Примас, Стефанија 245
Primorac, Milena 6
Принц, Герхард (Gerhard Prinz) 280
Прица, Владимир 502
Прогел, Јосип 333
Прунк, Јанко (1942) 24
Пухар, Мирко 403–404, 446, 462, 468, 475, 479
Puška, Aslan 149
Пянкевич, Владимир Леонидович (1956) 220

Р

Раб, Јулијус (Julius Raab, 1891–1964) 63
Работина, Ирина 196
Радић, Радмила (1958) 12, 19, 42, 91, 98, 101–102, 104, 122, 128, 147, 149, 164, 254, 445, 475
Radice, Edward A. (1907–?) 93
Радосављевић, Добривоје 184
Рајк, Имре 332
Рајк, Ласло (László Rajk, 1909–1949) 75
Рајковић, Миодраг В. 318
Рајнхарт, Макс (Max Reinhardt) 450
Рајфер, др И. 367
Рајхел, Гинтер (Günter Reichel) 521
Рајчев, Киро 355–356
Ракоши, Мађаш (Mátyás Rákosi, 1892–1971) 75
Рамелмајер, Матијас (Matthias Rammelmeyer, 1946) 519
Ramet, Sabrina P. (1949) 117
Рангелова, Росица 83–85
Ранки, Ђерђ (György Ránki, 1930–1988) 21, 69–72, 74
Ранковић, Александар (1909–1983) 104, 162, 251, 255, 522–523
Ратке, Ханс (Hans Radtke) 484
Rees, Arfon 51
Reich, Simon 282
Религ, Ото (Otto Röhlig) 428–430
Ренер, Карл (Karl Renner, 1870–1950) 62–63
Реслајн, Д. (D. Rösslein) 526
Рејниалд, Френк (1917–?) 367
Redžić, Nail 37
Рибникар, Владислав (1900–1955) 93
Ридерер, Јозеф (Josef Riederer) 453
Rieber, Alfred J. (1931) 70
Ризенбергер, Дитер (Dieter Riesenberger, 1938) 20
Рил, Фридрих (Friedrich Rühl) 282, 436
Римс, Роберт (Robert Reams, 1904–1994) 215
Ристић, Андрија М. 166
Ристовић, Милан Д. (1953) 10–11, 22, 36, 358
Рихард, Михаел (Mihael Richard) 482
Рихтер, Ерих 475
Родинис, Андреј 19, 219
Роза, Ференц 492
Ројник, Иван 309, 311
Рojc, Ернст (Ernst Reuß) 20
Росе, Роберт Х. 366
Рош, породица 33
Рош, др М. (Rosch) 165
Рудакова, Е. В. 82
Рутковски, Ернест (Ernest Ruttkowski) 262
Rhode, Gotthold (1916–1990) 52
Ryle, Gerard (1965) 283

С

Сабљић, Ивка 484
Сабо, Ласло 510
Сави, Џ. П. (J. P. Saville) 364
Сакашич, Арпад (Árpád Szakasits, 1888–1965) 75
Салај, Ђуро (1889–1958) 137, 317
Саливен, Метју Б. (Matthew Barry Sullivan, 1915–1997) 20
Сандхоф, Гинтер 479
Санто, Золтан (Zoltán Szántó, 1893–1977) 329
Сасен, Саскја (Saskia Sassen, 1947) 22, 35
Секи, Ладислав 438
Селецки, Ференц 412
Селинић, Слободан (1975) 19, 94, 315, 321
Сентматрош, Аладар (Алада́р Сзентма́ртону, 1899–1958) 333

Сергејчик (Сергејчук), Михаил А. (Михаил Алексеевич Сергейчик, 1909–1993) 133
Серниц (Sernitz), конструктор 404
Сибиновић Сибин, Момчило (1919–1996) 284, 300
Силецки, др Дезидеријус (Dezyderiusz Sielecki) 356
Siljak, Ana (1969) 48
Симеон II, краљ (Симеон Борисов Сакскобургготски, 1937) 82
Симић, Станоје (1893–1970) 109, 134
Симон, Рита (Rita J. Simon) 22, 278, 352
Синадиновић, делегат 318
Скоко, Смаил 469
Смиљанић, др Михаило М. 119
Смит, Артур Л. (Arthur L. Smith Jr., 1927) 20, 53, 218
Смит, Волтер (Walter Bedell Smith, 1895–1961) 206
Смодлака, Јосип (1869–1956) 337
Смодлака, Словен (1907–1977) 337
Sokolov, Andrei 113
Соколовски, Василиј (Васи́лий Дани́лович Соколо́вский, 1897–1968) 286
Солдатић, Далибор 152
Solsten, Eric (1943) 51, 63
Spehnjak, Katarina (1954) 106, 133
Spree, Reinhard 274
Срзентић, Војислав Војо (1906—1995) 214
Стакић, Красоје 424
Стаљин (Stalin, Staline), види: Џугашвили Стаљин, Јосиф Висарионович
Стаматовић, инжењер 226
Станић, Андрија 276, 295
Станић, Никола 94
Станковић, Милутин 245
Старк, Тамаш (Tamás Stark, 1959) 21, 70
Стателова, Елена 81
Steinbruckner, Bruno F. 51
Стекић, Живојин 99
Stettinius, Edward R. Jr. (1900–1949) 54
Стилиновић, Маријан (1904–1959) 206
Stickel, Gerhard 512
Стојадиновић, Милан (1888–1961) 31
Стојановић, Дубравка (1963) 33, 43, 49, 94, 159
Стојановић, Жељко 90
Стратимировић, Милош 219
Sudetic, Charles (1953) 75
Сужњевић, Душан 420
Sundhaussen, Holm, види: *Зундхаусен, Холм*
Сурлан, трговачки изасланик 404
Schleiminger, Günther (1921–2008) 16
Schubert, Gabriella (1943) 33
Schulte, Jan Erik (1966) 526

T

Танер, Хенри (Henry Tanner, 1918–1998) 125
Таркзај, Бела (Bela Tarczai, 1922–2013) 21
Телеки, Пал (Pál Teleki, 1879–1941) 69
Тенер, Паул (Paul Tehner) 515–516
Тенер, Урсула (Ursula Tehner) 515
Тер, Филип (Philipp Ther, 1967) 22, 48
Терек, Јанош (János Török) 334
Терзић, Велимир (1908–1983) 41, 110
Terzić, Milan (1960) 41
Тетмајер, Вернер 401
Тилди, Золтан (Zoltán Tildy, 1889–1961) 75
Тимофејев, саветник 208
Тирнок, Дејвид (David Turnock, 1938–2011) 21, 107
Тито, види: Броз Тито, Јосип
Тиц, Антон (Anton Titz) 431
Тоболкина, др Надзија (Nadzie Tobolkina) 356
Тодоров, Петар (Петър Тодоров Цачев, 1881–1955) 346
Тодоровић, Мијалко (1913–1999) 205
Тодт, Арпад 332
Толбухин, Фјодор И. (Фёдор Ива́нович Толбу́хин, 1894–1949) 62
Тољати, Палмиро (Palmiro Togliatti, 1893–1964) 77, 126, 251
Томас, А. В. (A. W. Thomas) 365
Tomas, Hju (Hugh Swynnerton Thomas, 1931–2017) 24
Tomasevich, Jozo (1908–1994) 233
Топерцер, Дезидер (Dezider Toperczer) 317
Тохтерман (Tochtermann) 515
Trakalo, Pablo Thomasset 529
Trgovčević, Ljubinka (1948) 34
Тренхарт, Дитрих (Dietrich Thränhardt) 21, 274
Tripković, Đoko (1950) 47

Тромбета, Силвестро (Silvestro Trombetta) 341
Трудо, Жастин (Justin Trudeau, 1971) 370
Трудо, Пјер (Pierre Elliott Trudeau, 1919–2000) 370
Труман, Хари (Harry S. Truman, 1884–1972) 15, 62, 65, 135, 282
Тунгош, Јанош 483
Thomson, D. 43

Ћ

Ћербачић, Лучано 523

У

Ulam, Adam (1922–2000) 160
Улбрихт, Валтер (Walter Ulbricht, 1893–1973) 248
Улиц, J. (J. Ullidtz), инжењер 365
Улрих, *ослобођеник* 514
Умберто II, краљ (Umberto II di Savoia, 1904–1983) 78

Ф

Фалкенштајн, Трицшлер фон (Heinz Trützschler von Falkenstein, 1902–1971) 255
Федоровић, Кент (Kent Fedorowich, 1959) 21
Феј, Илонка (Ilonka Fey) 482
Ферман, Алфред 434
Ферстер, Ханс Кристијан (Hans Christian Förster) 530
Феце, Данијел (Daniel Feöcze) 526
Фигл, Леополд (1902–1965) 63
Filipović, Milenko 39, 92, 102, 139
Филов, Богдан (Богдан Димитров Филов, 1883–1945) 81
Финц, Ото 343
Фирнберг, Фридл (Friedl Fürnberg, 1902–1978) 252
Фишер, Ален (Allan George Barnard Fisher, 1895–1976) 12
Фишер, Еуген 233
Флекер, Ерих 434–435
Флеминг, Хајнц (Heinz Fleming) 483–484
Фолк, Хенри (Henry Faulk) 20
Фолкер, др Фрич (Fritsch Volker) 310
Фонтен, Жан (Jean Fontayne) 364
Форст, Рихард (Richard Forst) 448
Форстер, стручњак 470
Фотић, Константин (1891–1959) 88
Фрајберг, Ернст (Ernst Freiberg) 430
Франгеш, Иван (1899–1972) 88
Franke, Peter Robert (1926–2018) 528–530
Freedman, Robert Owen (1941) 114, 148
Фриче, Адолф (Adolf Fritsche) 469
Фројнд, Александер (Alexander Freund) 22, 280, 283
Fukujama, Frensis (Francis Fukuyama, 1952) 25
Фурастије, Жан (Jean Fourastié, 1907–1990) 12

Х

Haar, Ingo (1965) 52
Хаерел, Едуард (1884–?) 402
Хајек, браћа 311
Хајнрих, Ханс (Hans Heinrich) 458
Хајнц, Фридрих (Friedrich Heinz) 486
Хајс, др Рихард (Richard Heiss) 526
Хал, Кордел (Cordell Hull, 1871–1955) 62
Халоупка, потпуковник 320
Хамприс, Харолд Ернест 367
Хан, Стјепан (1907–1995) 320
Харис, Артур (Sir Arthur Harris, 1892–1984) 50
Hahn, Eva (1946) 52
Hahn, Hans Henning (1947) 52
Хацар, професор 165
Хаџи–Пешић, Јован 90
Хебл, Јожеф 329, 331, 486, 492, 504–505, 514
Хебранг, Андрија (1899–1949) 104, 110, 164
Хел, Анри 363
Хелмер, Оскар (Oskar Helmer, 1887–1963) 252
Хелтен, Емил и Петар (Emil, Peter Helten) 516–517
Хелтен, рођ Вепнер, Јохана (Johanna Helten, Weppner) 516
Хенебергер, Мартин (Martin Henneberger) 20

Хенер, Хајнц (Heinz Höhner) 20
Хенсик, Ханс–Јоахим (Hans–Joachim Hensiek) 491
Хертвек, Јакоб 473
Heydemann, Günther 526
Хибнер, Хелмут (Helmuth Hübner) 485
Хилгер, Андреас (Andreas Hilger) 20
Хилдебранд, Августа (Augusta Hildebrand) 485
Хилдебранд, др Јоахим (Joachim Hildebrand) 485
Хиљак, Александар 241
Хинебек, Ролф (Rolf Hünebeck) 517
Hitze, Franz–Karl 37
Хитлер, Адолф (1889–1945) 54, 69, 248
Hitchcock, William I. (1965) 79
Хобер, Карл 423
Хоблер, Драго, види: Хоблер, Карл
Хобсбаум, Ерик (Eric John Ernest Hobsbawm, 1917–2012) 13, 21, 44–45, 48, 54
Хојле, Питер (Peter Hoyle) 365
Хојс, Теодор (Theodor Heuss, 1884–1963) 56
Хол, Ален (Alan Hall) 133
Хољевац, Вељеслав (1917–1970) 122, 284
Хонер, Франц (Franz Honner, 1893–1964) 252
Horvat, Branko (1928–2003) 22, 39, 92–93
Хорнунг, Ела (Ela Hornung) 21
Hornyák, Árpád 325
Хорти, Миклош (Miklós Horthy, 1868–1957)324
Хотић, Месуд (1913–?) 284, 300
Хофман, Валтер 236
Хофман, Иван (1969) 144
Хофман, др Тоша 326
Хочевар, Франце (1913–1992)252, 512
Хубер (W. E. Huber), инжењер 286
Hughes, Gary 283
Хујс, Јозеф (Josef Huys) 99

Ц

Caesar, A. A. L. 101, 147
Cajani, Luigi 52
Царников, Паул (Paul Zarnikow) 448
Carreras, Albert (1955) 44, 46
Царске, Герд (Gerd Zarske) 413
Cassis, Youssef (1952) 44
Цахман, Вернер (Werner Zachmann) 414
Цветковић, Срђан (1972) 355
Cipolla, Carlo M. (1922–2000) 48
Цицмил, Обрад М. 326
Clodfelter, Micheal (1946) 81
Conte, Arthur (1920–2013) 51, 281
Cottrell, Philip L. (1944–2013) 44
Crouzet, François (1922–2010) 21, 44, 47, 113
Cumings, Bruce (1943) 218
Curtis, Glenn E. (1946) 81

Ч

Чалић, Душан (1918–1993) 22, 100, 135
Чанак, Александар 469
Чанева, Диликстија (1928) 427
Часи, Антал 332
Čerič, Zdenko (1952) 149
Чепреганов, Тодор (1955) 377
Червенков, Вулко (Вълко Велев Червенков, 1900–1980) 85
Чернеј, Дарко (1906–1990) 513
Черчил, Винстон (Winston Churchill, 1874–1965) 51
Čobeljić, Nikola (1912–2002) 30, 100,121, 125
Чубриловић, Васа (1897–1990) 41, 224, 318, 327
Чујков, Василиј И. (Василий Иванович Чуйков, 1900–1982) 300

Џ

Џејкобсен, Ени (Annie Jacobsen) 282
Џугашвили Стаљин, Јосиф Висарионович (Иосиф Виссарионович Джугашви́ли Сталин, 1878–1953) 55, 62, 66, 75, 85, 97, 105, 107, 109, 112, 114–115, 201, 203–205, 214, 439

Ш

Шаломон, Ервин 224
Шандлер, Вилијем (William Robert Chandler) 365
Шварц, др Херберт 403–404)

Швејкар, Јан (1887–?) 317
Швир, Вилхелм (Wilhelm Schwier) 274
Шерер, Георги Николајевич 208
Шерф, Адолф (Adolf Schärf, 1890–1965) 64
Шеху, Гани 357
Шиде, др Карел (Karel Schide) 321
Шинка, Стеван 311–312, 330
Шиха, др Франц 454
Шихте, Штефан (Stefan Schichte) 486
Шмидинг, Хајнрих (Heinrich Schmieding) 367
Шмит, Алфред (Alfred Schmitt) 484
Шмит, Валтер 232
Шмит, др Освалд (Oswald Schmidt) 502–503
Шнајдер, Карл 523
Шнајдер, Фридрих 503
Шневајс, Едмунд (Edmund Schneeweis, 1886–1964) 519
Шол, Вилхелм 259, 291, 295, 446, 450, 454, 526
Шолц, Вернер (Werner Scholz) 262
Шофт, Ернст Ј. 439
Špero, Vasilije 30
Шпитман, Илзе (Ilse Spittmann) 498
Шрајбер (Schreiber), пројектант 286
Штајнбек, Ерно (Erno Steinbeck) 516
Штајнерт, Вили 489
Шталман, Ото (Otto Stalmann, 1905–?) 255
Штариц, Дитрих (Dietrich Staritz) 21, 274
Штелцл, Барбара (Barbara Stelzl) 21
Штенцел, Вилхелм (Wilhelm Stenzel) 282
Штербик, Јован 330
Штирли, Валтер (Walter Stierli, 1918–?) 360
Штолба, Шандор 412
Штрајт, А. Д. (A. D. Streit) 526
Штраус, Ервин 489
Штрбац, Чедомир (1940) 22, 41, 101, 134, 136, 138213, 256, 368
Штридер–Темпс, Хилдегард (Hildegard Striedter–Temps, 1931–1972) 519
Шубашић, Иван (1892–1955) 87
Шулц, Ханс (Hans Schulz) 295
Шулце, Алфред 465
Шулце, Рудолф (Rudolf Schulze) 526
Шумахер, Курт (Kurt Schumacher, 1895–1952) 55
Шумахер, проф. др Фридрих (Friedrich Schumacher, 1884–1975) 432, 526

W

Wagner, Ulrich 512
Weber, Hermann (1928–2014) 498
Weil, Francesca 526
Wettig, Gerhard (1934) 55, 98
Williot, Jean–Pierre 56–57
Wright, James D. (1947–2019) 25
Wyplosz, Charles (1947) 16

X (икс)

„X”, види: Кенан, Џорџ

Географски регистар*

А

Абисинија 314
Авала 363
Азербејџан 529
Албанија 10, 110, 112, 114, 155, 204–206, 341, 355, 357–358, 369, 372, 398
Алијакмон, река (Aliakmon, грч. Αλιάκμονας) 529
Америка, види: Северна Америка
Анкона 251
Аракс (Araxes), река 529
Аранђеловац 254, 363, 387, 426
Ардени 51
Атлантик 335
Аустралија 282–283, 367, 391
Аустрија (Austria) 8–9, 15–16, 21, 34, 37, 43, 46, 48–50, 52, 62–65, 71, 80–81, 118–119, 207, 213, 245–246, 248, 252–253, 270–271, 282, 289, 304–312, 314–315, 321, 327, 339–341, 343, 355, 360, 372–373, 393, 397–399, 401–401, 405, 416–417, 420–421, 439, 449, 452–453, 465, 480, 497, 520, 528–529, 531, 542, 544, 546–547, 552, 554, 556–557
Аустроугарска 33, 463
Африка 5, 76, 367

Б

Баварска 32, 64, 279
Бад Залцуфлен (Bad Salzuflen) 287, 418
Бад Оајнхаузен (Bad Oeynhausen) 274, 287
Баден (Немачка), област 528
Баден (Швајцарска), 360, 528
Баден-Баден 282, 285, 287, 528
Балкан 35, 38, 51, 76, 80, 114, 232
Балтик (Baltic) 48, 51, 542, 552
Балтичко море 49
Банат 33, 345, 356
Бановићи 267, 368–370
Банска Бистрица (Словачка) 324
Бањалука 41, 102
Бар 41
Барања 324
Батајница 514
Бачка 69, 324
Башка 323
Бежанијска коса 99
Бела Црква (Банат) 485
Белгија 20, 33, 43–45, 52, 110, 119, 152, 253, 278, 335, 359, 364, 386, 398, 420
Belgrade, види: Београд
Бељак, види: Филах
Беље 224
Бенелукс 16
Београд 40–42, 84, 87, 93–94, 99, 101–102, 105, 107, 109, 111, 113–114, 116, 119, 123, 125–126, 133, 139–140, 142–144, 151, 153–155, 162, 199–201, 203–205, 207, 209, 211–212, 214–216, 218–219, 221, 225–226, 228, 232–233, 236, 242–244, 246, 249–252, 282, 286, 290, 293, 295, 297–298, 303–306, 308, 310–311, 317, 320, 323, 325, 329, 332, 334, 338, 340–341, 344–345, 354–355, 357, 360–361, 364–366, 369, 372, 379, 387, 392,

* Термин Југославија и његови супститути (пуни званични називи из међуратног периода и периода након Другог светског рата), акроними (КСХС, КЈ, ДФЈ, ФНРЈ и СФРЈ) и називи на страним језицима (Yugoslavia, Jugoslawien итд.) због учесталог коришћења нису наведени у регистру.

394, 401–402, 407, 412–414, 424, 428, 430–432, 436–437, 439, 448, 453, 458–460, 463–464, 468–471, 473, 476, 479, 485, 489, 491, 494, 496, 498–499, 504, 510, 514, 517, 520, 522–523, 525, 531–532
Беочин 387
Берлин 46, 50–52, 57, 59–60, 119–120, 130, 179, 183, 207, 253, 262, 273–278, 280–301, 317, 380, 385, 393, 402–404, 419, 423–424, 428–429, 439, 441, 446, 451, 459–463, 465, 479, 484–485, 498, 500, 502, 512–513, 515–517, 525, 527–531, 543, 546, 556
Беч (Vienna) 35, 46, 62, 64–65, 130, 213, 252–253, 304–314, 330, 401, 438, 441, 449, 512, 546, 556
Бечмен 354
Бистрица, види: Алијакмон
БиХ 19, 33, 37, 39, 42, 102, 140, 143–144, 146, 154, 158, 165, 222, 224–225, 227, 229, 231, 250, 263, 265–266, 294, 301, 329, 334, 341, 347–349, 361–361, 374–376, 382–384, 412–413, 425, 447, 450, 486, 517, 521
Бихаћ 88, 102, 107, 515
Бјеловар 236
Бланско (ЧСР) 322
Блед 349, 352, 464, 514
Блиски исток 5,370
Боговина 267
Бока 102
Бољевац 267
Бон (Bonn) 120, 255
Бор, место и рудник 41, 102, 122, 230, 232, 267, 367, 505, 524
Борово 140, 352, 484, 521
Босанска Крупа 361
Босански Петровац 38, 199
Босилеград (Босиљград) 353
Босна и Херцеговина (Босна), види: БиХ
Бохум 50
Бразил 88, 118, 253, 524
Братислава 66, 317
Брауншвајг (Braunschweig) 286, 295, 529
Брашов 221
Брегалница 230, 532
Бреза 267, 482–483, 486
Бриндизи 76
Брисел 52, 273, 286, 364
Британија, види: Велика Британија
Брно 320, 398, 527–528
Брчко 193, 368–370
Бугарска (България, Bulgaria) 8–9, 21, 49–50, 71, 75, 80–85, 96, 110, 112, 117, 124–125, 204, 206–207, 327, 345–355, 372–373, 383, 386, 391, 393, 397–398, 402, 416–417, 420–421, 439, 455, 529, 543–544, 546–547, 553–554, 556–557
Будимпешта (Budapest) 34, 46, 68–69, 71, 81, 113, 119, 130, 325–326, 329–330, 332–334, 546, 556
Буљкес, види: Маглић

В

Вајмарска република, види: Немачка
Валона 156
Вараждин 514
Вардарска Македонија 80–81
Вареш 102, 387
Варна 347
Варшава 46, 52, 105, 356
Ватикан 78
Вахреган, река 529
Вац (Мађарска) 492
Вашингтон 15–16, 21, 115–117, 152, 366
Велика Британија 15, 20, 33, 46, 51, 58, 62, 87–88, 106–107, 117–119, 134, 253, 278, 281–282, 306, 320, 338, 359, 370, 417, 464, 494, 496, 517, 521, 523
Venezia Giulia, види: Јулијска Крајина
Венето 80
Вервје (Verviers, Белгија) 364
Винковци 242
Винодол 469, 532
Вировитица 236
Вирцбург 50
Високо 483
Владичин Хан 455
Власина 213, 532
Војводина 103, 124, 128, 146, 207, 222–223, 229, 254, 324–325, 331, 335, 372, 375–376, 379, 384, 497, 547, 547, 557
Волга (Vol ga) 48, 542, 552
Врачар 470
Врдник 233
Врхника 42

Вршац 39, 228, 233
Вршка чука 267
Вуковар 482

Г

Germany, види: Немачка
Гетинген (Göttingen) 484, 524
Глава Зете 231, 245, 532
Гојло 191. 267
Горња Аустрија 62
Горња Радгона 482
Горња Шлезија 486
Госпић 102
Градишће (Burgenland) 62
Грац 20, 310, 313, 348, 438, 527
Гренобл 362–363
Грузија 529
Грчка 10, 15, 43–46, 51, 76, 78, 109, 115, 118, 179, 204, 346, 347, 358, 369, 372, 379, 391, 427, 458, 523
Гуштањ 140

Д

Далеки исток 370
Далмација 33, 52, 92, 133, 337, 526
Данска 46, 253, 262, 278, 359, 365, 391
Дебрецин 71, 74, 326
Дедиње 232
Делнице 102
Детроит 474
Deutschland, види: Немачка
Дивача 192
Димитровград 353
Диселдорф 45, 50, 274, 282, 302–303, 314, 546, 556
Доблар 352
Добој 102, 208, 524
Доња Аустрија 46, 62
Доња Лендава 267
Доња Саксонија 286
Доњи Вакуф 361
Дортмунд 50, 303
ДР Немачка, види: Немачка
Дравовград 482
Дрвар 361
Дрезден 50
Дрина 126, 362, 532
Дубровник 133, 250, 464
Дуизбург 302
Дунав 66, 69, 106, 496, 515
Dusseldorf, види: Диселдорф

Ђ

Ђаковица 505

Е

East-Central Europe, види: Југоисточна Европа
Eastern Europe, види: Источна Европа
Европа (Europe) 5–6, 8, 11, 21–22, 26, 29–31, 36, 38, 42–47, 49–52, 61, 69, 72, 76, 99, 105, 115, 118, 147, 150, 195, 238, 273, 278, 280, 304, 316, 324, 335, 347, 349, 355, 364, 370, 372, 406, 449, 493, 512, 524, 530, 541–543, 545, 551–552, 555
Егејска (грчка) Македонија 80, 169, 358, 391, 523, 529
Егеј 48
Егејско море (Aegean Sea) 49, 542, 552
Египат 118, 364
Елбасан 156
Емилија (Италија) 80
Енглеска, види: Велика Британија
Енс (Enns), река 529
Есен 50

Ж

Железник 225, 335, 383, 387, 390, 447, 516
Жељезница, река 225
Живинице 521
Жировница 532
Жостово (сада: Ђорче Петров) 102

З

Загреб 14, 102, 140, 142, 154, 224–225, 230, 232, 243, 321, 329, 335, 350–351, 354, 356, 363, 369–370, 383, 387, 390, 392, 430, 450, 464, 468, 471, 475, 527
Задар 41, 78, 102
Зајача 102

Закавкаска Совјетска Република 529
Западна Европа (Запад) 7, 11, 15–16, 20, 34, 43, 47, 53, 56, 79, 118, 543, 552–553
Западна Немачка, види: Немачка
Западни Берлин, види: Берлин
Звечан 102, 432
Звечка код Обреновца 212
Земун 42, 125, 262, 308, 318, 372, 390, 423, 433, 437, 472, 491, 513–514, 517
Зеница 102, 122, 157, 267, 334, 362, 366, 369, 387, 425, 433, 446, 448, 450, 464, 469–471, 504
Зиген (Siegen) 284
Злетово 267, 524

И

Ибар 226
Иванград 438
Иваново 267
Ивањица 267
Идрија 102, 267
Израел 70, 283
Илијаш 286
Илица 230, 429
Илок 140
Имара 529
Инд 530
Индија 314, 370
Индонезија 341
Ирак 314, 398
Иран 314, 529
Ирска 529
Источна Европа (Исток) 8, 10–11, 16–17, 36, 38, 48–49, 51–53, 61–62, 65, 117, 305, 317, 542–543, 545–546, 552–553, 555–556
Источна Немачка, види: Немачка
Источна Пруска 50–51
Истра 34, 52, 78, 162, 337, 417, 435, 463
Италија (Italy) 8– 9, 15–16, 21, 34, 37, 44–46, 48–50, 52, 64, 71, 76–80, 107, 109, 118–119, 126, 154, 183, 185, 204, 207, 250–253, 278, 306, 335–344, 355, 360, 372–373, 381–382, 386, 388, 393, 397, 401–402, 416–417, 420–421, 427, 450, 452, 500, 528, 542–544, 547, 552–554, 556–557
Италијанска социјална република, види: Република Сало́

J

Јабланица 162, 165, 213, 230, 322, 532
Јаворник 102
Јадран/Јадранско море 77, 323, 463–464
Јаје 87–88, 107, 213
Јалта 51, 281
Јањево 524
Јапан 530
Јахорина 486
Јена 228, 524
Јерменија 391
Јесенице 102, 123, 144
Југоисток/Југоисточна Европа 23, 26, 32, 36, 48, 51–52, 107, 290, 519
Јужна Америка 30, 367
Јужна Африка (Јужноафричка унија) 367
Јужна Европа 49, 88
Јулијска Крајина 251, 337, 435
Јунионтаун, Пенсилванија (Uniontown, Pennsylvania) 366

К

Кавказ 529
Казабланка 51
Какањ 102, 213, 267
Камбера 282
Канада 152, 253, 370, 398
Капитановци (Бугарска) 117
Карловац 102, 140
Карлсруе (Karlsruhe) 282, 527–528, 530–531
Касино (Cassino)76
Каштел Суђурац 133, 361, 433
Кварнер 144
Келн (Köln) 50
Кил (Kiel) 256
Кина 218, 341
Клагенфурт, види: Целовец
Кладово 515
Клајнмахнов (Kleinmachnow) 498
Книн 140
Кобиље (Бугарска) 117
Колумбија 366
Копенхаген 365
Кореја (Кореа) 16, 218, 314, 341
Корушка (Kärnten) 64, 115, 252, 305–306, 309

Корча
Космет, види: Косово
Косово/Косово и Метохија 42, 81, 128, 149, 357, 372, 375, 541, 547, 557
Косовска Митровица 102, 226, 232, 234, 241, 466, 486
Косовско-метохијска област, види: Косово
Костолац 230, 241, 432, 515
Котор 464
Которица 329
Кошутњак 489
Крагујевац 102, 505
Краљевица 40, 323
Краљево 223, 226, 228, 235, 238–239, 241–243, 387, 390, 406, 453
Крањ 102, 289, 387, 470, 482, 525
Крека 230, 267
Крк 323, 463
Крушевац 387, 390
Кура, река 529
Кучево 241

Л

Лаба 51
Лајпциг 50, 249
Ледвице (Ladowitz, ЧСР) 527
Леобен (Аустрија) 313
Лесковац 41, 140
Летонија 48
Леце 267
Лешко (Бугарска) 117
Либек 295
Лигурско море 77
Лимбург 45
Лион 362
Литва (БиХ) 267
Литванија 48
Ljungström (Шведска) 361
Ловас 484
Ловран 464
Лозовац 387
Локварка 532
Ломбардија 80
Лондон 45, 64, 87–88, 204, 282, 296, 326, 370
Лорена 152
Луксембург 20, 253,

Љ

Љевоча (Levoča) 317
Љубија 316, 389, 481
Љубљана 42, 102, 140, 225, 229, 243, 340, 342, 387, 390, 423, 425, 432, 464

М

Маврово 323, 532
Магдебург 295
Маглић 358
Мађарска 8–9, 21, 34, 44, 46, 49–51, 69–72, 74–75, 80–81, 99, 107, 110, 117, 119, 124, 182, 207, 253, 292, 307, 316–317, 324–334, 347–348, 355, 372, 383, 386, 391, 393, 397, 402, 416–417, 420–421, 451, 465, 483, 492, 497, 543–544, 546–547, 553–554, 556–557
Мајданпек 267, 454
Македонија (Macedonia) 42, 102, 146, 222, 225, 229, 231, 265–266, 313, 341, 347, 349, 352, 354, 357–358, 367, 374–377, 383–384, 403, 412, 499, 523, 547, 557
Манхајм (Manheim) 284, 528
Марибор 41–42, 102, 153, 230, 311, 313, 324, 363, 387, 390, 413, 474
Мариборски оток 224, 324
Маркеш (Бугарска) 117
Марсељ 362
Мачкатица 267, 466
Међимурје 69
Межица 102
Меза (Meuse/Maas), река 52
Мексико 118
Месец 282
Метохија 81
Милано (Milan) 338, 341–345, 547, 556
Минхен 20, 50, 66, 271, 284, 303–304, 430, 527, 546, 556
Морава 32
Моравска Острава 527
Москва 49, 61–62, 66, 70–71, 74–75, 80, 85, 88–89, 93, 105, 107, 109–112, 114–115, 117, 125, 133–134, 155, 197, 199, 201–206, 210, 214–215, 217–218, 220, 253, 281, 294
Мославина 448
Мостар 41, 102, 267
Мург, река 528

Munich/München, види: Минхен

Н

Напуљ 76
Независна Држава Хрватска 36, 89, 360
Некар 528
Немачка 5, 8, 15–16, 21, 23, 31, 33–34, 36, 43–62, 71, 75–77, 91, 107, 112–113, 118–120, 123, 127, 171, 179, 183, 212–213, 218, 228–229, 244, 246, 248, 250, 253, 255–257, 259–260, 262, 268–271, 273–276, 278–289, 291, 293–295, 298–304, 309–311, 313, 318, 320–321, 327, 339–340, 352, 355, 360, 367, 372–373, 379–380, 386, 388, 393–394, 397, 399, 402–403, 409, 413, 417–421, 423, 426, 430, 432, 436–439, 446, 451–454, 459–460, 462–463, 465–466, 472–474, 478, 480–485, 494–499, 501–504, 506, 509, 515–517, 520–521, 524, 528–531, 542, 544, 546–547, 552, 554, 556–557
Немачка Демократска Република, види: Немачка
Немачки Рајх, види: Немачка
Неретва 532
New York, види: Њујорк
Никшић 41
Нирнберг 54
Ниса 48, 53, 60
Ниш 10, 22, 41, 102, 143, 213, 219, 221, 225, 379, 381, 392, 464, 467, 470–471, 476–478, 486, 502–503, 510, 513, 547, 557
Нови Београд 370, 434
Нови Зеланд 367
Нови Костолац, види: Костолац
Нови Пазар 102
Нови Сад 41, 142–143, 225, 243, 298, 301, 335, 353, 383, 387, 390, 424, 429, 448, 476, 491–492, 510
Ново Римско царство, види: Италија
Новоселице (ЧСР) 48
Норвешка 110, 253

Њ

Њемачка, види: Немачка
Њујорк 118
Њуфорест (New Forest) 494

О

Oberndorf 284
Oberrussel 284
Овчар Бања 213, 363
Одра 48, 53, 60
Окланд (Калифорнија) 366
Опатија 323, 463–464
Опелн (Oppeln), сада: Opole у Пољској 486
Орловача (Хрватска) 484
Осијек 142, 225, 231–232, 245, 390
Острах (Ostrach) 531
Охрид 102
Österreich, види: Аустрија

П

Пакистан 530
Пале 486
Палестина 52
Панков (Pankow) 284
Панчево 225, 243–244, 372, 383, 392
Парагвај 118
Параћин 392
Париз 46, 82, 84, 155, 251, 273, 280, 326, 337–338, 346, 361–362, 369–370
Паштровићи 140
Петровац на Млави 517
Пећ 505
Печуј (Pécs) 328
Пешавар 529
Пипери 231
Пиринска Македонија 354, 397
Плаве 532
Пљевља 431
Пном Пен 370
Подгора 102
Подгорица 41, 329, 362, 431, 435
Подлабин 413
Поднарт (Словенија) 470, 514
Подравска Слатина 37
Пожаревац 241, 518
Пољска (Poland, Polen) 10, 20, 44–45, 48, 51, 74–75, 110, 205, 253, 338, 353, 355–356, 367, 372, 379, 398, 401, 464, 486, 490, 494, 524
Потсдам 53, 62, 68, 280
Праг (Prague) 11, 34, 66, 68, 130, 144, 151,

155, 206, 274, 278, 292, 298, 309, 315–323, 369, 402–403, 420, 430, 446, 498, 513, 527, 546, 556
Прахово 515
Прекомурје 69
Прикарпатска Украјина, види: Рутенија
Прилеп 140
Принстон (Princeton) 341
Пристава (Словенија) 504
Пула 41, 102, 382

Р

Раб 323, 464
Радуша 454
Рајна 3302, 528
Рајх, види: Немачка
Раковица (део Београда) 99, 335, 344, 357, 387–388, 412, 489
Раковица (Бугарска) 117
Раша 267, 360
Рашка 223, 226–228, 232, 239, 242–243
Резија (Resia) 343
Ремшајд 50
Република Салó (República de Saló) 77
Ријека 78, 102, 230, 339, 417, 425, 435, 491, 502, 504
Рим 37, 52, 76–77, 337–339, 341–344, 546–547, 556
Ринкон де Бајгорија (Rincón de Baygorria) 529
Ринкон дел Бонете (Rincón del Bonete) 529
Рио Негро 529
Рион (Rión), река 529
Рогашка Слатина 392, 464, 504
Рогожин (Албанија) 156
Rome, види: Рим
Ртањ 267, 458
Румунија (Romania) 51, 70–71, 75, 110, 117, 206, 253, 305, 351, 356–357, 372, 378, 382, 397, 529
Рур (Рурска област) 46, 54, 57
Русија, види: СССР
Рутенија 66

С

Сава 125, 364
Сава Мосте 532
Савез Совјетских Социјалистичких Република, види: СССР
Савезна Република Немачка, види: Немачка
САД 15, 20–21, 47, 49, 51–54, 57–58, 62, 64, 71, 73, 78, 82, 87–88, 106, 113, 115–120, 134–135, 152, 206, 215, 217–218, 253, 281–282, 297, 303–304, 306, 338, 341, 378, 398, 415, 417, 421, 530, 531, 542, 552
Салерно 76–77
Салцбург (Salzburg) 313, 415
Самбра (Sambre), река 52
Санкт Пелтен (St. Pölten) 225, 314
Санџак 81
Сарајево 102, 112, 139, 142, 152, 219, 225, 229, 243, 318, 329, 332, 334, 341–342, 355, 369, 412, 433, 485, 492, 517
Сарска област 46, 53
Саудијска Арабија 464
Светозарево 477
Северна Америка 79, 280, 367
Северна Кореја 218
Северни Палмерстон (Palmerston North, Нови Зеланд) 367
Селце (Хрватска) 323
Сењак 532
Сењски рудници 267
Сеул 117
Сиднеј 282, 367
Сисак 267, 362, 387, 503
Сицилија 76
Сједињене Америчке Државе, види: САД
Скопље 40–41, 102, 243, 403, 427, 466, 499
Славонски Брод 41, 123, 235, 335, 357, 364, 383, 387, 390, 426, 484
Слободна Територија Трста, види: СТТ
Словачка 165, 317, 324
Словенија 37, 41–42, 89, 102, 133, 143, 145–146, 161, 183, 222, 224, 227, 229, 242, 263, 265–267, 293, 340, 343, 365, 374–377, 382, 384, 388–389, 395, 412, 414, 425, 432, 484, 491
Словенско (Словеначко) приморје 230, 417, 435

Смедерево 41, 112, 123, 332, 387, 448
Смедеревска Паланка 228, 335, 383, 387, 390
Совјетска Унија, види: СССР
Совјетски Савез, види: СССР
Соколац 480
Солнок (Szolnok) 328
Софија 81, 83, 345–348, 350, 352
Сплит 40–41, 102, 133, 143, 154, 251, 464, 483
СР Немачка, види: Немачка
Србија 10, 19, 23, 33, 36, 40–42, 80, 96, 102–104, 109, 112, 122, 124, 127–128, 132–133, 136, 138, 141–142, 145–146, 149, 154, 157, 166, 168, 189, 196, 207, 221–223, 225, 227, 229, 232, 237, 241, 246, 263, 265–266, 329–330, 332–333, 335, 347, 349, 354, 361, 363, 371, 374–380, 382, 384–385, 395, 406, 408, 412, 428, 430, 434, 443–444, 450, 460, 464, 470–471, 473, 476–477, 502, 521, 541, 551
Средња (Централна) Европа 23, 26, 34, 36, 38, 48–52, 79, 107, 155, 287, 290, 317, 342, 542–543, 552–553
Срем 89
Сремска Митровица 144, 221, 232
СССР 7–8, 10–11, 15, 20, 37–38, 44–46, 48, 50–55, 58–63, 66–76, 78, 82–85, 88–89, 91, 93, 99, 105–117, 119, 125–126, 133–135, 144, 149–150, 155–156, 158, 160, 162, 195–207, 209–218, 220, 232, 253, 281–282, 286, 290, 299, 302, 325–326, 338, 347, 354, 366, 372–373, 377, 393, 397, 401, 417, 436, 443, 490, 504, 523, 529, 543, 545, 553, 555
Стаљинград 69, 76
Стари Трг 524
Стокхолм 362, 365
Столице 107
Стрнишче 42, 387
Струмица 427
СТТ 9, 183, 192, 270, 336, 339–340, 358, 372–373, 377, 381–382, 386, 388, 391, 397, 402, 417, 421, 427, 439, 450, 452, 458, 543, 547, 553, 556
Суботица 143, 329, 345, 423–424, 436, 460, 520, 524
Судети/Судетска област (Sudeten) 68, 311, 316, 553
Sulz 284
Сушак 40, 102, 144, 230, 339

Т

Техеран 51, 62
Тирана 155–156, 358
Тирол 64
Тиса 69
Тител 486
Титово Ужице, види: Ужице
Титоград, види: Подгорица
Торино 76
Торонто 152
Травник 102
Тракија 80
Трбовље 102, 267
Трепча 143, 232, 235, 267, 432, 453, 466, 524, 526
Трећи рајх, види: Немачка
Трст (Trieste) 78, 102, 109, 115, 204, 251, 337, 339, 342, 382, 386, 452
Тузла 102, 334, 424, 492–493
Турска 88

Ћ

Ћатићи (БиХ) 334
Ћуприја 41, 315

У

Удине 340, 342–343
Ужице 102, 225, 483
Украјина 66
Уругвај 118, 529
US/USA, види: САД
USSR, види СССР

Ф

Филах (Villach) 282
Филипини 341
Финска 529
Форарлберг (Vorarlberg) 64
Форцхајм 50
Фоча 361

Фрајберг (Freiberg) 526
Франкфурт (Frankfurt am Main) 50, 59, 255, 275, 287, 303–304, 404, 465, 482, 502, 528, 546, 556
Француска 15–16, 20, 43–46, 51, 53–54, 63–64, 78, 110, 118–119, 134, 144–145, 152, 154, 218, 253, 278, 303, 306, 311, 359, 362–363, 366, 378, 386, 391, 393, 398, 402, 421, 464, 490, 517, 528
Free Territory of Trieste (FTT), види: СТТ

Х

Хабсбуршка монархија 6
Хавел, река 59
Хајденхајм (Heidenheim) 225
Хајдук Вељко, рудник 267
Хамбург (Hamburg) 50, 302–303, 494, 546, 556
Ханновер99, 528
Хелмштет 295
Ходмезевашархељ (Hódmezővásárhely) 328–329
Холандија 15, 20, 44–46, 99, 110, 118–119, 253, 278, 393, 421, 464
Храсница (БиХ) 334
Храстник (Словенија) 267, 392
Хрватска 11, 37, 101–102, 133, 142–143, 154–155, 169–170, 222, 225, 229–231, 234, 263, 265–266, 329, 335, 363, 374–376, 382, 384, 401–402, 412–414, 430, 435, 454–455, 469
Hungary, види: Мађарска

Ц

Цариброд, види: Димитровград
Целовец 102, 302, 306, 405, 480
Целье 102, 432
Central Europe, види: Средња Европа
Цетиње 102, 243, 464, 505
Czechoslovak Republic/Czechoslovakia, види: ЧСР
Цирих 359, 466
Цриквеница 323, 464
Црна Гора 39, 42, 102, 133, 154, 222, 227, 229, 231, 250, 265–266, 329, 374–376, 384, 412, 431, 435
Црни Врх (Јагодински срез) 32
Црногорско приморје 37

Ч

Чаковец 329
Чачак 33
Чехословачка, види: ЧСР
Чешка 32, 317, 321
ЧСР 8, 10, 19–21, 34, 49–51, 65–68, 70–71, 74, 99, 110, 119, 124–125, 144, 195, 204–205, 207, 219, 253, 268, 274, 292, 294–298, 305–307, 311, 315–323, 325, 327, 338–340, 347–348, 351, 355, 360, 369, 372–373, 377–378, 386, 388, 391, 393, 397–398, 401–402, 416–417, 420–421, 430, 435, 439, 447, 464–465, 476, 513, 542, 544, 546–547, 552, 554, 556–557

Ш

Шамац 142, 229, 369,
Шарлотенбург (Charlottenburg) 527
Швајцарска 15, 45, 64, 110, 116, 118–119, 139, 253, 278, 289, 303, 343, 359–361, 391, 398, 417, 451, 453, 466, 517, 528, 531
Шварцвалд 528
Шварценбах 528
Шведска 45, 118–119, 253, 278, 314, 359, 361, 393, 398, 421
Шенон (Shannon, ирс. Abha na Sionainne), река 529
Шибеник 102, 387
Шид 219
Шлезија 51
Шпанија 253359, 364,
Шпреја (Spree) 59
Штајерска (Steiermark) 64, 305
Шторе 208, 404
Шћећин 502
Шупља стена, rudnik 524

W

Western Europe, види: Западна Европа
Württemberg 284

БИОГРАФИЈА

Рођен 1968. године у Пожаревцу. Завршио XII београдску гимназију. На Групи за историју Филозофског факултета у Београду дипломирао 1995. године (*Аншлус Аустрије и његови одјеци у југословенској политици и штампи*, ментор проф. др Милан Ристовић). На Катедри за општу историју XX века похађао постдипломске студије код академика проф. др Андреја Митровића. Докторске студије завршио под менторством проф. др Мирослава Јовановића (од 2011. године) и проф. др Дубравке Стојановић (од 2014. године). Докторирао са тезом *Страни радници и стручњаци у привреди Југославије 1945–1950. година* (2018). Архивски саветник и научни сарадник.

Предавао историју у XIV београдској гимназији (1995) и био архивиста у Архиву Југославије (1996–2005). Од 2005. године ради у Народној банци Србије (2007–2013. директор Архива Народне банке).

Као аутор и коаутор приредио већи број архивских изложби у земљи и иностранству и пет изложбених каталога. Радио на обради архивске грађе фондова, публиковању архивске грађе и зборника архивске грађе, појединачним и општим архивистичким информативним средствима, пројектима дигитализације архивске грађе. Коаутор биографије о Ђорђу Вајферту. Секретар и технички уредник часописа Архива Југославије *Архив* (2000–2005). Члан Програмске комисије Семинара за друштвену историју у ИС Петница од 2004. године и активан члан Центра за економску историју (ЦЕИ) од оснивања, 2019. године.

Историографске и архивистичке чланке и друге прилоге објављивао у домаћој и страној периодици (*Историја 20. века*, *Токови историје*, *Годишњак за друштвену историју*, *Архив*, *Записи*, *Наслеђе*, *International Review*, *Bulletin EABH*, *Spiegelungen*), зборницима и лексикографским издањима.

Бави се друштвеном историјом XX века.

ИЗВОДИ ИЗ РЕЦЕНЗИЈА

Посебна особеност рада јесте његова широка истраживачка платформа – у њему је опсежно осликано стање у привреди Југославије, превазилажење кадровских тешкоћа ангажовањем радне снаге из иностраних извора, правно уређење питања иностраног рада, деловање страног радног фактора на радном месту и у гранама привреде, особености друштвеног, породичног и личног живота странаца запослених у Југославији, утицаји и контролни механизми државе у политичком и идејном смислу.

Рад др Илића руши један стереотип – уверење о издашној помоћи Совјетског Савеза (до 1948. године). Показало се да је таква помоћ била мала, условљавана и прескупа, а да ће извор неопходног стручног рада пружити грађани до недавно зараћених и непријатељских држава.

др Драгана Гњатовић, научни саветник,
редовни професор Универзитета у Крагујевцу

Књига обрађује једну до сада непознату, а веома значајну интердисциплинарну тему која обухвата проблематику друштвене, привредне и политичке историје Југославије (...). Истраживање је било усмерено на један веома важан сегмент глобалне историје ових простора, на трансфер радне снаге, знања и технологије, који је у новије време био предмет интересовања српске историографије, чиме улази и у домен историје међународних односа.

Ово истраживање потврдило је чињеницу да идеолошке и спољнополитичке оријентације не играју тако важну улогу у привредним и културним односима, тј. да у областима привреде и образовања често има много више размене са „ратним непријатељима“ него са „ратним савезницима“. (...) Оно говори о великим континуитетима и дисконтинуитетима српске и југословенске модернизације и индустријализације и осветљава један до сад непознат, али значајан аспект наше привредне и политичке историје.

др Ранка Гашић, научни саветник,
Институт за савремену историју, Београд

Добра истраживачка утемељеност, добро владање литературом и чврста структура представљају неке од главних одлика ове монографије. Од посебног је значаја што је током истраживања и писања др Саша Илић имао стално на уму шири историјско-хронолошки контекст па је појаве о којима пише посматрао и кроз призму општеевропских прилика. (...) Реч (је) о добро осмишљеној, фактографски богатој и мисаоно конхерентној монографији која ће бити од велике користи историчарима, али и широј јавности.

др Ивана Добривојевић, виши научни сарадник,
Институт за савремену историју, Београд

С А Д Р Ж А Ј

ПРЕДГОВОР 5
УВОД 29
Прилике у међуратној Југославији 29
Странци на југословенском простору до краја Другог светског рата 32
Последице Другог светског рата у Југославији 38
Последице рата у Европи 43
Немачка 50
Аустрија 62
Чехословачка 65
Мађарска 69
Италија 76
Бугарска 80
СТАЊЕ У ЈУГОСЛАВИЈИ И ПРАВНИ ОКВИР ЗА АНГАЖОВАЊЕ СТРАНАЦА 87
Идеологија и развој 87
Стварање материјалне основе за спровођење власти 88
Преображај друштвено-економског система 91
Држава и Партија 95
Нови привредни концепт 97
Прве тешкоће 100
Међународни економски положај Југославије 106
Економски односи са Истоком – сарадња и сукоб 106
Економски односи са Западом 115
Радници и стручњаци: стање и потребе 120
Питање кадра 120
Несташица стручног кадра 123
Превазилажење тешкоћа 133
Фазе решавања проблема кадра 136
Евидентирање кадра 145
Петогодишњи план 147
Савладавање несташице кадра 150
Организација посредовањарада 156
Стручност и ригорозни стаљинизам 158
Правни оквир ангажовања, рада и боравка страних стручњака 166

Правни положај странаца и страних стручњака у Југославији 166
Општи оквир радног права у Југославији 167
Правне норме намењене страним држављанима на раду у ФНРЈ 169
ПОДОБНИ И „ДОМАЋИ" СТРАНИ СТРУЧЊАЦИ 195
Држављани Совјетског Савеза 195
Фиктивни совјетски грађани 195
Од наде до разочарања-неиспуњена помоћ СССР 198
Од заробљеника до ослобођеника – ратни заробљеници као радници у привреди 218
Први дани у ратном заробљеништву 218
Рад логорисаних заробљеника 220
Вредновање заробљеничког рада 233
Животни услови 237
Заробљеници и идеолошки рад 246
Одлазак ратних заробљеника 250
Уговор о слободи 256
Ослобађање ратних заробљеника уз уговорну обавезу 256
Методологија запошљавања ратних заробљеника 258
Првобитне тешкоће и њихово превазилажење 260
Бројност, структура и учинак ослобођеника 263
СТРАНЦИ „ГАСТАРБАЈТЕРИ" 273
Државни органи и ангажовање немачких и других страних стручњака 273
Земље с вишком радне снаге 278
Немачки ексклузивитет 279
Кључни регрутни центар – Војна мисија у Берлину 283
Војна мисија и сукоби са ИБ 299
Остали регрутни центри у Немачкој 302
Центри за ангажовање у другим земљама 304
Аустрија 304
Чехословачка 315
Мађарска 324
Италија 335
Бугарска 345
Ангажовање стручњака из других земаља 355

Странци у омладинским радним бригадама 367
Структура страних радника и стручњака 371
Странциу ФНРЈ 372
Размештај страних стручњака по републикама и њихова национална структура 374
Распоређивање странаца по ресорима 385
Уговарање као основ рада и извор неспоразума 401
Успостављање прописа као извор промене преузетих обавеза 405
(Не)поштовање прописа 408
Последице непридржавања прописа 412
Трошкови и девизни одлив 415
СВАКОДНЕВНИ ЖИВОТ: ПОСЛОВНО ОКРУЖЕЊЕ, СОЦИЈАЛНИ УСЛОВИ, ПРИВАТНОСТ И МЕЂУСОБНЕ ПЕРЦЕПЦИЈЕ 423
Странци на радном месту 423
Распоређивање 423
Радно окружење 425
Ненотребни или неадекватни страни стручњаци 428
Евидентирање и категоризација 438
Погодности 444
Приходи 444
Осигурање 455
Пакети и писма 458
Годишњи одмор 463
Приватни и друштвени живот 466
Животни услови 466
Породице 478
Брак 481
Нестали и умрли стручњаци 483
Надзор, идеологија и индоктринација 487
Елементи надзора 487
Идеолошко-политички утицај 490
Неиспуњена обећања 499
Притужбе и жалбе стручњака 499
Притужбе предузећа 508

Спорови и правосудна надлежност 510
Ставови и међусобно разумевање 511
Како разумети другог? 511
Неуобичајене судбине и природе 515
Како други виде Југославију? 517
Одлазак 519
Студије случаја: најеминентнији страни стручњаци у ФНРЈ 525
Високо квалификовани специјалисти 525
Највиши академски стручњаци 532
ФОТО ГАЛЕРИЈА 535
БИЛАНС БОРАВКА (ЗАКЉУЧАК) 541
STAY BALANCE (SUMMARY) 551
ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА 561
Извори 561
Необјављени извори 561
Објављени извори 562
Штампа 565
Објављени мемоари, говори, интервјуи, програми, извештаји и чланци 565
Литература 566
Монографије и студије 566
Зборници 572
Енциклопедије, хронологије, лексикони, статистике 573
Чланци, расправе и прилози 574
Остало 580
Филм 580
Књижевност 580
Каталози 580
Интернет портали 581
База података 581
СКРАЋЕНИЦЕ 583
ИМЕНСКИ РЕГИСТАР 589
ГЕОГРАФСКИ РЕГИСТАР 603
БИОГРАФИЈА 613
ИЗВОДИ ИЗ РЕЦЕНЗИЈА 614

Издавач
Архив Југославије
Васе Пелагића 33, Београд
www.arhivyu.rs

За издавача
др Милан Терзић, директор

Технички уредник
Звонко Купрешанин

Дизајн корица
Звонко Купрешанин

Регистар личних имена
Регистар географских имена
Саша Илић

Лектор и Коректор
Нада Мирков Богдановић

Превод Резимеа
Ранка Рађеновић

Тираж
300
Прво издање

Штампа
Планета принт, Београд

CIP- Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије

331.556.44(497.1)”1945/1950”(093.2)

ИЛИЋ, Саша, 1968-
Странци „гастарбајтери” : страна стручна радна снага у привреди Југославије : 1945-1950. године / Саша Илић. - 1. изд. - Београд : Архив Југославије, 2020 (Београд : Планета принт). - 611 стр. : илустр. ; 24 cm

Тираж 300. - Биографија: стр. [613]. - Summary: Stay balance. - Напомене и библиографске референце уз текст. - Библиографија: стр. 561-581. - Регистри.

ISBN 978-86-80099-80-4

а) Радници мигранти -- Југославија -- 1945-1950 -- Историјска грађа
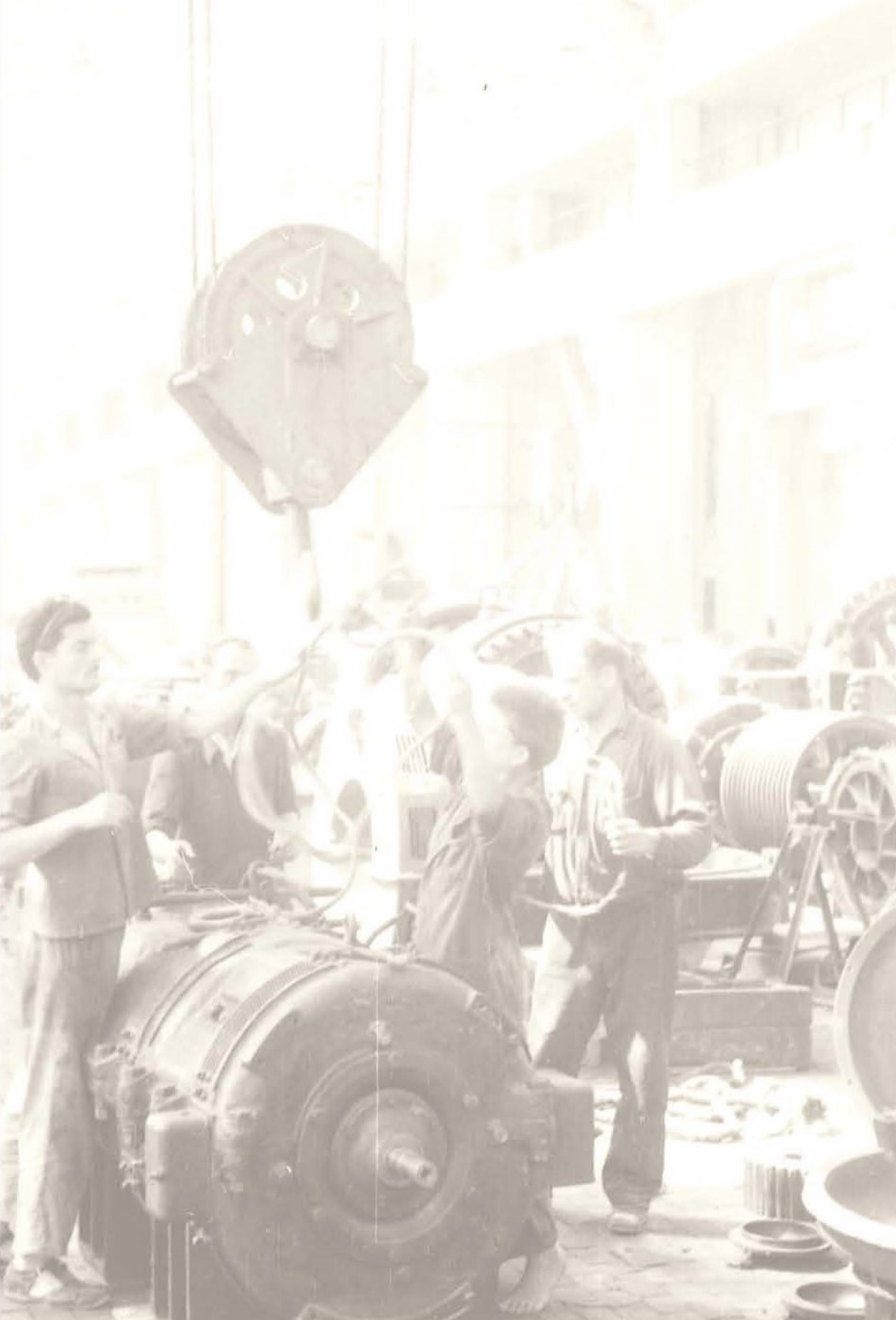
COBISS.SR-ID 20282633